

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ, ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΓΙΩΤΗΣ

**Η ΙΤΑΛΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΛΒΑΝΙΑ
ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ, 1939-1943**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

2022

1. Η παρούσα διατριβή παρουσιάζει τις απόψεις του συγγραφέα αποκλειστικά.
2. Η διατριβή είναι δημόσια προσβάσιμη από το Ιδρυματικό Αποθετήριο του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, σύμφωνα με τα οριζόμενα στο άρθρο 69, παρ. 3 του Εσωτερικού Κανονισμού Λειτουργίας του Πανεπιστημίου Μακεδονίας (ΦΕΚ Β', 3457/29.7.2021) κάτω από την άδεια CC BY-NC (Αναφορά Δημιουργού-Μη Εμπορική Χρήση).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ, ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Σπυρίδων Γιώτης

**Η ιταλική πολιτική στην Αλβανία και η ελληνική μειονότητα,
1939-1943**

Επιστημονικό Πεδίο: Ιστορία και Σπουδές του Πολιτισμού

Επιβλέπων Καθηγητής:

Νίκος Μαραντζίδης, Καθηγητής του Τμήματος Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας

Μέλη Συμβουλευτικής Επιτροπής:

Ευστράτιος Δορδανάς, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας

Ηλίας Σκουλίδας, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

2022

Μέλη Εξεταστικής Επιτροπής:

Θεοδόσιος Καρβουναράκης, Καθηγητής του Τμήματος Διεθνών & Ευρωπαϊκών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας

Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, Καθηγητής του Τμήματος Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας

Ελευθερία Μαντά, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Λάμπρος Μπαλτσιώτης, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Πάντειου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα μελέτη αφορά την ελληνική μειονότητα στην Αλβανία κατά την περίοδο 1939-1943. Η έρευνα επικεντρώνεται στην ανάλυση των κοινωνικών προβλημάτων της ελληνικής μειονότητας που προέκυψαν από την ένωση της Αλβανίας με το ιταλικό Βασίλειο, στις συνέπειες του ελληνοϊταλικού πολέμου, καθώς και στον προσδιορισμό των συνθηκών και στη μελέτη των παραγόντων που επηρέασαν τη στάση της ελληνικής μειονότητας απέναντι στον αλβανικό αντιστασιακό αγώνα. Το βασικό επιχείρημα της μελέτης είναι ότι οι πολιτικές και κοινωνικές παράμετροι, μέσα σε ένα περιβάλλον ανασφάλειας, ήταν αποφασιστικής σημασίας για τον πολιτικό προσανατολισμό της μειονότητας. Με βάση την ανάλυση των αρχειακών τεκμηρίων της εποχής, μέρος των οποίων έρχεται στο φως για πρώτη φορά, διερευνάται ο ρόλος της ιταλικής πολιτικής στη διαμόρφωση των σχέσεων της ελληνικής μειονότητας με τους Αλβανούς, τους Ιταλούς και τις ελληνικές αντιστασιακές οργανώσεις, αλλά και ο μηχανισμός πολιτικής ένταξης των μειονοτικών στην αλβανική αντίσταση. Η παρούσα διατριβή φιλοδοξεί να απαντήσει σε όλα εκείνα τα ερωτήματα που οριοθετούν το πλαίσιο, μέσα στο οποίο αποτυπώθηκαν οι κοινές εμπειρίες για την ελληνική μειονότητα. Πρόθεση είναι η καταγραφή των γεγονότων χωρίς την ένταση που προκύπτει από την ομοιογενή σκέψη της εθνικής ιδεολογίας, για την πληρέστερη κατανόηση των εξελίξεων που σηματοδότησαν τις αποφάσεις και τις επιλογές των ανθρώπων της μειονότητας. Από αυτή την άποψη, η έρευνα μπορεί να υπερβεί την κυρίαρχη επίσημη αφήγηση, καθώς βασίζεται σε στοιχεία σημαντικά για ένα ιστορικό ζήτημα, το οποίο εδώ και δεκαετίες έχει σχεδόν αγνοηθεί.

Λέξεις Κλειδιά: Αλβανία, αλβανική αντίσταση, ελληνική μειονότητα, ιταλική πολιτική.

SUMMARY

The current study concerns the greek minority in Albania in the period 1939-1943. The research focuses on analyzing the social issues of the greek minority that arose from the union between Albania and the italian Kingdom, the aftermath of greek-italian war, as well as on defining the conditions and studying the factors that influenced the attitude of the greek minority in the albanian resistance struggle. The main argument of the study is that the political and social parameters were crucial for the political orientation of the minority in an environment of insecurity. Through archival research, some of which has come to light for the first time, we examine the role of italian politics in shaping the relationships of the greek minority with the Albanians, the Italians and the greek resistance organizations, in addition to the mechanism of political integration of the minority in the albanian resistance. The present dissertation tries to answer all those questions that delimit the context, in which the common experiences of the greek minority have been reflected. The intention is to record the events without the intensity that derives from the homogeneous thinking of the national ideology, in order to understand the developments that formed the decisions and the choices of the greek minority. In this sense, this research seeks to go beyond the dominant formal narrative, as it is based on significant evidence to a historical topic that has been ignored for decades.

Keywords: Albania, albanian resistance, greek minority, italian policy.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	4
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ.....	7
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ	8
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	36

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΟΥΣΕΙΣ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΑΛΒΑΝΙΑ

1.1 Οι νέες συνθήκες.....	46
Οι θεσμικές αλλαγές	46
Ο εκφασισμός της δημόσιας ζωής και η προπαγάνδα	52
Η αντίδραση των Αλβανών	61
Οι σχέσεις με την ελληνική μειονότητα.....	67
1.2 Η θρησκευτική πολιτική	77
Οι θρησκείες	77
Οι σχέσεις με τους ορθόδοξους	82
Το ζήτημα της ένωσης Καθολικής και Ορθόδοξης Εκκλησίας.....	88
1.3 Ιταλική πολιτική και ελληνόφωνη εκπαίδευση.....	97
Η εικόνα των σχολείων	97
Τα περιοριστικά μέτρα	104
Οι αλβανικές παρεμβάσεις	114

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο
Ο ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΤΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ

2.1 Ο ιταλικός στρατός ως στρατός κατοχής	124
Η συμπεριφορά απέναντι στη μειονότητα.....	124
Η συμμετοχή των Αλβανών στον ιταλικό στρατό	132
2.2 Ο ελληνικός στρατός στην Αλβανία	141
Η στάση των Βορειοηπειρωτών	141
Οι σχέσεις με τους Αλβανούς.....	148
2.3 Οι μετακινήσεις πληθυσμών	158

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο
Η ΖΩΗ ΤΗΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟ ΠΟΛΕΜΟ
ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ (1941-1942)

3.1 Τα γεγονότα μετά την οπισθοχώρηση του ελληνικού στρατού	172
Η αντιμετώπιση της μειονότητας.....	172
Η επιστροφή των αλβανών εκτοπισμένων	176
Οι παρακολουθήσεις	180
Οι πρώτες αλβανικές ομάδες αντίστασης.....	188
3.2 Το αλβανικό αντιστασιακό κίνημα	197
Η ίδρυση του Κομμουνιστικού Κόμματος Αλβανίας	197
Το Fronti Nacional Çlimirtar	206
Το Ball Kombëtar	209
3.3 Οι μειονοτικές ομάδες αυτοπροστασίας	211
Το Μέτωπο Απελευθέρωσης Βορείου Ηπείρου	211
Το βορειοηπειρωτικό κομμουνιστικό κίνημα.....	219
3.4 Η επανέναρξη της μειονοτικής εκπαίδευσης	224

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο
ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΙ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΙ
ΤΩΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ (1943)

4.1 Η πολιτική και στρατιωτική κατάσταση	235
Οι μεταβολές στην ιταλική πολιτική.....	235
Η εξέλιξη της αλβανικής αντίστασης.....	240
Το ζήτημα των αντιποίνων	243
4.2 Το αλβανικό αντιστασιακό κίνημα	248
Οι αποτυχημένες προσπάθειες συνεργασίας.....	248
Οι σχέσεις των αλβανών κομμουνιστών με την μειονότητα.....	254
Η στάση των εθνικιστών	260
4.3 Η επέμβαση του ΕΑΜ στην Αλβανία.....	265
Η αδυναμία συνεννόησης των Βορειοηπειρωτών	265
Η συνεργασία ΕΛΑΣ - ΦΝÇ.....	269
Το σύμφωνο της Κονίσπολης.....	277
4.4 Οι σχέσεις με τον ΕΔΕΣ	288
Σύνδεσμοι του ΕΔΕΣ στη μειονότητα	288
Αποστολές Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα	291
Η συνεργασία του ΕΔΕΣ με τη μειονότητα	295
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	302
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	321
«Α» ΕΓΓΡΑΦΑ.....	323
«Β» ΧΑΡΤΕΣ.....	367
ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	383

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΣΥΝΤΟΜΕΥΜΕΝΗ ΜΟΡΦΗ	ΠΛΗΡΗΣ ΜΟΡΦΗ	ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΑΣΔ	Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκηση	
ΑΙΡΑ	Azienda Italiana Petroli Albania	Ιταλική Εταιρεία Πετρελαίου Αλβανίας
ΑΜΜΙ	Azienda Minerale Metallica Italiani	Ιταλική Εταιρεία Ορυκτών Μετάλλων
ΑQSH	Archivi Qëntror i Shtetit	Κεντρικό Αρχείο Αλβανίας
ΑΣΜΑΕ	Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri	Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών
ΑUSAC	Arcivio dell' Ufficio Storico dell' Arma dei Carabinieri	Ιστορικό Αρχείο Καραμπινιέρων
ΑUSSME	Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito	Ιστορικό Αρχείο Στρατού
ΑVNOJ	Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođenja Jugoslavije (σερβ.)	Λαϊκό Αντιφασιστικό Συμβούλιο για την απελευθέρωση της Γιουγκοσλαβίας
Β'ΠΠ	Β' Παγκόσμιος Πόλεμος	
Β.	Busta	Φάκελος
ΓΑΚ	Γενικά Αρχεία του Κράτους	
ΓΕΣ	Γενικό Επιτελείο Στρατού	
Δ.	Dosjë	Φάκελος
ΔΙΣ	Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού	
ΕΑ	Εθνικοαπελευθερωτικός/η	
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο	
ΕΛΑΣ	Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός	
ΕΔΕΣ	Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Στρατός	
ΕΗΜ	Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών	

ΣΥΝΤΟΜΕΥΜΕΝΗ ΜΟΡΦΗ	ΠΛΗΡΗΣ ΜΟΡΦΗ	ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
EON	Εθνική Οργάνωση Νεολαίας	
Et passim	Διάσπαρτα στις σελίδες	
Fasc.	Fascicolo	Φάκελος
FF.AA.	Forze Armate	Ένοπλες Δυνάμεις
fl.	fletë	Φύλλο
fq.	faqje	Σελίδα
GdF	Guardia di Finanza	Οικονομική Αστυνομία
GLA	Gioventù del Littorio Albanese	Αλβανική Φασιστική Νεολαία
GU	Gazzetta Ufficiale	Εφημερίδα Κυβερνήσεως
IBE	Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών	
Ibid	Ibidem (λατ.)	Όπως και προηγουμένως
IMXA	Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου	
ΚΕ	Κεντρική Επιτροπή	
κ. εξ.	Και εξής	
ΚΚ	Κομμουνιστικό Κόμμα	
ΚΚΑ	Κομμουνιστικό Κόμμα Αλβανίας	
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος	
ΚτΕ	Κοινωνία των Εθνών	
Κομιντέρν	Communist International	Κομμουνιστική Διεθνής
KONARE	Komiteti Nacional Çlirimtarë	Οργάνωση για την Εθνική Απελευθέρωση
MFA	Milizia Fascista Albanese	Αλβανική Φασιστική Πολιτοφυλακή

ΣΥΝΤΟΜΕΥΜΕΝΗ ΜΟΡΦΗ	ΠΛΗΡΗΣ ΜΟΡΦΗ	ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΝΔ	Νομοθετικό Διάταγμα	
ΟΝΒ	Opera Nazionale Balilla	
ό. π.	Όπως παραπάνω	
op. cit.	Opere citato (λατ.)	Όπως παραπάνω
Πρβλ.	Παρέβαλε	
Pers.	Personale	Προσωπικό
PFSH	Partia Fashiste e Shqipërisë (αλβ.)	Φασιστικό Κόμμα Αλβανίας
PNF	Partito Nazionale Fascista (ιταλ.)	Φασιστικό Κόμμα Αλβανίας
PS	Pubblica Sicurezza	Δημόσια Ασφάλεια
Ris	Riservato	Εμπιστευτικό
ΣΔ	Στρατιωτική Διοίκηση	
σελ.	Σελίδα	
Seg	Segreto	Απόρρητο
σσ.	Από σελίδα... έως σελίδα...	
Sf	Sottofascicolo	Υποφάκελος
SIM	Servizio Informazioni Militari	Υπηρεσία Στρατιωτικών Πληροφοριών
SIS	Secret Intelligence Service	Μυστική Υπηρεσίας Πληροφοριών
ΣΜΑ	Στρατηγείο Μέσης Ανατολής	
ΣΣ	Σώμα Στρατού	
SVEA	Sociata per lo Sviluppo Economico dell' Albania	Εταιρεία για την οικονομική ανάπτυξη της Αλβανίας
ΤΣΔΜ	Τμήμα Στρατιάς Δυτικής Μακεδονίας	

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

- Πίνακας 1:** Ελληνόφωνα Σχολεία και Αριθμός Δασκάλων το Σχολικό Έτος 1939-40
- Πίνακας 2:** Κατάσταση Δασκάλων Σύμφωνα με το Επίπεδο Σπουδών
- Πίνακας 3:** Κατάσταση Δασκάλων των Αλβανόφωνων Σχολείων Θεσπρωτίας (1938-1939)
- Πίνακας 4:** Κατάλογος των Εκπαιδευτικών που Διορίστηκαν για Υπηρεσία σε Κοινοτικά Ελληνόφωνα Σχολεία
- Πίνακας 5:** Αλβανικά Τάγματα Πεζικού (Οκτώβριος 1940)
- Πίνακας 6:** Αλβανικά Εθελοντικά Τάγματα
- Πίνακας 7:** Συνοδείες που Πραγματοποιήθηκαν από τους Καραμπινιέρους για την Εκκένωση στην Ιταλία Κρατουμένων, Αιχμαλώτων Πολέμου κ.λπ.
- Πίνακας 8:** Στοιχεία Αλβανών Υπόπτων για Κατασκοπία ή Αντίθετων προς τις Στρατιωτικές Επιχειρήσεις, κατά των Οποίων Ελήφθησαν Αστυνομικά Μέτρα
- Πίνακας 9:** Συνεισφορά των Καραμπινιέρων στην Εκκένωση των Κατακτημένων Εδαφών από τον Εχθρό ή Κοντά στην Γραμμή Επιχειρήσεων
- Πίνακας 10:** Αλβανοί Προσφύγες κατά τη Διάρκεια του Ελληνοϊταλικού Πολέμου
- Πίνακας 11:** Η οργάνωση ΜΑΒΗ (σύμφωνα με το Θωμά Λίλλη)
- Πίνακας 12:** Η οργάνωση ΜΑΒΗ (σύμφωνα με την έκθεση Ζέρβα)
- Πίνακας 13:** Χωριά όπου Επαναλειτούργησαν Ελληνόφωνα Σχολεία (Δεκέμβριος 1942)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ

- Χάρτης 1:** Προτεινόμενα Σύνορα Συνδιάσκεψης Λονδίνου (1913)
- Χάρτης 2:** Εθνογραφικός Χάρτης Αλβανίας (1920)
- Χάρτης 3:** Χάρτης Αλβανίας (Πληθυσμός ανά Νομό, 1937)
- Χάρτης 4:** Χάρτης Αλβανίας (Νομοί, Επαρχίες)
- Χάρτης 5:** Χάρτης Αλβανίας (Κυριότερες πόλεις-Οδικό δίκτυο, 1940)
- Χάρτης 6:** Χάρτης Αλβανίας (1941)
- Χάρτης 7:** Αντιστασιακές Ομάδες Νότιας Αλβανίας (30 Αυγούστου 1942)
- Χάρτης 8:** Αντιστασιακές Ομάδες Νότιας Αλβανίας (18 Φεβρουαρίου 1943)
- Χάρτης 9:** Αντιστασιακές Ομάδες Αλβανίας (31 Μαΐου 1943)
- Χάρτης 10:** Αντιστασιακές Ομάδες Αλβανίας (30 Ιουνίου 1943)
- Χάρτης 11:** Αντιστασιακές Ομάδες Ελλάδος (30 Ιουνίου 1943)
- Χάρτης 12:** Αντιστασιακές Ομάδες Αλβανίας (15 Ιουλίου 1943)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η απόφαση να ξεκινήσω την εκπόνηση διδακτορικής διατριβής οφείλεται αποκλειστικά στην επιθυμία μου να μη χάσω την επαφή με τον πανεπιστημιακό χώρο, μετά την ολοκλήρωση των μεταπτυχιακών μου σπουδών. Συμπαραστάτης μου σε αυτό ήταν ο καθηγητής μου, Νίκος Μαραντζίδης, ο οποίος με προέτρεψε να ξεκινήσω την έρευνα υπό την επίβλεψή του.

Την κατεύθυνση της ερευνητικής μου διαδρομής την καθόρισε η συγκυρία. Η πρόκληση ξεκίνησε στη Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων, όταν έπεσε στα χέρια μου το βιβλίο του Μενέλαου Δαλιάνη με τίτλο: «Η Εθνική Αντίσταση της Ελληνικής Μειονότητας στην Αλβανία 1940-1944». Ως λάτρης της ιστορίας του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, δεν μπόρεσα να αντισταθώ στην γοητεία της λέξης «αντίσταση», ιδίως όταν αυτή προσδιορίζεται ως «εθνική». Άρχισε τότε μια αναζήτηση βιβλίων, αναζήτηση λαίμαργη και διαρκής, η οποία αυξανόταν σε όγκο γεωμετρικά χωρίς να το καταλαβαίνω, καθώς η βιβλιογραφία κάθε βιβλίου που αναφερόταν στην ελληνική μειονότητα αποτελούσε τις επόμενες αναζητήσεις μου και ούτω καθεξής.

Διαπίστωσα λοιπόν ότι απουσίαζε μια μελέτη που να ερμηνεύει τη στάση και τις επιλογές της ελληνικής μειονότητας την περίοδο 1939-1943. Μια μελέτη που θα περιέγραφε το πλαίσιο μέσα στο οποίο η ελληνική μειονότητα αντιμετώπισε τις πολιτικές εξελίξεις στην Αλβανία, χωρίς να καταφεύγει σε γενικεύσεις ή στερεότυπα που θολώνουν την όποια ιστορική πραγματικότητα. Αυτό για μένα ήταν πρόκληση. Έτσι ξεκίνησε η αναζήτηση όλων εκείνων των πραγματολογικών δεδομένων, παράλληλα με ένα επαναπροσδιορισμό ερωτημάτων, με στόχο την ανασύσταση της εικόνας του παρελθόντος. Ήταν ένα ταξίδι που κράτησε πάνω από πέντε χρόνια.

Η παρούσα μελέτη αφορά την ελληνική μειονότητα στην Αλβανία κατά την περίοδο 1939-1943. Η έρευνα επικεντρώθηκε στην ανάλυση των πολιτικών και κοινωνικών προβλημάτων της ελληνικής μειονότητας που προέκυψαν από την ένωση της Αλβανίας με το ιταλικό Βασίλειο, τις συνέπειες του ελληνοϊταλικού πολέμου, καθώς και τον προσδιορισμό των συνθηκών και τη μελέτη των παραγόντων που επηρέασαν τη στάση της ελληνικής μειονότητας απέναντι στον αλβανικό αντιστασιακό αγώνα.

Με βάση την ανάλυση των αρχειακών τεκμηρίων της εποχής, μέρος των οποίων έρχεται στο φως για πρώτη φορά, στη μελέτη διατυπώνονται νέα ερευνητικά ερωτήματα που σχετίζονται με την πολιτική της ιταλικής Διοίκησης απέναντι στην ελληνική

μειονότητα. Πιο συγκεκριμένα, προσδιορίζονται οι κοινωνικές εκείνες συνθήκες που επηρέασαν τη στάση της μειονότητας απέναντι στο φασισμό, καθώς και ο βαθμός που η ιταλική πολιτική επηρέασε τις μετέπειτα πολιτικές επιλογές της μειονότητας. Ταυτόχρονα, εξετάζεται η ιταλική πολιτική απέναντι στη μειονότητα σε σχέση με το συνδυαστικό υλικό της εθνικής της ταυτότητας, όπως η εκπαίδευση, η θρησκεία και η γλώσσα.

Η μελέτη επιχειρεί ακόμη να δώσει όλες εκείνες τις πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις των σχέσεων της ελληνικής μειονότητας με τα αντιστασιακά κινήματα, τόσο της Αλβανίας όσο και της Ελλάδας. Ουσιαστικά, διερευνάται ο ρόλος της ιδεολογίας στην διαμόρφωση των σχέσεων μειονότητας - Αλβανών - Ιταλών - ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων, καθώς και ο μηχανισμός πολιτικής ένταξης των μειονοτικών στην αλβανική αντίσταση. Επιπλέον, έχοντας ως παραμέτρους τις συγκρούσεις που έλαβαν χώρα στις περιοχές της νότιας Αλβανίας και την ανάδειξη του κεντρικού ρόλου της γεωγραφίας για την κατανόηση των εξελίξεων, εξετάζονται οι συνέπειες των γεγονότων τοπικής σημασίας και ο ρόλος των δικτύων, στο βαθμό που αυτά επηρέασαν τη στάση της μειονότητας απέναντι στην αντίσταση.

Η παρούσα διατριβή φιλοδοξεί να απαντήσει σε όλα εκείνα τα ερωτήματα, που οριοθετούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο αποτυπώθηκαν οι κοινές εμπειρίες για την ελληνική μειονότητα. Πρόθεση είναι η καταγραφή των γεγονότων χωρίς την ένταση που προκύπτει από την ομοιογενή σκέψη της εθνικής ιδεολογίας, για την πληρέστερη κατανόηση των εξελίξεων που σηματοδότησαν τις αποφάσεις και τις επιλογές που έγιναν από τους ανθρώπους της μειονότητας. Από αυτή την άποψη, η έρευνα μπορεί να υπερβεί την κυρίαρχη επίσημη αφήγηση, καθώς βασίζεται σε στοιχεία σημαντικά για ένα ιστορικό ζήτημα, το οποίο εδώ και δεκαετίες έχει σχεδόν αγνοηθεί.

Η έρευνα βασίστηκε στην αξιολόγηση και κριτική των αρχειακών πηγών και της υπάρχουσας βιβλιογραφίας, με κύριο κριτήριο την αξιοπιστία και την αυθεντικότητά τους. Η διερεύνηση των αρχειακών δεδομένων μας έδωσε τη δυνατότητα να τοποθετήσουμε καλύτερα τα υποκείμενα στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο, αν και η ποικιλία των προσεγγίσεων δεν μας επιτρέπει να προχωρήσουμε σε ασφαλή θεωρητικά σχήματα. Άλλωστε, όπως αναφέρει ο *Braudel*, «η ιστορία είναι το άθροισμα όλων των πιθανών ιστοριών-μια συλλογή εργαλείων και απόψεων, χτεσινών, σημερινών, αυριανών».¹ Παρόλα

¹ Fernand Braudel, *Μελέτες για την ιστορία*, (μετάφρ. Οντέν Βαρόν και Ρόδη Σταμούλη), Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού-Μνήμων, έκδοση 2^η, 1999, σελ. 31.

αυτά, η προσπάθεια να αποτιμήσουμε τα γεγονότα πραγματοποιήθηκε με την ασφάλεια της χρονικής απόστασης από αυτά.

Στην παρούσα μελέτη επιχειρούμε να συνδυάσουμε μια ανάλυση «από τα πάνω», ώστε να οριοθετήσουμε το μεθοδολογικό πλαίσιο των ερευνητικών ζητημάτων, ταυτόχρονα με μια «από τα κάτω» οπτική της περιόδου, αναζητώντας απαντήσεις σε ερωτήματα που επικεντρώνουν στις τομές που αναπαράγονται από τα δίκτυα, πώς δηλαδή το τοπικό ενσωματώνεται στο γενικό, το ατομικό συνδέεται με το συλλογικό, το υποκείμενα με τους μηχανισμούς. Με άλλα λόγια, η έρευνα θα εστιάσει στην ανάλυση με βάση την ανθρώπινη δράση και δραστηριότητα, όπως τις διαπροσωπικές σχέσεις, τα πάθη και τις προσωπικές στρατηγικές, που δεν έχουν καθόλου σχέση με την πολιτική, χωρίς να υποβαθμίζεται όμως ο ρόλος του κράτους και της εξουσίας. Για το λόγο αυτό, θα αποφύγουμε μια γενικότερη αποτίμηση του «Βορειοηπειρωτικού Ζητήματος» στο πλαίσιο των εδαφικών διεκδικήσεων και τα ζητήματα «υψηλής πολιτικής», παρά μόνο στο βαθμό που αυτό εξυπηρετεί τον σκοπό της παρούσας μελέτης.

Εξετάζοντας την ελληνική ιστοριογραφία, διαπιστώνουμε ότι η κριτική προσέγγιση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία πραγματοποιήθηκε στην απλουστευμένη της εκδοχή, καθώς τόνιζε τα ομοιογενή εθνολογικά χαρακτηριστικά των Βορειοηπειρωτών και την ένωση της Βόρειας Ηπείρου με την Ελλάδα.² Οι έλληνες ερευνητές ασχολήθηκαν κυρίως με την περίοδο 1912-1939, προσπαθώντας να αποδείξουν την ιστορική «αδικία» της χάραξης των συνόρων και των αποκλεισμό των ελληνικών πληθυσμών μέσα στο νεοσύστατο κράτος της Αλβανίας. Επιπλέον, έδωσαν έμφαση στην περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Β΄ ΠΠ), όπου το κομμουνιστικό καθεστώς επικράτησε και κυριάρχησε στην Αλβανία μέχρι το θάνατό του ηγέτη *Enver Hoxha* (1985).

² Στην παρούσα μελέτη, με τη χρήση των καθιερωμένων στην Ελλάδα όρων «Βόρεια Ήπειρος», «Βορειοηπειρώτης» και τα παράγωγά τους, προσδιορίζονται οι ηπειρώτες (ή αλλιώς βόρειοι ηπειρώτες) που κατοικούσαν στη γεωγραφική περιοχή της σημερινής νότιας Αλβανίας, σύμφωνα με την ετοιμολογία της λέξης, που στην ελληνική γλώσσα απαντά στο ερώτημα «τι εστί»· επιπλέον, βλ. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Η ελληνική κοινότητα της Αλβανίας από τη σκοπιά της ιστορικής γεωγραφίας και δημογραφίας», στο Θ. Βερέμης-Θ. Κουλουμπής-Η. Νικολακόπουλος, *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1995, σσ. 25-58. Την πολυπλοκότητα στον προσδιορισμό της έννοιας του «Βορειοηπειρώτη» αντιλήφθηκαν έγκαιρα παλαιότεροι μελετητές, ενδεικτικά βλ. Αθανάσιος Ψαλίδας, Κοσμάς Θεσπρωτός, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1964, σελ. 6· Παναγιώτης Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου: εις μέρη τρία*, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1984, σσ. 193-203. Λόγω επομένως του περίπλοκου της πραγματικότητας, διευκρινίζεται ότι ο όρος «βόρειος» στο κείμενο, φανερώνει γεωγραφικό προσδιορισμό και δεν εκφράζει εθνικιστική ή πολιτική σκοπιμότητα, καθώς πρόκειται για πολιτικό όρο, βλ. Vassilis Nitsiakos, *On the Border: Transborder Mobility, Ethnic Groups and Boundaries along the Albanian-Greek Frontier*, Berlin, LIT, 2010, p. 451.

Μία από τις λιγότερο γνωστές περιόδους της ιστορίας της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία είναι η περίοδος του Β΄ΠΠ. Η περιοχή της νότιας Αλβανίας, όπου διαβιούσαν κατά κύριο λόγο οι μειονοτικοί πληθυσμοί, υπήρξε πεδίο έντονων ανακατατάξεων, εθνικών διεκδικήσεων και πληθυσμιακών μετακινήσεων, που μετέβαλλαν τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες στις οποίες διαβιούσαν. Παρόλα αυτά, η ιστορική επιστήμη άργησε να συμπεριλάβει την ελληνική μειονότητα στο ερευνητικό της πεδίο, παρά την μεγάλη βιβλιοπαραγωγή για την περίοδο του Β΄ΠΠ. Η καθυστέρηση αυτή μπορεί να δικαιολογηθεί από τους συνήθεις λόγους της ιστοριογραφικής ολιγορίας: η κυριαρχία της διπλωματικής ιστορίας, η γοητεία της οπτικής των στρατιωτικών επιχειρήσεων, αλλά και η ανεπαρκής τεκμηρίωση εξαιτίας της περιορισμένης εισόδου στα αρχεία. Σήμερα, στο μεγαλύτερο μέρος τους, τέτοιοι περιορισμοί δεν υπάρχουν.

Η μελέτη σχετικά με την ελληνική μειονότητα την περίοδο που εξετάζουμε δεν είναι εύκολη υπόθεση, δεδομένου ότι είναι απαραίτητο να ληφθούν υπόψη διαφορετικές εθνικές ιστοριογραφίες. Στην πραγματικότητα, ενώ υπάρχουν πολυάριθμα έργα που αναφέρονται στις ελληνοαλβανικές σχέσεις, τα περισσότερα προσεγγίζουν αποσπασματικά τη θέση της μειονότητας στα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην Αλβανία την περίοδο αυτή.³ Ωστόσο, πολλές μελέτες αποφεύγουν να εστιάσουν στη μειονότητα, είτε λόγω ελλιπούς έρευνας στις πρωτογενείς πηγές, είτε λόγω αδυναμίας ανάγνωσης των αρχείων εξαιτίας γλωσσικών προβλημάτων.

Αν και οι έλληνες ιστορικοί ασχολήθηκαν με το ζήτημα των μειονοτήτων στην Ελλάδα κατά την περίοδο του Β΄ΠΠ, όπως για παράδειγμα των Τσάμηδων, δεν έδειξαν το ίδιο ενδιαφέρον για την ιστορία της ελληνικής μειονότητας.⁴ Ανασταλτικός παράγοντας στην εξέλιξη της ελληνικής ιστοριογραφίας, αποτέλεσε - πλην όλων των άλλων - το γεγονός ότι η επιστημονική κοινότητα απέφυγε να ασχοληθεί με ένα ζήτημα που θα μπορούσε να αναμοχλεύσει ιδεολογικές αντιπαράθεσης και να ενεργοποιήσει διαιρετικές τομές στους

³ Ηλίας Γ. Σκουλίδας, ««Η δύσκολη γειτονία;»: Ελλάδα και Αλβανία στη δεκαετία του 1940: μία ιστοριογραφική προσέγγιση», στο Κατερίνα Θ. Τσέκου, Ελένη Πασχαλούδη κ.α. (επιμ.), *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940: από το λόγο του κατοχικού κράτους στη μετανεωτερική ιστοριογραφία*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2012, σσ. 379-398· Kostantinos Giakoumis, "Greek-Albanian Relations in Greek and Albanian Historiography of the 2000s", in Alba Cela, Albert Rakipi et al., *Albania and Greece: Understanding and explaining*, Tirana, Friedrich-Ebert-Stiftung-Albanian Institute of International Studies, 2018, pp. 137-160.

⁴ Ενδεικτικά για τους Τσάμηδες: Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες: στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας: Εβραίοι, Τσάμηδες*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2005· Lambros Baltisiotis, "The Muslim Chams of Northwestern Greece", *European Journal of Turkish Studies*, Vol. 12, 2011, διαθέσιμο στο <http://journals.openedition.org/ejts/4444> (προσβάσιμο στις 6 Απριλίου 2019). Εξάιρεση αποτελεί η Ελευθερία Μαντά, που καταγράφει την ιστορία της ελληνικής μειονότητας, στο πλαίσιο της συνεργασίας των μειονοτήτων με τις αντιστασιακές ομάδες και το φασισμό, βλ. Ελευθερία Μαντά, *Οι Μουσουλμάνοι Τσαμηδες της Ηπείρου (1923-2000)*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 2004.

κόλπους της εθνικής μας μειονότητας, καθώς το κομμάτι της αντίστασης παραμένει διχαστικό για τις τοπικές κοινωνίες ακόμη και σήμερα.⁵ Η προσέγγιση της μειονότητας καθίσταται λοιπόν ένα ιδιαίτερα ριψοκίνδυνο εγχείρημα για τον ερευνητή, τόσο από πλευράς των πηγών, όσο και της προφορικής ιστορίας.

Επιπλέον, η ιστορική έρευνα για τη μειονότητα σχετίζεται με αυτή του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, καθώς ο αγώνας των ελλήνων μειονοτικών συνδέθηκε σε πολιτικό και στρατιωτικό επίπεδο με τη δράση των ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων. Με την εξέλιξη της ιστοριογραφίας του ελληνικού εμφυλίου, όπου κυριάρχησε ένας επικριτικός λόγος, διαφοροποιήθηκε η αφήγηση μέσα από τη χρήση νέων μεθοδολογικών εργαλείων στην ανάγνωση των ιστορικών πηγών.⁶ Υπό αυτή την έννοια, το ζήτημα των σχέσεων των Βορειοηπειρωτών με τις ελληνικές αντιστασιακές ομάδες μπορεί να μελετηθεί χωρίς τις ιδεολογικές αγκυλώσεις του παρελθόντος.⁷

Η μελέτη της μειονότητας σχετίζεται με την εξέταση ενός συνόλου παραγόντων που επέδρασαν έμμεσα ή άμεσα στο βαθμό συνοχής της: ξεκινώντας από την ιταλική πολιτική, που προώθησε στην ιταλοποίηση και φασιστοποίηση του αλβανικού κράτους, τον ελληνοϊταλικό πόλεμο, τη θέση των Βορειοηπειρωτών στον αλβανικό αντιστασιακό αγώνα,

⁵ Ακόμη και νεότεροι μελετητές των ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων, δεν ασχολούνται με τις σχέσεις τους με την ελληνική μειονότητα, ενδεικτικά βλ. Βαγγέλης Τζούκας, *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο, 1942-1944. Τοπικότητα και πολιτική ένταξη*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2013· Αθανάσιος Φλιτούρης, *Το αντάρτικο του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο. Στόχοι, δράση και αποτελέσματα, Ιούλιος 1942-Δεκέμβριος 1944*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, 1998.

⁶ Για τη μελέτη της ιστοριογραφίας του ελληνικού εμφυλίου, ενδεικτικά βλ. Γιώργος Αντωνίου-Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης: Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008· Nikos Marantzidis-Giorgos Antoniou, "The Axis Occupation and Civil War: Changing Trends in Greek Historiography, 1941-2002", *Journal of Peace Research*, Vol. 41, No. 2 (Mar. 2004), pp. 223-231. Ο αντίλογος εκφράζεται στο βιβλίο του Θανάση Σφήκα: *Το Χωλό Άλογο, Οι διεθνείς συνθήκες της Ελληνικής κρίσης 1941-1949*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007.

⁷ Ο όρος «Βορειοηπειρώτης» χρησιμοποιήθηκε στην ελληνική βιβλιογραφία μετά την ίδρυση του αλβανικού κράτους το 1913, για να υπογραμμίσει την ομοιότητα των εθνολογικών χαρακτηριστικών των πληθυσμών και με τους κατοίκους της Ηπείρου. Έχει βέβαια διαπιστωθεί ότι τα γνωρίσματα του έθνους (γλώσσα, θρησκεία) δίνουν δογματικό και άκαμπτο χαρακτήρα στον εθνολογικό προσδιορισμό. Ακόμη και η χρήση του όρου «Έλληνας» στα ελληνικά διπλωματικά έγγραφα, φανερώνει την άγνοια που επικρατούσε στην Ελλάδα για τη ρευστότητα των συνειδήσεων, από την ταύτιση της ελληνοφωνίας και της χριστιανικής θρησκείας με την ελληνική εθνική συνείδηση. Στα ιταλικά αρχεία της εποχής που εξετάζουμε, χρησιμοποιούνται κατά κύριο λόγο οι όροι «grecofoni» (ελληνόφωνοι) και λιγότερο «popolazione di lingua greca» (ελληνόγλωσσος πληθυσμός), που δηλώνει ότι οι Ιταλοί αντιμετώπισαν τους μειονοτικούς ως ελληνόφωνους αλβανούς. Μετά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο, ο όρος εξαλείφθηκε και αντικαταστάθηκε από τον όρο «grekofili», που εστιάζει στην πολιτική συμπεριφορά των πληθυσμών αυτών. Ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται και στα αλβανικά τεκμήρια «elementat grekofili» (ελληνόφιλα/φιλελληνικά στοιχεία). Στα ελληνικά, ο όρος «grekofili» μπορεί να μεταφραστεί και ως «ελληνίζοντες» και περιγράφει τους αλβανοφωνούς χριστιανούς ορθοδόξους αλλά και Αρωμόνους (Βλάχους), που διαβίωσαν κυρίως στην περιοχή της Κορυτσάς, βλ. Ηλίας Γ. Σκουλίδας, «Συνέχειες και ασυνέχειες στις ελληνοαλβανικές σχέσεις: η ελληνική πολιτική σε περιφερειακές εντάσεις», στο Κωνσταντίνος Δημάδης (επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): Οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014, Αθήνα, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, 2015, τ. Α', σελ. 577.

αλλά και τη στάση των ελληνικών και αλβανικών αντιστασιακών οργανώσεων απέναντι στα προβλήματα της ελληνικής μειονότητας. Όλα τα παραπάνω αποτελούν ζητήματα που οφείλει ο ερευνητής να αναλύσει, προκειμένου να ερμηνεύσει τα γεγονότα της περιόδου.

Για την ελληνική πολιτεία, το ζήτημα της ελληνικής μειονότητας αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης μετά το τέλος τον Β΄ ΠΠ, αποκλειστικά για να χρησιμοποιηθεί ως μοχλός πίεσης για το λεγόμενο «Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα».⁸ Από τη δεκαετία του 1950, στον επίσημο πολιτικό λόγο το Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα περιθωριοποιήθηκε, εξαιτίας του Κυπριακού προβλήματος. Μετά το θάνατο του *Hoxha* (1985), στην ελληνική βιβλιοπαραγωγή κυριάρχησαν τα θέματα που αφορούσαν τις «εθνικές» αφηγήσεις, που εναλλάσσονταν περιστασιακά με ζητήματα πολιτικής και διπλωματικής ιστορίας.⁹ Η ελληνική μειονότητα στην Αλβανία θα μπορούσαμε να πούμε πως δεν αποτέλεσε προτεραιότητα στην ιστοριογραφία, όσο στην πολιτική ζωή και την διπλωματία.¹⁰

Η ελληνική βιβλιογραφική παραγωγή για τη ζωή της μειονότητας κατά η διάρκεια του Β΄ΠΠ επικεντρώθηκε κυρίως στην περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου. Καταλυτικό ρόλο στο γεγονός αυτό έπαιξε η έκδοση της ιστορίας του ελληνοϊταλικού πολέμου από την Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού του Γενικού Επιτελείου Στρατού (ΓΕΣ/ΔΙΣ), κάνοντας προσβάσιμο στους μελετητές το αρχειακό υλικό.¹¹ Στην εξιστόρηση του πολέμου τόσο η ιστορική έρευνα, όσο και οι πρωταγωνιστές του πολέμου στα απομνημονεύματά τους, ασχολήθηκαν κυρίως με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις και τη δράση των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Αλβανία, αποφεύγονται αναφορές που θα αμφισβητούσαν το «ομόθυμο» της υποδοχής των ελληνικών στρατευμάτων από τους Βορειοηπειρώτες, καθώς

⁸ Βασίλειος Ζώγκος, *Η Θέσις της Αλβανίας εις την Παρούσαν Σύρραξιν*, Αθήνα, 1945· Νικόλαος Πατσέλης, *Η Βόρειος Ήπειρος και τα φυσικά της σύνορα*, Μελέτη Εγκριθείσα παρά της Κεντρικής Επιτροπής Ελληνικών Δικαίων, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μ. Γ. Βασιλείου και Σια, 1945.

⁹ Ηλίας Δημητρακόπουλος, *Τα χερσαία σύνορα της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1991· Βασίλης Κόντης, *Εναισθητες Ισορροπίες Ελλάδα και Αλβανία στον 20ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994· Ηλίας Αντωνόπουλος, *Αλβανία και ελληνοαλβανικές σχέσεις 1912-1994*, Αθήνα, Ωκεανίδα, 1995.

¹⁰ Ηλίας Σκουλίδας, «Οι σχέσεις Ελλάδος-Αλβανίας», στο Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, *Βαλκάνια 1913-2011: Εκατό Χρόνια Θυελλες και Χίμαιρες*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, 2012, σσ. 203-223.

¹¹ Η βιβλιοπαραγωγή του Γενικού Επιτελείου Στρατού Στρατού σχετικά με τον ελληνοϊταλικό πόλεμο περιλαμβάνει τους παρακάτω τίτλους: *Αίτια και Αφορμαί του Ελληνο-ιταλικού Πολέμου 1940-1941*, Αθήνα, 1959/1988 (επανεκδ. 2012)· *Το Τέλος μιας Εποποιίας, Απρίλιος 1941, 1959/1983* (επανεκδ.1989)· *Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος. Η Ιταλική Εισβολή, 28 Οκτωβρίου Μέχρι 13 Νοεμβρίου 1940, 1960/1986* (επανεκδ. 2012)· *Η Ελληνική Αντεπίθεση, 14 Νοεμβρίου 1940-6 Ιανουαρίου 1941, 1966* (επανεκδ. 2012)· *Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου 1940-1941, 1985/1991* (επανεκδ. 2012)· *Εφοδιασμοί του Στρατού εις Υλικά Οπλισμού και Πυρομαχικών Πυροβολικού και Πεζικού κατά τον Πόλεμον 1940-1941, 1982*· *Η Υγειονομική Υπηρεσία του Στρατού κατά τον Πόλεμον 1940-1941, 1983*.

και αναφορές για τη στάση του ελληνικού στρατού απέναντι στους Αλβανούς, τόσο κατά την προέλαση όσο και κατά την αποχώρησή του από την Αλβανία.¹²

Ταξινομώντας τα έργα της ελληνικής ιστοριογραφίας με βάση το χρόνο παραγωγής και το είδος τους, διακρίνουμε ως πρώιμο έργο πολιτικής προπαγάνδας το βιβλίο του Νίκου Αργυροκαστρίτη «Οι Υιοί των Μισθοφόρων».¹³ Ο Αργυροκαστρίτης ασχολείται κατά κύριο λόγο με την ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος της Αλβανίας (ΚΚΑ) και την πολιτική του απέναντι στο ζήτημα της Βόρειας Ηπείρου, σε αντιπαράθεση με την αλβανική μειονότητα στο Κόσοβο. Στο έργο του περιγράφει τη δημιουργία του ΚΚΑ και το ρόλο των Βορειοηπειρωτών *Andrea Zis* και *Zaj (Λάζαρος) Fundo*, μελών του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΚΚΕ), οι οποίοι - σύμφωνα με το συγγραφέα - απεστάλησαν στην Αλβανία για την αντιμετώπιση της αρχαιομαρξιστικής προπαγάνδας και τον προσεταιρισμό των Βορειοηπειρωτών στο κομμουνιστικό κίνημα.¹⁴ Επιπλέον, ο Αργυροκαστρίτης αναφέρεται αναλυτικά στην εμπλοκή των γιουγκοσλάβων κομμουνιστών και των βρετανικών ομάδων στην εξέλιξη του αλβανικής αντίστασης, τεκμηριώνοντας από τα απομνημονεύματα των βρετανών συνδέσμων και του *Vladimir Dedijer*, σέρβου αξιωματικού του κομμουνιστή ηγέτη *Josip Broz Tito*.¹⁵ Το βιβλίο αποτελεί ιδιαίτερα χρήσιμο βοήθημα για τη μελέτη των σχέσεων των μειονοτικών με την αλβανική αντίσταση.

Από τις αρχές τις δεκαετίας του '80 ήρθαν στο φως οι μαρτυρίες πρωταγωνιστών της εποχής, με κύριο στόχο να αναδείξουν τον εθνικό χαρακτήρα της μειονοτικής αντίστασης. Βασικές μονογραφίες στις οποίες καταγράφεται η συμμετοχή των Βορειοηπειρωτών στην αντίσταση είναι αυτές των Μίλτου Κυργιάννη - Παναγιώτη Παπαδημητρίου, των Λευτέρη Γκουβέλη - Γιάννη Παππά, του Μενέλαου Δαλιάνη και του Βαγγέλη Νάστου.¹⁶ Στα

¹² Βλ. κυρίως τα απομνημονεύματα αξιωματικών του ελληνικού στρατού που συμμετείχαν στον ελληνο-ιταλικό πόλεμο: Αλέξανδρος Παπάγος, *Ο πόλεμος της Ελλάδος, 1940-1941*, Αθήνα, εκδ. Οι φίλοι του βιβλίου, 1945· Χαράλαμπος Κατσιμήτρος, *Η Ήπειρος προμαχούσα: Η δράση της VIII Μεραρχίας στον πόλεμο 1940-1941*, Αθήνα, Γενικό Επιτελείο Στρατού, 1982 (ανατύπ. 2012) αλλά και τα ημερολόγια Ελλήνων πολιτικών, όπως του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *Ημερολόγιο Κατοχής (31 Μαρτίου 1942-4 Ιανουαρίου 1945)*, Αθήνα Εστία, 2003.

¹³ Νίκου Γρ. Αργυροκαστρίτη, *Οι Υιοί των Μισθοφόρων. Ο Σλαβοκομμουνισμός εις την Αλβανίαν (Βόρειος Ήπειρος-Κόσοβο)*, 1877-1946, Αθήνα, Εκδ. Οίκος Πέτρου Πατσιλιανάκου, Τόμος Α', 1956. Ο Β' Τόμος του βιβλίου δεν εκδόθηκε.

¹⁴ Νίκου Γρ. Αργυροκαστρίτη, *ό.π.*, σελ. 98 et passim.

¹⁵ Vladimir Dedijer, *Il Sangue Tradito. Relazioni Jugoslavo-Albanesi 1938-1949*, Editoriale Periodici Italiani, 1949.

¹⁶ Μίλτος Κυργιάννης, *Η αντιφασιστική οργάνωση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία, 1943-1944*, Αθήνα, Δωδώνη, 1982· Λευτέρης Γκουβέλης-Γιάννης Παππάς, *Άγνωστες ιστορικές στιγμές από το δράμα της Βορείου Ηπείρου*, Ιωάννινα, Επιτροπή Βορειοηπειρωτικού Αγώνα Ιωαννίνων, 1986· Μενέλαος Δαλιάνης, *Η εθνική αντίσταση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία, 1940-1944*, Αθήνα, Ιωλκός, 2000· Βαγγέλης

απομνημονεύματά τους διατυπώνονται αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με τις σχέσεις των Βορειοηπειρωτών με τα αλβανικά, αλλά και τα ελληνικά αντιστασιακά τμήματα, ενώ διαπιστώνεται η καχυποψία των αλβανικών αντιστασιακών ομάδων απέναντι στη συμμετοχή της μειονότητας στην αντίσταση.

Το αυτοβιογραφικό έργο των Κυργιάννη-Παπαδημητρίου αναφέρεται στο ρόλο των συγγραφέων ως απεσταλμένων του ΚΚΕ στην Αλβανία. Το βιβλίο τους εστιάζει στις σχέσεις των Βορειοηπειρωτών με την αλβανική αντίσταση και περιέχει μαρτυρίες, οι οποίες στηρίζονται σε αναμνήσεις των συγγραφέων. Απάντηση στο βιβλίο αυτό αποτελεί το έργο των Γκουβέλη - Παππά, όπου μέσα από την προσωπική τους εμπειρία απαντούν στις επικρίσεις των δύο απεσταλμένων του ΚΚΕ, καθώς περιγράφουν την δική τους προσπάθεια να οργανώσουν ένα εθνικό κίνημα, με στόχο την προσάρτηση της Βόρειας Ηπείρου στην Ελλάδα.¹⁷

Τα βιβλία των Δαλιάνη και Νάστου περιέχουν πολλές πληροφορίες, κυρίως για την οργάνωση της μειονότητας στους κόλπους του αλβανικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος (*Fronti Nacional Çlirimtar* - FNÇ). Στα έργα τους οι συγγραφείς παραθέτουν χρήσιμα στοιχεία από τη συμμετοχή τους στον αλβανικό απελευθερωτικό αγώνα, αλλά και μαρτυρίες αγωνιστών της εποχής. Και τα δυο έργα περιέχουν ονόματα και στοιχεία των Βορειοηπειρωτών που έλαβαν μέρος στο πλευρό των αλβανών κομμουνιστών. Πρόκειται για τα δύο βασικότερα έργα της περιόδου που εξετάζουμε, καθώς τα στοιχεία που περιέχουν συμπληρώνονται από μεταγενέστερη έρευνα των συγγραφέων με συνεντεύξεις και στην περίπτωση του Δαλιάνη, με αρχειακή τεκμηρίωση. Τα παραπάνω έργα κρίνονται αξιόπιστα, αν και δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι γενικότερα οι αυτοβιογραφίες εντάσσονται σε συγκεκριμένο κοινωνικό μοτίβο και έχουν ως στόχο να δικαιολογήσουν την θέση των

Νάστος, *Το ΕΑΜ των Ελλήνων της Αλβανίας: Ο αγώνας των ελλήνων της Αλβανίας ενάντια στους Ιταλούς - Γερμανούς κατακτητές (1942-1945)*, Θεσσαλονίκη, χ.ε., 2009.

¹⁷ Στην οργάνωση του εθνικού κινήματος αναφέρονται στα αυτοβιογραφικά τους έργα και οι: Ηλίας Β. Κώνστας, *Το Βορειοηπειρωτικό ζήτημα. Ιστορική, εθνική και πολιτική τοποθέτηση*, Αθήνα, 1951· Θεόδωρος Σαράντης, *Το Βορειοηπειρωτικό ζήτημα και ο Ναπολέων Ζέρβας*, Αθήνα, Εθνική Ένωση των Βορείων Ελλήνων, 1985. Εντούτοις οι συγγραφείς αναφέρουν ελάχιστα στοιχεία για την προσωπική τους δράση την εξεταζόμενη ιστορική περίοδο, παρόλο που και οι δύο είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στα γεγονότα της εποχής ως απεσταλμένοι του ΕΔΕΣ. Εξάριση αποτελεί το βιβλίο του Φώτη Σύρμου, *Ο αγωνιστής που δεν αναγνωρίστηκε. Νικόλαος Σύρμος 1902-1987*, Αθήνα - Ιωάννινα, Δωδώνη, 1998. Ο συγγραφέας του βιβλίου παραθέτει προσωπικά έγγραφα και οικογενειακές επιστολές του πατέρα του Νίκου Σύρμου, στενού συνεργάτη του Βασίλη Σαχίνη. Σημαντικότερο στοιχείο του βιβλίου είναι η έκθεση που έστειλε ο Νίκος Σύρμος στις 25 Σεπτεμβρίου 1979 στον στενό του φίλο Νικόλαο Παπαδόπουλο, Γενικό Γραμματέα της Ένωσης Δροπολιτών Αθηνών, στην οποία αποτυπώνει τη δράση του για την περίοδο 1943-1944 και τις επαφές του με τις ελληνικές αντιστασιακές οργανώσεις.

συγγραφέων απέναντι στα ιστορικά γεγονότα, που καταγράφονται μέσα από το δικό τους ιδεολογικό πρίσμα.

Βιβλιογραφικές αναφορές και αφηγήσεις των πρωταγωνιστών του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, δίνουν σημαντικά στοιχεία και περαιτέρω πληροφορίες για την κατάσταση που επικρατούσε στη μειονότητα, παρέχοντας όμως αποσπασματικά στοιχεία στον ερευνητή.¹⁸ Στα έργα τους καταγράφουν τη δράση των αντιστασιακών ομάδων μόνο σε ότι αφορά τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, χωρίς να επικεντρώνονται στη πολιτική του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ) και του Εθνικού Δημοκρατικού Ελληνικού Στρατού (ΕΔΕΣ) στην Αλβανία. Μια ιδιαίτερη πτυχή των γεγονότων της εποχής καλύπτει η μελέτη του Αθανάσιου Χρυσόχου, για την αποτυχημένη συνεννόηση των κατοχικών αρχών με τους εκπροσώπους του αλβανικού Εθνικού Μετώπου (*Ball Kombëtar*-BK) στη Θεσσαλονίκη τον Φεβρουάριο του 1944.¹⁹

Υπάρχουν επιπλέον αυτοβιογραφικά έργα που αναφέρονται στη δράση των Βορειοηπειρωτών στην αντίσταση, σαν μέρος της μικροϊστορίας του τόπου τους. Οι συγγραφείς συνήθως είναι ηπειρώτες που καταγράφουν την ιστορία του χωριού τους ή της περιοχής που μεγάλωσαν και κατά την περιγραφή των γεγονότων, εξιστορούν τα γεγονότα του ελληνικού εμφυλίου πολέμου και την εμπλοκή των αλβανικών ανταρτοομάδων (αλβ. *zeta*).²⁰ Πολλοί ακόμη συγγραφείς που έχουν καταγωγή από χωριά της Βόρειας Ηπείρου, αποτυπώνουν στα έργα τους την ιστορία των χωριών τους, μέσα από τις προσωπικές τους εμπειρίες.²¹ Τα έργα τους κρίνονται αξιόπιστα, στο βαθμό που μπορούν να τεκμηριωθούν παράλληλα από την αρχειακή έρευνα.

Εκτός από τα αυτοβιογραφικά έργα, η ελληνική βιβλιοπαραγωγή ασχολήθηκε με την ελληνική μειονότητα στην Αλβανία, χρησιμοποιώντας βιβλιογραφική τεκμηρίωση και μαρτυρίες πρωταγωνιστών. Αρκετοί συγγραφείς, στην προσπάθειά τους να αναδείξουν τη δράση της μειονότητας, εκφράζουν φανερά εθνικιστικές τάσεις στα έργα τους, αδυνατώντας

¹⁸ Ενδεικτικά, βλ. Μιχάλης Ι. Μυριδάκης, *Αγώνες της Φυλής. Η Εθνική Αντίσταση ΕΔΕΣ-ΕΟΕΑ 1941-1944*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1976, τ. Β΄· Αλέξανδρος, Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα-Μεγαλεία και Θρήνοι, Δόξες και Αθλιότητες ενός Αγώνος*, Ιωάννινα, χ. ε., 1976· Νίκος Γ. Ζιάγκος, *Αγγλικός Ιμπεριαλισμός και Εθνική Αντίσταση, 1940-1945*, Αθήνα, χ.ε., 1978, τ. Α΄· Στέφανος Σαράφης, *Ο ΕΛΑΣ*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984.

¹⁹ Αθανάσιος Χρυσόχου, *Η ελληνοαλβανική συνεννόηση του 1944 δια την ένωση της Αλβανίας με την Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Έκδοσις Ηπειρωτικής Εστίας Θεσσαλονίκης, 1952.

²⁰ Κωνσταντίνος Χρ. Κωστούλας, *Κατοχικές Ιστορίες του Πωγωνίου*, Αθήνα, Ελίκρανο, 2013.

²¹ Σπύρος Λάμπρου, *Η Χειμάρρα*, Τα Ακροκεραύνεια, 1966· Νικόλαος Κ. Παπαδόπουλος, *Η Δούβιανη της Δροπόλεως Βορείου Ηπείρου*, Αθήνα, χ.ε., 1970· Κώστας Ν. Δέδες, *Δρυμάδες Χειμάρρας*, Αθήνα, Σείριος, 1978· Κώστας Χατζηαντωνίου, *Χιμάρα: Το Άπαρτο Κάστρο της Βορείου Ηπείρου*, Αθήνα, Διόρασις, 2002· Ναπολέον Μπάσσιος, *Η Δερβιτσάνη στα ίχνη των προγόνων της*, Δερβιτσάνη, χ. ε., 2014.

να αποστασιοποιηθούν από τα γεγονότα της περιόδου.²² Πρόσφατα έργα Βορειοηπειρωτών συγγραφέων, αναδεικνύουν την αγωνιστικότητα ηγετικών μορφών του αντιστασιακού αγώνα της μειονότητας, δίνοντας έμφαση στην αγάπη για τον τόπο τους πέρα από κάθε ιδεολογία.²³

Διάφορες μελέτες καταγράφουν την ιστορία της μειονότητας, αλλά αναφέρονται επιγραμματικά στα γεγονότα της περιόδου. Ο Σταύρος Ντάγιος ασχολείται με την ιστορία της μειονότητας στο πέρασμα των χρόνων και εστιάζει στις διπλωματικές σχέσεις των δύο κρατών, χρησιμοποιώντας τεκμηρίωση κυρίως από αλβανικά αρχεία.²⁴ Ξεχωριστή είναι η περίπτωση της Γεωργίας Κρέτση, οι μελέτες της οποίας εστιάζουν στις σχέσεις των Αλβανών με τον ελληνικό πληθυσμό με βάση εθνοτικά, πολιτικά και ιδεολογικά κριτήρια.²⁵ Τα παραπάνω έργα είναι πλούσια σε πραγματολογικό υλικό και μπορούν να χρησιμοποιηθούν από τον ερευνητή ως αφετηρία για περαιτέρω έρευνα.

Από τη δεκαετία του 1990 και το άνοιγμα των συνόρων της «άγνωστης» και «απομονωμένης» Αλβανίας, σημαντικοί ιστορικοί ασχολήθηκαν με το ζήτημα της ελληνικής μειονότητας.²⁶ Εργασίες όπως του Βασίλη Κόντη έφεραν στο φως αρχεία του βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών, φανερώνοντας τις άγνωστες πτυχές των ελληνοαλβανικών σχέσεων.²⁷ Σημαντικά συλλογικά έργα, όπως αυτό των Βερέμη-

²² Αθανάσιος Λ. Κόρμαλης, *Αντίσταση στην Βορειοηπειρωτική Γη. Η δράση και η θυσία του «Μετώπου Απελευθέρωσης Βορείου Ηπείρου» (Μ.Α.Β.Η.) και των άλλων οργανώσεων*, Αθήνα, Πελασγός, 1993· Κωνσταντίνος Κυριακού, *Οι ξεχασμένοι Ηρωες*, Αθήνα, Νέα Θέσις, 1997· του ίδιου, *Προδοσία και Αυτοθυσία, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής και Κονίτισης*, 2017· Θαλής Ν. Καραγιαννόπουλος, *Το αντιστασιακό κίνημα των Βορειοηπειρωτών, 1941-1945*, Αθήνα, Eurobooks, 2018, στο οποίο ο συγγραφέας μεταφράζει στην ελληνική γλώσσα το βιβλίο που εκδόθηκε το 1947 από άγνωστο συγγραφέα, *The resistance movement of Northern Epirotes (1941-1945)*, Peace through Justice League, 1947 και σχολιάζει το κείμενο.

²³ Βαγγέλης Παπαχρήστος, *Ο Αγροφύλακας που έγινε θρόνος*, Αθήνα, ΔΕΕΕΜ Ομόνοια, 2016· Χαράλαμπος Κίτσιος, *Λευτέρης Τάλιος - ο μύθος μιας εποχής και ο αγωνιστής της Ε.Ε. Μειονότητας*, Αθήνα, ΔΕΕΕΜ Ομόνοια, 2016.

²⁴ Σταύρος Ντάγιος, *Ελλάδα και Αλβανία, 50 χρόνια αμοιβαίας δυσπιστίας: Οι διμερείς σχέσεις και η εθνική ελληνική μειονότητα της Βορείου Ηπείρου 1945-1991*, Θεσσαλονίκη, Literatus, 2015· του ίδιου, *Νίκος Ζαχαριάδης-Ενβέρ Χότζα, Συνεργασία και μυστικές συμφωνίες του ΚΚΕ με την Αλβανία, 1943-1974*, Θεσσαλονίκη, Literatus, 2019. Τεκμηρίωση από τα γερμανικά αρχεία χρησιμοποιεί ο καθηγητής Γκότοβος, στο άρθρο του για την ελληνική μειονότητα την περίοδο της γερμανικής κατοχής, βλ. Αθανάσιος Γκότοβος, «Οι βορειοηπειρώτες στην Κατοχή», *Αρδην*, τ. 114, Δεκέμβριος 2018-Φεβρουάριος 2019, σσ. 31-40.

²⁵ Για τις μελέτες της Κρέτση, βλ. Georgia Kretsi, "The 'Secret' Past of the Greek-Albanian Borderlands. Cham Muslim Albanians: Perspectives on a Conflict over Historical Accountability and Current Rights", *Ethnologia Balcanica*, 6 (2002), pp. 171-196· «Σύγχρονες και ιστορικές διαστάσεις της ανθρωπωνυμικής συμπεριφοράς στην αλβανική κοινωνία», *Μνήμων*, 25 (2003), σσ. 11-145· ««Συνεργάτες των κατακτητών-εχθροί της εργατικής τάξης». Παραστάσεις του εχθρού στην κρατική ιδεολογία της Λαϊκής Δημοκρατίας της Αλβανίας», στο Ιάκωβος Μιχαηλίδης-Ηλίας Νικολακόπουλος-Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *«Εχθρός εντός των τειχών»: όψεις του δωσολογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006, σσ. 67-78.

²⁶ Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού, Ηπειρος*, Θεσσαλονίκη, Αφοι Κυριακίδη, 1992.

²⁷ Basil Kondis-Elftheria Manda (eds), *The Greek Minority in Albania. A Documentary Record (1921-1993)*, Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies, 1994· Βασίλης Κόντης (επιμ.), *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου*

Κουλουμπή, μελέτησαν την μειονότητα στο πλαίσιο ανάπτυξης των μειονοτικών σπουδών.²⁸ Επιπλέον, νέοι ερευνητές ασχολήθηκαν με την ελληνική μειονότητα της Αλβανίας, ως αποτέλεσμα της επιστημονικής ενασχόλησης με τον χώρο των μειονοτήτων, χρησιμοποιώντας ως ένα επιπλέον επίπεδο ανάλυσης την οικονομική και κοινωνική διάσταση.²⁹ Τομή στη μελέτη της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία αποτελεί το ομώνυμο έργο των Τσιτσελίκη - Χριστόπουλου, όπου στα πλαίσια των μειονοτικών σπουδών, η ελληνική μειονότητα αντιμετωπίζεται ως περίπτωση μελέτης (*case study*).³⁰ Συνοψίζοντας, θα λέγαμε πως οι εγχώριες μελέτες για την ελληνική μειονότητα στην Αλβανία αποφεύγουν να αναφερθούν - ή αναφέρονται επιγραμματικά - στη ζωή της μειονότητας κατά την περίοδο του Β'ΠΠ και εστιάζουν στην πολιτική και διπλωματική ιστορία της περιόδου.

Στην ιταλική βιβλιογραφία, ο ερευνητής είναι απαραίτητο πρώτα από όλα να συμβουλευτεί τα διαθέσιμα έργα, ώστε να μάθει τι έχει δημοσιευθεί σχετικά με την προσάρτηση της Αλβανίας στην Ιταλία. Για να αποκτήσει μια πρώτη άποψη για την ιταλική πολιτική θα πρέπει να μελετήσει τα έργα των *Santarelli*, *Rodogno*, και *Leceur*.³¹ Στα έργα τους περιγράφεται η στάση των ιταλικών στρατιωτικών δυνάμεων στις κατεκτημένες

και ελληνοαλβανικές σχέσεις: έγγραφα από το ιστορικό αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1997, τ. I-IV.

²⁸ Θάνος Βερέμης - Θεόδωρος Κουλουμπής κ.α. (επιμ.), *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας*, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών - ΕΛΙΑΜΕΠ - Ι. Σιδέρης, 1995, με τις θεματικές του να οριοθετούνται από το αρχαιολογικό υλικό της εποχής.

²⁹ Αντώνης Κόντης, «Η οικονομία της Αλβανίας και η ελληνική μειονότητα», στο Θάνος Βερέμης-Θεόδωρος Κουλουμπής κ.α. (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 103-146. Ενδιαφέροντα στοιχεία για την ελληνική μειονότητα και την ιστορία της γενικότερα εντοπίζονται σε μελέτες φοιτητών, βλ. Ευτυχία Αθ. Παππά, *Η επαρχία Δρυϊνουπόλεως της Β. Ηπείρου κατά τη νεώτερη περίοδο (Τουρκοκρατία, 20^{ος} αιώνας)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, 2009· Φιλαρέτη Παππά, *Η ορθόδοξη πίστη στην Αλβανία από την απελευθέρωση της χώρας το 1912 έως το 1944*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Δημοσίευτη Μεταπτυχιακή Εργασία, 2014· επιπλέον, η έκδοση της μεταπτυχιακής εργασίας της Ευφροσύνη Κολιού, *Η ελληνική μειονότητα στην Αλβανία, 1950-1967*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2018.

³⁰ Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης - Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελληνική Μειονότητα της Αλβανίας*, Αθήνα, Κριτική & Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, 2003.

³¹ Lydia Santarelli, *Guerra e Occupazione in Grecia 1940-1943*, Florence, European University Institute, 2005· Davide Rodogno, *Fascism's European Empire: Italian Occupation during the Second World War*, London, Cambridge University Press, 2006· Sheila Lecoeur, *Mussolini's Greek Island: Fascism and the Italian Occupation of Syros in World War II*, Tauris Academic Studies, 2009 [το βιβλίο μεταφράστηκε στα ελληνικά το 2013, με τίτλο *Το Νησί του Μουσολίνι: Φασισμός και ιταλική κατοχή στη Σύρο* (μετάφρ. Ελένη Αστερίου), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013]. Θα μπορούσαμε στο σημείο αυτό να αναφέρουμε ότι στην ελληνική βιβλιογραφία αντιστοιχεί μελέτη για την στάση των ιταλικών δυνάμεων σε κατακτημένες περιοχές είναι αυτή του Σπύρου Λουκάτου, *Τα χρόνια της ιταλικής και γερμανικής κατοχής και της εθνικής αντίστασης στην Κεφαλονιά και την Ιθάκη*, Αθήνα, ΟΔΕΒ, 1987.

περιοχές και αποτελούν χρήσιμο μεθοδολογικό εργαλείο για τη μελέτη της ιταλικής πολιτικής στον αλβανικό πληθυσμό.³²

Χρήσιμα βιβλία έχουν εκδοθεί σχετικά με τη στρατιωτική προετοιμασία των Ιταλών για τον ελληνοϊταλικό πόλεμο αλλά και τη δομή των δυνάμεων στην Αλβανία.³³ Από τα έργα αυτά μπορούν να αντληθούν στοιχεία και να εξαχθούν χρήσιμα συμπεράσματα για την κατάσταση που επικρατούσε στην Αλβανία, καθώς αποτελούν ενδεδειγμένες μελέτες για τη θεματική τους. Επιπλέον υπάρχουν τα έργα των πρωταγωνιστών της ιταλικής εισβολής στην Αλβανία, που δίνουν με τον καλύτερο τρόπο την εικόνα των στρατιωτικών επιχειρήσεων.³⁴ Τα παραπάνω μπορούν να δώσουν μια καλή εικόνα της στάσης των Ιταλών στην Αλβανία, εφόσον μελετηθούν παράλληλα με τα ημερολόγια των *Ciano* και *Jacomoni*.³⁵

Από τους ξένους συγγραφείς που ασχολήθηκαν με την Αλβανία κατά τη διάρκεια του Β΄ΠΠ ξεχωρίζει το έργο του *Bernd Jürgen Fischer, Albania at War, 1939-1945*.³⁶ Ο *Fischer* χρησιμοποιεί κυρίως τεκμηρίωση από τα βρετανικά αρχεία, γεγονός που καθιστά τη μελέτη του αξιόπιστη για τον ερευνητή. Επιπλέον, εξαιρετικά χρήσιμη για τον ερευνητή της περιόδου είναι η εργασία του *Hubert Neuwirth*, ο οποίος χρησιμοποιεί επιπλέον τεκμηρίωση

³² Είναι βέβαια απαραίτητο να τονίσουμε τη διαφορά του νομικού καθεστώτος της ιταλικής παρουσίας στην Αλβανία, καθώς πρόκειται για προσωπική ένωση των δύο κρατών υπό τον βασιλιά Vittorio Emanuele III και όχι ιταλική κατοχή. Εκτενής αρθρογραφία αναφέρεται στα ζητήματα της ιταλικής παρουσίας στην Αλβανία, ενδεικτικά βλ. Giovanni Villari, "Il Sistema di occupazione fascista in Albania", in Laura Brazzo e Michele Sarfatti (eds), *Gli ebrei in Albania sotto il fascismo. Una storia da ricostruire*, Milano, Giuntina, Fondazione Centro di Documentazione Ebraica Contemporanea (CDEC), 2010, pp. 93-124· του ίδιου, "Repressione e resistenze in Albania," *Qualestoria*, Anno XLIII, N.ro 2, Dicembre 2015, pp. 81-98· του ίδιου, "A Failed Experiment: The Exportation of Fascism to Albania", *Modern Italy*, Vol. 12, No 2, June 2007, pp. 157-171· Alessandro Gionfrida-Silvia Trani, "Le fondi relative all' Albania conservate presso l' Archivio dell' Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell' Esercito", in Alberto Becherelli-Andrea Carteny (eds), *L' Albania indipendente e le relazioni italo-albanesi (1912-2012)*, Roma, Edizioni Nuova Cultura, 2013.

³³ Το ιταλικό Γενικό Επιτελείο έχει εκδώσει το τρίτομο έργο *La Campagna di Grecia: Stato maggiore dell' esercito*, Roma, Ufficio storico SME, 1980. Επίσης ενδεικτικά: Μάρτιο Τσέρβι, *Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος*, Αθήνα, Alvin Redman Hellas, 1967· Piero Crociani, *Gli albanesi nelle forze armate italiane*, Roma, Stato Maggiore dell'Esercito, 2001· Antonio F. Gyida, *1943: Carabinieri in Albania. Un diario inedito*, Associazione Nazionale Carabinieri, Lupo, 2004.

³⁴ Giacomo Zanussi, *Guerra e catastrofe d'Italia. Giugno 1940-Giugno 1943*, Roma, Corso, 1946· Mario Roatta, *Otto milioni di baionette. L'esercito italiano in guerra dal 1940 al 1944*, Milano, Mondadori, 1946· Ugo Cavallero, *Comando supremo. Diario del capo di stato maggiore dell'esercito. 1940-43*, Bologna, Cappelli, 1948· Βισκόντι Πράσκα, *Εγώ εισέβαλα στην Ελλάδα* (μετάφρ. Νικόλαος Κολόμβας), Αθήνα, Γκοβόστης, 1999

³⁵ Galeazzo Ciano, *Diario 1939-1943*, Milano, Rizzoli, 1946· Hugh Gibson (ed.), *The Ciano Diaries 1939-1943: The Complete, Unabridged Diaries of Count Galeazzo Ciano, Italian Minister of Foreign Affairs, 1939-1943*, Simon Publications, 2001· F. Jacomoni di San Savino, *La politica dell'Italia in Albania nelle testimonianze del luogotenente del re. Francesco Jacomoni di San Savino*, Bologna, Cappelli, 1965. Μια κριτική προσέγγιση των έργων των παραπάνω συγγραφέων επιχειρεί με εξαιρετικό τρόπο ο Ζαχαρίας Τσιρπανλής, βλ. Ζαχαρίας Τσιρπανλής, *Πώς είδαν οι Ιταλοί τον πόλεμο του 1940-41*, Λόγος πανηγυρικός εκφωνηθείς την 28^η Οκτωβρίου 1973 εις την αίθουσαν τελετών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 1974.

³⁶ Bernd Jürgen Fischer, *Albania at War, 1939-1945*, London, Hurst, 1999.

από αλβανικά και γερμανικά αρχεία.³⁷ Αρκετά σημαντικά στοιχεία για την Αλβανία την περίοδο του Β΄ΠΠ δίνουν τα μέλη της βρετανικής αποστολής (*Special Operations Executive-SOE*), που όμως δεν αναφέρουν καμία πληροφορία για τη συμμετοχή των Βορειοηπειρωτών στην αλβανική αντίσταση.³⁸ Υπάρχουν επιπλέον συγγραφείς που ασχολήθηκαν κατεξοχήν με την Αλβανία, κυρίως με την πολιτική της ιστορία αλλά και την προσπάθεια δημιουργίας της εθνικής ταυτότητας των Αλβανών μέσα στο πέρασμα των χρόνων.³⁹

Η αλβανική βιβλιοπαράγωγή είναι εκτενής για την περίοδο του Β΄ΠΠ.⁴⁰ Στα έργα των αλβανών συγγραφέων κυριαρχεί η «σοσιαλιστική» εξιστόρηση των γεγονότων, προϊόν της εποχής του κομμουνιστικού καθεστώτος.⁴¹ Η ελληνική μειονότητα αποτέλεσε αντικείμενο αναφοράς στην αλβανική ιστοριογραφία, πάντοτε στη λογική της ενσωμάτωσής της στο αλβανικό κράτος.

³⁷ Hubert Neuwirth, *Widerstand und Kollaboration in Albanien 1939-1944*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2008. Στη μελέτη του Neuwirth ιδιαίτερα χρήσιμες είναι οι βιογραφίες των προσωπικοτήτων που παρατίθενται στο παράρτημα του βιβλίου. Χρήσιμο βοήθημα για την εξεταζόμενη περίοδο αποτελεί και το βιβλίο του Owen Pearson, *Albania in occupation and war: from fascism to communism, 1940-1945*, London, I. B. Tauris, 2005.

³⁸ Julian Amery, *Sons of the Eagle: A study in Guerilla War*, London, London Macmillan & Co. Ltd. 1948· Reginald Hibbert, *Albanian's National Liberation Struggle. The Bitter Victory*, London, Pinter Publishers, 1991· David Smiley, *Albanian Assignment*, London, Chatto and Windus, The Hogarth Press, 1984· Bejtullah Destani (ed.), *An Englishman in Albania: Memoirs of a British Officer 1929-1955, by D. R Oakley Hill*, I.B. Tauris in association with the Center for Albanian Studies, 2004· Anthony Quayle, *Eight hours from England*, London, Imperial War Museum, 2019 (ανατύπωση της πρώτης έκδοσης του βιβλίου του συγγραφέα το 1946). Σημαντικά στοιχεία για τη δράση των Βρετανών δίνει και το βιβλίο του Roderick Bailey, *The Wildest Providence, SOE in the Land of the Eagle*, London, Vintage, 2009, που στηρίχθηκε σε βρετανικά αρχεία. Τη βρετανική πολιτική αναλύει στο έργο της η Elizabeth Barker, *British Policy in South-Eastern Europe in the Second World War*, London, Palgrave Macmillan, 1976· ομοίως στα άρθρα του ο Bisser Petrov, "British Policy Towards Albania, April 1939-April 1941", *Études Balkaniques*, No 4, 2004, pp. 51-68· του ίδιου, "Great Britain and Resistance in Albania, 1943-1944", *Études Balkaniques*, No 2, 2006, pp. 87-118.

³⁹ Ενδεικτικά: Pyrrus Ruches, *Albania's Captives*, Chicago, Argonaut Inc Publishers, 1965· Paul Lendvai, *Eagles in Cobwebs; Nationalism and Communism in the Balkans*, London, MacDonald & Co, 1970· Miranda Vickers, *Οι Αλβανοί*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1997· Joseph Swire, *Albania. The Rise of a Kingdom*, New York, Arno Press & New York Times, 1971· Bernd J. Fischer, *King Zog and the Struggle for Stability in Albania*, New York, Columbia University Press, 1984· James Pettifer-Miranda Vickers, *Αλβανία: Από την αναρχία σε μια βαλκανική ταυτότητα* (μετάφρ. Ερρίκος Μπαρτζινόπουλος), Αθήνα, Καστανιώτης, 1998· Owen Pearson, *Albania and King Zog, Independence, Republic and Monarchy 1908-1939*, London, The Center for Albanian Studies in association with I.B. Tauris, 2004.

⁴⁰ Για μια πρώτη επαφή με τα διαθέσιμα έργα, ο ερευνητής μπορεί να συμβουλευτεί τη βιβλιογραφική σελίδα της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Τιράνων (Biblioteka Kombëtare e Shqipërisë, *Pushtimi fashist italian, 1939-1943*, διαθέσιμο στο <https://www.bksh.al/search/Pushtimi%20fashist%20italian,%201939-1943>) (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

⁴¹ Kristo Frasëri, *The History of Albania: A Brief Survey*, Tirana, 1964· Ndreçi Plasari & Shyqyri Ballvora, *Historie e luftës antifashiste nacionalçlirimtare të popullit Shqiptar 1939-1944*, τόμ. I, Tiranë, 8 Nëntori, 1975· Peter R. Prifti, *Socialist Albania since 1944: Domestic and Foreign Developments*, Massachusetts, MIT Press, 1978.

Η ιστοριογραφική προσέγγιση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία έγινε με μαρξιστικούς όρους, κυρίως μέσα από τα έργα του *Enver Hoxha*.⁴² Κυρίαρχο στοιχείο στη γραφή του είναι η ανάγκη για νομιμοποίηση του καθεστώτος στο διεθνές περιβάλλον, σε σχέση πάντα με τις δυσμενείς εξωτερικές σχέσεις της Αλβανίας με τις χώρες της Δύσης. Η ένθερμη ρητορική του για την «ανοικοδόμηση του σοσιαλισμού», επέτρεψε ελάχιστες αναφορές στο θέμα της ελληνικής μειονότητας και τις σχέσεις της με το αλβανικό κράτος.

Μετά τη δεκαετία του '80 παρατηρείται μια πολιτική αλλαγή στα έργα του, καθώς η ελληνική μειονότητα εμφανίζεται να παίζει ένα συνδετικό ρόλο μεταξύ των δυο κρατών.⁴³ Σύμφωνα με τον αλβανό ηγέτη, η φιλία Αλβανών και Ελλήνων «είναι δεμένη με το αίμα που χύθηκε στον αγώνα για την ελευθερία και την ανεξαρτησία, ενάντια στους κοινούς εχθρούς».⁴⁴ Ομοίως, στο έργο του «*Δυο φίλοι λαοί*», τονίζει τον αγώνα των Ελλήνων μειονοτικών «στο πλευρό του αλβανικού λαού ενάντια στους φασίστες και ναζιστές κατακτητές».⁴⁵ Μεθοδολογικά, στον επίσημο αυτό λόγο, προέχει η συγκρότηση της συλλογικής μνήμης μέσα από τους αγώνες των δύο λαών ενάντια στον κατακτητή. Ωστόσο, αν και πρόκειται για έργο επηρεασμένο από τη μαρξιστική θεωρία, πρέπει να ληφθεί υπόψη από τον ερευνητή για την εξαγωγή πληροφοριών και πηγών.

Οι πολιτικές μεταβολές της δεκαετίας του '90, έδωσαν ώθηση αφενός στην αλβανική «εθνική» ιστοριογραφία, ως αποτέλεσμα της άνθισης των νέων εθνικισμών στα Βαλκάνια, αφετέρου καθιέρωσαν στη διεθνή ιστοριογραφία τη μελέτη των μειονοτήτων ως αυτόνομο πεδίο έρευνας.⁴⁶ Μετά τη δεκαετία του 1990, βιβλία και άρθρα αλβανών ιστορικών ασχολούνται με την ελληνική μειονότητα την περίοδο του Β'ΠΠ, κάνοντας αποτίμηση της

⁴² Enver Hoxha, *Οι Τιτοϊκοί, Ιστορικές Σημειώσεις*, Ινστιτούτο Μαρξιστικών - Λενινιστικών Μελετών της ΚΕ του ΚΕΑ, Αθήνα, Πορεία, 1983· *Όταν τέθηκαν τα θεμέλια της νέας Αλβανίας*, Αθήνα, Πλανήτης, 1984· *Δυο φίλοι λαοί*, Ινστιτούτο Μαρξιστικών-Λενινιστικών Μελετών της ΚΕ του ΚΕΑ, Τίρανα, «8 Nëntori», 1985· *Διαλεχτά Έργα*, Αθήνα, Πλανήτης, 1988, τ. III.

⁴³ Δεν θα μπορούσαμε βέβαια να ισχυριστούμε το ίδιο για την ιστορία της Αλβανίας των Stefanaq Pollo και Arben Puto, στην οποία η ελληνική μειονότητα χαρακτηρίζεται ως «ανύπαρκτη εθνικότητα», ενώ για την περίοδο 1939-1944 δεν αναφέρεται πουθενά η συμμετοχή της ελληνικής μειονότητας στον αλβανικό αντιφασιστικό αγώνα, στο Stefanaq Pollo, Arben Puto, *Ιστορία της Αλβανίας από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα* (μετάφρ. Μπάμπης Ακτσόγλου), Θεσσαλονίκη, Εκδοτική Ομάδα, 1994, σελ. 212. Το συγκεκριμένο έργο ο Σκουλίδας το χαρακτηρίζει ως «ημι-επίσημη» ιστορία της Αλβανίας, καθώς έχει μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες και «στην ουσία αποτέλεσε μία επίσημη γραφή της ιστορίας σύμφωνη με την ιδεολογική γραμμή του καθεστώτος Χοχχα», βλ. Ηλίας Σκουλίδας, ««Η δύσκολη γειτονιά»: Ελλάδα και Αλβανία...», *ό.π.*, σελ. 380.

⁴⁴ Ενβέρ Χότζα, *Διαλεχτά Έργα*, *ό.π.*, σελ. 200.

⁴⁵ Ενβέρ Χότζα, *Δυο φίλοι λαοί*, *ό.π.*, σελ. 39.

⁴⁶ Από τη διεθνή βιβλιογραφία αναφέρονται ενδεικτικά: Hugh Poulto, *The Balkans. Minority and States in Conflict*, London, Minority Rights Publication, 1993· Maria Todorova, *Balkan Identities: nation and memory*, Washington, Hurst & Company, 2004.

συμβολής της μειονότητας στον αγώνα για την απελευθέρωση.⁴⁷ Εντούτοις, η ιστορική τους επαναπροσέγγιση δείχνει μάλλον ότι εξυπηρετεί την ανάγκη κατασκευής ενός λιγότερο προβληματικού παρελθόντος. Ο *Beqir Meta*, ιστορικός του Ινστιτούτου Ιστορίας στην Ακαδημία Επιστημών της Αλβανίας, ασχολείται με τις ελληνοαλβανικές σχέσεις και τάσσεται κατά των ελληνικών αλυτρωτικών διαθέσεων, θέσεις οι οποίες συχνά απέχουν από την ιστορική αλήθεια.⁴⁸ Πολλά ερωτήματα σχετικά με την ελληνική μειονότητα κατά το Β΄ΠΠ αντιμετωπίστηκαν από την ιστορικό *Sonila Boçi*, χρησιμοποιώντας κατά κύριο λόγο υλικό από τα αρχεία της Αλβανίας.⁴⁹

Η μελέτη της ελληνικής μειονότητας κατά την περίοδο του φασισμού στην Αλβανία καθιστά δυνατή την αντιμετώπιση πολλών ανεπίλυτων θεμάτων της ιστοριογραφίας, κυρίως σχετικά με την ιταλική πολιτική απέναντι στις μειονότητες των Βαλκανίων. Στα βασικά ερωτήματα: ποιες οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν στην ελληνική μειονότητα και ποιες οι συνέπειες των πολιτικών αυτών στις σχέσεις της μειονότητας με την αλβανική αντίσταση δεν υπάρχουν ακόμη ολοκληρωμένες απαντήσεις.

Γύρω από το καίρια αυτά ερωτήματα απαιτούνται περαιτέρω μελέτες που αφορούν καταρχήν την κοινωνική και πολιτική ιστορία και συνδέεται με την Ιταλία ως δύναμη κατοχής. Η ιταλική πολιτική απέναντι στην μειονότητα, η διαχείριση της δημόσιας τάξης στην νότια Αλβανία καθώς και οι σχέσεις του ιταλικού στρατού με τη μειονότητα, αποτελούν ζητήματα που πρέπει να διερευνηθούν περαιτέρω. Η γεωγραφική περιοχή που διαβιούσε η ελληνική μειονότητα επηρέαζε τις αποφάσεις της Ρώμης για τη διεξαγωγή των στρατιωτικών επιχειρήσεων, αλλά και αργότερα, μετά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο, αποτέλεσε την περιοχή εξάπλωσης του αλβανικού κομμουνιστικού κινήματος.⁵⁰ Υπό αυτή

⁴⁷ Muharrem Dezhgiu, *Shqipëria nën pushtimin italian 1939-1943*, Tiranë, 2005· Faik Quku, *Qëntresa shqiptare gjatë Luftës së Dytë Botërore 1939-1942*, Tiranë, τ. 2, 2006.

⁴⁸ Beqir Meta, *Greek-Albanian Tension, 1939-1949*, Tiranë, Academy of Sciences of Albania/Institute of History, 2006 και Beqir Meta, *Albania and Greece 1949-1990. The Elusive Peace*, Tiranë, Academy of Sciences of Albania/Institute of History, 2007.

⁴⁹ Sonila Boçi, *Minoritetet në Shqipëri midis Identitetit dhe Integritetit 1939-1949*, Tiranë, QSA-Instituti i Historisë, 2012. Επιπλέον, τα άρθρα της συγγραφέως στο περιοδικό *Studime Historike*: “Minoriteti Grek në Shqipëri midis Rezistencës Shqiptare dhe asaj Greke (1942-1944)”, *Studime Historike*, 3-4, 2008, pp. 133-157· “Marrëdhëniet e Ndërsjella të Minoritetit Grek me Qeverinë Komuniste Shqiptare (1944-1945)”, *Studime Historike*, 3-4, 2009, pp. 83-102· “Minoriteti Grek në Shqipëri në Koniunkturat Politike të Viteve 1939-1941”, *Studime Historike*, 1-2, 2012, pp. 129-152· “Dilemat e Projekteve për Bashkëpunimin midis Shqiptarëve dhe Grekëve gjatë viteve 1943-1944”, *Studime Historike*, 1-2, 2014, pp. 229-240.

⁵⁰ Ακόμη και αν θεωρήσουμε πως η ακαδημαϊκή έρευνα έχει ασχοληθεί εξαντλητικά με την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου, λίγα πράγματα μας είναι γνωστά για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Αλβανία και την Ιταλία, αλλά και τους άμαχους πληθυσμούς που κρατήθηκαν σε αυτά. Το ίδιο ισχύει και για τις μετακινήσεις αλβανικών πληθυσμών στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κατοχής των αλβανικών εδαφών από τον ελληνικό στρατό. Στο τελευταίο ζήτημα θα αναφερθούμε επιγραμματικά, στο πλαίσιο της ιταλικής πολιτικής απέναντι στους αλβανούς πολίτες.

την έννοια, πρέπει να εξεταστεί ο τρόπος με τον οποίο εργάστηκε η ιταλική στρατιωτική Διοίκηση επιτόπου αλλά και οι μεταβολές της ιταλικής πολιτικής, ανάλογα με τη δυσκολία στη διαχείριση της δημόσιας ασφάλειας στην Αλβανία.

Η ιστοριογραφία έχει ελάχιστα ασχοληθεί με τα ζητήματα της ιταλικής επέμβασης στη μειονοτική εκπαίδευση. Λίγοι γνωρίζουν ότι ο *Mario Morandi*, σύμβουλος της ιταλικής Τοποτηρητείας για θέματα εκπαίδευσης, είχε εισηγηθεί τη διατήρηση της ελληνόφωνης εκπαίδευσης στις μειονοτικές κοινότητες. Η εξαιρετική εργασία της Ελευθερίας Μαντά για τη μειονοτική εκπαίδευση στην Αλβανία σταματά στο 1935,⁵¹ ενώ ο Γεώργιος Παπαδόπουλος καταγράφει τα σχολεία και τους μαθητές των σχολείων μέχρι το 1937.⁵² Νεότερες έρευνες μελετούν τα ζητήματα της εκπαίδευσης μετά το 1945, στο πλαίσιο των δεινών της μειονότητας κατά την περίοδο του καθεστώτος *Hoxha*.⁵³

Όσον αφορά την αντιμετώπιση των ομολογιών από το ιταλικό καθεστώς, λίγα πράγματα μας είναι γνωστά. Η σχέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας με το φασιστικό καθεστώς, όπως και των άλλων θρησκευτικών κοινοτήτων (καθολικών, μουσουλμάνων, μπεκτασίδων), αποτελεί σημαντικό στοιχείο για να ερμηνεύσουμε τη θέση της μειονότητας μέσα στο αλβανικό κράτος. Το θεμελιώδες έργο του Απόστολου Γλαβίνα για την Ορθόδοξη Εκκλησία στην Αλβανία ολοκληρώνεται με την ίδρυση του Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης αλβανικής Εκκλησίας το 1937.⁵⁴ Ο *Morozzo della Rocca* εργάστηκε στο ζήτημα των ομολογιών, αλλά η σχέση της αλβανικής Εκκλησίας με το φασισμό και τις θρησκευτικές κοινότητες απαιτεί περαιτέρω μελέτη.⁵⁵

Τέλος, η στάση της μειονότητας στον αλβανικό αντιστασιακό αγώνα αποτελεί πτυχή της ιστορίας που παραμένει υπό διερεύνηση. Οι διάφορες μελέτες που αφορούν τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο έχουν δείξει ότι η διαίρεση των προσώπων σε εθνικιστές και κομμουνιστές είναι μανιχαϊκά και απαιτούν πολύπλοκες ερμηνείες.⁵⁶ Άλλωστε, η στάση της «σιωπηλής πλειοψηφίας» δεν έχει καταγραφεί από τη ακαδημαϊκή έρευνα. Ο αντίκτυπος

⁵¹ Ελευθερία Μαντά, *Η εκπαίδευση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανίας κατά τον Μεσοπόλεμο*, Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη, ΙΜΧΑ, 2010.

⁵² Παπαδόπουλος, Γεώργιος, *Η εθνική ελληνική μειονότης εις την Αλβανίαν και το σχολικόν αυτής ζήτημα*, Ιωάννινα, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, 1981.

⁵³ Ευφροσύνη Κολιού, *ό.π.*

⁵⁴ Απόστολος Γλαβίνας, *Το Αυτοκέφαλον της εν Αλβανία Ορθοδόξου Εκκλησίας επί τη βάσει ανέκδοτων εγγράφων*, Ιωάννινα, Ίδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου, 1978.

⁵⁵ Roberto Morozzo della Rocca, *Nazione e religion in Albania (1920-1944)*, Bologna, Il Mulino, 1990.

⁵⁶ Στάθης Καλύβας - Νίκος Μαρατζίδης, *Εμφύλια Πάθη, 23+2 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον εμφύλιο*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2016.

του πολέμου στις τοπικές κοινότητες και ο ρόλος των προσωπικών δικτύων πρέπει να ερμηνευτούν υπό το φως των στρατηγικών επιβίωσης της μειονότητας.

Η απουσία λοιπόν μιας μελέτης, που να καταγράφει και να εξετάζει τη θέση της ελληνικής μειονότητας απέναντι στα γεγονότα της περιόδου της ιταλοκρατίας, αποτέλεσαν αφορμή για μια αναλυτική καταγραφή των γεγονότων που βίωσε η μειονότητα την περίοδο αυτή. Υπήρχε ανάγκη για μια απάντηση στα ερωτήματα που έθεσαν καταρχήν με τα έργα τους οι μειονοτικοί αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων. Στην προσπάθεια να βρεθούν όλα εκείνα τα πραγματολογικά στοιχεία, που θα τεκμηριώνουν μια επιστημονικά αποδεκτή θέση πάνω στα ερωτήματα που τέθηκαν, χρειάστηκε έρευνα σε ένα ευρύ φάσμα πηγών, πρωτογενών και δευτερογενών.

Εκτός από τη μεγάλη σε έκταση βιβλιογραφία που καλύπτει τον Β΄ ΠΠ και είναι γενικά προσιτή στον ερευνητή, έγινε προσπάθεια να εντοπιστούν βιβλία που ασχολούνται με το ζήτημα της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία την περίοδο που εξετάζεται. Αρκετά από αυτά εντοπίστηκαν σε βιβλιοθήκες ή σε σπίτια, κυρίως αυτοεκδόσεις ατόμων που έζησαν τα γεγονότα της εποχής και συμμετείχαν σε αυτά. Έγινε επιπλέον προσπάθεια να εντοπιστούν βιβλία ευρύτερης θεματικής, κυρίως λαογραφικού περιεχομένου, που αναφέρονται στην ιστορία του χωριού, στα βιώματα των συγγραφέων ή των κατοίκων των χωριών, καθώς πολλές φορές αποκαλύπτουν χρήσιμα στοιχεία για την στάση και τις σχέσεις των ανθρώπων με τα γεγονότα της εποχής.

Η έρευνα ξεκίνησε με τις δευτερογενείς πηγές και πραγματοποιήθηκε στις βιβλιοθήκες του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και Πανεπιστημίου Μακεδονίας, της Ζωσιμαίας Βιβλιοθήκης Ιωαννίνων, τη βιβλιοθήκη του Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών (ΙΒΕ) και της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών (ΕΗΜ). Χρήσιμα βιβλία, κυρίως αυτοεκδόσεις απομνημονευμάτων οπλιτών που έλαβαν μέρος στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, εντοπίστηκαν στη βιβλιοθήκη των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ). Στη δημοτική βιβλιοθήκη Αργυροκάστρου αναζητήθηκαν κυρίως τίτλοι βιβλίων που αναφέρονταν στη δράση του FNC, μέσα από διηγήσεις μελών του ΚΚΑ, κυρίως αυτοεκδόσεις. Βιβλιογραφική έρευνα πραγματοποιήθηκε επιπλέον στην Εθνική Βιβλιοθήκη των Τιράνων (*Biblioteka Kompetarë*), η οποία είναι πλούσια σε τίτλους βιβλίων που αφορούν την περίοδο της αλβανικής αντίστασης.

Όσον αφορά την πρωτογενή έρευνα, αυτή ξεκίνησε από το Αρχείο του ΙΒΕ, το οποίο ήταν και το πιο προσιτό για μένα, διότι βρίσκεται στα Ιωάννινα. Το αρχείο περιέχει

σποραδικά στοιχεία για τη μειονότητα την εξεταζόμενη περίοδο, κυρίως μέσα από τα αρχεία του Κωνσταντίνου Σκενδέρη, αλλά και φωτοαντίγραφα του αρχείου της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου (ΓΔΗ), το οποίο δεν εντοπίστηκε στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) στα Ιωάννινα. Έγγραφα του αρχείου αυτού σώζονται σε επιμέρους αρχεία, καθώς η αλληλογραφία της ΓΔΗ είχε συχνά αποδέκτες την VIII Μεραρχία Πεζικού ή το Υπουργείο Εξωτερικών (ΥΠΕΞ). Επιπλέον, στο αρχείο του ΙΒΕ εντοπίστηκε χρήσιμο υλικό εφημερίδων της εποχής, κυρίως της εφημερίδας «Λαϊκό Βήμα», όργανο του ΚΚΑ, η οποία στα άρθρα της αναφέρεται στη συμμετοχή της μειονότητας στον αγώνα του FNC.

Στο αρχείο της ΕΗΜ στα Ιωάννινα εντοπίστηκαν εφημερίδες της εποχής, κυρίως των ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων, χωρίς όμως να εντοπιστούν σημαντικά ευρήματα που να αναφέρονται στις σχέσεις των αντιστασιακών ομάδων με την ελληνική μειονότητα στην Αλβανία. Σημαντικότερο αρχείο για την έρευνα ήταν το αρχείο του Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονα, το οποίο αποτελείται από έξι φακέλους και αναφέρεται ως επί το πλείστον στη δράση του Παντελεήμονα μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα τον Απρίλιο του 1941. Το αρχείο έχει πλούσια βιβλιοθήκη, ενώ το προσωπικό του Ιδρύματος είναι πάντα πρόθυμο να εξυπηρετήσει τον ερευνητή

Έρευνα πραγματοποιήθηκε στο αρχείο του Μητροπολίτη Κορυτσάς Ευλόγιου, το οποίο εντοπίστηκε στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Κατά τη διάρκεια της έρευνας το αρχείο ψηφιοποιήθηκε και έγινε προσιτό στον ερευνητή μέσα από την ψηφιακή βάση «Ολυμπιάς» του Πανεπιστημίου. Δεν μπορώ να μην αναφέρω την προσπάθεια ταξινόμησης του αρχείου του Μητροπολίτη Κορυτσάς από την Μαίρη Ζάγκλη-Μπόζιου, χρήσιμο εργαλείο για τον ερευνητή.⁵⁷

Η έρευνα στα Ιωάννινα ολοκληρώθηκε με το Αρχείο της Ιεράς Μητρόπολης Ιωαννίνων. Στο αρχείο αυτό μελετήθηκαν μεμονωμένοι φάκελοι από το Υποαρχείο Εκπαιδευτικών, με στόχο την καταγραφή των προβλημάτων που αντιμετώπισε η μειονοτική εκπαίδευση, χωρίς όμως να εντοπιστούν αρκετές αναφορές που αφορούσαν την εξεταζόμενη περίοδο. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι ο κανονισμός λειτουργίας του αρχείου, λόγω του ιδιωτικού του χαρακτήρα, το καθιστά δύσκολα προσβάσιμο στον ερευνητή.

⁵⁷ Μαίρη Ζάγκλη-Μπόζιου, *Ευλόγιος Κορυτσάς (1880-1961). Το Αρχείο του στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2009.

Μεγάλος αριθμός βρετανικών αρχείων εντοπίστηκαν στο αρχείο του ΙΜΧΑ στη Θεσσαλονίκη, που αναφέρονται στην βρετανική πολιτική στην Αλβανία. Πρόκειται για ψηφιοποιημένα έγγραφα σε μορφή μικροφίλμ από τα βρετανικά αρχεία (*The National Archives*) και συγκεκριμένα του Υπουργείου Εξωτερικών (*Foreign Office - FO*) και του Υπουργείου Πολέμου (*War Office - WO*). Σημαντικές είναι οι αναφορές των βρετανών διπλωματών αλλά και των βρετανικών αποστολών, στις οποίες αν και εντοπίζονται λίγα στοιχεία για την ελληνική μειονότητα, περιγράφουν με εξαιρετικό τρόπο την κατάσταση που επικρατούσε στην Αλβανία. Επιπλέον, υπάρχει αριθμός αρχείων του αμερικανικού Υπουργείου Εξωτερικών (*Department of State*), τα οποία περιέχουν χρήσιμες αναφορές των αμερικανών διπλωματών με πληροφορίες για την πολιτική κατάσταση στην Αλβανία. Αν και ο ερευνητής δεν θα δυσκολευτεί να χρησιμοποιήσει το μηχάνημα προβολής μικροταινιών που βρίσκεται στο αρχείο, η αποτύπωση των αρχειακών τεκμηρίων είναι δύσκολη και χρονοβόρα.

Στο αρχείο του ΑΣΚΙ στην Αθήνα εντοπίστηκαν δυο αρχεία που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα: ένα τμήμα του αρχείου του Ναπολέοντος Ζέρβα και το αρχείο του ΕΑΜ Ηπείρου. Το αρχείο του Ζέρβα περιείχε το χειρόγραφο του ημερολόγιο του αρχηγού του ΕΔΕΣ, δυστυχώς μόνο για το έτος 1944, οπότε έγινε δυνατή η διασταύρωση στοιχείων που εντοπίστηκαν σε ανυπόγραφα και αχρονολόγητα έγγραφα για συναντήσεις ελλήνων μειονοτικών με τον αρχηγό του ΕΔΕΣ, ενώ παράλληλα αξιολογήθηκε η αξιοπιστία των εγγράφων αυτών, ώστε να χρησιμοποιηθούν ως τεκμήρια. Αντίθετα, λίγα στοιχεία περιείχε το αρχείο του ΕΑΜ Ηπείρου, σχετικά με την πολιτική του ΚΚΕ στην μειονότητα την περίοδο που εξετάζεται.⁵⁸

Στο ψηφιοποιημένο αρχείο της ΔΙΣ στην Αθήνα ο ερευνητής μπορεί να αναζητήσει τα τεκμήρια στον προσωπικό σταθμό εργασίας του, τον οποίο όμως θα πρέπει να έχει φροντίσει να κρατήσει κατόπιν αίτησης. Στο αρχείο εντοπίστηκαν σημαντικά στοιχεία για την ελληνική μειονότητα αλλά και τις σχέσεις της με τις ελληνικές αντιστασιακές ομάδες.⁵⁹ Σημαντικές πληροφορίες δίνει το Υποαρχείο Κατοχής, ιδιαίτερα για την κατάσταση που επικρατούσε στην Αλβανία μετά την εισβολή των Ιταλών, αλλά και τη στάση του ιταλικού στρατού απέναντι στην ελληνική μειονότητα. Στο ίδιο αρχείο υπάρχει πλούσιο υλικό, βασισμένο στις αναφορές των ελληνικών προξενικών αρχών, για την περίοδο 1939-1944.

⁵⁸ Κάποια έγγραφα από το αρχείο του ΕΑΜ Ηπείρου παραθέτει ο Γιώργος Μαργαρίτης στο παράρτημα του βιβλίου του με θέμα τους Τσάμηδες, βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες...*, ό.π.

⁵⁹ Σποραδικά έγγραφα έχουν δημοσιευτεί στις εκδόσεις της ΔΙΣ, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης (1941-1944)*, Αθήνα, 1998 (Ανατύπωση 2006), τ. 1-4.

Οφείλω να αναφέρω ότι το πρόγραμμα ανάγνωσης των αρχείων θα μπορούσε να είναι περισσότερο εύχρηστο, καθώς ο ερευνητής ξοδεύει αρκετό χρόνο να επιστρέφει στην αρχική σελίδα αναζήτησης μετά από κάθε έγγραφο που μελετά.

Η έρευνα συνεχίστηκε στην Ιταλία και συγκεκριμένα στα αρχεία της Ρώμης. Σε δύο επισκέψεις στην «Αιώνια Πόλη» πραγματοποιήθηκε αρχειακή και βιβλιογραφική έρευνα. Η απαραίτητη προετοιμασία είχε προηγηθεί αρκετό καιρό νωρίτερα, με τη μελέτη των καταλόγων και την διερεύνηση όλων εκείνων των λεπτομερειών, που θα μεγιστοποιούσαν τα αποτελέσματα των επισκέψεων στα ιταλικά αρχεία.

Πολύτιμες πληροφορίες αντλήθηκαν από το αρχείο του ιταλικού Στρατού (*Archivio del Ufficio Storico dello Stato Maggiore del Esercito-AUSSME*). Σημαντικό στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι οι κατάλογοι του αρχείου είναι διαθέσιμοι στο διαδίκτυο, οπότε ο ερευνητής μπορεί να προετοιμαστεί έγκαιρα πριν την άφιξη του στην Ιταλία. Εκεί φυλάσσονται τα αρχεία των στρατιωτικών διοικήσεων που έδρασαν στην Αλβανία την περίοδο 1939-1943. Τα περισσότερα έγγραφα αναφέρονταν σε αμιγώς στρατιωτικά ζητήματα, όπως είναι η οργάνωση και η σύνθεση των Μονάδων, οι Διοικήσεις τους και θέματα διοικητικής μέριμνας.⁶⁰ Εκτός αυτών, υπήρχαν πλούσιες αναφορές για την οργάνωση των ανταρτικών ομάδων, τις επιχειρήσεις εναντίον τους και τα αποτελέσματα αυτών, όπως υποβάλλονται στις προϊστάμενες Διοικήσεις τους. Τα τεκμήρια είναι σε μορφή λιτών εγγράφων και επιτρέπεται η φωτογράφιση.

Στοιχεία σχετικά με τη σύνθεση και την κατάσταση του Σώματος των καραμπινιέρων εντοπίστηκαν στο αρχείο των Ιταλών Καραμπινιέρων (*Archivio dell' Ufficio Storico del Comando Generale dell' Arma dei Carabinieri-AUSAC*). Το αρχείο αυτό, στοιχεία του οποίου έρχονται για πρώτη φορά στο φως, περιλαμβάνει τις αναφορές των σταθμών των καραμπινιέρων στην Αλβανία, με αποσπασματικά στοιχεία όσων αφορά τους σταθμούς και τις εκθέσεις των επικεφαλής αξιωματικών, καθώς μεγάλος αριθμός εγγράφων εγκαταλείφθηκε μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών τον Σεπτέμβριο του 1943, κατασχέθηκαν από τον γερμανικό στρατό και μεταφέρθηκαν στη Γερμανία. Το αρχείο είναι καλά ταξινομημένο, όμως οι κατάλογοι δεν είναι διαθέσιμοι στον ερευνητή, γεγονός που δυσκολεύει ιδιαίτερα την έρευνα.

⁶⁰ Μέρος των στρατιωτικών αρχείων έχουν εκδοθεί από το ιταλικό Γενικό Επιτελείο Στρατού, βλ. AUSSME, *La campagna...*, *op. cit.*, vol. I, II.

Μεγάλης έκτασης αρχειακό υλικό διατηρείται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (*Archivio Centrale dello Stato - ACS*). Το αρχείο είναι εκτενές και η μελέτη των καταλόγων ήταν αρκετά απαιτητική. Θετικό ήταν το γεγονός ότι το ωράριο λειτουργίας του αρχείου ήταν συνεχές μέχρι τις απογευματινές ώρες, οπότε ο ερευνητής έχει αρκετό χρόνο να μελετήσει τους τρεις ογκώδεις φακέλους που μπορεί να χρεωθεί σε ημερήσια βάση. Σε μερικές βραχείας διάρκειας απογευματινές επισκέψεις στο αρχείο αυτό, αναζητήθηκαν έγγραφα του Υπουργείου Εσωτερικών (*Ministero Interno*) - κυρίως της Διεύθυνσης Δημόσιας Ασφάλειας (*Publica Siggurezza*) - αλλά και του Υπουργείου Πολιτισμού (*Ministero della Cultura Popolare*), που τότε αποτελούσε Γενική Γραμματεία Τύπου - Προπαγάνδας και Τουρισμού (*Direzione Generale per la Stampa, Propaganda e Turismo*). Επιπλέον, στο αρχείο εντοπίστηκε μεταξύ άλλων και το αρχείο της Επίσημης Εφημερίδας της Ιταλικής Κυβέρνησης (*Gazzeta Ufficiale*).⁶¹

Η ενδιαφέρουσα καινοτομία στην αρχειακή έρευνα σχετικά με τα ζητήματα της Αλβανίας είναι η δυνατότητα πρόσβασης του ερευνητή στα έγγραφα του Υφυπουργείου για τις Αλβανικές Υποθέσεις (*Sottosegretariato per gli Affari Albanesi*), που βρίσκεται στο Υπουργείο Εξωτερικών [*Archivio Storico dello Stato Maggiore del Affari Esteri - ASMAE*] στη Ρώμη.⁶² Οι φάκελοι που μελετήθηκαν περιέχονταν σε δύο καταλόγους που αναφέρονται κατ'εξοχήν στην Αλβανία - *Gabinetto Albania (1938-1945)* και *Sottosegretariato per gli Affari Albanesi* - και αποκάλυψαν σημαντικά στοιχεία για την ιταλική πολιτική στις μειονότητες της Αλβανίας αλλά και στα ζητήματα πολιτικής και θρησκευτικής προπαγάνδας. Οι αρχειακές αυτές συλλογές αποτελούν ίσως τη σημαντικότερη ιστορική πηγή για την περίοδο της ένωσης της Αλβανίας με την Ιταλία, ενώ πολλά ζητήματα για την ελληνική μειονότητα μπορούν να αναλυθούν μέσα από την τεκμηρίωση των αρχείων αυτών. Παρ' όλα αυτά, οι ιταλικές πηγές είναι πολυάριθμες, όπως αποδεικνύεται από το εξαιρετικό

⁶¹ Το αρχείο είναι πλέον διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: www.gazzettaufficiale.it. Ο ερευνητής μπορεί συνδυαστικά να χρησιμοποιήσει και την ιστοσελίδα www.normattiva.it, για την αναζήτηση νόμων.

⁶² Το Υφυπουργείο ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1939 και είχε αρμοδιότητα να χειρίζεται όλα τα θέματα που σχετιζόνταν με την αλβανική πολιτική, βλ. *Reggio Decreto*, 18 Aprile 1939, n. 624, *Instituzione, presso il Ministero degli affari esteri, del Sotto-segretariato di stato per gli affari albanesi* (GU n. 102 del 29-04-1939). Διαλύθηκε τον Αύγουστο του 1941 και τα θέματά του τα ανέλαβε το Γραφείο Αλβανίας (Αρχειο I' Ufficio Albania, 1938-1945), που βρισκόταν υπό την εποπτεία του Υπουργείου Εξωτερικών και το Γραφείο Δημοσίων Έργων (Ufficio Stralcio), αρμόδιο για τη διαχείριση των δημόσιων έργων στην Αλβανία, βλ. *Legge*, 18 Ottobre 1942, n. 1351, *Instituzione di un Ufficio stralcio per la gestione di opere e di spese gia' di competenza del cessato Sottosegretariato per gli affari albanesi* (GU n. 283 del 30-11-1942).

βιβλίο της *Silvia Trani*.⁶³ Μέρος ιταλικών πηγών που αναφέρθηκαν μπορούν να εντοπιστούν στα Ιταλικά Διπλωματικά Έγγραφα [*Documenti Diplomatici Italiani-DDI*].⁶⁴

Η έρευνα συνεχίστηκε με δύο βραχείας διάρκειας επισκέψεις στην πρωτεύουσα της γειτονικής χώρας, στα Τίρανα. Τα Κεντρικό Αρχείο της Αλβανίας (*Archivi Qentror Shtetëror - AQSh*), είναι μεγάλης έκτασης και περιέχει σημαντικό αριθμό φακέλων που αφορούν τις μειονότητες στην Αλβανία αλλά και τον αλβανικό εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Πολλά έγγραφα είναι στην ιταλική γλώσσα, καθώς κατά την περίοδο της ένωσης των δύο κρατών χρησιμοποιούνταν παράλληλα με την αλβανική.⁶⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια της έρευνας πραγματοποιήθηκαν αλλαγές στον κανονισμό λειτουργίας του αρχείου, με αποτέλεσμα κάποια από τα αρχεία να μελετώνται σε ψηφιακή μορφή και κάποια με τη μορφή λιτών εγγράφων. Η μεγάλη αλλαγή όμως ήταν ότι απαγορεύτηκε η φωτογράφιση των τεκμηρίων και η αποτύπωση γίνεται μόνο χειρόγραφα ή με την αγορά αντιγράφων, με μικρό σχετικά κόστος.⁶⁶ Είναι σαφές ότι η μελέτη των αλβανικών αρχείων, μικρό μέρος των οποίων έχει δημοσιευτεί, κρίνεται απαραίτητη για την αποσαφήνιση της στάσης των Αλβανών απέναντι στη μειονότητα.⁶⁷

Ένας μικρός αριθμός συνεντεύξεων πραγματοποιήθηκε στις περιοχές του Αργυροκάστρου και τη Δερβιτσάνης. Αρκετές συνομιλίες έγιναν στην πόλη των Ιωαννίνων, με ανθρώπους που είχαν ακούσει τα γεγονότα της περιόδου κυρίως από τους γονείς τους, λόγω της χρονικής απόστασης. Οι πληροφορητές γενικότερα απέφευγαν να δημοσιοποιήσουν τα στοιχεία τους, γεγονός που πιθανό να σχετίζεται με την ανησυχία τους μήπως αποκλίνουν από το κυρίαρχο αφήγημα της εθνικής ομοιογένειας.⁶⁸

⁶³ Silvia Trani, *L'Unione fra l'Albania e l'Italia. Cencimento delle fondi (1939-1945) conservate negli archive pubblici e private di Roma*, Pubblicazioni degli Archivi di Stato Strumenti CLXIII, 2007.

⁶⁴ Ministero degli Affari Esteri, *I Documenti Diplomatici Italiani (DDI)*, Nona Serie 1939-1943, Volume V-X.

⁶⁵ Για το λόγο αυτό και η τεκμηρίωση συχνά είναι παράλληλη με αυτή που υπάρχει στο ASMAE και στο ACS στη Ρώμη.

⁶⁶ Σημαντικό μέρος του αρχείου έχει ψηφιοποιηθεί και ο ερευνητής μπορεί να συμβουλευτεί αρχειακό υλικό μέσω διαδικτύου κατά παραγγελία.

⁶⁷ Ενδεικτικά αναφέρουμε τα Αρχεία Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα: *Dokumenta të organeve të larta të pushtetit revolucionar nacional çlirimtar, 1942-1944*, Tiranë, Instituti i Historisë, 1962· του Κόμματος Εργασίας της Αλβανίας: *Instituti i Studimeve Marksiste-Leniniste pranë KQ të PPSH, Dokumenta Kryesore të partise së punës të Shqipërisë*, Tiranë, Vëllimi I, 1941-1948, 1971 αλλά και έγγραφα από το Ιστορικό Αρχείο Αλβανίας: *Dedi, Veli - Struga, Xhavit et al., Dokumenta e materiale historikë nga lufta e popullit Shqiptar për liri e demokraci 1917-1941*, Tiranë, Botim i Drejtorisë së Arkivave Shtetërore të R.P.Sh., 1959.

⁶⁸ Γενικότερα, οι πληροφορητές είχαν μεγάλη διάθεση να μιλήσουν για ζητήματα που αφορούσαν τη συνύπαρξή τους με τον ιταλικό στρατό, τα δεινά από τους αλβανούς εθνικιστές, πολύ δε περισσότερο για την βαρβαρότητα του καθεστώτος Hoxha μετά το 1944. Όταν οι συνεντεύξεις περιορίζονταν στα ζητήματα της αντίστασης, οι πληροφορητές απέφευγαν να αναφέρουν ονόματα ή περιστατικά που πιθανό να είχαν ακούσει.

Η διατριβή είναι ταξινομημένη κατά χρονική σειρά και κρίθηκε απαραίτητο να κατανεμηθεί σε τέσσερα κεφάλαια. Ο διαχωρισμός βασίστηκε σε χρονολογικά κριτήρια, δεδομένου ότι ο ελληνοϊταλικός πόλεμος και η δυσμενής εξέλιξη των επιχειρήσεων των δυνάμεων του Άξονα στο μέτωπο της Ρωσίας και Αφρικής (Δεκέμβριος 1942), αποτέλεσαν σημεία καμπής στην αντιμετώπιση του θεωρητικού προβλήματος και τη φύση του θέματος.

Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζονται οι πτυχές της ιταλικής πολιτικής που διαμόρφωσαν τις κοινωνικές ισορροπίες στο εσωτερικό της χώρας. Αρχικά εμπλουτίζονται τα πραγματολογικά δεδομένα, με την καταγραφή των σημαντικότερων μεταβολών - αλλά και των αντιδράσεων - που έφερε η ιταλική παρουσία στην Αλβανία, όπως οι θεσμικές αλλαγές στο αλβανικό κράτος και οι τρόποι εκφασισμού της δημόσιας ζωής. Επιπλέον, παρουσιάζονται όψεις της ιταλικής θρησκευτικής πολιτικής, εστιάζοντας στις σχέσεις της Καθολικής Εκκλησίας με τις θρησκείες στην Αλβανία, ενώ αναδεικνύεται η πολυπλοκότητα του ζητήματος της ένωσης με την αλβανική Ορθόδοξη Εκκλησία. Αναγκαία ήταν η μελέτη του ζητήματος της μειονοτικής εκπαίδευσης, καθώς τα αρχαιακά ευρήματα έριξαν φως σε μια από τις σημαντικότερες πλευρές της ιστορίας της ελληνικής μειονότητας. Στο τρίτο μέρος διερευνάται το ζήτημα της μειονοτικής εκπαίδευσης και αποτυπώνονται για πρώτη φορά στοιχεία για την ιταλική εκπαιδευτική πολιτική και τη λειτουργία των μειονοτικών σχολείων κατά το σχολικό έτος 1939-1940, ενώ περιγράφονται οι δυσκολίες και τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η μειονοτική εκπαίδευση λόγω των αλβανικών και ιταλικών παρεμβάσεων.

Το δεύτερο κεφάλαιο επικεντρώνει στις συνέπειες που είχε ο ελληνοϊταλικός πόλεμος στη ζωή της ελληνικής μειονότητας. Στα δύο πρώτα μέρη εξετάζεται η στάση των ιταλικών και ελληνικών δυνάμεων ως δυνάμεις κατοχής και γίνεται αποτίμηση της συμμετοχής των Αλβανών στο πλευρό των ιταλικών δυνάμεων. Επιπλέον, αναδεικνύονται οι εγγενείς συνέπειες του πολέμου, όπως η βία, οι εκτοπίσεις και οι κακουχίες, ενώ παράλληλα εξετάζονται οι σχέσεις της ελληνικής μειονότητας με τη ιταλική Διοίκηση και τον αλβανικό πληθυσμό. Στο τρίτο μέρος του κεφαλαίου μελετάται ένα από τα ενδογενή ζητήματα του πολέμου, οι μετακινήσεις των άμαχων πληθυσμών, εστιάζοντας πάντα στη γεωγραφική περιοχή της νότιας Αλβανίας, μέσα από νέες αρχαιακές διαθεσιμότητες που εντοπίστηκαν κατά την έρευνα.

Το χρονικό διάστημα που ακολούθησε τον ελληνοϊταλικό πόλεμο μέχρι την ιταλική συνθηκολόγηση διαρθρώνεται σε δύο κεφάλαια, λαμβάνοντας υπόψη δυο σημαντικά γεγονότα που οριοθετούν την περίοδο αυτή: το πρώτο είναι η μεταβολή των ισορροπιών στο

μέτωπο του Β΄ ΠΠ, η οποία ουσιαστικά ξεκίνησε με την ήττα των γερμανικών στρατευμάτων στα μέτωπο της Ρωσίας και της Αφρικής και συνεχίστηκε στα υπόλοιπα μέτωπα· το δεύτερο είναι η δήλωση του βρετανού Υπουργού των Εξωτερικών *Anthony Eden* στις 17 Δεκεμβρίου 1942 στο βρετανικό κοινοβούλιο, με την οποία η Βρετανία αναγνώρισε την ανεξαρτησία του αλβανικού κράτους, χωρίς να ξεκαθαρίζει το εδαφικό καθεστώς.⁶⁹ Η δήλωση αυτή λειτούργησε σαν καταλύτης στην εξέλιξη του αλβανικού αντιστασιακού κινήματος, καθώς προεξοφλούσε το μεταπολεμικό εδαφικό *status* της Αλβανίας, όχι όμως και το πολιτικό της καθεστώς.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζονται οι μεταβολές στην καθημερινή ζωή της μειονότητας μετά τη λήξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, καθώς και η συγκρότηση των αντιστασιακών οργανώσεων στην Αλβανία. Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου καταγράφονται τα γεγονότα που ακολούθησαν μετά την οπισθοχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων και περιγράφεται η στάση του αλβανικού πληθυσμού και της ιταλικής Διοίκησης απέναντι στην ελληνική μειονότητα. Στο δεύτερο και τρίτο μέρος αποτυπώνεται ο τρόπος συγκρότησης των αλβανικών αντιστασιακών ομάδων και των βορειοηπειρωτικών ομάδων αυτοπροστασίας, απόρροια της αδυναμίας διαχείρισης της δημόσιας τάξης από την ιταλική Διοίκηση. Στο τελευταίο μέρος παρουσιάζονται νέα στοιχεία που αφορούν την επανέναρξη της μειονοτικής εκπαίδευσης, καθώς τα ελληνόφωνα σχολεία επαναλειτούργησαν για περιορισμένο χρονικό διάστημα στα τέλη του 1942.

⁶⁹ Η δήλωση των Βρετανών ήταν το αποτέλεσμα μια σειράς ενεργειών στο εσωτερικό της Βρετανίας, οι οποίες ξεκίνησαν από τα τέλη του 1940 με τη δημιουργία της επιτροπής «Φύλων της Αλβανίας», μέλη της οποίας ήταν διακεκριμένοι βρετανοί πολίτες, βλ. Armandi Sheqi, “British Plans to Organize a Revolt on Northern Albania in Years 1940-1941”, *Anglisticum Journal*, Vol. 5, Issue 3, March 2016, pp. 72-78. Επίσης βλ. Armandi Sheqi, *Marrëdhëniet Shqiptaro-Britanike gjatë luftës së dytë botërore 1939-1944*, Tiranë, Shkolla Doktorale e Shkencave Historike, 2016. Προηγήθηκε η δήλωση του Γραμματέα της κυβέρνησης των ΗΠΑ Cordell Hull, την 10 Δεκ 1942, όπου δήλωσε ότι οι ΗΠΑ επιθυμούσαν μια ανεξάρτητη Αλβανία με κυριαρχικά δικαιώματα στη βάση της Χάρτας του Ατλαντικού και ακολούθησε ο σοβιετικός υπουργός των Εξωτερικών Vyacheslav Molotov, ο οποίος εξέφρασε την συμπάθεια της Σοβιετικής Ένωσης για τον αγώνα των Αλβανών εναντίον των ιταλικών δυνάμεων και την πρόθεσή της να δει την αποκατάσταση μιας ανεξάρτητης Αλβανίας, βλ. Charles J. Kersten, *Communist Takeover and Occupation of Albania*, Washington, Government Printing Office, 1954, p.11. Η δήλωση των Βρετανών φαίνεται ότι υπαγορεύτηκε από τις εξελίξεις του πολέμου, καθώς αποτέλεσε το επιστέγασμα της αποτυχημένης προσπάθειας της Βρετανίας για την επίτευξη μιας Βαλκανικής Συμφωνίας, βλ. Σπύρος Σφέτας, «Βαλκανικά Σύμφωνα Φιλίας 1913-2011», στο *Βαλκάνια 1913-2011: Εκατό Χρόνια Θύελλες και Χίμαιρες*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, 2012, σσ. 113-114. Για τη «διπλωματική» οπτική της δήλωσης, βασισμένη στα βρετανικά αρχεία, βλ. Arben Puto, *From the Annals of British Diplomacy (the anti-Albanian plans of Great Britain during the Second World War according to foreign office documents of 1939-1944)*, Tirana, The «8 Nentori» Publishing House, 1981, pp. 68-92· επίσης, βλ. Hamit Kaba, “Politika amerikane ndaj të ardhmes së Shqipërisë (1941-1942)”, *Studime Historike*, 1-2, 2019, pp. 97-124.

Το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στις πολιτικές διεργασίες που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ των αντιστασιακών ομάδων στην Αλβανία, από τις αρχές του 1943 μέχρι την συνθηκολόγηση των Ιταλών. Αρχικά μελετάται ο τρόπος κλιμάκωσης της αλβανικής αντιστασιακής δράσης, η οποία ανάγκασε τις ιταλικές στρατιωτικές δυνάμεις να λάβουν διαρκώς σκληρότερα μέτρα, που οδήγησαν σε ένα κύκλο επαναλαμβανόμενης βίας. Στη συνέχεια, διερευνάται ο μηχανισμός με τον οποίο η μειονότητα εξαναγκάστηκε σε δράση και πώς η δράση αυτή νοηματοδοτήθηκε πολιτικά. Συγκεκριμένα, στο δεύτερο μέρος εξετάζονται οι προσπάθειες προσέγγισης της μειονότητας από τις αλβανικές αντιστασιακές οργανώσεις, ενώ τα δύο τελευταία μέρη του κεφαλαίου πραγματεύονται τη στάση των δυο κυριότερων ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων, του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ και τη στάση τους απέναντι στη μειονότητα, μια πτυχή με την οποία η ελληνική ιστοριογραφία ελάχιστα έχει ασχοληθεί.

Η διατριβή ολοκληρώνεται με την αποτύπωση των συμπερασμάτων και τη θεωρητικοποίηση των διαπιστώσεων που προέκυψαν από την έρευνα. Το τελευταίο αυτό μέρος υπερβαίνει τα χρονολογικά όρια της μελέτης, με στόχο τη σύνδεση με την περίοδο της γερμανικής κατοχής για μια περαιτέρω εξέταση του ζητήματος της ελληνικής μειονότητας, ώστε να κινητοποιήσει - ακόμη και να προκαλέσει - τον ερευνητή, προσδιορίζοντας τις νέες κατευθύνσεις της έρευνας. Στο τέλος της εργασίας παρατίθενται σε παράρτημα ανέκδοτα έγγραφα για την τεκμηρίωση της μελέτης, πίνακες και χάρτες, που το μέγεθός τους ήταν αρκετά μεγάλο για να ενταχθεί στον κύριο κορμό του κειμένου.

Οφείλω να αναφέρω ότι η έρευνα περιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από το ξέσπασμα της πανδημίας. Η ανάγκη για περαιτέρω διερεύνηση της ιστορίας της μειονότητας, ιδιαίτερα μέσα από όσο το δυνατό περισσότερες συνεντεύξεις ανθρώπων της ελληνικής μειονότητας, δεν έγινε εφικτή. Ομοίως, στη μελέτη αυτή δεν κατέστη δυνατό να χρησιμοποιηθούν τεκμήρια από ανθρώπους, που λόγω της δυσκολίας στην επικοινωνία δεν μπόρεσα να συναντήσω. Θεωρώ ότι μετά τη λήξη των περιοριστικών μέτρων, τα επιπλέον αυτά στοιχεία της έρευνας θα έρθουν στο φως.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον δάσκαλο και επόπτη καθηγητή μου Νίκο Μαραντζίδη, για την προτροπή του να ξεκινήσω τη μεγάλη αυτή περιπέτεια, τις συμβουλές και την επιστημονική του καθοδήγηση, αλλά και για την υπομονή που επέδειξε απέναντί μου όλα αυτά τα χρόνια. Ευχαριστίες οφείλω στους καθηγητές μου Ηλία Σκουλίδα και Στράτο Δορδανά, για την πολύτιμη βοήθειά τους καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφής του πονήματος αυτού. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους ανθρώπους που με οποιονδήποτε

τρόπο με βοήθησαν να ολοκληρώσω την έρευνα αυτή και δεν είναι λίγοι: τον Κώστα Μάρη, πρ. Πρόεδρο του Συλλόγου Βορειοηπειρωτών Αθηνών και μέλος της Κεντρικής Επιτροπής Βορειοηπειρωτικού Αγώνα, για τις εξαιρετικά χρήσιμες συνομιλίες μας σχετικά με τα ζητήματα της μειονότητας καθόλη τη διάρκεια της έρευνας, αλλά και τη διάθεση εγγράφων από το προσωπικό του αρχείο· τον Πρόεδρο του Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών Νίκο Υφαντή και τον Γραμματέα Αριστοτέλη Φίλη, για την αμέριστη βοήθειά τους στην αρχειακή και βιβλιογραφική έρευνα στο αρχείο του Ιδρύματος· τον Πρόεδρο της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών Κώστα Βλάχο και το προσωπικό της βιβλιοθήκης Κώστα Μπίλη και Δήμητρα Μανούση, για την βοήθεια που μου παρείχαν όποτε χρειάστηκε· τον Μιχάλη Πασιάκο, για τη βοήθειά του στην αναζήτηση στοιχείων από την περιοχή της Θεσπρωτίας· το Σεβασμιότατο Μητροπολίτη Ιωαννίνων κ.κ. Μάξιμο, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε και την άδειά του να μελετήσω φακέλους από το Αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως· τον Πρωτοσύγκελο της Ι.Μ. Ιωαννίνων π. Θωμά Ανδρέου· το προσωπικό της Ι.Μ. Ιωαννίνων και ιδιαίτερα τον Δημήτρη Ράπτη και τον βιβλιοθηκονόμο του Αρχείου Γεώργιο Ζάρρα, για την υπομονή και την κατανόησή τους στην επίμονη αναζήτηση στοιχείων για την έρευνά μου· την Φρόσω Παναγιωτίδου, υπεύθυνη του ιστορικού Αρχείου του ΙΜΧΑ, για την αμέριστη βοήθειά της και την υπομονή της στην έρευνά μου στο αρχείο του Ιδρύματος· το προσωπικό της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού και ιδιαίτερα τον υπολοχαγό Θεοφάνη Βλάχο, για τις χρήσιμες πληροφορίες του στην αναζήτηση αρχειακού υλικού· την διευθύντρια των Αρχείων του ΥΠΕΞ Φωτεινή Τομαή-Κωνσταντοπούλου και το προσωπικό του Αρχείου για την υπευθυνότητα και τη συνέπεια που επέδειξαν κατά τη διάρκεια της έρευνας στο Αρχείο· το προσωπικό του Αρχείου του ιταλικού Υπουργείου Εξωτερικών, των Γενικών Αρχείων του Κράτους, ιδιαίτερα τον Roberto De Rose και του ιταλικού Στρατού, οι οποίοι συμπεριφέρθηκαν με επαγγελματισμό και κατανόηση καθόλη τη διάρκεια της έρευνας· τον διευθυντή του Αρχείου των Καραμπινιέρων συνταγματάρχη Filippo Cappellano και τον υπεύθυνο του ιστορικού Αρχείου Ανθυπασπιστή Marcello di Fede, οι οποίοι έκαναν το καλύτερο δυνατό να με βοηθήσουν στον ελάχιστο χρόνο που είχα διαθέσιμο στη Ρώμη· τον τότε Ακόλουθο Άμυνας στη Ρώμη Σμήναρχο Μιχαήλ Κάτσαρη και την υπάλληλο της ελληνικής Πρεσβείας στη Ρώμη Μαρία Κουτσιαφτη, για την βοήθειά τους να εξασφαλίσω άδεια εισόδου στα αρχεία του ιταλικού Στρατού και του Υπουργείου Εξωτερικών· το προσωπικό του Κεντρικού Αρχείου στην Αλβανία και ιδιαίτερα την Rudina Turkeshi, για την προθυμία τους να με εξυπηρετήσουν και τη βοήθειά τους, όποτε αυτή χρειάστηκε.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους εκείνους που με εμπιστεύτηκαν και με βοήθησαν με το να μου υποδείξουν ανθρώπους από τους οποίους μπόρεσα να αντλήσω πληροφορίες, όλους όσους προθυμοποιήθηκαν να διαβάσουν χειρόγραφα και όσους μου διηγήθηκαν τις προσωπικές τους ιστορίες, τις περισσότερες φορές διατηρώντας την ανωνυμία τους, καθώς δέχθηκαν να βοηθήσουν έναν άγνωστο προς αυτούς ερευνητή, με μοναδικό κριτήριο το ένστικτό τους και την ανάγκη να μιλήσουν για τα παιδικά τους βιώματα ή για όσα είχαν ακούσει από τους γονείς τους.

Τέλος, θα ήθελα να αφιερώσω τις τελευταίες αυτές σειρές στην οικογένειά μου, την σύζυγό μου Ιωάννα και τα παιδιά μου Κωστή και Κορίνα. Χωρίς τη δική τους συμπαράσταση και υπομονή, δεν θα τελείωνε το ταξίδι αυτό.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ζήτημα των μειονοτήτων κατά την περίοδο του Β΄ ΠΠ συγκεντρώνει εδώ και χρόνια το ενδιαφέρον των ελλήνων και ξένων ερευνητών, διαφορετικών επιστημονικών καταβολών, γεγονός που έχει συντελέσει στη δημιουργία μιας πλούσιας βιβλιογραφίας με διαφορετικές προσεγγίσεις, ανάλογα με το επιστημονικό πεδίο των γραφόντων. Η εξέταση των μειονοτήτων από διαφορετικούς κλάδους των επιστημών έχει επεκτείνει την έρευνα και με τη χρήση των δικών τους μεθοδολογικών εργαλείων, έχει συνεισφέρει στην πληρέστερη μελέτη των πληθυσμιακών ομάδων, καθώς διατυπώνονται νέα ερωτήματα σχετικά με το ρόλο του πολιτικού πλαισίου, τη σημασία των πολιτικών και στρατιωτικών εξελίξεων αλλά και τις ατομικές επιλογές.⁷⁰

Η επιστημονική έρευνα έχει χειριστεί με διάφορους τρόπους το ζήτημα των εθνοτικών ομάδων και μειονοτήτων.⁷¹ Αν αναζητήσουμε τις επιστημονικές προσεγγίσεις στην περιοχή των Δυτικών Βαλκανίων κατά την περίοδο του φασισμού, θα διαπιστώσουμε ότι έχουν πραγματοποιηθεί μελέτες κυρίως για τους Τσάμηδες, τους Σλαβόφωνους της Μακεδονίας, τους Εβραίους.⁷² Οι συγγραφείς συνήθως αναπαράγουν μια εικόνα της μειονότητας στο πλαίσιο ιδεολογικών συγκρούσεων ή στη μάχη της δημόσιας ιστορίας, γεγονός που σχετίζεται με τις πολιτικές αντιπαραθέσεις, που πηγάζουν από τις διαφορές στην προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων.⁷³ Κατά παράδοξο τρόπο, η σχέση της ελληνικής μειονότητας

⁷⁰ Αν και το ζήτημα των εθνοτικών ομάδων και μειονοτήτων απασχόλησε αρχικά την ιστορική επιστήμη, εντούτοις οι πολύπλευρες πτυχές του θέματος, όπως για παράδειγμα τα ζητήματα μειονοτικών δικαιωμάτων, η συμμετοχή των μειονοτήτων στην αντίσταση και ο ρόλος των υποκειμένων ώθησε νέους κλάδους να ασχοληθούν με τη μελέτη των μειονοτήτων. Ενδεικτικά, βλ. Ιωάννης Κολιόπουλος, *Λιηλασία Φρονημάτων. Α΄: Το Μακεδονικό Ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία 1941-1944*, Αθήνα, Βάνιας, 1996· Λένα Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες: το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1999· Τασούλα Βερβενιώτη-Ευτυχία Βουτυρά κ.α. (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008· Νίκος Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ: Ζήτω το Έθνος*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001· Στάμος Παπαστάμου, «Οι μειονότητες και η στρατηγική τους: μια κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση της κοινωνικής τους επιρροής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69, 1988, σσ. 3-46.

⁷¹ Για την εξέταση του όρου «εθνοτική ομάδα» και τα προβλήματα στη χρήση του, βλ. Γιώργος Αγγελόπουλος, «Εθνοτικές ομάδες και Ταυτότητες. Οι όροι, η εξέλιξη της σημασίας και του περιεχομένου τους», *Σύγχρονα Θέματα*, 63, 1997, σσ. 18-25.

⁷² Ενδεικτικά, βλ. Ελευθερία Μαντά, *Οι Μουσουλμάνοι Τσαμηδες...*, ό.π.: Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες...*, ό.π.: Lambros Baltsiotis, "The Muslim Chams of Northwestern Greece: The grounds for the expulsion of a "non-existent" minority community", *European Journal of Turkish Studies* (online), Vol. 12, 2011, διαθέσιμο στο <https://journals.openedition.org/ejts/4444#quotation> (προσβάσιμο στις 6 Απριλίου 2019)· Evaggelos Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1964· Ιωάννης Κολιόπουλος, ό.π. Στην περίπτωση των μειονοτήτων της Αλβανίας, μόνο η περίπτωση των Εβραίων έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των ιταλών ιστορικών, βλ. Laura Brazzo e Michele Sarfatti (eds), *op. cit.*

⁷³ Χάγκεν Φλάισερ, *Οι Πόλεμοι της Μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Αθήνα, Νεφέλη, 2008.

στην Αλβανία με το φασιστικό καθεστώς και τον αντιστασιακό αγώνα των Αλβανών απέχει από το εγχώριο δημόσιο διάλογο· ίσως αυτό επιτάσσει η ανάγκη για συμφιλιωτικούς μύθους, που εξασφαλίζουν τη συνοχή ενός εθνικού αφηγήματος.

Το εγχείρημα της καταγραφής της ιστορίας της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία επιχειρεί να αποδημήσει όλες εκείνους τους μύθους, οι οποίοι αναπαράγονται από τις εθνικές ιστοριογραφίες.⁷⁴ Είναι γνωστή η ανάγκη των νεοσύστατων κρατών, για τη διατήρηση εθνοτικά και πολιτικά συμφιλιωτικών μύθων εθνικής ομοιογένειας. Όπως αναφέρει ο *Standish*, στην περίπτωση της Αλβανίας η ανθεκτική ισχύς των μύθων του *Hoxha* έγκειται στο ότι αυτοί προσφέραν μια απάντηση - ίσως όχι τη σωστή, αλλά παρόλα αυτά μια απάντηση - στα ερωτήματα που αυτοί έθεταν.⁷⁵ Από την άλλη, οι Τσιτσελίκης και Χριστόπουλος, αναφερόμενοι στην ιστορική κληρονομιά των ελληνικών διεκδικήσεων στην Αλβανία, δεν θεωρούν παράδοξο το γεγονός ότι «όσο πιο θολό και αβέβαιο είναι το ιστορικό τοπίο, τόσο περισσότερο έδαφος καλλιεργείται για τις εθνικές αλήθειες».⁷⁶

Για την πραγμάτευση όμως των ερμηνευτικών προβλημάτων που τίθενται στην έρευνα, κρίνεται σκόπιμο να εξεταστεί η θέση των δύο υποκειμένων της έρευνας μέσα στο αλβανικό κράτος, δηλαδή της ελληνικής μειονότητας και των Ιταλών. Ξεκινώντας από τη θέση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία, είναι σημαντικό να αποσαφηνιστούν τα όρια της εθνικής ομοιογένειας. Διότι η σημασία και η επικινδυνότητα της ελληνικής μειονότητας για το αλβανικό κράτος πήγαζε τόσο από τα μεγέθη και τη γεωγραφική της θέση, όσο και από την επιρροή που ασκούσαν η ελληνική γλώσσα και η χριστιανική θρησκεία στους αλβανικούς πληθυσμούς. Για το λόγο αυτό, θα πρέπει να αναζητήσουμε τις απαρχές της δημιουργίας της μειονότητας στο νεοπαγές αλβανικό κράτος.

Η νομική αναγνώριση της ελληνικής μειονότητας και της απόδοσης δικαιωμάτων σε αυτήν πραγματοποιήθηκε με την μονομερή διακήρυξη που κατέθεσε στην Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ) ο εκπρόσωπος της Αλβανίας *Fan Noli* στις 2 Οκτωβρίου 1921, με την οποία η Αλβανία δεσμεύτηκε να αναγνωρίσει και να προστατεύσει τις μειονότητες στο έδαφός

⁷⁴ Stefanie Schwandner-Sievers, Bernd J. Fisher (eds), *Αλβανικές Ταυτότητες. Μύθος & Ιστορία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2012· Lambros Baltiotis-Elias G. Skoulidas, “Aspects of Greek “Myths” related to the Albanians during the Age of Nationalism”, in Fotini Tsibiridou-Nikitas Palantzas, *Myths of the other in the Balkans. Representations, Social Practices, Performances*, Thessaloniki, 2013, pp. 66-74.

⁷⁵ M. J. Alex Standish, «Ο Ρόλος του Ενβέρ Χότζα στην Ανάπτυξη των Σοσιαλιστικών Αλβανικών Μύθων», στο Stefanie Schwandner-Sievers, Bernd J. Fisher (eds), *Αλβανικές Ταυτότητες. Μύθος & Ιστορία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2012, σελ. 213.

⁷⁶ Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης-Δημήτρης Χριστόπουλος, «Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας: Στιγμιότυπα αβεβαιότητας ως εθνικές αλήθειες», στο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, Δημήτρης Χριστόπουλος, (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 17-44.

της. Ωστόσο, το κείμενο δεν προσδιόριζε συγκεκριμένες μειονοτικές ομάδες, αλλά αποτελούσε ένα σύνολο γενικών δεσμεύσεων της Αλβανίας απέναντι στις εθνικές, θρησκευτικές ή γλωσσικές μειονότητες.⁷⁷ Η Αλβανία δεν αναγνώρισε την ελληνική μειονότητα ως εθνική, αλλά ως ελληνόφωνη ορθόδοξη μειονότητα, γεγονός που φανερώνει την επιρροή της οθωμανικής αντίληψης διαχωρισμού των εθνοτικών ομάδων με βάση το σύστημα των μιλέτ (*millet*).⁷⁸ Έτσι λοιπόν το ζήτημα του προσδιορισμού των Ελλήνων της Αλβανίας απεδείχθη καθοριστικής σημασίας για τη διατήρηση των εθνικών μύθων των δυο κρατών.

Από τις αρχές του αιώνα τόσο η Αλβανία, όσο και η Ελλάδα, επιδίωξαν με στατιστικές να αποτυπώσουν την ελληνική μειονότητα εντός του αλβανικού κράτους, στη βάση μιας αναχρονιστικής, εδαφοκεντρικής και στατικής πρόσληψης της «εθνικής ταυτότητας» της μειονότητας.⁷⁹ Σύμφωνα με τις αλβανικές καταγραφές, ο ελληνικός πληθυσμός ανερχόταν σε 38.858 (1927, σε σύνολο 105 χωριών),⁸⁰ 40.846 (1930)⁸¹, 40.049 (1937, σε σύνολο 92 χωριών) κατοίκους.⁸² Στην επίσημη αλβανική απογραφή του 1945, αμέσως μετά την εγκαθίδρυση του καθεστώτος *Xoxha*, ο ελληνικός πληθυσμός υπολογιζόταν σε 26.535 (1945, σε σύνολο 99 χωριών).⁸³ Οι συγκεκριμένοι αριθμοί δεν μπορούν να θεωρηθούν ως

⁷⁷ Λάμπρος Μπαλτσιώτης, Τάσος Τέλογλου κ.α., «Η Ελληνική Μειονότητα της Αλβανίας», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 78-79, 2001, σσ. 32-33. Οι συγκεκριμένες δεσμεύσεις αφορούσαν τρία πεδία: α) το σεβασμό των πολιτικών δικαιωμάτων χωρίς διακρίσεις, β) τα εκπαιδευτικά δικαιώματα της ελληνόφωνης ορθόδοξης μειονότητας, η οποία απαριθμούσε 16.000 μέλη γ) τη θρησκευτική ελευθερία, με εγγυήσεις για την αυτονομία της ορθόδοξης και καθολικής κοινότητας, στο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), «Η ελληνική μειονότητα...», *ό.π.*, σελ. 26.

⁷⁸ Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, Δημήτρης Χριστόπουλος, «Η ελληνική μειονότητα...», *ό.π.*, σελ. 27.

⁷⁹ Σύμφωνα με τον Μιχαηλίδη, οι στατιστικές των αρχών του αιώνα υστερούν σε τρία βασικά σημεία: α) δεν χρησιμοποιούν αντικειμενικά κριτήρια, β) αποτυπώνουν την εικόνα που είχαν οι συντάκτες για τους εξεταζόμενους παρά την άποψη των ίδιων των εξεταζόμενων και γ) τα εξαγόμενα πληθυσμιακά στοιχεία προέρχονται από πληροφορίες που συγκεντρώνουν οι κατά τόπους κυβερνητικοί υπάλληλοι ή εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, βλ. Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930), Ο πόλεμος των στατιστικών*, Αθήνα, Κριτική, Σειρά Μελετών 6/Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, 2003, σσ. 41-43.

⁸⁰ Γεώργιος Χαρ. Παπαδόπουλος, *Η Εθνική Ελληνική Μειονότης εις την Αλβανίαν και το Σχολικόν Αυτής Ζήτημα*, Ιωάννινα, Εκδόσεις Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, 1981, σσ. 44-47. Τα στοιχεία προέρχονται από το βιβλίο του επιθεωρητή του Υπουργείου Εσωτερικών της Αλβανίας Teki Selenica, *Shqipëria në vitin 1927*, Tiranë, Shtypshkonja "Tirana" 1928.

⁸¹ Arqile Bërzhholi, *Minoritetet në Shqipëri: studim demografik*, Tiranë, 2005· Λάμπρος Μπαλτσιώτης, Τάσος Τέλογλου κ.α., *ό.π.*, σελ. 26.

⁸² Γεώργιος Χαρ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σσ. 48-51. Τα στοιχεία προέρχονται από την απογραφή που πραγματοποίησε την άνοιξη του 1937 ο αλβανός επιθεωρητής εκπαίδευσης Kol Koçi, στα ελληνόγλωσσα σχολεία. Στην απογραφή δεν περιλαμβάνονται τα χωριά Βαλοβίστη και Βλαχοϋψηλοτέρρα της επαρχίας Πρεμετής (472 κάτοικοι σύμφωνα με την απογραφή του 1928) και τα χωριά Δρυμάδες, Παλάσσα και Χειμάρα (4.285 κάτοικοι, σύμφωνα με την απογραφή του 1928). Επομένως ο συνολικός αριθμός ανέρχεται στο 44.806 Έλληνες.

⁸³ Arqile Bërzhholi, Sejfi Protopapa & Kristaq Prifti, "The Greek minority in the Albanian Republic: A demographic study", *Nationalities Papers*, vol. 22, No. 2, 1994, p. 429.

το κατώτερο όριο των ελληνικών πληθυσμών, αλλά αρκετά κάτω από αυτό, καθώς αποκλείουν τους πληθυσμούς της Κορυτσάς και των επαρχιών Κολόνιας και Λεσκοβικίου.⁸⁴

Από την άλλη πλευρά, οι ελληνικές καταγραφές πληθυσμών πραγματοποιήθηκαν θεωρώντας ως δεδομένο πως κάθε χριστιανός ορθόδοξος είναι και εν δυνάμει Έλληνας. Έτσι, σύμφωνα με την εθνολογική στατιστική του 1913, που πραγματοποιήθηκε από την Οθωμανική Διοίκηση και δημοσιεύτηκε το 1919 από το Γενικό Επιτελείο Στρατού, ο ελληνικός πληθυσμός στις Διοικήσεις Κορυτσάς και Αργυροκάστρου ανερχόταν στους 113.388 κατοίκους.⁸⁵ Σε καταγραφή του ελληνικού πληθυσμού που πραγματοποιήθηκε από τη Στρατιωτική Διοίκηση (ΣΔ) Αργυροκάστρου το χειμώνα του 1941 στον ομώνυμο νομό, ο ελληνικός πληθυσμός αριθμούσε 73.166 κατοίκους.⁸⁶

Η σύγχυση εντοπίζεται και στις ιταλικές καταγραφές, όπου ο όρος *ortodossi* (ορθόδοξοι) οριοθετεί τη διάκριση των πληθυσμών με βάση τη θρησκεία, ασχέτως αν δύναται να ταυτιστεί με την ελληνοφωνία (διγλωσσία) και τις τυχόν ελληνικές αλτρωτικές θέσεις. Σε επίσημες ιταλικές καταγραφές συχνά χρησιμοποιείται ο όρος *greco ortodossi* (ελληνορθόδοξοι), ταυτίζοντας ουσιαστικά την χριστιανική θρησκεία με την ελληνική εθνική συνείδηση.⁸⁷ Σύμφωνα με μία από τις καταγραφές, στο νομό Αργυροκάστρου κατοικούσαν 73.400 ελληνορθόδοξοι (51% επί του συνόλου), νομός Μπερατίου 38.500 (27%), νομός Κορυτσάς 57.538 (39%), νομός Δίβρας 1740 (2%), νομός Δυρραχίου 4.673 (6%), νομός Ελβασάν 8.915 (8%), νομός Σκόδρας 2.626 (2%), νομός Τιράνων 5.780, νομός Αυλώνας 18.176 (34%), συνολικά 211.348 ελληνορθόδοξοι κάτοικοι.⁸⁸

⁸⁴ Σταύρος Ντάγιος, *Ελλάδα και Αλβανία...*, ό.π., σελ. 391.

⁸⁵ Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, *Βορειοηπειρωτικά*, Επιστημονική Επετηρίδα, Ιωάννινα, Τόμος Γ' (2012), σσ. 311-324.

⁸⁶ Αρχείο Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών (στο εξής Αρχείο ΙΒΕ), Τμήμα Αρχείου Γενικής Διοίκησης Ηπείρου, ΓΔΗ 02, Υπουργείο Εξωτερικών προς την Γενική Διοίκηση Ηπείρου, 17 Δεκεμβρίου 1946. Στο έγγραφο περιέχονται αναλυτικοί πίνακες ανά στρατιωτική Υποδιοίκηση: Κονίσπολης: 6.419, Δελβίνου: 10.907, Αγίων Σαράντα: 4.988, Λιμποχόβου: 13.326, Αργυροκάστρου: 15.302, Χειμάρης: 11.000, Πρεμετής: 8.669, Χαωνίας: 750, Τεπελενίου: 1.805. Όσον αφορά τις διοικητικές διαιρέσεις του αλβανικού κράτους και για την αποφυγή οποιασδήποτε σύγχυσης, διευκρινίζεται ότι η Αλβανία χωρίζονταν σε 10 Νομούς (Prefecture), 40 Υπο-νομούς/Επαρχίες (sub-prefecture) και 181 Δήμους (kommune), βλ. Ferdinando Milone, *L' Albania Economica*, Reale Accademia d'Italia. Centro di studi per l'Albania, Padova, CEDAM, 1941 (βλ. χάρτη 4 στο Παράρτημα).

⁸⁷ Ο όρος εντοπίζεται στα έγγραφα και τα ιταλικά βιβλία μέχρι το 1940, ενώ μετά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο δεν επαναλαμβάνεται.

⁸⁸ *Annuario del Regno di Albania: Amministrativo, corporativo, sindacale, agricolo, industriale, commerciale, Anno 1940-XVIII, V dell'impero*, Milano, Casa Editrice Ravagnati, 1940, p. 107-108. Χρησιμοποιώντας ως κριτήριο τη διάκριση των πληθυσμών με βάση την θρησκεία, η Κεντρική Επιτροπή Βορειοηπειρωτικού Αγώνα (ΚΕΒΑ) σε έκθεσή της το Νοέμβριο του 1944 θεωρούσε ότι στους νομούς Κορυτσάς, Αργυροκάστρου, Μπερατίου και Αυλώνας κατοικούσαν 187.623 Έλληνες και 299.379 Αλβανοί, καθώς φαίνεται ότι τα στοιχεία προέρχονται από την απογραφή του 1930, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης...*, ό.π., τ. 1^{ος}, Νο. 91, σελ. 279.

Αν και είναι δύσκολο να αποτυπωθεί με ακρίβεια ο αριθμός των κατοίκων ανά περιοχή, μπορούμε να εκτιμήσουμε κατά προσέγγιση τις αναλογίες του πληθυσμού, με βάση τα εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά: α. οι περιοχές της Δρόπολης και της Χιμάρας περιλαμβάνουν συμπαγής ελληνικούς πληθυσμούς, ενώ στις λοιπές περιοχές οι χριστιανοί υστερούν αριθμητικά των μουσουλμάνων, β. οι ελληνικοί πληθυσμοί υπερτερούν στα χωριά και μειοψηφούν στις πόλεις, γ. οι περιοχές που η ελληνική μειονότητα πλειοψηφεί, δεν αποτελεί συμπαγές γεωγραφικό σύνολο, αλλά παρεμβάλλονται αλβανικές κοινότητες⁸⁹ και δ. πλησίον των μειονοτικών συμπαγών ελληνικών πληθυσμών, παρεμβάλλεται τουλάχιστον μια αλβανική μουσουλμανική κοινότητα.⁹⁰

Διαπιστώνεται επομένως ότι τα γεωγραφικά όρια της ελληνικής μειονότητας προσδιορίζονταν από την κάθε πλευρά με βάση πολιτικά και όχι εθνολογικά κριτήρια.⁹¹ Λαμβάνοντας υπόψη την ποικιλία των προσλήψεων της έννοιας του «Βορειοηπειρώτη», ιδιαίτερα στην ιταλική της εκδοχή, οφείλουμε να αναζητήσουμε πραγματολογικά δεδομένα που στρέφουν την έρευνα στο σύνολο του χώρου της νότιας Αλβανίας, όπου κατοικούσαν ορθόδοξοι πληθυσμοί. Για το λόγο αυτό, η έρευνα θα επεκταθεί και πέρα από τις περιοχές που αναγνωρίστηκαν το 1921 ως μειονοτικές, καθώς τα γεγονότα εξελίχθηκαν εκτός του αυστηρού γεωγραφικού περιγράμματος που - σύμφωνα πάντα με την αλβανική άποψη - κατοικούσε η ελληνική μειονότητα.

Επιπρόσθετα, για την κατανόηση των νέων δεδομένων που προέκυψαν από την ιταλική παρουσία στην Αλβανία, είναι απαραίτητο να ορίσουμε το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκαν οι ιταλοαλβανικές σχέσεις, δεδομένου ότι η ιταλική επέμβαση στην Αλβανία τον Απρίλιο του 1939 υπαγορεύτηκε από τα στρατηγικά και οικονομικά συμφέροντά τους στη Μεσόγειο.⁹² Οι πολιτικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στις δύο χώρες, με την άνοδο στην εξουσία του *Mussolini* το 1922 στην Ιταλία και την ανάληψη της πρωθυπουργίας της Αλβανίας από το *Ahmet Zog* στα τέλη του 1924, οδήγησαν σε μια σειρά

⁸⁹ Λεωνίδα Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σσ. 43-44.

⁹⁰ Σταύρος Ντάγιος, *Ελλάδα και Αλβανία...*, *ό.π.*, σελ. 392.

⁹¹ Νίκος Μαραντζίδης-Ηλίας Σκουλίδας (εκδ.), *Ελλάδα και Αλβανία στον Ψυχρό Πόλεμο. Πολιτικές, Ιδεολογίες, Νοοτροπίες*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2021, σσ. 10-13.

⁹² Giovanni Villari, "La presenza italiana in Albania 1918-1920", *Italia contemporanea*, n. 256-257, Settembre-Diciembre 2009, p. 525. Η περίοδος από την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων μέχρι την ανάληψη της πρωθυπουργίας της Αλβανίας από τον *Zog* χαρακτηρίζεται ως «Μακρύς Πόλεμος» (Long War), βλ. James N. Tallon, "Albania's long World War I (1912-1925)", *Studia Historyczne*, R. LVII, Z. 4 (228), 2014, pp. 437-454. Κατά την περίοδο αυτή, η Ιταλία δεν έχασε την ευκαιρία να καταλάβει την Αυλώνα και την νήσο Σάσων τον Οκτώβριο του 1914, ενώ ανακήρυξε την Αλβανία ιταλικό προτεκτοράτο τον Ιούνιο του 1917, βλ. Bernd J. Fisher, "Italian Policy in Albania, 1894-1943", *Balkan Studies*, Vol. 26, Iss. 1, January 1985, p. 105.

συμφωνιών, που ευνόησαν την πολιτική και οικονομική εξάρτηση των Τιράνων από τη Ρώμη.⁹³

Ο θεμέλιος λίθος της ιταλικής πολιτικής διείσδυσης στην Αλβανία τέθηκε με την υπογραφή δύο συμφωνιών: το Σύμφωνο Φιλίας και Ασφάλειας (*Patto di Amizia e di Sicurezza*), που υπογράφηκε στις 27 Νοεμβρίου 1926 και το το Σύμφωνο Αμυντικής Συμμαχίας (*Trattato di Alleanza Difensiva*), τις 22 Νοεμβρίου 1927.⁹⁴ Με τα πρώτο, διάρκειας πέντε ετών, τα δύο κράτη ανέλαβαν να προσφέρουν αμοιβαία υποστήριξη και συνεργασία, ενώ δεσμεύονταν να μην συνάψουν στρατιωτικές και πολιτικές συμφωνίες με άλλες δυνάμεις εις βάρος των συμφερόντων του άλλου κράτους (άρθρο 2).⁹⁵ με το δεύτερο, διάρκειας είκοσι ετών, τα συμβαλλόμενα μέρη εγγυόνταν την αμοιβαία συνεργασία σε περίπτωση επίθεσης από άλλο κράτος (άρθρο 2) με όλα τα διαθέσιμα στρατιωτικά και οικονομικά μέσα (άρθρο 4).⁹⁶ Με τις δύο αυτές συμφωνίες, η Ιταλία στην ουσία στερούσε τη δυνατότητα στην Αλβανία να συνάψει συμφωνίες με άλλα κράτη χωρίς την έγκρισή της, ενώ διασφάλιζε τους φυσικούς πόρους της βαλκανικής χώρας σε περίπτωση πολέμου.

Παράλληλα, μια σειρά οικονομικών συμφωνιών μεταξύ των δύο κρατών, προώθησε την οικονομική διείσδυση της Ιταλίας στο αλβανικό κράτος. Το Μάρτιο του 1925 ιδρύθηκε η Εθνική Τράπεζα της Αλβανίας (*Banca Nazionale d' Albania*), με τον όρο ότι η νέα τράπεζα θα έπρεπε να προμηθευτεί δάνειο πενήντα εκατομμυρίων χρυσών φράγκων, που θα προοριζόταν για την κατασκευή δημοσίων έργων στο αλβανικό κράτος.⁹⁷ Το δάνειο θα διαχειριζόταν μια ειδικά δημιουργημένη εταιρεία για το σκοπό αυτό (Εταιρεία για την

⁹³ Η στρατηγική του Mussolini στηρίχθηκε στην ιδέα του «spazio vitale» (ζωτικού χώρου), ανάλογο του γερμανικού «Lebensraum», με την άσκηση επιρροής σε αδύναμες χώρες και την εκμετάλλευση των ενεργειακών τους πηγών, βλ. Elidor Mëhilli, *From Stalin to Mao. Albania and the Socialist War*, Ithaca, Cornell University Press, 2017, p. 24. Η Αλβανία ήταν ένα τέτοιο κράτος: η γεωγραφική της θέση αποτελούσε την ιδανική γέφυρα για την επέκταση της ιταλικής επιρροής στα Βαλκάνια: ο έλεγχος των στενών του Οτράντο εξασφάλιζε τις ιταλικές ακτές από οποιαδήποτε εχθρική επίθεση, ενώ παράλληλα ήλεγχε το εμπόριο στο σύνολο της Αδριατικής Θάλασσας: ήταν αδύναμη οικονομικά και πολιτικά, αφού έβγαινε από μια σειρά πολέμων που είχαν ξεκινήσει από το 1913: τέλος, διέθετε πλούσια κοιτάσματα πετρελαίου και πρώτων υλών.

⁹⁴ Δεν πρέπει να ξεχνάμε την ιταλική διείσδυση στην Αλβανία μέσω της Καθολικής Εκκλησίας και των θρησκευτικών Ταγμάτων, οι οποίοι από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα προστατεύονταν από την Αυστροουγγαρία και αργότερα από την Ιταλία, βλ. Theodora Toleva, *Η επιρροή της Αυστροουγγαρίας στη διαμόρφωση του αλβανικού έθνους 1896-1908* (μετάφρ. Μανώλης Γεωργουδάκης), Αθήνα, Ελληνική Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, 2018, 249-259 και Stefano Santoro, *L' Italia e l' Europa Orientale. Diplomazia, Culturale e Propaganda, 1918-1943*, (presentazione di Marco Palla), Milano, Franco Angeli, 2005, pp. 135-140.

⁹⁵ League of Nations, Treaty Series (Vol. 60, 1927), 15–17. Το σύμφωνο μεταξύ των δύο κρατών ανανεώθηκε το 1931, βλ. Eleftheria Manta, “Reciprocal relationship between politics and economics: the renewal of the 1926 treaty of Tirana,” *Balkan Studies*, Vol. 37, No. 2, 1996, pp. 309-330.

⁹⁶ League of Nations, Treaty Series (Vol. 69, 1927), 341-353.

⁹⁷ Alessandro Roselli, *Italia e Albania: Relazioni finanziarie nel ventennio fascista*, Bologna, Il Mulino, 1986, pp. 63-80.

οικονομική ανάπτυξη της Αλβανίας-*Sociata per lo sviluppo economico dell' Albania-SVEA*) και θα ήταν εγγυημένο από τα έσοδα των αλβανικών τελωνείων και τα κυριότερα κρατικά μονοπώλεια.⁹⁸ Διάφορες συμφωνίες το 1931 και 1936, που αφορούσαν διαγραφή παλαιότερων χρεών και εκ νέου δανεισμό, αγροτικά δάνεια και εμπορικές συμφωνίες, οδήγησαν το αλβανικό κράτος στην απόλυτη εξάρτηση από τη Ρώμη.⁹⁹

Η αυξανόμενη ιταλική παρουσία στην Αλβανία δημιούργησε δυσαρέσκεια στον αλβανικό πληθυσμό, που είδε να μεταβάλλονται ο πολιτικός χαρακτήρας και οι δομές του κράτους. Μεγάλος αριθμός ιταλικών εταιρειών εγκαταστάθηκαν για την ανοικοδόμηση των υποδομών της χώρας, την εκμετάλλευση των πρώτων υλών και του πετρελαίου.¹⁰⁰ Επιπλέον, η Ρώμη προώθησε την πολιτιστική διείσδυση στην Αλβανία, με τη λειτουργία ιταλικών σχολείων και την προώθηση της ιταλικής κουλτούρας στις κυριότερες μεγάλες πόλεις της χώρας.¹⁰¹ Τα αντι-ιταλικά αισθήματα εμφανίστηκαν σε όλα τα τμήματα της αλβανικής κοινωνίας, από την αλβανική γραφειοκρατία και τους γαιοκτήμονες μέχρι τους χωρικούς και τους στρατιώτες.¹⁰² Ο *Fischer*, αναφερόμενος στο αποτέλεσμα της ιταλικής πολιτικής στην Αλβανία την περίοδο του Μεσοπολέμου, αναφέρει: «Το πιο σημαντικό κληροδότημα των Ιταλών προέκυψε χωρίς τη θέλησή τους. Κάτω από τη σφοδρή ιταλική διείσδυση, οι Αλβανοί ανέπτυξαν γρήγορα εθνική συνείδηση, ώστε να αντισταθούν ομαδικά στην ιταλική επέκταση».¹⁰³

Επομένως, για να ερμηνεύσουμε τη ιταλική πολιτική στην Αλβανία και τη στάση του αλβανικού πληθυσμού, συμπεριλαμβανομένου και της ελληνικής μειονότητας, είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ότι η ιταλική επέμβαση στην Αλβανία αποτέλεσε το επιστέγασμα μια μακρόχρονης σειράς ιταλικών δράσεων. Δράσεις που σε μεγάλο βαθμό συσπείρωσαν μεγάλο μέρος του ντόπιου πληθυσμού εναπτίον των Ιταλών, δημιουργώντας όμως

⁹⁸ Lorenzo Iaselli, “L’espansione finanziaria dell’Italia in Albania (1925-1943). La Banca Nazionale d’Albania e la SVEA”, *Rivista di storia finanziaria*, Vol. 12, 2004, p. 66’, του ίδιου, “Le relazioni finanziarie tra Italia e Albania (1925-1943). Il ruolo della Banca Nazionale d’Albania”, in Alberto Becherelli-Andrea Carteny (eds), *L’Albania indipendente e le relazioni italo-albanesi (1912-2012)*, Roma, Edizioni Nuova Cultura, 2013, pp. 158-173.

⁹⁹ Peter Tase, “Italy and Albania: The political and economic alliance and the Italia invasion of 1939”, *Academic International Scientific Journal*, Vol 6, No. 6, June 2012, pp. 65-66. Επίσης, βλ. League of Nations, Treaty Series (Vol. 173, 1927), pp. 51-139.

¹⁰⁰ Ariola Prifti, “The Realization of the «New Architecture». The Italian Colonial Experience in Albania During the Years 1925-1943”, *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, Vol. 2, No. 9, October 2013, pp. 649-651.

¹⁰¹ Alberto Basciani, “Alcuni aspetti dei rapporti tra Italia e Albania tra le due guerre mondiali”, *Mondo Contemporaneo*, Vol 2, 2012, pp. 93-100.

¹⁰² Bernd B. Fischer, “Italian policy...”, *op. cit.*, p. 108.

¹⁰³ *Ibid.*, p. 112.

παράλληλα εθνολογικές, θρησκευτικές και κοινωνικές τομές της αλβανικής κοινωνίας. Η ιταλική παρουσία στην Αλβανία αποτέλεσε τον καταλύτη των εξελίξεων στην ιστορία της χώρας, που αναμφίβολα επηρέασε τη ζωή της ελληνικής μειονότητας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΟΥΣΙΕΣ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΑΛΒΑΝΙΑ

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1930, η ιταλική εξωτερική πολιτική χαρακτηρίστηκε από μια ακατάπαυστη δραστηριότητα και επιθετικότητα. Ο *Mussolini* έθεσε ως βασικό στόχο την επέκταση της Ιταλίας στο εξωτερικό, ενώ δεν έκρυβε ότι η Ιταλία «ήταν φυλακισμένη στη Μεσόγειο Θάλασσα, κλεισμένη ανάμεσα στο Γιβραλτάρ και το Σουέζ».¹⁰⁴ Η επίδειξη της ιταλικής ισχύος στη Μεσόγειο και την Αφρική, αποτέλεσε προσωπικό θρίαμβο του ιταλού ηγέτη και σηματοδοτούσε την επιτυχία του φασιστικού καθεστώτος, λόγω του ιδεολογικού της χαρακτήρα.¹⁰⁵ Το 1939 η Ιταλία, στην ανάγκη για στρατηγικό κύρος, θέλησε να αντισταθμίσει τις γερμανικές επιτυχίες και να εξασφαλίσει μια προοπτική για εδαφική επέκταση στα Βαλκάνια.¹⁰⁶

Η ιταλική επέμβαση στην Αλβανία είχε δύο ξεχωριστά χαρακτηριστικά: πραγματοποιήθηκε χωρίς την κήρυξη πολέμου και πριν την επίσημη έναρξη του Β' ΠΠ. Η Ρώμη θεωρούσε ότι οι στενές πολιτικο - οικονομικές σχέσεις με το αλβανικό κράτος της έδιναν το δικαίωμα μιας πολιτικής επέμβασης, που θα έβγαζε τη χώρα από το «αναχρονιστικό» καθεστώς του βασιλιά *Zog*.¹⁰⁷ Όπως αναφέρει ο *Villari*, ήταν ένα πείραμα του ιταλικού μοντέλου ζωής, μια «εξαγωγή» του φασισμού σε ένα φτωχό και υπανάπτυκτο κράτος, που είχε μόνο τρεις δεκαετίες ζωής.¹⁰⁸

Η πρώτη περίοδος της ιταλικής παρουσίας στην Αλβανία, που αφορά το χρονικό διάστημα μέχρι τον ελληνοϊταλικό πόλεμο, χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια της ιταλικής Διοίκησης να εδραιώσει το φασιστικό καθεστώς, μέσα από τις αλλαγές στο διοικητικό σύστημα, τον στρατό και την προπαγάνδα. Οι θεσμικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν είχαν ως στόχο τον πλήρη έλεγχο στη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας, ενώ η συμμετοχή των πολιτών στα σχέδια του νέου καθεστώτος διασφαλιζόταν μέσω της προπαγάνδας, βασικό χαρακτηριστικό των ολοκληρωτικών καθεστώτων του 20^{ου} αιώνα. Η ιταλική πολιτική όμως αμφισβήτησε τον χαρακτήρα και την ανεξαρτησία του

¹⁰⁴ Για τις σχέσεις της επεκτατικής εξωτερικής πολιτικής της Ιταλίας και το φασισμό, βλ. P.M.H. Bell, *Τα αίτια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη* (μετάφρ. Λουκιανός Χασιώτης), Αθήνα, Πατάκης, 2012, 8^η εκδ, σσ. 109-121.

¹⁰⁵ *Ibid.*, σελ. 116.

¹⁰⁶ Hugh Gibson (ed.), *op. cit.*, p. 44.

¹⁰⁷ Σε συνέντευξή του ο πρίγκηπας Mehmet Abid, επιτετραμμένος (chargé d'affaires) της Αλβανίας στο Παρίσι και κουνιάδος του βασιλιά *Zog*, περιγράφει την ιταλική εισβολή ως συνέπεια των συμφωνιών των δύο χωρών κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και εκτιμούσε ότι η Αλβανία θα γινόταν «η Ελβετία των Βαλκανίων», βλ. Mehmet Abid, "Why Italy invaded Albania", *Europe. An American Monthly*, May 1939, pp. 15-18.

¹⁰⁸ Giovanni Villari, "A Failed Experiment...", *op. cit.*, pp. 157-171.

αλβανικού κράτους, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση μεγάλου μέρους της αλβανικής κοινωνίας, ιδιαίτερα της νεολαίας. Αμήχανες ήταν οι αντιδράσεις της ελληνικής μειονότητας, που θεώρησε αρχικά ότι η ιταλική παρουσία στη χώρα θα μπορούσε να εμποδίσει τις αλβανικές αυθαιρεσίες και να εξασφαλίσει τη διατήρηση των μειονοτικών δικαιωμάτων.

Η εργαλειοποίηση των θρησκευτικών διαφορών μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων αποτέλεσε βασικό στοιχείο της ιταλικής πολιτικής, ώστε να ισορροπήσει τις αντίρροπες τάσεις που είχαν αναπτυχθεί με το καθεστώς *Zog*, διατηρώντας γεωγραφικά αντίβαρα.¹⁰⁹ Στο Βορρά τάχθηκε αναφανδόν με τον μουσουλμανισμό, για να κερδίσει την υποστήριξη των αλβανών φυλάρχων, ενώ παράλληλα υπερασπίστηκε το ρωμαιοκαθολικισμό, ώστε να προσεταιριστεί την καθολική κοινότητα της Σκόδρας.¹¹⁰ Στο Νότο υποστήριξε τους μπεκτασίδες ως αντίβαρο στους μουσουλμάνους μπέηδες και προώθησε το ελληνοκαθολικό δόγμα (Ουνία) και την ένωση των δύο Εκκλησιών, προκειμένου να αποκτήσει επιρροή στους ορθόδοξους πληθυσμούς του Νότου.¹¹¹ Παρόλα αυτά, οι προσπάθειες για την ένωση της αλβανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας με την Καθολική αποδείχθηκαν θνησιγενείς.

Μια ακόμη πτυχή της ιταλικής πολιτικής στην Αλβανία, που είχε άμεση σχέση με την ελληνική μειονότητα, ήταν οι παρεμβάσεις στο ζήτημα της ελληνόφωνης εκπαίδευσης. Για τους Ιταλούς, ο κοινοτικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης τροφοδοτούσε τις αυτρωτικές διαθέσεις της μειονότητας και θεωρούσαν ότι αυτές υποστηρίζονταν συγκαλυμμένα από την ελληνική κυβέρνηση και από εθνικιστικούς κύκλους. Προτεραιότητα για την ιταλική πολιτική αποτέλεσε η αλλοίωση του εθνικού χαρακτήρα της μειονοτικής εκπαίδευσης και η διακοπή κάθε δεσμού με την Ελλάδα και την ελληνική παιδεία, χωρίς όμως να εφαρμόσει πολιτικές αφομοίωσης και αφελληνισμού, που θα μπορούσα να προκαλέσουν αντιδράσεις από την ελληνική πλευρά. Η μειονότητα από την πλευρά της έδειξε αποφασισμένη να συμμορφωθεί με τις αξιώσεις της ιταλικής Διοίκησης, εφόσον όμως διατηρούνταν τα εκπαιδευτικά της προνόμια, όπως είχαν καθοριστεί μετά την επίλυση του σχολικού ζητήματος.

¹⁰⁹ Morozzo della Rocca, *op. cit.*, pp. 174-180.

¹¹⁰ Zacharoula Karagiannopoulou, *Party System and Cleavages in pre-Communist Albania. The kaleidoscope of the German and Greek diplomacy*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Darmstadt, Technischen Universität Darmstadt, 2004, pp. 147-149.

¹¹¹ *Ibid.*

1.1 Οι νέες συνθήκες

Οι θεσμικές αλλαγές

Η ιταλική επέμβαση στην Αλβανία ήταν το επιστέγασμα μιας μακράς περιόδου στενών στρατιωτικών, οικονομικών και πολιτικών σχέσεων των δύο κρατών.¹¹² Στις 7 Απριλίου 1939 το ιταλικό εκστρατευτικό σώμα, υπό τον Στρατηγό *Guzzoni*, αποβιβάστηκε στα κύρια λιμάνια της Αλβανίας (Σενγκίν, Δυρραχίου, Αυλώνας και Αγίων Σαράντα) και κινήθηκε γρήγορα προς το εσωτερικό της χώρας.¹¹³ Οι αλβανικές δυνάμεις δεν προέβαλαν αντίσταση παρά μόνο στο Δυρράχιο, με το στρατιωτικό τμήμα ενός αξιωματικού της χωροφυλακής, του *Abaz Kuri*.¹¹⁴ Αυτό βέβαια δεν ήταν αρκετό· την επόμενη ημέρα ο ιταλικός στρατός εισήλθε στα Τίρανα, στις 9 Απριλίου στη Σκόδρα και στο Αργυρόκαστρο και μέχρι τις 10 Απριλίου είχε αναπτυχθεί σε ολόκληρη η χώρα.¹¹⁵ Ο βασιλιάς *Zog* εγκατέλειψε τη χώρα και μέσω Φλώρινας, διέφυγε στο Λάρισα και από εκεί στην

¹¹² Βλ. Εισαγωγή.

¹¹³ Το εκστρατευτικό σώμα αποτελούνταν από 20.000 άντρες και ήταν συγκροτημένο σε τέσσερις φάλαγγες με κατεύθυνση προς Σκόδρα, Τίρανα, κοιλάδα του Δεβόλη και Δέλβινο-Αργυρόκαστρο αντίστοιχα, βλ. Alessandro Gionfrida-Silvia Trani, “Le fondi relative all’ Albania conservate presso l’ Archivio dell’ Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell’ Esercito”, in Alberto Becherelli-Andrea Carteny (eds), *L’ Albania indipendente e le relazioni italo-albanesi (1912-2012)*, Roma, Edizioni Nuova Cultura, 2013, p. 413. Περισσότερα για την ιταλική εκστρατεία στην Αλβανία, βλ. Stato Maggiore dell’ Esercito, *La Campagna...*, *op. cit.*

¹¹⁴ Ο Abaz Kuri, φιλοζωγκικός αξιωματικός της αλβανικής χωροφυλακής, έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην αλβανική αντίσταση. Αντιστάθηκε στην ιταλική εισβολή τον Απρίλιο του 1939 στο Δυρράχιο και έγινε αρχηγός φιλοζωγκικής ομάδας ανταρτών στην περιοχή του Mati (ΒΔ Αλβανία). Τον Σεπτέμβριο του 1942 έλαβε μέρος στο συνέδριο της Πέζας για την συγκρότηση ενιαίου αντιφασιστικού μετώπου και έγινε μέλος του FNC. Συνεργάστηκε με τους κομμουνιστές μέχρι την αποτυχημένη συμφωνία του Mukje, ενώ το Νοέμβριο του 1943 ίδρυσε την φιλοβασιλική οργάνωση Legaliteti, με σκοπό την επιστροφή του βασιλιά Zog στην εξουσία, βλ. Robert Elsie, *A Biographical Dictionary of Albanian History*, London/New York, I. B. Tauris, 2012, pp. 254-255. Σύμφωνα με ιταλικές πληροφορίες, ο Kuri από το 1940 διατηρούσε σχέσεις με αλβανούς εξόριστους στην Κωνσταντινούπολη, όπου οργάνωναν την επιστροφή του βασιλιά Zog με τη βοήθεια του βρετανού στρατηγού Jocelyn Percy, πρώην οργανωτή της αλβανικής χωροφυλακής την περίοδο 1926-1938, βλ. AUSAC, B. 84, N. 24/337 di prot Seg., Comando Superiore dei Carabinieri Reali dell’ Albania al Servizio Informazioni Militari, *Notizie di oltre frontiera*, Tirana, li 26 ottobre 1940-XVIII. Για το ρόλο του Στρατηγού Percy και τη βρετανική συμβολή στη δημιουργία της, βλ. Helian Demiri, “The British Gendarmerie Mission in Albania, 1925-1938”, *European Journal of Interdisciplinary Studies*, Nol. 4, Issue 2, May-August 2018, pp. 167-173. Συχνά στα αρχαικά τεκμήρια ο Kuri αναφέρεται και ως Μπάζη Τζάνη. Σημειώνεται ότι στις ημερομηνίες των αρχαικών τεκμηρίων αναγράφεται μετά το έτος έκδοσης ένας λατινικός αριθμός, που ξεκινά από την ημερομηνία που πραγματοποιήθηκε η πορεία του Μουσολίνι στη Ρώμη την 28 Οκτωβρίου 1922 (έναρξη του φασιστικού καθεστώτος-έτος I) μέχρι το 1943 (έτος XXI). Συχνά ο τρόπος γραφής της ημερομηνίας διαφέρει από έγγραφο σε έγγραφο ανάλογα με τη γλώσσα σύνταξης αλλά και τον συντάκτη (πχ. Tirana, li 3 Marzo 1942-XX°, Tirana, 17 Maggio 1941 XIX, Durrës, 8/IX/1942-XX. κοκ.)] Ο τρόπος τεκμηρίωσης στο κείμενο θα ακολουθήσει τον τρόπο αναγραφής στο έγγραφο.

¹¹⁵ Τα γεγονότα της κατάληψης της Αλβανίας από τους Ιταλούς περιγράφονται περιεκτικά στην αναφορά του έλληνα Πρέσβη στα Τίρανα Περικλή Σκέφερη, βλ. Κόντης, Βασίλης (επιμ.), *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου...*, ό.π., τ. IV (1939-1940), αρ. 147, σσ. 324-336.

Κωνσταντινούπολη.¹¹⁶ Μέχρι το τέλος Απριλίου εξήντα χιλιάδες άντρες βρίσκονταν στην Αλβανία.¹¹⁷

Οι Ιταλοί προχώρησαν στην υλοποίηση των θεσμικών αλλαγών που είχαν προσχεδιάσει.¹¹⁸ Στις 16 Απριλίου 1939 πραγματοποιήθηκε η τελετή παράδοσης του αλβανικού στέμματος στον *Vittorio Emanuele III* και υπεγράφη ο νόμος της ένωσης των δύο χωρών.¹¹⁹ Σύμφωνα με το νόμο, ο ιταλός βασιλιάς θα εκπροσωπούνταν από τον Πρέσβη της Ιταλίας στην Αλβανία *Francesco Jacomoni*, που αναλάμβανε καθήκοντα Γενικού Τοποτηρητή.¹²⁰ Από νομικής άποψης, το αλβανικό Βασίλειο παρέμεινε κυρίαρχο, καθώς επρόκειτο για προσωπική ένωση μεταξύ δύο κυρίαρχων κρατών.¹²¹

Μία σειρά διμερών συμφωνιών καθόρισε τις σχέσεις των δύο κρατών και των πολιτών τους. Στις 20 Απριλίου 1939 υπεγράφη το σύμφωνο για την άρση των εμπορικών δασμών μεταξύ των δύο χωρών και την τελωνειακή τους ένωση (άρθρο 1), ενώ καθορίστηκε η ισοτιμία των νομισμάτων, ώστε το αλβανικό φράγκο να ισοδυναμεί με 6,25 λιρέτες (άρθρο 10).¹²² Οι Αλβανοί απέκτησαν τα δικαιώματα του ιταλού πολίτη¹²³ και στις 3 Ιουνίου

¹¹⁶ Bernd Fischer, *King Zog and the Struggle...*, *op. cit.*, p. 280. Ο Μεταξάς, που δεν ήθελε σε καμία περίπτωση την παραμονή του Zog σε ελληνικό έδαφος για να μην προκαλέσει τη Ρώμη, επέτρεψε τη διαμονή του αλβανού βασιλιά για τέσσερις ημέρες στο σπίτι ενός Αλβανού στη Λάρισα, λόγω ασθένειας της συζύγου του, *ibid.*, p. 290. Ο Zog από εκεί μετέβη στην Κωνσταντινούπολη, όπου συναντήθηκε με τον βρετανό Πρέσβη και ζήτησε πολιτικό άσυλο για τη Βρετανία, βλ. Bisser Petrov, “The Neglected Ally: Zog of Albania in British Military Plans”, *Études Balkaniques*, No 3-4, 2013, p. 39.

¹¹⁷ ASMAE, H-9, B-4, Ministero della Guerra, *Promemoria per il Duce: Truppe in Albania*, Roma, 24 April 1939, XVII.

¹¹⁸ Hugh Gibson (ed.), *op. cit.*, p. 63. Για μια λεπτομερή προσέγγιση των διοικητικών και θεσμικών αλλαγών που πραγματοποιήθηκαν στην Αλβανία, βλ. Silvia Trani (ed.), *L'Unione fra l'Albania e l'Italia. Censimento delle fonti (1939-1945) conservate negli archivi pubblici e privati di Roma*, Ministero per i beni e le attività culturali-Direzione generale per gli archivi, Roma 2007, pp. 38-84.

¹¹⁹ Legge 16 Aprile 1939, n. 580, *Accettazione della Corona di Albania da parte del Re d'Italia, Imperatore d'Etiopia* (GU n. 94 del 19-04-1939). Η απόφαση για τη συνένωση των δύο κρατών ελήφθη με απόφαση της Συντακτικής Συνέλευσης, η οποία στις 14 Απριλίου του 1939 αποφάσισε να προσφέρει το στέμμα της Αλβανίας στον ιταλό Βασιλιά, βλ. *Annuario del Regno di Albania...*, *op. cit.*, p. 25.

¹²⁰ Ο Jacomoni στις 10 Οκτωβρίου 1936 τοποθετήθηκε ως Πρέσβης της Ιταλίας στα Τίρανα, ενώ τον Απρίλιο του 1939 ορίστηκε αντιπρόσωπος του ιταλού βασιλιά στην Αλβανία, Legge 13 Luglio 1939, n. 1103, *Istituzione in Tirana di una Luogotenenza generale per l'Albania*, (GU n.186 del 10-08-1939). Αναφορικά με τη χρήση του όρου, στα βρετανικά αρχεία και την αγγλόφωνη βιβλιογραφία ο Jacomoni αναφέρεται ως Viceroy (Αντιβασιλέας), βλ. Robert Elsie, *op. cit.*, p. 219, στα ιταλικά αρχεία ως Luogotenente Generale di Stato Maggiore (Γενικός Τοποτηρητής) ενώ στα αλβανικά αναφέρεται επίσης ως Mëkëmbësi i Përgjithëshem (Γενικός Τοποτηρητής). Ο όρος Γενικός Τοποτηρητής (ή Τοποτηρητής), που αναφέρεται στα ελληνικά διπλωματικά έγγραφα και που υιοθετούμε και εμείς στο παρόν κείμενο, εκφράζει το δικαίωμα άσκησης της βασιλικής εξουσίας στην Αλβανία από τον Jacomoni, με την εξουσιοδότηση του βασιλιά Vittorio Emanuele.

¹²¹ Angelo Piero Sereni, “The Legal Status of Albania,” *The Political Science Review*, Vol 35, No. 2, April 1941, pp. 311-317.

¹²² Legge 6 Giugno 1939, n. 1046, *Approvazione della Convenzione economica-doganale-valutaria stipulata in Tirana, fra l'Italia e l'Albania*, il 20 aprile 1939-XVII (GU n.178 del 01-08-1939).

¹²³ British Foreign Office, *British and foreign state papers*, London, Majesty's Stationary Office, 1951, V. 143, *Convention between Albania and Italy on Civil and Political Rights*, Tirana, April 20, 1939, p. 337.

ενοποιήθηκαν οι διπλωματικές υπηρεσίες και τα ζητήματα διεθνών σχέσεων μεταβιβάστηκαν στο ιταλικό Υπουργείο Εξωτερικών.¹²⁴

Για την καλύτερη διαχείριση των αλβανικών θεμάτων τον Απρίλιο του 1939 συστήθηκε το Υφυπουργείο για τις Αλβανικές Υποθέσεις (*Sottosegretariato per gli Affari Albanesi*), υπαγόμενο στο Υπουργείο Εξωτερικών με αρμοδιότητα το χειρισμό όλων των θεμάτων που αφορούσαν την διακυβέρνηση του αλβανικού κράτους.¹²⁵ Υφυπουργός διορίστηκε ο *Zenone Benini*, με κύριες αρμοδιότητες τη διαχείριση της δημόσιας τάξης, των οικονομικών και νομισματικών ζητημάτων και τη διεξαγωγή της προπαγάνδας.¹²⁶ Στην πραγματικότητα δημιουργήθηκε μια παράλληλη δομή, με την οποία ο ιταλός υπουργός Εξωτερικών *Galeazzo Ciano* κατεύθυνε και ήλεγχε την πολιτική ζωή της Αλβανίας, υποβαθμίζοντας έτσι το ρόλο του *Jacomoni* στη χώρα.¹²⁷

Στις 3 Ιουνίου 1939 ο *Vittorio Emanuele* παρεχώρησε σύνταγμα στον αλβανικό λαό, το οποίο έδινε έμφαση στη φασιστική εικόνα του νέου καθεστώτος.¹²⁸ Κυρίαρχος ήταν ο ρόλος του βασιλιά, στο πρόσωπο του οποίου συγκεντρώθηκε το σύνολο των εξουσιών, ενώ η Αλβανία έγινε κληρονομική μοναρχία για τους απογόνους του. Η αλβανική σημαία άλλαξε και προστέθηκαν δίπλα στο δικέφαλο αετό τα οικόσημα του οίκου της Σαβοΐας. Τέλος, το νομοθετικό σώμα καλούνταν πλέον Φασιστικό Συμβούλιο.

Μία από τις πρώτες ενέργειες των Ιταλών μετά την εισβολή ήταν η αναδιοργάνωση του αλβανικού στρατού. Οι αλβανικές δυνάμεις ήταν λίγες και κακώς εξοπλισμένες, ενώ σύμφωνα με τις ελληνικές αναφορές, στις αρχές της δεκαετίας του '30 μπορούσαν να συγκροτήσουν μόλις τρεις Μεραρχίες μετά από γενική επιστράτευση.¹²⁹ Οι Ιταλοί ενέταξαν

¹²⁴ *Ibid.*, *Agreement between Albania and Italy regarding the unification of the diplomatic and consular services*, Rome, June 3, 1939, pp. 337-338.

¹²⁵ Regio Decreto 18 Aprile 1939, n. 624, *Istituzione, presso il Ministero degli affari esteri, del Sottosegretariato di Stato per gli affari albanesi*, (GU n. 102 del 29-04-1939): τα ζητήματα λειτουργίας, αρμοδιότητας και δομής υπηρεσιών για την υλοποίηση των δημόσιων έργων καθορίστηκε με το Regio Decreto-Legge 9 Novembre 1939, n. 1752, *Lavori e servizi pubblici in Albania*, (GU n. 283 del 06-12-1939).

¹²⁶ Giovanni Villari, "Il Sistema di occupazione...", *op. cit.*, p. 100.

¹²⁷ Γι' αυτό και ο *Jacomoni* θεωρούσε την δημιουργία του Υφυπουργείου Αλβανικών Υποθέσεων ως μια άχρηστη διαμεσολάβηση, βλ. Μάριο Τσέρβι, *ό.π.*, σελ. 78. Ο Villari αναφέρεται στο παράδοξο του Συντάγματος και της δημιουργίας του Υφυπουργείου Αλβανικών Υποθέσεων, όπου ο *Jacomoni* είχε πλήρεις διοικητικές αρμοδιότητες, όπως αυτές απέρρεαν από το Σύνταγμα, ενώ ο νέος θεσμός έθετε όλους τους υπαλλήλους της Αλβανίας-συμπεριλαμβανομένου και του *Jacomoni*- υπό τον έλεγχο του ιταλικού Υπουργείου Εξωτερικών, βλ. Giovanni Villari, "A Failed Experiment: The Exportation ...," *op. cit.*, p. 161.

¹²⁸ British Foreign Office, *British and foreign state papers*, London, Majesty's Stationary Office, 1951, V. 143, *Fundamental Statute of the Kingdom of Albania*, June 4, 1939, pp. 327-332.

¹²⁹ Αρχείου Γενικού Επιτελείου Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (στο εξής ΓΕΣ/ΔΙΣ), Αρχείο Β'ΠΠ 1940-1941, 801 ΙΑ 1 Ι-ΙΙ, *Μελέτη περί της αναπτύξεως του αλβανικού στρατού εκστρατείας και των δυνατοτήτων συγκεντρώσεώς του*, υπό του ταγματάρχη Πεζικού Σπ. Σταθόπουλου, Δεκέμβριος 1934.

τους Αλβανούς στις ιταλικές στρατιωτικές Μονάδες, ώστε να τους μεταφέρουν την απαραίτητη τεχνογνωσία και να προπαγανδίσουν την ικανότητα και την πειθαρχία του ιταλικού στρατού και του νέου καθεστώτος. Η ενσωμάτωση αυτή έγινε με δύο τρόπους: στον τακτικό στρατό, με την ένταξη αλβανικών Μονάδων, επιπέδου Τάγματος, σε ευρύτερους ιταλικούς σχηματισμούς (Συντάγματα-Μεραρχίες)· στα λοιπά στρατιωτικά τμήματα, η ενσωμάτωση έγινε με την συγχώνευσή των Αλβανών σε όλα τα κλιμάκια διοικήσεως, έχοντας κατά βάση ως επικεφαλής ιταλούς αξιωματικούς.¹³⁰

Τον Αύγουστο του 1939 με νόμο ενοποιήθηκαν οι στρατοί των δύο κρατών.¹³¹ Η ενοποίηση των δύο στρατών δεν ήταν εύκολη υπόθεση, λόγω των πολιτισμικών τους διαφορών αλλά και του επιπέδου στρατιωτικής εκπαίδευσης. Για πρώτη φορά οι καθολικοί ιταλοί στρατιώτες συναναστρέφονταν μουσουλμάνους, ενώ η διαφορά στη στρατιωτική εκπαίδευση ήταν εμφανής.¹³² Το σημαντικότερο όμως πρόβλημα ήταν ότι οι αλβανοί αξιωματικοί εντάχθηκαν στον στρατό διατηρώντας το βαθμό τους, με αποτέλεσμα ο συνολικός αριθμός των αξιωματικών να είναι ιδιαίτερα υψηλός σε σχέση με τον αναγκαίο για την υπάρχουσα δομή του στρατεύματος. Έτσι το Μάιο του 1939, συγκροτήθηκαν τρεις επιτροπές για την αξιολόγηση των αλβανών αξιωματικών, ώστε να διαπιστωθεί το επίπεδο των διοικητικών ικανοτήτων, αλλά και των πολιτικών τους φρονημάτων, με απογοητευτικά αποτελέσματα.¹³³

Για την διαχείριση της δημόσιας τάξης και την ασφάλεια της υπαίθρου υπεύθυνος ορίστηκε ο Στρατηγός *Crispino Agostinucci*, επικεφαλής της Ανώτατης Διοίκησης του Σώματος των Καραμπινιέρων, που είχε έδρα στα Τίρανα.¹³⁴ Οι καραμπινιέροι ήταν οργανωμένοι σε δύο λεγεώνες, στα Τίρανα και στην Αυλώνα. Η λεγεώνα της Αυλώνας ήταν υπεύθυνη για τη δημόσια τάξη στις περιοχές της νότιας Αλβανίας. Αυτή αποτελούνταν από τέσσερα συγκροτήματα (Αυλώνας, Αργυρόκαστρο, Βερατίου και Κορυτσάς) με δώδεκα

¹³⁰ Piero Crociani, *op. cit.*, pp. 17-29.

¹³¹ Legge 13 Luglio 1939, n.1115, *Fusione delle Forze armate albanesi con le corrispondenti Forze armate italiane*, (GU n.187 del 11-08-1939).

¹³² Giovanni Villari, “Il Sistema di occupazione...”, *op. cit.*, pp. 102-103.

¹³³ Μετά από ένα μήνα εργασιών, διαπιστώθηκε ότι μόνο το 30% των αλβανών αξιωματικών είχαν τα κατάλληλα διοικητικά προσόντα, ενώ από τους 644 αλβανούς αξιωματικούς, μόνο 75 ήταν υπέρ της Ιταλίας, αναλυτικότερα βλ. Piero Crociani, *op. cit.*, pp. 38-39. Τα απογοητευτικά αποτελέσματα οδήγησαν στην απόφαση να αναλάβουν δευτερεύουσες θέσεις οι αλβανοί αξιωματικοί στο στράτευμα, ενώ παράλληλα δημιουργήθηκε επιτροπή για τον περιορισμό των αλβανών αντιφρονούντων (Commissione per l'assegnazione al confino), τόσο στο στράτευμα όσο και στην αλβανική κοινωνία.

¹³⁴ Η αποστολή των καραμπινιέρων είναι αυτή της στρατοχωροφυλακής, καθώς υπάγονταν στο Υπουργείο Πολέμου, ενώ η αστυνομία (polizia) στο Υπουργείο Εσωτερικών.

λόγους και συνολικά εκατόν οκτώ σταθμούς караμπινιέρων, μεγάλο μέρος των οποίων εγκαταστάθηκαν στα χωριά της μειονότητας.¹³⁵

Το Μάιο του 1939 το Σώμα της αλβανικής Χωροφυλακής συγχωνεύθηκε με αυτό των Καραμπινιέρων.¹³⁶ Η συνένωση πραγματοποιήθηκε με το δεύτερο προαναφερόμενο τρόπο, δηλαδή με την ενσωμάτωση των Αλβανών σε όλα τα κλιμάκια διοικήσεως, ώστε μέσα από τη συνεργασία, οι Ιταλοί να αποκτήσουν τις απαραίτητες πληροφορίες που χρειάζονταν για τον έλεγχο του τοπικού πληθυσμού.¹³⁷ Δεδομένου ότι τα καθήκοντα των караμπινιέρων ήταν εκτός από τη διαχείριση της δημόσιας ασφάλειας και η προστασία της περιουσίας και της προσωπικότητας, η συμμετοχή των Αλβανών στο σώμα των караμπινιέρων είχε σημαντικό αντίκτυπο στην αντιμετώπιση της ελληνικής μειονότητας, καθώς μέσω αυτών οι Ιταλοί γρήγορα εντόπισαν όσους Βορειοηπειρώτες θα μπορούσαν να δημιουργήσουν πρόβλημα στο νέα Διοίκηση. Γεγονός είναι ότι σταδιακά, οι Αλβανοί αποτέλεσαν την πλειοψηφία των караμπινιέρων στους επαρχιακούς σταθμούς. Η συνολική δύναμη των караμπινιέρων τον Ιούνιο του 1939 ανερχόταν σε 159 αξιωματικούς (84 Αλβανοί, ποσοστό 52,8%), 650 υπαξιωματικούς (341 Αλβανοί, ποσοστό 52,5%) και 3.612 στρατιώτες (2479 Αλβανοί, ποσοστό 68,6%).¹³⁸

Διευρυμένες αρμοδιότητες ανέλαβε η Βασιλική Φρουρά Συνόρων, μετά τη συγχώνευσή της με την ιταλική Οικονομική φρουρά (*Guardia di Finanza-GdF*).¹³⁹ Η Βασιλική Φρουρά Συνόρων υπό το καθεστώς *Zog*, είχε ως αποστολή τη φρούρηση της μεθορίου και την επιτήρηση των τελωνείων. Με την ενσωμάτωση του αλβανικού στρατού στον ιταλικό, η υπηρεσία αυτή ανατέθηκε στην *GdF*, οπότε απέκτησε διευρυμένες

¹³⁵ ASMAE, L-3, B(usta) 26, Comando Superiore Carabinieri di Albania, *Scompartimento territoriale*. Συνολικά στην Αλβανία βρίσκονταν 10 Συγκροτήματα (*gruppi*), 31 Λόχοι (*compagnie*), 42 Διμοιρίες (*tenenze*) και 293 σταθμοί (*stazioni*), βλ. AUSAC, B. 80, Fasc(icolo). 80.4, Comando Superiore Carabinieri Reali FF. AA Albania al Comando Superiore Forze armate Albania, No. 104/2 di Prot Segreto, *Documentazione*, Tirana, li 18 Maggio 1941, XIX. Ο όρος *tenenza* αναφέρεται στην περιοχή που διοικεί αξιωματικός βαθμού υπολοχαγού (*tenente*), κατά συνέπεια μπορεί να μεταφραστεί και ως Διμοιρία.

¹³⁶ Piero Crociani, *op. cit.*, p. 22.

¹³⁷ Με τον τρόπο αυτό, οι Αλβανοί δεν μπόρεσαν να ενσωματωθούν στο Σώμα των Καραμπινιέρων, λόγω της περιορισμένης γνώσης της γλώσσας και την αίσθηση ότι δεν ανήκαν στο δικό τους εθνικό στρατό. Αυτό θα αποδειχθεί μετά το 1942, όταν οι σταθμοί των караμπινιέρων θα γίνουν εύκολοι στόχοι των αλβανικών άτακτων ένοπλων ομάδων, αφού οι αλβανοί караμπινιέροι εγκατέλειπαν τα καθήκοντά τους για να ταχθούν στο πλευρό των ανταρτών.

¹³⁸ AUSAC, B. 80, Fasc. 80.4, Comando Superiore Carabibieri Reali FF.AA Albania al Comando Superiore Forze armate Albania, No. 104/2 di Prot Segreto, *Documentazione*, Tirana, li 18 Maggio 1941 XIX. Το τελευταίο δεκαήμερο του Ιουλίου του 1939 προστέθηκαν άλλοι 16 αξιωματικοί και 1040 υπαξιωματικοί που ήρθαν από την Ιταλία.

¹³⁹ AUSSME, L-26, B. 3, Fasc. 15, R. *Guardia di Finanza in Albania*.

τελωνειακές και οικονομικές αρμοδιότητες.¹⁴⁰ Σύμφωνα με τα άρθρα 7 και 8 του διατάγματος «Περί συγχωνεύσεως της τέως Β. Φ. Συνόρων μετά της Β. Οικονομικής Φρουράς», τα αρμόδια όργανα επιτήρησης αποκτούσαν ευρύτατα δικαιώματα διενέργειας έρευνας και ελέγχων στα δημόσια και ιδιωτικά ιδρύματα.¹⁴¹

Απόρροια των θεσμικών αλλαγών που επέφερε η συνένωση της Αλβανίας με το ιταλικό Βασίλειο, υπήρξε η εγκατάσταση μεγάλου αριθμού ιταλών πολιτών κυρίως στην κεντρική και βόρεια Αλβανία, όπου από την περίοδο του Μεσοπολέμου δραστηριοποιούνταν πολλές ιταλικές εταιρείες εκμετάλλευσης πρώτων υλών.¹⁴² Παράλληλα, ξεκίνησε ένα ιδιαίτερα φιλόδοξο κατασκευαστικό πρόγραμμα υποδομών της χώρας, που οδήγησε στον εποικισμό των μεγάλων πόλεων της Αλβανίας με ιταλούς εποίκους,¹⁴³ ενώ η αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας έδωσε εργασία σε πολλούς Αλβανούς, κάποιοι από τους οποίους εργάζονταν πλέον υπό καλύτερες συνθήκες.¹⁴⁴

Ο μεγάλος αριθμός ιταλών κατοίκων επέφερε σημαντικές αλλαγές και στον τομέα της εκπαίδευσης. Η προώθηση της ιταλικής γλώσσας ήταν ένα μέτρο που οι Ιταλοί εφάρμοσαν κατεξοχήν στις περιοχές που καταλάμβαναν, καθώς αποτελούσε τη βάση για την ενοποίηση της σκέψης και της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Η ιταλική παιδεία σηματοδοτούσε την επέκταση της ιταλικής κουλτούρας και στην περίπτωση της Αλβανίας, την ανύψωση της αλβανικής. Άλλωστε ο ίδιος ο αλβανός υπουργός Εκπαίδευσης, σε επίσκεψή του στην Ρώμη, είχε προτείνει για την αλβανική μέση εκπαίδευση τη διδασκαλία των μαθημάτων στην ιταλική γλώσσα, ενώ η αλβανική να διδάσκεται σαν δεύτερη γλώσσα, λόγω της

¹⁴⁰ Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (στο εξής ΙΑΥΕ), Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 124, Γενικό Προξενείον Τιράνων προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείο, *Περί συγχωνεύσεως της τέως ΒΦ Συνόρων μετά της Β. Οικονομικής Φρουράς*, Τιράνα, 20 Ιανουαρίου 1940.

¹⁴¹ Άρθρο 7: «Έχουν το δικαίωμα κατ' οίκον ερεύνης ανά πάσα στιγμήν, έχουσι θετικές πληροφορίες ή επαρκείς ενδείξεις ότι πρόκειται περί παραβιάσεως φορολογικών νόμων». Άρθρο 8: «Έχουσι το δικαίωμα να εισέρχονται ανά πάσα ώρα και στιγμή εις όλα τα δημόσια και ιδιωτικά ιδρύματα, εμπορικές και βιομηχανικές περιοχές προς έρευναν και έλεγχον», *ibid*.

¹⁴² Ο Morozzo della Rocca αναφέρει ότι οι ιταλοί εργαζόμενοι στην Αλβανία λίγο πριν τον ελληνοϊταλικό πόλεμο έφταναν τους 70 χιλιάδες, εκ των οποίων οι 58 χιλιάδες ήταν εργαζόμενοι σε ιταλικές εταιρείες, βλ. Morozzo della Rocca, *op. cit.*, p. 174.

¹⁴³ Rovena Sakja, "Il programma economico del Sottosegretariato Affari Albanesi in Albania Fascista", *Il Veltro*, 1-6 Anno LXII, Gennaio-Diciembre 2018, pp. 187-211· Ariola Prifti, *op. cit.*, pp. 648-654. Σύμφωνα με αναφορά του διοικητή Χωροφυλακής Εδέσσης, σε ένα μόνο χρόνο στην Κορυτσά είχαν εγκατασταθεί πεντακόσιες οικογένειες Ιταλών, βλ. ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 22 Ιουλίου 1940.

¹⁴⁴ Από τις 23 Σεπτεμβρίου 1939 το ωράριο των κρατικών υπηρεσιών έγινε 8:00-14:00, βλ. ACS, B.2 (1940-1941)/Ministero della Cultura Popolare/Direzione per la Stampa, Propaganda e Turismo, *Notiziario Settimanale degli Avvenimenti Albanesi a cura della Direzione Generale per la Stampa, Propaganda e Turismo*, No 16, Tirana, 2 Ottobre 1939-XVII.

έλλειψης διδακτικού προσωπικού.¹⁴⁵ Γεγονός είναι πάντως ότι οι Αλβανοί δεν είδαν με καλό μάτι την εξάπλωση της ιταλικής γλώσσας. Ήταν «θυμωμένοι» για το γεγονός ότι η Τοποτηρητεία τοποθέτησε ιταλούς διευθυντές και διευθύντριες στα σχολεία με την υποχρέωση της διδασκαλίας της γλώσσας τους. Σε αυτήν την ενέργεια αντέδρασαν έντονα, μέχρι το σημείο να λένε ότι τα παιδιά τους θα προτιμούσαν να διδάσκονται την αγγλική και όχι την ιταλική γλώσσα.¹⁴⁶

Ο εκφασισμός της δημόσιας ζωής και η προπαγάνδα

Πέρα των θεσμικών αλλαγών που πραγματοποιήθηκαν στην Αλβανία, προτεραιότητα για τους Ιταλούς αποτέλεσε η διάδοση της φασιστικής ιδεολογίας, με σκοπό να επηρεάσουν την πολιτική στάση των αλβανών πολιτών. Ο φασιστικός χαρακτήρας της Αλβανίας ήταν εμφανής, καθώς υφίστατο ένα μόνο κόμμα, το αλβανικό Φασιστικό Κόμμα (αλβ. *Partia Fashiste Shqiptare* - PFSH), το οποίο βασιζόταν στη δομή του ιταλικού Φασιστικού Κόμματος με τις περιφερειακές σε αυτό φασιστικές οργανώσεις: τη φασιστική οργάνωση γυναικών (*Fasci Femminili*), το τμήμα στρατιωτικής εκπαίδευσης της νεολαίας (*Opera Nazionale Balilla* - ONB), την οργάνωση κοινωνικών δραστηριοτήτων των Αλβανών εργατών και των οικογενειών τους (*Opera Nazionale Dopolavoro* - OND) και την Αλβανική Πολιτοφυλακή (αλβ.: *Milizia Fashiste Albanese* - MFA).¹⁴⁷ Η συμμετοχή στο Φασιστικό Κόμμα και τις οργανώσεις του αποτελούσε απόδειξη της καλής διαγωγής και υπακοής στο νέο καθεστώς.¹⁴⁸

Τον Φεβρουάριο του 1940 πολλοί νέοι Αλβανοί κλήθηκαν με ατομικές προσκλήσεις στα Γραφεία της ιταλικής Διοίκησης στα Τίρανα και υποχρεώθηκαν να υπογράψουν δήλωση ότι επιθυμούν να εγγραφούν στο Φασιστικό Κόμμα και να δηλώσουν καθολικοί

¹⁴⁵ Βασίλειος Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου...*, No. 159, σελ. 351-352. Σύμφωνα με το σχέδιο του Υπουργείου, τα δημοτικά θα διδάσκονταν στην αλβανική γλώσσα και στις δύο τελευταίες τάξεις θα διδάσκονταν η ιταλική ως δεύτερη γλώσσα. Όσον αφορά τα μειονοτικά σχολεία, αυτά θα ακολουθούσαν το πρόγραμμα των αλβανικών δημοτικών, με την πρόσθεση επιπλέον της ελληνικής γλώσσας.

¹⁴⁶ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 196/1, S(otto) f(ascicolo). Relazioni del Ministero dell' Interno sulla Situazione in Albania, N. 500.366, Ministero dell' Interno al Ministero degli Affari Esteri, *Relazioni Informativi 27 Novembre 1941*, Roma, 6 Gennaio 1942 XX.

¹⁴⁷ Giovanni Villari, "A Failed Experiment...", *op. cit.*, p. 158. Η Φασιστική Πολιτοφυλακή αποτελούσε το αλβανικό τμήμα της ιταλικής *Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale* (MVSN), γνωστή και ως *Μελανοχίτωνες* (*Camicie Nere*). Για περισσότερα στοιχεία για την MFA, βλ. Franziska Anna Zaug, "From the *Milizia Fascista Albanese* to the SS Division "Skanderbeg": Between Imposing Fascist Ideology and Adapting Local Warfare", in Miguel Alonso, Alan Kramer & Rodrigo Javier (eds), *Fascist Warfare 1922-1945: Aggression, Occupation, Annihilation, Cham*, Switzerland, Palgrave Macmillan, 2019, pp. 269-293. Για την οργάνωση του Φασιστικού Κόμματος στην Αλβανία, βλ. *Annuario del Regno di Albania...*, *op. cit.*, pp. 89-94.

¹⁴⁸ Τα γραφεία του Φασιστικού Κόμματος λειτουργούσαν στις πρωτεύουσες των δέκα Νομών: Αργυρόκαστρο, Κορυτσά, Μπεράτι, Δυρράχιο, Ελβασάν, Κούκες, Πεσκοπέγια, Σκόδρα, Τίρανα και Αυλώνας, βλ. Giovanni, Villari, "Il Sistema di occupazione...", *op. cit.*, p. 101.

στο θρήσκευμα.¹⁴⁹ Σύμφωνα με έκθεση του Υφυπουργείου Δημόσιας Ασφάλειας, οι περισσότεροι νέοι αρνήθηκαν να υπογράψουν και συνελήφθησαν. Αργότερα προσκλήθηκαν οι γονείς τους, στους οποίους οι ιταλικές Αρχές συνέστησαν να παροτρύνουν να παιδιά τους να υπογράψουν τις παραπάνω δηλώσεις. Επιπλέον, οι αλβανοί πολίτες υποχρεώθηκαν να χαιρετάνε την ιταλική σημαία και τους ιταλούς αξιωματούχους.¹⁵⁰

Σημαντικές προσπάθειες για την εγγραφή μελών στο Φασιστικό Κόμμα πραγματοποιήθηκαν και σε τοπικό επίπεδο μέσω των Δημαρχείων. Για την επιτυχία του σκοπού αυτού γινόταν συνεχής προπαγάνδα, με υποσχέσεις ότι τα μέλη θα έχουν σημαντικά ατομικά οφέλη.¹⁵¹ Από τους εγγεγραμμένους, άλλοι κατατάσσονταν στο τμήμα της νεολαίας (ONB) και άλλοι στο Φασιστικό Κόμμα (PFSH). Όσοι κατατάσσονταν στο πρώτο δεν έφεραν όπλα, ενώ όσοι κατατάσσονταν στο δεύτερο (άνω των 18 ετών), έφεραν στολή και βραχύκαννα όπλα και εκπαιδεύονταν τέσσερις φορές την εβδομάδα.¹⁵²

Σύμφωνα με πληροφορίες της Διοίκησης Χωροφυλακής Ιωαννίνων, μεγάλος αριθμός αλβανών υπηκόων ηλικίας 18-38 ετών εγγράφηκε στην αλβανική Φασιστική Πολιτοφυλακή (MFA).¹⁵³ Στην περιοχή του Αργυροκάστρου τα μέλη συγκεντρώνονταν κάθε Κυριακή και πραγματοποιούσαν ασκήσεις. Σύμφωνα με πληροφορίες, η πλειονότητα αυτών ήταν Αλβανοί και ελάχιστοι προέρχονταν από το ελληνικό στοιχείο.¹⁵⁴

Για τη συντήρηση του Κόμματος (στολές, περιοδείες, οικήματα), φορολογήθηκαν όλα τα καταστήματα της Αλβανίας, αναλόγως της δυναμικότητάς τους.¹⁵⁵ Από το μέτρο επιβαρύνθηκαν σημαντικά οι έμποροι των αστικών κέντρων του Νότου. Για παράδειγμα, στην Κορυτσά οι αδερφοί Κυριακού κατέθεσαν για τις ανάγκες του Φασιστικού Κόμματος είκοσι χιλιάδες αλβανικά φράγκα και οι αδερφοί Ζαχαρά δώδεκα χιλιάδες αλβανικά φράγκα.¹⁵⁶ Γενικά, όλοι οι έμποροι επιβαρύνθηκαν με ποσά ανάλογα με τον κύκλο εργασιών

¹⁴⁹ ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς το Υπουργείον Εξωτερικών, Αθήνα, 31 Μαρτίου 1940.

¹⁵⁰ *Ibid.*

¹⁵¹ ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 52/12/14/4, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς το Υπουργείον Εξωτερικών, *Πληροφορίες περί Αλβανίας*, Αθήνα, 22 Μαρτίου 1940.

¹⁵² *Ibid.*

¹⁵³ ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 59/12/17/7, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς το Υπουργείον Εξωτερικών, Αθήνα, 19 Απριλίου 1940.

¹⁵⁴ Οι ασκήσεις πραγματοποιούνταν χωρίς στολή, ενώ ο οπλισμός παραλαμβάνονταν από αποθήκες κατά την έναρξη και παραδίδονταν με τη λήξη των ασκήσεων, *ibid.*

¹⁵⁵ ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 52/12/14/4, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς το Υπουργείον Εξωτερικών, *Πληροφορίες περί Αλβανίας*, Αθήνα, 22 Μαρτίου 1940.

¹⁵⁶ Η ισοτιμία ήταν περίπου 1 αλβ. φράγκο: 37,5 δραχμές, δηλαδή οι έμποροι κατέβαλαν 750 χιλ. δραχμές και 450 χιλ. δραχμές αντίστοιχα. Για να αντιληφθούμε καλύτερα τα οικονομικά μεγέθη, ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1940 στην Κορυτσά ένα δωμάτιο νοικιαζόταν μηνιαίως προς 2500 δραχμές, ένα κιλό κρέας κόστιζε 90

των επιχειρήσεών τους. Σε περίπτωση που δεν κατέβαλαν τα ανάλογα ποσά εντός της προκαθορισμένης προθεσμίας, το ποσό διπλασιαζόταν και εισπραττόταν με διάφορα αναγκαστικά μέτρα.¹⁵⁷

Για τη διείσδυση της φασιστικής ιδεολογίας στην κοινωνική ζωή της χώρας, οργανώθηκε παράλληλα ένα εντατικό πρόγραμμα προπαγάνδας, κυρίως μέσω του Τύπου. Αναμφίβολα, το υψηλό ποσοστό αναλφαβητισμού δεν ευνοούσε τη διάδοση των - παραπονημένων - ειδήσεων στις μάζες του πληθυσμού, καθώς απευθύνονταν στις εγγράμματες ελίτ των αστικών κέντρων. Η επιρροή μέσω των εντύπων ήταν γενικά περιορισμένη στους κατοίκους των περιφέρειας και των ορεινών περιοχών, λόγω του χαμηλού επιπέδου μόρφωσης, του κακού συγκοινωνιακού δικτύου και των περιορισμένων τεχνικών μέσων της εποχής. Εντούτοις αμέσως μετά την ιταλική εισβολή, πραγματοποιήθηκε αναλυτική καταγραφή των μέσων που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για τη διεξαγωγή προπαγάνδας.¹⁵⁸

Στα Τίρανα κυκλοφορούσαν δύο καθημερινές αλβανικές εφημερίδες, η *Shtypi* (Ο Τύπος) και η *Drita* (Το Φως).¹⁵⁹ Οι εφημερίδες των Τιράνων αλλά και οι μικρότερης κυκλοφορίας εκδίδονται σε μικρή διάσταση, σε επίπεδες μηχανές και σε εμπορικά τυπογραφεία.¹⁶⁰ Η κυκλοφορία τους σταμάτησε και αντικαταστάθηκαν από την εφημερίδα

δραχμές, ενώ ένα κιλο βούτυρο 120 δραχμές, βλ. ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς το Υπουργείον Εξωτερικών, Αθήνα, 22 Ιουλίου 1940.

¹⁵⁷ ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 57/8/12/42, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς το Υπουργείον Εξωτερικών, Αθήνα, 14 Φεβρουαρίου 1940.

¹⁵⁸ Το καθεστώς του βασιλιά Ζογ είχε αναθέσει το σχεδιασμό και την υλοποίηση της προπαγάνδας στη Γενική Διεύθυνση Τύπου, Προπαγάνδας και Τουρισμού, η οποία ήταν υπεύθυνη για τον έλεγχο του Τύπου, του θεάτρου και του κινηματογράφου. Τον Φεβρουάριο του 1939, ο βασιλιάς Ζογ συνένωσε τις επιμέρους Διευθύνσεις σε ένα Υπουργείο, με την ονομασία Υπουργείο Τύπου, Προπαγάνδας και Τουρισμού, βλ. Αρχείο Ινστιτούτου Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (στο εξής Αρχείο ΙΜΧΑ), Department of State, 875.00-8-3043, *Albania, Basic Handbook Part II, Post-invasion*, August 1943, p. 33. Οι Ιταλοί διατήρησαν την υπάρχουσα δομή, αλλά ως Γενική Διεύθυνση (Direzione Generale per la Stampa, la Propaganda e il Turismo), βλ. ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 153/26, Sf. 17/A/3 (Organizzazione Politica-Amministrativa dell'Albania), Ministero degli Affari Esteri, Tirana, 10 Agosto 1939-XVII.

¹⁵⁹ Σύμφωνα με το αμερικανικό εγχειρίδιο πληροφοριών για την Αλβανία, τα Τίρανα δεν διέθεταν ποτέ πάνω από δυο εφημερίδες. Το 1935 κυκλοφορούσαν η καθημερινή εφημερίδα *Gazzeta Besa* και η εφημερίδα *Vatra* που εκδίδονταν τρεις φορές την εβδομάδα. Η κυκλοφορία τους σταμάτησε το 1936 και 1937 και τη θέση τους πήραν οι εφημερίδες *Drita* και η *Shtypi* αντίστοιχα, βλ. Department of State, 875.00/8-3043, *Albania, Basic Handbook, Part I Pre-Invasion*, 30 August 1943, p. 63. Στο υπόμνημα που συνέταξε το Ιταλικό Υπουργείο Πολιτισμού, προτάθηκε να διατεθούν 4.000 χρυσά φράγκα ως μηνιαία επιχορήγηση για τον Τύπο, όπως γινόταν και με το καθεστώς Ζογ. Όσον αφορά τις εφημερίδες των Τιράνων, προτάθηκε η παραμονή μίας μόνο εφημερίδας, της *Shtypi*, με τη δημιουργία δικού της τυπογραφείου, καθώς ο διευθυντής της ήταν άτομο γνωστό και έχαιρε της εκτίμησης του Jacomoni, ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 153/26, Sf. 17/A/4 (Missioni del Ministero della Cultura Popolare in Albania), Ministero della Cultura Popolare, *Appunto per S. E. il Ministro*, Roma, 15 Aprile 1939 XVII.

¹⁶⁰ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 153/26, Sf. 17/A/4 (Missioni del Ministero della Cultura Popolare in Albania), Ministero della Cultura Popolare, *Appunto per S. E. il Ministro*, Roma, 15 Aprile 1939 XVII.

Fashizmi, όργανο του αλβανικού Φασιστικού Κόμματος, υπό τη διεύθυνση του μέλους του Κόμματος *Vangjel Koça*.¹⁶¹

Από τις 3 Μαρτίου 1940 κυκλοφόρησε στην Αλβανία η εφημερίδα *Tomori*. Η εφημερίδα εκδιδόταν στην ιταλική και αλβανική γλώσσα και ήταν ημερήσιας κυκλοφορίας.¹⁶² Επιπλέον, από τις αρχές του 1942 κυκλοφόρησε η εφημερίδα *Tomorri i Vogel (Μικρή Tomorri)*, δεκαπενθήμερη ανασκόπηση της ομώνυμης εφημερίδας, που απευθυνόταν στη νεολαία του Φασιστικού Κόμματος και ήταν γραμμένη στην αλβανική γλώσσα.¹⁶³

Στην επαρχία εκδόθηκαν δίγλωσσες φασιστικές εφημερίδες στη Σκόδρα (αλβ. *Rinja Fashiste*, εβδομαδιαία),¹⁶⁴ στην Αυλώνα (αλβ/ιταλ. *Këmisha e Zezë/Camizia Nera*, εβδομαδιαία)¹⁶⁵ το Αργυρόκαστρο (αλβ. *7 Prill*, εβδομαδιαία) και στην Κορυτσά (αλβ. *Liktori*, κάθε δύο εβδομάδες).¹⁶⁶ Η τελευταία μάλιστα εφημερίδα τον Ιούλιο του 1939 αντικατέστησε την εφημερίδα *Gazeta ë Korçes*, καθώς - όπως αναφέρει σε έκθεσή του το Υπουργείο Πολιτισμού προς τον Πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου - ο διευθυντής της εφημερίδας ήταν ευνοούμενος του καθεστώτος *Zog* και φιλελληνικών αισθημάτων, «όπως

¹⁶¹ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 264/49, Sf. 6, Telespresso N.4028/1245, Luogotenenza Generale di S.M. il Re Imperatore in Albania al Regio Ministero degli Affari Esteri, Tirana, 26 Luglio 1939 XVII. Επίσης, βλ. Bernd J. Fischer, *Albania at War...*, *op. cit.*, p. 45.

¹⁶² ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 266/51, Sf. 15, Giornale Tomori, E Diele 3 Mars 1940, Vjete XVIII.

¹⁶³ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 265/50, Sf. 37, Giornale Tomori I Vogel (Il piccolo Tomori), Telespresso N. 01302/378, Luogotenenza Generale di S. M. il Re Imperatore in Albania al R. Ministero Affari Esteri, Tirana, 19 Gen 1942 XX.

¹⁶⁴ Το υπ' αριθμ. 3 φύλλο της εφημερίδας κυκλοφόρησε στις 28 Αυγούστου 1939, στο AQSh, F. 161, V. 1939, D. 608. Εκδίδονταν σε τέσσερις σελίδες, εκ των οποίων η μία ήταν στην ιταλική γλώσσα. Διευθυντής της εφημερίδας ήταν ο γραμματέας της οργάνωσης Σκόδρας Hystref Frashëri, βλ. *Annuario del Regno di Albania...*, *op. cit.*, p. 105.

¹⁶⁵ Τα υπ' αριθμ 4 και 5 φύλλα της εφημερίδας κυκλοφόρησαν στις 20 και 28 Αυγούστου 1939 αντίστοιχα, στο AQSh, F. 161, V. 1939, D. 608. Και αυτή η εφημερίδα εκδίδονταν σε τέσσερις σελίδες εκ των οποίων η μία ήταν στην ιταλική γλώσσα. Διευθυντής της εφημερίδας ήταν ο γραμματέας της οργάνωσης της Αυλώνας Dilaver Tartari, βλ. *Annuario del Regno di Albania...*, *op. cit.*, p. 105.

¹⁶⁶ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 264/49, Sf. 6, N. 229147/608, Ministero degli Affari Esteri al R. Ministero della Cultura Popolare, *Stampa Albanese Varie*, Roma, 26 Agosto 1939 XVII. Το πρώτο φύλλο της εφημερίδα του Αργυροκάστρου *7 Prill* κυκλοφόρησε την 23 Αυγούστου 1939, βλ. AQSh, F. 161, V. 1939, D. 608. Επιπλέον στο Αργυρόκαστρο εκδίδονταν δύο φορές την εβδομάδα η εφημερίδα *Epoaka e Re (Νέα Εποχή)*, με διευθυντή τον Jorgj Moksi (σημ. Γεώργιος Μέξης, από το Κάτω Λάμποβο) και στην Αυλώνα δύο φορές την εβδομάδα η εφημερίδα *Vlora e Re* (τα φύλλα 9/15 Μαΐου 1939 και 16/8 Ιουνίου 1939 στο AQSh, F. 161, V. 1939, D. 608, με διευθυντή τον Dott. Sezai Kemal, βλ. ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 264/49, Sf. 6, Telespresso N.4028/1245, Luogotenenza Generale di S.M. il Re Imperatore in Albania al Regio Ministero degli Affari Esteri, Tirana, 26 Luglio 1939 XVII.

ήταν γενικά όλοι οι κάτοικοι της Κορυτσάς και των γύρω περιοχών», λόγω της ελληνικής προπαγάνδας.¹⁶⁷

Σύμφωνα με τον *Jacomoni*, οι εφημερίδες της επαρχίας θα έπρεπε να διατηρηθούν με ιταλικές επιχορηγήσεις, όχι μόνο διότι αποτελούσαν τη φωνή των τοπικών κοινωνιών, αλλά και λόγω της γλωσσικής διαφοράς μεταξύ των διαφόρων ζωνών (Γκέγκηδες-Τόσκηδες) θα ήταν αδύνατη η διασπορά των ειδήσεων σε χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου πληθυσμούς.¹⁶⁸ Επιπλέον, ο *Jacomoni* μετέτρεψε σε ημερήσια τη μέχρι τότε εβδομαδιαία δίγλωσση εφημερίδα *Vulneti* που εκδιδόταν στο Αργυρόκαστρο, για την άσκηση προπαγάνδας στον ελληνόφωνο πληθυσμό.¹⁶⁹

Όσον αφορά τις ιταλικές εφημερίδες, στην Αλβανία κυκλοφόρησε η εφημερίδα *Gazzeta del Mezzogiorno* με τον τίτλο *Gazeta Shqiptaria*, με δύο σελίδες στα αλβανικά. Η κυκλοφορία της δίγλωσσης εφημερίδας ανερχόταν στα είκοσι χιλιάδες αντίτυπα, ενώ λάμβανε από το αλβανικό Υπουργείο Εξωτερικών και το Υπουργείο Πολιτισμού ετήσια επιχορήγηση δεκαπέντε χιλιάδες λίρες.¹⁷⁰ Παράλληλα κυκλοφόρησε το δίγλωσσο μηνιαίο περιοδικό *Albania-Shqipni*, το οποίο ασχολούνταν με ζητήματα πολιτικής, οικονομίας και επιστήμης και υποστήριζε μια αφηρημένη αξίωση για ισότητα μεταξύ των δύο λαών, υπενθυμίζοντας συγχρόνως την αυτοκρατορική αποστολή της Ιταλίας να προστατέψει την Αλβανία.¹⁷¹

¹⁶⁷ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 265/50, Sf. 18, Prot. N. 18344, Ministero della Cultura Popolare a la Presidenza del Consiglio dei Ministri, Roma, 24 Agosto 1939 XVII. Σύμφωνα με το αμερικανικό εγχειρίδιο πληροφοριών, πριν την ιταλική εισβολή στην αλβανική επαρχία κυκλοφορούσαν μόνο τρεις εφημερίδες: η *Jeta e Re* (Νέα Ζωή) στην Αυλώνα, η *Gazeta e Korçës* (Εφημερίδα της Κορυτσάς) στην Κορυτσά και η *Demokratia* (Δημοκρατία) στο Αργυρόκαστρο. Από αυτές τις τρεις, η *Jeta e Re* (Αυλώνα) και η *Demokratia* ήταν οι πιο φιλελεύθερες, που εκδίδονταν από νέους διανοούμενους. Οι εφημερίδες αυτές είχαν μικρή κυκλοφορία, βλ. NA, 875.00/8-3043, *Albania, Basic Handbook, Part 1 Pre-Invasion*, 30 August 1943, p. 64.

¹⁶⁸ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 153/26, Sf. 17/A/4, Ministero della Cultura Popolare, *Appunto per S. E. il Ministro*, Roma, 15 Aprile 1939 XVII.

¹⁶⁹ *Jacomoni* προς Ciano, Τίρανα, 17 Αυγούστου 1940, στο Μάριο Τσέρβι, *ό.π.*, σελ. 177. Το 2^ο φύλλο της εφημερίδας με ημερομηνία Τετάρτη 23 Οκτωβρίου 1940, στο ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 164/49, Sf. 7 (Giornale *Vullneti*). Η εφημερίδα κυκλοφορούσε κάθε Τετάρτη και Σάββατο. Η εφημερίδα *Vulneti*, όπως και η *Liktori*, διέκοψαν την κυκλοφορία τους με την είσοδο του ελληνικού στρατού στην Αλβανία, ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 164/49, Sf. 8, *Stampa Albanese (Varie)*, No. 6510/I, Direzione Generale per la Stampa, Propaganda e il Turismo al Dott. Angelo Corrias, Capo dell' Ufficio III al Sottosegretariato Affari Albanesi, Tirana 13 Dicembre 1940/XIX.

¹⁷⁰ Στο υπόμνημα προτείνεται η αύξηση της ετήσιας επιχορήγησης στις 20.000 λίρες και η μείωση των αεροπορικών τελών, ώστε να αυξηθεί η κυκλοφορία της εφημερίδας στην Αλβανία, ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 153/26, Sf. 17/A/4, Ministero della Cultura Popolare, *Appunto per S. E. il Ministro*, Roma, 15 Aprile 1939 XVII.

¹⁷¹ Stefano Santoro, *op. cit.*, p. 282.

Το σημαντικότερο ίσως πρόβλημα για την ιταλική προπαγάνδα ήταν ότι έπρεπε να απευθύνεται παράλληλα σε πολλά ακροατήρια, με διαφορετικά κοινωνικά, γλωσσικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά. Το γεγονός αυτό είχαν αντιληφθεί έγκαιρα οι Ιταλοί, οι οποίοι σχεδίασαν διάφορους τρόπους προώθησης της φασιστικής ιδεολογίας στον ντόπιο πληθυσμό:

Ένα πρόβλημα σημαντικό είναι αυτό που σχετίζεται με τους αποκαλούμενους διανοούμενους. Αυτοί, σαν πιο νέοι, έχουν σπουδάσει στην Ιταλία ή την Γαλλία και καλλιεργούν πολιτιστικές και λογοτεχνικές φιλοδοξίες, έχουν μέχρι τώρα ασκήσει επιρροή στην κοινωνική ζωή της Αλβανίας. Το δυσαρεστημένο στοιχείο, θα μπορούσε να είναι κάτω από τη δική μας επίβλεψη και θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για τους δικούς μας στόχους όχι μόνο για την Αλβανία, αλλά και για τις γειτονικές χώρες των Βαλκανίων. (...) Πρέπει επίσης να διευκολύνουμε την επιρροή των ιταλικών βιβλίων στην Αλβανία, καθώς έχει διαπιστωθεί ότι στα δυο βιβλιοπωλεία των Τιράνων το κοινό προτιμά τα γαλλικά από τα ιταλικά βιβλία, που κοστίζουν λιγότερο. Επιπλέον, είναι απαραίτητη η προμήθεια αποθέματος με εικονογραφικό υλικό για προπαγάνδα, φωτογραφίες του Ντούτσε, του Βασιλιά, του Τσιάνο με αλβανικούς τίτλους που έχουμε ήδη αποστείλει. Είναι επίσης ευκαιρία να εκδώσουμε και διανεμήσουμε ένα φυλλάδιο στην αλβανική γλώσσα για την φασιστική Αλβανία, με την πρόσφατη ιστορία της, και την πολιτική και στρατιωτική της οργάνωση. (...) Πρέπει να διανεμήσουμε μια σημαντική ποσότητα ιταλικών εφημερίδων στα στρατεύματα που φτάνουν, διότι αισθάνονται ζωηρά την ανάγκη.¹⁷²

Η φασιστική προπαγάνδα μέσω του Τύπου επεκτεινόταν και πέρα από τα αλβανικά σύνορα. Στη Θεσσαλονίκη ο κλητήρας του αλβανικού Προξενείου διένειμε αντίγραφα της εφημερίδας *Fashismi*, η τελευταία σελίδα της οποίας ήταν γραμμένη στα ιταλικά.¹⁷³ Στο

¹⁷² ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 153/26, Sf. 17/A/4, Ministero della Cultura Popolare, *Appunto per S. E. il Ministro*, Roma, 15 Aprile 1939 XVII, pp. 8-9. Στο σημείο αυτό τονίζεται ότι η απόδοση των ξενόγλωσσων κειμένων πραγματοποιήθηκαν με ελεύθερη μετάφραση, παράλληλα όμως καταβλήθηκε προσπάθεια για τη διατήρηση της ακρίβειας των εννοιών και του ύφους του πρωτότυπων τεκμηρίων.

¹⁷³ ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 8, Αρ. Πρωτ. 17/2/3/Ι, Διεύθυνση Υπηρεσίας Αλλοδαπών Θεσσαλονίκης προς το Γραφείο Τύπου, *Περί διανομής Αλβανικών Εφημερίδων ενταύθα*, Θεσσαλονίκη, 19-6-1939. Ομοίως διανεμήθηκε το βιβλίο *Albania*, σε όλους τους Αλβανούς που διέμεναν στη Θεσσαλονίκη, που αναφέρονταν στην πρόοδο που είχε επέλθει από την ιταλική κατοχή, βλ. ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 8, Αρ. Πρωτ. 59/5/6/7, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς Υπουργείον Εξωτερικών, Αθήνα, 24 Νοεμβρίου 1939.

ταχυδρομείο Ιωαννίνων καθημερινά έφταναν δέματα για το ιταλικό Προξενείο, τα οποία περιείχαν ιταλο-αλβανικές εφημερίδες, προερχόμενες από την Αλβανία, «κατά πάσα πιθανότητα προς διανομή των εφημερίδων τούτων εις κατοίκους της περιοχής, φίλα φρονούντας προς την Ιταλία».¹⁷⁴ Την ίδια τακτική ακολουθούσαν και στην Κέρκυρα, όπου το εκεί ιταλικό Προξενείο διένεμε σε καταστήματα Βορειοηπειρωτών, αλλά και προσωπικά σε κάποιους από αυτούς, τα εβδομαδιαία δελτία της Γενικής Διεύθυνσης Τύπου-Προπαγάνδας και Τουρισμού, με τη σύσταση να διαβάζονται από όλους τους αλβανούς υπηκόους.¹⁷⁵

Στα Τίρανα λειτουργούσε ακόμη και ένα πρακτορείο ειδήσεων, το *Albagence*, το οποίο όμως διέφερε από τον τρόπο που λειτουργούσαν τα παραδοσιακά πρακτορεία ειδήσεων. Το πρόγραμμα αποτελούνταν από τις καθημερινές εκπομπές του αλβανικού Υπουργείου Εξωτερικών, υπό τύπο ραδιοεφημερίδας, ενώ το ενημερωτικό δελτίο καταρτιζόταν στα γαλλικά και ολοκληρωνόταν με βάση τις ειδήσεις που λάμβανε από μια ραδιοτηλεοπτική συσκευή εγκατεστημένη στο Υπουργείο Εξωτερικών. Τον έλεγχο του *Albagence* είχε αναλάβει ο *dott. Lorusso Attomo*, με καθήκον να συγκεντρώνει κυρίως τις ειδήσεις του ιταλικού πρακτορείου ειδήσεων *Stefani*.¹⁷⁶

Η ιταλική προπαγάνδα χρησιμοποίησε επιπλέον το ραδιόφωνο ως βασικό μέσο για την ενημέρωση των πολιτών, λόγω του μεγάλου ποσοστού αναλφαβητισμού. Το Ραδιόφωνο των Τιράνων έγινε το κέντρο της ιταλικής προπαγάνδας στα Βαλκάνια, με εκπομπές που αφορούσαν την τέχνη αλλά και το σημαντικότατο κομμάτι των ειδήσεων. Οι ειδήσεις αφορούσαν νέα πολιτικού χαρακτήρα κυρίως αλβανικού ενδιαφέροντος, τακτικές μεταδόσεις με ιταλικά θέματα, διαφωτιστικές συζητήσεις για την Αλβανία αλλά και κοντσέρτα με αλβανική μουσική. Επιπλέον, τον Απρίλιο του 1939 απεστάλησαν τριακόσια ραδιόφωνα σε σχολεία και δημόσιους χώρους, τα οποία η Γραμματεία πρότεινε να κατανεμηθούν ανάλογα με τα τεχνικά χαρακτηριστικά τους.¹⁷⁷ Όσον αφορά τον κινηματογράφο, τον Απρίλιο του 1939 σε όλη την Αλβανία υπήρχαν δέκα αίθουσες

¹⁷⁴ ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 8, Αρ. Πρωτ. 125667/13/36, Αλέξανδρος Παπάγος προς Υπουργείο Εξωτερικών, χ.η.

¹⁷⁵ ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 8, Α. Πρωτ. 58/5/9/1, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς Υπουργείον Εξωτερικών, 26 Αυγούστου 1939. Επιπλέον μοίραζαν περιοδικά προπαγανδιστικού περιεχομένου και φύλλα της εφημερίδας *Fashismi*.

¹⁷⁶ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 153/26, Sf. 17/A/4, Ministero della Cultura Popolare, *Appunto per S. E. il Ministro*, Roma, 15 Aprile 1939 XVII, p. 6· Jacomoni di San Savino, *op. cit.*, p. 119.

¹⁷⁷ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 153/26, Sf. 17/A/4, Ministero della Cultura Popolare, *Appunto per S. E. il Ministro*, Roma, 15 Aprile 1939 XVII, p. 4. Η κατανομή έγινε ως εξής: εκατόν πενήντα στα Τίρανα, Δυρράχιο, Ελβασάν, Κορυτσά και εκατόν πενήντα στη Σκόδρα, Αργυρόκαστρο, Αυλώνα και Μπεράτι.

προβολής, μετριότατης ποιότητας, οι οποίες ήταν στα χέρια ελλήνων επιχειρηματιών, που διακινούσαν σχεδόν αποκλειστικά αμερικανικές ταινίες.¹⁷⁸

Από το καλοκαίρι του 1940 η προπαγάνδα στην νότια Αλβανία εντατικοποιήθηκε, λόγω των επικείμενων πολεμικών επιχειρήσεων. Το κέντρο προπαγάνδας του Αργυροκάστρου, με τις ραδιοφωνικές εκπομπές σε γλώσσα ελληνική και την εφημερίδα *Vullneti*, επαναλάμβανε στους Έλληνες την πρόσκληση να εξετάσουν τις σοβαρές συνέπειες που θα μπορούσε να έχει για τη χώρα τους η στείρα επιμονή της κυβέρνησης της Αθήνας να ακολουθεί μια εχθρική πολιτική ενάντια στις δυνάμεις του Άξονα, την οποία υπαγορεύει η Αγγλία.¹⁷⁹ Η δραστηριότητά του απέβλεπε στο να εκθειάζει τα οφέλη που αποκόμισε η Αλβανία με την ένταξή της στους κόλπους της αυτοκρατορικής Ρώμης και να βοηθήσει τον ελληνικό λαό να αντιληφθεί ποιοί θα είναι οι καρποί μιας στενής, εγκάρδιας και διαρκούς ιταλοαλβανικής και ελληνικής συνεργασίας. Σε εμπιστευτικό υπόμνημα του *Jacomoni* προς τον *Benini*, τα θετικά αποτελέσματα της προπαγάνδας ήταν τέτοια, ώστε εγκατέστησε στο Αργυρόκαστρο ένα ραδιοφωνικό σταθμό μεγαλύτερης εμβέλειας, για να ακούγονται οι εκπομπές μέχρι την Αθήνα.¹⁸⁰

Πέρα από τον Τύπο και το ραδιόφωνο, η ιταλική προπαγάνδα χρησιμοποίησε κάθε διαθέσιμο μέσο, για τη διαμόρφωση κλίματος εμπιστοσύνης και υποταγής στο καθεστώς. Από τα τέλη του 1939 τέθηκε σε κυκλοφορία το νέο εικοσόφραγκο νόμισμα, το οποίο έφερε «εντός δίσκων αριστερά μεν την εικόνα του βασιλέως της Ιταλίας και δεξιά του τον Σκενδέρμπεη».¹⁸¹ Εξαιρετικής σημασίας για τη ζωή των κατοίκων ήταν η επισκευή του υπάρχοντος οδικού δικτύου, σχεδόν ολόκληρης της χώρας. Η ιταλική Διοίκηση προχώρησε σε έναν μεγάλο αριθμό κοινωφελών έργων για να βελτιώσει τη ζωή των κατοίκων.¹⁸² Επισκευάστηκαν οι οδικές αρτηρίες Τιράνων-Ελβασάν και Πόγραδετς-Κορυτσάς, ώστε να μειωθεί η απόσταση με αυτοκίνητο από τις οκτώ ώρες στις πέντε.¹⁸³ Με τον ίδιο ταχύ ρυθμό

¹⁷⁸ *Ibid.*

¹⁷⁹ *Jacomoni* προς *Benini*, Τίρανα 19 Οκτωβρίου 1940, στο Μάριο Τσέρβι, *ό.π.*, σελ. 216.

¹⁸⁰ *Jacomoni* προς *Benini*, Τίρανα 24 Σεπτεμβρίου 1940, στο Μάριο Τσέρβι, *ό.π.*, σελ. 199. Σε απόρρητο τηλεγράφημα του *Jacomoni* προς τον *Ciano* λίγες ημέρες πριν, αναφέρει ότι ο πομπός έχει εμβέλεια 250 χλμ. και θα καταστύσει το Αργυρόκαστρο κέντρο της προπαγάνδας για την «Τσαμουριά», *Francesco Jacomoni di San Savino, op. cit.*, p. 233.

¹⁸¹ ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 3644, Γενικών Προξενίων Τιράνων προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείο, *Περί κυκλοφορίας νέων χαρτονομισμάτων των 20 φρ. Αλβανικών*, Τίρανα, 24 Δεκεμβρίου 1939.

¹⁸² Edwin E. Jacques, *The Albanians, An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present*, London, McFarland, 1995, p. 414.

¹⁸³ ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 112/24/19/372, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς το Υπουργείον Εξωτερικών, *Δελτίον Πληροφοριών*, 18 Ιανουαρίου 1940.

πραγματοποιήθηκαν εργασίες στις δρόμους Δυρραχίου - Καβάγιας - Μπεράτι και Αυλώνα-Αργυροκάστρο. Επιπλέον, κατασκευάστηκε ειδικός αυτοκινητόδρομος από τα Τίρανα προς το Δυρράχιο με κόστος πεντακόσιες χιλιάδες αλβανικά φράγκα.¹⁸⁴

Η περιοχή της Κορυτσάς και των δύο λιμανιών, του Δυρραχίου και της Αυλώνας, ήταν στρατηγικής σημασίας για τους Ιταλούς. Η Κορυτσά, διότι βρισκόταν στον οδικό άξονα που κατευθυνόταν προς τη Θεσσαλονίκη· τα δύο λιμάνια, αποτελούσαν τους σταθμούς υποδοχής προμηθειών για τη συντήρηση του ιταλικού στρατού. Για το λόγο αυτό, πραγματοποιήθηκαν εργασίες οδοποιίας στο οδικό δίκτυο της περιοχής Κορυτσάς σε μήκος σαράντα χιλιομέτρων, ενώ έγιναν σημαντικές εργασίες αναβάθμισης των λιμένων Δυρραχίου και Αυλώνας.¹⁸⁵ Εργασίες πραγματοποιήθηκαν και στον οδικό άξονα Αργυροκάστρου - Κακαβιάς.¹⁸⁶

Στόχος του εκτεταμένου αυτού προγράμματος έργων υποδομής ήταν όχι μόνο η εξυπηρέτηση των υπαρχόντων και των μελλοντικών αναγκών του ιταλικού στρατού, αλλά και η απόκτηση συμπάθειας εκ μέρους των εργατικών τάξεων με την εξασφάλιση σε αυτούς ενός καλού και τακτικού ημερομισθίου.¹⁸⁷ Μάλιστα τον Οκτώβριο του 1940 μεγάλη εντύπωση έκανε στον ελληνικό πληθυσμό η αναγγελία της είδησης της αύξησης των ημερομισθίων στην Αλβανία.¹⁸⁸ Ο Δημήτρης Μιχελίδης, στρατιώτης στο μέτωπο της Αλβανίας, περιγράφει την κατάσταση των κατοίκων του χωριού Λάγκα (*Llënge*), στην περιοχή της Κορυτσάς:¹⁸⁹

Οι περισσότεροι κάτοικοι του χωριού, μολονότι Έλληνες, δεν ξέρουν ελληνικά. Μόνο λίγοι γέροι, τσάτρα-πάτρα τα μιλάνε και με αυτούς συζητάμε ποτε-πότε. Μας λένε πως οι Ιταλοί τους φέρονται καλά, δεν τους βάζουν σε

¹⁸⁴ *Ibid.*

¹⁸⁵ AUSSME, H-9, B. 4, Ministero della Guerra, Gabinetto, *Promemoria per il Duce: Lavori di miglioramento ai porti di Durazzo e Valona*, 24 agosto 1939-XVII.

¹⁸⁶ Archivi Qëntor I Shtetit (στο εξής AQSH), F(ondi). 161, V(iti). 1940, D(osja). 662, fl(etore). 1-8, Prefettura di Argirokastro, *Promemoria: Problemi Urgenti nella provincial di Argirokastro*, 16 gennaio 1940, XVIII. Περισσότερα για τα ιταλικά έργα στην Αλβανία, βλ. Rovena Sakja, *op. cit.*

¹⁸⁷ ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 112/24/19/372, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς το Υπουργείον Εξωτερικών, *Δελτίον Πληροφοριών*, 18 Ιανουαρίου 1940. Σύμφωνα με τη μαρτυρία κατοίκου, στις εργασίες στην περιοχή του Αργυροκάστρου έλαβαν μέρος και πολλοί Βορειοηπειρώτες επί αμοιβή (συνέντευξη στις 28 Φεβρουαρίου 2018).

¹⁸⁸ Πρακτικό της συγκέντρωσης που έλαβε χώρα στο Σπουδαστήριο του Ντούτσε στο Παλάτσο Βενέτσια στις 15 Οκτωβρίου 1940 (στενογραφημένα πρακτικά), στο Μάριο Τσέρβι, *ό.π.*, σελ. 205.

¹⁸⁹ Ο συγγραφέας αναφέρεται στο βλαχόφωνο χωριό Llënge της επαρχίας Πόγραδετς. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί η πεποίθηση του Μιχελίδη για την ελληνική εθνική συνείδηση των κατοίκων του χωριού, παρόλο που δεν γνώριζαν την ελληνική γλώσσα.

καταναγκαστικά έργα, εφαρμόζουμε το 9ωρο, ενώ πρώτα δουλεύαν 12ωρο, τα μεροκάματα ήταν 7-10 λεκ για τους άντρες και 3-5 για τις γυναίκες.¹⁹⁰

Όσον αφορά τα ζητήματα κοινωνικής πρόνοιας, ιδιαίτερη μέριμνα δόθηκε στην ιατρική περίθαλψη των αλβανών πολιτών. Με διάταγμα του *Jacomoni* ανέλαβε Πρόεδρος του αλβανικού Ερυθρού Σταυρού η σύζυγος του, *Maja* και αντιπρόεδρος ο *Lugini Pasquale*. Το Δεκέμβριο του 1939, η Γενική Διεύθυνση Δημόσιας Υγείας εξήγγειλε τη σύσταση ογδόντα πέντε υγειονομικών κέντρων στην Αλβανία, που θα στελεχώνονταν με ιατρούς.¹⁹¹ Επίσης, υγειονομική αποστολή κατά τη διάρκεια της παραμονής της στην Αυλώνα, επισκέφτηκε πάσχοντες από διάφορες ασθένειες, πραγματοποίησε εγχειρήσεις και διένειμε φάρμακα.¹⁹² Τέλος, τοποθετήθηκαν εξειδικευμένοι ιταλοί ιατροί στα αλβανικά νοσοκομεία.¹⁹³

Η αντίδραση των Αλβανών

Η ένωση της Αλβανίας με το ιταλικό Βασίλειο δημιούργησε προσδοκίες στους αλβανούς πολίτες για βελτίωση των συνθηκών ζωής τους, που όμως δεν ικανοποιήθηκαν. Παρά τη μεγάλη αύξηση των θέσεων εργασίας, οι οικονομικές συνθήκες συνεχώς δυσχέραιναν. Η εγκατάσταση των ιταλικών οικογενειών και η αύξηση των εισαγωγών ιταλικών προϊόντων είχαν ανεβάσει τις τιμές των βασικών ειδών κατανάλωσης, τα οποία είχαν γίνει δυσεύρετα, ιδιαίτερα στα χωριά της υπαίθρου. Παράλληλα, ο υψηλός πληθωρισμός δημιούργησε σοβαρά ζητήματα στις δραστηριότητες των εμπόρων, καθώς οι

¹⁹⁰ Δημήτρης Μιχελίδης, *Από την Κρήτη στην Αλβανία. Το πολεμικό Ημερολόγιο του φαντάρου ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΕΛΙΔΗ*, Αθήνα, χ.ε., 1977, σελ. 46.

¹⁹¹ Συγκεκριμένα: Τίρανα 4, Δυρράχιο 9, Σκόδρα 13, Ελβασάν 6, Μπεράτι 10, Κορυτσά 10, Αυλώνα 4, Αργυρόκαστρο 14, Δίβρα 10, Κόσσοβο 5, βλ. ACS, B.2 (1940-1941)/Ministero della Cultura Popolare/Direzione per la Stampa, Propaganda e Turismo, *Notiziario Settimanale degli Avvenimenti Albanesi a cura della Direzione Generale per la Stampa, Propaganda e Turismo, No 21*, Tirana, 17 Dicembre 1939-XVIII.

¹⁹² Αναλυτικότερα, η αποστολή επισκέφτηκαν 4250 πάσχοντες από διάφορες ασθένειες, πραγματοποιήθηκαν 135 εγχειρήσεις, διένειμε φάρμακα αξίας 50.000 λιρών και επισκέφτηκε 200 αρρώστους στην περιοχή της Χιμάρας, βλ. ACS, B.2 (1940-1941)/Ministero della Cultura Popolare/Direzione per la Stampa, Propaganda e Turismo, *Notiziario Settimanale degli Avvenimenti Albanesi a cura della Direzione Generale per la Stampa, Propaganda e Turismo, No 14*, Tirana, 14 Settembre XVII.

¹⁹³ Συγκεκριμένα: στα Τίρανα, Prof. Antonio Russo, Prof. Giovanni Fornari, Prof. Pietro Steffanutti, Dott. Gaetano Ronga, Dott. Agostino Toffolo, στην Κορυτσά Prof. Giovanni Ciri, στην Αυλώνα Prof. Attilio Fabbozzi, στην Καβάγια Dott. Leone Sebastiano, στο Πόγραδετς Dott. Giacomo Seshiro, στο ACS, B.2 (1940-1941)/Ministero della Cultura Popolare/Direzione per la Stampa, Propaganda e Turismo, *Notiziario Settimanale degli Avvenimenti Albanesi a cura della Direzione Generale per la Stampa, Propaganda e Turismo, No 23*, Tirana, 24 Novembre 1939-XVIII.

εξαγωγές κατευθύνονταν αποκλειστικά σχεδόν στην Ιταλία, με την τιμολογιακή πολιτική να αποτελεί προϊόν πολιτικής διαπραγμάτευσης.¹⁹⁴

Το σημαντικότερο όμως αντίκτυπο στην ψυχολογία των Αλβανών είχαν τα μέτρα που αμφισβητούσαν τον χαρακτήρα και την ανεξαρτησία του κράτους τους. Η παρουσία του ιταλικού στρατού, ο εποικισμός της χώρας από τους καθολικούς Ιταλούς και η αλλαγή στη σημαία ήταν μερικές από τις αιτίες που προκάλεσαν τη δυσφορία των Αλβανών. Τον κύριο λόγο στις αντιδράσεις αυτές είχε η αλβανική νεολαία στις μεγάλες πόλεις της Αλβανίας, αλλά και σε περιοχές όπως η Κορυτσά, όπου ήταν έντονο το χριστιανικό στοιχείο. Αντίθετα, σύμφωνα με τον έλληνα Γενικό Πρόξενο στα Τίρανα Δ. Αργυρόπουλο, η ανώτερη κοινωνική τάξη προσπαθούσε «να τακτοποιήσει εαυτήν επί χρήμασι κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπον, συμμετέχουσα και προπορευόμενη όλων των εν τη χώρα ταύτην υπέρ της Ιταλίας εκδηλώσεων».¹⁹⁵

Μεγάλες αντιδράσεις προκάλεσε η αλλαγή της εθνικής σημαίας της Αλβανίας. Την 28^η Νοεμβρίου 1939 οι Ιταλοί μετέτρεψαν τον εορτασμό της εθνικής επετείου για την αλβανική ανεξαρτησία σε εορτή της Σημαίας, πραγματοποιώντας έπαρση της νέας σημαίας σε όλες τις πρωτεύουσες των νομών.¹⁹⁶ Η νέα εθνική σημαία έφερε τον αλβανικό δικέφαλο αετό με τα σήματα του φασισμού, τα σημεία του βασιλικού Οίκου της Σαβοΐας και το ιταλικό στέμμα.

Στην Κορυτσά μετά την τελετή της νέας σημαίας, οι μουσουλμάνοι αποχώρησαν κατηφείς, ενώ διακόσιοι περίπου μαθητές και εργάτες διέσχισαν τη λεωφόρο Βίκτωρος Εμμανουήλ τραγουδώντας πατριωτικά αλβανικά τραγούδια, με τα οποία προέτρεπαν τους νέους να αρπάξουν τα όπλα και να αγωνιστούν για την ελευθερία της πατρίδας.¹⁹⁷ Αργότερα η διαδήλωση κατευθύνθηκε προς το άγαλμα του αγνώστου στρατιώτη, όπου νεαρός μουσουλμάνος μίλησε «περί ελευθερίας και της αρχής της αυτοδιάθεσης των λαών».¹⁹⁸ Οι

¹⁹⁴ Το 1939 οι εισαγωγές ιταλικών προϊόντων στην Αλβανία αποτελούσαν το 71% των συνολικών εισαγωγών, σε σχέση με το 36,3% του προηγούμενου έτους, ενώ οι εξαγωγές των αλβανικών προϊόντων απευθύνονταν κατά 90% στην Ιταλία, από το 68,4% του προηγούμενου έτους, βλ. Gian Paolo Caselli & Grid Thoma, "La storia economica albanese 1912-1950: lo stabilirsi dell' egemonia italiana e il primo tentativo di pianificazione", *Rivista di storia economica*, Società editrice il Mulino, Issue 1, 2003, p. 41

¹⁹⁵ ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 254/Γ/5, Γενικών Προξενίων Τιράνων προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείο, *Αφύπνισης του εθνικού αισθήματος της αλβανικής νεολαίας*, Τίρανα, 21 Φεβρουαρίου 1940.

¹⁹⁶ ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 112/24/19/370, Υφυπουργείου Δημοσίας Ασφαλείας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, *Δελτίον Πληροφοριών: Αντιιταλικά εκδηλώσεις εν Αλβανία*, 18 Ιανουαρίου 1940.

¹⁹⁷ Σύμφωνα με πληροφορίες, λίγες ημέρες νωρίτερα κυκλοφορούσε η φήμη για το ενδεχόμενο αντι-ιταλικών εκδηλώσεων από τους μαθητές του Λυκείου Κορυτσάς και των εργατικών συντεχνιών, *ibid.*

¹⁹⁸ *Ibid.*

ιταλικές αρχές παρακολούθησαν τα γεγονότα χωρίς να επέμβουν, παρά την επόμενη ημέρα κάλεσαν για ανάκριση μερικούς καθηγητές και αρκετούς σπουδαστές, τους οποίους μετά την ανάκριση άφησαν ελεύθερους. Συνέπεια των γεγονότων αυτών ήταν η μετάθεση πενήντα περίπου εκπαιδευτικών στα σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης. Παρόμοια γεγονότα, αλλά σε μικρότερη έκταση, έλαβαν χώρα και στα Τίρανα, τη Σκόδρα και την Αυλώνα.¹⁹⁹

Αναταραχή δημιουργήθηκε ξανά στην Κορυτσά λίγες ημέρες αργότερα, στις 10 Δεκεμβρίου 1939, κατά τον εορτασμό την μνήμης της επετείου του εθνικού ήρωα Θεμιστοκλή Γερμέν (*Themistokli Gërmenji*).²⁰⁰ Το Φασιστικό Κόμμα αποφάσισε να μην πραγματοποιηθεί λαϊκός εορτασμός και διοργάνωσε το ίδιο επίσημη εορτή. Στην εκδήλωση υποχρεώθηκαν να παρευθρεθούν όλες οι Αρχές, τα σχολεία και οι παλαιοί πολεμιστές (βετεράνοι). Κατά την εκδήλωση αυτή,

ουδεμία ζωηρότης παρατηρήθη εφ' όσον την πρωτοβουλίαν της Εορτής είχαν αναλάβει το Φασιστικό Κέντρον, ούτε παρατηρήθησαν ζωηραί εκδηλώσεις εις τας υπέρ του Βασιλέως και Μουσολινι ζητωκραυγάς.²⁰¹

Στις αρχές Ιανουαρίου 1940 οι ιταλικές αρχές έλαβαν μέτρα για την καταπολέμηση των αλβανικών αντιδράσεων· αρχικά αποβλήθηκαν από το Λύκειο Κορυτσάς δώδεκα μαθητές, οι οποίοι ήταν οι πρωταίτιοι της αντι-ιταλικής εκδήλωσης της 28^{ης} Νοεμβρίου 1939.²⁰² Επιπλέον, ζήτησαν από τους μαθητές της Σχολής να χαιρετούν τους καθηγητές τους με το φασιστικό τρόπο τόσο έξω από τη Σχολή, όσο και κατά την είσοδο των καθηγητών στην αίθουσα για παράδοση. Στις 20 Ιανουαρίου, κατά την είσοδο ιταλού καθηγητή στην αίθουσα οι μαθητές χαιρέτησαν φασιστικά αλλά με τρόπο εμπαικτικό. Την ίδια ημέρα αλβανός καθολικός καθηγητής από τη Σκόδρα, μιλώντας στους μαθητές της τελευταίας τάξης του Λυκείου, τους χαρακτήρισε ως «στερουμένους εθνικού αισθήματος» εφόσον δεν θέλουν να καταλάβουν ότι μόνο η Ιταλία θέλει το καλό της Αλβανίας, «χάριν της οποίας

¹⁹⁹ *Ibid.* Επίσης, βλ. Dedi, Veli-Struga, Xhavit et al., *op. cit.*, No. 508, fq. 430-432, No. 504, fq. 428-429, No. 502, fq. 427 αντίστοιχα.

²⁰⁰ *Ibid.* Σύμφωνα με τον Elsie, ο Θεμιστοκλής Γερμενής αγωνίστηκε για την εκδίωξη των ελληνικών στρατευμάτων από την Κορυτσά το 1914 και είχε οριστεί έπαρχος της Αυτόνομης Δημοκρατίας της Κορυτσάς. Κατηγορήθηκε από τους Γάλλους ως πράκτορας της Αυστρίας και δολοφονήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1918, βλ. Robert Elsie, *op. cit.*, pp. 162-163. Το μνημόσυνο πραγματοποιήθηκε στον ορθόδοξο καθεδρικό ναό της Κορυτσάς, βλ. ACS, B2 (1940-1941)/Ministero della Cultura Popolare/Direzion per la Stampa, Propaganda e Turismo, *Notiziario Settimanale degli Annuntimenti Albanesi a cura della Direzione Generale per la Stampa, Propaganda e Turismo*, No 27, Tirana, 17 Dicembre 1939-XVIII, p. 4.

²⁰¹ ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 112/24/19/370, Υφυπουργείου Δημοσίας Ασφαλείας προς το Υπουργείον Εξωτερικών, *Δελτίον Πληροφοριών: Αντιιταλικά εκδηλώσεις εν Αλβανία*, 18 Ιανουαρίου 1940.

²⁰² ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 57/8/12/45, Υπουργείου Δημοσίας Ασφαλείας προς το Υπουργείον Εξωτερικών, *Δελτίον Πληροφοριών*, 11 Απριλίου 1940.

υφίσταται τόσας υλικάς θυσίας».²⁰³ Αλλά και στη Σκόδρα αυξάνονταν οι εκδηλώσεις δυσαρέσκειας των μαθητών. Συχνά οι εξεγέρσεις των μαθητών οδηγούσαν σε συλλήψεις, οι οποίες με τη σειρά τους οδηγούσαν σε αποδοκιμασίες των συμμαθητών τους.²⁰⁴ Στο Ελβασάν συνελήφθη μαθήτρια διότι είχε αποστείλει επιστολή σε φυλακισμένο συμμαθητή της με πατριωτικό περιεχόμενο.²⁰⁵

Δύο ημέρες αργότερα, ομάδα καραμπινιέρων με επικεφαλής έναν ιταλό και έναν αλβανό μοιράρχους, μετέβησαν στο λύκειο της Κορυτσάς και διέταξαν τους μαθητές των έξι κατώτερων τάξεων να βγουν από το σχολείο, καθώς αυτό έκλεισε προσωρινά.²⁰⁶ Κράτησαν δε τους μαθητές των δύο τελευταίων τάξεων του λυκείου, στους οποίους μίλησαν ο Διευθυντής της Σχολής και ο ιταλός μοίραρχος, όπου τους τόνισαν ότι ο *Mussolini* θέλει πειθαρχικούς και φιλόπατριες νέους και όχι αντάρτες και γι' αυτό προβαίνει στην οριστική κατάργηση των δύο τελευταίων τάξεων του Λυκείου, «καθ' όσον οι μαθηταί τούτων είναι αντιδραστικοί, επηρεασμένοι από τους Γάλλους καθηγητές».²⁰⁷

Λίγες ημέρες μετά έφθασε στην Κορυτσά ο αλβανός υπουργός Εκπαίδευσης *Ernest Koliqi*, που δήλωσε ότι η Κυβέρνηση αποφάσισε την κατάργηση του Λυκείου Κορυτσάς, χάρη στην επέμβασή του όμως θα καταργούνταν μόνο οι δύο τελευταίες τάξεις του Λυκείου, ενώ με απόφαση του συλλόγου των καθηγητών αποβλήθηκαν πολλοί μαθητές των κατώτερων τάξεων.²⁰⁸ Η ενέργεια αυτή προκάλεσε γενική αναστάτωση, ενώ τα μαθήματα αναμένονταν να ξεκινήσουν την 29 Ιανουαρίου. Νέα διαταγή της Διεύθυνσης του Σχολείου προκάλεσε την επ' αόριστο διακοπή των μαθημάτων και υποχρέωσε τους μαθητές να προσέλθουν με τους κηδεμόνες τους, προσκομίζοντας και βεβαίωση ότι ενεγράφησαν στο Φασιστικό Κόμμα (*fascio*). Κατόπιν μεγάλης καθυστέρησης, οι εγγραφές ολοκληρώθηκαν στις 16 Φεβρουαρίου 1940, οπότε και ξεκίνησαν τα μαθήματα κανονικά. Η αναστάτωση στο Λύκειο Κορυτσάς είχε ως συνέπεια το προσωρινό κλείσιμο της τεχνικής σχολής

²⁰³ *Ibid.*

²⁰⁴ ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 254/Γ/5, Γενικών Προξενίων Τυράνων προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, *Αφύπνισις του εθνικιστικού αισθήματος της νεολαίας*, Τίρανα, 01 Φεβρουαρίου 1940.

²⁰⁵ *Ibid.*

²⁰⁶ ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 57/8/12/45, Υπουργείον Δημοσίας Ασφάλειας προς το Υπουργείον Εξωτερικών, *Δελτίον Πληροφοριών*, 11 Απριλίου 1940.

²⁰⁷ *Ibid.*

²⁰⁸ *Ibid.* Η απόδοση του όρου «*ministri i arsimit*» είναι «Υπουργείο Εκπαίδευσης» και όχι «Υπουργείο Παιδείας», μολονότι στην αλβανική γλώσσα η λέξη *arsim* περιγράφει και τις δύο έννοιες, της παιδείας-εκπαίδευσης. Εντούτοις, η έννοια *arsim* στην αλβανική γλώσσα έχει περισσότερο την έννοια της εκπαίδευσης: *arsim i lartë*: ανώτερη εκπαίδευση, *arsim professional*: επαγγελματική εκπαίδευση κλπ.

Κορυτσάς, αλλά και την μετάθεση του νομάρχη Κορυτσάς *Anton Cosmasi* και του Φρούραρχου της πόλης *Lissoni*.²⁰⁹

Σύμφωνα με τον Διευθυντή της Υπηρεσίας Αλλοδαπών συνταγματάρχη Ξένο, οι Ιταλοί κατέβαλλαν φιλότιμες προσπάθειες ώστε η συμπεριφορά τους να είναι «άριστη» απέναντι στους μαθητές που λάμβαναν μέρος στις αντι-ιταλικές εκδηλώσεις. Παρόλα αυτά, οι συνεχείς εξεγέρσεις τούς υποχρέωσαν να λάβουν μέτρα, όπως το να παρουσιάζονται καθημερινά στην Αστυνομία οι μαθητές που προκαλούν επεισόδια.²¹⁰ Οι εξεγέρσεις σε Τίρανα, Σκόδρα και Ελβασάν, οδήγησαν την αστυνομία να προχωρήσει σε πολλές προληπτικές συλλήψεις. Στις 2 Φεβρουαρίου 1940, η αστυνομία προχώρησε σε συλλήψεις αλβανών εθνικιστών, με την κατηγορία της υπονόμευσης του καθεστώτος.²¹¹

Παρόμοια αντίδραση των μαθητών της Κορυτσάς υπήρξε και τον Μάρτιο του 1940, όπου οι μαθητές αντί να τραγουδήσουν ιταλικά φασιστικά τραγούδια, τραγουδήσαν τον αλβανικό εθνικό ύμνο, ρίχνοντας ταυτόχρονα τις εικόνες του βασιλιά και του *Mussolini*.²¹² Σύμφωνα με πληροφορίες, τριακόσιες περίπου χριστιανές γυναίκες, μετέβησαν στο κτίριο της Νομαρχίας και διαμαρτυρήθηκαν για την έλλειψη ψωμιού, λέγοντας ότι «το ψωμί εις την Κορυτσά δεν μας έλλειπεν από της υπάρξεως της και όχι να μας λείπει τώρα που είμεθα υπό μίαν δύναμιν, που λέγει ότι είναι μεγάλη».²¹³

Αλλά και στην Αυλώνα η κατάσταση δεν ήταν διαφορετική. Στις 5 Μαρτίου 1940 ο υπαρχηγός του Φασιστικού Κόμματος *Kol Bob Mirakaj*, προερχόμενος από το Αργυρόκαστρο, έδωσε δύο διαλέξεις στην αίθουσα του κινηματογράφου της Αυλώνας.²¹⁴ Την πρώτη ημέρα δεν υπήρξε αντίδραση από τους παραβρισκόμενους. Τη δεύτερη ημέρα (6 Μαρτίου), μετά το τέλος της ομιλίας του που απευθυνόταν προς τη νεολαία, οι δάσκαλοι διέταξαν τους μαθητές να τραγουδήσουν τον ιταλικό ύμνο «*Gioninezza*». Οι μαθήτριες συμμορφώθηκαν με την εντολή των δασκάλων τους, οι μαθητές όμως αρνήθηκαν να υπακούσουν. Ο *Mirakaj* αποχώρησε επιδεικτικά και διατάχθηκαν ανακρίσεις, συνέπεια των

²⁰⁹ *Ibid.*

²¹⁰ ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 112/24/19/394, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, *Δελτίον Πληροφοριών: Περί γενομένων συλλήψεων εν Αλβανία*, 23 Φεβρουαρίου 1940.

²¹¹ *Ibid.* Πρόκειται για τους Φασλή Φράστρι (σημ.: Frashëri), τέως βουλευτή επί Ζογ, Τιανίκας Γκοργκούξ (σημ.: Zhan Gorguzi), τέως Διευθυντή της εφημερίδας «Κορυτσά», Ζαί (Λάζαρος) Φούντο, πολιτικό εξόριστο ως Φανολικός, που επέστρεψε το 1939 στην Αλβανία και Εσάτ Διουνίστα (σημ.: Disnica), κτηματίας.

²¹² ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 57/8/12/46, Υπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, *Δελτίον Πληροφοριών: Πληροφορίες επί Αλβανίας*, 11 Απριλίου 1940.

²¹³ *Ibid.*

²¹⁴ ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 276, Υποπροξενείον Αυλώνας προς το εν Τιράνοις Γενικόν Προξενείον, *Περί αντιιταλικού επεισοδίου*, 9 Μαρτίου 1940.

οποίων ήταν η εκδίωξη εννέα μαθητών από την Εμπορική Σχολή. Σε μια πράξη αλληλεγγύης, από την επόμενη ημέρα εκατόν τριάντα μαθητές δεν προσήλθαν στα μαθήματά τους και για το λόγο αυτό η Σχολή έκλεισε.²¹⁵

Στις 2 Ιουνίου του 1940, κατά τον εορτασμό της επετείου του Καταστατικού Χάρτη της Αλβανίας (Αλβανικό Σύνταγμα), πραγματοποιήθηκε επίσημη τελετή στο Δημαρχείο της Κορυτσάς παρουσία των Αρχών, δημοσίων υπαλλήλων και μαθητών των σχολείων της πόλης.²¹⁶ Εντύπωση προκάλεσε η απουσία της πλειοψηφίας των δημοσίων υπαλλήλων από την εκδήλωση, ενώ όσοι βρέθηκαν στην εκδήλωση υποδέχθηκαν το λόγο του Υπαρχηγού του Φασιστικού Κόμματος χωρίς ενθουσιασμό. Επιπλέον, παρά τις συστάσεις των δασκάλων προς τους μαθητές να φωνάζουν συνθήματα υπέρ της Τσαμουριάς και του Κοσόβου, οι μαθητές αρνήθηκαν να το πράξουν.²¹⁷ Η ίδια αντίδραση υπήρξε και στην εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε για τον ίδιο λόγο στην Αυλώνα στις 1 Ιουνίου 1940, με δοξολογία πρώτα στον ορθόδοξο ναό και έπειτα στο μουσουλμανικό τέμενος, και επίσημη δεξίωση στην Υποδιοίκηση στην οποία παρέστη και ο Υποπρόξενος Αγίων Σαράντα Τριανταφυλάκος.²¹⁸ Καθόλη τη διάρκεια της ημέρας δεν υπήρχε ενθουσιασμός, τουναντίον επικράτησε ψυχρότητα και αδιαφορία.²¹⁹

Οι αντιδράσεις των Αλβανών ανάγκασαν την ιταλική Διοίκηση να αλλάξει την πολιτική της. Παράλληλα, οι διεθνείς εξελίξεις οδήγησαν την Ιταλία στην απόφαση να διεξάγει ένα παράλληλο και όχι σε ένα συντονισμένο πόλεμο με τη Γερμανία.²²⁰ Στην Αλβανία διαμορφωνόταν ένα αντι-ιταλικό μέτωπο με εθνικιστικά χαρακτηριστικά, το οποίο συσπείρωνε τους αλβανούς χριστιανούς και μουσουλμάνους, καθώς η μεσαία τάξη των Ιταλών δεν είχε γενικά καλές σχέσεις με τους Αλβανούς.²²¹ Για το λόγο αυτό, οι Ιταλοί υποκίνησαν τα εθνικιστικά συναισθήματα των Αλβανών για να εκμεταλλευτούν προς το

²¹⁵ *Ibid.*

²¹⁶ ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 530, Υποπροξενείον Κορυτσάς προς το Υπουργείον των Εξωτερικών, *Περί εορτασμού επετείου του αλβανικού συντάγματος*, 3 Ιουνίου 1940.

²¹⁷ *Ibid.*

²¹⁸ ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 1008/Θ', Υποπροξενείον Αγίων Σαράντα προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, *Περί εορτασμού επετείου χορηγήσεως ισχύοντος Αλβανικού Συντάγματος*, 4 Ιουνίου 1940.

²¹⁹ *Ibid.*

²²⁰ Στα τέλη Φεβρουαρίου του 1940 η Βρετανία απέκλεισε τις ιταλικές εισαγωγές άνθρακα από τη θάλασσα, ώστε να αποσπάσει την Ιταλία από τις δυνάμεις του Άξονα, ενώ οι ΗΠΑ επιχειρούσαν να διακόψουν τις σχέσεις Βερολίνου και Ρώμης. Μετά τη συνάντηση Χίτλερ-Μουσολίνι το Μάρτιο του 1940, ο τελευταίος ξεκαθάρισε τα σχέδιά του εγγράφως, χωρίς ακόμη να είναι βέβαιος για το εάν η επίθεσή του στραφεί προς τη Γιουγκοσλαβία ή την Ελλάδα, βλ. Heinz A. Richter, *Η Ιταλο-γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδος*, Αθήνα, Εκδόσεις Γκοβόστη, 1998, σσ. 37-39.

²²¹ Hugh Gibson (ed.), *op. cit.*, p. 254.

δικό τους συμφέρον. Ο ίδιος ο *Ciano* στο ημερολόγιο του, αναφερόταν στην ανάγκη αύξησης της δημοφιλίας των Ιταλών, μέσα από την εκπροσώπηση του αλβανικού εθνικισμού.²²²

Οι σχέσεις με την ελληνική μειονότητα

Η άνοιξη του 1939 βρήκε τη μειονότητα αμήχανη ως προς το πώς πρέπει να αντιδράσει στην ιταλική επέμβαση. Σε πολιτικό επίπεδο, η ελληνική κυβέρνηση δεν ήθελε να διαταράξει την «παραδοσιακή» φιλία της με τη Ρώμη, εφόσον μάλιστα ο *Mussolini* διαβεβαίωνε κατηγορηματικά ότι θα σεβαστεί απόλυτα την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδος.²²³ Σε τηλεγράφημα του προς το Υποπροξενείο Αργυροκάστρου, ο υφυπουργός των Εξωτερικών Μαυρουδής ζήτησε «όπως συστήσετε μετ' επιμονής εις τους ομογενείς να απόσχουν επιμελώς οιασδήποτε εκδηλώσεως αντι-ιταλικής».²²⁴ Η διακήρυξη της ουδετερότητας της μειονότητας από την Ελλάδα, μεταφράστηκε ως «ανοχή» προς την ιταλική Διοίκηση, όσο η τελευταία δεν έδινε αφορμές για αντίδραση.

Παρόλα αυτά, οι Ιταλοί γρήγορα αντιληφθηκαν ότι η ελληνική μειονότητα δεν ήταν διαθέσιμη να συμμορφωθεί στο νέο καθεστώς. Τον Ιούνιο του 1939 ιταλός αξιωματούχος επισκέφτηκε τις περιοχές της νότιας Αλβανίας, κατόπιν εντολής του *Jacomoni*, για να αποτυπώσει τις αντιδράσεις του ντόπιου πληθυσμού.²²⁵ Στη Χιμάρα διαπίστωσε ότι ο πληθυσμός ήταν «ελληνόφιλος» και στην περιοχή διεξαγόταν φανερά φιλελληνική και αντι-ιταλική προπαγάνδα.²²⁶ Ομοίως στους Αγίους Σαράντα, επισήμανε την έντονη ελληνική προπαγάνδα, κυρίως μέσα από τα κοινοτικά σχολεία.²²⁷ Στο Αργυρόκαστρο, οι «ελληνόφωνοι» είχαν στενές σχέσεις με την Ελλάδα και δεν αντιμετώπιζαν καμία δυσκολία

²²² Την 22 Μαρτίου 1940 ο *Ciano* στο ημερολόγιό του γράφει: «Οι Αλβανοί θέλουν μία επέμβαση. Θέλουν το Κόσσοβο και την Τσαμουριά. Είναι εύκολο για εμάς να αυξήσουμε την δημοφιλία μας με το να γίνουμε εκπρόσωποι του αλβανικού εθνικισμού», βλ. Hugh Gibson (ed.), *op. cit.*, p. 254.

²²³ F. Jacomoni di San Savino, *op. cit.*, p. 148· Beqir Meta, *Greek-Albanian Tension...*, *op. cit.*, pp. 39-43.

²²⁴ Βασιλικόν Υπουργείο των Εξωτερικών, *Διπλωματικά Έγγραφα: Η ιταλική επίθεση κατά της Ελλάδος*, Αθήναι, «Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία» Α.Ε., 1940, αρ. 9, Ο Μόνιμος Υφυπουργός των Εξωτερικών προς το εν Αργυροκάστρω Β. Υποπροξενείον, 4 Απριλίου 1939.

²²⁵ Η διαδρομή που ακολούθησε ήταν Τίρανα-Δυρράχιο-Μπεράτι-Φιερι-Αυλώνα-Άγιοι Σαράντα-Βουθρωτό και μέσω Λογοράς συνέχισε στο Δέλβινο-Αργυρόκαστρο-Τεπελένι, βλ. AQSH, F. 161, V. 1939, D. 113, fl. 7, *Relazione a sua Eccellenza il Luogotenente Generale*, Tirana, 14 Giugno 1939 XVIII, p. 2. Το όνομα του αξιωματούχου δεν εμφανίζεται στα έγγραφα, ενώ η υπογραφή του είναι δυσδιάκριτη.

²²⁶ *Ibid.*

²²⁷ Επειδή η περιοχή των Αγίων Σαράντα θεωρούνταν ιδιαίτερης πολιτικής σημασίας για τους Ιταλούς, ο ιταλός αξιωματούχος πρότεινε να εγκατασταθεί ένας ικανός γραμματέας της φασιστικής οργάνωσης (*fascio*), ενώ παράλληλα να τοποθετηθούν σχεδόν στο σύνολο των κοινοτικών σχολείων ιταλοί δάσκαλοι, για την εξαλειψη της αντι-ιταλικής προπαγάνδας, *ibid.*, pp. 3-4.

στην επικοινωνίας τους με το γειτονικό κράτος, ευνοούνταν δε από το γεγονός ότι υπήρχε ελάχιστη ιταλική παρουσία στην πόλη.²²⁸

Η ελληνική μειονότητα ήρθε από νωρίς σε επαφή με τους Ιταλούς, η παρουσία των οποίων δεν φαίνεται να διατάραξε την καθημερινότητα των κατοίκων. Ιταλικές στρατιωτικές μονάδες στρατοπέδευαν κατά μήκος των ελληνοαλβανικών συνόρων, ενώ σταθμοί των καραμπινιέρων εγκαταστάθηκαν σε πολλά μειονοτικά χωριά. Σύμφωνα με τον έλληνα Υποπρόξενο Αργυροκάστρου Κ. Χειμαριό, η διαγωγή του ιταλικού στρατού έναντι των ελλήνων μειονοτικών ήταν κατά κανόνα καλή, γεγονός που οφειλόταν στις αυστηρές διαταγές τις οποίες είχαν λάβει από τους προϊσταμένους τους.²²⁹ Στη Δερβιτσάνη για παράδειγμα, ο ιταλικός στρατός κατέλαβε μόνο ένα κτίριο του χωριού για να το χρησιμοποιήσει ως Διοικητήριο, ενώ εγκαταστάθηκε σε σκηνές σε παρακείμενο χώρο έξω από το χωριό, χωρίς να ενοχλήσει τους κατοίκους.²³⁰ Για τις ανάγκες διαβίωσής του μάλιστα, οι Ιταλοί ζήτησαν από τις γυναίκες του χωριού να φτιάχνουν ψωμί, το οποίο και αγόραζαν.²³¹

Αν και σε τοπικό επίπεδο η μειονότητα δεν αντιμετώπισε προβλήματα με τον στρατό, η ιταλική Διοίκηση έλαβε μέτρα σε συλλογικό επίπεδο, που δυσχέραναν την καθημερινή της ζωή. Ο προϊστάμενος του Γραφείου της Τοποτηρητείας νομών Αυλώνας και Βερατίου προειδοποιούσε τους κατοίκους, λέγοντας ότι «όστις ακούσει τινά καταφερομένων κατά της Ιταλίας ή του φασισμού οφείλει να καταγγέλη πάραυτα αυτό εις αυτόν προσωπικώς».²³² Το γεγονός αυτό έδινε συχνά τη δυνατότητα κατάχρησης, μέσω συκοφαντιών και καταδόσεων, για την επίλυση προσωπικών διαφορών.²³³ Παρόλα αυτά, σύμφωνα με τον Υποπρόξενο Αυλώνας Τσαγκρή, οι Ιταλοί στην Περιφέρειά του δεν αντικατέστησαν Βορειοηπειρώτες από δημόσιες θέσεις, αντίθετα μάλιστα προσέφεραν νέες θέσεις, λόγω της μόρφωσης που διέθεταν και προσωπικών συμπαθειών.²³⁴ Η *Βορσι* επιπλέον αναφέρει ότι οι Βορειοηπειρώτες

²²⁸ *Ibid.*, p. 4. Σύμφωνα με την αναφορά, στο Αργυρόκαστρο δεν βρίσκονταν άλλοι Ιταλοί παρά μόνο οι οικογένειες των υπαλλήλων του Υποκαταστήματος της Τράπεζας της Αλβανίας (Banca di Albania).

²²⁹ Βασίλης Κόντης (επιμ.), *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου...*, ό.π., αρ. 160, σελ. 353.

²³⁰ Συνέντευξη με κάτοικο Δερβιτσάνης (28 Φεβρουαρίου 2018).

²³¹ *Ibid.*

²³² Βασίλειος Κόντης (επιμ.), *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου...*, ό.π., αρ. 158, σελ. 350.

²³³ Δεν έλλειψαν και περιπτώσεις όπου Βορειοηπειρώτες συνεργάστηκαν με την ιταλική Διοίκηση, όπως για παράδειγμα ιατρός με καταγωγή από τη Χιμάρα, ο οποίος συνόδευε τον ιταλό αξιωματούχο κατά την επίσκεψή του στη Χιμάρα και διακήρυττε ότι εάν οι Χιμαριώτες επιθυμούσαν την ευημερία τους όφειλαν να συνεργαστούν με τους Ιταλούς, καθώς η Ελλάδα ουδέποτε θα έφτανε μέχρι τη Χιμάρα, *ibid.*, σελ. 351.

²³⁴ *Ibid.*, σελ. 350.

επιβαρύνθηκαν με πρόσθετους φόρους φόρους, πέρα αυτών που πλήρωναν στους αλβανούς γαιοκτήμονες, λόγω των αυξημένων αναγκών για τη συντήρηση του ιταλικού στρατού.²³⁵

Επιπλέον, οι Ιταλοί έλαβαν μέτρα ώστε να εμποδίσουν τις σχέσεις των Βορειοηπειρωτών με την Ελλάδα. Ο Υποπρόξενος Αγίων Σαράντα Γ. Μπένσης σε αναφορά του προς το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών στις 22 Ιουλίου 1939, αναφέρει τα μέτρα που έλαβε ο ιταλός Πρόξενος Αγίων Σαράντα για τον περιορισμό των κινήσεων Βορειοηπειρωτών προς την Ελλάδα:

Ούτος αρνείται κατά κανόνα την θεώρησιν των διαβατηρίων των επιθυμούντων να μεταβώσιν εις Ελλάδα δια λόγους υγείας ομογενών, εις ούς υποδεικνύει ότι δύνανται να θεραπεύθωσιν εν Ιταλία. Επίσης προσπαθεί δια παντός μέσου να αναγκάζη τους ταξιδεύοντας εις Ελλάδα να χρησιμοποιώσι το ιταλικόν ή ακόμη το γιουγκοσλαυϊκόν ατμόπλοιον αντί του ελληνικού ατμόλοιου, όπερ προετίμον συνήθως οι ομογενείς.²³⁶

Παράλληλα, για να αποκοπούν οι δεσμοί των Βορειοηπειρωτών με την Ελλάδα, τέθηκαν περιορισμοί στο συνάλλαγμα που μπορούσαν να μεταφέρουν οι ταξιδιώτες, με αποτέλεσμα οποιαδήποτε μετακίνηση Βορειοηπειρωτών να καταστεί απαγορευτική:

Εξ άλλου είναι ανακριβής η πληροφορία καθ ήν οι μεταβαίνοντες εις το εξωτερικόν ομογενείς είναι ελεύθεροι να κομίζωσι μεθ' εαυτών οσαδήποτε θέλουσι χρηματικά ποσά εις συνάλλαγμα. Τουναντίον, νύν έχει εφαρμογήν εν Αλβανία αυστηρός έλεγχος συναλλάγματος. Εκ των ομογενών των επιθυμούντων να ταξιδεύσωσιν ή να ενισχύσωσιν οικονομικώς τους εις Ελλάδα διαμένοντας συγγενείς των ή τα σπουδάζοντα τέκνα των, ολίγων μόνο γίνονται δεκταί αι αιτήσεις περί παροχής συναλλάγματος, το δε χορηγούμενον εις έκαστον ποσό εις συνάλλαγμα ανέρχεται εις 10-30

²³⁵ Sonila Boçi, *Minoritetet në Shqipëri...*, *op. cit.*, p. 76. Σύμφωνα με την Boçi «αλλαγές έγιναν και στις διοικήσεις των μειονοτικών χωριών, από ανθρώπους πρόθυμους να συνεργαστούν με το νέο καθεστώς, σπάζοντας την παράδοση της εκλογής των δημογερόντων από τους κατοίκους των χωριών και δημιουργώντας δυσκολία στην επίλυση των καθημερινών προβλημάτων», *ibid.* Το παραπάνω δεν μπορεί εύκολα να τεκμηριωθεί, καθώς τα συμβούλια των κοινοτήτων εκλέγονταν από τους κατοίκους και δεν είχαν καθόλου διοικητικές αρμοδιότητες, αντίθετα με τους Δήμους (Κομμούνες), όπου διορίζονταν αλβανοί διοικητικοί υπάλληλοι. Εξάλλου, σύμφωνα με την αναφορά του Τσαγκρή, οι Ιταλοί στην Αυλώνα δεν αντικατέστησαν Βορειοηπειρώτες από σοβαρές διοικητικές και οικονομικές θέσεις, όπως τον Γραμματέα του Εμπορικού Έπιμελητηρίου Αυλώνας και υπαλλήλους στο Υποκατάστημα της Τράπεζας της Αλβανίας και του Τελωνείου, βλ. Βασίλειος Κόντης (επιμ.), *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου...*, *ό.π.*, αρ. 158, σελ. 350.

²³⁶ Βασίλειος Κόντης (επιμ.), *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου...*, *ό.π.*, αρ. 157, σελ. 348. Τονίζεται ότι γίνεται χρήση του όρου «ιταλός Πρόξενος» από το πρωτότυπο, καθώς τον Ιούλιο του 1939 είχαν ενοποιηθεί οι διπλωματικές υπηρεσίες των δύο κρατών.

δολλάρια. Έκαστος ταξιδεύων εις την Ελλάδα δύναται επί πλέον να φέρη μεθ' εαυτού εξήκοντα αλβανικά φράγκα εις χαρτονόμισμα, η τοιαύτη όμως ευκολία στερείται οιασδήποτε σημασίας δεδομένου ότι τα αλβανικά χαρτονομίσματα δεν γίνονται δεκτά υπό των εν Ελλάδι τραπεζών.²³⁷

Γεγονός είναι ότι οι Ιταλοί από νωρίς αντιμετώπισαν με καχυποψία τους Βορειοηπειρώτες, καθώς θεωρούσαν ότι είχαν αλυτρωτικές διαθέσεις που υποκινούνταν από την Ελλάδα. Στα τέλη Απριλίου του 1939 ο διοικητής Αργυροκάστρου, λοχαγός *De Fuccia*, σε συνομιλίες που είχε με διάφορα πρόσωπα, μεταξύ των οποίων και ο Μητροπολίτης Αργυροκάστρου Παντελεήμων, άφησε υπαινιγμούς για την ψυχρότητα με την οποία ο πληθυσμός του νομού αντιμετώπιζε την ιταλική παρουσία.²³⁸ Ο Βασίλης Σαχίνης ενημέρωσε τον έλληνα Υποπρόξενο Χειμαριό ότι προτίθετο να συστήσει επιτροπή αντιπροσώπων του ελληνόφωνου πληθυσμού, στην οποία εξέφρασαν την επιθυμία να λάβουν μέρος και αλβανόφωνοι, ενώ παράλληλα θα επέδιδε ψήφισμα «τη εκφράσει της αφοσιώσεώς των προς την φασιστικήν Ιταλίαν», παράλληλα δε θα γινόταν αναφορά για το σεβασμό και τη διατήρηση των εκπαιδευτικών προνομίων της μειονότητας.²³⁹ Ο Χειμαριός διαφώνησε με την επίδοση ψηφίσματος και συνέστησε να περιοριστούν σε γενικότητες περί του νέου καθεστώτος, χωρίς να θίξουν ειδικά ζητήματα.

Στις 11 Μαΐου η επιτροπή, αποτελούμενη από οκτώ ελληνόφωνους και τρεις αλβανόφωνους συναντήθηκε με το λοχαγό *De Fuccia* σε εγκάρδιο κλίμα.²⁴⁰ Ο Σαχίνης διαβεβαίωσε τον ιταλό λοχαγό ότι οι φήμες περί ψυχρότητας της μειονότητας απέναντι στους Ιταλούς ήταν ψευδείς, αντίθετα «ούτοι είναι αποφασισμένοι να συνεργασθώσι εν πνεύματι νομιμοφροσύνης μετά των ιταλικών αρχών».²⁴¹ Ο *De Fuccia* από την πλευρά του, δήλωσε ότι η Ιταλία θα αντιμετώπιζε με πνεύμα δικαιοσύνης τόσο το μουσουλμανικό, όσο

²³⁷ *Ibid.*

²³⁸ *Ibid.*, αρ. 148, σελ. 337.

²³⁹ *Ibid.*, σελ. 337. Ο Βασίλης Σαχίνης αποτελούσε ηγετική φυσιογνωμία της μειονότητας, που πρωτοστάτησε στο γνωστό και ως «σχολικό ζήτημα». Γεννήθηκε στη Δούβιανη το 1884, φοίτησε στην Ρομβέρτιο Σχολή στην Κωνσταντινούπολη και διδάχθηκε ξένες γλώσσες. Διετέλεσε ειδικός γραμματέας της Κυβέρνηση της Αυτόνομης Ηπείρου, εργάστηκε ως διερμηνέας και αργότερα ως δάσκαλος της ελληνικής γλώσσας στο Αργυροκάστρο. Μετά το 1920 επιδόθηκε σε χρηματιστηριακές εργασίες. Το 1929 ο Σαχίνης φυλακίστηκε στα Τίρανα για τη στάση του ενάντια στην απόσχιση της αλβανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας από το Πατριαρχείο. Το 1933 ίδρυσε τη «Νέα Φιλική Εταιρεία», η οποία με το υπόμνημα της προς την ΚτΕ και τη σχολική απεργία που ακολούθησε, ανάγκασε την αλβανική κυβέρνηση να επιτρέψει την επαναλειτουργία των μειονοτικών σχολείων, βλ. Νικόλαος Κ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σσ. 186-189.

²⁴⁰ *Ibid.* Επίσης, βλ. ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 8, Αρ. Πρωτ. 15/47/17, Ανωτέρα Διοίκησης Χωροφυλακής Ηπείρου προς Υπουργείον Εξωτερικών, *Περί των Ιταλών και Αλβανών προπαγανδιστών της περιφέρειας της Ανωτέρας Διοικήσεως*, Ιωάννινα, 22 Μαΐου 1939.

²⁴¹ Βασίλειος Κόντης (επιμ.), *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου...*, *ό.π.*, αρ. 150, σελ. 339-340.

και το χριστιανικό στοιχείο, ενώ η ελληνική μειονότητα θα απολάμβανε πλήρεις ελευθερίες.²⁴²

Λίγες ημέρες αργότερα, ο Γενικός Πρόξενος της Ιταλίας στην Αυλώνα με επιστολή του προς τον *De Fuccia* εξέφρασε την επιθυμία να συναντήσει ο ίδιος τον Σαχίνη.²⁴³ Στη συνάντηση που πραγματοποιήθηκε στις 13 Μαΐου 1939, το κλίμα ήταν κάθε άλλο παρά εγκάρδιο. Ο ιταλός Πρόξενος, παρουσία του ιταλού στρατιωτικού Διοικητή Αυλώνας, έδωσε αυστηρές συστάσεις και απαίτησε από το Σαχίνη να διακόψει ο ίδιος και όλοι οι Βορειοηπειρώτες κάθε δεσμό με το Υποπροξενείο Αργυροκάστρου.²⁴⁴ Με τρόπο ιδιαίτερα βίαιο και απότομο, ο ιταλός Πρόξενος εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του για την ελληνική εξωτερική πολιτική και απείλησε ότι η Ιταλία δεν θα ανεχόταν το υφιστάμενο καθεστώς λειτουργίας των μειονοτικών σχολείων, με το διορισμό των δασκάλων από τις κοινότητες, αλλά η γλωσσική ελευθερία θα γινόταν σεβαστή με το διορισμό των δασκάλων από το αλβανικό κράτος.²⁴⁵ Οι απειλές του ιταλού Προξένου ανάγκασαν το Σαχίνη να διακόψει την απευθείας επικοινωνία του με το Υποπροξενείο Αργυροκάστρου, ενώ με τον ίδιο τρόπο αντέδρασαν και οι λοιποί Βορειοηπειρώτες, οι οποίοι τρομοκρατήθηκαν από το φόβο των ιταλικών κυρώσεων.

Παράλληλα, οι αστυνομικές Αρχές παρακολουθούσαν όσους Βορειοηπειρώτες θεωρούνταν ύποπτοι για εθνική και θρησκευτική προπαγάνδα. Στην περιοχή της Χιμάρας, η Ασφάλεια παρακολουθούσε τη δράση των Βορειοηπειρωτών δασκάλων, όπως την Αθηνά Αγγελοπούλου και τον Κώστα Δεδέ.²⁴⁶ Αλλά και στις υπόλοιπες περιοχές, η αστυνομία είχε στοχοποιήσει «γραικόφωνους και γραικόφιλους», κυρίως μορφωμένους κατοίκους της

²⁴² *Ibid.*, αρ. 150, σελ. 340. Από την έρευνα δεν προέκυψε ότι ο Σαχίνης επέδωσε ψήφισμα.

²⁴³ ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 8, Αρ. Πρωτ. 15/47/17, Ανώτερη Διοίκησης Χωροφυλακής Ηπείρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, *Περί των Ιταλών και Αλβανών προπαγανδιστών της περιφέρειας της Ανωτέρας Διοικήσεως*, Ιωάννινα, 22 Μαΐου 1939. Η χρήση του όρου «Πρόξενος» από το πρωτότυπο.

²⁴⁴ Βασίλειος Κόντης (επιμ.), *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου...*, ό.π., αρ. 152, σελ. 342. Σύμφωνα με την αναφορά του Χειμαριού, ο Σαχίνης μάταια προσπάθησε να εξηγήσει στον ιταλό Πρόξενο ότι οι δεσμοί της μειονότητας με το Προξενείο Αργυροκάστρου ήταν φυλετικοί, γλωσσικοί και οικονομικοί, ενώ ήταν αδύνατη η άμεση διακοπή τους.

²⁴⁵ *Ibid.*, σσ. 342-342. Επίσης, βλ. ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 8, Αρ. Πρωτ. 15/47/17, Ανωτέρα Διοίκησης Χωροφυλακής Ηπείρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, *Περί των Ιταλών και Αλβανών προπαγανδιστών της περιφέρειας της Ανωτέρας Διοικήσεως*, Ιωάννινα, 22 Μαΐου 1939. Από τη δήλωση του ιταλού Προξένου, ένα μήνα μετά την καταληψη της Αλβανίας, συμπεραίνεται ότι το σχέδιο του διορισμού των δασκάλων των μειονοτικών σχολείων από το αλβανικό κράτος ήταν μάλλον μια ειλημμένη απόφαση, η οποία και εφαρμόστηκε το σχολικό έτος 1939-1940.

²⁴⁶ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 151, Fasc. Culla Thoma di Casma ed altri, Nella seduta del 6 Giugno 1940 la Commissione.

ελληνικής μειονότητας, που έκαναν αντικαθεστωτική προπαγάνδα και εργαζοταν μυστικά ενάντια στην ένωση της Ορθόδοξης με την Καθολική Εκκλησία.²⁴⁷

Δεν έλλειπαν όμως και διώξεις Βορειοηπειρωτών που θεωρούνταν ύποπτοι για σχέσεις με την Ελλάδα. Τον Ιούλιο του 1939 οι ιταλικές αρχές υποχρέωσαν τον έμπορο και πρώην ταγματάρχη του ελληνικού στρατού Νικόλαου Στάσα να εγκαταλείψει την Κορυτσά εντός καθορισμένης προθεσμίας, χωρίς καμία αιτιολογία.²⁴⁸ Μέχρι το ξέσπασμα του ελληνοϊταλικού πόλεμου, οι Ιταλοί είχαν συντάξει κατάλογο «επικίνδυνων» Βορειοηπειρωτών, μεταξύ των οποίων και ο δικηγόρος Ιωάννης Διαμάντης από τη Δερβιτσάνη, ο οποίος συνελήφθη στις 26 Οκτωβρίου 1940 και εξορίστηκε στην Ιταλία.²⁴⁹ Φαίνεται πάντως ότι οι ενέργειες των Βορειοηπειρωτών γίνονταν με απόλυτη μυστικότητα, καθώς η αστυνομία συχνά παρακολουθούσε τη δράση τους, χωρίς να μπορεί να εντοπίσει επιβαρυντικά στοιχεία.²⁵⁰

Σε πολλές περιπτώσεις οι Ιταλοί χρησιμοποίησαν τα περιστατικά ανυποταξίας και λιποταξίας Βορειοηπειρωτών από τον αλβανικό στρατό ως πρόσχημα για τις εκτοπίσεις των οικογενειών τους. Ο *Janaq Gjoni*, δάσκαλος στο ελληνόφωνο σχολείο της Χιμάρας, συνελήφθη και εκτοπίστηκε με την οικογένειά του στο *Peqin*, διότι ο αδερφός του ήταν ανυπότακτος του αλβανικού στρατού.²⁵¹ Στην περίπτωση του Χρήστου Σκούρτη (του

²⁴⁷ Ο ιταλός Αντιπρόσωπος στην Αστυνομία Gueli ξεκινά την αναφορά του ως εξής: «Όπως είναι γνωστό στην Τοποτηρητεία διεξάγεται στην Αλβανία μια μυστική προπαγάνδα για να προκαλέσει τους ορθοδόξους της Αλβανίας να ενωθούν με την Εκκλησία της Ρώμης», βλ. AQSH, F, 131, V. 1940, fl. 11, N. 01452, Il Consigliere Permanente di Polizia a Luogotenenza Generale di S.M. il Re Imperatore in Albania, *Chiesa ortodossa autocefala*, 2 Maggio 1940, XVIII.

²⁴⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.610/Γ/11, Αρ. Πρωτ. 53/1/12/3, Υφυπουργείον Δημ. Ασφάλειας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 14 Αυγούστου 1939. Ο Νικόλαος Στάσας γεννήθηκε το 1893 στην Κορυτσά, όπου και τελείωσε το Δημοτικό και το Γυμνάσιο. Το 1914 εγγράφηκε στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων. Αποστρατεύτηκε το 1927 και ως έλληνας πολίτης εγκαταστάθηκε στην Κορυτσά, όπου ασχολήθηκε με το εμπόριο. Το 1929 διορίστηκε Έκτακτος Αναπληρωτής του Προξένου Κορυτσάς, υπό την έννοια του υπαλλήλου που αναπλήρωνε τον εκάστοτε πρόξενο κατά την απουσία του, βλ. ΠΔ της 24/12/1929 (ΦΕΚ 32/Γ/10-2-1930). Το Φύλλο Μητρώου του Νικόλαου Στάσα και φωτοτυπία διαβατηρίου αλβανού υπηκόου, θεωρημένο από τον Ν. Στάσα με την ιδιότητα του Αναπληρωτή Πρόξενου μου διατέθηκαν από τον Κώστα Μάρη, ύστερα από προσωπική του έρευνα στην Υπηρεσία Στρατιωτικών Αρχείων, τον οποίο και ευχαριστώ.

²⁴⁹ Λεύκωμα, *Η Δρόπολις Βορείου Ηπείρου*, Αθήνα, Έκδοσις της εν Αθήναις Ενώσεως Δροπολιτών «Ο Δρίνος», Έτος Πρώτο, 1965, σελ. 74. Ο Διαμάντης μετά την επιστροφή του από την Ιταλία τον Ιούνιο του 1941 αποτέλεσε ιδρυτικό μέλος της οργάνωσης ΜΑΒΗ, βλ. Κεφάλαιο 3.

²⁵⁰ Η αστυνομία Αργυροκάστρου παρακολουθούσε τον Vasil Xhonga (ή Xhongo) του Αντωνίου (έτος γέννησης 1909) από τη Βάνιστα, καθώς και τη σύζυγό του Ελισαβετ (ελληνίδα), παρόλο που στην αναφορά παραδέχεται ότι δεν έχουν εκδηλώσει καμία αντιφασιστική και αντι-ιταλική συμπεριφορά, βλ. AQSH, F, 131, V. 1940, fl. 18, R. Questura di Argirocastro al Direzione Centrale di Polizia, *Xhongo Vasil di Anton*, Argirokastro, li 28/6/1940-XVIII. Πρόκειται για τον γνωστο δικηγόρο Βασίλειο Ζώγκο, συγγραφέα του βιβλίου *Η Θέσις της Αλβανίας...*, ό. π.

²⁵¹ AQSh, D. 153, V. 1942, F. 385, fl. 15, No 01801, R. Questura di Valona alla Direzione Generale di Polizia, *Janaq Gjoni di Irakli e di Aspasi, nato a Himara ivi residente celibe, insegnante della lingua greca*, 26.9.1942 XX.

Αριστείδη), που υπηρετούσε ως στρατιώτης στην Κορυτσά και είχε λιποτακτήσει στο ελληνικό έδαφος μόλις εισήλθε ο ιταλικός στρατός στην Αλβανία χωρίς να επανέλθει, οι Ιταλοί εκτόπισαν από την Αυλώνα την οικογένεια του, αποτελούμενη από τη μητέρα του (χήρα), τη σύζυγο και τα δύο του αδέρφια.²⁵²

Όσο πύκνωναν τα σύννεφα του πολέμου, οι λιποταξίες Βορειοηπειρωτών έπαιρναν ομαδικό χαρακτήρα. Στις 20 Μαΐου 1940 εννέα Βορειοηπειρώτες που υπηρετούσαν στο 225^ο Τάγμα Πεζικού στην Ερσέκα εγκατέλειψαν τις θέσεις τους και κατηγορήθηκαν για λιποταξία και συμμετοχή στο στρατό του εχθρού.²⁵³ Όταν συνελήφθησαν τον Μάιο του 1942 στην Αθήνα, δήλωσαν ότι εγκατέλειψαν τον ιταλικό στρατό διότι «ένιωθαν περισσότερο Έλληνες από ότι Αλβανοί και εφοβούντο ότι σε περίπτωση ενός πολέμου, θα ήταν αναγκασμένοι να πάρουν όπλα εναντίον της Ελλάδας».²⁵⁴ Το στρατοδικείο τους καταλόγισε μεν το αδίκημα της προδοσίας, δεν τους επέβαλε όμως την ποινή του θανάτου, διότι αναγνώρισε στην απόφασή του το ελαφρυντικό της ελληνικής τους εθνικής συνείδησης:

Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη το κίνητρο: δηλαδή ότι τα φιλελληνικά τους αισθήματα είναι εγγενή στις περιοχές που κατοικούνται από το ελληνικό εθνικό στοιχείο που συγγέεται με το αλβανικό, οι άνθρωποι έχουν ονόματα ελληνικά και αλβανικά, μιλούν ταυτόχρονα και τις δύο γλώσσες· ως εκ τούτου μπορούν να οδηγήσουν ένα άτομο να προτιμήσει τη μία η την άλλη εθνικότητα.²⁵⁵

²⁵² ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.611/Γ/8, Αρ. Πρωτ. 27335/Α/4/3, Υπουργείο Εξωτερικών προς το Γενικόν Επιτελείον Στρατού, *Περί της εκτοπίσεως οικογενειών ομογενών εν Αλβανίας*, 28 Οκτωβρίου 1939.

²⁵³ ASMAE, L-3, B. 26, No. 2749/42, *Decisione di Tribunale Militare Territoriale di Guerra di Albania*, Tirana, 17 Febbraio 1943-XXI. Πρόκειται για τους Δεκανέα Πέτρο Παρτάλη του Μιχαήλ (Pietro Miho Partali ή Partalis Pietro di Michele o di Niko) από Λεσνίτσα (ημ. γεν. 20.8.1916), Δεκανέα Ευάγγελο Μούκο (Vangjel Koco Muka ή Mukos Evandelos) από Ζέη (1918), Δεκανέα Ηλία Κολίλια του Βασιλείου (Hili Vasil Kolili ή Kolilias Pias Basilio) από Χιμάρα (19.3.1919), Στρατιώτη Αναστάσιο Γκρέκο (Taxe Gaqo Krecο ή Krecos Anastasio) από Δέλβινο (19.9.1919), Δεκανέα Αυγερινό Μποτίνη του Νικολάου (Viero Kol Bodini ή Botinis Evjerinos di Nikola) από Χιμάρα (2.10.1918), Δεκανέα Γιώργο Σταμούλη του Σπυρίδωνος (Jorgji Spiro Stabuli ή Stamuli Giorgio di Spiridione) από Δερβιτσάνη (1918), Δεκανέα Μανώλη Ράπο του Νικολάου (Manol Nikol Rapo ή Rapos Manolis di Nikola) από Χιμάρα (19.2.1918), Δεκανέα Κωνσταντίνο Ράπο του Νέστορα (Koco Neço Rando o Rapos Costantino di Nestora) από Χιμάρα (1918), Δεκανέα Νικόλαο Γκιόνη του Ηρακλή (Nikol Irakli Gjioni o Gjinis Nikola di Iraklis) από Χιμάρα (1918).

²⁵⁴ *Ibid.* Ο Αυγερινός Μποτίνη νοσηλεύόταν σε στρατιωτικό νοσοκομείο καθώς είχε τραυματιστεί σοβαρά σε μάχη εναντίον των Γερμανών στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα.

²⁵⁵ *Ibid.* Πράγματι, η απόφαση ήταν πολύ κοντά στην πραγματικότητα. Ενδεικτικά αναφέρουμε το παράδειγμα των αλβανόφωνων χωριών Φράστανης και Λιούγκαρης της Κάτω Δρόπολης, όπου λόγω της ελληνικών τους φρονημάτων είχαν ζητήσει να λάβουν μέρος στη σχολική απεργία του 1934, ενώ το 1938 η κοινότητα Λιούγκαρης αιτήθηκε τη χορήγηση υποτροφιών σε ελληνικά σχολεία, η οποία και έγινε αποδεκτή, βλ. Βασίλειος Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου...*, ό.π., Νο. 142, σσ. 318-319.

Δεν έλειψαν όμως και λιποταξίες αλβανών στρατιωτικών στην Ελλάδα μετά την ιταλική εισβολή.²⁵⁶ Την ημέρα της απόβασης των ιταλικών δυνάμεων, το ελληνικό Υπουργείο Στρατιωτικών με διαταγή του επέτρεψε την είσοδο αλβανών πολιτών στην Ελλάδα, ακόμη και χωρίς διαβατήριο, ενώ για τα ένοπλα αλβανικά τμήματα καθόριζε τον αφοπλισμό και τη μεταφορά τους μακριά από τη συνοριακή γραμμή.²⁵⁷ Το Γενικό Επιτελείο Στρατού εξέδωσε σαφείς οδηγίες για το απαραβίαστο των συνόρων, αλλά παράλληλα τόνισε ότι θα έπρεπε να αποφευχθεί κάθε μεθοριακό επεισόδιο και ότι η συμπεριφορά των τμημάτων προκαλύψεως θα πρέπει να είναι φιλική, ακόμη και σε περίπτωση που ιταλοί ή αλβανοί στρατιώτες, λόγω άγνοιας, περνούσαν τη συνοριακή γραμμή κατά λάθος.²⁵⁸ Αλλά και το Μάιο του 1939, ομάδα δώδεκα αλβανών κατώτερων αξιωματικών προσπαθσαν - μέσω αλβανού έμπιστου της ελληνικής Πρεσβείας στα Τίρανα - να πληροφορηθούν τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης, σε περίπτωση που κατέφευγαν στο ελληνικό έδαφος και προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στον ελληνικό στρατό, «αποφεύγοντες να στρέψωσι τα όπλα κατά των Ελλήνων».²⁵⁹

²⁵⁶ Ο Μητροπολίτης Κορυτσάς Ευλόγιος Κουρίλας σε επιστολή του προς τον πρόεδρο της Παγκείου Επιτροπής Φίλιππο Δραγουμή, θεωρεί ότι προκλήθηκε μεγάλη αναστάτωση στην Κορυτσά λόγω της διασποράς ειδήσεων από ανώτερους αλβανούς αξιωματικούς ότι θα συνδράμει και ο ελληνικός στρατός στην κατάληψη της Αλβανίας: «Ο λαός της Κορυτσάς βλέπων αφ' ενός μεν την διασάλευσιν της τάξεως και ακούων αφ' ετέρου τους ανώτερους αξιωματικούς τους ομιλούντας περί συνδρομής του ελληνικού στρατού, εσημάτοσεν αυθορμητώς συλλαλητήριον, εκρυγνύμενος εις ζητωκραυγάς υπέρ της Ελλάδος προ του ελλ. Προξενείου. Τα ιταλικά αεροπλάνα από την Παρασκευή ερρίπτον προκηρύξεις καθυσυχαστικές. Οι αιωνίως αδιόρθωτοι Μωαμεθανοί ετράπησαν εις το πλιατσικολόγημα, πυροβολισμοί ηκούοντο υπό των εκ των φυλακών εξελθόντων ριπτόμενοι και αντεκδικήσεις εγίνοντο υπό αυτών τε και των πολιτών, τότε εθεώρησα καθήκον να εξέλθω εις τας οδούς να καθησυχάσω τον λαόν και διά να αποδείξω ότι δεν εγκατέλιπον αυτόν, επισκέφθη και τον κ. Πρόξενον, όστις με διαβεβαίωσεν ότι ουδεμίαν είδησιν είχε περί προελάσεως του ελλη(νικού) στρατού», βλ. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη «Ηπειρομνήμων», Αρχείο Ευλόγιου Κουρίλα/1.1-12 Προσωπική Αλληλογραφία/Εξερχόμενες Επιστολές σε 4 βιβλία, Βιβλίο Α', Ευλόγιος Κουρίλας προς τον πρόεδρο της Παγκείου Επιτροπής, Ψυχικό, 15 Σεπτεμβρίου 1940, σσ. 54-55, διαθέσιμο στο <https://olympias.lib.uoi.gr/jsrui/handle/123456789/28933> (ανακτήθηκε στις 20 Μαρτίου 2019).

²⁵⁷ Θεοφάνης Βλάχος, «Αξιωματικοί και οπλίτες του αλβανικού στρατού επιθυμούντες να καταφύγουν στην Ελλάδα, Απρίλιος 1939», *Στρατός και Ενημέρωση*, ΓΕΣ/Δ3, τ. 48 (Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος), 2018, σελ. 58. Το πρώτο τμήμα αλβανών αξιωματικών, με επικεφαλής τον Στρατηγό Αριαντίσι, εγκατέλειψε την Αλβανία την 7^η Απριλίου 1939 και μέσω Φλώρινας, έφτασε στη Θεσσαλονίκη. Οι ελληνικές αρχές τους προώθησαν με τραίνο στη Λάρισα, όμως ένας εξ αυτών, ο λοχαγός Κορρέ Νιαζήμ, ο οποίος είχε υποστεί νευρικό κλονισμό λόγω των γεγονότων στην Αλβανία, δραπετεύσε από το τραίνο και δολοφόνησε τον αλβανό Πρόξενο Τζώμο Βασφή και τον έλληνα ανθυπασπιστή της Χωροφυλακής Αθανάσιο Κωτσάκη, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' ΠΠ 1940-41, Φ. 611/Γ/15, Αρ. Πρωτ. 66/1/3/77, Κέντρον Υπηρεσίας Αλλοδαπών Θεσσαλονίκης προς τη Διεύθυνσιν Υπηρεσίας Αλλοδαπών, *Περί του φόνου του Γενικού Προξένου της Αλβανίας Τζώμου Βασφή και του Ανθυπασπιστού Κωτσάκη Αθανασίου*, Θεσσαλονίκη, 13 Απριλίου 1939.

²⁵⁸ Θεοφάνης Βλάχος, «Αξιωματικοί και οπλίτες...», ό.π., σελ. 58.

²⁵⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' ΠΠ 1940-41, Φ. 611/Γ/12, Αρ. Πρωτ. 13547/Α/5/3, Υπουργείο Εξωτερικών προς το Γενικόν Επιτελείον Στρατού, *Αλβανοί αξιωματικοί επιθυμούντες να καταφύγουνσι τη Ελλάδα*, Αθήνα, 6 Ιουνίου 1939. Το Υπουργείο Εξωτερικών ζήτησε την άποψη του ΓΕΣ για τη στάση που θα έπρεπε να κρατήσει απέναντι στα περιστατικά λιποταξίας αλβανών αξιωματικών, καθώς υπήρχαν διαδόσεις ότι οι Ιταλοί ήθελαν να χρησιμοποιήσουν αλβανούς αξιωματικούς εκτός των συνόρων, ενώ οι Αλβανοί να τους χρησιμοποιήσουν για την άμυνα της χώρας τους. Ο αρχηγός του ΓΕΣ, αντιστράτηγος Αλέξανδρος Παπάγος, εξέφρασε την άποψη ότι οι αλβανοί αξιωματικοί θα μπορούσαν να γίνουν δεκτοί στην Ελλάδα μόνο ως αυτόμολοι στον ελληνικό

Οι λιποταξίες ήταν ένα φαινόμενο που συνέβαινε όμως και από την απέναντι πλευρά των συνόρων, την Ελλάδα. Πρόκειται κυρίως για έλληνες στρατιώτες που λιποτακτούσαν από τον ελληνικό στρατό ή τη Χωροφυλακή, συνήθως με βεβαρυμμένο ποινικό μητρώο ή πειθαρχικά παραπτώματα.²⁶⁰ Στις 6 Αυγούστου 1939 έλληνας στρατιώτης λιποτάκτισε από την περιοχή της Καπεστίτσας, συνελήφθη από αλβανικό τμήμα και μεταφέρθηκε στα Τίρανα. Ο στρατιώτης επικαλέστηκε την πολύχρονη θητεία του (δέκα μήνες) και το γεγονός ότι ήθελε να εργαστεί.²⁶¹ Ομοίως, αγροφύλακας από την κοινότητα Κεραμίτσας Φιλιατών εισήλθε στο αλβανικό έδαφος με τη γυναίκα του, φορώντας τη στολή του και φέροντας το όπλο του. Αν και οι λόγοι που το έπραξε δεν ήταν γνωστοί, εξετάστηκε από τις αλβανικές αρχές και κυκλοφορούσε ελεύθερος στην πόλη των Αγίων Σαράντα.²⁶² Δεν έλλειψαν ακόμη και περιπτώσεις στρατιωτών που κατέφυγαν στην Αλβανία, για τους οποίους οι ελληνικές αρχές ουδέποτε ζήτησαν την έκδοσή τους ύστερα από συνεννόηση των δυο κρατών, καθώς θεωρούνταν πολιτικοί πρόσφυγες.²⁶³

Τα κρούσματα λιποταξίας είχαν προκαλέσει αίσθηση στους «ελληνίζοντες» της Κορυτσάς. Παράλληλα οι φήμες για ύποπτες εξαφανίσεις Κορυτσαίων, ιδίως φοιτητών, είχαν δημιουργήσει κλίμα φόβου και ανασφάλειας. Το Γενικό Επιτελείο θεωρούσε ότι ο φόβος εκτοπισμού είχε προκαλέσει την ανησυχία των κατοίκων, γι' αυτό και απέφευγαν να εκδηλώνουν τα φιλελληνικά τους αισθήματα, τα οποία:

περιορίστησαν εις τας μεταξύ των εκδηλώσεις Ελληνικών φρονημάτων, προς τώνωσιν και συγκράτησιν του Πατριωτικού αισθήματος μεταξύ του

στρατό, καθώς απαγορευόταν η είσοδος στη χώρα χωρίς ταξιδιωτικά έγγραφα. Όσον αφορά το χειρισμό τους, αυτοί θα τίθεντο άμεσα υπό αστυνομική επιτήρηση και δεν μπορούσε να αναλάβει εκ των προτέρων καμία δέσμευση, καθώς η χρησιμοποίησή τους θα εξαρτιόταν από τις διεθνείς εξελίξεις, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' ΠΠ 1940-41, Φ. 611/Γ/12, Αρ. Πρωτ. 69061/13/36, Γενικών Επιτελείων Στρατού προς το Υπουργείο Εξωτερικών, *Περί αλβανών αξιωματικών επιθυμούντων να καταφύγουν εις Ελλάδα*, Αθήνα, 26 Ιουνίου 1939.

²⁶⁰ ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 8, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Γραφείο ΙΙ, Τμήμα Γ', *Έλληνες Στρατιώται λιποτακτήσαντες εις Αλβανίαν*. Στο έγγραφο αναφέρονται τα ονόματα: Σπυρίδων Σιδηρόπουλος, κλάση 1936, εκ Ρωσίας ανυπότακτος με δώδεκα μήνες πρόσθετη θητεία λιποτάκτησε λόγω κακής προς αυτόν συμπεριφοράς των ανωτέρων του· Γεώργιος Βασιλειάδης, κλάσης 1938, από Πειραιά, είχε εκτίσει φυλάκιση τεσσάρων μηνών· Μιχαήλ Καλογριδάκης, κλάσης 1938, εκ Λασιθίου Κρήτης. Οι παραπάνω ανήκαν στον ΙΧ συνοριακό τομέα με διοικητή τον αντισυνταγματάρχη Νικόλαο Καπέτο.

²⁶¹ ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 8, Αρ. Πρωτ. 19803/Α/4/6, Β. Υπουργείο Εξωτερικών προς ΓΕΣ, 10 Αυγούστου 1939.

²⁶² ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 8, Β. Υποπροξενείον Αγίων Σαράντα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, *Περί καταφυγόντος εντεύθεν Έλληνος αγροφύλακος*, Άγιοι Σαράντα, 31 Οκτωβρίου 1939.

²⁶³ ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 8, Αρ. Πρωτ. 407496/25/85, Τηλεγράφημα, Γενικών Επιτελείων Στρατού προς Υπουργείο Εξωτερικών, 7 Δεκεμβρίου 1939.

Ελληνικού στοιχείου, φοβούμενοι τας καταδόσεις και τας μετέπειτα συνεπείας.²⁶⁴

Φαινόμενα συνεργασίας μειονοτικών με τις ιταλικές αρχές σχετίζονταν με ανταλλάγματα που αφορούσαν την ασυλία από εγκλήματα του παρελθόντος, την καλή αντιμετώπιση μέχρι και το διορισμό τους σε θέση δημοσίου. Στη Χιμάρα ο Χ.Δ. διατηρούσε στενές σχέσεις με κατοίκους της Κέρκυρας, προπαγανδίζοντας υπέρ των Ιταλών, των φασιστικών ιδεωδών και του υψηλού βιοτικού επιπέδου που αναπτύχτηκε με το φασιστικό καθεστώς.²⁶⁵ Σύμφωνα μάλιστα με πληροφορίες ομογενών της Χιμάρας αλλά και του Υποπροξενείου Αγίων Σαράντα, απολάμβανε της πλήρους εμπιστοσύνης των ιταλικών αρχών και επρόκειτο να διοριστεί στην οργάνωση φασιστικής νεολαίας Δελβίνου ή Χιμάρας.²⁶⁶ Αλλά και ο Χ. Η., από τους Δρυμάδες της Χιμάρας, πρώην σωφέρ του Ζογ, ζήτησε άδεια από τις ελληνικές αρχές για να εγκατασταθεί στην Αθήνα, σε συγγενείς της μητέρας του. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Χρήστου Παπαδημητρίου, γενικού γραμματέα του Συλλόγου Βορειοηπειρωτών Αθηνών, ο Χ. Η. έδινε πληροφορίες στους Ιταλούς, τις οποίες ελάμβανε από τον πατέρα του, Σ. Η., που διέμενε στη Χιμάρα.²⁶⁷

Σε άλλες περιπτώσεις άτομα βοηθούσαν τον ιταλικό στρατό, δίνοντάς του πληροφορίες για τις κινήσεις των ελληνικών δυνάμεων. Έλληνες πράκτορες κατήγγειλαν τον Ε. Χ., ο οποίος εισερχόταν τακτικά και παράνομα εντός του ελληνικού εδάφους με σκοπό τη συγκέντρωση στρατιωτικών πληροφοριών. Σύμφωνα με πληροφορίες, ο Ε.Χ. εργαζόταν προς όφελος του αλβανού υπολοχαγού Τζεβάτ Λιμποχόβα (έδρα στους

²⁶⁴ *Ibid.*

²⁶⁵ Ο Χ.Δ. κατοικούσε για χρόνια στην Αίγυπτο και από 10 Ιανουαρίου 1927 στην Κέρκυρα. Έκτοτε, ταξίδευε κατά καιρούς στην Αλβανία, ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 8, Απ. Πρωτ. 666 Φ.341, Αστυνομική Διεύθυνσις Κερκύρας προς το Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας, Κέρκυρα, 17 Οκτωβρίου 1939. Τα ονοματεπώνυμα όσων εντοπίστηκαν ότι συνεργάστηκαν με τις ιταλικές δυνάμεις αναγράφονται μόνο με τα αρχικά γράμματα, καθώς θα ήταν αδύνατο να εξασφαλιστεί η άδεια δημοσίευσης του ονόματος. Τα πλήρη στοιχεία του ονόματος θα αναγράφονται μόνο όταν κρίνεται αυτό ως αναμφισβήτητο γεγονός (π.χ. φυλάκιση, εξορία ή διαπιστωμένη δραστηριότητα).

²⁶⁶ *Ibid.* Ο γιός του, ο Ο. Δ., ήταν απόφοιτος του Πανεπιστημίου Αθηνών και εργαζόταν ως Πρωτοδίκης στην Κορυτσά.

²⁶⁷ ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 8, Απ. Πρωτ. 17336/Α/4/6, Υπουργείον Εξωτερικών προς Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας, *Περί Χ. Η.*, Σημείωμα του γενικού γραμματέα του Συλλόγου Βορειοηπειρωτών Αθηνών κ. Χρήστου Παπαδημητρίου, 8 Ιουλίου 1939. Σύμφωνα με το σημείωμα, ο Σ. Η. σπούδασε στη Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων και εργάστηκε ως δάσκαλος στη Χιμάρα από 1911-1916. Μετά την κατάληψη των Ιταλών έγινε πάρεδρος της κοινότητας Χιμάρας και εξυπηρέτησε τα ιταλικά συμφέροντα. Έγινε διευθυντής σε αλβανικό σχολείο έως το 1930, προσβλήθηκε από ασθένεια και πήρε σύνταξη. Διέμενε στη Χιμάρα όπου-σύμφωνα με τον Παπαδημητρίου-κατέδιδε εθνικόφρονες Βορειοηπειρώτες.

Γεωργουτσάτες) και των ιταλικών αρχών. Στην Ελλάδα ερχόταν σε επαφή με τους Οικ. και Σ. Κ., από το Αργυροχώρι.²⁶⁸

Πολλοί φυγόδικοι εκμεταλλεύτηκαν την ιταλική παρουσία στην Αλβανία και προσέφεραν τις υπηρεσίες τους, με αντάλλαγμα την ασυλία. Σύμφωνα με το Υποπροξενείο Κορυτσάς, οι επικηρυγμένοι ληστές Δ. Δ. και Ε. Π. χρησιμοποιούνταν ως πληροφοριοδότες σε μια ενδεχόμενη εισβολή στην Ελλάδα, καθώς είχαν στενές σχέσεις με τον ιταλικό στρατό.²⁶⁹ Ομοίως, ο επικηρυγμένος ληστής Δαούτ Δραγούμης, που διέμενε στην Κονίσπολη, διερχόμενος από τη Λιόψη και την Κόντσικα (σημ. Κώτσικα) τις νυχτερινές ώρες, διατηρούσε επαφή με τις ιταλικές αρχές και πιθανό να χρησιμοποιούνταν από αυτές.²⁷⁰ Υποψίες για συνεργασία με τις ιταλικές αρχές υπήρχαν και για τον Σ. Τ., από τη Σενίτσα Δελβίνου, ο οποίος είχε καταφύγει σε ελληνικό έδαφος με την είσοδο των Ιταλών στην Αλβανία, λόγω καταδίκης του για διάπραξη φόνου, επέστρεψε δε σε αλβανικό έδαφος τον Ιούλιο του 1939.²⁷¹

1.2 Η θρησκευτική πολιτική

Οι θρησκείες

Από την κήρυξη της ανεξαρτησίας της Αλβανίας κυριαρχούσε το μουσουλμανικό στοιχείο, ως συνέπεια της οθωμανικής περιόδου. Ο εξισλαμισμός του πληθυσμού της περιοχής αποτέλεσε μια σταδιακή διαδικασία, που διήρκησε μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Κατά την περίοδο της βασιλείας Ζογ, οι μουσουλμάνοι διατήρησαν τα προνόμιά τους, με

²⁶⁸ ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 8, Απ. Πρωτ. 544, Υποπροξενείον Αργυροκάστρου προς Δκτη 2^{ου} Λόχου Προκαλύψεως, 9 Μαΐου 1939. Ο Οικ. ήταν φυγόδικος με άδεια εισόδου στην Αλβανία.

²⁶⁹ ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 8, Αρ. Πρωτ. 1696/Α/4/6, Υπουργείον Εξωτερικών προς Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας, 12 Ιουλίου 1939.

²⁷⁰ ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 8, Αρ. Πρωτ. 1043/θ/VII, Β. Υποπροξενείον Αγίων Σαράντα προς Υπουργείον Εξωτερικών, *Περί Δαούτ Δραγούμη*, Άγιοι Σαράντα, 10 Ιουλίου 1939. Το χωριό Λιόψη δεν κατοικείται πλέον. Βρίσκεται δίπλα στο χωριό Ασπροκλήσι Θεσπρωτίας.

²⁷¹ ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 8, Αρ. Πρωτ. 112/17/1/7, Δνσις Υπηρεσίας Αλλοδαπών προς το Υπουργείον Εξωτερικών, 26 Αυγούστου 1939. Η ετοιμολογία και η ορθογραφία των τοπωνυμίων της Βόρειας Ηπείρου είναι αρκετά σύνθετο ζήτημα, όπως αποδεικνύουν οι μελέτες του γλωσσολόγου Δικαίου Βαγιακάκου, ενδεικτικά βλ. Δικαίος Βαγιακάκος, «Συμβολή εις την μελέτην του γλωσσικού ιδιώματος της Χιμάρας Βορείου Ηπείρου», *Ιερά Μητροπολις Δρυϊνουπόλεως-Πωγωνιανής και Κονίτσης-ΠΑΣΥΒΑ, Βόρειος Ηπειρος - Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου (Κόνιτσα, 22-24 Αυγούστου 1987), Αθήνα, χ.ε., 1988, σσ. 304-336. Στην παρούσα μελέτη θα αρκεστούμε στην εκδοχή των τοπωνυμίων που παρατίθεται στο έργο του Γρηγόρη Κατσαλίδα, *Η ταυτότητα του Βορειοηπειρωτικού Ελληνισμού*, Ιωάννινα, ΙΒΕ, 2004, όπου δημοσιεύεται αναλυτικός κατάλογος με ετυμολόγηση και ερμηνεία των ονομάτων, αλλά και πληροφορίες για την προέλευση και τη χρήση τους.

ευνοϊκότερη πρόσβαση στην κατάληψη δημοσίων αξιωμάτων και διαφορετική μεταχείριση σε φορολογικά και δικαστικά ζητήματα.

Το 1936, οι Ιταλοί εκτιμούσαν ότι στην Αλβανία διαβίωναν περίπου τετρακόσιες πενήντα χιλιάδες μουσουλμάνοι, διακόσιες πενήντα χιλιάδες μπεκτασίδες, διακόσιες χιλιάδες «ορθόδοξοι Έλληνες σχισματικοί» (*ortodossi Greco-scismatici*), εκατό χιλιάδες καθολικοί, χίλιοι «ορθόδοξοι Σλάβοι σχισματικοί» και πεντακόσιοι Έλληνες-ουνίτες.²⁷² Χαρακτηριστικό της συνύπαρξης των θρησκειών είναι πως υπήρχε φανατισμός, περισσότερο ή λιγότερο συγκεκαλυμμένος, αν και «ο φανατισμός των φυλών είναι περισσότερος από αυτόν των θρησκειών».²⁷³ Σε πολλές περιπτώσεις οι «σχισματικοί» αλλά και οι μουσουλμάνοι επιδείκνυαν περιφρόνηση για τη θρησκεία, λόγω της κακής οργάνωσης και του χαμηλού ηθικού και πνευματικού επιπέδου του κλήρου τους.²⁷⁴

Η Ρώμη είχε δηλώσει από την αρχή της παρουσίας της στην Αλβανία την συμπάθειά της στο μουσουλμανισμό. Οι μουσουλμάνοι άλλωστε αποτελούσαν την πλειονότητα του αλβανικού πληθυσμού (70%) και οι καλές σχέσεις μαζί τους θα διευκόλυναν τη διοίκηση του αλβανικού κράτους.²⁷⁵ Αλλά και η ηγεσία της μουσουλμανικής κοινότητας από την πλευρά της, ταυτιζόταν με τις φασιστικές αξίες. Σύμφωνα με τον επικεφαλής της μουσουλμανικής κοινότητας της Αλβανίας και αρχιμουφτή των Τυράνων *Bexhmet Shapati*, το φασιστικό καθεστώς είχε πολλά κοινά στοιχεία με τις θεμελιώδεις αρχές του μουσουλμανισμού, ιδιαίτερα της αλληλεγγύης και της πειθαρχίας.²⁷⁶

²⁷² ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Telespresso N. 220243/71, Ministero degli Affari Esteri al R. Ambasciata presso la Santa Sede, *Dati sulla situazione missionaria e religiosa in Albania*, Roma, 16 Giu(gno) 1936, Anno XIV. Επιπλέον μια μικρή ομάδα εβραίων κατοικούσε στην Αυλώνα και το Δέλβινο, χωρίς να γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό, βλ. Αρχείο IMXA, Department of State, 875.00-8-3043, *Albania: Basic Handbook Part I, Pre-invasion*, August 1943, p. 65. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι κάποιοι από αυτούς ήταν Έλληνες υπήκοοι, βλ. έγγραφα υπ' αριθμ. 3 και 5 στο Παράρτημα.

²⁷³ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Telespresso N. 220243/71, Ministero degli Affari Esteri al R. Ambasciata presso la Santa Sede, *Dati sulla situazione missionaria e religiosa in Albania*, Roma, 16 Giu(gno) 1936, Anno XIV.

²⁷⁴ *Ibid.*

²⁷⁵ Οι μουσουλμάνοι είχαν δικό τους θρησκευτικό αρχηγό, τον αρχιμουφτή, στα Τίρανα. Σε αυτόν υπαγόταν η ιερατική σχολή στην πρωτεύουσα, από την οποία προέρχονταν οι ιερείς και οι μουφτήδες, που βρίσκονταν στις κύριες πόλεις της Αλβανίας: Σκόδρα, Δυρράχιο, Κορυτσά, Βεράτι, Αργυρόκαστρο και Αυλώνας, *ibid.* Μεταξύ των μουσουλμάνων, οι σουνίτες κήρυξαν το μουσουλμανισμό στην Αλβανία ανεξάρτητο από το Χαλιφάτο της Κωνσταντινούπολης, χωρίς να δώσουν εθνικιστική χροιά στην ανεξαρτησία αυτή, αφού αρνήθηκαν να μεταφραστεί το Κοράνι και να γίνουν δεήσεις και προσευχές στα αλβανικά, στο Απόστολος Γλαβίνας, *Το Αυτοκέφαλον της εν Αλβανία...*, ό.π., σελ. 149.

²⁷⁶ Σε προπαγανδιστικό φυλλάδιο αναφέρεται: «Η ισλαμική πίστη εμπνέει την πειθαρχία, την εργασία και τη δικαιοσύνη, όπως ο φασισμός», «ο ισλαμισμός ενθαρρύνει την κατασκευή δρόμων, γεφυρών, υδραγωγείων, όπως ο φασισμός θεωρεί την επικοινωνία πολιτισμό», «ο ισλαμισμός δείχνει αλληλεγγύη στους φτωχούς, όπως ο φασισμός, που μοιράζει τρόφιμα», βλ. ACS, Ministero della Cultura Popolare, B.2 (1940-1941).

Η ιταλική πολιτική εκμεταλλεύτηκε τις θρησκευτικές διαφορές των μουσουλμάνων με τους μπεκτασίδες στη νότια Αλβανία.²⁷⁷ Οι μπεκτασίδες κατοικούσαν κυρίως στο νομό Κορυτσάς και σύμφωνα με τον μπεκτασή επίσκοπο, αριθμούσαν γύρω στους είκοσι πέντε χιλιάδες πιστούς.²⁷⁸ Οι Ιταλοί για να προσελκύσουν τους μπεκτασίδες, το 1940 ανέβασαν την ετήσια κρατική επιχορήγηση από σαράντα στα ογδόντα δύο χιλιάδες αλβανικά φράγκα.²⁷⁹ Αντίθετα, στους μουσουλμάνους αύξησαν από εκατόν πενήντα σε διακόσια πενήντα χιλιάδες αλβανικά φράγκα, εκ των οποίων τα διακόσιες χιλιάδες ήταν γραμμένα στον προϋπολογισμό και τα πενήντα χιλιάδες από προσωπική εισφορά του *Jacomoni*.²⁸⁰

Η Αλβανία είχε ένα σημαντικό ποσοστό καθολικών, που έφτανε το 1939 στο 10% του συνολικού πληθυσμού, η πλειονότητα του οποίου βρισκόταν στις βόρειες περιοχές της Αλβανίας, με κυριότερες πόλεις την Σκόδρα και το Δυρράχιο. Παρόλα αυτά, γίνονταν προσπάθειες για να επεκταθεί η θρησκευτική προπαγάνδα και στο Νότο· στην Κορυτσά, η Καθολική Εκκλησία αγόρασε το 1938 ένα σπίτι, αξίας οκτώ χιλιάδων αλβανικών φράγκων για την μετατροπή του σε εκκλησία, με σκοπό την προπαγάνδα προς τους ορθόδοξους. Στην ίδια πόλη στις αρχές του 1939 ιδρύθηκε Σχολή Οικοκυρικής, η οποία διευθυνόταν από καθολική καλόγρια.²⁸¹ Επιπλέον οι Ιταλοί ίδρυσαν τράπεζα, η οποία διευθυνόταν από ιταλό λοχαγό, ενώ πραγματοποιήθηκαν προσπάθειες για λειτουργία νυκτερινών σχολών. Ο νομάρχης Φλωρίνης αντιλήφθηκε έγκαιρα την ανάγκη για πνευματική επιρροή στους ορθόδοξους της Κορυτσάς και κατασκεύασε μεγάλο νοσοκομείο στη Φλώρινα, με

²⁷⁷ Οι μπεκτασίδες διατηρούσαν συνολικά έξι επισκοπές, τρεις στην Κορυτσά (Μελτσά, Σκράπαρι και Φράσερι) και από μία στο Αργυρόκαστρο, Ελβασάν και Κρούγια. Στα Τίρανα βρισκόταν ο Αρχιεπίσκοπος (Kryegyshata). Στην Κορυτσά υπήρχαν εννέα τεκέδες: Μάλτσα (έδρα επισκοπής), Τουράν, Κιατρίμ, Κούτς (Βίγλιτσα), Κρέσοβα, Στάρια (Ερσέκα), Βρέσνα, Μαζαρακ (επαρχία Όπαρη). Σε κάθε νομό έμεναν 3-4 δερβήσιδες με έναν ηγούμενο (Μπαμπά). Το μεγαλύτερο μέρος τους βρισκόταν στην περιφέρεια Όπαρη, βορειοδυτικά της Μοσχόπολης, στο ΙΑΥΕ, Έτος 1941, Φ. 15 Υποφ 3, Αρ. πρωτ. 51, Β. Προξενείο Κορυτσάς προς Υπουργείο Εξωτερικών, *Περί Μπεκτασίδων Κορυτσάς*, Κορυτσά, 25 Φεβρουαρίου 1941. Στο σημείο αυτό να τονίσουμε ότι το 1941 δεν υπήρχε Προξενείο στην Κορυτσά, αφού είχε συσταθεί η Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκηση Κορυτσάς. Εντούτοις, φαίνεται ότι η αλληλογραφία πραγματοποιούνταν με τα υπάρχοντα πριν τον πόλεμο έντυπα. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται σχεδόν στο σύνολο της αλληλογραφίας των ελληνικών διπλωματικών αρχών κατά την περίοδο της ελληνικής στρατιωτικής παρουσίας στην Αλβανία, από το Νοέμβριο του 1940 έως τον Απρίλιο του 1941.

²⁷⁸ *Ibid.* Σύμφωνα πάντως με την απογραφή του 1930, στο νομό Κορυτσάς κατοικούσαν 147.536 άτομα, εκ των οποίων 89.647 μουσουλμάνοι (25.000 μπεκτασίδες) και 57.889 χριστιανοί. Ο Επίσκοπος υπολόγιζε ότι στο σύνολο 688.280 μουσουλμάνων της Αλβανίας οι διακόσιες χιλιάδες ήταν μπεκτασίδες.

²⁷⁹ *Ibid.* Από αυτά, πενήντα χιλιάδες αλβανικά φράγκα δοθήκαν στα Τίρανα για την κατασκευή μεγάλου του Αρχιεπισκόπου, είκοσι χιλιάδες για την ανέγερση σχολής Δερβησίδων στον τεκέ Τουράνι, οκτώ χιλιάδες για τον εξοπλισμό του σχολείου και τέσσερις χιλιάδες για τις αναγκές των μπεκτασίδων της Κορυτσάς.

²⁸⁰ *Ibid.*

²⁸¹ ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 44, Νομαρχία Φλωρίνης προς το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Παιδείας, Φλώρινα, 12 Ιανουαρίου 1939.

δυνατότητα εξυπηρέτησης και των κατοίκων της Κορυτσάς.²⁸² Σύμφωνα με τον ιταλική Πρεσβεία στα Τίρανα, οι τοπικές αρχές γενικά έδειχναν μεγάλη αδιαφορία για τη διείσδυση του Βατικανού, αλλά παρατηρούνταν μια μυστικοπάθεια που πάντα σχετιζόταν με τις οδηγίες που οι αρχές λάμβαναν από την κυβέρνηση του Ζογ.²⁸³

Η Καθολική Εκκλησία προσπάθησε να επωφεληθεί της παρουσίας των ιταλικών στρατευμάτων στην Αλβανία, ώστε να προωθήσει την διείσδυσή της στη χώρα. Η καθολική προπαγάνδα πραγματοποιούνταν από μισιονάριους, κυρίως στη βόρεια Αλβανία, την Κορυτσά και την Αυλώνα.²⁸⁴ Στην Κορυτσά δραστηριοποιούνταν κυρίως λαζαριστές, με έναν ιταλό ιερέα για την άσκηση του ποιμαντικού έργου, ενώ στην Αυλώνα οι αλβανοί φραγκισκανοί ιερείς (εκτός από έναν Γερμανό), οι Ελισαβετίνες Αδερφές (δέκα Αλβανίδες και δύο Ιταλίδες) και οι Αδελφές του Ελέους (όλες Ιταλίδες). Στο Ελβασάν δραστηριοποιούνταν τρεις ουνίτες ιερείς, δύο Αλβανοί και ένας Ιταλο-Αλβανός.²⁸⁵ Στην περιοχή της Κορυτσάς υπεύθυνος για την προπαγάνδα του ουνιτισμού ήταν ο ιερέας *Brunetti*, βοηθούμενος από τον ιερέα Χρήστο *Trebeca* - ο οποίος μόλις είχε ασπαστεί τον καθολικισμό - και έναν άλλο νεαρό αλβανό ιερέα που βρισκόταν στο Ελβασάν.²⁸⁶

²⁸² *Ibid.* Επιπλέον, ο νομάρχης Φλώρινης πρότεινε στο Υπουργείο Παιδείας τα παρακάτω μέτρα: α) Την ενίσχυση της Οικοκυρικής Σχολής Φλώρινας, η οποία διατηρούνταν και διευθυνόταν από το Σύλλογο προς διάδοση των Ελληνικών Γραμμάτων, ώστε να μπορούν να φοιτούν σε αυτή δέκα τουλάχιστον μαθήτριες από την Αλβανία, β) Την ανέγερση διδακτηρίων για τα Γυμνάσια Αρρένων και Θηλέων Φλώρινας, ώστε να παρέχεται μόρφωση στα παιδιά των χριστιανών της Κορυτσάς και των χωριών του Νομού της, τα οποία θέλουν να λάβουν ελληνική παιδεία. Για το σκοπό αυτό η Νομαρχία Φλώρινας θα παραχωρούσε δωρεάν το οικόπεδο για την ανέγερση του Γυμνασίου και γ) Την ίδρυση στη Φλώρινα, έστω και παραρτήματος μιας ελληνικής τράπεζας, για την εξυπηρέτηση των αναγκών των κατοίκων της Κορυτσάς.

²⁸³ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Legazione di Italia al Regio Ministero degli Affari Esteri, Tirana, 28 Feb 1938 XVI.

²⁸⁴ Οι μουσουλμάνοι, όπως και οι χριστιανοί ορθόδοξοι, δεν είχαν οργανώσει ιεραποστολές όπως οι καθολικοί, και διατηρούσαν την πίστη τους με τη διδασκαλία της κατήχησης και τα κηρύγματα. Η οργάνωση των καθολικών περιλάμβανε τις αρχιεπισκοπές Δυρραχίου, Σκόδρας και τις επισκοπές Alessio (Lezha-Λιτσός), Sappa (Zadrima-Vau i Dejës), Pulati (Pult), Orosh, και ενορίες στο Δυρράχιο, Κορυτσά, Αυλώνα και Δέλβινο στο ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Telespresso N. 220243/71, Ministero degli Affari Esteri al R. Ambasciata presso la Santa Sede, *Dati sulla situazione missionaria e religiosa in Albania*, Roma, 16 Giu(gno) 1936, Anno XIV. Παράλληλα, εξέδιδαν στη Σκόδρα το περιοδικό Hylli I Dritës, μηνιαίο περιοδικό των Φραγκισκανών μοναχών υπό τη διεύθυνση του Georgj Fishta και το περιοδικό Leka, μηνιαίο περιοδικό των Ιησουιτών μοναχών, υπό τη διεύθυνση του Dott. Zef Pashko Saraçi, ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 264/49, Sf. 6, Telespresso N.4028/1245, Luogotenenza Generale di S.M. il Re Imperatore in Albania al Regio Ministero degli Affari Esteri, Tirana, 26 Luglio 1939 XVII.

²⁸⁵ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Telespresso N. 220243/71, Ministero degli Affari Esteri al R. Ambasciata presso la Santa Sede, *Dati sulla situazione missionaria e religiosa in Albania*, Roma, 16 Giu(gno) 1936, Anno XIV. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με την καθολική προπαγάνδα στην Αλβανία, βλ. Edlira Titini, *I rapporti fra il regime comunista albanese e la Santa Sede e la loro influenza sulla politica interna verso la chiesa cattolica*, Tesi di Dottorato in Studi Politici, Sapienza, Università di Roma, 2017, pp. 34-86.

²⁸⁶ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Legazione di Italia al Regio Ministero degli Affari Esteri, Tirana, 28 Feb 1938 XVI. Ο Brunetti φαίνεται ότι απολάμβανε της εμπιστοσύνης του Jacomoni για τον προσεκτικό χειρισμό της κατάστασης, διότι δεν προκαλούσε τον ορθόδοξο πληθυσμό.

Οι Ιταλοί θεωρούσαν ότι οι μουσουλμάνοι, αλλά και οι μπεκτασίδες, αντιστέκονταν στον καθολικό προσηλυτισμό, ενώ παράλληλα ο μουσουλμανικός κλήρος προσπάθησε να αποκτήσει υψηλότερη θρησκευτική παιδεία, με την εκπαίδευση των ιερέων στους μεντρεσέδες, στο εθνικό Ιεροδιδασκαλείο Τιράνων ή την αποστολή μαθητών για σπουδές σε θρησκευτικά ιδρύματα του Καΐρου και τη Λαχόρη της Ινδίας.²⁸⁷ Σε πολλά μέρη υπήρχε η τάση να σχηματίσουν ένα ενωμένο μέτωπο με τις άλλες θρησκείες εναντίον της κομμουνιστικής αθεϊστικής κίνησης, ως εκ τούτου είχαν καλύτερες σχέσεις με τους καθολικούς και δημόσιες φιλικές συζητήσεις γύρω από θρησκευτικά ζητήματα.²⁸⁸

Σύμφωνα με τα στοιχεία του ιταλικού Υπουργείου Εξωτερικών, οι ορθόδοξοι (*greci scismatici*) ήταν οι λιγότερο ανθεκτικοί στον προσυλιτισμό, για τρεις κυρίως λόγους: πρώτον, διότι λόγω του αδύναμου θρησκευτικού τους συναισθήματος, δεύτερον λόγω της απογοήτευσης από την ακαταλληλότητα και την αναξιπιστία του ορθόδοξου κλήρου της Αλβανίας και τρίτον λόγω των πατριωτικών τους συναισθημάτων.²⁸⁹ Παρόλα αυτά, ήταν αντίθετοι στην ένωση των δύο Εκκλησιών, καθώς επηρεάζονταν από τη ελληνική προπαγάνδα, ενώ οι ουνίτες είχαν πενιχρή δύναμη. Το σημαντικότερο όμως εμπόδιο στην ένωση των Εκκλησιών υπήρξε το καθεστώς *Zog*, που υποστήριζε την αλβανική Ορθόδοξη Εκκλησία για να απομακρύνει τους ορθόδοξους από την επιρροή των γειτονικών κρατών (Ελλάδα, Σερβία), αλλά και για να εμποδίσει μια ένωση με τους καθολικούς, που θα δημιουργούσε μια ισχυρή χριστιανική μειονότητα στην Αλβανία.²⁹⁰

Ο ορθόδοξος πληθυσμός κατοικούσε κυρίως στις κεντρικές και νότιες περιοχές της Αλβανίας που υπάγονταν στον Αρχιεπίσκοπο Τιράνων και στις επισκοπές Βερατίου, Κορυτσάς και Αργυροκάστρου.²⁹¹ Μεταξύ των ορθοδόξων υπήρχαν οι εξής προσανατολισμοί: α) Οι «γραικόφιλοι», που έβλεπαν την θρησκευτική εξάρτηση από το

²⁸⁷ Στα Τίρανα εξέδιδαν το μηνιαίο μουσουλμανικό περιοδικό *Zani I Naltë*, με διευθυντή τον Haki Sharofi, ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 264/49, Sf. 6, Telespresso N.4028/1245, Luogotenenza Generale di S.M. il Re Imperatore in Albania al Regio Ministero degli Affari Esteri, Tirana, 26 Luglio 1939 XVII. Σήμερα η Λαχόρη είναι η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη του Πακιστάν.

²⁸⁸ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Telespresso N. 220243/71, Ministero degli Affari Esteri al R. Ambasciata presso la Santa Sede, *Dati sulla situazione missionaria e religiosa in Albania*, Roma, 16 Giu 1936, Anno XIV.

²⁸⁹ *Ibid.* Προφανώς οι Ιταλοί εκτιμούσαν ότι τα πατριωτικά αισθήματα των χριστιανών (φιλλεληνικά ή φιλο-αλβανικά) υπερίσχυαν των θρησκευτικών, γεγονός που τους έκανε εύκολο στόχο της θρησκευτικής προπαγάνδας, εφόσον ικανοποιούνταν οι αλυτρωτικές τους επιδιώξεις.

²⁹⁰ *Ibid.*

²⁹¹ Για το νομό Αργυροκάστρου, εντοπίστηκε καταγραφή θρησκευτικών κοινοτήτων του 1940, σύμφωνα με την οποία ο πληθυσμός του νομού ανερχόταν σε 159.609 κατοίκους (79.014 μουσουλμάνοι, 78.545 χριστιανοί, 39 εβραίοι και 11 καθολικοί), βλ. AQSH, F. 161, V. 1940, D. 662, fl. 11, Prefettura di Argirokastro, *Risposta all'ordine no 2011 dal 26 luglio 1940 XVIII*, 1940 XVIII.

Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και την πολιτική της Ελλάδας. Η ιδέα αυτή ήταν περισσότερο ισχυρή στην νότια Αλβανία (Αργυρόκαστρο, Δέλβινο, Άγιοι Σαράντα, Πρεμετή)· β) Οι εθνικιστές, που ήθελαν την Αυτοκέφαλη Εκκλησία και τη χρήση της αλβανικής γλώσσας στη θέση της ελληνικής και γ) Οι σλαβόφιλοι της Σκόδρας, περίπου χίλια άτομα, οι οποίοι ανέχονταν προσωρινά την Αυτοκέφαλη Εκκλησία, αλλά επιθυμούσαν τη θρησκευτική και πολιτική ένωση με τους ορθόδοξους της Γιουγκοσλαβίας.²⁹²

Οι σχέσεις με τους ορθόδοξους

Η πολιτική της Ρώμης απέναντι στις θρησκείες είχε ως στόχο να εξασφαλίσει ένα *modus vivendi* με τον αλβανικό πληθυσμό, ώστε να αποφύγει τις διαιρέσεις που θα μπορούσαν να προκαλέσουν δυσλειτουργίες στη διοίκηση του κράτους. Ο *Jacomoni* εξασφάλισε την υποστήριξη των μουσουλμάνων, που αποτελούσαν την πλειοψηφία, ανοικοδομώντας τζαμιά και πραγματοποιώντας επίσημες εκδηλώσεις σε μουσουλμανικούς χώρους λατρείας, προκαλώντας συχνά την αντίδραση των καθολικών.²⁹³ Την ίδια πολιτική ακολούθησε και με την Ορθόδοξη Εκκλησία, καθώς αυτή εκπροσωπούσε σε μεγάλο βαθμό το αλβανικό εθνικό στοιχείο του Νότου, ενώ παράλληλα επιδίωκε να δημιουργήσει τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη συνένωση με την Καθολική Εκκλησία.

Ένα από τα βασικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι ορθόδοξοι ήταν η μεροληπτική αντιμετώπισή τους από το καθεστώς *Zog* στην κατάληψη θέσεων του κρατικού μηχανισμού.²⁹⁴ Με αφορμή άρθρο της εφημερίδας *Giornale d' Italia*, ο Βαγγέλης Γκοτζιαμάνης (*Vagjel Gotzamani*), αντιπρόσωπος της Μητρόπολης Βερατίου στο Μικτό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο της αλβανικής Εκκλησίας, έστειλε επιστολή στον ιταλό υπουργό Εξωτερικών *Ciano*, ζητώντας μεγαλύτερη δικαιοσύνη στη διαχείριση του χριστιανικού στοιχείου στην Αλβανία.²⁹⁵ Στην επιστολή ανέφερε ότι μετά την συνένωση Ιταλίας -

²⁹² ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Telespresso N. 220243/71, Ministero degli Affari Esteri al R. Ambasciata presso la Santa Sede, *Dati sulla situazione missionaria e religiosa in Albania*, Roma, 16 Giu 1936, Anno XIV. Οι ορθόδοξοι της Σκόδρας περίμεναν σύντομα ένα δικό τους επίσκοπο σλάβο, τον Παί (Πία) Banushi, που την εποχή εκείνη έκανε τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο του Βελιγραδίου, *ibid.* Οι Ιταλοί τον είχαν χαρακτηρίσει ένθερμο υποστηρικτή του *Zog* και στις 7 Αυγ 1939 τον εξόρισαν για ένα χρόνο στο Redescono (Mantova), βλ. ASMAE, Gabinetto Albania (1938-1945), B. 151, Sf. Banushi Ilia di Nicola, *Nella seduta del 7.8.1939*. Ελευθερώθηκε τον Μάιο του 1940 μετά την απονομή χάρης από τον *Ciano* σε ομάδα εξοριστών, με αφορμή την επίσκεψή του στην Αλβανία, *ibid.*, Telegramma N. 8034, R. Ministero Interno al Comando dei CC. RR di Tirana, *Persone messe in liberta*, Roma, 24/5/1940.

²⁹³ Roberto Morozzo de la Rocca, *op. cit.*, p. 180.

²⁹⁴ Βασίλειος Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου...*, No. 160, σελ. 352.

²⁹⁵ Πρόκειται για άρθρο του Virginio Gayda με τίτλο «Μεσόγειος», στο οποίο αναφέρεται στις τουρκικές προκλήσεις, που όμως ο Γκοτζιαμάνης με την επιστολή του αποδεικνύει ότι οι αλβανοί μουσουλμάνοι με τουρκική παιδεία είναι «περισσότερο προκλητικοί» από τους πραγματικούς Τούρκους, ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/14, Telespresso N. 71/14129/993, Ministero degli Affari Esteri a R. Lugotenenza Generale, Roma, 7 Mag 1940, Anno XXVIII.

Αλβανίας, επιτροπή ορθοδόξων χριστιανών συνοδευόμενη από τον Αρχιεπίσκοπο Αλβανίας Χριστόφορο παρουσιάστηκε στον *Jacomoni* και αφού εξέφρασε την αφοσίωση τους στο νέο καθεστώς, ζήτησε να υπάρχει αναλογικότητα στην απονομή κρατικών αξιωμάτων της επαρχιακής Διοίκησης, καθώς στις θέσεις αυτές τοποθετούνταν μουσουλμάνοι, ιδιαίτερα στην χωροφυλακή.²⁹⁶ Μάλιστα ανέφερε ότι ενώ το χριστιανικό στοιχείο της Αλβανίας κάλυπτε το 30% του πληθυσμού, κατείχε λιγότερο από το 10% στην κρατική και επαρχιακή εξουσία.

Ο Γκοτζιαμάνης στην επιστολή του ταύτισε την μουσουλμανική θρησκεία με την τουρκική εθνότητα.²⁹⁷ Ένα χρόνο μετά την ένωση των δύο κρατών, οι μουσουλμάνοι συνέχιζαν να είναι ευνοούμενοι της κυβέρνησης. Ακόμη και αλβανοί χριστιανοί που είχαν σπουδάσει στην Ιταλία ή είχαν παντρευτεί Ιταλίδες, απορρίπτονταν από τη Διοίκηση και από τη συμμετοχή τους στο αλβανικό Φασιστικό Κόμμα. Ο Γκοτζιαμάνης ανέφερε χαρακτηριστικά: «Φοβάμαι ότι μετά από ένα χρόνο καρποφόρας εργασίας της ιταλικής Διοίκησης, πνευματικά βρισκόμαστε στο 1920».²⁹⁸ Για το λόγο αυτό ζήτησε από τον *Jacomoni* αρχικά τον αναλογικό διορισμό στη δημόσια Διοίκηση, όχι μόνο ανά θρησκεία και εθνικότητα, αλλά και κατά επαρχία, καθώς ο συντριπτικός αριθμός κρατικών αξιωματούχων προερχόταν από τις επαρχίες της Κορυτσάς και Ελβασάν· κατά δεύτερον, την εφαρμογή των ισχυόντων νόμων για την αγροτική γη και τα εδάφη, για να διαπιστώσει ότι τα περισσότερα εκ των εδαφών και των δασών στην Αλβανία ήταν κρατικές εκτάσεις ή είχαν κλαπεί από τους χριστιανούς.²⁹⁹

²⁹⁶ *Ibid.* Για το λόγο αυτό, σύμφωνα με το Γκοτζιαμάνη, οι αναφορές της χωροφυλακής ήταν πάντα εναντίον των χριστιανών και ελάχιστες εναντίον των μουσουλμάνων. Στην επιστολή του μάλιστα αναφέρεται εναντίον του γραμματέα του Φασιστικού Κόμματος Tefik Mboria, ο οποίος είχε συνεργαστεί το 1919 με τους βρεττανούς για το συνέδριο της Lushnja και ακόμη πίστευε στη νίκη των Βρετανών και την πολιτική ικανότητα του Υπουργού Eden: «Αλλά ένοχοι βγαίνουν μόνο οι χριστιανοί, γιατί πάντα αυτοί που κρίνουν είναι μουσουλμάνοι». Ο Μητροπολίτης Χριστόφορος, κατά κόσμον Σωτήριος Κίσης, γεννήθηκε το 1882 στο Βεράτι της Αλβανίας. Το 1923 τοποθετήθηκε Μητροπολίτης Βελεγράδων, χωρίς να αναγνωριστεί από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Το 1933 αναδείχθηκε Μητροπολίτης Κορυτσάς και το 1937 εξελέγη από την ιερά Σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και Προκαθήμενος της Εκκλησίας της Αλβανίας. Παραιτήθηκε από τη θέση του το 1948, βλ. Απόστολος Γλαβίνας, «Ο Συνάδων Χριστόφορος και οι δραστηριότητές του για το εκκλησιαστικό ζήτημα της Αλβανίας», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1984, Τόμος ΣΤ', σσ. 69-103.

²⁹⁷ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/14, Telespresso N. 71/14129/993, Ministero degli Affari Esteri a R. Lugotenenza Generale, Roma, 7 Mag 1940, Anno XVIII. Ο Γκοτζιαμάνης εξέφρασε την εμμονή του στην «τουρκική» νοοτροπία των μουσουλμάνων, γράφοντας: «Εγώ δεν έχω σπουδάσει σε ιταλικό σχολείο, διότι πήγα σε ρουμανικό, αλλά πήγα πρόσφατα στην Puglia και εκεί έμαθα την παροιμία: «Siete turco tanto basta siete tutti d' una pasta» (Το να είσαι Τούρκος αρκεί για να είναι όλοι οι άλλοι το ίδιο).

²⁹⁸ *Ibid.*

²⁹⁹ *Ibid.*

Ο *Jacomoni* αφού άκουσε προσεκτικά την άποψη της αντιπροσωπείας, απολογήθηκε για την άγνοιά του στο ζήτημα της διαχείρισης του χριστιανικού στοιχείου: «Λυπάμαι που τα τελευταία τρία χρόνια ως πρεσβευτής της Ιταλίας γνώριζα λίγους ορθόδοξους· με αυτό θέλω να πω ότι το παλιό καθεστώς δεν έδινε σημασία σε αυτό το στοιχείο».³⁰⁰ Υποσχέθηκε γι' αυτό στην αντιπροσωπεία ότι θα έκανε ότι ήταν δυνατό για να τοποθετήσει περισσότερους χριστιανούς ορθόδοξους στη Διοίκηση. Παρόλα αυτά, σε επιστολή του προς το Υπουργείο Εξωτερικών, ο *Jacomoni* διατύπωσε τις πραγματικές του προθέσεις:

Ο ισχυρισμός ότι οι ορθόδοξοι είναι δυσανάλογοι στις δημόσιες θέσεις απαντά δίχως αμφιβολία στην αλήθεια. Το εξέφρασα και σε μία αντιπροσωπεία αλβανών ορθοδόξων (...) Αλλά βλέπετε ότι αυτή τη στιγμή μου είναι πολύ δύσκολο να αυξήσω αυτό το ποσοστό. Στην πραγματικότητα, οι ορθόδοξοι ενός υψηλού επιπέδου ασχολούνται όλοι με το εμπόριο και τα ελεύθερα επαγγέλματα· στα επαγγέλματα αυτά το ποσοστό είναι πολύ υψηλό σε σχέση με τις άλλες θρησκείες.³⁰¹

Όσον αφορά το ζήτημα της ένωσης των Εκκλησιών, ο Γκοτζίαμάνης θεωρούσε ότι οι μουσουλμάνοι ήταν με κάθε τρόπο εναντίον της απορρόφησης της Ορθόδοξης Εκκλησίας από την Καθολική. Για το σκοπό αυτό είχαν αναθέσει στον αλβανό Βαγγέλη Τουρτούλλη (*Vangjiel Turtulli*), ορθόδοξο έμπορο από την Κορυτσά και μέλος της ιταλικής Γερουσίας, ο οποίος μέχρι τον Απρίλιο του 1939 ήταν υπέρ της ένωσης, να πείσει τον *Jacomoni* ότι μια τέτοια απόφαση θα δυσχερανούσε την πλειονότητα του ορθόδοξου στοιχείου.³⁰²

Ο *Jacomoni* γνώριζε ότι η στάση της Ιεράς Συνόδου θα έπαιζε καθοριστικό ρόλο στη σύγκλιση των χριστιανικών εκκλησιών. Για το λόγο αυτό, το Σεπτέμβριο του 1939 απομάκρυνθηκε από την Αλβανία ο Μητροπολίτης Κορυτσάς Ευλόγιος, με το πρόσχημα

³⁰⁰ *Ibid.*

³⁰¹ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/14, Telespresso N. 38324/5012, Lugotenenza Generale di S. M. il Re Imperatore in Albania a Regio Ministero degli Affari Esteri, Ing. *Vangjiel Gogiamani*, Tirana, 28 Mag 1940.

³⁰² ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/14, Telespresso N. 71/14129/993, Ministero degli Affari Esteri a R. Lugotenenza Generale, Roma, 7 Mag 1940, Anno XVIII. Στην Αλβανία δεν υπήρχε Γερουσία επί βασιλείας Zog. Μετά την ένωση των δύο κρατών και δεδομένου ότι στην Ιταλία υπήρχε σώμα Γερουσίας, διορίστηκαν τέσσερις αλβανοί υπήκοοι, ένας από κάθε θρήσκευμα, ως μέλη της ιταλικής Γερουσίας. Αυτοί ήταν: Shefqet Verlaci (μουσουλμάνος, πρωθυπουργός της Αλβανίας), Gjjon MarkaGjoni (καθολικός, φύλαρχος Μιρδιτίας), Mustafa Kruja (μπεκτασής, πολιτικός αντίπαλος του Zog), Vangjiel Turtulli (χριστιανός, έμπορος Κορυτσάς), βλ. ΙΑΥΕ, Φ. 54, Υποφ. 2, Αρ. Πρωτ. 3648, Ελληνικών Γενικών Προξενίων Τιράνων προς το επί των Εξωτερικών Υπουργείον, *Ορκωμοσία αλβανών Γερουσιαστών*, Τίρανα, 26 Δεκεμβρίου 1939.

ότι δεν ήταν αλβανός υπήκοος.³⁰³ Για τους Ιταλούς, ο Ευλόγιος ήταν «γνωστός για τα αντι-ιταλικά του αισθήματα» και θεωρούνταν πάντοτε «ένας από τους μεγαλύτερους πράκτορες της ελληνικής προπαγάνδας στη νότια Αλβανία».³⁰⁴ Μάλιστα, επειδή βρισκόταν σε σύγκρουση με τον Αρχιεπίσκοπο Χριστόφορο για το ζήτημα της ένωσης των Εκκλησιών, η παρουσία του στην Αλβανία θα δημιουργούσε προστριβές με τους άλλους ιεράρχες ενόψει της επερχόμενης Ιεράς Συνόδου, που ήταν προγραμματισμένη για τον Φεβρουάριο του 1940.³⁰⁵

Ο Μητροπολίτης Ευλόγιος προσπάθησε να δείξει ότι έτρεφε φιλικά αισθήματα προς το νέο καθεστώς. Σε επιστολή του προς τον *Mussolini* το Δεκέμβριο του 1939, με την οποία ζήτησε την επιστροφή του διαβατηρίου του ώστε να περάσει τα Χριστούγεννα στην Κορυτσά, αναφέρει ότι κατά την επίσκεψη του *Jacomoni* στην Κορυτσά «τον καλωσόρισαν με ιδιαίτερες τιμές και απερίγραπτο ενθουσιασμό».³⁰⁶ Ο *Jacomoni* διακήρυξε στον λαό την πρόθεσή του να προστατεύσει τα δικαιώματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ενώ σύμφωνα με τον Ευλόγιο «ταυτόχρονα ζήτησε τη βοήθειά μου για την πραγματοποίηση της μεγάλης ιδέας του κράτους».³⁰⁷ Ο Ευλόγιος στην επιστολή του περιέγραψε και τη σχέση του και με τις ιταλικές στρατιωτικές αρχές:

³⁰³ Απόστολος Γλαβίνας, «Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας κατά τα έτη 1937-1967 (πρώτη προσέγγισης)», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, τόμος Β' (1980), σελ. 137. Μάλιστα η αλβανική κυβέρνηση και η ιταλική πρεσβεία στην Αθήνα προσπάθησαν να τον αναγκάσουν να παραιτηθεί, προτείνοντάς του τη θέση του Αρχιεπισκόπου Δωδεκανήσων. Το Μάρτιο του 1939 η Ιερά Σύνοδος είχε λάβει απόφαση να απομακρυνθεί ο Ευλόγιος (κατά κόσμο Ηλίας Κουρίλας) από την Κορυτσά, μετά τη συγκέντρωση διακοσίων περίπου υπογραφών Κορυτσαίων πολιτών, που συγκεντρώθηκαν με πρωτοβουλία του Βασίλειου Μάνη και του Πέτρου Κοτόκου, αδελφού του Επίσκοπου Αργυροκάστρου Παντελεήμονα, *ibid.*, σελ. 136. Περισσότερα για τις σχέσεις των δύο Μητροπολιτών, βλ. Elias Skoulidas, "Identities, Religion and Nationalism in the Late Interwar Period: Aspects of the Discourse of Greek Orthodox Bishops in Southern Albania", in Maria Oikonomou-Maria A. Stassinopoulou-Ioannis Zelepos (eds), *Griechische Dimensionen südosteuropäischer Kultur seit dem 18. Jahrhundert. Verortung, Bewegung, Grenzüberschreitung*, Wien, Peter Lang, 2011, pp. 265-283.

³⁰⁴ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/11, Telespresso N. 11287/3211, Luogotenenza Generale di S.M. il Re Imperatore in Albania al Regio Ministero degli Affari Esteri, Tirana, 6 Nov 1939.

³⁰⁵ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/11, Meloni a Jacomoni, (αχρονολόγητο). Οι αλβανοί χριστιανοί φαίνεται ότι θεωρούσαν αμφιλεγόμενη τη στάση των δύο ιεραρχών Ευλόγιου και Παντελεήμονος, καθώς ο πρώτος σε ιδιωτικές συζητήσεις φαίνεται να ανέφερε ότι «προσεύχεται κάθε μέρα για την ένωση των εκκλησιών», ενώ ο δεύτερος απευθυνόμενος σε καθολικό ακροατήριο, ευχήθηκε για «την ειρήνη στον κόσμο, τη σταθερότητα της εκκλησίας του Θεού και της ένωσης όλων», βλ. AQSH, F. 131, V. 1940, D. 101, fl. 3, *Missione della Chiesa Cristiana*, 25 Marzo 1940. Γεγονός είναι ότι η στάση των δυο ιεραρχών αντιμετωπίστηκε με επιφύλαξη και καχυποψία και από την Καθολική Εκκλησία.

³⁰⁶ Η επιστολή του Ευλόγιου ξεκινάει ως εξής: «Είμαι ένας Αλβανός που έχει αγαπήσει την πατρίδα του σε όλη του τη ζωή», ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/11, Telespresso N. 10064, Legazione d' Italia al Regio Luogotenenza Generale, Atene, 23 Dicembre 1939 XVII.

³⁰⁷ *Ibid.* Ο Ευλόγιος επιπλέον στην επιστολή του αναφέρει: «Μόλις γύρισε στα Τίρανα ο Τζιακομόνι έδωσε διαταγή να μου χορηγηθεί η απαραίτητη άδεια για το ταξίδι, το διαβατήριό μου σφραγίστηκε με το όνομα του δικού μας Vittorio Emanuele».

Η ανώτατη ιταλική Διοίκηση μου έχει εκφράσει την ευγνωμοσύνη της και τις ευχαριστίες της γι' αυτά που έχω κάνει και στέλνω στην εξοχότητά σας επισυναπτόμενη, μια επιστολή που μου έστειλε ο γενναίος στρατηγός Rossi, ο οποίος άκουσε την ομιλία μου, όταν επισκέφτηκε τον καθεδρικό ναό, και την μοίρασε στους στρατιώτες σαν μάθημα πατριωτισμού.³⁰⁸

Σε πλήρη σύμπνοια με την Ορθόδοξη Εκκλησία, οι αλβανικές αρχές είχαν ενημερώσει τις συνοριακές αρχές να εμποδίσουν την επιστροφή του.³⁰⁹ Το αίτημά του για να επισκεφτεί την Αλβανία δεν εγκρίθηκε από το ιταλικό Υπουργείο Εξωτερικών.³¹⁰

Παρόλα αυτά, η ιταλική Διοίκηση φρόντισε για την υλική υποστήριξη του Ευλόγιου κατά την παραμονή του στην Αθήνα. Τον Οκτώβριο του 1939 ο Μητροπολίτης Κορυτσάς παρουσιάστηκε στον ιταλό Πρέσβη στην Αθήνα και ανέφερε ότι βρισκόταν χωρίς χρήματα, καθώς το ποσό των τριάντα χρυσών ναπολεονίων που του χορηγήθηκαν με την αναχώρησή του από την Αλβανία είχαν εξαντληθεί, κατά τη διάρκεια της τρίμηνης διαμονής του στην Ελλάδα.³¹¹ Πρόσθεσε μάλιστα ότι και ο διάκονος της Μητρόπολης Κορυτσάς, Θεόδουλος Παπαδάκης, που τον συνόδευσε στο ταξίδι του και είχε μέχρι τη στιγμή της αναχώρησής του από την Κορυτσά δεκαπέντε χρυσά ναπολέονια, στερούνταν τα απαραίτητα για να επιβιώσει. Για τα λόγια αυτό, ζήτησε έκτακτη οικονομική βοήθεια σαράντα χρυσών ναπολεονίων για αυτόν και τον Θεόδουλο, επικαλούμενος ανάγκες λόγω του προχωρημένου της ηλικίας τους.³¹² Πράγματι, ο *Jacomoni* απέστειλε το ποσό των χιλίων πεντακοσίων

³⁰⁸ *Ibid.* Τη στάση απέναντι στο νέο ιταλικό καθεστώς περιγράφει ο Ευλόγιος και σε επιστολή του προς τον Φίλιππο Δραγούμη, Πρόεδρο της Παγκείου Επιτροπής: «Παραμείνας επί τετράμηνον περιεφρούρησα πανταχόθεν το ποιμνίον μου μετά την ιταλικήν κατοχήν κατορθώσας μάλιστα να αποσπάσω και την εκτίμησιν του στρατηγού Ρόσι. Ούτος, καίτοι εγώ ετήρησα παθητικήν στάση και δεν εξήλθον εις την υποδοχήν, με επεσκέφθη εις την Ι. Μητρόπολιν μετά του επιτελείου του και παρέμεινεν επί μίαν ώραν. Τότε συνήψαμεν το πρώτον ούτως ειπείν συμβόλαιον περί των προνομίων της εκκλησίας: ο λόγος μου εκείνος εξετυπώθη υπό του στρατηγού και διενεμήθη εις τον στρατόν. Είναι κατακεχωρημένος εις τα πρακτικά της Δημογεροντίας», βλ. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη «Ηπειρομνήμων», Αρχείο Ευλόγιου Κουρίλα/1.1-12 Προσωπική Αλληλογραφία/Εξερχόμενες Επιστολές σε 4 βιβλία, Βιβλίο Α', Ευλόγιος Κουρίλας προς τον πρόεδρο της Παγκείου Επιτροπής, Ψυχικό, 15 Σεπτεμβρίου 1940, σσ. 54-55, διαθέσιμο στο <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/28933> (ανακτήθηκε στις 18 Σεπτεμβρίου 2020).

³⁰⁹ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/11, Telespresso N. 1122/C, Luogotenenza Generale di S.M. il Re Imperatore in Albania al Regia Legazioni d' Italia, Tirana, 10 Gen 1940 XVIII.

³¹⁰ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/11, Telespresso N. 71/00687/35, Ministero degli Affari esteri al R. Luogotenenza Generale, Roma, 7 Gen 1940.

³¹¹ Ένα ναπολέονι αντιστοιχούσε σε ένα χρυσό εικοσάφραγκο.

³¹² ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/11, Telespresso N. 8072, R. Legazione d' Italia al Regia Luogotenenza Generale, Atene, 20 Ottobre 1939 XVII.

αλβανικών φράγκων, για την αποστολή των οποίων ο Ευλόγιος του εξέφρασε τις ειλικρινείς του ευχαριστίες.³¹³

Η καλή σχέση της αλβανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας με το νέο καθεστώς επιβεβαιώθηκε και κατά τη XII σύγκλιση της Ιεράς Συνόδου και του Μικτού Εκκλησιαστικού Συμβουλίου τον Ιούλιο του 1940.³¹⁴ Η Ιερά Σύνοδος αποφάσισε ότι οι επίσκοποι θα έπρεπε να μεριμνήσουν, μέσω των οργάνων τους, για την ενδυνάμωση του αισθήματος του ορθόδοξου πληθυσμού προς το φασιστικό καθεστώς, «που είναι ένας σημαντικός παράγοντας ανάπτυξης και βελτίωσης της κοινωνικής ζωής του λαού μας».³¹⁵ Λοιπά ζητήματα της Ιεράς Συνόδου αφορούσαν κυρίως την αύξηση της κυκλοφορίας του χριστιανικού περιοδικού *Jeta Kristiane* (Χριστιανική Ζωή),³¹⁶ αλλά και την καταγραφή των κινητών αντικειμένων (καλλιτεχνικής και αρχαιολογικής αξίας) που βρίσκονταν σε εκκλησίες και μοναστήρια.³¹⁷

Όσον αφορά την ορθόδοξη διδασκαλία, αυτή πραγματοποιούνταν από τους τετρακόσιους είκοσι ιερείς που συντηρούσε η Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας. Οι ιερείς πληρώνονταν συνήθως από τις κοινότητες όπου ασκούσαν το λειτούργημά τους και λάμβαναν συμπληρωματικό επίδομα από τον εκκλησιαστικό προϋπολογισμό, ανάλογα με την περίπτωση και τις ανάγκες.³¹⁸ Η ενίσχυση των εισοδημάτων τους από τους πιστούς των κατά τόπους ενοριών ήταν απαραίτητη, διότι από

³¹³ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/11, Telespresso N. 16519/C, Luogotenenza Generale di S.M. il Re Imperatore in Alania al Regia Legazione d' Italia in Atene, Tirana, 26 Dic 1939 XVII και ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/11, Telespresso N. 541, R. Legazione d' Italia al R. Luogotenenza Generale, Atene, 20 Gennaio 1940 XVIII.

³¹⁴ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/11, N-ri 94, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipnis al Luogotenenza Generale di S.M. il Re Imperatore, Tiranë, 23 VII 1940 XVIII. Το Μικτό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας αποτελούνταν από τα τέσσερα μέλη της Ιεράς Συνόδου, που ήταν κληρικοί και τέσσερις λαϊκούς εκπροσώπους από τις τέσσερις επισκοπές. Βασικός σκοπός ήταν ο έλεγχος των εξόδων των Επισκοπών, αλλά και η κατάρτιση του προϋπολογισμού της Εκκλησίας. Η σύνθεση του Μικτού Εκκλησιαστικού Συμβουλίου τον Ιούλιο του 1940 ήταν η εξής: Μητρόπολη Τιράνων και Δυρραχίου (Αρχιεπισκοπή): Χριστόφορος Κίσης, λαϊκό μέλος Anton Beca, Μητρόπολη Αργυροκάστρου: Μητροπολίτης Παντελεήμων Κοτόκος, λαϊκό μέλος Vasil Dilo, Μητρόπολη Βερατίου: Μητροπολίτης Αγαθάγγελος Τσαμτσής, λαϊκό μέλος V. Goxhamani, Μητρόπολη Κορυτσάς: Μιτροφόρος Βασίλειος Μάρκου, λαϊκό μέλος Dr. M. Sherko, *ibid*.

³¹⁵ *Ibid*.

³¹⁶ Το χριστιανικό περιοδικό *Jeta Kristiane* εκδιδόταν μηνιαία, βλ. Γιούλα Κουτσοπανάγου, «Ο ελληνόγλωσσος Τύπος στην Αλβανία: Πρώτη διερεύνηση στα αλβανικά και ελληνικά αρχεία και βιβλιοθήκες», *Ο Ελληνικός Τύπος*, INE/EIE, Αθήνα, 2005, σελ. 460.

³¹⁷ Η μοναστηριακή περιουσία στις ορθόδοξες επισκοπές ήταν αρκετά δυσανάλογη. Σύμφωνα με τον προϋπολογισμό του 1940-1941, τα έσοδα από τη μοναστηριακή περιουσία είχε προβλεφθεί ως εξής: Αρχιεπισκοπή 900 αλβ. φράγκα, Επισκοπή Αργυροκάστρου 9000, Βερατίου 5000, Κορυτσάς 1500, στο ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/11, N-ri 94, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipnis al Luogotenenza Generale di S.M. il Re Imperatore, Tiranë, 23 VII 1940 XVIII.

³¹⁸ *Ibid*.

τον εκκλησιαστικό προϋπολογισμό δεν μπορούσαν να καλυφθούν οι μηνιαίοι μισθοί των ορθόδοξων ιερέων.³¹⁹ Το νέο καθεστώς φρόντισε για την οικονομική ενίσχυση της ορθόδοξης Εκκλησίας, τριπλασιάζοντας τον προϋπολογισμό στα 187.500 αλβανικά φράγκα, από τα 60 χιλιάδες αλβανικά φράγκα που λάμβανε υπό το καθεστώς *Zog*.³²⁰

Το ζήτημα της ένωσης Καθολικής και Ορθόδοξης Εκκλησίας

Αν και οι ρίζες του εκτεινόταν πολύ πριν την ιταλική επέμβαση στην Αλβανία, το ζήτημα της ένωσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας με την Καθολική απέκτησε ιδιαίτερη σημασία για τη νέα πολιτική κατάσταση που προέκυψε μετά τη συνένωση των δύο κρατών. Το πέρασμα της αλβανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στη Ρωμαϊκή θα αλλοίωνε τον ορθόδοξο χαρακτήρα της πρώτης, καθώς το Βατικανό θα ασκούσε ισχυρή επιρροή στους ορθόδοξους του Νότου, ήταν δε ιδιαίτερα χρήσιμο για την αποσύνδεση των ορθόδοξων από τις βαλκανικές επιρροές, ιδιαίτερα της Ελλάδος.³²¹ Άλλωστε, κατά την άποψη του *Jacomoni*, δύσκολα θα μπορούσαν να προκαλέσουν με άλλο τρόπο το πνευματικό και υλικό ενδιαφέρον της Ορθόδοξης Εκκλησίας, λόγω της ελληνικής εκκλησιαστικής παράδοσης και του αναμφίβολου κύρους της σε μεγάλη ζώνη της νότιας Αλβανίας.³²² Στο γεγονός αυτό προστίθεντο οι «άθλιες συνθήκες στις οποίες βρίσκονταν, τόσο από καθαρά θρησκευτική όσο και από οικονομική άποψη, η Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία».³²³

Σε συνάντηση του *Jacomoni* με τον Βησσαρίωνα Τζιοβάνι, ο τελευταίος περιέγραψε με τα μελανότερα χρώματα την κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας.³²⁴ Ο Βησσαρίων, αν

³¹⁹ *Ibid.*

³²⁰ Βασίλειος Κόντης (επιμ.), *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου...*, ό.π., αρ. 162, σελ. 357.

³²¹ Η δράση του ελληνοκαθολικού δόγματος έβρισκε πρόσφορο έδαφος σε κάθε κατεχόμενη χριστιανική περιοχή. Στην Ελλάδα ο ουνιτισμός χρησιμοποιούσε ως όργανό του το γνωστό ουνίτη Επίσκοπο Αθηνών Καλαβάση. Επίσης, όργανο της πολιτικής του Βατικανού στην Ελλάδα θεωρούνταν ο καθολικός Επίσκοπος Σαντορίνης Τιμόθεος Ραϊμόνδος, Η πολιτική του Βατικανού προσπάθησε να παρασύρει στην κατεύθυνση της συνένωσης και τη Ρωσική Εκκλησία. Για το σκοπό αυτό έστειλε στη Ρωσία τον Ρώσο Ουνίτη Μαριώφ, ο οποίος είχε διαμείνει για μεγάλο χρονικό διάστημα στη Ρώμη, βλ. ΙΑΥΕ, Έτος 1944, Φ. 30, Υποφ. 2, Αρ. Πρωτ. Π/1416, Πλωτάρχης Ι. Μελισσινός προς ΔΕΥΠ (σημ. Διεύθυνση Ειδικών Υπηρεσιών Πολέμου), Ρώμη, 29 Σεπτεμβρίου 1944.

³²² Giovanni Cimbalo, “La Chiesa della comunità arbëreshë e la Chiesa di rito greco-cattolica in Albania: una sola Chiesa”, *Rivista telematica* (www.statoe-chiese.it), 3 Ottobre 2016, p.11, διαθέσιμο στο <https://www.statoe-chiese.it/contributi/la-chiesa-della-comunita-arbereshe-e-la-chiesa-di-rito-greco-cattolica-in-a-diritto-canonico> (προσβάσιμο στις 30 Οκτ 2020),

³²³ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, *Telespresso* N. 5243/1705, Luogotenenza Generale di S. M. il Re Imperatore in Albania al R. Ministero Affari Esteri, *Unitismo*, Tirana, 16 Agosto 1939 XXII.

³²⁴ Ο Βησσαρίων Τζιοβάνι (κατά κόσμον Πέτρος Ιωαννίδης ή Πέτρος Τζοβάνης) καταγόταν από το Ελβασάν, σπούδασε Θεολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και το 1918 χειροτονήθηκε κληρικός από το Μητροπολίτη Δυρραχίου Ιάκωβο. Το 1924 διορίστηκε Αρχιερατικός Επίτροπος τη Μητρόπολης Δυρραχίου, χωρίς όμως να γίνει δεκτός από τους προκρίτους της πόλης και το ποιμνίο. Εγκατέλειψε την Αλβανία και χειροτονήθηκε επίσκοπος στη Μονή Σαβίνας, στην πόλη Noci Herceg στο σημερινό Μαυροβούνιο. Το 1929 ο Βησσαρίων μαζί με τον Επίσκοπο Σκόδρας Βίκτωρα, χειροτόνησαν (πραξικοπηματικά) τα μέλη της Ιεράς Συνόδου της

και δεν αποτελούσε μέλος της Ιεράς Συνόδου, εν τούτοις θεωρούνταν από τον *Jacomoni* ένα από τα πιο έγκυρα μέλη του ορθόδοξου κλήρου.³²⁵ Σε συζήτηση που είχαν οι δύο άντρες, ο Βησσαρίων ομολόγησε την πλήρη ηθική και οργανωτική αποσύνθεση της Ορθόδοξης αλβανικής Εκκλησίας, ανίκανης να δημιουργήσει ένα πνευματικό κέντρο θρησκευτικής ανύψωσης και συγκέντρωσης. Εξέφρασε επιπλέον την άποψη ότι υπήρχε ελπίδα σωτηρίας για την Ορθόδοξη Εκκλησία μόνο μέσω της ένωσης των Εκκλησιών. Για το λόγο αυτό, θεωρούσε ότι ήταν ανάγκη να επιταχυνθούν οι διαδικασίες καθώς η πολιτική κατάσταση ήταν ώριμη, ώστε να μην ριζωθεί στις μάζες η πεποίθηση ότι η κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας θα μπορούσε να παραταθεί μέσα στη νέα πολιτική κατάσταση.³²⁶

Η ηγεσία της Αυτοκέφαλης αλβανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας ήταν σύμφωνη για την άμεση ένωση των δυο Εκκλησιών. Σε συζήτηση του Προκαθήμενου της Εκκλησίας Αρχιεπίσκοπου Τιράνων Χριστόφορου με τον γραμματέα της Τοποτηρητείας *Salvatore Meloni*, ο Αρχιεπίσκοπος παραδέχθηκε ότι «ο ουνιτισμός υπήρχε πάντοτε στην Αλβανία», αλλά δεν υπήρχαν οι πολιτικές συνθήκες για να επιτύχει.³²⁷ Συμπλήρωσε μάλιστα ότι ο ορθόδοξος πληθυσμός θα δεχόταν την ένωση με τη Ρωμαϊκή Εκκλησία και μόνο ένα αμελητέο ποσοστό θα προσπαθούσε να αντισταθεί, «όπως είχε γίνει και το 1929 όταν εφαρμόστηκε το Γρηγοριανό ημερολόγιο».³²⁸ Γι' αυτό και το ζήτημα της ένωσης θα έπρεπε να συζητηθεί στην Ιερά Σύνοδο.

Το δύσκολο κατά την επίλυση του ζητήματος στη σύγκλιση της Ιεράς Συνόδου θα ήταν η επίτευξη ομοφωνίας για τη μετάβαση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον καθολικισμό.

αλβανικής Εκκλησίας, ενώ ο ίδιος ανέλαβε Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας, Μητροπολίτης Δυρραχίου και τοποτηρητής της Μητρόπολης Κορυτσάς. Το 1936 ύστερα από την παρέμβαση του βασιλιά Ζογ, αναγκάστηκε σε παραίτηση, με αφορμή τα σοβαρά προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί στην Αλβανία από την ουνιτική προπαγάνδα και την πολιτική του Βησσαρίωνα, που ευνοούσε τη σερβική και βουλγαρική πολιτική διείδωση στη χώρα, βλ. Απόστολος Γλαβίνας, *Το Αυτοκέφαλον της εν Αλβανία...*, ό.π., σσ. 286-344.

³²⁵ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Telespresso N. 5243/1705, Luogetenza Generale di S. M. il Re Imperatore in Albania al R. Ministero Affari Esteri, *Unitismo*, Tirana, 16 Agosto 1939 XXII.

³²⁶ *Ibid.*

³²⁷ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Telespresso N. 5243/1705, Luogetenza Generale di S. M. il Re Imperatore in Albania al R. Ministero Affari Esteri, *Unitismo*, Tirana, 16 Agosto 1939 XXII. Ο Meloni υπηρέτησε στην Αλβανία από την περίοδο του Α΄ΠΠ ως αξιωματικός των καραμπινιέρων και αργότερα ανέλαβε πολιτικές θέσεις ως Πρόξενος της Αυλώνας και αργότερα της Σκόδρας. Μετά την ιταλική επίθεση το 1939, ανέλαβε καθήκοντα γραμματέα της Τοποτηρητείας, διαμορφώνοντας την ιταλική πολιτική στο πλευρό του *Jacomoni*. Το Μάιο του 1943, ο Meloni τοποθετήθηκε Γενικός Πρόξενος στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Records of US Department, 875.00-570, No. 1610 (R-1491), American Consulate General to the Secretary of State, *Transmitting Information Concerning Albania Obtaining from an Italian Official Formerly in that Country*, Istanbul, Turkey, October 22, 1943.

³²⁸ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Telespresso N. 5243/1705, Luogetenza Generale di S. M. il Re Imperatore in Albania al R. Ministero Affari Esteri, *Unitismo*, Tirana, 16 Agosto 1939 XXII. Στην Ελλάδα το Γρηγοριανό ημερολόγιο εφαρμόστηκε το 1923.

Σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Χριστόφορο από τα πέντε μέλη της Ιεράς Συνόδου, τα τρία θα ήταν αποφασιστικά υπέρ της ένωσης - δηλαδή ο ίδιος, ο επίσκοπος Βερατίου Αγαθάγγελος και ο μιτροφόρος Βασίλειος Μάρκου - ενώ αντίθετοι θα ήταν πιθανόν οι Αργυροκάστρου Παντελεήμων και Κορυτσάς Ευλόγιος. Για τον Επίσκοπο Αργυροκάστρου, ο Χριστόφορος εκτιμούσε ότι δεν θα ήταν αδύνατο να λάβει τη σύμφωνη γνώμη του. Για το σκοπό αυτό είχε αναλάβει ο *Mihail Sherko*, αλβανός διπλωμάτης στην υπηρεσία της Τοποτηρητείας, να κάνει επαφές με τον Παντελεήμονα τις προσεχείς ημέρες.³²⁹ Όσον αφορά τον Ευλόγιο, για τον οποίο ο Χριστόφορος θεωρούσε ότι είχε σχηματίσει άσχημη εικόνα η εκκλησιαστική του περιφέρεια, θα μπορούσαν να τον κατηγορήσουν για «έλλειψη πάθους», σύμφωνα με το κανονικό δίκαιο, ακόμη και να προχωρήσουν στην αποπομπή του σε μια συνεδρίαση της Ιεράς Συνόδου. Τέλος, πρόσθεσε ότι «οι διεργασίες που είχαν ανασταλεί από τα γεγονότα του Απριλίου, θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν σε ένα ταξίδι του Κουρίλα στην Ελλάδα τις προσεχείς εβδομάδες».³³⁰

Καθώς η κατάσταση θεωρούνταν ώριμη για να βρεθεί μια λύση χωρίς τριγμούς, η ένωση των δύο Εκκλησιών, σύμφωνα πάντα με τον *Jacomoni*, προϋπέθετε δύο πράγματα: πρώτον, την υποστήριξη της Ορθόδοξης Εκκλησίας καλύπτοντας τις διάφορες πνευματικές και υλικές της ανάγκες, ώστε να διευκολύνει τις συζητήσεις της Ιεράς Συνόδου· δεύτερον, την αποφυγή - σε πρώτο χρόνο - της εμπλοκής στις συνομιλίες με τους ορθοδόξους ενός Αποστολικού απεσταλμένου ή άλλου εκπροσώπου του Βατικανού, προκειμένου να αποφευχθεί η πιθανότητα ευαισθητοποίησης του αλβανικού περιβάλλοντος και της φασιστικής κυβέρνησης, που αντιδρούσε δυσμενώς στις πιέσεις του Βατικανού.³³¹

³²⁹ Ο *Mihail Sherko* ήταν ορθόδοξος από την Κορυτσά, ιδρυτής και πρώτος διευθυντής του Λυκείου Κορυτσάς (1925), προϊστάμενος της αλβανικής Τηλεγραφικής Υπηρεσίας (Albanian Telegraphic Agency, 1929) και εκδότης των εφημερίδων *Jeta* και *Shqiptarja*. Από το 1939 τοποθετήθηκε ως Επιθεωρητής και Σύμβουλος της ιταλικής Τοποτηρητείας στην Αλβανία με το βαθμό του Πληρεξούσιου Υπουργού Α΄ Τάξης, στο Robert Elsie, *op. cit.*, pp. 410-411.

³³⁰ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Telespresso N. 5243/1705, Luogotenenza Generale di S. M. il Re Imperatore in Albania al R. Ministero Affari Esteri, *Unitismo*, Tirana, 16 Agosto 1939 XXII. Πέρα από την ηγεσία της Εκκλησίας, οι ιταλικές αρχές παρακολουθούσαν τη δράση «γνωστών ελληνοφίλων και ελληνόφωνων», που διεξήγαγαν ανθενωτική προπαγάνδα, στις περιοχές όπου κατοικούσαν: Βασίλης Σαχίνης-χρηματιστής, κάτοικος Αργυροκάστρου, Παπαδόπουλος (χ.ο.)-χρηματιστής, κάτοικος Αργυροκάστρου, αδερφοί Λίτση-έμποροι, κάτοικοι Γεωργουτσάτων, Γρηγόρης Κιτσάτης-ιατρός, κάτοικος Αργυροκάστρου, Βασίλειος Ζώγκος-δικηγόρος, κάτοικος Τιράνων, Νίκος Λέζος, Δημήτρης Βαβάκος και Γρηγόρης (χ.ο.)-υπάλληλοι του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, κάτοικοι Τιράνων, βλ. AQSH, F, 131, V. 1940, D. 101, fl. 11, N. 01452, Il Consigliere Permanente di Polizia a Luogotenenza Generale di S.M. il Re Imperatore in Albania, *Chiesa ortodossa autocefala*, 2 Maggio 1940, XVIII.

³³¹ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Telespresso N. 5243/1705, Luogotenenza Generale di S. M. il Re Imperatore in Albania al R. Ministero Affari Esteri, *Unitismo*, Tirana, 16 Agosto 1939 XXII.

Τις απόψεις του *Jacomoni* συμμεριζόταν απόλυτα το ιταλικό Υπουργείο Εξωτερικών, θέτοντας ως προτεραιότητα την ένωση των χριστιανικών εκκλησιών και την αποφυγή Αποστολικού απεσταλμένου στις διαπραγματεύσεις.³³² Η ένωση αυτή θα ήταν παράγοντας μεγίστης σημασίας για τις πολιτικές εξελίξεις στην Αλβανία και αμοιβαία επωφελής. Οι ενέργειες όμως του *Jacomoni* θα έπρεπε να είναι ιδιαίτερα προσεκτικές, ώστε να αφήνει την εντύπωση ότι η Ιταλία αποφεύγει να επικροτήσει με συγκεκριμένο τρόπο κάποια θρησκευτική ομάδα, σέβεται την ελευθερία του θρησκευτικού αισθήματος και διατηρεί αμερόληπτη στάση απέναντι στις τρεις θρησκείες της χώρας.³³³

Μετά την απομάκρυνση του Μητροπολίτη Ευλόγιου από την Κορυτσά, η πίεση για την ένωση των εκκλησιών εστιάστηκε στον Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονα. Σε συνεχείς επαφές με απεσταλμένο του Αρχιεπίσκοπου Χριστόφορου, ο Παντελεήμων «έδειχνε αμηχανία αλλά όχι εχθρικότητα».³³⁴ Αυτό έκανε τον Αρχιεπίσκοπο να πιστεύει πως θα μπορούσε να πήγαινε δίχως άλλο στην Ιερά Σύνοδο και να ανακηρύξει την ένωση. Ωστόσο ο Χριστόφορος θεωρούσε πως η ανακήρυξη της ένωσης θα έπρεπε να συνοδεύεται από μία ιταλική δήλωση για τη μελλοντική οργάνωση της Εκκλησίας, ώστε να πειστεί ο κλήρος ότι με τη νέα τάξη πραγμάτων θα αποκομίσουν περισσότερα υλικά από ότι ηθικά οφέλη. Για την στήριξη του Αρχιεπίσκοπου, ώστε να είναι προκαταβολικά σίγουρος για την ιταλική υποστήριξη, θα έπρεπε να διατεθεί ετήσια επιχορήγηση τετρακοσίων πενήντα χιλιάδων αλβανικών φράγκων.³³⁵

Ο *Jacomoni* δεν έδειχνε να βιάζεται για τη συνένωση αυτή, καθώς θεωρούσε ότι η ιταλική πολιτική απέναντι σε μεγαλύτερο αριθμό θρησκειών θα ήταν πιο αποτελεσματική. Οι Αλβανοί είχαν αντιληφθεί ότι ο *Jacomoni* χρησιμοποιούσε κατά κόρον τις θρησκευτικές διαφορές κατά την άσκηση της πολιτικής του, ιδιαίτερα μέσω των επιχορηγήσεων.³³⁶ Ο

³³² ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Telespresso N. 28989, Ministero degli Affari Esteri a Luogotenenza Generale, Roma, 25 Aug 1939 XVII.

³³³ *Ibid.*

³³⁴ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Telespresso N. 7693/2222, Luogotenenza Generale di S.M. il Re Imperatore in Albania al Regio Ministero degli Affari Esteri, Tirana, 13 Set 1939, Anno XVII.

³³⁵ *Ibid.*

³³⁶ Πραγματικά, ο *Jacomoni* ζήτησε από το Ιταλικό ΥΠΕΞ το ποσό των 450 χιλ. αλβ. φράγκων ως επιχορήγηση για τη συνέχιση της ένωσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας με την καθολική (σημ.: και όχι για επιχορήγηση στην Ορθόδοξη Εκκλησία). Το Υπουργείο επισήμανε σε υπόμνημά του ότι στην Ορθόδοξη Εκκλησία είχε ήδη χορηγηθεί το ποσό των 650 χιλ. λιρετών (περίπου 100 χιλ. αλβ. φράγκα), ως ετήσια επιχορήγηση που προβλεπόταν στον προϋπολογισμό του ΥΠΕΞ. Παρόλα αυτά, εάν η κυβέρνηση δεχόταν την πρόταση του *Jacomoni*, τότε θα έπρεπε να διατεθεί επιπλέον επιχορήγηση για τον αλβανικό κλήρο, από τα κεφάλαια που προορίζονταν για το Υφυπουργείο Αλβανικών Υποθέσεων, βλ. ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Ministero degli Affari Esteri, *Appunto*, Roma, 29 Settembre 1939 XVII.

αλβανός καθολικός ιερέας και ακαδημαϊκός *Georgj Fishta*, σε υπόμνημα του προς τον *Mussolini*, έκανε λόγο για την περιστασιακή αξιοποίηση της σχέτας των μπεκτασίδων αλλά και το ρόλο του *Jacomoni*, για τον οποίο ο *Fishta* θεωρούσε ότι παρόλο που έδειχνε να μη βιάζεται για την ένωση των εκκλησιών, στην πραγματικότητα ήθελε ακριβώς το αντίθετο. Και ο *Fishta* κατέληγε: «Σε περίπτωση που γίνει μια ένωση καθολικών και ορθοδόξων και ένας καθαρός διαχωρισμός μπεκτασίδων και μουσουμάνων, θα έχουμε στην Αλβανία μια δίκαιη ισορροπία ανάμεσα στις τρεις διαφορετικές θρησκείες». ³³⁷

Το κύριο πρόβλημα που αντιμετώπιζε η ιταλική πολιτική στο ζήτημα της ένωσης των Εκκλησιών ήταν ο τρόπος με τον οποίο θα γινόταν αυτή: θα πραγματοποιούνταν με τη σταδιακή αφομοίωση των πληθυσμών ή με απευθείας διαπραγμάτευση των ηγετών των δύο εκκλησιών; Υπέρμαχος της πρώτης άποψης ήταν ο Αποστολικός απεσταλμένος του Βατικανού Αρχιεπίσκοπος *Leone Nigris*, ο οποίος επενέβαινε με δημόσιες τοποθετήσεις του υπέρ της ένωσης, προκαλώντας αντιδράσεις στην τοπική κοινωνία. ³³⁸ Κατηγορούσε μάλιστα ανοιχτά την ιταλική πολιτική για τη γενική κατάσταση στην Αλβανία, καθώς δεν «τιμούσε το μεγάλο καθολικό έθνος» τώρα που είχε στα χέρια της τη μοίρα της Αλβανίας. ³³⁹

Ο *Jacomoni* θεωρούσε τη συμπεριφορά του Αποστολικού απεσταλμένου ως υπονόμηση των ενεργειών του στο ζήτημα της ένωσης. Για το λόγο αυτό, ζήτησε από το Υπουργείο των Εξωτερικών τη συνδρομή του ιταλού Πρέσβη στο Βατικανό, ώστε να γίνει κατανοητό ότι οι παρεμβάσεις του *Nigris* στις ανεπίσημες διαπραγματεύσεις με την Ορθόδοξη Εκκλησία δημιουργούσαν αντιδράσεις σε μία εποχή που - κατά τον *Jacomoni* - το ζήτημα της ένωσης ήταν πιο ώριμο από ποτέ και δεν έπρεπε να καθυστερήσει να αποδώσει καρπούς. ³⁴⁰ Φυσικά, ο *Nigris* θα μπορούσε να επέμβει από τη στιγμή που θα ολοκληρωνόταν η ανεπίσημη διαπραγμάτευση και θα άνοιγε πλέον η επίσημη. ³⁴¹

³³⁷ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Ministero degli Affari Esteri, *Appunto*, Roma, 18 Set 1939 XVII.

³³⁸ Χαρακτηριστικά στο έγγραφο αναφέρεται ο υπαιγιμός του *Nigris* στον ορθόδοξο εφημέριο του Αγίου Θεοδώρου στο Φιέρι για την ένωση, που προκάλεσε τις διαμαρτυρίες των κατοίκων, στο ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, *Telespresso* N. 12141/8392, Luogotenenza Generale il S.M. il Re Imperatore in Albania a Regio Ministero degli Affari Esteri, Tirana, 16 Nov 1939, Anno XVIII.

³³⁹ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, *Telespresso* N. 87150/4890, Luogotenenza Generale al R. Minister Affari Esteri, Tirana, 31 Dicembre 1939 XVIII. Για τη στάση του Αποστολικού απεσταλμένου στην Αλβανία, βλ. Edlira Titini, *I rapporti fra il regime...*, op. cit., pp. 45-86.

³⁴⁰ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, *Telespresso* N. 12141/8392, Luogotenenza Generale il S.M. il Re Imperatore in Albania a Regio Ministero degli Affari Esteri, Tirana, 16 Nov 1939, Anno XVIII.

³⁴¹ *Ibid.*

Για τον *Jacomoni*, η ένωση των εκκλησιών θα ήταν το αποτέλεσμα της πολιτικής διαπραγματεύσεώς του με τους δύο Αρχιεπισκόπους. Η Ιταλία δεν θα έπρεπε σε καμία περίπτωση να λειτουργήσει ως υπηρέτης του Βατικανού στον καθολικό προσηλυτισμό. Μάλιστα στις επαφές του με τον *Nigris* δεν έχανε την ευκαιρία να τον ενημερώνει ότι η ισορροπία στο εσωτερικό της Αλβανίας μεταξύ των τριών θρησκειών δεν θα έπρεπε να διαταραχθεί και για την ώρα, οι καθολικοί θα έπρεπε να είναι ικανοποιημένοι με το να έχουν την προστασία και την ελευθερία που μέχρι τότε δεν είχαν.³⁴² Για την ένωση των εκκλησιών, σύμφωνα με τον *Jacomoni*, ήταν απαραίτητο να επηρεαστεί ο υψηλόβαθμος κλήρος ώστε να πορευτεί η Ορθόδοξη Εκκλησία προς τον καθολικισμό.³⁴³

Από την άλλη πλευρά, το ερώτημα του ουνιτισμού στην Αλβανία και ο ανταγωνισμός των δύο εκκλησιών απασχολούσε έντονα την Αγία Έδρα. Πολλοί ορθόδοξοι είχαν ακολουθήσει τον καθολικισμό, μεταξύ αυτών και πολλοί ιερείς. Οι ιερείς που σκόπευαν να αλλάξουν ή είχαν αλλάξει δόγμα, καλούνταν στη Ρώμη να παρακολουθήσουν ένα ειδικό θεολογικό μάθημα σε ειδικό ξενώνα για τους «προσηλυτισμένους».³⁴⁴ Μάλιστα ήταν τόσο μεγάλος ο αριθμός των ιερέων, που τους τελευταίους μήνες του 1939 δεν επαρκούσαν οι χώροι φιλοξενίας και σχεδίαζαν να χρησιμοποιήσουν τη μονή της *Grottaferatta*.³⁴⁵ Ένα ολόκληρο χωριό κοντά στο Φίερι, αποτελούμενο από σαράντα οικογένειες με τον ιερέα της ενορίας, αναγνωρίζαν τον Πάπα. Στην πραγματικότητα, ο *Jacomoni* υποστήριζε ότι η μάζα του πληθυσμού είχε πλήρη θρησκευτική άγνοια και ακολουθούσαν πιστά τη θέληση των θρησκευτικών τους ηγετών τόσο πολύ, σε σημείο που η θρησκευτική διαμάχη ακολουθούσε την πολιτική «με το βλέμμα στραμμένο στη Ρώμη».³⁴⁶

Σύμφωνα με τον ιταλό Πρόεσβη στην Αγία Έδρα *Alfieri*, στο Βατικανό είχαν διαμορφωθεί δύο κυρίαρχες τάσεις για την προσέγγιση του ζητήματος της ένωσης. Η πρώτη τάση, εκπρόσωπος της οποίας ήταν ο πρόεδρος του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου της Αγίας Έδρας *Cesarini*, προσωπικότητα από τη φύση της συνετή, θεωρούσε ότι η ένωση θα

³⁴² ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Telespresso N. 87150/4890, Luogotenenza Generale al R. Minister Affari Esteri, Tirana, 31 Dicembre 1939 XVIII.

³⁴³ *Ibid.*

³⁴⁴ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Telespresso N. 240974/2868, Ministero degli Affari Esteri a R. Luogotenenza Generale, Roma, 26 Nov 1939, Anno XVIII.

³⁴⁵ Πρόκειται για τη Μονή της Παναγίας Θεοτόκου της Κρυπτοφέρρης, που βρίσκεται νότια της Ρώμης. Οι μοναχοί της είναι καθολικοί ουνίτες, που ακόμη και σήμερα διατηρούν το βυζαντινό τυπικό και την ανατολική μοναστική παράδοση. Η Μονή της Grottaferatta από το 1927 είχε αναλάβει τις αποστολές μισιονάριων στην κεντρική και νότια Αλβανία, βλ. Giovanni Cimbalò, *op. cit.*, p. 12.

³⁴⁶ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, Telespresso N. 240974/2868, Ministero degli Affari Esteri a R. Luogotenenza Generale, Roma, 26 Nov 1939, Anno XVIII.

μπορούσε να προχωρήσει σταδιακά, σε μικρούς πυρήνες, που η Ανατολική Εκκλησία μπορεί να προσφέρει με το σύνολο των κληρικών της. Η επιφυλακτικότητα του *Cesarini* υπαγορευόταν από την ανησυχία του τόσο για το χαμηλότατο επίπεδο και την άγνοια του αλβανικού κλήρου, όσο και για την ηθική του κατάπτωση, μερικές φορές σε σημείο απόλυτης χαλάρωσης.³⁴⁷

Η άλλη τάση αντίθετα έβλεπε ότι μόλις επιτευχθεί μία συγχώνευση της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας, το Βατικανό θα μπορούσε να εργαστεί πιο αποδοτικά για την διαμόρφωση του αλβανικού κλήρου. Εκπρόσωπος της τάσης αυτής ήταν ο καρδινάλιος *Eugène Tisserant*, ο οποίος πίστευε ότι παρά τις μεγάλες ατέλειες κατά τα πρώτα στάδια της ένωσης, η Αγία Έδρα θα αποκτούσε την απαραίτητη ελευθερία ώστε να επιτύχει αποτελεσματικότερη πρόοδο στην ένωση, με την επιβολή αυστηρής πειθαρχίας και τη δημιουργία σεμιναρίων. Άλλωστε, σύμφωνα πάντα με τους υποστηρικτές της τάσης αυτής, «οι επίσκοποι της Ανατολικής εκκλησίας ήταν όλοι κατάλληλοι εκτός από έναν».³⁴⁸

Η πολιτική της Ρώμης στο ζήτημα της ένωσης των δύο Εκκλησιών ήταν συνδεδεμένη με την στάση του Βατικανού, παράλληλα όμως σχετιζόταν άμεσα τόσο με τη σταση της αλβανικής κυβέρνησης όσο και με τις ενδεχόμενες αντιδράσεις των γειτονικών χριστιανικών κρατών, της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας. Σε συνάντηση του Υφυπουργού για θέματα Αλβανίας *Benini* με τον *Alfieri*, συζητήθηκε η στάση της Ιταλίας στην αντιμετώπιση του ζητήματος. Σύμφωνα με τον *Benini*, η Ιταλία προσδοκούσε στην ύπαρξη περισσότερων θρησκειών, καθώς με αυτόν τον τρόπο «θα είναι καλύτερη η διακυβέρνηση της χώρας».³⁴⁹ Αν όμως η Ανατολική Εκκλησία πίεζε πολύ γι' αυτό το ζήτημα, θα ήταν προτιμότερο η Ιταλία να υποστηρίξει τις ενέργειες του Βατικανού. Σε αυτή την άποψη συμφωνούσε και ο *Jacomoni*, ο οποίος θεωρούσε τη χρονική στιγμή κατάλληλη για την απορρόφηση της ορθόδοξης κοινότητας από την Εκκλησία της Ρώμης. Όσον αφορά τη αντίδραση της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδος στην ένωση, οι δύο άντρες συμφώνησαν ότι «δεν θα ήταν η καλύτερη δυνατή».³⁵⁰

Σύμφωνα με τον *Jacomoni*, ο Πάπας ήταν υπέρ της άμεσης ένωσης με την Ορθόδοξη Εκκλησία, ή τουλάχιστον είχε αποκομίσει αυτή την εντύπωση από συζητήσεις που είχε. Σε συνάντηση όμως με τον καρδινάλιο *Maglione* και συνεργάτες του, διαπίστωσε ότι η

³⁴⁷ *Ibid.*

³⁴⁸ *Ibid.* Εδώ προφανώς ο λόγος γίνεται για το Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονα.

³⁴⁹ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 56, Sf. 54, R. Ambasciata d' Italia Presso La Santa Sede al Sottosegretorio di Stato per gli Affari Albanesi, Roma, 3 Febbraio 1940 XVIII.

³⁵⁰ *Ibid.*

Εκκλησία της Ρώμης είχε σοβαρές επιφυλάξεις για την ενσωμάτωση της ορθόδοξης αλβανικής κοινότητας. Η άποψη του σχετιζόταν με την ιδέα ότι δεν είχε ολοκληρωθεί η απαραίτητη πνευματική προετοιμασία για το «μεγάλο γεγονός». Για το λόγο αυτό οι *Benini* και *Alfieri* συμφώνησαν ότι τουλάχιστον για την ώρα οι ιταλικές αρχές θα πρέπει να παρεμβαίνουν όσο το δυνατό λιγότερο στα ζητήματα της ένωσης, ακόμη και ύστερα από μια ενδεχόμενη συμφωνία της αλβανικής κυβέρνησης με την Αγία Έδρα, καθώς από τη μία πλευρά υπήρχε ενδιαφέρον για την ένωση «όχι άμεσα ιταλικό», από την άλλη διαπιστωνόταν μια σαφή αντίδραση της Αγίας Έδρας στην ιταλική παρέμβαση. Επιπλέον, θα ευνοούσαν με τον καλύτερο τρόπο τις λύσεις όλων των θεμάτων ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για την Εκκλησία (σχολεία, θρησκευτικά ιδρύματα, κρατικές επιχορηγήσεις κλπ).³⁵¹

Παράλληλα, η σουνιτική προπαγάνδα απευθυνόταν στο μουσουλμανικό ακροατήριο, χρησιμοποιώντας το αφήγημα ότι το ελληνο-καθολικό δόγμα αποτέλεσε τον ενοποιητικό παράγοντα του αλβανικού έθνους. Ο Γενικός Πρόξενος στα Τίρανα Δ. Αργυρόπουλος, σε έγγραφό του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών, αναφέρθηκε στην ιταλική θρησκευτική προπαγάνδα που γίνεται μέσω της εφημερίδας *Fashismi*. Σε άρθρο της στις 25 Οκτωβρίου του 1939, η εφημερίδα μετέφρασε την ομιλία του ιατρού Ροσολίνο Πετρόττα στο Παλέρμο της Σικελίας, με την οποία ο ομιλητής προσπάθησε να πείσει το ακροατήριο για την διαχρονική στενή σχέση των Ιταλών με τους Αλβανούς, η οποία καλλιεργήθηκε από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, όταν οι πρώτοι αλβανοί άποικοι εγκαταστάθηκαν στη Σικελία ως μισθοφόροι, σταλθέντες από τον Σκεντέρμπεη στην υπηρεσία του Βασιλέα Αλφόνσου (του Ε΄) της Αραγωνίας.³⁵² Στην Αλβανία η σουνιτική προσπάθεια συνεχίστηκε από τον Αρχιμανδρίτη Ισίδωρο, με τους ελληνοαλβανικούς οίκους στο Ελβασάν, Αργυρόκαστρο και Φιέρι.³⁵³

³⁵¹ *Ibid.*

³⁵² ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 286/Γ/5, Ελληνικόν Γενικόν Προξενείον προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, *Ιταλική Πολιτική εν Αλβανία*, Τίρανα, 10 Φεβρουαρίου 1940. Βασικό επιχείρημα του Πετρόττα ήταν ότι το ελληνοκαθολικό δόγμα (Ουνία) με το πέρασμα των χρόνων απέβη «ο κυριότερος συντελεστής της ενώσεώς των μετά των ιθαγενών», δεδομένου ότι οι Αλβανοί κατόρθωσαν να δημιουργήσουν ακμάζουσες αποικίες στη Σικελία. Πρόκειται για τους *arbëreshë* (ιταλο-αλβανοί), αλβανούς Τόσκηδες που εγκαταστάθηκαν τον 15^ο αιώνα στις περιοχές της Κάτω Ιταλίας, λόγω της οθωμανικής εξάπλωσης στα Βαλκάνια. Ενσωματώθηκαν με τους αυτόχθονες κατοίκους και διατήρησαν τη γλώσσα και τη θρησκεία τους, σύμφωνα με το ελληνοβυζαντινό έθιμο. Οι *arbëreshë* συνέβαλλαν στην ιταλική ανεξαρτησία και μετά την πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, χρησιμοποιήθηκαν από την Εκκλησία της Ρώμης για την εξάπλωση του καθολικισμού στα Βαλκάνια, βλ. Giovanni Cimbalò, *op. cit.*

³⁵³ Giovanni Cimbalò, *op. cit.*, p. 9.

Γενικότερα, μέσω της εφημερίδας *Fashismi* οι Ιταλοί προσπάθησαν να κλονίσουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των Αλβανών, ιδιαίτερα των μουσουλμάνων, τονίζοντας ότι οι ένδοξοι πρόγονοι τους ήταν καθολικοί, που βρήκαν καταφύγιο στην Ιταλία στις δύσκολες εποχές του εθνικού τους βίου.³⁵⁴ Στα άρθρα της η εφημερίδα τόνιζε την συμβολή του Πάπα και των Βενετών στη νίκη του εθνικού αλβανού ήρωα Γεώργιου Καστριώτη εναντίον των Τούρκων, καθώς επίσης ότι οι Αλβανοί θα έπρεπε να επανέλθουν στη θρησκεία των προγόνων τους, την οποία απέβαλαν με το βίαιο εξισλαμισμό τους.³⁵⁵

Στο φύλλο της εφημερίδας της 9^{ης} Φεβρουαρίου 1940 η εφημερίδα αναδημοσίευσε δυο παλαιά διατάγματα: το πρώτο στις 8 και το δεύτερο στις 18 Οκτωβρίου 1467, του βασιλιά Αλφόνσου της Αραγωνίας, τα οποία τυπώθηκαν για πρώτη φορά σε αλβανική γλώσσα (στη διάλεκτο των Αλβανών της Σικελίας) το 1909 από τον συνίτη ιερέα *Onofrio Bukola*.³⁵⁶ Με τα διατάγματα αυτά οι Ιταλοί προσπάθησαν να δείξουν ότι οι ευγενείς και ανδρείοι κατά των Τούρκων πρόγονοί τους ήταν καθολικοί και ότι αυτοί βρήκαν στην Ιταλία την βοήθεια που χρειάστηκαν. Επομένως, σαν γνήσιοι απόγονοι όφειλαν να επανέλθουν στους κόλπους της πατρώας των θρησκεία τιμώντας τη μνήμη των προγόνων τους.³⁵⁷

Η προσέγγιση των δύο εκκλησιών επισφραγίστηκε με την επίσκεψη της ορθόδοξης αντιπροσωπείας που πραγματοποιήθηκε λίγες ημέρες πριν την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου (14 Οκτωβρίου 1940) στην Μονή της *Grottaferrata*.³⁵⁸ Οι Ιταλοί έδωσαν μεγάλη

³⁵⁴ ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 286/Γ/5, Ελληνικόν Γενικόν Προξενείον προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, *Ιταλική Πολιτική εν Αλβανία*, Τίρανα, 10 Φεβρουαρίου 1940.

³⁵⁵ *Ibid.*

³⁵⁶ Σύμφωνα με το πρώτο διάταγμα της 8 Οκτωβρίου 1467, οι Nikola Bidera Laskari και Kostantino Masaraqia Kastriota, Πρίγκηπες της Ηπείρου και της Αλβανίας και ομαίμονες του Γεωργίου Καστριώτη Σκεντέρμπεη, αλλά και με το δεύτερο διάταγμα της 18^{ης} Οκτωβρίου 1467, οι Petro Emanuele de Pravata, Zakaria Kroppa, Petro Kucia και Paolo Manisi, ευγενείς Ηπειρώτες και Αλβανοί, «παρέχουσι παν εχέγγυον ότι είνε του καθολικού δόγματος και επομένως δύνανται ανενόχλητοι να εγκατασταθώσι εν τη χώρα μας», ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 287/Γ/5, Ελληνικόν Γενικόν Προξενείον προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, *Ιταλική Πολιτική εν Αλβανία*, Τίρανα, 10 Φεβρουαρίου 1940.

³⁵⁷ *Ibid.*

³⁵⁸ Η αντιπροσωπεία αναχώρησε αεροπορικώς για το Μπάρι στις 6 Οκτωβρίου 1940 και την επόμενη σιδηροδρομικώς για τη Ρώμη, ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/11, Telegramma N. 32178 P.R., R. Luogotenenza Generale al Ministero degli Affari Esteri, *Delegazione ortodossa albanese*, Tirana, 6/10/40-XVIII. Η αντιπροσωπεία συμμετείχε ως «παρατηρητής» στην πρώτη αυτή σύνοδο των καθολικών Ιταλο-Αλβανών ανατολικού δόγματος και αποτελούνταν από τους: α. Αγαθάγγελο Τσάμτση, Επίσκοπο Βερατίου και Αυλώνας, β. Josif Rehona, πρωτοσύγγελο της επισκοπής Κορυτσάς, γ. Petro Doci, επισκοπικόνο της Αρχιεπισκοπής Τυράνων-Δυρραχίου, δ. Erasmi Jorgo, ιερέα του Δυρραχίου, ε. Kristaq Zaggurida, μέλος του Ανώτατου Φασιστικού Συμβουλίου της Αλβανίας, στ. Vangjel Goxhamani, απεσταλμένο της αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, ζ. Mihal Shani, έμπορο, η. Timo Dilo, δημοσιογράφος της εφημερίδας Tomorri (η εφημερίδα που ανήκει ο δημοσιογράφος αναγράφεται στο Il Giornale d' Italia, *Assemble Storiche a Grottaferrata: Il primo Sinodo degli Orientali di rito bizantino, La presenza del clero ortodosso Albanese*, Martedì 15 Ottobre 1940, XVIII) και θ. Luigi Petrotta, διερμηνέας, βλ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/11, Telegramma N. 32330 P.R.,

σημασία στην προσέγγιση των δυο εκκλησιών κατά την επίσκεψη αυτή. Την πρώτη ημέρα της επίσκεψης, η αντιπροσωπεία έγινε δεκτή από τον ιταλό υπουργό Εξωτερικών.³⁵⁹ Ο *Ciano* γνώριζε καλά η ένωση των ορθοδόξων της Αλβανίας με τον καθολικισμό ήταν ένα ζήτημα ιδιαίτερα λεπτό, μακροχρόνιο, που είχε έντονο πολιτικό ενδιαφέρον και ήταν «γεμάτο ευαισθησίες κάθε είδους», η λύση του οποίου θα μπορούσε αλλάξει τρέχουσες αριθμητικές αναλογίες της ομολογιακής τάξης προς όφελος των καθολικών και προς ζημία των μουσουλμάνων.³⁶⁰ Για το λόγο αυτό, στις συζητήσεις δεν αναμείχθηκε ούτε ο ίδιος, αλλά ούτε επέτρεψε και στο Βατικανό, ώστε η επίσκεψη να δώσει την αίσθηση της αυθόρμητης αποστολής μεταξύ των Αλβανών και Ιταλοαλβανών της Σικελίας, αλλά και να μη προκαλέσει τους ορθόδοξους αλβανικούς κύκλους.³⁶¹

Την αντιπροσωπεία υποδέχθηκε στις 14 Οκτωβρίου ο Αρχιεπίσκοπος του Παλέρμο, *Luigi Lavitrano*, με μια μεγαλοπρεπή τελετή στη Μονή της *Grottaferrata* όπου έψαλαν ύμνους στην ελληνική γλώσσα και προσευχήθηκαν «για την Παρθένο Μαρία, τον Άγιο Δημήτριο, τον Άγιο Νικόλαο και τον Άγιο Νείλο».³⁶² Μετά από έναν τριήμερο κύκλο εργασιών, πραγματοποιήθηκε η τελική τελετή στον Μοναστήρι της *Grottaferrata*, όπου ο Επίσκοπος Αγαθάγγελος και ο Αρχιεπίσκοπος *Lavitrano*, αφού τόνισαν τη σημασία της συνάντησης «μεταξύ αδερφών» πέντε αιώνες μετά το θάνατο του ήρωα Καστριώτη, ευχήθηκαν για τη ένωση των εκκλησιών, παρουσία του πλήθους.³⁶³

1.3 Ιταλική πολιτική και ελληνόφωνη εκπαίδευση

Η εικόνα των σχολείων

Η λειτουργία των μειονοτικών σχολείων στην Αλβανία δεν ήταν μία εύκολη υπόθεση. Μετά τη γνωμοδότηση του Διεθνούς Δικαστηρίου, τα μειονοτικά σχολεία ξεκίνησαν ξανά

Luogotenenza Generale al Ministero degli Affari Esteri, *Lista dei component la delegazione Albanese al primo sinodo italo-albanese*, Tirana, 6 Ottobre 1940 XVIII.

³⁵⁹ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/11, Ministero degli Affari Esteri, Appunto per l' Eccellenza Benini, Roma, 12 Ottobre 1940 XVIII.

³⁶⁰ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/11, Ministero degli Affari Esteri al Sottosegretariato per gli Affari Albanesi, *Appunto per l' Eccellenza il Ministero*, Roma, 13 Ottobre 1940 XVIII.

³⁶¹ *Ibid.*

³⁶² Il Giornale l' Italia, *Il Primo Sinodo degli Orientali di rito bizantino*, Martedì, 15 Ottobre 1940 XVIII.

³⁶³ Il Giornale l' Italia, *Dopo cinque secoli un Sinodo e un incontro*, Venerdì, 18 Ottobre 1940 XVIII. Πριν την αναχώρηση της αντιπροσωπείας επιδόθηκε δώρο στον Επίσκοπο Αγαθάγγελο, μία βυζαντινή εικόνα με την παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας, αξίας 1000 λιρών. Στα άλλα οκτώ μέλη της αντιπροσωπείας επιδόθηκε από μία έκδοση των Αγίων Ευαγγελίων, συνολικής αξίας 3.500 λιρών, ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/11, N. 71/21474/3629, Ministero degli Affari Esteri, Appunto per il Gabinetto dell' Eccellenza il Ministero, Roma, 28 Ott 1940 XVIII.

την εκπαιδευτική τους δραστηριότητα υπό νέο κανονισμό, ο οποίος προστάτευε μεν τα μειονοτικά δικαιώματα στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας, αλλά πάντα υπό την έγκριση του αλβανικού Υπουργείου Εκπαίδευσης.³⁶⁴ Εντούτοις, ο νέος κανονισμός λειτουργίας των μειονοτικών σχολείων, έθετε τις βάσεις για τη σταδιακή ενσωμάτωση της μειονοτικής εκπαίδευσης στο αλβανικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Τα διαθέσιμα στοιχεία για τα ελληνόφωνα σχολεία που λειτούργησαν στην Αλβανία μετά τη σχολική απεργία του 1935, μας δίνουν μια σαφή εικόνα για τον αριθμό τους. Από την έκθεση του αλβανού σχολικού επιθεωρητή του νομού Αργυροκάστρου *Kol Koçi*, γνωρίζουμε ότι το σχολικό έτος 1936-1937 λειτούργησαν 79 ελληνόφωνα σχολεία.³⁶⁵ Σύμφωνα με τον ιταλό Σύμβουλο (*consigliere permanente*) του αλβανικού Υπουργείου Εκπαίδευσης *Sestilio Montanelli*,³⁶⁶ το σχολικό έτος 1938-1939 λειτούργησαν 78 ελληνόφωνα σχολεία με 155 δασκάλους και 5185 μαθητές (3292 αγόρια και 1893 κορίτσια).³⁶⁷ Ο αριθμός των σχολείων δεν άλλαξε μετά την ένωση της Αλβανίας με το ιταλικό Βασίλειο· το σχολικό έτος 1939-1940 διατηρήθηκαν 78 κοινοτικά σχολεία με 153 δασκάλους (βλ. αναλυτικά τα ονόματα των δασκάλων στο έγγραφο υπ' αριθμ. 1 στο Παράρτημα).

Αναφορικά με την οργάνωση των μειονοτικών σχολείων, αυτά υπάγονταν στο αλβανικό Υπουργείο Εκπαίδευσης. Τον έλεγχο της λειτουργίας των σχολείων τον είχαν οι αλβανοί επιθεωρητές, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για τη σωστή λειτουργία τους. Επιπλέον, στη δικαιοδοσία τους υπαγόταν η έγκριση για τη λειτουργία σχολείου σε κάθε χωριό, αλλά και ο διορισμός των δασκάλων σύμφωνα με τον αριθμό των μαθητών.³⁶⁸

³⁶⁴ Για την ελληνική εκπαίδευση στην Αλβανία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και το σχολικό ζήτημα, βλ. Ελευθερία Μαντά, *Η εκπαίδευση της ελληνικής μειονότητας...*, ό.π.

³⁶⁵ Βλ. την έκθεση του *Kol Koçi* στο Γεώργιος Χαρ. Παπαδόπουλος, *Η Εθνική Ελληνική Μειονότης εις την Αλβανίαν και το Σχολικόν Αυτής Ζήτημα*, Ιωάννινα, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, 1981, σσ. 126-170.

³⁶⁶ Ο *Sestilio Montanelli* ήταν ο πατέρας του γνωστού δημοσιογράφου *Indro Montanelli*, αρθρογράφου για πολλά χρόνια της εφημερίδας *Corriere della Sera*. Εκτός από τον *Montanelli*, στο Υπουργείο Εκπαίδευσης είχε τοποθετηθεί ως Σύμβουλος και ο καθηγητής *Mario Morandi*, βλ. *Francesco Jacomoni di San Savino*, *op. cit.*, p. 162. Οι ιταλοί Σύμβουλοι (ιταλ. *consigliere permanente*, αλβ. *këshilltar përhershëm*) είχαν αυξημένες διοικητικές και τεχνικές αρμοδιότητες σε κάθε αλβανικό Υπουργείο, με σκοπό τον πλήρη έλεγχο των αλβανικών υποθέσεων, βλ. *Giovanni Villari*, "A Failed Experiment: The Expatriation ...", *op. cit.*, p. 161.

³⁶⁷ *AQSh*, F. 161, V. 1942, D. 821, No 345, *Ministria e Arsimit alla Reale Luogotenenza Generale*, *Scuole grekofone*, Tiranë, 3 Marzo 1942 XX, fl. 14. Αναλυτικά η κατανομή των ελληνόφωνων σχολείων σύμφωνα με τα έτη διδασκαλίας είχε ως εξής: 45 σχολεία με 5 έτη διδασκαλίας, 27 σχολεία με 4 έτη, 4 σχολεία με 3 έτη, 1 σχολείο με 2 έτη και 1 σχολείο με ένα έτος διδασκαλίας. Με βάση τον αριθμό των δασκάλων λειτουργούσαν 1 σχολείο με 6 δασκάλους, 3 σχολεία με 5, 8 σχολεία με 4, 8 σχολείο με 3, 20 σχολεία με 2 και 38 σχολεία με 1 δάσκαλο. Ο *Τσιτσελίκης* αναφέρει ότι το σχολικό έτος 1939-1940 στα ελληνόφωνα σχολεία φοίτησαν 5254 μαθητές, βλ. *Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης*, «Η εκπαίδευση...», ό.π., σελ. 172.

³⁶⁸ *AQSh*, F. 161, V. 1942, D. 821, No 345, *Ministria e Arsimit alla Reale Luogotenenza Generale*, *Scuole grekofone*, Tiranë, 3 Marzo 1942 XX, fl. 14.

Πίνακας 1: Ελληνόφωνα Σχολεία και Αριθμός Δασκάλων το Σχολικό Έτος 1939-1940 ³⁶⁹

A/A	Σχολεία	Αριθμός Δασκάλων	Σύνολο Δασκάλων	Σύνολο Σχολείων
<u>Νομός Αργυροκάστρου</u>				
Κοινότητα Αργυροκάστρου				
1	Δερβιτσάνη	5	21	9
2	Γοραντζή	3		
3	Βάνιστα	2		
4	Χάσκοβο	2		
5	Δούβιανη	3		
6	Σωφράτικα	2		
7	Τεριαχάτες ³⁷⁰	2		
8	Γορίτσα	1		
9	Γράψη	1		
Κοινότητα Λιμποχόβου				
10	Βλαχογοραντζή	1	6	5
11	Γλύνα	2		
12	Κάτω Επισκοπή	1		
13	Πάνω Επισκοπή	1		
14	Ραντάτ	1		
Κοινότητα Πολύτσανης				
15	Πολύτσανη	4	17	6
16	Σχωριάδες	2		
17	Χλωμό	3		
18	Μαυρόγερο	1		
19	Τσάτιστα	2		
20	Σοπική	5		
Κοινότητα Γεωργουτσάτων				
21	Γεωργουτσάτες	3	30	16
22	Ζερβάτι	1		
23	Βουλιαράτες	4		
24	Βόδριστα	2		

³⁶⁹ Στην παρούσα εργασία, οι πίνακες μεταφέρθηκαν αυτούσιοι από τα έγγραφα στην αλβανική και ιταλική γλώσσα. Στη μεταφορά των λέξεων διατηρήθηκε η γραφή όπως αυτή υπάρχει στο αρχικό κείμενο, ανεξαρτήτως εάν έχουν εντοπιστεί γραμματικά ή συντακτικά λάθη. Η μετάφραση των όρων στα ελληνικά πραγματοποιήθηκε μόνο στους όρους που δεν επιδέχονται αμφισβήτηση, όπως για παράδειγμα η ιδιότητα ή ο τόπος. Τέλος, τα κύρια ονόματα που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας αποδίδονται με λατινικούς (ή ελληνικούς) χαρακτήρες, όπως αναγράφονται στο έγγραφο, για να αποφευχθούν οποιεσδήποτε αλλοιώσεις κατά τη μεταφορά στην ελληνική γλώσσα.

³⁷⁰ Το σχολείο λειτούργησε σε τρία οικήματα, καθώς το καλοκαίρι του 1939 το σχολικό κτίριο επιτάχθηκε από ένα ιταλικό τάγμα προκάλυψης, βλ. Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Ιωαννίνων (στο εξής Αρχείο IMI), ABE 568, Αρ. Πρωτ. 1588, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς το Γενικόν Β. Προξενείον Τυράνων, Αργυρόκαστρο, 11 Νοεμβρίου 1939.

A/A	Σχολεία	Αριθμός Δασκάλων	Σύνολο Δασκάλων	Σύνολο Σχολείων
25	Σελιό	1		
26	Κλεισάρι	2		
27	Πέπελι	2		
28	Κακογοραντζή	1		
29	Σωτήρα	4		
30	Λόγγος	2		
31	Κρά	1		
32	Λουβίνα	1		
33	Κοσσοβίτσα	2		
34	Βόδινο	1		
35	Κακαβιά	2		
36	Άγιος Νικόλαος	1		
Κοινότητα Δελβίνου				
37	Κακοδίκι	3	13	9
38	Λευτεροχώρι	2		
39	Βραϊλάτι-Κώσταρι	1		
40	Γαρδικάκι	1		
41	Σιρακάτες	1		
42	Κρανιά	1		
43	Μεσοποτάμι	1		
44	Φοινίκη	2		
45	Αρδάσοβο	1		
Κοινότητα Δελβίνου				
46	Δέλβινο	4	4	1
Κοινότητα Δίβρης				
47	Δίβρη	4	20	8
48	Άνω Λεσινίτσα	4		
49	Κάτω Λεσινίτσα	4		
50	Λιβίνα	1		
51	Υμερεφέντη	1		
52	Γέρμα	1		
53	Τσερκοβίτσα-Θεολόγος	3		
54	Γράσδιανη	2		
Κοινότητα Δρόβιανης				
55	Δρόβιανη	3	4	2
56	Κρόγγοι	1		
Κοινότητα Αγίων Σαράντα				
57	Βρυώνι	1	10	7

A/A	Σχολεία	Αριθμός Δασκάλων	Σύνολο Δασκάλων	Σύνολο Σχολείων
58	Πάλη	1		
59	Καλύβια-Σούσι	1		
60	Χάλιο	1		
61	Τσούκα	2		
62	Αλήκο	3		
63	Βρωμερό	1		
Κοινότητα Παντελεήμονος				
64	Μεμούσμπη	2	12	9
65	Χαντήραγα	1		
66	Βαγγαλάτες	1		
67	Γράβα	1		
68	Καλύβια Πασσά	2		
69	Ηοχha	1		
70	Λαζάτι-Καλτσάτι	2		
71	Κουλουρίτσα	1		
72	Κομμάτι	1		
Κοινότητα Μαρκάτι				
73	Σμήνετσι	1	2	2
74	Καρόκι	1		
Κοινότητα Πετράνι				
75	Βλαχοϋψηλοτέρα	1	1	1
<u>Νομός Αυλώνας</u>				
Επαρχία Χιμάρας				
76	Χιμάρα	5	13	3
77	Δρυμάδες	6		
78	Παλάσσα	2		
ΣΥΝΟΛΟ			153	78

Πηγή: AQSh, F. 188, V. 1939, D. 34, fl 23-43, N. bombine 2, Zyra Qëndrore e Statistikës, *Shkollat grekofone*, Vjeti Shkolluar 1939-1940

Ο νόμος που ρύθμιζε τη λειτουργία των μειονοτικών σχολείων, καθόριζε ότι οι δάσκαλοι έπρεπε να είναι αλβανοί πολίτες άνω των 21 ετών, να έχουν εκπληρώσει τη στρατιωτική τους θητεία στην Αλβανία και όχι σε ξένη χώρα και να γνωρίζουν «ει δυνατόν» γραφή και ανάγνωση στην αλβανική γλώσσα (άρθρο 3).³⁷¹ Ο διορισμός τους εγκρινόταν από το Υπουργείο Εκπαίδευσης, αφού υπογραφόταν συμφωνητικό με τη δημογεροντία του

³⁷¹ Γεώργιος Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σελ. 123. Ο όρος, που αφορούσε τη στοιχειώδη γνώση της αλβανικής γλώσσας από τους κοινοτικούς δασκάλους, θα τίθετο σε ισχύ τρία χρόνια μετά το διορισμό του διδάσκοντος.

χωριού (άρθρο 4) μετά από σύμφωνη γνώμη του αλβανού Επιθεωρητή του νομού.³⁷² Η μισθοδοσία των δασκάλων ήταν αποκλειστική αρμοδιότητα των πληθυσμών των κοινοτήτων, στους οποίους ανήκε το κοινοτικό σχολείο (άρθρο 3).³⁷³

Η επιλογή των δασκάλων αποτελούσε σημαντική παράμετρο του ζητήματος για την ελληνική πλευρά. Είναι φανερό ότι με βάση τον αλβανικό νόμο, η Ελλάδα έχασε την δυνατότητα να τοποθετεί δασκάλους στα κοινοτικά σχολεία μέσω του Υπουργείου των Εξωτερικών ή της Επιτροπής των Εκπαιδευτικών.³⁷⁴ Εντούτοις, το επίπεδο εκπαίδευσης των δασκάλων των κοινοτικών σχολείων διασφαλιζόταν μέσα από τις σπουδές τους στα σχολεία του ελληνικού κράτους, κυρίως στην περιοχή της Ηπείρου.³⁷⁵

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 2, η πλειονότητα των δασκάλων είχαν αποφοιτήσει από τη Ζωσιμαία Παιδαγωγική Ακαδημία των Ιωαννίνων και την Σχολή Βελλάς, γεωργική σχολή και Ιεροδιδασκαλείο που βρισκόταν στο Καλπάκι Ιωαννίνων.³⁷⁶

Πίνακας 2: Κατάσταση Δασκάλων Σύμφωνα με το Επίπεδο Σπουδών

Σχολή Αποφοίτησης	Αριθμός
Πανεπιστήμια Ελλάδος	4
Ζωσιμαία Παιδαγωγική Ακαδημία (Ιωάννινα)	49
Ακαδημία Βελλάς	44
Πεντατάξια Σχολεία	17
Αστικά Σχολεία	12
Λοιπά	27
Σύνολο	153

Πηγή: AQSh, F. 188, V. 1939, D. 34, fl 23-43, N. bombine 2, Zyra Qëndrore e Statistikës, *Shkolat grekofone*, Vjete Shkolluar 1939-1940

Η Ζωσιμαία Ακαδημία είχε ως στόχο την διασφάλιση της επαγγελματικής επάρκειας των δασκάλων με την εκπαίδευσή τους σε αντικείμενα της παιδαγωγικής επιστήμης.³⁷⁷ Η

³⁷² Ο δάσκαλος υπέγραφε με την κοινότητα συμβόλαιο για τις παρεχόμενες υπηρεσίες του, με προσυμφωνημένο μισθό, εφάπαξ ή σε δόσεις. Στο συμβόλαιο αναγράφονταν και διάφορες λεπτομέρειες που καθόριζαν τυχόν αμοιβή σε είδος, λοιπές παρεχόμενες υπηρεσίες από την κοινότητα κλπ.

³⁷³ Γεώργιος Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σελ. 123.

³⁷⁴ Για την επιστροφή εκπαιδευτικών και το ρόλο της στην μειονοτική εκπαίδευση, βλ. Ελευθερία Μαντά, *Η εκπαίδευση της ελληνικής μειονότητας...*, *ό.π.*, σσ. 32-39.

³⁷⁵ AQSh, F. 188, V. 1939, D. 34, fl. 23-43, N. bombine 2, Zyra Qëndrore e Statistikës, *Shkolat grekofone*, Vjete Shkolluar 1939-1940 (βλ. ονομαστική κατάσταση δασκάλων και το επίπεδο σπουδών τους για το σχολικό έτος 1939-1940 στο έγγραφο υπ' αριθμ. 1 στο Παράρτημα).

³⁷⁶ Όσον αφορά τους λοιπούς δασκάλους, αυτοί ήταν κατά κύριο λόγο απόφοιτοι πεντατάξιων και τριτάξιων Διδασκαλίων στην Ελλάδα, Αστικών σχολείων της Αλβανίας, ενώ ένας μικρός αριθμός είχε αποφοιτήσει από εμπορικές και τεχνικές Σχολές της Ελλάδας και Αλβανίας.

³⁷⁷ Ν. 5802 «Περί Ιδρύσεως Παιδαγωγικών Ακαδημιών» (ΦΕΚ Α' 286/29 Σεπτεμβρίου 1933). Για το διετές πρόγραμμα μαθημάτων της Ζωσιμαίας Παιδαγωγικής Ακαδημίας, βλ. Διάταγμα «Περί του Αναλυτικού και Ωρολογίου Προγράμματος των Παιδαγωγικών Ακαδημιών», (ΦΕΚ Α' 82/24 Φεβρουαρίου 1934).

φοίτηση στην Ακαδημία ήταν διετής, αλλά η επιμόρφωση των Βορειοηπειρωτών δασκάλων διαρκούσε ένα χρόνο.³⁷⁸ Όσον αφορά τη Σχολή Βελλάς, αυτή είχε ιδρυθεί από τον Μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυρίδωνα το 1911, όταν ήταν Μητροπολίτης Βελλάς και Κονίτσης.³⁷⁹ Λειτουργούσε ως αγροτικό σχολείο και Ιεροδιδασκαλείο και στις εγκαταστάσεις της λειτουργούσε οικοτροφείο, στο οποίο διέμεναν οι σπουδαστές. Η Σχολή από την εποχή της ίδρυσής της είχε σαν σκοπό την εκπαίδευση δασκάλων που προορίζονταν για τα μειονοτικά χωριά της Βόρειας Ηπείρου.

Ένα από τα προβλήματα που καλούνταν να λύσουν οι Ιταλοί ήταν ο τρόπος με τον οποίο η ελληνική κυβέρνηση χρηματοδοτούσε τους κοινοτικούς δασκάλους. Για το λόγο αυτό, συχνά διεξήγαγαν ανακρίσεις για να προσδιορίσουν τη διαδρομή των χρημάτων και τον τρόπο διανομής τους στα σχολεία της μειονότητας. Το Δεκέμβριο του 1939 ο ιταλός ενωμοτάρχης του Φυλακίου Κακαβιάς κάλεσε για ανάκριση τον Αχιλλέα Πράσσο, δάσκαλο του χωριού Αγίου Νικολάου Κατούνας, όπου τον υπέβαλλε σε «εξονυχιστικές ερωτήσεις επί του ζητήματος της πληρωμής των μειονοτικών δασκάλων».³⁸⁰ Ο Πράσσος του απάντησε ότι πληρώνεται με το καθοριζόμενο ποσό από την κοινότητα με την οποία είχε συνάψει συμβόλαιο. Ο ιταλός ενωμοτάρχης δεν τον πίστεψε και ζήτησε να επαναλάβει την ανάκριση:

Τον άφησε ελεύθερο και ζήτησε μετά από διήμερο να τον ανακρίνει με τον Πρόεδρο της κοινότητας Κακαβιάς και τον δάσκαλο (Κακαβιάς) Σπύρο Μέτση. Όταν προσήθαν του είπε ότι δεν χρειάζεται διότι έμαθε ότι ήθελε από τον πρόεδρο της κοινότητας Γεωργουτσατίου.³⁸¹

Ο *Montanelli* ήταν βέβαιος ότι το ελληνικό κράτος υποστήριζε την ελληνική μειονότητα με την τοποθέτηση και τη χρηματοδότηση των κοινοτικών δασκάλων που

³⁷⁸ Για το διετές πρόγραμμα μαθημάτων της Ζωσιμαίας Παιδαγωγικής Ακαδημίας, βλ. Διάταγμα «Περί του Αναλυτικού και Ωρολογίου Προγράμματος των Παιδαγωγικών Ακαδημιών», (ΦΕΚ Α' 82/24 Φεβρουάριος 1934). Το διάταγμα για το μονοετές πρόγραμμα σπουδών δεν εντοπίστηκε κατά την έρευνα, εντοπίστηκαν όμως τα απολυτήρια των βορειοηπειρωτών δασκάλων στο Αρχείο της Ιεράς Μητρόπολης Ιωαννίνων, που τεκμηριώνουν την ετήσια επιμόρφωσή τους.

³⁷⁹ Κωνσταντίνου Ι. Κίτσιου, Ο θεσμός των Παιδαγωγικών Ακαδημιών και το έργο της Ζωσιμαίας Παιδαγωγικής Ακαδημίας και του Ιεροδιδασκαλείου Βελλάς, στο *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Ιωάννινα, 1994, τ. ΙΕ' -ΙΣΤ', σσ. 31-43. Επίσης βλ. Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Βελλάς Ιωαννίνων, *Εκατονταετηρίς Σχολής Βελλάς (1911-2011)*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, 6-9 Οκτωβρίου 2011, Ιωάννινα, γ.ε., 2013.

³⁸⁰ Αρχείο ΙΜΙ, ΑΒΕ 494, Αρ. Πρωτ. 1755, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς το Γενικόν Β. Προξενείον Τυράνων, *Περί ανακρίσεως του διδασκάλου Αχ. Πράσσο*, Αργυρόκαστρο, 11 Δεκεμβρίου 1939. Ο Χειμαριός αναφέρει: «Απηύθυνε διάφορες ερωτήσεις: από πού πληρώνονται οι δάσκαλοι, αν τα χρήματα προέρχονταν από την Ελλάδα, ποιος τα κομίζει στην Αλβανία και ποιος τα διανέμει κλπ».

³⁸¹ *Ibid.*

υπηρετούσαν σε αυτά.³⁸² Σε έκθεσή του προς τον *Jacomoni* αναφέρεται στις παρεμβάσεις του ελληνικού κράτους στα ζητήματα εκπαίδευσης της μειονότητας:

Για την επιλογή των δασκάλων συνεχίστηκε, τουλάχιστον προφανώς, αυτό που είχε καθοριστεί από τα άρθρα 4 και 5 του κανονισμού: η επιλογή γινόταν από τους δημογέροντες του χωριού και η απόφαση καθορισμού των δασκάλων διαβιβαζόταν στο Υπουργείο μέσω των κοινοτήτων και των επαρχιών. Το Υπουργείο έδινε την έγκριση. Αλλά η πραγματικότητα ήταν διαφορετική: η πραγματικότητα ήταν ότι η μισθοδοσία των ελληνόφωνων δασκάλων και η τοποθέτησή τους από έδρα σε έδρα πραγματοποιούνταν γενικά από τον Πρόξενο της Ελλάδας και από Έλληνες του περιβάλλοντος του προξενείου. Η μισθοδοσία που η Ελλάδα έδινε σε αυτούς τους δασκάλους τα έτη 1937-1938 ήταν 90 αλβανικά φράγκα το μήνα.³⁸³

Προκειμένου να αποκόψει τις διασυνδέσεις αυτές και να αποκτήσει τα απαραίτητα ερείσματα στην ελληνόφωνη εκπαίδευση, η ιταλική Τοποτηρητεία ανέλαβε άμεσα τη μισθοδοσία των κοινοτικών δασκάλων από το σχολικό έτος 1939-1940. Τον Ιούλιο του 1940 το Υπουργείο Εκπαίδευσης συγκέντρωσε όλους τους δασκάλους των μειονοτικών κοινοτήτων και τους ανακοίνωσε ότι από τον Αύγουστο θα γίνονταν κρατικοί υπάλληλοι και ότι η αλβανική κυβέρνηση θα λάμβανε πλέον μέριμνα γι' αυτούς.³⁸⁴

Τα περιοριστικά μέτρα

Οι Ιταλοί πίστευαν ότι το αλβανικό κράτος είχε δείξει μεγάλη ανοχή στα ζητήματα της ελληνικής μειονότητας και με τη στάση του επέτρεπε στην Ελλάδα να διατηρεί μια αλυτρωτική πολιτική, μέσω της ελληνικής εκπαίδευσης.³⁸⁵ Ο *Montanelli* περιέγραφε το

³⁸² Οι πληροφορίες των Ιταλών προέρχονταν από τις αλβανικές αρχές, οι οποίες αναζητούσαν τους τρόπους χρηματοδότησης των κοινοτικών δασκάλων στο περιβάλλον των Βορειοηπειρωτών. Στην κατάθεσή του ο Γεώργιος Βουρτζής, πρώην πρόεδρος της κοινότητας Σωτήρας, αναφέρει για κοινοτικό δάσκαλο: «Προδίδει τα μυστικά της ιδιότητάς του και των προξενικών Αρχών, όχι μόνο εις τους αλβανούς επιθεωρητάς αλλά και στις αστυνομικές και δικαστικές αρχές. Φιλοξενεί τον αλβανό επιθεωρητή Ιωάννη Μίγγα για να τον διορίσει. Έδωσε σημειώσεις για τη μισθοδοσία των ελλήνων δασκάλων από Ελλάδα. Πήγε στο δικαστήριο Λιμποχόβου τον Σταύρο Τσίτσο και φανέρωσε ως κατασκόπους τον Σταύρο Μπέλο, Γεώργιο Βουρτζή, Θεόδωρο Γούλη και Αναστάσιο Μάτση», βλ. Αρχείο IMI, ABE 513, Κατάθεση Γιώργου Βούρτζη προς Λουδοβίκον Σκάρπον, Υποπρόξενον Αργυροκάστρου, 10 Μαρτίου 1933.

³⁸³ AQSh, F. 161, V. 1942, D. 821, No 345, Ministrija e Arsimit alla Reale Luogotenenza Generale, *Scuole grekofone*, Tiranë, 3 Marzo 1942 XX, fl. 14.

³⁸⁴ ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς το Υπουργείον Εξωτερικών, 14 Αυγούστου 1940. Την ίδια ημέρα αφίχθηκαν περίπου διακόσιοι πενήντα αλβανοί στρατιώτες στους Γεωργουτσάτες και παρέμειναν εκεί για άγνωστο σκοπό.

³⁸⁵ AQSh, F. 161, V. 1942, D. 821, No 345, Ministrija e Arsimit alla Reale Luogotenenza Generale, *Scuole grekofone*, Tiranë, 3 Marzo 1942 XX, fl. 10.

σύστημα της μειονοτικής εκπαίδευσης στην Αλβανία ως εντελώς αυτόνομο και καθοδηγούμενο από την Ελλάδα, που η αλβανική κυβέρνηση αδυνατούσε να ελέγξει:

Όλη αυτή η οργάνωση των ελληνόφωνων σχολείων επαναλάμβανε την οργάνωση των σχολείων του ελληνικού κράτους: για τη διδασκαλία λάμβαναν βιβλία που έρχονταν από την Ελλάδα. Η διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας ή δεν πραγματοποιούνταν καθόλου ή πραγματοποιούνταν σε μερικά σχολεία ελάχιστες ώρες την εβδομάδα. Και δεν θα μπορούσε να είναι διαφορετικά, αφού οι δάσκαλοι δεν γνώριζαν την αλβανική γλώσσα. Ο σχολικός επιθεωρητής Αργυροκάστου, στου οποίου τη δικαιοδοσία υπαγόταν σχεδόν το σύνολο των ελληνόφωνων σχολείων, δεν είχε καμία επαφή με αυτά τα σχολεία και ως εκ τούτου το κράτος δεν έχει ασκήσει το δικαίωμα ελέγχου που αναγνωρίζεται σε αυτόν. Αυτή ήταν η κατάσταση που υπήρχε πριν την έναρξη του πολέμου.³⁸⁶

Ένα από τα πρώτα μέτρα που έλαβε η ιταλική Διοίκηση ήταν η απαγόρευση των σπουδών εκτός της Αλβανίας. Σύμφωνα με διάταγμα που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Fascismi*:

Αρχίζοντας από το Σχολικόν έτος 1939-1940 εις τους Αλβανούς φοιτητάς τους παρακολουθούντας τας σπουδάς των με υποτροφίας ή και χωρίς - είτε της Μέσης είτε της Ανωτάτης εκπαίδευσεως - έξω των συνόρων της Αυτοκρατορίας δεν θα τους επιτραπεί άδεια σπουδών πλέον εκτός εις την Ιταλίαν.³⁸⁷

Το μέτρο αυτό θα είχε σημαντικό αντίκτυπο στη λειτουργία των κοινοτικών σχολείων, καθώς οι περισσότεροι δάσκαλοι στερούνταν πλέον της δυνατότητας φοίτησης στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ελλάδας.³⁸⁸ Με τον τρόπο αυτό, οι δάσκαλοι των ελληνόφωνων σχολείων θα προέρχονταν αποκλειστικά και μόνο από τα αλβανικά ή τα ιταλικά σχολεία μέσης και ανώτερης εκπαίδευσης.

Οι Ιταλοί θεωρούσαν ακόμη ότι η ελληνική μειονότητα στην Αλβανία απολάμβανε δικαιώματα που δεν αναλογούσαν στον πληθυσμό της, συγκριτικά με τους αλβανούς

³⁸⁶ *Ibid.*

³⁸⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.611/Γ/9, Γενικό Επιτελείο Στρατού προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, 6 Οκτωβρίου 1939 (μετάφραση στο πρωτότυπο).

³⁸⁸ Στο σημείο αυτό τονίζεται η μεγάλη αλλαγή στον τρόπο τοποθέτησης των κοινοτικών δασκάλων μετά την επίλυση του σχολικού ζητήματος το 1935, με την οποία έπαψαν να τοποθετούνται βορειοηπειρώτες δάσκαλοι ως αποσπασμένοι από ελληνικά σχολεία ή κοινοτικοί.

κατοίκους της Θεσπρωτίας. Σύμφωνα με υπόμνημά του *Jacomoni* προς τον Επιθεωρητή (*ispettore*) του Φασιστικού Κόμματος της Αλβανίας (και Σύμβουλο του προέδρου του Υπουργικού Συμβουλίου *Shefqet Verlaci*) *Piero Parini*,³⁸⁹ πριν την έναρξη του πολέμου οι ελληνικής καταγωγής αλβανοί υπήκοοι αριθμούσαν περίπου είκοσι τρεις χιλιάδες άτομα, ενώ οι Αλβανοί στην Ελλάδα ανέρχονταν σε τριάντα χιλιάδες.³⁹⁰ Όσον αφορά τα ελληνόφωνα σχολεία της Αλβανίας, ο *Jacomoni* θεωρούσε ότι αυτά χρηματοδοτούνταν θεωρητικά μόνο από τις τοπικές κοινότητες, ενώ στην πραγματικότητα διατηρούνταν με έξοδα της ελληνικής κυβέρνησης μέσω των Υποπροξένων Αργυροκάστρου και Αυλώνας.³⁹¹ Αντίθετα, στα σχολεία που λειτουργούσαν στην περιοχή της Θεσπρωτίας, οι δάσκαλοι δίδασκαν λίγες μόνο ώρες την αλβανική γλώσσα και πληρώνονταν από το αλβανικό κράτος με το ποσό των 40 αλβανικών φράγκων μηνιαίως.³⁹²

Ο *Jacomoni* μάλιστα θεωρούσε πως το ελληνικό κράτος δεν τηρούσε τις συμβατικές του υποχρεώσεις σε σχέση με τα αλβανικά σχολεία στην περιοχή της Θεσπρωτίας (Τσαμουριά), όταν το 1937 το αλβανικό Υπουργείο των Εξωτερικών και ο αντιπρόσωπός της Ελλάδας στα Τίρανα υπέγραψαν συμφωνία, η οποία εγκρίθηκε από την αλβανική Κυβέρνηση (Απόφαση 965 της 25-8-1937), με την οποία η ελληνική κυβέρνηση εγγυόνταν τα εξής:

- α. Τη διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας σε δέκα κρατικά σχολεία, τα οποία λειτουργούσαν στην Τσαμουριά.
- β. Η διδασκαλία θα γινόταν από αλβανούς δασκάλους ελληνικής ιθαγένειας που θα προτεινόταν από την αλβανική κοινότητα της Τσαμουριάς και θα τοποθετούνταν από το ελληνικό Υπουργείο Εκπαίδευσης μετά από πρόταση του εκπροσώπου της Αλβανίας στην Αθήνα.
- γ. Τα βιβλία για τη διδασκαλία στην αλβανική θα χορηγούνταν από το αλβανικό Υπουργείο Εκπαίδευσης.³⁹³

³⁸⁹ Ο *Parini* εστάλη στα Τίρανα από τον *Ciano* στα τέλη του 1939, βλ. *G. Ciano, op. cit.*, p. 231.

³⁹⁰ AQSh, F. 161, V. 1942, D. 821, No 345, Ministrija e Arsimit alla Reale Luogotenenza Generale, *Scuole grekofone*, Tiranë, 3 Marzo 1942 XX, fl. 12.

³⁹¹ AQSh, F. 161, V. 1940, D. 802, fl. 4, Luogotenenza Generale di S.M il Re Imperatore in Albania, *Appunto per SE Parini*.

³⁹² *Ibid.* Για μια αναλυτική εξέταση των εκπαιδευτικών ζητημάτων των Τσάμηδων κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, βλ. Ελευθερία Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες...*, ό.π., σσ. 53-56, 95-108.

³⁹³ AQSh, F. 161, V. 1942, D. 821, No 345, Ministrija e Arsimit alla Reale Luogotenenza Generale, *Scuole grekofone*, Tiranë, 3 Marzo 1942 XX, fl. 11-12.

Σύμφωνα με τον *Montanelli*, αυτή η δέσμευση δεν τηρήθηκε από την ελληνική κυβέρνηση, ενώ η αλβανική κυβέρνηση διατήρησε πλήρως τις δεσμεύσεις της επιτρέποντας το άνοιγμα εβδομήντα οκτώ μειονοτικών σχολείων στην Αλβανία. Γεγονός είναι ότι σύμφωνα με την αναφορά του ιταλού Προξένου στην Κέρκυρα *O. Gloria*, τα σχολεία στη Θεσπρωτία λειτούργησαν κανονικά από το σχολικό έτος 1938-1939, ενώ οι δάσκαλοι λάμβαναν επίδομα από την αλβανική κυβέρνηση σαράντα αλβανικά φράγκα.³⁹⁴

Μετά την πολιτειακή αλλαγή στην Αλβανία, την αποζημίωση των δασκάλων συνέχισε το Υπουργείο Εκπαίδευσης, κατόπιν εντολής του *Jacomoni*.³⁹⁵ Μάλιστα λίγους μήνες μετά, ύστερα από την παρέμβαση του *Mussa Demi*, ευγενή μουσουλμάνου των Φιλιατών και του μουφτή των Φιλιατών *Mehmet Zekeria*, οι δέκα αυτοί δάσκαλοι διορίστηκαν από την ελληνική κυβέρνηση κάποιοι ως δάσκαλοι της αλβανικής γλώσσας και κάποιοι ως δάσκαλοι της θρησκευτικών, με μισθό χίλιες δραχμές το μήνα (βλ. Πίνακα3).³⁹⁶

Επιπλέον, ο *Montanelli* θεωρούσε ότι η Αλβανία όχι μόνο τηρούσε τις υποχρεώσεις της στα θέματα της μειονοτικής εκπαίδευσης, αλλά στο πλαίσιο των καλών διμερών σχέσεων με την ελληνική κυβέρνηση και ως πράξη καλής θέλησης, το Υπουργείο Εκπαίδευσης εξέδωσε απόφαση (υπ' αριθμ. 59 της 14-1-1939), σύμφωνα με την οποία θα πλήρωνε τα ενοίκια των κτιρίων στα οποία στεγάζονταν ελληνόφωνα σχολεία και αδυνατούσαν οι κοινότητες να πληρώσουν για αυτά.³⁹⁷

³⁹⁴ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 101, Pos. 86/2 (Sussidi scuole Albanese), Telespresso N. 2086/571, R. Consolato Generale di Italia al R. Ministero degli Affari Esteri, *Sussidio ai maestri albanesi in Epiro*, Corfu, 27 Ottobre 1939 XVII.

³⁹⁵ *Ibid.* Στο έγγραφό ο *Jacomoni* τελειώνει ως εξής: «Σε δεύτερο χρόνο, το Υπουργείο θα πρέπει να μας κοινοποιεί λεπτομερείς πληροφορίες για τους δασκάλους, όχι μόνο για τις πολιτικές τους απόψεις, αλλά και για την αποτελεσματικότητα του έργου τους».

³⁹⁶ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pos. 86/2 (Sussidi scuole Albanese), Telespresso N. 569/172, R. Consolato generale di Italia al R. Ministero degli Affari Esteri, *Sussidio a maestri albanesi*, 22 Marzo 1940, XVIII. Για την ακρίβεια, οι πέντε δάσκαλοι διορίστηκαν από το Δεκέμβριο του 1936, ύστερα από πρόταση της αλβανικής Πρεσβείας στην Αθήνα σε συνεννόηση με το μουφτή των Φιλιατών, ενώ οι άλλοι πέντε μετά τον Αύγουστο του 1937, βλ. Ελευθερία Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες...*, ό.π., σσ. 103-105. Επιπλέον, για τα σχολεία των Τσάμηδων στην Θεσπρωτία, βλ. Lorenc Agalliu, “Përjekjet e qeverisë shqiptare dhe minoritetit Çam në Greqi për mësimin e gjuhës dhe çeljen e shkollave shqipe gjatë mbretërisë shqiptare”, Konferenzë Shkencore Mbarëshqiptare, *130 vjet mësonjetorja e parë Shqipe-vatër e arsimimit, emancipimit dhe ngritjes së vetëdijes kombëtare (permbledhje matedialesh)*, Fakulteti i Edukimit dhe i Filologjisë, Universiteti “Fan S. Noli”, Korçe, 2017, fq. 405-412.

³⁹⁷ AQSh, F. 161, V. 1942, D. 821, No 345, Ministrija e Arsimit alla Reale Luogotenenza Generale, *Scuole grekofone*, Tiranë, 3 Marzo 1942 XX, fl. 12. Σύμφωνα πάντως με το άρθρο 10 του Κανονισμού λειτουργίας των μειονοτικών σχολείων, το Υπουργείο Εκπαίδευσης ήταν υποχρεωμένο να ανοίξει σχολεία στις περιοχές που δεν είχαν τα μέσα να το συντηρήσουν, βλ. Γεώργιος Χ. Παπαδόπουλος, ό.π., σελ. 125.

Πίνακας 3: Κατάσταση Δασκάλων των Αλβανόφωνων Σχολείων Θεσπρωτίας

A/A	Όνοματεπώνυμο Δασκάλου	Χωριό
1	Abdyl Sejko	Σμέρτος
2	Abdyl M. Zeqerija	Σμέρτος
3	Qamil Izzeti	Λιόψη
4	Fejzo Beqiri	Γκούρτζα ³⁹⁸
5	Jahja Dauti	Σολοπιά ³⁹⁹
6	Hasan Ceço	Βροχονάς ⁴⁰⁰
7	Saqe A. Zeqerija	Φασκομηλιές
8	Zejnël Hamza Cami	Μαζαρακιά
9	Shaban Regipi	Γραικοχώρι
10	Gani Demi	Καρβουνάρι

Πηγή: ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pos. 86/2 (Sussidi scuole Albanese), Telespresso N. 2086/571, R. Consolato Generale di Italia al R. Ministero degli Affari Esteri, *Sussidio ai maestri albanesi in Epiro*, Corfu, 27 Ottobre 1939 XVII

Και ο *Montanelli* καταλήγει:

Πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη ότι ενώ η αλβανική κυβέρνηση χορήγησε στα μειονοτικά κέντρα όχι μόνο την ελευθερία της ελληνικής γλώσσας, αλλά και την κυκλοφορία ελληνικών βιβλίων και εφημερίδων αλλά και τη χρήση της ελληνικής στις μειονοτικές εκκλησίες, η Ελλάδα αντίθετα στα αλβανικά μειονοτικά κέντρα τιμωρούσε όποιον έβρισκε στην κατοχή του εφημερίδα ή βιβλίο στα αλβανικά και απαγόρευε στις εκκλησίες τον εορτασμό στην αλβανική γλώσσα. Επιπρόσθετα το αλβανικό Υπουργείο Εκπαίδευσης πάντα με καλοσύνη δεχόταν τους δασκάλους της ελληνικής μειονότητας που προτεινόταν, ενώ αντίθετα οι ελληνικές αρχές σχεδόν ποτέ δεν αποδέχονταν τις προτάσεις της αλβανικής κοινότητας της Τσαμουριάς και τοποθετούσαν πάντοτε ελληνόφωνους δασκάλους αλβανικής ιθαγένειας.⁴⁰¹

Για το ζήτημα της εκπαίδευσης στα μειονοτικά σχολεία, ο *Jacomoni* πρότεινε μέτρα που θα έβαζαν κάτω από αυστηρή ιταλική επιτήρηση τη σχολική δραστηριότητα των ελληνόφωνων σχολείων, χωρίς να θίγεται όμως το δικαίωμα των μειονοτικών να διατηρούν τα σχολεία με δικά τους έξοδα, όπως προέβλεπε η γνωμοδότηση του Διεθνούς Δικαστηρίου.

³⁹⁸ Το χωριό Γκούρτζα μετονομάστηκε σε Άνω Παλιοκλήσι.

³⁹⁹ Σήμερα δεν κατοικείται πλέον. Βρίσκεται πάνω από την Σκάλα Σαγιαδάς.

⁴⁰⁰ Σήμερα δεν κατοικείται πλέον. Βρίσκεται πάνω από τα Σύβοτα.

⁴⁰¹ *Ibid.*

Για το σκοπό αυτό, πρότεινε την αποστολή ενός αλβανού δασκάλου (εθνικών φρονημάτων) σε κάθε ελληνόφωνο σχολείο, για τη διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας, ώστε ταυτόχρονα να εκπροσωπεί την σχολική αρχή. Παράλληλα, θα μπορούσε να συσταθεί σε κάθε σχολείο ένα τμήμα της φασιστικής νεολαίας, ώστε να αντιμετωπιστούν οι συνέπειες της ελληνικής προπαγάνδας. Με τον τρόπο αυτό θα μπορούσαν οι Ιταλοί να χειραγωγήσουν την εκπαιδευτική δραστηριότητα των μειονοτικών σχολείων, χωρίς να αμφισβητηθούν τα καθοριζόμενα από την απόφαση του Δικαστηρίου.

Ο ιταλός Τοποτηρητής κινήθηκε μεθοδικά και προγραμματίσε την οικονομική απεξάρτηση των μειονοτικών σχολείων από την Ελλάδα. Σε σημείωμά του προς τον *Parini*, αναφέρει τα εξής:

Σε ένα δεύτερο χρόνο - και ανάλογα με τα γεγονότα - ο διορισμός κρατικών δασκάλων για τη διδασκαλία στα ελληνικά, θα οδηγούσε σε μια πραγματική μετατροπή των ελληνόφωνων σχολείων. Τα έξοδα που θα προκύψουν θα μπορούσαν να καλυφθούν με τη χορήγηση ενός ποσού από το Υπουργείο. Αν δεν είναι εφικτός ο ταυτόχρονος διορισμός 78 δασκάλων, θα μπορούσε να προχωρήσει προοδευτικά για να διοριστούν ομάδες των 15 έως 20 δασκάλων.⁴⁰²

Το Υπουργείο Εκπαίδευσης με επιστολή του προς τον *Jacomoni* ζήτησε στις αρχές του 1940 να προσληφθούν αλβανοί δάσκαλοι για τη διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας. Το Υπουργείο επικαλέστηκε το άρθρο 11 του κανονισμού λειτουργίας των μειονοτικών σχολείων του 1935, με το οποίο η αλβανική κυβέρνηση είχε το δικαίωμα να διδάσκει την αλβανική γλώσσα στα μειονοτικά σχολεία.⁴⁰³ Για το λόγο αυτό, έστειλε λίστα με ονόματα είκοσι αλβανών δασκάλων, ορθοδόξων στο θρήσκευμα, ώστε να μπορέσουν να επηρεάσουν «με τον πλέον νόμιμο τρόπο» τα σχολεία της μειονότητας, τα οποία ήταν ελεύθερα από κάθε έλεγχο και «αποτελούσαν μια ουδέτερη ζώνη στη νέα αλβανική κατάσταση»:

⁴⁰² AQSh, F. 161, V. 1940, D. 802, fl. 4, Luogotenenza Generale di S.M il Re Imperatore in Albania, *Appunto per SE Parini*.

⁴⁰³ AQSh, F. 161, V. 1940, D. 802, fl. 1, Nr. 231/48 R., Ministria e Arsimit alla Luogotenenza Generale di SM il Re Imperatore in Albania, Tirana, 3/1/1940 XVIII. Σύμφωνα με το άρθρο 11, «εις τα σχολεία της μειονότητας το Υπουργείον της Παιδείας δικαιούται να εισάγει την διδασκαλίαν της Αλβανικής ως υποχρεωτικής γλώσσης», βλ. Γεώργιος Χαρ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σελ. 125.

Πίνακας 4: Κατάλογος των Εκπαιδευτικών που Διορίστηκαν για Υπηρεσία σε Κοινοτικά Ελληνόφωνα Σχολεία

A/A	Όνοματεπώνυμο	Σχολείο που Υπηρετεί	Χωριά που Μετατέθηκαν
1	Panagiot Foto	Tërbaç-Vlonë	<u>Glinë</u> , ⁴⁰⁴ Vllahogoranxi, Reshkopi e Sipërme dhe Peskhopi e Poshtme
2	Polikron Niçe	Zhejë-Gjinokaster	<u>Dervicjan</u> , Goranxi
3	Andrea Andriku	Ersekë-Korcë	<u>Dhuvjan</u> , Vanistë, Haskovë
4	Nako Koka	Kandidat i ri	<u>Sofratikë</u> , Terihat
5	Gjergj Koçi	Nivicë-Bubar Gjinokaster	<u>Jergucat</u> , Grapsh
6	Vllash Çepiku	Brezhdan-Gjinokaster	<u>Bularat</u> , Bodrishtë
7	Dhimiter Gogoni	Lushnjë	<u>Pepel</u> , Vodhinë
8	Ziko Ziko	Rakickë-Korçë	<u>Selo</u> , Klishar, Kakogaranxi
9	Tatul Spiro	Lip-Gjinokaster	<u>Dhivër</u>
10	Koço Hila	Vllahospilloterë (Gjinokaster)	<u>Kakavi</u> , Anjikollë
11	Mihail Kopali	Kandidat i ri	<u>Dhrovjan</u>
12	Pandeli Bici	Llupskë-Gjinokast.	<u>Leshnicë e Sipërme</u> , Leshnice e Poshtme
13	Pjeter Kavaja	Strenbec-Gjinokaster	<u>Theollog</u> , Grazhdan
14	Kristo Boçi	Kandidat i ri	<u>Llazar</u> , Kalivë Pasha, Hoxhë
15	Vasil Raftopulli	I riemnues	<u>Aliko</u> , Kalivëshush, Ymerefendi
16	Nos Topali	Kandidat i ri	<u>Sotirë</u>
17	Pandeli Konduri	Peshkopi-Dibër	<u>Kakodhiq</u> , Lefterohor
18	Panajot Gjermanoj	Suhë-Gjinokaster	<u>Hllomo</u> , Mavrojer, Çatistë
19	Gjergj Komnino	Ballsh-Berat	<u>Sopik</u>
20	Vasil Konomi	Kandidat i ri	<u>Polican</u>

Πηγή: AQSh, F. 161, V. 1940, D. 802, fl. 3, *Lista emnore e mësuesve të caktuem për me shërbye në shkollat private grekofone*

⁴⁰⁴ Υπογράμμιση στο πρωτότυπο.

Παράλληλα, στις αρχές του 1940 ο *Jacomoni* έστειλε τον Β΄ Γραμματέα της Τοποτηρητείας *Eugenio Prato*, να πραγματοποιήσει επιτόπια έρευνα στη νότια Αλβανία, με σκοπό την διερεύνηση της καταγωγής, της ιστορίας και των συνθηκών διαβίωσης της ελληνικής μειονότητας.⁴⁰⁵ Ο τελευταίος στην έκθεσή του ανέφερε ότι οι ελληνόφωνοι (*grekofoni*) αριθμούσαν περίπου τριάντα πέντε χιλιάδες, διαβιούσαν σε περίπου ογδόντα χωριά της νότιας Αλβανίας και δέχθηκαν τα ιταλικά στρατεύματα με φανερή ικανοποίηση, πεπεισμένοι ότι το νέο καθεστώς θα τους προστατεύσει από τις αυθαιρεσίες των αλβανών εθνικιστών.⁴⁰⁶ Εκτιμούσε μάλιστα ότι καθώς πληρούνται οι ελπίδες τους σχετικά με την προστασία της ελληνικής γλώσσας και της χριστιανικής θρησκείας, η νότια Αλβανία θα μπορούσε να εξελιχθεί σε κέντρο φασιστικής ακτινοβολίας για τις γειτονικές χώρες των Βαλκανίων.⁴⁰⁷

Για το σκοπό αυτό, ο *Prato* πρότεινε στον *Jacomoni* τη σταδιακή εφαρμογή μιας σειράς μέτρων για την εξέλιξη της πολιτικής κατάστασης της μειονότητας. Σε πρώτο χρόνο διέθεσε άμεσα σχολικό υλικό για τα ελληνόφωνα σχολεία, τα οποία ήταν «παντελώς ανεφοδιάστα». Επιπλέον, πρότεινε την αποστολή δέκα ιταλών και δέκα αλβανών δασκάλων στα σχολεία της μειονότητας, για να λειτουργήσουν ως οργανωτικά κέντρα της φασιστικής νεολαίας. Παρότι μάλιστα οι αλβανοί δάσκαλοι, χριστιανικού πάντα θρησκευματος, θα μπορούσαν να διατεθούν από το αλβανικό Υπουργείο Εκπαίδευσης, πρότεινε να διατεθούν προσωρινά ιταλοί δάσκαλοι από το ιταλικό Υπουργείο Παιδείας για διάστημα πέντε έως εξι μηνών από τις περιοχές της *Puglia* ή της *Calabria*, που γνώριζαν την ελληνική ή την αλβανική γλώσσα και ήταν κατάλληλοι για να οργανώσουν της φασιστική νεολαία. Τα συνολικά έξοδα για την υλοποίηση των προτάσεων *Prato* εκτιμόνταν σε 300 χιλιάδες αλβανικά φράγκα. Τέλος, πρότεινε να αναβληθεί για τις αρχές του επόμενου έτους (1940) η διάταξη σχετικά με την πληρωμή των κοινοτικών δασκάλων από την αλβανική κυβέρνηση, για να αποφευχθούν αντιδράσεις στη μειονότητα.⁴⁰⁸

⁴⁰⁵ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 153/26, Sf. 17/A/1, Telespresso N. 5097/1416, Luogotenenza Generale di S.M. il Re Imperatore in Albania al R. Ministero Affari Esteri, *Minoranza grecofona nell' Albania Meridionale*, Tirana, 17 Febbraio 1940 XVIII.

⁴⁰⁶ Ο *Prato* στην αναφορά του περιγράφει τα αισθήματα μίσους που η ελληνική μειονότητα έτρεφε για το καθεστώς *Zog*, με το οποίο ζούσαν κάτω από καθεστώς γλωσσικής και θρησκευτικής καταπίεσης. Για το λόγο αυτό, πίστευε ότι οι ελληνόφωνοι ήταν ψυχολογικά διατεθειμένοι να αποδεχθούν μια ιταλική διακυβέρνηση που θα έφερνε ισορροπία στις σχέσεις τους με τους Αλβανούς του Νότου. Επιπλέον, θεωρούσε ότι οι ελληνόφωνοι δεν είχαν αποποιηθεί πλήρως τα συναισθήματα αλυτρωτισμού, ενώ διακατέχονταν από αίσθημα αποστροφής προς τους Αλβανούς, που τους θεωρούσαν πολιτισμικά κατώτερους, *ibid.*

⁴⁰⁷ *Ibid.*

⁴⁰⁸ *Ibid.*

Τον Ιούλιο του 1940 ο ιταλός Σύμβουλος στο Υπουργείο Εκπαίδευσης (*consigliere permanente*) *Mario Morandi*, επισκέφτηκε τις περιοχές Αργυροκάστρου, Δελβίνου και Χιμάρας.⁴⁰⁹ Με έγγραφό του το Υπουργείο Εκπαίδευσης κάλεσε όλους τους εκπαιδευτικούς των ελληνόφωνων σχολείων και τους δημογέροντες να συγκεντρωθούν στις πόλεις, ώστε να συζητήσουν για τα προβλήματα των σχολείων για να τους παράσχει τη βοήθεια και την υποστήριξη που χρειάζονται για την εκπλήρωση της αποστολής τους.⁴¹⁰ Ο *Morandi* κατά την επίσκεψή του ενημέρωσε τους δημογέροντες και τους δασκάλους των χωριών, αφενός για τις υποχρεώσεις των κατοίκων που βρίσκονταν τα σχολεία αυτά και αφετέρου για τις δεσμεύσεις που υιοθετήθηκαν από την αλβανική κυβέρνηση για το νέο σχολικό έτος.⁴¹¹

Σύμφωνα με τον Έπαρχο (*sub-prefektura*) Χιμάρας *M. Leka*, ο *Morandi* παρουσία των αρχών και των εκπαιδευτικών των μειονοτικών σχολείων, δήλωσε ότι θα πάψουν όσα προβλήματα υφίστανται και οι κοινοτικοί δάσκαλοι το επόμενο έτος θα συμμετέχουν εξίσου με τους αλβανούς δασκάλους, αλλά η πληρωμή τους θα βαρύνει την ιταλική κυβέρνηση και τα μαθήματα θα γίνονται ταυτόχρονα στα ελληνικά και τα ιταλικά. Οι δάσκαλοι θα ελέγχονταν από τον ιταλο-αλβανό επιθεωρητή εκπαίδευσης, θέση που θα δημιουργούνταν στο Αργυρόκαστρο. Σύμφωνα με τον *Leka* «οι παραπάνω δηλώσεις ήχησαν ευχάριστα στους εκπαιδευτικούς και τους αντίστοιχους δημογέροντες της μειονότητας».⁴¹²

Η ιταλική Τοποτηρητεία είχε αποφασίσει ότι το ζήτημα των ελληνόφωνων σχολείων θα αντιμετωπιζόταν με συγκεκριμένους όρους, καθώς θεωρούσε ότι οποιαδήποτε προσπάθεια από-εθνικοποίησης της μειονότητας θα ήταν μάταιη για δύο λόγους: πρώτον, διότι οι «γραικόφωνοι» θεωρούσαν τους εαυτούς τους πολιτισμικά ανώτερους από τους Αλβανούς· δεύτερον, διότι λόγω των αντι-ιταλικών τους συναισθημάτων, οποιαδήποτε προσπάθεια πιθανό να δημιουργούσε πολιτικό πρόβλημα με την Ελλάδα.⁴¹³ Ήταν επομένως απαραίτητη η υποστήριξη της ελληνόφωνης εκπαίδευσης και η αποκοπή της από την

⁴⁰⁹ Αναλυτικότερα, στις συγκεντρώσεις συμμετείχαν: Αργυρόκαστρο 120, Δέλβινο 180 και Χιμάρα 20 δάσκαλοι και δημογέροντες, βλ. AQSh, F. 161, V. 1940, D. 802, fl. 11, N. 884, Ministero dell Istruzione all' Eccellenza il Luogotenente di S.M il Re Imperatore, *Scuole Grecofone*, Tirana, 27 Luglio 1940 XVIII.

⁴¹⁰ AQSh, F. 152, V. 1940, D. 288, fl. 8, Urgente Tel-shifer No 1950, Ministrija e p. të Mbrendëshme në Prefekturave Gjinokastër-Vlonë, Tiranë në 19 VII 1940 XVIII.

⁴¹¹ AQSh, F. 161, V. 1940, D. 802, fl. 10, N. 884, Ministero dell Istruzione all' Eccellenza il Luogotenente di S.M il Re Imperatore, *Scuole Grecofone*, Tirana, 27 Luglio 1940 XVIII.

⁴¹² AQSh, F. 152, V. 1940, D. 288, fl. 9, Telegram-Shifer Nr 81/I Res, Prefekturës Vlonë në Ministrija e p. të Mbrendëshme, Himarë më 23/VII/1940 XVIII.

⁴¹³ AQSh, F. 161, V. 1940, D. 802, fl. 10, N. 884, Ministero dell Istruzione all' Eccellenza il Luogotenente di S.M il Re Imperatore, *Scuole Grecofone*, Tirana, 27 Luglio 1940 XVIII.

ελληνική επιρροή. Ο *Morandi* παραδεχόταν ότι τα χρήματα που διατέθηκαν το σχολικό έτος 1939-1940 βοήθησαν την ελληνική μειονότητα, αν και δεν είχαν διατεθεί αποτελεσματικά:

Οι παραπάνω σκέψεις έδειξαν επίσης ότι βοηθούν με κάποιο τρόπο τη ζωή αυτών των σχολείων και ασκούν άμεσο έλεγχο πάνω τους. Για το σκοπό αυτό, η ιταλική κυβέρνηση, ως παρέμβασή σας, έχει διαθέσει ειδικό ταμείο από πέρυσι με 300 χιλιάδες αλβανικά φράγκα, να πληρώσει τους μισθούς των δασκάλων των γραικόφωνων σχολείων, μισθούς που πληρώνονταν από άλλη κυβέρνηση. Τα κονδύλια ήρθαν πολύ αργά για να χρησιμοποιηθούν αποτελεσματικά: με αυτά καλύφθηκε μόνο η αποστολή στα σχολεία μιας μικρής ποσότητας διδακτικού υλικού, το οποίο στάλθηκε επίσης σε 20 αλβανικά σχολεία στην ίδια περιοχή και αυτό για να μην προκληθεί εκτεταμένη ανησυχία.⁴¹⁴

Οι Ιταλοί γνώριζαν ότι η πολιτική που θα εφαρμόζαν στην μειονοτική εκπαίδευση ήταν μια εξαιρετικά ευαίσθητη πτυχή της πολιτικής τους διείσδυσης στην Αλβανία. Μία περαιτέρω προσέγγιση της μειονότητας θα μπορούσε να προκαλέσει τη δυσαρέσκεια των Αλβανών, παράλληλα όμως οι Ιταλοί δεν είχαν κανένα λόγο να πολιτικοποιήσουν ένα ζήτημα που το θεωρούσαν καθαρά γλωσσικό και εθνολογικό. Με βάση τα παραπάνω, ο *Morandi* συνέστησε την εισαγωγή της ιταλικής γλώσσας και τη συνέχιση της διδασκαλίας της αλβανικής «με μεγαλύτερη σοβαρότητα». Επιπλέον, πρότεινε να ενισχυθεί ο επιθεωρητής Εκπαίδευσης Αργυροκάστρου από ιταλούς συμβούλους και να αναλάβει την αρμοδιότητα των ελληνικών σχολείων του Αργυροκάστρου και αυτών των σχολείων της Χιμάρας. Τέλος, έκρινε απαραίτητο να διατηρηθεί και τον επόμενο χρόνο το ποσό των 300 χιλιάδων αλβανικών φράγκων για τους ελληνόφωνους δασκάλους.⁴¹⁵

Πέρα όμως από την ιταλική πολιτική της επιρροής και της διείσδυσης στην Αλβανία, φαίνεται ότι υπερτερούσε μια αποικιοκρατική λογική, η οποία απαιτούσε την πιστή εφαρμογή του φασιστικού μοντέλου. Η λογική αυτή συνοψίζεται με τον καλύτερο τρόπο στην αναφορά του *Morandi*:

Οι απόψεις μου είναι οι παρακάτω: Η Τοποτηρητεία δεν έχει κανένα συμφέρον να καταργήσει το δικαίωμα των ελληνόφωνων να χρησιμοποιούν τη γλώσσα τους και να διατηρούν τα έθιμά τους. Τον περασμένο χρόνο τα

⁴¹⁴ *Ibid.*

⁴¹⁵ *Ibid.*

μειονοτικά σχολεία βοηθήθηκαν και (η Τοποτηρητεία) έχει σαν σκοπό να συνεχίσει σε αυτόν τον δρόμο, εναρμονίζοντας την ανάπτυξη των ελληνικών σχολείων με εκείνη των αλβανικών. Ομοίως, η Τοποτηρητεία έχει αποφασίσει να αποζημιώσει τους ελληνόφωνους δασκάλους που τώρα ζούνε με ελάχιστους μισθούς, όχι πάντα σαφούς προέλευσης, και αποζημίωση σε είδος. Η Τοποτηρητεία από την άλλη πλευρά, απαιτεί τον αυστηρό σεβασμό των νόμων του αλβανικού κράτους και την απόλυτη πίστη στις αρχές του φασιστικού καθεστώτος. Γραικόφωνοι ή όχι, όλοι στην επικράτεια του βασιλείου της Αλβανίας ανήκουν στην αυτοκρατορία της Ρώμης. Επομένως, οποιαδήποτε αβέβαιη στάση θα χτυπηθεί χωρίς δισταγμό, καθώς δεν υπάρχει πλέον λόγος παρερμηνείας για τις υποχρεώσεις όλων των πολιτών του Βασιλείου της Αλβανίας. Όποιος δεν επιθυμεί να παραμείνει στο σχολείο με τους όρους αυτούς, μπορεί να φύγει.⁴¹⁶

Οι αλβανικές παρεμβάσεις

Η αλβανική κυβέρνηση προσπαθούσε πάντοτε με διάφορα προσχήματα - ή πολλές φορές απροκάλυπτα - να εμποδίσει την διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα σχολεία της μειονότητας. Ο κυριότερος τρόπος των αλβανικών παρεμβάσεων ήταν οι τοποθετήσεις των δασκάλων, εφόσον σύμφωνα με τον Κανονισμό Λειτουργίας των μειονοτικών σχολείων, είχαν το δικαίωμα της έγκρισης ή απόρριψής τους από τα κοινοτικά σχολεία. Έτσι, στην κοινότητα Κακοδικίου της επαρχίας Δελβίνου, κατά τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς απαλλάχθηκε από τα καθήκοντά της η Αριστέα Δημητρίου, όπως της ανακοινώθηκε μέσω του οικείου τμήματος χωροφυλακής, χωρίς να αναφερθούν οι λόγοι για τους οποίους συνέβη αυτό.⁴¹⁷ Σύμφωνα με τον έλληνα Υποπρόξενο Αγίων Σαράντα Γ. Μπένση, η δασκάλα ουδέποτε υπέπεσε σε παράπτωμα, ούτε αναμίχθηκε ποτέ σε δραστηριότητες εκτός των διδασκαλικών της καθηκόντων. Από την άλλη, εάν επαύθη ως μη έχουσα τα απαραίτητα προσόντα, συνάδελφοί της με τα ίδια προσόντα που διορίστηκαν την προηγούμενη χρονιά συνέχιζαν να εργάζονται κανονικά.⁴¹⁸ Ο Υποπρόξενος με αναφορά του προς την ελληνική Πρεσβεία στα Τίρανα κατέληγε ότι ήταν αναγκαία η ακύρωση της απόφασης των αλβανικών αρχών, καθώς σύμφωνα με πληροφορίες, ομάδα περίπου δέκα ατόμων, υποκινούμενα από

⁴¹⁶ *Ibid*, fl. 11

⁴¹⁷ ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 44, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς την εν Τιράνοις Β. Πρεσβείαν, Άγιοι Σαράντα, 21 Ιανουαρίου 1939.

⁴¹⁸ Στο έγγραφο αναφέρονται τα ονόματα της Αθηνάς Αγγελοπούλου, δασκάλα στο χωριό Δρυμάδες και της Αγγελικής Αθανασίου στο χωριό Άνω Λεσινίτσα, ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 44, Υποπροξενείου Αγίων Σαράντα προς την εν Τιράνοις Β. Πρεσβείαν, Άγιοι Σαράντα, 21 Ιανουαρίου 1939.

τον απολυθέντα δάσκαλο Γεώργιο Μάρτο, ήρθαν σε επαφή με την Υποδιοίκηση Δελβίνου και αιτήθηκαν την τοποθέτηση αλβανίδας δασκάλας, διορισμένη από την αλβανική κυβέρνηση.⁴¹⁹

Επιπρόσθετα, το Υπουργείο Εκπαίδευσης συχνά εμπόδιζε το άνοιγμα νέων κοινοτικών σχολείων, παρά τα όσα καθόριζε ο Νόμος για τη λειτουργία τους. Το καλοκαίρι του 1938 η κοινότητα Μάλτσιανης αιτήθηκε το άνοιγμα ελληνόφωνου σχολείου το προσεχές έτος, καθώς στην κοινότητα κατοικούσαν πάνω από πενήντα παιδιά, παραπάνω δηλαδή από όσα ο νόμος επιτρέπει για τη δημιουργία κοινοτικού σχολείου. Επιπλέον, το σχολείο στο Θεολόγο απείχε πάνω από μία ώρα απόσταση και φιλοξενούσε και τα παιδιά των χωριών Τσερκοβίτσας και Αγίου Ανδρέα, συνολικά εκατόν πενήντα παιδιά.⁴²⁰ Παρόλα αυτά, το Υπουργείο Εκπαίδευσης δεν ενέκρινε τη χορήγηση άδειας λειτουργίας και διέκοψε τη λειτουργία του σχολείου το Δεκέμβριο του 1939.⁴²¹

Άλλες φορές με διάφορα προσχήματα οι Αλβανοί εμπόδιζαν την εκπαίδευση της μειονότητας, κάνοντας χρήση των σχολικών κτιρίων. Η στρατιωτική εκπαίδευση στη Δρόπολη παιδιών ηλικίας 16-20 ετών πραγματοποιούνταν στο χωριό Βουλιάρατι. Σύμφωνα με τον Χειμαριό, ο δάσκαλος Χρήστος Καλυβόπουλος ανέφερε ότι οι αλβανικές αρχές ζήτησαν από τον πρόεδρο της Κοινότητας Βασίλη Δαλιάνη να επιτραπεί δυο φορές την εβδομάδα (Τετάρτη και Κυριακή) να χρησιμοποιείται το σχολείο για τη στρατιωτική προπαίδευση των νέων.⁴²² Για να αποφύγουν τις συχνές επισκέψεις αλβανών αξιωματικών και κυβερνητικών στελεχών στις περιοχές της μειονότητας, ο Υποπρόξενος πρότεινε στον Δαλιάνη να επικαλεστεί ακαταλληλότητα του κτιρίου, λόγω παλαιότητας.⁴²³ Πράγματι, ο Δαλιάνης έπεισε με δικαιολογίες τους Αλβανούς, οι οποίοι δεν ξαναενόχλησαν.⁴²⁴ Τα προβλήματα επανήλθαν μετά την εγκατάσταση των ιταλικών δυνάμεων, όταν επιτάχθηκαν σχολικά κτίρια για τις ανάγκες του ιταλικού στρατού, όπως αυτά των Γεωργουτσάτων και

⁴¹⁹ *Ibid.*

⁴²⁰ Αρχείο IMI, ABE 549, Αρ. Πρωτ. 868/Z/I, Υποπρόξενος Αγίων Σαράντα προς το Εν Τιράνις Β. Πρεσβεία της Ελλάδος, 1 Ιουλίου 1938.

⁴²¹ Αρχείο IMI, ABE 549, Αρ. Πρωτ. 1973/Z/I, Υποπρόξενος Αγίων Σαράντα προς το Εν Τιράνις Β. Πρεσβεία της Ελλάδος, 14 Δεκεμβρίου 1939. Για το σχολικό έτος 1939-1940 η κοινότητα Μάλτσιανης είχε συνάψει συμβόλαιο με τον δάσκαλο Σταύρο Ζώτο, ο οποίος δίδασκε σε εξήντα παιδιά.

⁴²² ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 44, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς Β. Πρεσβεία Τιράνων, 15 Ιανουαρίου 1939. Ο Βασίλης Δαλιάνης ήταν πατέρας του Μενέλαου Δαλιάνη, που όπως θα δούμε παρακάτω, έλαβε μέρος στην αλβανική αντίσταση.

⁴²³ *Ibid.*

⁴²⁴ ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 44, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς Β. Πρεσβεία Τιράνων, 9 Φεβρουαρίου 1939.

Γλύνας το καλοκαίρι του 1940.⁴²⁵ Ομοίως, το κοινοτικό σχολείο στο χωριό Σμήνετσι λειτούργησε στην εκκλησία του χωριού, καθώς το κτίριο χρησιμοποιήθηκε για την εγκατάσταση τελωνοφυλακής.⁴²⁶

Επιπλέον, η φοίτηση νέων Βορειοηπειρωτών σε κοινοτικά σχολεία αποτελούσε εμπόδιο στην κοινωνική και επαγγελματική ζωή των οικογενειών τους. Σε έγγραφο του ο Υποπρόξενος Αγίων Σαράντα, αναφέρει ότι συναντήθηκε με τον Γεώργιο Μπολάνο, έναν εκ των σημαντικότερων παραγόντων της Χιμάρας, ο οποίος του ανακοίνωσε ότι ο ανιψιός του, Αλέξανδρος Μπολάνος, απολύθηκε από την εργασία του ως τηλεγραφετής, ύστερα από καταγγελίες της αντιμειονοτικής μερίδας της Χιμάρας ότι ο μικρότερός του αδερφός φοιτούσε στο μειονοτικό σχολείο.⁴²⁷ Μετά από υποσχέσεις ότι ίσως επαναπροσληφθεί στην υπηρεσία του, έγραψε τον αδερφό του στο κρατικό αλβανικό σχολείο.⁴²⁸ Ο Μπολάνος ζήτησε από τον Υποπρόξενο να βρεθεί μια εργασία για τον ανιψιό του στην Ελλάδα, ώστε να μην έχει ανάγκη την αλβανική κυβέρνηση και να επαναφέρει τον μικρότερο αδερφό του στο μειονοτικό σχολείο Χιμάρας.⁴²⁹ Το αίτημα δεν έγινε δεκτό από τον έλληνα Πρέσβη στα Τίρανα Σκέφερη, αφού μια θετική εισήγηση του Πρέσβη στην ελληνική κυβέρνηση θα δημιουργούσε «κακόν προηγούμενον δυνάμενον να άγη συν τω χρόνω και πολλούς άλλους εκ των κατοίκων της περιφέρειας ταύτης εις την υποβολήν παρόμοιων αιτήσεων».⁴³⁰

Μετά την ένωση της Αλβανίας με την Ιταλία, τα αλβανικά δικαστήρια εξέδωσαν καταδικαστικές αποφάσεις σε Βορειοηπειρώτες, που σπούδαζαν τα παιδιά τους στην Ελλάδα. Το Μάιο του 1939 το δικαστήριο της Χιμάρας καταδίκασε για το λόγο αυτό τους Στέφανο Ζήση και Αριστεΐδη Γκικόπουλο, από τους Δρυμάδες της Χιμάρας.⁴³¹ Ο Μπένσης, αν και αντιλαμβανόταν τη δυσκολία που είχε η Πρεσβεία στα Τίρανα να ενεργήσει ανάλογα

⁴²⁵ Βασίλης Κόντης (επιμ.), *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου...*, ό.π., αρ. 154, σελ. 345.

⁴²⁶ Αρχείο ΙΜΙ, ΑΒΕ 561, Αρ. Πρωτ. 1640/Ζ/Ι, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς το εν Τιράνοις Β. Γενικό Προξενείο Ελλάδος, Άγιοι Σαράντα, 29 Οκτωβρίου 1939. Στην περίπτωση του σχολείου του χωριού Σμήνετσι, ο πρόεδρος της κοινότητας υπέγραψε συμβόλαιο παραχώρησης και απέφυγε να προβεί σε διαμαρτυρία, φοβούμενος τις συνέπειες τις οποίες μπορεί να είχε για την εκ των υστέρων αναίρεση του συμβολαίου.

⁴²⁷ ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 44, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς την εν Τιράνοις Β. Πρεσβείαν, Άγιοι Σαράντα, 25 Φεβρουαρίου 1939.

⁴²⁸ *Ibid.*

⁴²⁹ Ο Υποπρόξενος Γ. Μπένσης φαίνεται να υποστήριζε το αίτημα του Μπολάνου με επιφύλαξη, καθώς αντιλαμβανόταν ότι ένα τέτοιο αίτημα θα δημιουργούσε κακό προηγούμενο, ώστε προκειμένου να ματαιωθεί η διαρροή μαθητών από τα μειονοτικά σχολεία στα κρατικά, θα έπρεπε το ελληνικό κράτος να μεριμνήσει να βρει εργασία σε μειονοτικούς γονείς, ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 44, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς την εν Τιράνοις Β. Πρεσβείαν, Άγιοι Σαράντα, 25 Φεβρουαρίου 1939.

⁴³⁰ ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 44, Ελληνική Πρεσβεία Τιράνων προς το εν Αγίοις Σαράντα Υποπροξενείο, Τίρανα, 01 Μαρτίου 1939.

⁴³¹ ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 44, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς την εν Τιράνοις Β. Πρεσβείαν, Άγιοι Σαράντα, 3 Μαΐου 1939.

με την υπόθεση του *Tahir Sejko*,⁴³² λόγω των νέων συνθηκών που επέβαλε η συνένωση της Αλβανίας με το ιταλικό Βασίλειο, ζήτησε τη βοήθεια της Πρεσβείας για τη διαγραφή της επιβληθείσας ποινής.⁴³³

Αλβανικές παρεμβάσεις υπήρχαν και στο ζήτημα των σχολικών εγχειριδίων των ελληνόφωνων σχολείων. Με διάταγμα του Οκτωβρίου του 1939 ο επιθεωρητής εκπαίδευσης νομού Αργυροκάστρου έλαβε εντολή να χρησιμοποιούνται αλβανικά και όχι ελληνικά κείμενα στα βιβλία των μειονοτικών σχολείων.⁴³⁴ Σύμφωνα με πληροφορίες, οι δάσκαλοι που δεν γνώριζαν αλβανικά, πίεζαν τους μαθητές να απέχουν από τα σχολεία, μάζεψαν υπογραφές από τους πρεσβύτερους και έστειλαν αίτημα στην ελληνική κυβέρνηση να μην στείλουν νέα εγχειρίδια, καθώς η υποχρέωση της διδασκαλίας των μαθημάτων στην αλβανική γλώσσα θεωρούνταν αλλαγή στην πολιτική των μειονοτικών δικαιωμάτων.⁴³⁵ Για το λόγο αυτό ο νομάρχης Αργυροκάστρου *Daut Çarcani* ζήτησε από το Υπουργείο να εκδόσει απόφαση η οποία να του παρέχει το δικαίωμα να κλείσει όποια σχολεία συνέχιζαν την διδασκαλία στην ελληνική γλώσσα, ώστε να αναγκάσει τους κοινοτικούς δασκάλους να χρησιμοποιούν τα αλβανικά κείμενα.⁴³⁶

Γεγονός είναι ότι μια τέτοια απόφαση που να στερεί τον εθνικό χαρακτήρα της μειονοτικής εκπαίδευσης δεν ελήφθη, διότι οι Ιταλοί είχαν διαφορετική πολιτική στο ζήτημα της μειονότητας. Τα σχολικά εγχειρίδια που είχαν καθοριστεί (με το διάταγμα 555/12 Res/2

⁴³² Το 1936 η Ελλάδα ανέστειλε τη χορήγηση άδειας σε αλβανούς φοιτητές που φοιτούσαν σε σχολές στην Ελλάδα. Ο Ekrem Libohona, υπουργός των Εξωτερικών της Αλβανίας, ζήτησε από τον έλληνα επιτετραμμένο στα Τίρανα Π. Δεπάστα να ματαιωθεί η απέλαση του αλβανού φοιτητή στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών της Παντείου *Tahir Sejko*, καθώς η οικογένειά του ήταν σημαντικός παράγοντας (γαιοκτήμονας) στην περιοχή της Κονίσπολης, αλλά και προσωπικά γνωστοί του αλβανού Υπουργού Εξωτερικών. Ο Libohona ισχυρίστηκε πως η απομάκρυνση του *Sejko* θα προκαλούσε τη μεταστροφή της αλβανικής νεολαίας από την τάση της να σπουδάξει στην Ελλάδα, ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 8, Ελληνική Πρεσβεία Τιράνων προς το Υπουργείον Εξωτερικών, 22 Δεκεμβρίου 1936. Τελικά το Υφυπουργείο Δημόσιας Ασφάλειας ενέκρινε το αίτημα του αλβανού Υπουργού Εξωτερικών, απαντώντας στο ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών «εν τούτοις γνωρίζουμε ότι η ανωτέρω παράταση εδόθη διά λόγους σκοπιμότητος και προς ενίσχυσιν του κύρους της εν Τιράνοις Πρεσβείας, καθ' όσον κατά του ειρημένου υπάρχουν στοιχεία επαρκή να δικαιολογήσουν τη μη χορήγηση αδείας». ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 8, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς Υπουργείο Εξωτερικών, Φεβρουάριος 1937.

⁴³³ Η ποινή για τον Ζήση ήταν 3μηνη φυλάκιση και πρόστιμο 600 αλβ. φράγκα, ενώ για τον Γκικόπουλο 4μηνη φυλάκιση και πρόστιμο 500 αλβ. φράγκα, ΙΑΥΕ, Έτος 1939, Φ. 44, Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα προς την εν Τιράνοις Β. Πρεσβείαν, Άγιοι Σαράντα, 3 Μαΐου 1939.

⁴³⁴ AQSh, F. 195, V. 1940, D. 548, fl.1, Telegram-Shifer (Urgent) Nr. 38/1 Res, Daut Çarcani në Ministris se Arsimit, Gjinokaster, 6/2/1940. Ο νομάρχης επικαλείται τα διατάγματα 5503 της 18/X/1939 και το N.27 Res της 24/I/1940 τηλεγράφημα του Υπουργείου Εκπαίδευσης. Τα παραπάνω διατάγματα δεν εντοπίστηκαν κατά την αρχειακή έρευνα.

⁴³⁵ *Ibid.*

⁴³⁶ *Ibid.*

Δεκ 1935) συνέχισαν να εκτυπώνονται στην Ελλάδα με κείμενα στην ελληνική γλώσσα.⁴³⁷ Από αυτά αφαιρέθηκαν τα κείμενα που αφορούσαν τον βασιλιά Zog και την οικογένειά του, καθώς και τις αναφορές στην ελληνική βασιλική οικογένεια.⁴³⁸ Μέχρι τον Οκτώβριο του 1940 τα νέα σχολικά βιβλία δεν είχαν εκτυπωθεί, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των παλαιών βιβλίων διατηρήθηκε χωρίς να αλλάξει η γλώσσα των κειμένων.⁴³⁹

Ιδιαίτερα προβλήματα αντιμετώπιζαν και τα τρία σχολεία που λειτουργούσαν στην Επαρχία της Χιμάρας. Από την ίδρυση του αλβανικού κράτους, η Χιμάρα αποτελούσε σημαντικό πρόβλημα για τις αλβανικές κυβερνήσεις. Από το 1916 οι Ιταλοί προσπάθησαν να μετατρέψουν τα ελληνικά σχολεία σε ιταλικά, τοποθετώντας ιταλούς δασκάλους και καθορίζοντας την φοίτηση σε αυτά υποχρεωτική.⁴⁴⁰ Στα τέλη του 1934, η αλβανική κυβέρνηση αντικατέστησε τους προέδρους των τριών κοινοτήτων της Χιμάρας με αλβανόφιλους, προσκείμενους στο καθεστώς Zog.⁴⁴¹ Η νοθεία που πραγματοποιήθηκε εξαργίωσε τους Βορειοηπειρώτες και δημιουργήθηκε μεγάλη αναταραχή.⁴⁴²

Ο νομάρχης Αυλώνας *Faik Quku* ήταν ιδιαίτερα ενοχλημένος από την κατάσταση στην επαρχία της Χιμάρας.⁴⁴³ Σε αναφορά του προς το Υπουργείο Εκπαίδευσης διαμαρτυρήθηκε για την ανοχή που έδειχνε η Αλβανία, τόσο επί βασιλιά Zog, όσο και επί της υπάρχουσας κυβέρνησης. Επί Zog, οι Χιμαριώτες είχαν αποκτήσει περισσότερες ελευθερίες σε σχέση με τους υπόλοιπους Βορειοηπειρώτες, που οριοθετούνταν όμως πάντοτε από το αλβανικό κράτος. Μετά την ιταλική εισβολή, ο *Quku* θεωρούσε ότι «τα ελληνόφιλα στοιχεία έχουν αυξήσει την προπαγάνδα στην περιοχή, μιλούν την ελληνική γλώσσα στα σπίτια τους, τραγουδούν ελληνικά τραγούδια στους δρόμους και στα καφενεία και δημιουργούν μια ατμόσφαιρα αντιαλβανική».⁴⁴⁴ Μάλιστα πολλοί Αλβανοί παραδέχονταν ότι στο μέλλον η Χιμάρα θα ενωθεί με την Ελλάδα, ενώ οι Χιμαριώτες πίστευαν πως ήταν ζήτημα χρόνου να ενωθούν με την Ελλάδα, καθώς προσδοκούσαν στη

⁴³⁷ Το άρθρο 9 του Νόμου για τη λειτουργία των μειονοτικών σχολείων προέβλεπε τη χρήση βιβλίων στην ελληνική γλώσσα, κατόπιν έγκρισης των κειμένων από το Υπουργείο Εκπαίδευσης, βλ. Γεώργιος Χ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σελ 124.

⁴³⁸ AQSh, F. 152, V. 1940, D. 288, fl 5, No 38/2 Res, Prefektura e Gjinokastrës në Ministris p. të Mbrendëshme, Gjinokaster, 7-11-1940.

⁴³⁹ *Ibid.*

⁴⁴⁰ Κώστα Ν. Δέδε, *ό. π.*, σελ. 63. Σύμφωνα με το συγγραφέα, για να δελεάσουν τους μαθητές μοίραζαν στο τέλος του μαθήματος και λίγη κουραμάνα.

⁴⁴¹ *Ibid.*, σελ.84. Ο Δέδες αναφέρει τα ονόματα των Λάμπρου Σπύρου και Μίμη Τσάτση.

⁴⁴² Υπεύθυνος για την καλπονοθεία θεωρήθηκε ο αντιπρόεδρος της κοινότητας Βούνου, Λεωνίδας Μπολάνος, *ibid.*, σελ.84.

⁴⁴³ Ο Faik Quku διετέλεσε νομάρχης Αυλώνας από το Μάιο του 1939 έως τον Αύγουστο του 1941.

⁴⁴⁴ AQSh, F. 195, V. 1940, D. 114, Nr. 7/4 Res, Prefektura e Vlonës në Ministrija të Mbrendëshme, Vlonë, 25/1/1940 XVIII, fl. 2

διάλυση του αλβανικού κράτους και το μοίρασμά του στην Ελλάδα και την Ιταλία.⁴⁴⁵ Ο *Quku* στην αναφορά του κατάληγε: «Πρέπει να χτυπήσουμε το κακό κατά μέτωπο, για να μην υποστούμε περισσότερο κακό».⁴⁴⁶

Στη Χιμάρα το σχολικό έτος 1939-1940 λειτουργούσαν ελληνόφωνα σχολεία σε τρία χωριά: τη Χιμάρα, τους Δρυμάδες και την Παλάσσα (βλ. και Πίνακα 1). Γεγονός είναι ότι οι δάσκαλοι και οι μαθητές εκδήλωναν με διάφορες αφορμές τα φιλληλινικά τους αισθήματα.⁴⁴⁷ Σύμφωνα με τον *Quku*, κατά το σχολικό έτος 1938-1939 μεγάλος αριθμός μαθητών απομακρύνθηκε από το μειονοτικό σχολείο και εγγράφηκε στο κρατικό. Αντίθετα το επόμενο σχολικό έτος (1939-1940), «οι Βορειοπειρώτες μαθητές εγκατέλειψαν το κρατικό σχολείο και παρακολούθησαν το μειονοτικό», υπονοώντας ότι οι κάτοικοι της Χιμάρας εκμεταλλεύονταν την ανοχή της ιταλικής Διοίκησης.⁴⁴⁸ Επιπλέον, οι δάσκαλοι των μειονοτικών σχολείων δεν εγγράφονταν στο Φασιστικό Κόμμα, ενώ πίεζαν τους μαθητές να μη γίνουν μέλη στη φασιστική νεολαία (*Gioventù del Littorio Albanese*-GLA).⁴⁴⁹

Οι μαθητές αντιδρούσαν στην φασιστική προπαγάνδα και το έδειχναν σε εκδηλώσεις της καθημερινής ζωής. Ο *Quku* περιγράφει το περιστατικό που συνέβη κατά τον εορτασμό για τα γενέθλια της μητέρας του αυτοκράτορα τον Ιανουάριο του 1940:

Στους Δρυμάδες, μετά τις συνηθισμένες προσευχές που έγιναν στην εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνα, μέχρι τις δέκα, οι κάτοικοι κατευθύνθηκαν στον κεντρικό δρόμο στο κέντρο της κοινότητας για να φτάσουν στον σταθμό των Καραμπινιέρων, προκειμένου να ακούσουν την ομιλία της ημέρας από τον πρόεδρο της κοινότητας. Σε όλο το δρόμο οι μαθητές τραγουδούσαν τον ύμνο της *Gjovinezza* και του αυτοκράτορα. Μερικοί μαθητές του μειονοτικού σχολείου που συνοδεύονταν από τους δασκάλους τους τραγουδούσαν δύο τραγούδια ελληνικά, τα οποία τραγουδούν οι μαθητές στα σχολεία στην Ελλάδα και είναι: α. Εμπρός κρότοι του Τυμπάνου β. Μαύρη είναι η νύχτα στα βουνά. Μετά από έρευνες του προέδρου της κοινότητας,

⁴⁴⁵ *Ibid.* Στο έγγραφο αναφέρεται ότι τις πληροφορίες τις έδωσε «ένας καλός Αλβανός», ο πολιτικός γραμματέας του Βούνου και δάσκαλος του κρατικού σχολείου Βασίλης Φώτης.

⁴⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁴⁷ Sonila Boçi, *Minoritetet në Shqipëri...*, *op. cit.*, p. 83. Η Boçi, θεωρεί ότι οι αντιδράσεις της νεολαίας της Χιμάρας οφείλονταν στην ελληνική προπαγάνδα, που στόχο είχε να δημιουργήσει αναταραχές σε μία περιοχή που η Ελλάδα διεκδικούσε, «ξεπερνώντας πολλές φορές τα εδάφη που κατοικούσε η ελληνική μειονότητα».

⁴⁴⁸ AQSh, F. 195, V. 1940, D. 114, Nr. 7/4 Res, Prefektura e Vlonës në Ministrija të Mbrendshme, Vlonë, 25/1/1940 XVIII, fl. 2

⁴⁴⁹ Πρόκειται για το τμήμα νεολαίας του αλβανικού Φασιστικού Κόμματος, βλ. Bernd Fischer, *Albania at War...*, *op. cit.*, p. 49.

δάσκαλοι και μαθητές των μειονοτικών σχολείων αρνήθηκαν ότι τραγούδησαν τα ελληνικά τραγούδια.⁴⁵⁰

Ο αλβανός νομάρχης τόνιζε ότι το ζήτημα ήταν περισσότερο εθνικό παρά τήρησης της τάξης. Οι Αλβανοί, έπρεπε να δείξουν προσοχή στις ακτές της Αυλώνας, μια τοποθεσία μεγάλης πολιτικής και στρατηγικής αξίας. Στη Χιμάρα, υπήρχε μια «φωλιά φιλοελληνική, αντιαλβανική και αντι-ιταλική», όπου μπορούσαν να αναπτυχθούν ξένες προπαγάνδες ενάντια στο αλβανικό κράτος, που θα απειλούσε την ασφάλεια της Αυλώνας.⁴⁵¹ Για το λόγο αυτό, ο *Quku* πρότεινε την άμεση λήψη μέτρων στον κύριο φορέα διατήρησης της ελληνικής εθνοτικής ταυτότητας της μειονότητας, στην εκπαίδευση. Γι' αυτό δεν έπρεπε να καθυστερήσουν «να κλείσουν αυτήν την πληγή».⁴⁵²

Ο *Quku* δεν αναγνώριζε την ελληνικότητα της περιοχής της Χιμάρας και αμφισβητούσε το νομικό καθεστώς λειτουργίας των μειονοτικών σχολείων. Στην αναφορά του ανέφερε τους λόγους για τους οποίους ήταν ζήτημα δικαιοσύνης να σταματήσει η λειτουργία των κοινοτικών σχολείων:

α. Δεν υπάρχουν Έλληνες στη Χιμάρα, καθώς πρόκειται για Αλβανούς από την περιοχή του Κουρβελεσίου. Αυτό αποδεικνύεται από τα τραγούδια τους και τα μοιρολόγια, που είναι στα αλβανικά. Γιατί στη χαρά και τη δυστυχία οι άνθρωποι είναι αυθεντικοί. Αυτοί που κατοικούν στη Χιμάρα διδάχθηκαν την ελληνική ιδεολογία από τους δασκάλους τους, οι οποίοι ενώ φαινομενικά πληρώνονταν από τις κοινότητες, στην πραγματικότητα πληρώνονται από το ελληνικό κράτος με κρυφούς τρόπους,

β. Στη γνωμοδότηση της ΚΤΕ για τα ελληνικά σχολεία δεν περιλαμβανόταν η Χιμάρα, καθώς δεν θεωρούνταν μειονοτική ζώνη. Ο βασιλιάς Ζογ το 1937 επέτρεψε το άνοιγμα σχολείων στα τρία χωριά της Χιμάρας, με την

⁴⁵⁰ AQSh, F. 195, V. 1940, D. 114, Nr. 7/4 Res, Prefektura e Vlonës Ministrija të Mbrendshme, Vlonë, 25/1/1940 XVIII, fl. 1. Το περιστατικό είχε σαν αποτέλεσμα τη σύλληψη του βορειοηπειρώτη δασκάλου Παύλου Βρετού. Το περιστατικό αναφέρει και η Βοçi, βλ. Sonila Boci, "Minoriteti Grek në Shqipëri në Koniunkturat Politike të Viteve 1939-1941", *Studime Historike* 1-2, 2012, pp. 139-140. Σύμφωνα με πληροφορίες, η σύλληψη έγινε κατόπιν καταγγελίας του ομογενούς Χριστόφορου Κόντη (ή Κούτη), διότι «ούτος εδίδασκε εις τους ομογενείς μαθητάς του τα ελληνικά εθνικά άσματα», βλ. ΙΑΥΕ, Έτος 1940, Φ. 54, Υποφ. 1, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς το Υπουργείον Εξωτερικών, 22 Φεβρουαρίου 1940.

⁴⁵¹ AQSh, F. 195, V. 1940, D. 114, Nr. 7/4 Res, Prefektura e Vlonës Ministrija të Mbrendshme, Vlonë, 25/1/1940 XVIII, fl. 2.

⁴⁵² *Ibid.*

προϋπόθεση να ανοίξουν αντίστοιχα σχολεία στην Ελλάδα (Τσαμουριά), κάτι το οποίο το ελληνικό κράτος δεν τήρησε.⁴⁵³

Όσον αφορά τη στάση των Ιταλών απέναντι στη μειονότητα της Χιμάρας, ο *Quku* θεωρούσε ότι οι Βορειοηπειρώτες τους δέχθηκαν εγκάρδια ως απελευθερωτές από την αλβανική αυθαιρεσία: «από την Αλβανία μέχρι τώρα δεν είχαμε κανένα καλό, αλλά κακό, περιμέναμε μια ξένη χώρα να μας έρθει, ευτυχώς που ήρθατε σε εμάς».⁴⁵⁴ Επικαλείται τα λόγια ενός ιταλού Διοικητή των Καραμπινιέρων, σύμφωνα με τον οποίο για ένα μεγάλο μέρος του ελληνόφωνου πληθυσμού ήταν αδιάφορο που θα στείλει σχολείο τα παιδιά του: «Οι προπαγανδιστές ήταν γνωστοί ελληνόφιλοι που είχαν γονείς, αδέρφια και γιους που πληρώνονταν από την Ελλάδα ή ήταν επαγγελματίες ταραχοποιοί, οι οποίοι με τις ίντριγκες τους ξέρουν πώς να χειριστούν οποιαδήποτε κατάσταση υπέρ τους, που μέχρι χθές ήταν Ζωγκιστές και σήμερα ιταλόφιλοι».⁴⁵⁵

Για τον *Quku* η μοναδική λύση ήταν η απομάκρυνση όλων των φανατικών ελληνόφωνων, ώστε η επαρχία να παραμείνει ήσυχη και να μην εμποδίζεται ο εξαλβανισμός του πληθυσμού: «Δεν είναι Ζωγκιστές, ούτε Ιταλοί, ούτε Αλβανοί, εκτός του ότι έχουν ελληνικό πνεύμα και ως εκ τούτου δεν έχουν καλή εντύπωση για τους Αλβανούς και ακόμη λιγότερη για τους Ιταλούς».⁴⁵⁶ Ο *Quku* θεωρούσε πως όσοι κρατικοί αξιωματούχοι μοιράζονταν φιλελληνικές ιδέες θα έπρεπε να απομακρυνθούν, ενώ το αλβανικό στοιχείο που αγαπούσε και αγωνιζόταν για την Αλβανία, ακόμη και αν υποστήριζε το καθεστώς Ζογ, έπρεπε να υποστηριχθεί με οποιονδήποτε τρόπο, όπως στην απασχόληση, υποτροφίες κ.λπ. Όσον αφορά τους εκπαιδευτικούς, «εάν πρόκειται να κλείσουν τα μειονοτικά σχολεία, οι εκπαιδευτικοί θα μπορούσαν να διατηρήσουν την εργασία τους, αλλά σε περιοχές μακριά από την ελληνική προπαγάνδα».⁴⁵⁷

Με το ξέσπασμα του ελληνοϊταλικού πολέμου, τα σχολεία έκλεισαν, πριν ακόμη ξεκινήσουν να λειτουργούν. Η ελληνική μειονότητα που βρέθηκε στη ζώνη των στρατιωτικών επιχειρήσεων, αντιμετώπιστηκε με δυσπιστία από τις ιταλικές δυνάμεις. Ο πόλεμος δημιούργησε νέα δεδομένα στη ζωή των Βορειοηπειρωτών· εκτοπίσεις πληθυσμών, συλλήψεις και επιτάξεις επιδείνωσαν την δύσκολη κατάσταση που για χρόνια αντιμετώπιζαν. Η προώθηση των ελληνικών στρατευμάτων πέρα των συνόρων το Νοέμβριο

⁴⁵³ *Ibid.*, fl. 3. Όπως είδαμε βέβαια η ελληνική πλευρά τήρησε τις δεσμεύσεις της, βλ. παραπάνω.

⁴⁵⁴ *Ibid.*, fl. 2

⁴⁵⁵ *Ibid.*

⁴⁵⁶ *Ibid.*

⁴⁵⁷ *Ibid.*

του 1940 αναβίωσε την ιδέα για την ενσωμάτωση της Βόρειας Ηπείρου στην Ελλάδα. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος αποτέλεσε την ελληνική ευκαιρία για την οριστική διευθέτηση των συνόρων, που τόσο πρόχειρα είχε ρυθμιστεί το 1913 με το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Ο ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΤΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ

Η εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων του Β'ΠΠ στο μέτωπο της Ευρώπης οδήγησε στο ξέσπασμα του ελληνοϊταλικού πολέμου. Οι γερμανικές νίκες τον Απρίλιο και το Μάιο του 1940 στην Δυτική Ευρώπη ανάγκασαν τον *Mussolini* να κυρήξει στις 10 Ιουνίου τον πόλεμο εναντίον της Γαλλίας και της Βρετανίας.⁴⁵⁸ Με την κατάληψη της Ελλάδας, η Ιταλία θα μπορούσε να αυξήσει την πολιτική και στρατιωτική της επιρροή στα Βαλκάνια, ενώ παράλληλα θα ξέφευγε από τον εγκλεισμό της στη Μεσόγειο.⁴⁵⁹ Οι Έλληνες όμως στάθηκαν εμπόδιο στα σχέδια του *Duce*, αφού αγωνίστηκαν με πείσμα έναντι των ιταλικών επιδιώξεων.

Μετά την αποτυχία της ιταλικής εισβολής στην Ελλάδα, οι ιταλικές δυνάμεις υποχώρησαν στο εσωτερικό της Αλβανίας, καταστρέφοντας ό,τι θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει ο προελαύνων ελληνικός στρατός. Σε πολλές περιπτώσεις η βιαιότητα του ιταλικού στρατού ξεπερνούσε τα δεδομένα των πολεμικών συγκρούσεων και υπαγορευόταν συχνά από τη λογική των αντιποίνων. Οι Αλβανοί, στρατιώτες και άτακτοι που συμμετείχαν στις επιχειρήσεις εναντίον της Ελλάδας, αντιμετώπισαν τον πόλεμο ως ευκαιρία για εύκολο πλουτισμό και ξεκαθάρισμα προσωπικών λογαριασμών. Γι' αυτό και μετά την ελληνική αντεπίθεση, οι Αλβανοί στην πλειονότητά τους εγκατέλειψαν τις ιταλικές Μονάδες και επέστρεψαν για την προστασία των περιουσιών τους.

Ποιά όμως ήταν η αντίδραση του ντόπιου πληθυσμού στην εγκατάσταση των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Αλβανία; Παρά την νικηφόρα πορεία του ελληνικού στρατού, η Αθήνα δεν ήταν βέβαιη για το μέλλον των καταληφθέντων εδαφών. Με σκεπτικισμό αντέδρασε και ο ντόπιος πληθυσμός στην ελληνική παρουσία, καθώς ήταν διάχυτη η αμφιβολία για την εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Όσον αφορά στους Αλβανούς, αν και δεν ήταν λίγοι αυτοί που έτρεφαν φιλικά αισθήματα για την Ελλάδα, εντούτοις ανησύχησαν ότι η ελληνική κατοχή θα σήμαινε την επέκταση των ελληνικών συνόρων και την ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό κράτος. Μια συνεργασία με το ελληνικό

⁴⁵⁸ Περισσότερα για τους λόγους της επιθετικότητας και τις φιλοδοξίες του ιταλικού καθεστώτος, βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαναγγελία Θυελλωδών ανέμων: ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σσ. 37-43.

⁴⁵⁹ P.M.H. Bell, *op. cit.*, pp. 447-448.

κράτος θα μπορούσε να έχει καθαρά αντι-ιταλικό χαρακτήρα, σε καμία περίπτωση όμως οι Αλβανοί δεν θα δέχονταν τροποποίηση των συνόρων.

Μια από τις σημαντικότερες συνέπειες του πολέμου ήταν η μετακίνηση των αμάχων από τη ζώνη των επιχειρήσεων. Οι πληθυσμιακές μεταβολές προήλθαν κυρίως στην αλβανική υπαίθρο, με την εκκένωση χωριών για τις ανάγκες του πολέμου, τις συλλήψεις των υπόπτων κατασκοπίας και τους αλβανούς πρόσφυγες, οι οποίοι εγκατέλειψαν τα χωριά τους κατά την προέλαση του ελληνικού στρατού. Πολλοί ήταν οι Βορειοηπειρώτες που συνελήφθησαν και μεταφέρθηκαν σε κέντρα κράτησης στην Ιταλία και την Αλβανία, ενώ Αλβανοί εκτοπίστηκαν στην Ελλάδα και κρατήθηκαν σε περιοχές του ηπειρωτικού χώρου και των νησιών.

2.1 Ο ιταλικός στρατός ως στρατός κατοχής

Η συμπεριφορά απέναντι στη μειονότητα

Ο πόλεμος με την Ελλάδα θεωρήθηκε από τους Ιταλούς μία εύκολη υπόθεση, λόγω της υπεροχής τους σε προσωπικό και μέσα. Σύμφωνα με τον πρώην Υποπρόξενο Αργυροκάστρου Δ. Νικολορείζη, ο *Jacomoni* είχε διαμείνει πολλές ημέρες στο Αργυρόκαστρο μετά την έναρξη του πολέμου, αναμένοντας την ευνοϊκή εξέλιξη των επιχειρήσεων, για να πραγματοποιήσει θριαμβευτική είσοδο στα Ιωάννινα. Μάλιστα μετά την κατάληψη του Δελβινακίου, ο ιταλός Τοποτηρητής μετέβη στην περιοχή και διένειμε βοηθήματα σε απόρους χωρικούς.⁴⁶⁰

Οι επιθετικές επιχειρήσεις των Ιταλών κράτησαν μόλις δεκαεπτά ημέρες.⁴⁶¹ Η προέλαση του ιταλικού στρατού σταμάτησε στην Ήπειρο, γεγονός που οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στο σύστημα επιστράτευσης των ελληνικών δυνάμεων και το έντονο ανάγλυφο του εδάφους σε συνδυασμό με τις κακές καιρικές συνθήκες.⁴⁶² Ο ιταλικός στρατός αιφνιδιάστηκε από την ελληνική άμυνα και κλήθηκε να αντιμετωπίσει τα σημαντικά δομικά

⁴⁶⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 611/Γ/1, Αρ. Πρωτ. 10, *Περίληψις Διάγγελμα του Γενικού Τοποτηρητού κ. Γιακομόνη προς τον Αλβανικόν λαόν*, Υποπροξενείον της Ελλάδος εν Αργυροκάστρω προς το Β. Υπουργείον Εξωτερικών, Αργυρόκαστρο, 23 Δεκεμβρίου 1940.

⁴⁶¹ Για μια συνοπτική εξιστόρηση των ιταλικών επιθετικών επιχειρήσεων, βλ. Heinz A. Richter, *ό.π.*, σσ. 126-142.

⁴⁶² Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαναγγελία Θνελλωδών ανέμων...*, *ό.π.*, σσ. 56-57.

προβλήματα στην σχεδίαση της επιθετικής του ενέργειας και τη συγκρότηση των δυνάμεών του.⁴⁶³

Αναμφίβολα, η στάση ενός τακτικού στρατού απέναντι στους πληθυσμούς κατά τις επιχειρήσεις είναι συνάρτηση του βαθμού εκπαίδευσής του και της πολεμικής του εμπειρίας. Στην περίπτωση του ιταλικού στρατού, μεγάλο μέρος προερχόταν από την εφεδρεία, γεγονός που ερμηνεύει τη στάση των ιταλών στρατιωτών απέναντι στους πληθυσμούς, άλλες φορές λόγω της ανεπάρκειας στη στρατιωτική τους εκπαίδευση και άλλες λόγω της φασιστικής τους ιδεολογίας.⁴⁶⁴ Σύμφωνα με τον αρχηγό των ιταλικών δυνάμεων στην Αλβανία *Visconti Prasca*, η κατάσταση ορισμένων στρατιωτικών τμημάτων στην Αλβανία ήταν απελπιστική:

Η (Μεραρχία) Μόντενα είχε πολεμήσει στην Γαλλία. Από τον Αύγουστο έως τον Οκτώβριο συμπληρώθηκε και εκγύμνασε τους άντρες της για πόλεμο με την Γιουγκοσλαβία. Στα μέσα Οκτωβρίου η Μεραρχία πήγε στην έδρα της και πραγματοποιήθηκε μείωση της δύναμής της στο 50%. Σε λίγες μέρες είπαν ότι μετακινείται στην Αλβανία. Ο Διοικητής του 14^{ου} Τάγματος Πεζικού έφτασε την ώρα που η Μεραρχία επιβιβαζόταν στα βαγόνια του σιδηροδρόμου. Σοβαρές ελλείψεις σε εξαρτήσεις, πυροβολικό, γιατί τα πυρομαχικά και άλλα σύνεργα είχαν μείνει στο Μπάρι ή στο λιμάνι αποβίβασης. Το γραφείο που διεξήγαγε τις μετακινήσεις, διοικούνταν από έναν ανώτερο Αξιωματικό και βρισκόταν στο Μπάρι μέχρι τον Μάρτιο του 1942.⁴⁶⁵

⁴⁶³ Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο ιταλός ιστορικός Mario Cervi αποδίδει την ήττα των ιταλικών δυνάμεων στην κακή εκτίμηση για το αξιόμαχο του ελληνικού στρατού, αλλά και την λανθασμένη αρχική συγκρότηση των ιταλικών στρατιωτικών δυνάμεων, χωρίς την τήρηση εφεδρειών. Τον Αύγουστο του 1939, ο τότε αρχηγός του ιταλικού στρατού στην Αλβανία Alfredo Guzzoni εκπόνησε σχέδιο για επίθεση στην Ελλάδα με δεκαοκτώ ενισχυμένες μεραρχίες, σε έξι ΣΣ, με την κύρια προσπάθεια (τέσσερα ΣΣ) στην Θεσσαλονίκη, ένα ΣΣ προς τα Γιάννενα και ένα προς τα γιουγκοσλαβικά σύνορα. Για την υλοποίηση του σχεδίου, προϋπόθεση ήταν να μην υπάρχει καμία διασπορά δυνάμεων στα Ιόνια νησιά και να διατεθεί ένας χρόνος για προετοιμασία, με τις ιταλικές Μεραρχίες να βρίσκονται στην Αλβανία. Ο τότε υφυπουργός Πολέμου Alberto Pariani συμβούλευε για λόγους ασφαλείας οι Μεραρχίες να φτάσουν τις είκοσι. Αντί αυτού, η επίθεση στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε με μόλις δύο ΣΣ (5 Μεραρχίες) και τη Μεραρχία Julia, η Μεραρχία Venezia εισήλθε εσπευσμένα στον αγώνα την 30 Οκτωβρίου 1940 ενώ η Μεραρχία Μπάρι δεν κατέλαβε την Κέρκυρα, όπως είχε σχεδιαστεί, λόγω κακοκαιρίας, βλ. Μάριο Τσέρβι, *ό.π.*, σελ. 34 et passim.

⁴⁶⁴ Ο Τσιρπανλής θεωρεί ότι μέχρι το ξέσπασμα του πολέμου, η Ιταλία και ο απλός ιταλός στρατιώτης πίστευε ακράδαντα στη στρατιωτική υπεροχή του και τα ιδεολογικά τους οράματα, κάτι που χαρακτηρίζει ως «αλαζονεία της υπεροχής», βλ. Ζαχαρίας Τσιρπανλής, «Τα ηθικά εφόδια του Έλληνα και του Ιταλού στρατιώτη κατά τον πόλεμο του 1940-41», Ιωάννινα, *Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Τεύχος 1^ο, Τομ. 19, 1990, σελ 337 κ.ε.

⁴⁶⁵ Μάριο Τσέρβι, *ό.π.*, σελ. 213. Ο Πράσκα ανέλαβε αρχηγός ιταλικών δυνάμεων Αλβανίας στις 5 Ιουνίου 1940.

Συχνά οι αντιδράσεις των ιταλών στρατιωτών φανέρωναν την έκπληξη αλλά και τη δυσφορία τους για τον πόλεμο με την Ελλάδα. Οι πρώτοι αιχμάλωτοι που έφτασαν στην Αθήνα την 1^η Νοεμβρίου του 1940 δήλωσαν ότι δεν γνώριζαν ότι πρόκειται να επιτεθούν στην Ελλάδα, οι δε αξιωματικοί τους ότι η κατάληψη της Ελλάδος θα γινόταν χωρίς επεισόδια, μετά από συνεννόηση του *Mussolini* και των κυβερνήσεων Αγγλίας και Ελλάδος.⁴⁶⁶ Όλοι οι εξετασθέντες μελανοχίτωνες αιχμάλωτοι της λεγεώνας *Legnano* κατέθεσαν ότι ενώ η διαταγή προσκλήσεως ήταν για τις 9 Δεκεμβρίου 1940, αυτοί δεν κατόρθωσαν να συγκεντρωθούν, παρά μόνο με τη βία της χωροφυλακής μετά από έναν και πλέον μήνα.⁴⁶⁷ Αλλά και κατά την κατάληψη των Αγίων Σαράντα, οι συλληφθέντες ιταλοί αιχμάλωτοι τραγουδούσαν από τη χαρά τους που εγκατέλειπαν το μέτωπο, προς έκπληξη των ελλήνων στρατιωτών.⁴⁶⁸

Ωστόσο, αριθμός ιταλών εφέδρων διακατεχόταν έντονα από την φασιστική ιδεολογία και πίστευαν ότι η Ελλάδα αποτελούσε ζωτικό χώρο του ιταλικού βασιλείου. Κατά τη σύλληψη δύο ιταλών έφεδρων αξιωματικών, ο ένας από αυτούς αναφέρθηκε στην αναγκαιότητα του πολέμου μεταξύ των δύο κρατών:

Ρίψατε εν βλέμμα εις τον χάρτην αυτός θα σας διαφωτίση. Δεν είναι δυνατόν μία μεγάλη Δύναμις διεκδικούσα την κυριαρχίαν της Μεσογείου ν' αφήσει τους λιμένας αυτούς εις χείρας μίας μικράς Δυνάμεως. Διά την αντίθεσιν Ιταλίας Ελλάδος δεν πταίει ειμή η γεωγραφική θέσις της Ελλάδος.⁴⁶⁹

Μέσα στο κλίμα αυτό, δεν έλειψαν περιστατικά αδικαιολόγητης βίας από τα ιταλικά στρατεύματα. Δολοφονίες διαπράχθηκαν την περίοδο που ο ιταλικός στρατός εισήλθε σε ελληνικά εδάφη, όπως για παράδειγμα αυτή του Ιωάννη Ντόλου (του Κύρκου), που δολοφονήθηκε όταν βρέθηκε στην αχυροκαλύβα του μία ιταλική μάσκα, που πιθανό να είχε

⁴⁶⁶ Εφημερίδα «Η Καθημερινή», *Οι συντριπτικά επιτυχία των αγγλοελληνικών δυνάμεων*, Πέμπτη 1 Νοεμβρίου 1940.

⁴⁶⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 661/Γ/28, Αντ/χης Πεζικού Αϊφαντής Αχιλλεύς προς το Γενικόν Επιτελείον Στρατού, Αθήνα, 11 Φεβρουαρίου 1941.

⁴⁶⁸ Εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», *Ο ελληνικός στρατός εισήλθε χθες νικηφόρος εις την πόλιν των Αγίων Σαράντα*, Σάββατο 7 Δεκεμβρίου 1940. Από την ανάκριση προέκυψε ότι οι Ιταλοί στρατιώτες είχαν μόλις τέσσερις ημέρες που αφίχθησαν στην Αλβανία. Περισσότερα στοιχεία για την προετοιμασία των ιταλικών δυνάμεων στο P.M.H. Bell, *op. cit.*, pp. 298-303.

⁴⁶⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.616/1/7, Αρ. Πρωτ. 2533, Μονάς 750/Επιτ. Γραφ. ΙΙ, *Αναφορά πληροφοριών εκ της εξετάσεως αιχμαλώτων*, χ.η. Οι συλληφθέντες έφεδροι Πέτρο Μεινιέρι, φοιτητής φιλολογίας και ο Αλέξανδρος Κουκούνια, διδάκτωρ φιλολογίας (στο έγγραφο αναφέρεται ως διδάκτωρ των γραμμάτων), δήλωναν φανατικοί φασίστες και πίστευαν ότι μόνο ο Μουσολίνι μπορούσε να χαράξει το μέλλον της Ιταλίας.

περισυλλέξει και την έκρυσσε.⁴⁷⁰ Αναίτια ήταν η δολοφονία του Νικόλαου Πατσέα στη Νέα Σελεύκεια Ηγουμενίτσας, όταν οι Ιταλοί ανακάλυψαν ότι ο υιός του υπηρετούσε στον ελληνικό στρατό.⁴⁷¹ Στη Χιμάρα τον Ιανουάριο του 1941 εντοπίστηκε το πτώμα του Ιωάννη Δήμα, κατοίκου της πόλης, ο οποίος είχε απαχθεί από τις ιταλικές δυνάμεις κατά την υποχώρηση. Ο Δήμας δολοφονήθηκε τις τελευταίες ημέρες της οπισθοχώρησης και έφερε διαμπερές τραύμα στο κεφάλι, λόγω των «ακραιφνών Ελληνικών αυτού φρονημάτων».⁴⁷² Αποτρόπαιες πράξεις διαπράχθηκαν και κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών συγκρούσεων στο μέτωπο του πολέμου, όπως για παράδειγμα η περίπτωση του έφεδρου Ανθστη Κωνσταντίνου Γεωργιάδη και του στρατιώτη Ευάγγελου Γεωργίου, στη μάχη του υψώματος 1271 (όρος Μόροβα).⁴⁷³

Κατά την οπισθοχώρηση, οι Ιταλοί δε δίστασαν να βομβαρδίσουν ανοχύρωτες πόλεις και χωριά, όπως για παράδειγμα στις 25 Νοεμβρίου 1940, όταν οι κάτοικοι της Πολύτσανης μεταφέρθηκαν στη Σέπερη ύστερα από εντολή της ιταλικής αστυνομίας.⁴⁷⁴ Λίγες ημέρες μετά η Πολύτσανη βομβαρδίστηκε από την ιταλική αεροπορία με αποτέλεσμα να σκοτωθούν δύο οπλίτες και τριάντα κάτοικοι.⁴⁷⁵ Ομοίως στις 3 και 4 Δεκεμβρίου βομβαρδίστηκαν τα χωριά Πόδα και Λεσκοβίκι, όπου καταστράφηκαν δώδεκα κατοικίες και σκοτώθηκαν δεκαέξι κάτοικοι.⁴⁷⁶

⁴⁷⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 616/Θ/14, Αρ. Πρωτ. 16/2813/16, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς το Υπουργείον των Εξωτερικών, *Δελτίον Πληροφοριών της 5^{ης} Φεβρουαρίου 1941*.

⁴⁷¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.616/Θ/35, Τηλεγράφημα Αριθμ.1265, Ιωάννινα, 26/11/40.

⁴⁷² ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.616/Θ/20, Αρ. Πρωτ. 16/28/3/12, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας, *Δελτίον Πληροφοριών της 21-1-41*.

⁴⁷³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 616/Θ/5, 30^ο Σύνταγμα Πεζικού/1^ο Τάγμα, *Έκθεσις κακώσεως πτωμάτων υπό του εχθρού*, 24 Φεβρουαρίου 1941. Το σώμα του Ανθστη βρέθηκε με κακώσεις από αμβλύ αντικείμενο, ενώ ο θάνατός του είχε ίχνη στραγγαλισμού. Ο Γεωργίου βρέθηκε γυμνός από τη μέση και κάτω ενώ ο τρίτος οπλίτης δεν αναγνωρίστηκε, διότι το πτώμα του ήταν ακέφαλο.

⁴⁷⁴ Μενέλαος Ζώτος-Χριστόφορος Γιάνναρος, *Η Πολύτσανη της Βορείου Ηπείρου*, Ιωάννινα, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Αριθμ. 9, Τόμος Α΄, 1989, σελ. 170.

⁴⁷⁵ *Ibid.*, σελ. 185

⁴⁷⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 616/Θ/7, Αρ. Πρωτ. 29/9/4, Υποδιοίκησης Χωροφυλακής Λεσκοβικίου προς την 501 Μονάδα, *Περί των γενομένων βομβαρδισμών εις την περιφέρειάν μου*, Λεσκοβίκι, 30 Ιανουαρίου 1941. Σύμφωνα με την αναφορά της Υποδιοίκησης Χωροφυλακής Λεσκοβικίου, οι απώλειες στις 3 Δεκεμβρίου στην Πόδα ήταν οι εξής: Ηλίας Φάνες (ετών 45), Δημήτριος Ρούσιος (50), Κωνσταντίνος Ρούσιος (15), Παρασκευή Ρούσια (45), Θωμαΐδα Ρούσια (17), ενώ στις 4 Δεκεμβρίου στο Λεσκοβίκι οι: Σωτήριος Αζώνας (22), Βασίλειος Τσέτσης (19), Ελευθέριος Παπαδόπουλος (15, από Δέλβινο), Ευφροσύνη Μήλιου (50), Μαρία Τσίτση (35), Στεφανία Ρένου (38), Ράζο Μπάης (32-οθωμ.), Κίτσα Τσέτση (17), Αριστέα Ρένου (16), Αντιγόνη Τσέτση (10) Αντονέτα Τσέτση (5), Παντελής Τσέτσης (3). Από τους βομβαρδισμούς καταστράφηκαν οκτώ οικίες στο Λεσκοβίκι και τέσσερις στην Πόδα. Στην αναφορά τονίζεται ότι κανένα νοσοκομείο δεν βομβαρδίστηκε από την ιταλική αεροπορία. Το ίδιο δεν συνέβη στους Αγίους Σαράντα, όπου τον Ιανουάριο του 1940 βομβαρδίστηκε το στρατιωτικό νοσοκομείο της πόλης με συνέπεια τον τραυματισμό τεσσάρων Ελλήνων: Ανθλγός Σπυρίδωνας Θεοφιλάτος, Στρατιώτης Μεγαλοοικονόμου, Στρατιώτης Πικιός (απεβίωσε τέσσερις ημέρες μετά στο χειρουργείο του Δελβίνου),

Κατά την αποχώρηση του ιταλικού στρατού από το Αργυρόκαστρο, η πόλη παραδόθηκε στις φλόγες και ακολούθησε σφοδρός βομβαρδισμός.⁴⁷⁷ Αρχικά μάλιστα τα ιταλικά αεροπλάνα βομβάρδιζαν το Αργυρόκαστρο από μεγάλο ύψος, χωρίς μεγάλη επιτυχία. Όταν αντιλήφθηκαν ότι ο ελληνικός στρατός δεν είχε εγκαταστήσει αντιαεροπορική άμυνα, ο βομβαρδισμός πραγματοποιήθηκε από μικρό ύψος (300 μέτρα), με αποτέλεσμα εκτός από τις εκτεταμένες καταστροφές, αρκετοί κάτοικοι να εγκαταλείψουν τις οικίες τους και τα καταστήματά τους και να φύγουν στο ύπαιθρο.⁴⁷⁸

Στην περίπτωση του βομβαρδισμού της Κορυτσάς, που πραγματοποιήθηκε το μεσημέρι των Θεοφανίων του 1941, η ιταλική αεροπορία είχε ως στόχο να πλήξει το ηθικό των ελληνικών δυνάμεων. Ο βομβαρδισμός έπληξε κυρίως τον άμαχο πληθυσμό στις ελληνικές συνοικίες της πόλης, όπου ο αριθμός των νεκρών ανήλθε στους τριάντα έξι, μεταξύ των οποίων και αρκετά μικρά παιδιά, αφού οι τραυματίες ανήλθαν στους σαράντα τρεις.⁴⁷⁹ Οι απώλειες για τα ελληνικά στρατιωτικά τμήματα ήταν οκτώ νεκροί στρατιώτες και είκοσι έξι τραυματίες, ενώ καταστράφηκε μέρος του στρατιωτικού νοσοκομείου. Σημαντικές καταστροφές υπήρξαν σε αρκετά σπίτια, επλήγη δε και ο μητροπολιτικός ναός Αγίου Γεωργίου.⁴⁸⁰

Συνέπεια της δυσμενούς εξέλιξης των επιχειρήσεων ήταν οι καταστροφές των περιοχών όπου διέμενε η ελληνική μειονότητα. Στο νομό Αργυροκάστου λεηλατήθηκαν τα χωριά που βρίσκονταν κατά μήκος του δρομολογίου οπισθοχώρησης του ιταλικού στρατού.

Στρατιώτης Φουρνάκης, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.616/Θ/16, Αρ. Πρωτ. ΑΠ 279, Μονάς 76 προς την Μονάδα 1, Τ.Τ. 912, 27-1-41.

⁴⁷⁷ Εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», *Ο ελληνικός στρατός εισήλθε χθές νικηφόρος εις την πόλιν των Αγίων Σαράντα*, Σάββατο 7 Δεκεμβρίου 1940.

⁴⁷⁸ Άγγελος Πετρουλάκης, «Κάπου εκεί...στο Αργυρόκαστρο», *Επιθεώρηση Χωροφυλακής*, Έτος 11°, Τεύχος 130°, Οκτώβριος 1980, σελ. 694.

⁴⁷⁹ Θεοφάνης Βλάχος, «Η απελευθέρωση της Κορυτσάς (22 Νοεμβρίου 1940)», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 2017, σελ. 345. Τα ονόματα των 36 νεκρών είναι τα εξής: Τζέκα Νικολέτα, Τζέκας Λάζαρος, Τζέκας Θεόδωρος, Μπότσαρης Σωτήριος, Σόλα Κωνσταντίνα, Σιούντας Σπυρίδων, Σιούντα Γλυκερία, Γίτσας Αριστοτέλης, Γίτσα Βικτώρια, Γίτσα Φλωρεντία, Κολεβίτσα Σοφία, Κολεβίτσα Ευλαμπία, Σκοντράνης Πέτρος, Φουρτζή Ευδοξία, Ντρέκος Βασίλειος, Ματθαίου Ιωάννα, Ματθαίου Μαγδαληνή, Ματθαίου Ελένη, Ματθαίος Απόστολος, Ματθαίου Βασιλική, Αντωνίου Συμεών, Αντωνίου Δημήτριος, Αντωνίου Αρτεμησία, Τόπης Ραφαήλ, Τόπη Δήμητρα, Γκόγκος Σωκράτης, Γκραμπότσκα Μενέλαος, Μπόριας Βασίλειος, Πρέμη Σοφίκα, Παναρίτη Γεωργία, Φίλιου Ευαγγελία, Στούργης Σωτήριος, Αθανασίου Βασίλειος, Βοσκοπόγια Διαμάντω, Χατζηγιαχτσίδης Θωμάς, Γίτσας Νικόλαος, *ibid.*

⁴⁸⁰ *Ibid.*, σελ. 345. Ο Ιωαννίδης κάνει λόγο για εκατόν είκοσι περίπου «αθώα γυναικόπαιδα και πολίτες», ενώ οι ιταλικοί βομβαρδισμοί κατέστρεψαν και την πόλη της Πρεμετής, διότι οι κάτοικοί της είχαν βοηθήσει τον ελληνικό στρατό, βλ. Βασίλειος Χρ. Ιωαννίδης, *Η αγωνία της Βορείου Ηπείρου*, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1947, σελ. 58.

Ο ανταποκριτής της εφημερίδας *Ελεύθερο Βήμα* περιέγραφε την κατάσταση στα βορειοηπειρωτικά χωριά:

Τα μικροχώρια που περνάμε κατάμεσά τους είνε πανέρημα. Σαν τι νάχα να ήλπιζε ότι θάβρη μέσα τους να το λεηλατήσει ο Ευρωπαίος και πολιτισμένος κατακτητής που τα κατείχε και έσπασε τις πόρτες, γκρέμισε τα παράθυρα, ξεκοίλιασε τα σεντούκια και τα ντουλάπια, θρυμμάτισε τα πιθάρια; Βανδαλισμοί ή στρατιωτική τέχνη;⁴⁸¹

Την ίδια εικόνα περιγράφει και στην έκθεσή του ο διοικητής του Στρατονομικού Αποσπάσματος της XI Μεραρχίας, μοίραρχος Αναστάσιος Κανταράκιας, σχετικά με την συμπεριφορά των Ιταλών στην Αλβανία. Κατά την εξέταση μουσουλμάνων («οθωμανών το θρήσκευμα») κατοίκων - οι οποίοι αν και με δυσκολία αναφέρονταν με άσχημα λόγια για τους Ιταλούς, λόγω του «δέους» που είχαν για τη μεγάλη αυτή δύναμη - τώρα μιλούσαν με τα χειρότερα λόγια για την ιταλική Διοίκηση:

Από της καταλήψεως, και ίδια κατά τους τελευταίους μήνας, υπήρξε καταθλιπτική και βάνανσος, προβείσα εις την επίταξιν και την σφράγισιν εν ταις αποθήκαις, του ελαχίστου σίτου των, του μη επαρκούντος αποδεδειγμένως προς διατροφήν των οικογενειών των, άνευ ουδεμιάς αποζημιώσεως ή άλλα στοιχεία προς μέλλουσαν αποζημιώσιν, προς αποκλειστικήν διατροφήν και συντήρησιν των φασιστών. Ότι ενήργησεν επιτάξεις κτηνών, όνων και τροφίμων, άνευ αποζημιώσεως ή αποδείξεως, αλλά δι' αρπαγής ως προσφάτως κατέθεσαν οι εξετασθέντες μάρτυρες και με την ισχύ και τον τρόπο του δυνάστη. Ότι προέβησαν σε εκκένωση ολόκληρων χωριών και συγκεκριμένα στα χωριά Νίβανη, Νισόβα, Πολύτσανη, Σκιμίλ, Λεπρουγουλάσι, Πλήρο και άλλων υπό το πρόσχημα της προστασίας και ασφάλειας των κατοίκων από τους κινδύνους του πολέμου, ενώ ο σκοπός της εκκένωσης ήτο η λεηλασία και η ερήμωσις των οικιών των ήτις και επραγματοποιήθη εσκεμμένως και εν γενικότητι ευθείς ως εξεκενούντο οι οικίαι. Ότι διέπρεξεν τον φόνον του 80ετούς οθωμανού Σαΐτ Αλή και απήγαγεν ως ομήρους τους Μουχτάρ και Σαμή Ριζά, κατοίκους του χωριού Καλιά-Μοναστήρ, δια να εμπούσει φόβον και τρόπον και να επιτύχη

⁴⁸¹ Εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», *Πηγαίνομεν να πλήξωμεν την καρδιάν του εχθρικού στρατού*, Πέμπτη 5 Δεκεμβρίου 1940.

την ολοσχερή υποταγή των κατοίκων εις τας καταπιέσεις και τα αυθαιρεσίες της.⁴⁸²

Επιπλέον, ο μοίραρχος Κανταράκιας επικαλέστηκε την κατάθεση του Αλβανού Ριζά Νουρεντίν, ότι οι Ιταλοί δεν σεβάστηκαν την τιμή των γυναικών των Αλβανών, οι οποίες κατά το μεγαλύτερο μέρος ήταν κρυμμένες σε σπήλαια και σε άλλα καταφύγια.⁴⁸³

Πράγματι, οι ιταλοί στρατιώτες θεωρούσαν ασήμαντη την παραβίαση της ιδιωτικότητας των κατοικιών κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η δυσφορία των κατοίκων ανάγκασε τον Διοικητή της 11^{ης} Στρατιάς Στρατηγό *Carlo Geloso* να εκδόσει διαταγή με την οποία απαγόρευσε απολύτως και για οποιονδήποτε λόγο την είσοδο σε αλβανικές κατοικίες. Σύμφωνα με τον *Geloso*, η παραβίαση του οικογενειακού αδύτου αποτελούσε έθιμο (*sic*), το οποίο δεν έπρεπε να παραβιάζουν τα ιταλικά στρατεύματα:

Η πράξις αυτή καθ' εαυτήν μικράς σημασίας, θεωρείται αντιθέτως ως σοβαρά κατάχρησις εις το αλβανικόν περιβάλλον, δεδομένου ότι οι Μουσουλμάνοι και οι ορθόδοξοι γενικώς είναι λίαν ζηλότυποι του οικογενειακού των αδύτου. Προς το σκοπόν όπως αποφευχθώσι σοβαρά επεισόδια οι διοικητές των τμημάτων να διαφωτίσωσιν υπέρ του ιδιάζοντος τούτου εθίμου τους υπό τα διαταγάς των.⁴⁸⁴

Στο νομό Κορυτσάς οι λεηλασίες του ιταλικού στρατού κατά την υποχώρηση φαίνεται ότι ήταν σαφώς μικρότερης έκτασης. Το Γενικό Επιτελείο στις 21 Δεκεμβρίου 1940 ζήτησε από τους Διοικητές των Μερραρχιών της Κορυτσάς να αναφέρουν σχετικά με τη στάση του ιταλικού στρατού κατά την οπισθοχώρηση. Ο διοικητής της XII Μερραρχίας Υποστράτηγος Ρουσσόπουλος (περιοχή Κορυτσάς) ανέφερε ότι κατά την σύμπτυξη, ιταλοί στρατιώτες διέρρηξαν και λεηλάτησαν οικίες και καταστήματα στην περιοχή του Πόγραδετς.⁴⁸⁵ Ομοίως ο Υποστράτηγος Σωτήριος Μουτούσης, διοικητής της XIII Μερραρχίας (περιοχή Κορυτσάς), δεν ανέφερε καμία εχθρική ενέργεια ή λεηλασία, πλην του φόνου ενός κατοίκου του χωριού Ποντγκόργιε (*Podgorie*), του αλβανού Ισλάμ Μπραϊμ.⁴⁸⁶

⁴⁸² ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 616/Θ/3, Έκθεσις της εν Αλβανία συμπεριφοράς των Ιταλών, Τ.Τ. 235, 17 Ιανουαρίου 1941.

⁴⁸³ *Ibid.*

⁴⁸⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 660/Β/8, Αρ. Πρωτ. 521, Διοίκησης της 11^{ης} Στρατιάς προς Διευθύνσεις, Απαγορεύσεις εισόδου εις τας Αλβανικάς κατοικίας, Τ.Τ. 23/Α, 25 Ιανουαρίου 1941.

⁴⁸⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 616/Θ/18, Αρ. Πρωτ. 3911, Μονάς 840 προς το Γενικόν Στρατηγείον, Τ.Τ. 251, 12 Ιανουαρίου 1941.

⁴⁸⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 616/Θ/27, Αρ. Πρωτ. 1297, Μονάς 1380 προς το Γενικόν Στρατηγείον, Περὶ ωμοτήτων ιταλικού στρατού, Τ.Τ. 724, 13 Ιανουαρίου 1941.

Στις 28 Ιανουαρίου 1941 το Γενικό Επιτελείο ζήτησε αυτή τη φορά από τη ΣΔ Αργυροκάστρου να υποβάλλει καταστάσεις με τις καταστροφές και αδικαιολόγητες αρπαγές που προκάλεσε ο ιταλικός στρατός κατά την σύμπτυξή του.⁴⁸⁷ Σύμφωνα με την αναφορά του Ναυτικού Διοικητή Αγ. Σαράντα, αντιπλοίαρχου Τρύφωνα Κωνσταντινίδη, οι «προκληθήσαι καταστροφαί είναι μηδαμινάι σχετικώς προς τας καταστροφάς και λεηλασίας εις τας οποίας επεδόθησαν μετέπειτα οι ντόπιοι και Ελληνικά Στρατιωτικά Τμήματα».⁴⁸⁸ Η απάντηση προκάλεσε την οργή του Στρατιωτικού Διοικητή Αργυροκάστρου αντιστρατήγου Β. Μελά, ο οποίος με διαταγή του τον επέπληξε προσωπικά για τον υβριστικό τρόπο με τον οποίο αναφέρθηκε στον ελληνικό στρατό, καθώς με τον τρόπο αυτό απάλλασσε τους Ιταλούς από τις ευθύνες τους.⁴⁸⁹ Σύμφωνα με τον Μελά, η στάση του αντιπλοίαρχου σχετιζόταν με άγνωστα αίτια, ενώ ήταν πιθανό να επηρεάστηκε από εισηγήσεις μουσουλμάνων εμπόρων που επιδίωκαν αποζημιώσεις.⁴⁹⁰

Γεγονός είναι ότι η ιταλική υποχώρηση προς την Αυλώνα έγινε με καταστροφή των υποδομών, προκειμένου αυτές να μη χρησιμοποιηθούν από τον ελληνικό στρατό. Ο βρετανός ανταποκριτής του πρακτορείου *Reuters* από την Κέρκυρα μετέδιδε ότι διέκρινε πολλές πυρκαγιές και ακούγονταν οι εκρήξεις, καθώς οι υποχωρούντες Ιταλοί είχαν κάψει αποθήκες με εφόδια, ενώ παράλληλα κατέστρεφαν τις οδούς για να καθυστερήσουν την προέλαση του ελληνικού στρατού.⁴⁹¹ Αλλά και κατά την κατάληψη των Αγίων Σαράντα οι Ιταλοί κατέστρεψαν την πόλη και εγκατέλειψαν ημιβυθισμένο ένα ιταλικό αντιτορπιλικό που είχε χτυπηθεί από την συμμαχική αεροπορία.⁴⁹²

⁴⁸⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.616/Θ/6, Αρ. Πρωτ. 428, Στρατιωτική Διοίκησης Αργυροκάστρου προς τη Διοίκηση Χωροφυλακής Αργυροκάστρου, 4 Φεβρουαρίου 1941. Κατά την έρευνα δεν εντοπίστηκαν οι αναφορές της Στρατιωτικής Διοίκησης Αργυροκάστρου, οπότε δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για τη στάση των Ιταλών στο νομό.

⁴⁸⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.616/Θ/6, Αρ. Πρωτ. 64, Ναυτικός Διοικητής Βορείου Ηπείρου προς Στρατιωτική Διοίκηση Αργυροκάστρου, *Καταστροφαί προκληθείσαι υπό Ιταλικού Στρατού*, 14 Φεβρουαρίου 1941.

⁴⁸⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.616/Θ/6, Αρ. Πρωτ. 124, Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκησης Αργυροκάστρου προς τον Ναυτικόν Διοικητήν Αγίων Σαράντα, Αργυροκάστρο, 3 Μαρτίου 1941.

⁴⁹⁰ *Ibid.*

⁴⁹¹ Εφημερίδα «Ελληνικόν Μέλλον», *Η πρωτοφανής βαρβαρότης*, Σάββατο 23 Νοεμβρίου 1940. Ο σφοδρός βομβαρδισμός της Αυλώνας πραγματοποιήθηκε στις 7 Νοεμβρίου από βρετανικά και ελληνικά αεροσκάφη, όπου έπληξαν μεταγωγικά σκάφη στο λιμάνι της πόλης και κατέστρεψαν μερικώς το αεροδρόμιο, βλ. εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», *Εις Ήπειρον απεκρούσθησαν αι τοπικαί επιθέσεις του εχθρού. Αγγλικά και ελληνικά αεροπλάνα εβομβάρδισαν την Αυλώνα*, Παρασκευή 8 Νοεμβρίου 1940.

⁴⁹² Εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», *Ο ελληνικός στρατός εισήλθε χθές νικηφόρος εις την πόλιν των Αγίων Σαράντα*, Σάββατο 7 Δεκεμβρίου 1940. Η πόλη των Αγίων Σαράντα είχε μετονομαστεί σε Porto Edda, προς τιμή της μεγαλύτερης κόρης του Mussolini.

Η συμμετοχή των Αλβανών στον ιταλικό στρατό

Μετά τη ένωση της Αλβανίας με το ιταλικό Βασίλειο, οι στρατοί των δύο χωρών ενοποιήθηκαν και ο αλβανικός στρατός ενσωματώθηκε στη δομή του ιταλικού στρατού. Σημαντικά προβλήματα είχαν προκύψει στις μεταξύ τους σχέσεις, που σχετιζόνταν με γλωσσικά και θρησκευτικά ζητήματα, κυρίως όμως με το αξιόμαχο των αλβανικών στρατιωτικών τμημάτων.⁴⁹³ Παρόλα αυτά, η ιταλική Διοίκηση από την αρχή επιδίωξε την στράτευση των Αλβανών, για λόγους πολιτικούς αλλά και οικονομίας των δυνάμεων του τακτικού ιταλικού στρατού.⁴⁹⁴

Τον Νοέμβριο του 1939 είχαν συγκροτηθεί έξι αλβανικά τάγματα πεζικού και τέσσερις πυροβολαρχίες και υπάγονταν σε ιταλικά Συντάγματα.⁴⁹⁵ Η δομή των ταγμάτων ακολουθούσε αυτή των αντίστοιχων ιταλικών, ενώ αλλαγές έγιναν στη σύνθεση και την υπαγωγή τους καθόλη τη διάρκεια του 1940. Λίγο πριν την έναρξη του πολέμου, τα αλβανικά τάγματα μεταφέρθηκαν στα ελληνοαλβανικά σύνορα, ώστε να ενισχύσουν τις ιταλικές Μεραρχίες πρώτης γραμμής (βλ. Πίνακα 5).

Εκτός από τον τακτικό στρατό, αρκετοί Αλβανοί συμμετείχαν σε εθελοντικά τμήματα, όπως στη Φασιστική Πολιτοφυλακή (*Milizia Fascista Albanese - MFA*) και σε εθελοντικά τάγματα (*Battaglioni Volontari Regionali*).⁴⁹⁶ Παρά τα συνεχή αιτήματα για εγγραφή στη Φασιστική Πολιτοφυλακή, που ανέρχονταν σε πάνω από έξι χιλιάδες, οι Ιταλοί θα προσλάμβαναν μόνο τους μισούς, διότι δεν ήθελαν να δημιουργήσουν «μάζες φτηνών ηρώων», καθώς ο *Jacomoni* θεωρούσε ότι «δεν πρέπει να αναλάβουμε τη συντήρηση μεγάλων άτακτων δυνάμεων, που δεν θα είναι απαραίτητες μετά την άφιξη τακτικών δυνάμεων».⁴⁹⁷

⁴⁹³ Βλ. υποσημείωση 132.

⁴⁹⁴ Η προσπάθεια στρατολόγησης Αλβανών ήταν διαρκής, εντάθηκε όμως το καλοκαίρι του 1940, επειδή από τον Ιούνιο ο ιταλικός στρατός είχε ξεκινήσει μεγάλες στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Ανατολική Αφρική, βλ. Alberto Rovighi, *Le operazioni in Africa Orientale (Giugno 1940-Novembre 1941)*, Roma, Ufficio Storico SME, 1995, Vol I. Σύμφωνα βέβαια με το Richter, ο πόλεμος στην Αλβανία είχε απόλυτη προτεραιότητα από κάθε άποψη, καθώς σε σχέση με το μέτωπο της Αφρικής οι Ιταλοί είχαν μεταφέρει στην Αλβανία πενταπλάσιους άντρες και τρεισήμισι φορές περισσότερο υλικό, βλ. Heinz A. Richter, *ό.π.*, σελ. 144.

⁴⁹⁵ Τα τάγματα έφεραν ονομασίες αλβανικών βουνών ενώ οι πυροβολαρχίες (λόχοι) ονόματα ποταμών: Mathi, Vjosa, Seman, Drin. Βλ. τον αναλυτικό πίνακα με τις δυνάμεις και τον οπλισμό κάθε τμήματος στο Piero Crociani, *op. cit.*, pp. 26-28.

⁴⁹⁶ *Ibid.*, p. 63. ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 137, Fasc 2 (1943), Sergente Malko Daut Abas Ciami al Luogotenente del Re Imperatore, Porto Edda, 2/11/1943 XXI. p. 4.

⁴⁹⁷ Ministero degli Affari Esteri, *I Documenti Diplomatici Italiani* (στο εξής DDI), Nona Serie 1939-1943, Roma, 1968, Vol. V (11 Giugno-28 Ottobre 1940), N. 639, pp. 616-617.

Πίνακας 5: Αλβανικά Τάγματα Πεζικού (Οκτώβριος 1940)

Όνομασία Τάγματος	Δύναμη		Ιταλική Μεραρχία που Υπάγονταν	Μέτωπο Πολέμου
	Αξιωματικοί	Οπλίτες		
Gramos	22	712	Ferrara	Αώου
Dajti	18	773		
Tomori	12	822	Parma ⁴⁹⁸	Μακεδονίας
Tarabosh	16	713		
Kaptina	18	696	Siena	Θεσπρωτίας
Korata	24	795		

Πηγή: Piero Crociani, *op. cit.*, pp. 67-70

Όσον αφορά τα εθελοντικά τάγματα, τα περισσότερα από αυτά ουσιαστικά συγκροτήθηκαν λίγες μόνο ημέρες πριν την έναρξη του πολέμου.⁴⁹⁹ Τα τάγματα αυτά, εξοπλισμένα με ελαφρύ οπλισμό, είχαν αποστολή να διεισδύουν εντός των συνόρων ως σαμποτέρ.⁵⁰⁰ Σε κάθε εθελοντικό τάγμα υπήρχε και ένας ιταλός αξιωματικός-σύμβουλος (*consigliere*), ενώ οι άντρες που τα αποτελούσαν δεν φορούσαν στολή, αλλά πολιτικά ρούχα ή την παραδοσιακή αλβανική στολή.⁵⁰¹ Δημιουργήθηκαν έξι τάγματα, τα οποία εντάχθηκαν στις ιταλικές Μεραρχίες πρώτης γραμμής (βλ. Πίνακα 6).

Η δράση των εθελοντικών αυτών ταγμάτων στο μέτωπο της Μακεδονίας και του Αώου ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Η συγκρότησή τους έγινε με δυσκολία, παρά τον αρχικό ενθουσιασμό με τον οποίο φαίνεται ότι έσπευσαν να συμμετέχουν σε αυτά, όπως οι αριθμοί αποκαλύπτουν: για παράδειγμα στο 5^ο Τάγμα συγκεντρώθηκαν μόνο εκατό από τους τριακόσιους εθελοντές που είχαν δηλώσει να συμμετέχουν και αυτοί διαλύθηκαν με τις πρώτες βολές του ελληνικού πυροβολικού.⁵⁰² Το ίδιο συνέβη και με το 3^ο Τάγμα, στο οποίο μετά βίας συγκεντρώθηκαν ενενήντα άντρες, ενώ το 4^ο και 6^ο Τάγματα διαλύθηκαν μετά την ελληνική αντεπίθεση.⁵⁰³

⁴⁹⁸ Το τάγμα Tomori ανήκε στη Μεραρχία Venezia και διατέθηκε στη Μεραρχία Parma στις 3 Νοεμβρίου 1940, *ibid.*, p. 68.

⁴⁹⁹ Piero Crociani, *op. cit.*, pp. 195-200.

⁵⁰⁰ Piero Crociani, *op. cit.*, p. 67. Ουσιαστικά τα αλβανικά τάγματα χρησιμοποιήθηκαν από τους Ιταλούς ως εμπροσθοφυλακές, κυρίως για αποστολές αναγνώρισεως.

⁵⁰¹ Piero Crociani, *op. cit.*, p. 196. Για να διακρίνονται φορούσαν μια ζώνη με τα αλβανικά χρώματα (μαύρο και κόκκινο) στη μέση και στον αριστερό βραχίονα, ένα περιβραχιόνιο με τα ίδια χρώματα που έφερε ένα τρίχρωμο δίσκο με ένα λευκό αστέρι στο κέντρο.

⁵⁰² Piero Crociani, *op. cit.*, p. 199.

⁵⁰³ Από τους εκατό άντρες που αριθμούσε το 6ο Τάγμα, μέχρι τις 14 Νοεμβρίου είχαν απομείνει μόνο δέκα, βλ. DDI, Nona Serie 1939-1943, Roma, 1968 Vol. VI (29 Ottobre 1940-23 Aprile 1941), N. 363, p. 350.

Πίνακας 6: Αλβανικά Εθελοντικά Τάγματα

Εθελοντικά Τάγματα	Αριθμός Ανδρών	Έδρα	Ιταλική Μερραρχία που Υπάγονταν	Ημερομηνία Διάλυσης
1 ^ο Τάγμα	160	Άγιοι Σαράντα	Siena	10 Μαΐου 1941
2 ^ο Τάγμα	-	Δέλβινο		
3 ^ο Τάγμα	90	Αργυρόκαστρο	Ferrara ⁵⁰⁴	10 Δεκεμβρίου 1940
4 ^ο Τάγμα	-	Πρεμετή	Ferrara	28 Νοεμβρίου 1940
5 ^ο Τάγμα	100	Λεσκοβίκι	Julia	28 Νοεμβρίου 1940
6 ^ο Τάγμα	100 ⁵⁰⁵	Κορυτσά	Parma	28 Νοεμβρίου 1940

Πηγή: Piero Crociani, *op. cit.*, pp. 195-200

Γενικότερα, το ιταλικό «πείραμα» της συγκρότησης εθελοντικών ταγμάτων αποδείχθηκε αποτυχημένο, καθώς η συμμετοχή των Αλβανών σε αυτά είχε ως αποκλειστικό κίνητρο τη λεηλασία.⁵⁰⁶ Στην περιοχή της Κόνιτσας, τα πρώτα τμήματα που εισήλθαν στην πόλη - αποτελούνταν από εκατόν πενήντα περίπου «Τουρκαλβανούς» και δέκα - δώδεκα ιταλούς στρατιώτες, με επικεφαλής έναν ιταλό ταγματάρχη - προέβησαν σε διαρρήξεις καταστημάτων και αρπαγή των εμπορευμάτων.⁵⁰⁷ Η κατάσταση δεν βελτιώθηκε παρά τις εξαγγελίες των ιταλικών Αρχών για τη διαφύλαξη της προστασίας της τιμής και της περιουσίας των κατοίκων.⁵⁰⁸

Διαφορετικά όμως ήταν τα κίνητρα για τα 1^ο και 2^ο εθελοντικά αλβανικά τάγματα που έδρασαν στην περιοχή της Θεσπρωτίας, που είχαν στόχο την απελευθέρωση της

⁵⁰⁴ Piero Crociani, *op. cit.*, p. 199. Το Τάγμα αν και ήταν οργανικό της Μερραρχίας Ferrara, διατέθηκε στη Siena το απόγευμα της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940.

⁵⁰⁵ Ο αριθμός των ανδρών του 6^{ου} Τάγματος στο DDI, Nona Serie 1939-1943, Vol. VI (29 Ottobre 1940-23 Aprile 1941), Roma, Ministero degli Affari, 1968, N. 363, p. 350.

⁵⁰⁶ Piero Crociani, *op. cit.*, p. 199. Από τους τρεις χιλιάδες Αλβανούς που υπολόγιζαν οι Ιταλοί να επανδρώσουν τα εθελοντικά τάγματα, τελικά έλαβαν μέρος λιγότεροι από χίλιοι, οι οποίοι χωρίς καμία στρατιωτική προετοιμασία καθηγούνταν από «αρχηγούς» με μηδενική πολεμική εμπειρία.

⁵⁰⁷ Άρθρο του Αναστάσιου Ευθυμίου στην Εφημερίδα «Ηπειρωτικών Μέλλων», με τίτλο *Εκθεση ωμοτήτων των ιταλικών στρατευμάτων και Τουρκαλβανών εις την Κονίτσα (κατά την εισβολή του 1940)*, Αρ. Φύλλου 906, 29 Οκτωβρίου 1980. Στο φύλλο της εφημερίδας παρατίθεται αυτούσια η έκθεση που εντοπίστηκε από τον συντάκτη του άρθρου, ανάμεσα σε διάφορα έγγραφα της διαλυθείσας Επαρχίας Κονίτσης, που είχαν πεταχτεί στον τότε χώρο απορριμάτων, κάτω από την Αγορά. Η έκθεση συντάχθηκε στις 30 Μαρτίου 1941 και υπογράφεται από τα μέλη του κοινοτικού Συμβουλίου Κόνιτσας: Γεώργιο Γουσγούνη, Πρόεδρο· τα μέλη Δημήτρη Παπαϊωαννίδη, Βασίλειο Φλώρο, Νικόλαο Πηγάδα, Χρήστο Χατζηρούμνη· τους Διευθυντές σχολείων Μ. Μέντζο (Αναγνωστοπούλειος Σχολή), Αγγελική Φλώρου, Όλγα Λούδα, Νικόλαο Κατσικόπουλο· τον Πρόεδρο της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων Εζνεπίδη και το μέλος Ιορδάνη Αθανασίου· τέλος, από τον εκπρόσωπος της μουσουλμανικής μειονότητας και των αλβανών υπηκόων Αθανάσιο Πάντο.

⁵⁰⁸ Αντίθετα, σύμφωνα με την έκθεση, οι Ιταλοί αδιαφόρησαν για τις διαμαρτυρίες των κατοίκων και προχώρησαν σε αντικατάσταση των τοπικών αρχών, καθαίρεση των ελληνικών πινακίδων ονομασιών οδών και πλατειών και αντικατάστασή τους με ιταλικές, *ibid.*

Τσαμουριάς.⁵⁰⁹ Τα τάγματα αυτά αποτελούνταν κυρίως από μουσουλμάνους Τσάμηδες της περιοχής της Κονίσπολης, οι οποίοι έδειξαν πρωτοφανή αγριότητα κατά την επίθεση του ιταλικού στρατού στη Θεσπρωτία.⁵¹⁰ Επικεφαλής ήταν οι Αζίζ Τσιάμης (*Asiz Çami*), από το χωριό Γιάννιαρη της Κονίσπολης και ο Σκενδέρ Τσιάμης (*Skënder Çami*) από το χωριό Μαλούνι Φιλιατών.⁵¹¹ Κύριος οργανωτής των δύο αυτών ταγμάτων ήταν ο Ρετζέπ Πλιάκος (*Rexhep Plaku*), από την Κονίσπολη. Σύμφωνα με έκθεση της ελληνικής χωροφυλακής:

Άμα τη εισβολή των επεδόθησαν κατ'αρχήν εις διαρπαγάς και λεηλασίας οικιών και καταστημάτων των χριστιανών κατοίκων. Εν συνεχεία επέβαλον εις τους χριστιανούς ν' αντικαταστήσουν τα καλύμματα της κεφαλής των (καπέλλα) δι' αλβανικών λευκών σκούφων. Ακολούθως δε επεδόθησαν εις εγκλήματα κατά της ελευθερίας, της σωματικής ακεραιότητας και της ζωής των χριστιανών διά συλλήψεων, φυλακίσεων, άγριων βασανισμών και φόνων.⁵¹²

Στην έκθεση αναφέρεται ως ιθύνων νους της εξόντωσης των χριστιανών ο *Nuri (Bej) Dino*, ο οποίος πριν την έναρξη του πολέμου είχε εγκατασταθεί στη Λιόψη Φιλιατών και

⁵⁰⁹ Η ένωση της Αλβανίας με την Ιταλία δημιούργησε προσδοκίες στους Τσάμηδες, οι οποίοι θεώρησαν ότι με τη βοήθεια του ιταλικού στρατού θα μπορούσαν να καταλάβουν την περιοχή της Θεσπρωτίας. Από τις πρώτες ημέρες της κατάληψης της Αλβανίας από τους Ιταλούς, ελληνικής καταγωγής Τσάμηδες διαμένοντες στην Αλβανία, παρουσιάστηκαν στον ιταλό στρατιωτικό διοικητή και ζήτησαν με υπόμνημα την επέκταση της ιταλικής κατοχής μέχρι την Πρέβεζα, βλ. Βασίλης Κόντης (επιμ.), *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου...*, ό.π., αρ. 155, σελ. 345. Παράλληλα, τον Μάρτιο του 1940 συνέταξαν υπόμνημα διαμαρτηρίας για δήθεν πιέσεις από τις ελληνικές αρχές και κατάρτησαν ομάδες, με σκοπό να δράσουν εντός του ελληνικού εδάφους, *ibid.*, αρ. 164, σσ. 359-361. Ο Μαργαρίτης θεωρεί ότι η εχθρότητα των Τσάμηδων έναντι του ελληνικού στοιχείου είχε τις ρίζες του στις πιέσεις για εκπατρισμό που δέχθηκαν οι Τσάμηδες από τον ελληνικό στρατό κατά τους Βαλκανικούς πολέμους, της βίαιης μετακίνησης των Τσάμηδων και της εγκατάστασης «ανταλλάξιμων» χριστιανών προσφύγων από τη Μικρά Ασία την περίοδο 1923-1924, γεγονός που οδήγησε στη δημιουργία μιας κοινότητας εκπατρισμένων Τσάμηδων στην Αλβανία «που έφερε βαριά την αίσθηση της ταπείνωσης και της αδικίας», βλ. Γεώργιος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες...*, ό.π., σσ. 139-142.

⁵¹⁰ Την προέλαση των Ιταλών ακολούθησαν και άτακτοι Τσάμηδες της Θεσπρωτίας, οι οποίοι ένοπλοι καταδίωξαν τον ελληνικό στρατό μέχρι την Ηγουμενίτσα, βλ. Spyros Tsoutsoumpis, “Violence, resistance and collaboration in a Greek borderland: the case of the Muslim Chams of Epirus”, *Qualestoria*, n. 2. dicembre 2015, p. 127. Ο συνολικός αριθμός δεν μπορεί να προσδιοριστεί ακριβώς: σε έκθεση της ελληνικής χωροφυλακής για τους Τσάμηδες καταγράφονται 154 ονόματα Τσάμηδων που συνέπραξαν με τον ιταλικό στρατό, βλ. Αρχείο ΙΒΕ, EXT-1, *Έκθεσις Χωροφυλακής για τους Τσάμηδες της Θεσπρωτίας*, χ.η., σσ. 28-75 (Η έκθεση είναι σε φωτοτυπία και προέρχεται από το Αρχείο Θεόδωρου Σαράντη). Η Μαντά αναφέρει ότι ο συνολικός αριθμός άτακτων έφτανε τα χίλια άτομα, βλ. Ελευθερία Μαντά, *Οι Μουσουλμάνοι Τσαμηδες...*, ό.π. σελ. 134.

⁵¹¹ Αρχείο ΙΒΕ, EXT-1, *Έκθεσις Χωροφυλακής...*, ό.π., σελ. 16. Μαζί τους ήταν και οι Μπράχο και Τζελέλ Τσαπούνι και Ζεϊνέλ Ισμαήλ από τη Λιόψη Φιλιατών. Ο Σκενδέρ Τσιάμης ονομαζόταν Γεώργιος Καμμένος, χριστιανός εξισλαμισθείς από τον Χασάν Πιλάφι, όργανο της μουσουλμανικής προπαγάνδας. Ο Πιλάφι είχε ακολουθήσει τον ιταλικό στρατό το 1917 στη Κονίσπολη και πέτυχε την κατάταξη του Γεώργιου Καμμένου στην αλβανική χωροφυλακή, με το όνομα Σκενδέρ Τσιάμης, *ibid.* Ο Τσιάμης δολοφονήθηκε στις 4 Μαρτίου 1942 από αλβανούς κομμουνιστές.

⁵¹² *Ibid.*, σελ. 16.

στρατολογούσε Τσάμηδες που επιθυμούσαν να καταταγούν ως εθελοντές.⁵¹³ Τα δύο τάγματα στις 5 Νοεμβρίου πέρασαν τον ποταμό Καλαμά και έφτασαν μέχρι την Ηγουμενίτσα, όπου έβαλαν φωτιά σε σπίτια και καταστήματα, συνέλαβαν και εκτέλεσαν τους εμπόρους Χρήστο Πιτούλη και Χρήστο Τσώνη, ενώ παρέδωσαν στις ιταλικές αρχές τον έμπορο Νικόλαο Δαφνιά.⁵¹⁴ Στις 10 Νοεμβρίου οι Ιταλοί απέλυσαν όσους εθελοντές από τα δύο τάγματα δεν ήθελαν να συνεχίσουν και οι υπόλοιποι ενσωματώθηκαν στο 1^ο Τάγμα, που είχε επιλέξει να παραμείνει στον αγώνα.⁵¹⁵ Κατά την ελληνική αντεπίθεση, η Διοίκηση του Τάγματος επικαλέστηκε την κόπωση των ανδρών του και αρνήθηκε να αμυνθεί στον Καλαμά, ενώ μεγάλο μέρος των αλβανών εθελοντών επέστρεψε στα σπίτια του, για να προστατέψει τις οικογένειές του.⁵¹⁶ Όσον αφορά τους εναπομείναντες στο 2^ο Τάγμα, τα άτακτα τμήματα Τσάμηδων προωθήθηκαν στο χ. Πέρδικα (*Arpisa*) και από εκεί στα γύρω χωριά, με σκοπό την τρομοκράτηση του χριστιανικού πληθυσμού.⁵¹⁷ Στην έκθεση της χωροφυλακής περιγράφεται η δράση των Τσάμηδων:

Εν συνεχεία έφτασαν μέχρι Πέρδικας και Μαργαριτίου με επικεφαλής τον Γιασίν Σαντίκ καταγόμενον εκ Θεσπρωτίας και εξελιχθέντα εις δεινόν τρομοκράτην κατά του χριστιανικού στοιχείου και επεδόθησαν και εκεί εις φόνους, λεηλασίες οικιών και καταστημάτων, εμπρησμούς, βιασμούς γυναικών και κορασίδων και αρπαγής ατόμων χριστιανών. Ο Σαντίκ ούτος, για να αναφέρωμεν γεγονός χαρακτηριστικόν του εξάλλου μίσους του κατά του χριστιανικού στοιχείου, κατέκαυσε και την ιδίαν αυτού οικίαν, την οποία

⁵¹³ Σύμφωνα με πληροφορίες του Υφυπουργείου Δημόσιας Ασφάλειας, από το Μάρτιο του 1940 είχαν ήδη δημιουργηθεί πέντε ομάδες ατάκτων Αλβανών, με σκοπό τη δράση τους στην περιοχή της Θεσπρωτίας. Αυτές ήταν των α) Ζεινέλ Τσάμη, με καταγωγή από τη Μαζαρακιά, β) Ριζά Γαρδίκι, γ) Σκενδέρ Τσάμη, από Φιλιάτες, δ) Ιμαήλ Ριζά Κολώνια, από Μαργαρίτι και ε) Χακή Ρουσίτι, από Κονίσπολη, βλ. Βασίλης Κόντης (επιμ.), *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου...*, ό.π., αρ. 164, σελ. 361.

⁵¹⁴ Αρχείο ΙΒΕ, EXT-1, *Έκθεσις Χωροφυλακής...*, ό.π., σελ. 17. Ο Δαφνιάς μεταφέρθηκε στην Ιταλία όπου και απεβίωσε. Ο Μιλτιάδης Πιτούλης αναφέρει ότι οι Ιταλοί συνέλαβαν τους Χρήστο Πιτούλη, Χρήστο Τσώνη και Βασίλη Πιτούλη, οι οποίοι οδηγήθηκαν στο έκτακτο Στρατοδικείο που συγκροτήθηκε στις 8 Νοεμβρίου 1940, με την κατηγορία ότι στις 29 Οκτωβρίου δολοφόνησαν ιταλική περίπολο αναγνωρίσεως (με οδηγούς Τσάμηδες) στον ποταμό Καλαμά. Οι Χρήστος Πιτούλης (58 ετών) και Χρήστος Τσώνης (25 ετών) εκτελέστηκαν στις 8 Νοεμβρίου 1940 στη θέση Μόλιζα, ενώ ο Βασίλης Πιτούλης οδηγήθηκε στην Ιταλία, βλ. Μιλτιάδης Πιτούλης, «Χρήστος Πιτούλης», *Βορειοηπειρωτικά*, Επιστημονική Επετηρίδα, Ιωάννινα, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, 2021, σσ. 463-464.

⁵¹⁵ Piero Crociani, *op. cit.*, p. 197.

⁵¹⁶ Piero Crociani, *op. cit.*, p. 197-198. Τον Ιανουάριο του 1941 το 1^ο Τάγμα, που ήταν το τελευταίο που είχε απομείνει, αριθμούσε μόλις εβδομήντα πέντε άνδρες. Ο ιταλός Σύμβουλος (*consigliere*), ταγματάρχης Pescosolido με δική του πρωτοβουλία επάνδρωσε ξανά το τάγμα με προσωπικό, στο οποίο διατέθηκαν στρατιωτικές στολές (γκρί πράσινες με κόκκινο και μαύρο μαντήλι κάτω από το γιακά του σακακιού αντί για το περιβραχιόνιο). Αν και η δύναμη του τάγματος έφτασε τα διακόσια επτά άτομα, δεν χρησιμοποιήθηκε σε στρατιωτικές επιχειρήσεις και διαλύθηκε στους Αγίους Σαράντα στις 10 Μαΐου 1941.

⁵¹⁷ Piero Crociani, *op. cit.*, p. 198. Σύμφωνα με τον Crociani, τα αποσπάσματα των Αλβανών προωθήθηκαν στα γύρω χωριά για να αποφευχθούν επεισόδια μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων.

είχε πωλήσει όλως αβιάστως και αντί λίαν ικανοποιητικού τιμήματος εις τον χριστιανόν κτηνοτρόφον Νικόλαον Μάμον.⁵¹⁸

Αναφορικά με τα αλβανικά τάγματα του τακτικού ιταλικού στρατού, αυτά δεν είχαν αξιόλογη δράση, αντίθετα το κοινό τους χαρακτηριστικό φαίνεται ότι ήταν η εγκατάλειψη των θέσεων. Στις 4 Νοεμβρίου 1940 κατά την ελληνική αντεπίθεση στο ύψωμα 1289 του όρους Λαπιστέτ, οι άντρες του τάγματος *Tomori* σκορπίστηκαν στην κοιλάδα και τους σταματήσανε οι караμπινιέροι, πολλές φορές με την απειλή των όπλων.⁵¹⁹ Όσοι δεν γύρισαν στο Ελβασάν επέστρεψαν στα σπίτια τους, άλλοι εκμεταλλευόμενοι το ανάγλυφο του εδάφους απέφυγαν τους караμπινιέρους και συνενώθηκαν με άλλους λιποτάκτες Αλβανούς.⁵²⁰ Αν και παρόμοια περιστατικά εγκατάλειψης θέσεων υπήρχαν και στον ιταλικό στρατό, χωρίς βέβαια τα ίδια επακόλουθα στην πειθαρχία, η στάση του τάγματος *Tomori* ήταν η πρώτη ένδειξη που ανησύχησε την ιταλική Διοίκηση.

Ασήμαντη δράση είχαν και τα υπόλοιπα αλβανικά τάγματα. Το τάγμα *Tarabosh* εγκατέλειψε τις θέσεις του και χρησιμοποιήθηκε κυρίως για την εκτέλεση οδικών έργων και την προετοιμασία ταχέων οχυρώσεων.⁵²¹ Το Δεκέμβριο του 1940 στο τάγμα *Gramos* από τους οκτακόσιους άνδρες είχαν απομείνει οι διακόσιοι πενήντα, αφού οι υπόλοιποι ήταν νεκροί ή τραυματίες.⁵²² Αλλά και το τάγμα *Dajti* που στάλθηκε στην πρώτη γραμμή, διοικούνταν από τρεις ζωγκιστές αξιωματικούς, που είχαν αρνηθεί να συμμετάσχουν στον πόλεμο.⁵²³ Σύμφωνα με πληροφορίες, στις αρχές του 1941 αριθμός αλβανών στρατιωτών

⁵¹⁸ Αρχείο ΙΒΕ, EXT-1, *Έκθεσις Χωροφυλακής...*, ό.π., σσ. 17-18. Ο Σαντίκ, ο οποίος διετέλεσε πρόεδρος της κοινότητας Μαργαριτίου, είχε καταδικαστεί για απάτες και πλαστογραφία και δραπέτευσε με την οικογένειά του στην Αλβανία πριν συλληφθεί. Επέστρεψε με τον ιταλικό στρατό και στρατολόγησε Τσάμηδες, κυρίως φυγόδικους και καταδικασθέντες - όπως τον δραπέτη Λιούτε Κάνε από το Κουρτέσι (σημ. Μεσοβούνι), τον καταδικασθέντα σε θάνατο Τζεμάλ Μούρτο από τη Μαζαρακιά και τον καταδικασθέντα για λαθρεμπόριο Νταλιάν Μουρτεζάν Φερχάμ από Βραχονά Ηγουμενίτσας - με τους οποίους είχαν αναλάβει τις εκτελέσεις των συλληφθέντων χριστιανών. Επιπλέον, βλ. Ελευθερία Μαντά, *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες...*, ό.π., σσ. 133-136. Ο Σαντίκ δολοφονήθηκε στις 6 Δεκεμβρίου 1942 από τον Βασίλη Μπαλούμη, βλ. Νίκος Γ. Ζιάγκος, ό.π., σσ. 156-157.

⁵¹⁹ Piero Crociani, *op. cit.*, p. 69. Συγκεκριμένα από του 12 αξιωματικούς και 822 οπλίτες παρέμειναν μόνο 10 αξιωματικοί και 120 οπλίτες. Οι υπόλοιποι συγκεντρώθηκαν στα μετόπισθεν και επέστρεψαν στο Ελβασάν, που ήταν η έδρα του τάγματος (Librazhd). Επίσης βλ. Μάριο Τσέρβι, ό.π., σελ. 197.

⁵²⁰ Piero Crociani, *op. cit.*, p. 69.

⁵²¹ Piero Crociani, *op. cit.*, p. 69. Botim i Komitetit të Veteranëve të Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare të popullit Shqiptar, *Minoriteti Kombëtar Grek në Shqipëri në Luftën Antifashiste Nacional Çlirimtare 1940-1944*, Tiranë, albin, 2003, fq. 11.

⁵²² DDI, Nona Serie 1939-1943, Roma, 1968, Vol. VI (29 Ottobre 1940-23 Aprile 1941), N. 363, p. 346.

⁵²³ *Ibid.*, p. 346. Ο Dragoj επικαλείται επιστολή του στρατηγού Ziannini, στην οποία αναφέρει για τα τάγματα Grammos και Dajti: «στην αρχή η απόδοσή τους ήταν ικανοποιητική, μετά που εντατικοποιήθηκαν οι επιχειρήσεις, εγκατέλειψαν συγκεντρωτικά το μέτωπο». Και καταλήγει: «η παρουσία αλβανικών ταγμάτων στις ιταλικές μεραρχίες είναι επιβλαβής», βλ. Nuri Dragoj, «Vështrim mbi Luftën Italo - Greke dhe pasojat që rrodhën prej saj në trevat jugore të Shqipërisë», in Sylva Sabit (ed.), *Shqiptarët gjatë Luftës së Dytë Botërore: përmbledhje studimesh*, Prishtinë, Instituti i Historisë "Ali Hadri", 2014, p. 336.

που οπισθοχώρησαν δημιούργησαν αυτόνομο αλβανικό τμήμα με το όνομα *Gruppo Skanderberg*, αποτελούμενο από αλβανούς αξιωματικούς πλην τριών ανωτέρων ιταλών αξιωματικών.⁵²⁴

Οι Ιταλοί είχαν αντιληφθεί ότι η δυσμενής κατάσταση στο μέτωπο οφειλόταν συν τοις άλλοις και στη στάση των αλβανικών τμημάτων στον πόλεμο. Παρόλα αυτά, θεωρούσαν ότι οι απώλειες σε ανθρώπινες ζωές και ο κοινός αγώνας εναντίον των Ελλήνων θα διευκόλυνε της διαδικασίας ενσωμάτωσης της Αλβανίας στο ιταλικό Βασίλειο.⁵²⁵ Σύμφωνα με τον *Parini*, οι Ιταλοί θα έπρεπε να δείξουν ανοχή στην στάση των Αλβανών, καθώς η συμμετοχή τους στον πόλεμο εξυπηρετούσε πολιτικούς σκοπούς:

Η χρήση αλβανικών μονάδων είναι γεμάτη δυσκολίες και κινδύνους διαφόρων ειδών και πρέπει να περιμένουμε και άλλα επεισόδια εγκατάλειψης και προδοσίας, αλλά ο στόχος που πρέπει να επιτευχθεί είναι τόσο σημαντικός που πρέπει να αντιμετωπιστεί ένας τέτοιος κίνδυνος. Οι εγκαταλείψεις (...) δεν πρέπει να αξιολογούνται με την ίδια βαρύτητα με την οποία έχουμε συνηθίσει να τις κρίνουμε σύμφωνα με την ευαισθησία μας. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η Αλβανία έχει ενωθεί με την Ιταλία εδώ και 18 μήνες και ότι η φύση δεν κάνει άλματα (*natura non jecit saltus*).⁵²⁶

Οι Ιταλοί προσπάθησαν με την προπαγάνδα να κινητοποιήσουν τους Αλβανούς, ώστε να ανυψώσουν το ηθικό τους και να διαβεβαιώσουν ότι ο πόλεμος θα είχε θετική έκβαση.⁵²⁷ Ο *Jacomoni* σε διάγγελμα του προς τον αλβανικό λαό την 28^η Νοεμβρίου 1940, ημέρα εορτασμού της ίδρυσης του αλβανικού κράτους, ευχαρίστησε τον αλβανικό λαό για τον κοινό αγώνα με τους Ιταλούς και τις θυσίες που υποβάλλεται για να φανεί «αντάξιος της εμπιστοσύνης και της ευμένειας του Ντούτσε».⁵²⁸ Όσον αφορά την εξέλιξη του πολέμου, ο ιταλός Τοποτηρητής τόνισε ότι οι διάφορες φάσεις της μάχης που ξεκίνησε την 28^η

⁵²⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 659/B/90, Τηλεγράφημα υπ' αριθμ 645, Βέρνη, 16/1/41.

⁵²⁵ DDI, Nona Serie 1939-1943, Roma, 1968, Vol. VI (29 Ottobre 1940-23 Aprile 1941), N. 318, p. 303.

⁵²⁶ *Ibid.*, pp. 303-304.

⁵²⁷ Στη δίγλωσση προκήρυξη αναγράφεται: «Ο Ντούτσε γνωρίζει το δρόμο που θα φέρει τη νίκη στους Ιταλούς και τους Αλβανούς. Εσείς που μιλάτε και κάνετε κριτική δεν γνωρίζετε τίποτα, γι' αυτό σωπάστε», ACS, Ministero Della Cultura Popolare B.2 (1940-1941).

⁵²⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 611/Γ/1, Αρ. Πρωτ. 10 Υποπροξενείο της Ελλάδος εν Αργυροκάστρω προς το Β. Υπουργείον Εξωτερικών, *Περίληψις Διάγγελμα του Γενικού Τοποτηρητού κ. Γιακομόνη προς τον Αλβανικόν λαόν*, Αργυροκάστρο, 23 Δεκεμβρίου 1940.

Οκτωβρίου δεν επιδρούν «ούτε κατ' ελάχιστον στην ακλόνητη απόφασή μας».⁵²⁹ Σύμφωνα με τον *Jacomoni* :

Αντικειμενικός σκοπός μας είναι η Ελλάδα, όπου ευρίσκουν άσυλον Άγγλοι και άνθρωποι πουλημένοι εις τους Άγγλους. Οφείλομεν να σπάσωμεν τα πλευρά των Ελλήνων, οι οποίοι απεδείχθησαν εχθρικοί προς την πολιτικήν του άξονος.⁵³⁰

Στο πλευρό των Ιταλών βρέθηκε και η ηγεσία του μουσουλμανικού στοιχείου, που από την αρχή του πολέμου υποστήριξε την ιταλική εκστρατεία. Ο μουφτής των Τιράνων *Bexhet Shapati*, σε μήνυμά του στο ραδιοφωνικό σταθμό των Τιράνων στις 30 Οκτωβρίου 1940, τάχθηκε υπέρ των δυνάμεων του Άξονα και την απελευθέρωση της Τσαμουριάς.⁵³¹ Σύμφωνα με τον *Shapati*, ο αγώνας της Ιταλίας στρεφόταν εναντίον της βρετανικής καταπίεσης των μουσουλμανικών λαών της Παλαιστίνης, της Αραβίας και της Ινδίας, όπως απέδειξε και με τις επιθέσεις της στις πρώην βρετανικές αποικίες της Ανατολικής Αφρικής.⁵³² Αναφορικά με την επίθεση εναντίον της Ελλάδος, οι αλβανοί μουσουλμάνοι μάχονταν στο πλευρό της φασιστικής Ιταλίας για την απελευθέρωση των Αλβανών της Ηπείρου και της Θεσπρωτίας, ενώ «στους ορθοδόξους της Ηπείρου λέμε ότι υπό τη φασιστική Ιταλία, οι θρησκείες απολαμβάνουν τον υψηλότερο σεβασμό και την πιο αξιοπρεπή ηθική εκτίμηση».⁵³³

Πιο συνετή στάση, αλλά στην ίδια κατεύθυνση, εξέφρασε και ο ηγέτης της αλβανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας Αρχιεπίσκοπος Χριστόφορος. Σε ραδιοφωνικό του διάγγελμα προς τον αλβανικό λαό, λίγο πριν την έναρξη της ελληνικής αντεπίθεσης, ο Αρχιεπίσκοπος εξήγγειλε ότι η Ιταλία διεξήγαγε ένα πόλεμο «ζωής και θανάτου» με την Βρετανία, ενώ δεν είχε κανένα ενδιαφέρον να επεκταθεί ο πόλεμος αυτός στα Βαλκάνια:

Επομένως, (η Ιταλία) έκανε ό, τι μπορούσε για να την εξαλείψει τον πόλεμο από αυτήν την περιοχή. Μια βαθιά θαυμαστής του ελληνικού πολιτισμού, που έδωσε στον κόσμο τις πρώτες σπίθες ανθρωπισμού και άφησε ανεξίτηλα

⁵²⁹ *Ibid.*

⁵³⁰ *Ibid.*

⁵³¹ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 57, Sf. 54/22 (Bexhet Shapati, Capo della Comunità Mussulmana d[Albania], N.73/003207/97, Ministero degli Affari Esteri, *Appunto per l' Ufficio I del S.S.A.A.*, Roma, 4 Nov 1940 XIX. Το μήνυμα του Shapati μεταδόθηκε εκτός από την αλβανική στην ιταλική, αραβική, αγγλική και ελληνική γλώσσα.

⁵³² *Ibid.*

⁵³³ *Ibid.* Για την ανάγκη πίστης και αφοσίωσης στον ιταλό βασιλιά κάνει λόγο ο Shapati σε διάγγελμά του και στις 20 Δεκεμβρίου 1940, που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Albania* και παρατίθεται στο Βασίλειος Ζώγκος, *ό.π.*, σελ. 75.

αποτυπώματα, δεν παραμελεί καμία ευκαιρία να κάνει τους Έλληνες ηγεμόνες να κατανοήσουν τους κινδύνους μιας λανθασμένης και αποτυχημένης πολιτικής, δεν έχει πάψει να συμβουλεύει να μην καταστρέψουν τον αθώο λαό, ρίχνοντάς τον σε μια περιπέτεια με ανεπανόρθωτες συνέπειες.⁵³⁴

Όσον αφορά το φασισμό, ο Χριστόφορος υπογράμμισε «τον βαθύτατο σεβασμό του φασιστικού καθεστώτος για τις θρησκείες, καθώς απολάμβαναν όλοι ίσα δικαιώματα και πλήρη ελευθερία συνείδησης».⁵³⁵ Σύμφωνα με την ηγέτη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η εδραίωση των θρησκευτικών συναισθημάτων του λαού αποτελούσε ένα από τα κύρια σημεία του φασιστικού προγράμματος «επειδή ο φασισμός είναι πεπεισμένος ότι αυτά τα συναισθήματα αποτελούν τη μοναδική βάση κάθε προόδου».⁵³⁶

Στην περιοχή των επιχειρήσεων βέβαια, το βασικό κίνητρο για τους αλβανούς στρατιώτες δεν ήταν η υπεράσπιση των φασιστικών αξιών, αλλά το χρήμα. Στις 23 Δεκεμβρίου ο Στρατηγός *Geloso* διέταξε τη συγκρότηση αλβανικών εθελοντικών τμημάτων για «ειδικά πολεμικά εγχειρήματα» για τους οποίους καθόρισε την απονομή του διακριτικού του *ardito* (γενναίου) και την χορήγηση ιδιαίτερου επιμισθίου.⁵³⁷ Φαίνεται όμως ότι η παροχή κινήτρων αφορούσε και τους ιταλούς στρατιώτες, αφού σε διαταγή του ο διοικητής της 47^{ης} Μεραρχίας Πεζικού «Μπάρι» (τομέας Αώου) Στρατηγός *Achille d' Halvet*, υπενθύμιζε στους άνδρες του την «ανάγκη σύλληψης Ελλήνων αιχμαλώτων, περί της οποίας επανειλημμένως ωμίλησα» και τη διάθεση ποσού δέκα χρυσών αλβανικών φράγκων, για κάθε έλληνα αιχμάλωτο που θα συλλαμβανόταν από οπλίτη ή στρατιωτικό τμήμα.⁵³⁸

Κατά την ιταλική υποχώρηση τα αλβανικά τμήματα δε δίστασαν να προβούν σε λεηλασίες μειονοτικών χωριών, κάποιες από τις οποίες αποφεύχθηκαν μόνο μετά από την επέμβαση των Ιταλών. Την νύχτα 16 προς 17 Νοεμβρίου τμήματα του ιταλικού στρατού που υποχωρούσαν στην περιοχή της Πολύτσανης, σκόρπισαν τον πανικό στους κατοίκους της Σωπικής. Αλβανοί άρχισαν να λεηλατούν κατοικίες, γεγονός που προκάλεσε μεγάλη

⁵³⁴ Εφημερίδα *Tomori*, *Il discorso tenuto alla radio dal S. Eminenza Kisi, Capo della Chiesa Ortodossa Albanese*, 12 Νοεμβρίου 1940.

⁵³⁵ *Ibid.*

⁵³⁶ *Ibid.*

⁵³⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 660/B/31, Αρ. Πρωτ. 275, Διοίκηση Τομέως Αώου (Μεραρχία Μπάρι) προς Υφιστάμενες Διοικήσεις, *Έντασις ενεργειών προς συγκέντρωση πληροφοριών*, Τ.Τ.72/Α, 31-12-1940. Μάλιστα ο διοικητής της 11^{ης} Στρατιάς επιφυλασσόταν για την παροχή ουσιαστικότερων δώρων για τις συλλήψεις, σε περίπτωση «ιδιαζούσης τόλμης».

⁵³⁸ *Ibid.*

αναταραχή στους κατοίκους της περιοχής, με αποτέλεσμα να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους. Η λεηλασία σταμάτησε μόνο μετά την επέμβαση των καραμπινιέρων, οπότε επέτρεψαν οι κάτοικοι.⁵³⁹

Οι Ιταλοί, βλέποντας τα αλβανικά τμήματα να εγκαταλείπουν τις γραμμές κατά τις μάχες, έχασαν την εμπιστοσύνη απέναντί τους. Πολλοί αλβανοί αξιωματικοί φυλακίστηκαν στο *Shijak*, μια μικρή πόλη κοντά στο Δυρράχιο.⁵⁴⁰ Κατά την ανάκριση ιταλών αξιωματικών αιχμαλώτων, αυτοί χαρακτήριζαν τους Αλβανούς ως «προδότες και αγνώμονες», για τους οποίους «η μόνη λύσις μετά τον πόλεμο είναι η ομαδική σφαγή».⁵⁴¹ Μάλιστα δήλωναν ότι είναι σε θέση να γνωρίζουν ότι πολλοί ιταλοί αξιωματικοί διέπονται «υπό των αυτών αρχών και αντιλήψεων».⁵⁴² Αλλά και στο ημερολόγιό του ο διοικητής του 166 Λόχου Μηχανικού λοχαγός *Gressani*, ο οποίος το Νοέμβριο του 1940 έδρασε στην περιοχή της Λογοράς, σχολίαζε ότι οι Αλβανοί εκμεταλλεύτηκαν την υπερβολική ελευθερία που τους παρασχέθηκε, με αποτέλεσμα να τους χτυπήσουν πισώπλατα μέσω της κατασκοπίας.⁵⁴³

2.2 Ο ελληνικός στρατός στην Αλβανία

Η στάση των Βορειοηπειρωτών

Η είσοδος του ελληνικού στρατού στην αλβανική επικράτεια ανέσυρε στη μειονότητα μνήμες του παρελθόντος από την απελευθέρωση των βορειοηπειρωτικών εδαφών.⁵⁴⁴ Η υποδοχή των ελληνικών στρατευμάτων έγινε με μεγάλο ενθουσιασμό, ενώ ο ελληνικός τύπος πρόβαλε την προέλαση του ελληνικού στρατού στην Αλβανία ως κίνηση

⁵³⁹ AUSSME, L-3, B. 26, Sf. 16 (Carabinieri Reali in Albania), No 27/21di Prot Ris Pers., Comando Carabinieri Reali di Albania al Comando Superiore Forze Armate Albania, *Relazione sull' opera svolta in Albania dai Carabinieri Reali in servizio territorial durante il conflitto italo-greco e jugoslavo (28 ottobre 1940-20 maggio 1941 XIX)*, Tirana, 30 giugno 1941 XIX, p. 12. Στις 26 Νοεμβρίου που ο ελληνικός στρατός κατέλαβε την περιοχή της Πολύτσανης, ο σταθμός μεταφέρθηκε στο Λιμπόχοβο.

⁵⁴⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 615/B/14, Γενικών Στρατηγείων/II Γραφείον Απόσπασμα Δελτίου Πληροφοριών, 14 Φεβρουαρίου 1941· Piero Crociani, *op. cit.*, p. 77.

⁵⁴¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.616/Π/7, *Αναφορά πληροφοριών εκ της εξετάσεως αιχμαλώτων*, χ.η.

⁵⁴² *Ibid.*

⁵⁴³ AUSSME, L-3, B. 26, Sf. 13, *Diario di Guerra Capitano Genio Renato Gressani* (εγγραφή 26 Νοεμβρίου 1940).

⁵⁴⁴ Ο ελληνικός στρατός είχε απελευθερώσει την περιοχή από τους Οθωμανούς τον Φεβρουάριο του 1913, κατά τη διάρκεια του Α' Βαλκανικού Πολέμου, αλλά και τον Οκτώβριο του 1914, λόγω της πολιτικής αστάθειας που επικράτησε στην χώρα και οδήγησε σε επιθέσεις Αλβανών εναντίον του μειονοτικού πληθυσμού. Επομένως ήταν η τρίτη φορά που οι Βορειοηπειρώτες έβλεπαν τα ελληνικά στρατεύματα να προελαύνουν στην Αλβανία.

απελευθέρωσης των «δικαιωματικά» ελληνικών εδαφών.⁵⁴⁵ Για την κατάληψη της Κορυτσάς, η εφημερίδα *Εστία* έγραφε:

Ο πληθυσμός της πολυβασανισμένης πόλεως, απαλλαγείς πλέον της τυραννίδος, εξήλθε εις τα παρυφάς της πόλεως προς υποδοχή των ελευθερωτών. Γέροντες, γυναίκες και παιδιά τους έρραινον με άνθη του αγρού, έκλαιον, εγонуπέτουν προ των στρατιωτών. Απερίγραπτοι σκηναί συγκινήσεως εξειλίχθησαν.⁵⁴⁶

Στην περιοχή της Κάτω Δρόπολης, η υποδοχή του ελληνικού στρατού πραγματοποιήθηκε με κωδωνοκρουσίες στις εκκλησίες και την υποστήριξη του ντόπιου πληθυσμού στα θέματα διατροφής και διαμονής του. Στο Αργυρόκαστρο διαδραματίστηκαν σκηνές συγκίνησης, όταν ο Μητροπολίτης Παντελεήμων καλωσόριζε και ευλογούσε τον ελληνικό στρατό στην πλατεία της πόλης, ενώ πραγματοποιήθηκε δοξολογία για να γιορτάσουν οι κάτοικοι το χαρμόσυνο γεγονός.⁵⁴⁷ Ο ελληνικός Τύπος προέβαλε την καρτερία της ελληνικής μειονότητας για την απελευθέρωση με την περιγραφή σκηνών - σχεδόν θεατρικών - όπου οι επίσκοποι διατηρούσαν κλειδωμένες στα συρτάρια τους τις προ το 1913 σφραγίδες των μητροπόλεων.⁵⁴⁸ Ομοίως και στην περιοχή της Χιμάρας, τα δημοσιεύματα της εποχής περιέγραφαν με τα θερμότερα λόγια την απελευθέρωσή της από τον ελληνικό στρατό,⁵⁴⁹ ενώ στην πόλη πραγματοποιήθηκε τριήμερος σημαιοστολισμός.⁵⁵⁰

Στη Σωπική του Πωγωνίου, οι κάτοικοι υποδέχτηκαν τον ελληνικό στρατό με αγκαλιές και φιλία, ώστε κάτοικοι και στρατιώτες «έμοιαζαν σαν ένα ανθρώπινο κουβάρη». ⁵⁵¹ Στη δοξολογία που πραγματοποιήθηκε παρουσία των ελλήνων στρατιωτών, ο ιατρός Ηλίας Ζέρης έκλεισε τον πανηγυρικό της ημέρας, μιλώντας στη σωπικιώτικη

⁵⁴⁵ Εφημερίδα «Ελεύθερο Βήμα», 30 Οκτωβρίου 1940. Για μία περαιτέρω εξέταση του τρόπου που αντιμετώπισε ο ελληνικός Τύπος την προέλαση των ελληνικών δυνάμεων στην Αλβανία, βλ. Ευάγγελος Σήτος, «Η κατάληψη της Βόρειας Ηπείρου από τον ελληνικό στρατό στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου (1940-1941) και η απήχησή της στον ελληνικό Τύπο», *Βορειοηπειρωτικά*, Επιστημονική Επετηρίδα, Ιωάννινα, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, τόμος Ζ' (2020), σσ. 353-361.

⁵⁴⁶ Εφημερίδα «Η Εστία», *Μετά 11 ήμερον ηρωϊκόν αγώνα ο νικηφόρος στρατός μας απηλευθέρωσε την Κορυτσά*, Παρασκευή 22 Νοεμβρίου 1940.

⁵⁴⁷ Άγγελος Πετρουλάκης, *ό.π.*, σελ. 694· Sonila Boçi, *Minoritetet në Shqipëri...*, *op. cit.*, fq. 91.

⁵⁴⁸ Ο δημοσιογράφος της εφημερίδας «Έθνος» περιγράφει τη σκηνή, όταν ζήτησε από τον Μητροπολίτη Παντελεήμονα να υπογράψει ένα χαιρετισμό στον ελληνικό λαό, ο τελευταίος δίστασε επειδή η σφραγίδα της Μητρόπολης ήταν στην αλβανική γλώσσα. Τότε ο γραμματέας της Μητρόπολης Ιωάννης Δάδος του έφερε τη σφραγίδα «Ιερά Μητρόπολη Δρυϊνουπόλεως, 1909», βλ. Εφημερίδα «Έθνος», *Ο Σεβ. Μητροπολίτης Αργυροκάστρου χαιρετά δια του Έθνους» τον ελληνικόν Λαόν. Η ζωή εις την απελευθερωθείσαν πόλιν*, Τρίτη 10 Δεκεμβρίου 1940.

⁵⁴⁹ Εφημερίδα «Καθημερινή», *Τα ελληνικά στρατεύματα κατέλαβον χθές την Χειμάρραν*, 24 Δεκεμβρίου 1940.

⁵⁵⁰ Stato Maggiore dell'Esercito, *La Campagna...*, *op. cit.*, Vol I, p. 450.

⁵⁵¹ Βασίλειος Τσιόπος, *Η Σωπική στο Δυτικό Πάνω Πωγωνί*, Ιωάννινα, χ.ε., 1998, σελ 176-177.

διάλεκτο λέγοντας τη φράση: «Σιώπηδες, που ριχτήκατε με τις λέξεις στα χείλη σας δέξας και δέξικο ακούστε εμένα: το ζώσαν οι δέξηδες», ξεσηκώνοντας πλήθος ζητοκραυγών και χειροκροτημάτων.⁵⁵²

Οι ενθουσιώδης αντιδράσεις των Ελλήνων είχαν ξεκινήσει σε ολόκληρη τη χώρα αμέσως μετά την εισβολή των Ιταλών. Στις 28 Οκτωβρίου στην Αθήνα, ομάδες Βορειοηπειρωτών προσήλθαν στα γραφεία του Συλλόγου Βορειοηπειρωτών για να ζητήσουν από τη Διοίκηση να συνταχθεί κατάλογος εθελοντών για κατάταξη και ενίσχυση του αγώνα με χρηματικές εισφορές.⁵⁵³ Το μεσημέρι της ίδιας ημέρας:

προσήλθον εις τα γραφεία του συλλόγου, υπέρ του χιλίου Βορειοηπειρώτας και απήτησαν από τον πρόεδρον αυτού να παραλάβη το λάβαρον του συλλόγου και τιθέμενος επί κεφαλής μετά του διοικητικού συμβουλίου, να μεταβώσιν εις το μνημείον του Αγνώστου Στρατιώτου να καταθέσωσιν ολίγα λουλούδια και να ζητωκραυγάσωσιν υπέρ της νίκης των ελληνικών όπλων».⁵⁵⁴

Επιπλέον, με ανακοίνωσή του ο Σύλλογος εξέφραζε την υποστήριξή του στον Βασιλιά και στην «Εθνική Κυβέρνηση» και καλούσε τους Βορειοηπειρώτες να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους και να καταταχθούν στο στρατό.⁵⁵⁵

Αλλά και στη συνεδρίαση που πραγματοποίησε ο Ελληνοαλβανικός Σύνδεσμος Αθηνών στις 6 Νοεμβρίου του 1940, την πρώτη μετά την ιταλική εισβολή στην Αλβανία, ο Σύνδεσμος εξέφρασε την ολόψυχη συμπαράσταση στους Αλβανούς και στην αποκατάσταση της ελευθερίας της πατρίδας τους.⁵⁵⁶ Διακήρυξε ακόμη ότι η αντιμετώπιση των Ιταλών θα συσφίξει περισσότερο τις σχέσεις των δύο λαών, οι οποίες ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες και στο μέλλον δεν θα ήταν δυνατό τρίτοι να επιβουλεύονται την ελευθερία τους και να «σπείρουν ζιζάνια» στις σχέσεις τους.⁵⁵⁷

⁵⁵² Η φράση απευθυνόταν στους νεκρούς του χωριού που πέθαναν με την απορία πότε θα ζώσουν/καταλάβουν το χωριό οι Έλληνες (δέξηδες): «Σηκωθείτε Σωπικιώτες που πεθάνατε με τη λέξη στο στόμα πότε θα γίνει ελληνικό», *ibid.* Η λέξεις δέξας, δέξικο, δέξηδες αποτελούσαν κωδικές λέξεις για τα παράγωγα της λέξης Ελλάδα.

⁵⁵³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 616/Θ/8, Αρ. Πρωτ. 56/10/1, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς Υπουργείον Εξωτερικών, *Δελτίον Πληροφοριών της 19 Φεβρουαρίου 1941.*

⁵⁵⁴ Εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», *Οι βορειοηπειρώται*, Τετάρτη 30 Οκτωβρίου 1940.

⁵⁵⁵ Εφημερίδα «Ηπειρωτικό Μέλλον», *Τηλεγράφημα του Βορειοηπειρωτικού Συλλόγου*, Δευτέρα 28 Οκτωβρίου 1940.

⁵⁵⁶ Εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», *Ευχαί των Ελλήνων του Ελληνοαλβανικού Συλλόγου*, Παρασκευή 8 Νοεμβρίου 1940.

⁵⁵⁷ *Ibid.*

Η στάση όμως μερίδας Βορειοηπειρωτών φοιτητών, μέλη του Βορειοηπειρωτικού Συλλόγου της Αθήνας από την Κορυτσά και την Πρεμετή, έφερε στην επιφάνεια το ζήτημα της ρευστότητας των συνειδήσεων. Σύμφωνα με πληροφορίες του Κέντρου Αλλοδαπών Αθηνών, μέλη του Συλλόγου δεν προσήλθαν «κοίτοι εις άλλας περιστάσεις προσήρχοντο και επέβαλλον τας θελήσεις των».⁵⁵⁸ Οι εν λόγω φοιτητές απέφυγαν τόσο την εθελοντική στράτευση, όσο και την οικονομική ενίσχυση του αγώνα, καθώς φαίνεται ότι επιθυμούσαν μεν την ήττα της Ιταλίας, όμως ήθελαν την Αλβανία ως ιδιαίτερο κράτος. Για το λόγο αυτό απέφευγαν να έρχονται σε επαφή με «εθνικόφρονες» Βορειοηπειρώτες και συζητούσαν τις εξελίξεις σε καφενείο στην πλατεία Εξαρχείων.⁵⁵⁹

Αλλά και οι αναφορές των ελλήνων αξιωματικών που υπεβλήθησαν μετά την εγκατάσταση των ελληνικού στρατού στην Αλβανία, δεν συμμερίζονταν τον ενθουσιασμό του ελληνικού Τύπου, σχετικά για την υποδοχή των ελληνικών στρατευμάτων. Η στάση των Βορειοηπειρωτών αλλά και των αλβανών ελληνόφιλων σε αρκετές περιοχές ήταν αρκετά επιφυλακτική. Αιτία της στάσης αυτής ήταν η αόριστη πολιτική κατάσταση, που εκφραζόταν με τον όρο «Ελληνική Διοίκηση», ενώ ήταν δύσκολο να πιστέψουν σε μια ευνοϊκή για την Ελλάδα έκβαση του πολέμου, καθώς ήταν αμφίβολη η εξέλιξη των πολεμικών επιχειρήσεων έναντι της ισχυρής Ιταλίας.⁵⁶⁰ Εξάλλου ήταν νωπές οι μνήμες από την στροφή των γεγονότων κατά το παρελθόν, όταν ο ελληνικός στρατός υποχώρησε και διέψευσε τις ελπίδες όσων είχαν υποστηρίξει την ενσωμάτωση της Βόρειας Ηπείρου στην Ελλάδα. Αλλά και η ίδια η ελληνική κυβέρνηση ήταν επιφυλακτική σε ότι αφορά την τύχη της Αλβανίας μετά τον πόλεμο· η δήλωση του έλληνα πρωθυπουργού Μεταξά «αγωνιζόμαστε όχι μόνο διά την ύπαρξή μας, αλλά και υπέρ των άλλων βαλκανικών λαών

⁵⁵⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 616/Θ/8, Αρ. Πρωτ. 56/10/1, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς Υπουργείον Εξωτερικών, *Δελτίον Πληροφοριών της 19 Φεβρουαρίου 1941*.

⁵⁵⁹ *Ibid.* Σύμφωνα με τον Α.Γ., πέρα από την ιδεολογική τους διαφωνία για τον πόλεμο, οι Βορειοηπειρώτες που κατοικούσαν στην Ελλάδα δεν είχαν υποχρέωση στράτευσης, διότι ήταν αλβανοί πολίτες (συνέντευξη στις 3 Φεβρουαρίου 2018). Επομένως, δεν αποκλείεται μέρος της νεολαίας να καλυπτόταν πίσω από την εθνικιστική ιδεολογία από το φόβο να συμμετάσχουν σε πολεμικές επιχειρήσεις.

⁵⁶⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.676/Η/2, Αρ. Πρωτ. 871, Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκησης Κορυτσάς προς το Γενικόν Στρατηγείον, *Έκθεσις επί της συμπεριφοράς των κατοίκων περιοχής Κορυτσάς, Κορυτσά*, 4 Μαρτίου 1941, σελ. 2. Σύμφωνα με τον Σχη Περιβολιώτη, Διευθυντή του Που Επιτελικού Γραφείου του ΓΕΣ, οι περισσότεροι «εκ των απελευρωθέντων ελληνικών πληθυσμών της Βόρειας Ηπείρου» είχαν την ίδια την πεποίθηση, ότι δηλαδή η Ελλάδα θα χάσει τον πόλεμο και εντός μιας εβδομάδας οι Ιταλοί θα έφταναν στην Αθήνα, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.615/Β/14, Γενικόν Στρατηγείον/Π Γραφείον, *Απόσπασμα Δελτίου Πληροφοριών*, 14 Φεβρουαρίου 1941.

και διά την απελευθέρωσιν της Αλβανίας», προεξοφλούσε σε μεγάλο βαθμό την μεταπολεμική πολιτική τύχη του γειτονικού κράτους.⁵⁶¹

Τον Ιανουάριο του 1941 το Γενικό Στρατηγείο σε πληροφοριακό σημείωμα προς τους διοικητές των ΣΔ, περιέγραφε την κατάσταση που επικρατούσε στην Αλβανία. Στην περιοχή του βορείου μετώπου, το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού ήταν υπέρ μιας ανεξάρτητης Αλβανίας, η οποία αποτελούσε και την τελική επιδίωξή του. Σύμφωνα με το Γενικό Στρατηγείο, οι Αλβανοί ήταν ιδιαίτερα δυσαρεστημένοι από την παρουσία των Ιταλών στη χώρα τους:

Την ιταλική κατοχή την θεώρησαν αναγκαίο κακό. Οι Ιταλοί με το χρήμα και τις υποσχέσεις για την μεγάλη Αλβανία, παράλληλα με τη χρήση βίας, προσπάθησαν να προσεταιριστούν ψυχικά τους Αλβανούς, όμως δεν το κατόρθωσαν με εξαίρεση μια μικρή κατηγορία ανθρώπων εντός της Κορυτσάς, η οποία αποκόμισε εξαιρετικά οικονομικά οφέλη κατά τη διάρκεια της ιταλικής κατοχής. Ο υπόλοιπος πληθυσμός αποβλέπει στην ανεξαρτησία του.⁵⁶²

Το Γενικό Επιτελείο ενημέρωνε ότι η κατάσταση στην Κορυτσά δεν ήταν αυτή που ίσως να περίμενε ο ελληνικός στρατός ότι θα αντιμετώπιζε. Και αυτό διότι η Αθήνα θεωρούσε ότι οι χριστιανοί ελληνόφωνοι και ελληνόφιλοι Αλβανοί, είχαν ελληνική εθνική συνείδηση. Σύμφωνα με δελτίο πληροφοριών, που συντάχθηκε λίγες ημέρες μετά την εγκατάσταση της ελληνικής Διοίκησης, η μερίδα των ελληνόφιλων της πόλης διακρινόταν από μεγάλη επιφυλακτικότητα στις εκδηλώσεις:

Οι Έλληνες της περιφέρειάς Κορυτσάς, απολέσαντες την εθνική τους συνείδησιν, έχουν ήδη όλα τα χαρακτηριστικά του τυχοδιωκτικού στοιχείου. Ευνόησαν επαισχύντως την Ιταλική κατοχήν. Σήμερον ίστανται εις το περιθώριον, δεν παρέχουν ως θα όφειλον ενεργόν βοήθειαν εις την

⁵⁶¹ Φίλιππος Βρανάς, (επιμ.), Ι. Μεταξάς, *Το Προσωπικό του Ημερολόγιου*, Αθήνα, Ίκαρος, 1960, τ. Δ', σσ. 856-857. Η δήλωση αυτή, κατά τη διάρκεια ραδιοφωνικής συνέντευξης του Πρωθυπουργού Μεταξά στις 22 Νοεμβρίου 1940 (μετά την κατάληψη της Κορυτσάς), αποτελούσε μάλλον ένα διπλωματικό ελιγμό ώστε να μην κατηγορηθεί η χώρα για αλυτρωτικές διαθέσεις και δεν μπορεί εύκολα να διαπιστωθεί εάν εξέφραζε τα προσωπικά του πιστεύω. Η δήλωση φαίνεται να είχε περισσότερο ως στόχο να καθησυχάσει τους βρετανούς συμμάχους, αλλά και να ικανοποιήσει τους αλβανούς ζωγκικούς εξόριστους, που ακόμη είχαν ισχυρή επιρροή στο εσωτερικό της χώρας. Άλλωστε ο Μεταξάς, όπως έγραφε στο προσωπικό του ημερολόγιο στις 30 Νοεμβρίου 1940, ήθελε να ολοκληρώσει τις επιχειρήσεις στην Αλβανία εξαιτίας του κινδύνου επιθέσεως από τη Γερμανία, *ibid.*, σελ. 540.

⁵⁶² ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 611/Γ/2, Αρ. Πρωτ. Α.Π. 9629/13/36, Γενικό Στρατηγείον προς Α', Β', Γ' και Ε' ΣΣ, ΤΣΔΜ, Ανώτερες Στρατιωτικές Διοικήσεις Κορυτσάς και Αργυροκάστρου, 18 Ιανουαρίου 1941.

Ελληνικήν διοίκησιν και τον Ελληνικόν Στρατόν, πλείστοι δε εξ αυτών ερωτώμενοι απαντούν «είμεθα ελληνόφωνες όχι Έλληνες». Οι με ακεραίαν την Εθνικήν συνείδησιν Έλληνες μετρούνται εις τα δάκτυλα της μιάς χειρός.⁵⁶³

Όσον αφορά τη νεολαία, η κομμουνιστική ιδεολογία ασκούσε μεγάλη γοητεία, με αποτέλεσμα την μεταστροφή της στο αλβανικό εθνικό φρόνημα. Οι πληροφορίες από την περιοχή της Κορυτσάς ανέφεραν ότι είχε διαμορφωθεί μία αλβανική συνείδηση, στην οποία καθοριστικό ρόλο έπαιξαν ο ανταγωνισμός των θρησκειών και η προπαγάνδα:

Εις τους νέους το Ελληνικόν αίσθημα έχει αμβλυνθή λόγω της προπαγάνδας και έχει γεννηθή εις αυτούς κάποια Εθνική Αλβανική συνείδησις. Αλλ' η συνείδησις αυτή, μη αποκρυσταλωθείσα πλήρως είναι δυνατόν να εξαφανισθή όταν το περιβάλλον παύση να την ευνοή. Εκ των Χριστιανών ολίγοι διάκεινται φιλικώς προς τους Ιταλούς, ειδικώς εκείνοι οίτινες ωφελήθησαν ιδιαιτέρως εκ της Ιταλικής κατοχής. Η καθολική προπαγάνδα και η ιδιαίτερα εύνοια των Ιταλών προς τους Μουσουλμάνους είχαν δημιουργήσει σχετικήν ψυχικήν αντίδρασιν εις τους Χριστιανούς, ήτις φυσικόν ήτο υπό τις περιστάσεις εκείνας να εκδηλωθή εις την τάσιν υπέρ της Αλβανικής ανεξαρτησίας. Όσον αφορά τους χριστιανούς, οι ηλικιωμένοι διατηρούσαν ως επί το πλείστον την ελληνική τους συνείδηση «ουχί βεβαίως εν πλήρη ενεργεία».⁵⁶⁴

Η κατάσταση όμως δεν ήταν η ίδια στις υπόλοιπες περιοχές της νότιας Αλβανίας. Οι Βορειοηπειρώτες βοήθησαν σε μεγάλο βαθμό την ελληνική Διοίκηση, τόσο για την κατάληψη της Αλβανίας όσο και για τη εδραίωση των ελληνικών δυνάμεων. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η βοήθειά τους στα ζητήματα των πληροφοριών, μετά την εγκατάσταση της ελληνικής Διοίκησης.⁵⁶⁵ Στη Χιμάρα πολλοί ήταν οι ντόπιοι που βοήθησαν είτε ένοπλοι, είτε ως οδηγοί την είσοδο του ελληνικού στρατού στην πόλη.⁵⁶⁶ Στο Αργυρόκαστρο γρήγορα οργανώθηκε το δίκτυο πληροφοριών του ελληνικού στρατού σε συνεργασία με

⁵⁶³ *Ibid.*

⁵⁶⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.676/Η/2, Αρ. Πρωτ. 871, Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκηση Κορυτσάς προς το Γενικόν Στρατηγείον, *Έκθεσις επί της συμπεριφοράς των κατοίκων περιοχής Κορυτσάς*, Κορυτσά, 4 Μαρτίου 1941, σελ. 4.

⁵⁶⁵ Το δίκτυο πληροφοριών φαίνεται να συμμετείχαν εκτός από Βορειοηπειρώτες και έλληνες αξιωματικοί. Σύμφωνα με τη μαρτυρία κατοίκου, στη Δερβιτσάνη εργαζόταν για χρόνια έλληνας αξιωματικός από τα Γιάννενα ως γανωματής, η ταυτότητα του οποίου αποκαλύφθηκε όταν ο ελληνικός στρατός εισήλθε στη Δερβιτσάνη και τον αντίκρυσαν με τη στρατιωτική του στολή (συνέντευξη στις 28 Φεβρουαρίου 2018).

⁵⁶⁶ Κώστας Χατζηαντωνίου, *ό.π.*, σελ. 217.

Βορειοηπειρώτες. Σύμφωνα με το διοικητή του Κέντρου Αλλοδαπών Αργυροκάστρου, μοίραρχο Νικόλαο Παναγόπουλο:

Τα δίκτυα πληροφοριών εντός βραχυτάτου διαστήματος οργανώθηκαν επιτυχώς, με αποτέλεσμα την ανακάλυψιν και σύλληψιν ατόμων δρώντων επ' ωφελεία του εχθρού.(..) Κατόπιν των ενεργειών της Υπηρεσίας του Κέντρου Αλλοδαπών επετεύχθη η λιποταξία στρατιώτου Έλληνας, Αλβανού υπηκόου υπηρετούντος εις τον Ιταλικόν Στρατόν και εις τίνα μονάδα ευρισκομένην κατά την εποχήν εκείνην εις Αυλώνα. Ο στρατιώτης ούτος μετέφερε μεθ' εαυτού πλήρες και εμπειριστατωμένον σχεδιάγραμμα, σχέσιν έχον με τας αποθήκας βενζίνης, πυρομαχικών, τροφίμων κλπ του Ιταλικού Στρατού εις την ως άνω πόλιν.⁵⁶⁷

Αλλά και ο διοικητής του ιταλικού XXVI Σώματος Στρατού (ΣΣ) *Gabriele Nassi*, περιέγραφε την υποστήριξη του τοπικού πληθυσμού προς τον ελληνικό στρατό: «το περιβάλλον γύρω τους είναι ευνοϊκό, κάθε σπίτι αποτελούσε γι' αυτόν καταφύγιο, κάθε κάτοικος του βουνού πρόθυμος για να δείξει το δρόμο, είχε τη δυνατότητα να εφοδιαστεί από όπου ήθελε....».⁵⁶⁸

Ο ελληνικός στρατός στην Αλβανία βρέθηκε αναμεσά σε ένα πληθυσμό που το ένα μέρος του απελευθερωνόταν και ένα άλλο που υποδουλωνόταν. Η ελληνική μειονότητα βοήθησε συγκαλυμμένα στην προώθηση των ελληνικών δυνάμεων στο Βορρά, αλλά και στην εγκατάσταση της ελληνικής Διοίκησης στην Αλβανία. Εντούτοις, φαίνεται ότι οι Βορειοηπειρώτες δεν έλαβαν ενεργά μέρος στην προέλαση των ελληνικών δυνάμεων, για δύο κυρίως λόγους: ο πρώτος, διότι οι Βορειοηπειρώτες δεν πίστευαν ότι ο ελληνικό στρατός θα κερδίσει τον πόλεμο, οπότε φοβήθηκαν ότι μετά τη λήξη του πολέμου θα υποστούν τα αλβανικά αντίποινα. Για το λόγο αυτό μάλιστα, όσοι από αυτούς εκδήλωσαν τα φιλελληνικά τους αισθήματα, αναγκάστηκαν μετά τη συνθηκολόγηση να ακολουθήσουν τον ελληνικό στρατό και κατέφυγαν στην Ελλάδα· ο δεύτερος, διότι ο ίδιος ο ελληνικός στρατός δεν στρατολόγησε Βορειοηπειρώτες κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων στο αλβανικό έδαφος, καθώς λειτούργησε ως οργανωμένος τακτικός στρατός, με τις εφεδρικές Μονάδες να προέρχονται από τα ελληνικά εδάφη.⁵⁶⁹

⁵⁶⁷ Άγγελος Πετρουλάκης, *ό.π.*, σελ. 696.

⁵⁶⁸ Μάριο Τσέρβι, *ό.π.*, σελ. 270.

⁵⁶⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 678/Δ/1, Έκθεσις Συνοπτική περί της Οργανώσεως, της Συνθέσεως και της Δράσεως κατά τον Ιταλό-Ελληνικόν Πόλεμον εν Ηπείρω του Εμπέδου Συντάγματος

Για το ζήτημα της συμμετοχής των Βορειοηπειρωτών στις τάξεις του ελληνικού στρατού, τα στοιχεία είναι ελάχιστα, πράγμα που καθιστά δύσκολη μια ποσοτική μελέτη. Συχνά αναφέρεται ότι χίλιοι πεντακόσιοι Βορειοηπειρώτες εθελοντές, που ήταν εγκατεστημένοι στην Ελλάδα, υπηρέτησαν ως εθελοντές στις τάξεις του ελληνικού στρατού και έλαβαν μέρος στην ιταλική επίθεση το Μάρτιο του 1941,⁵⁷⁰ ενώ δεν δημιουργήθηκαν ανεξάρτητα εθελοντικά σώματα. Επιπλέον, αρκετοί ήταν αυτοί που χρησιμοποιήθηκαν σαν οδηγοί του στρατού στα μονοπάτια της Αλβανίας και σε βοηθητικές υπηρεσίες.⁵⁷¹

Οι σχέσεις με τους Αλβανούς

Η προέλαση των ελληνικών δυνάμεων στην Αλβανία δημιούργησε νέο ρήγμα στις σχέσεις της μειονότητας με τους αλβανούς κατοίκους. Στην εσωτερική διαίρεση του πληθυσμού με βάση τη θρησκεία (χριστιανοί-μουσουλμάνοι), προστέθηκε μια νέα, που σχετιζόταν με τη στάση του πληθυσμού απέναντι στον ελληνικό στρατό. Στη διαίρεση αυτή οι Αλβανοί, ελληνόφιλοι ή εθνικιστές, τήρησαν παθητική στάση, καθώς πίστευαν ότι ένα μικρό έθνος δεν θα νικήσει τελικά μια μεγάλη δύναμη όπως η Ιταλία, γι' αυτό και δεν απέκλειαν μια επάνοδο των Ιταλών στα κατεχόμενα εδάφη. Χαρακτηριστικά πολλοί καταστηματαρχες κατέβασαν τις εικόνες του *Mussolini* από εμφανείς θέσεις και τις διαφύλαξαν επιμελώς στα υπόγειά τους για πάν ενδεχόμενο.⁵⁷²

Πεζικού (ή του Ιου Κινητού Εμπέδου) Ιωαννίνων VIIIης Μεραρχίας, συνταχθείσα υπό του Διοικητού του, μονίμου Αντισυνταγματάρχου Πεζικού Γεροντόπουλου Δημήτριου, Αθήνα, 27 Οκτωβρίου 1942.

⁵⁷⁰ Λευτέρης Γκουβέλης-Γιάννης Παππάς, *ό.π.*, σελ. 23. Σύμφωνα με τους Ζώτο-Γιάνναρο, κατά την προέλαση του ελληνικού στρατού στην Αλβανία αριθμός Βορειοηπειρωτών κατατάχθηκε εθελοντικά στον ελληνικό στρατό (αναφέρονται δέκα ονόματα) και πρωτοστάτησε το χωριό στον έρανο της φανέλας του στρατιώτη, που οργανώθηκε από τη μητρόπολη Αργυροκάστρου, βλ. Μενέλος Ζώτος-Χριστόφορος Γιάνναρος, *ό.π.*, σελ. 185. Αλλά και στην περίπτωση του Βορειοηπειρώτη Αυγερινού Μποτίνη, που λιποτάκτησε από τον ιταλικό στρατό πριν την έναρξη του πολέμου, ο ίδιος συμμετείχε στο βουλγαρικό μέτωπο εναντίον των Γερμανών, βλ. ASMAE, L-3, B. 26, No. 2749/42, *Decisione di Tribunale Militare Territoriale di Guerra di Albania*, Tirana, 17 Febbraio 1943-XXI. Στην εφημερίδα «Ηπειρωτικών Μέλлон» δημοσιεύτηκαν τα ονόματα είκοσι Βορειοηπειρωτών, οι οποίοι είχαν καταταγεί ως εθελοντές τον Ιανουάριο του 1941 και βρίσκονταν νοσηλευόμενοι λόγω τραυματισμού τους σε διάφορα νοσοκομεία της Αθήνας: 1. Γεώργιος Παππάς (Γιαννιτσάτες) 2. Κωνσταντίνος Γκουζούνης (Λουβίνα) 3. Βασίλειος Τσιτσόπουλος (Πέστανη) 4. Δημ. Νίκας (Πέπελη) 5. Ηλίας Μπούσης (Κλεισάρι) 6. Μιχ. Βάσσος (Λόγγος) 7. Θεοδ. Αθανασίου (Κρασιά) 8. Χρυσόστ. Κύρου (Λόγγος) 9. Παν. Μούτσης (Αργυροκάστρο) 10. Ιω. Πάλλης (Δοξάτι) 11. Δημ. Νίνης (Δρόβιανη) 12. Νίκος Μαγγιώρης (Δρόβιανη) 13. Μιχ. Τζούρος (Κεσοράτι) 14. Θεοδ. Γκίνης (Πικέρνι) 15. Αλέξης Βασιλείου ή Παπαδόπουλος (Βουλιαράτι) 16. Γ. Γρίβας 17. Ιω. Βάλλιος (Πολύτσανη) 18. Κων. Σκιαδάς (Κάτω Επισκοπή) 19. Γεώργιος Μάστορας (Κλεισάρι) 20. Μεν. Μέτσης (Στεγόπολη), βλ. εφημερίδα «Ηπειρωτικών Μέλлон», φύλλο 91, 5 Απριλίου 1941.

⁵⁷¹ Αρχείο ΕΗΜ, Αρχείο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονος, Φ. Περί Β. Ηπείρου-Βορειοηπειρωτικών Ζήτημα-Αχρονολόγητα 1960-1969, Αρ. Πα1α 5, ΚΕΒΑ, *Η ελληνικότης της Βορείου Ηπείρου*, Αθήνα, Φεβρουάριος 1950, σελ. 14.

⁵⁷² ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 611/Γ/2, Αρ. Πρωτ. Α.Π. 9629/13/36, Γενικό Στρατηγείον προς Α', Β', Γ' και Ε' ΣΣ, ΤΣΔΜ, Ανώτερες Στρατιωτικές Διοικήσεις Κορυτσάς και Αργυροκάστρου, 18 Ιανουαρίου 1941.

Παρόλα αυτά, μερίδα Αλβανών θεώρησαν ότι θα μπορούσαν να συνεργαστούν με τις ελληνικές δυνάμεις για την εκδίωξη των Ιταλών. Ο πρώην πρωθυπουργός της Αλβανίας επί βασιλείας *Zog Koco Kota*, ανακοίνωσε στην ελληνική κυβέρνηση ότι το «αλβανικό εθνικό κίνημα» θα υποστηρίξει την Ελλάδα στο αγώνα της κατά της Ιταλίας.⁵⁷³ Σύμφωνα με πληροφορίες που διέθετε το Γενικό Στρατηγείο, οι Αλβανοί πέρα από τη γραμμή των επιχειρήσεων φαίνεται ότι είχαν διάθεση για συνεργασία, εφόσον ήταν πεπεισμένοι ότι η επικράτηση των Ιταλών θα σήμαινε την οριστική υποδούλωση της Αλβανίας.⁵⁷⁴ Παράλληλα, αλβανοί οπαδοί της αντιζωγκικής παράταξης δήλωναν έτοιμοι να ενεργήσουν με τέσσερις χιλιάδες ενόπλους εναντίον των Ιταλών, προκειμένου να αποφευχθεί μια γενικότερη καταστροφή της χώρας τους, εφόσον καταληφθεί εν τω μεταξύ από τον ελληνικό στρατό το Μπεράτι ή η Αυλώνα.⁵⁷⁵

Σύμφωνα με το *Stavro Skendi*, με το ξέσπασμα του ελληνοϊταλικού πολέμου, η αλβανική αντιπροσωπεία στην Τουρκία πρότεινε στην ελληνική κυβέρνηση, μέσω του έλληνα Πρέσβη στην Άγκυρα Ραφαήλ, να σχηματιστούν αλβανικά τμήματα υπό τις διαταγές του ελληνικού Γενικού Επιτελείου, για να πολεμήσουν στο πλευρό των Ελλήνων για την ελευθερία των δύο χωρών.⁵⁷⁶ Το ζήτημα της συνεργασίας των Αλβανών με τον ελληνικό

⁵⁷³ Αρχείο ΙΒΕ, Εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», *Το αλβανικό εθνικό κίνημα θα υποστηρίξει την Ελλάδα*, Κυριακή 3 Νοεμβρίου 1940. Ο *Koco (Kostaq) Kota* είχε διατελέσει υπουργός κυβερνήσεως *Zog* και πρωθυπουργός τις περιόδους 1928-1930 και 1936-1939, βλ. Robert Elsie, *op. cit.*, pp. 246-247. Το 1940, έγινε αντιπρόεδρος του Ανώτατου Φασιστικού Συμβουλίου της Αλβανίας, βλ. *Kuvendi i Shqipërisë, Liginjësit shqiptarë 1920-2005*, Tiranë, 2005, fq. 38. Σύμφωνα με τον Harallamb Kota, απόγονο του πρώην Πρωθυπουργού, μετά το πέρας του πολέμου ο *Kota* ζούσε παράνομα στην Θεσσαλονίκη, στο σπίτι του πεθερού του, επειδή ήταν εχθρός των κομμουνιστών, βλ. τη συνέντευξη στην εφημερίδα *Drita, Kryeministri që u rrëmbye dhe vdiq në burgun që ndërtoi vetë*, 31 May 2016, διαθέσιμο στο <http://www.gazetadita.al/si-errembeu-ne-selanik-sigurimi-dhe-kgb-kryeministrin-shqiptar-koco-kotta/> (ανακτήθηκε στις 2 Φεβρουαρίου 2020).

⁵⁷⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 615/B/14, Γενικών Στρατηγείων/II Γραφείον Απόσπασμα Δελτίου Πληροφοριών, 14 Φεβρουαρίου 1941. Αλλά και στις 31 Οκτωβρίου 1940 αεροπλάνο άγνωστης εθνικότητας έριξε προκηρύξεις στη νότια Αλβανία που καλούσαν τον αλβανικό λαό να επαναστατήσει κατά των Ιταλών, βλ. Εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», *Η επανάσταση των Αλβανών και ο Ζώγος*, 01 Νοεμβρίου 1940.

⁵⁷⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 615/B/14, Γενικών Στρατηγείων/II Γραφείον Απόσπασμα Δελτίου Πληροφοριών, 14 Φεβρουαρίου 1941. Σε υπόμνημα που κατέθεσε στον Αμερικανό Γενικό Πρόξενο στην Κωνσταντινούπολη η *Asim Jakona*, σύζυγος του μετέπειτα αντιπροέδρου της Λαϊκής Δημοκρατίας της Αλβανίας *Tuk Jakona*, ανέφερε ότι μετά από αλληλογραφία των κυβερνήσεων Αλβανίας και Ελλάδας, οι Αλβανοί ζήτησαν να πολεμήσουν στο πλευρό των Ελλήνων με τη συμμετοχή χιλίων επτακοσίων αντρών. Σύμφωνα με την *Jakona*, οι Έλληνες αρχικά δέχτηκαν, αλλά όταν κατέλαβαν την βόρεια Ήπειρο αρνήθηκαν την αλβανική βοήθεια, βλ. *Records of US Department, 875.00-578, No. 2230 (R-2054)*, American Consulate General to the Secretary of State, *Transmitting a Report on Albania Written by Recent Arrival from that Country*, Istanbul, Turkey, January 12, 1944, pp.1-2. Η *Jakona* εγκατέλειψε τα Τίρανα στις 9 Νοεμβρίου 1943.

⁵⁷⁶ *Records of US Department, 875.00-580, No. 2899 (R-2691)*, American Consulate General to the Secretary of State, *Transmitting a Report on Internal Conditions in Albania since the German Occupation*, Istanbul, Turkey, April 25, 1944, p. 8. Ο *Skendi* ισχυρίζεται ότι η κυβέρνηση Μεταξά το δέχθηκε, αλλά μετά την κατάληψη των αλβανικών εδαφών το αρνήθηκε.

στρατό τέθηκε και από μερίδα αλβανών εθνικιστών με ισχυρή επιρροή στα Τίρανα, όταν πρότειναν στο στρατηγό Τσολάκογλου μια επανάσταση σε ολόκληρη την Αλβανία, με τη συνεργασία της Ελλάδος, με την υποχρέωση όμως να διατηρηθεί η ακεραιότητα των συνόρων και η ανεξαρτησία της Αλβανίας.⁵⁷⁷ Σύμφωνα με τον *Skendi*, «ο Τσολάκογλου απάντησε ότι δεν ήταν αρμόδιος για τέτοια θέματα και θα το έστειλε στην κυβέρνηση του στην Αθήνα. Η απάντηση δεν ήρθε ποτέ».⁵⁷⁸

Προϋπόθεση για την συνεργασία αυτή ήταν να καθορίσει η ελληνική κυβέρνηση σαφέστερα τις φιλικές διαθέσεις έναντι της Αλβανίας.⁵⁷⁹ Η διαμόρφωση αρμονικών σχέσεων μεταξύ των δύο λαών περνούσε από τις καλές σχέσεις του ελληνικού στρατού με τον αλβανικό πληθυσμό. Οι Αλβανοί διαμαρτύρονταν για την κακή συμπεριφορά των ελληνικών στρατευμάτων απέναντί τους, ενώ ισχυρίζονταν ότι συχνά στρατιώτες προέβαιναν σε λαφυραγώγηση των κατακτηθείσων περιοχών.⁵⁸⁰ Το γεγονός αυτό ενίσχυε το ανθελληνικό ρεύμα στην Αλβανία, καθώς η ιταλική προπαγάνδα διέδιδε ότι η Ελλάδα εμπορούνταν από εχθρικές αντιλήψεις για τους Αλβανούς. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Γενικού Επιτελείου, η συμμετοχή των Αλβανών στον ιταλικό στρατό είχε επηρεάσει τις αντιλήψεις των ελλήνων στρατιωτών.⁵⁸¹

Η προέλαση του ελληνικού στρατού στα αλβανικά εδάφη έκανε τους Αλβανούς ιδιαίτερα διστακτικούς, επειδή φοβούνταν ότι οι Έλληνες ενδέχεται να προσαρτήσουν τα

⁵⁷⁷ *Ibid.*

⁵⁷⁸ *Ibid.*

⁵⁷⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 615/B/14, Γενικών Στρατηγείων/II Γραφείον, Απόσπασμα Δελτίου Πληροφοριών, 14 Φεβρουαρίου 1941.

⁵⁸⁰ *Ibid.* Έλληνες στρατιώτες, που ήταν αυτόπτες μάρτυρες στα γεγονότα, αναφέρουν στα απομνημονεύματά τους παραβίαση κατοικιών, στην Πολύτσανη, βλ. Νάσος Φακίδης, *Αθήνα-Τεπελένι: πώς πήγαμε και πώς ήρθαμε, άγνωστες σελίδες απ' την εκστρατεία, σκίτσα απ' την Αλβανία και την Ήπειρο και ανέκδοτα από τον Τ. Τ. 850*, Αθήνα, εκδόσεις Μαρή και Κοροντζή, 1945, σελ. 48 και στο χωριό Φτέρα, εγκαταλελειμμένο «αρβανιτοχώρι», κοντά στη Χιμάρα, βλ. Λεωνίδας Πουρναρόπουλος, *117 μέρες εκείνο το χειμώνα: Πολεμικό ημερολόγιο ενός τσολιά 1940-1941*, Αθήνα, χ.ε., 1983, σελ. 84. Χωρίς να αμφισβητούμε την εγκυρότητα των μαρτυριών, στο πλαίσιο πάντα των πολεμικών επιχειρήσεων, αξίζει να σημειώσουμε ότι συχνά σε απομνημονεύματα συγγραφέων (όπως οι προαναφερόμενοι), η στάση του ελληνικού στρατού στον ελληνοϊταλικό πόλεμο αντιμετωπίζεται με ταξική οπτική. Στα βιβλία τους τονίζεται η καταπίεση των φτωχών πληθυσμών από τον εκάστοτε στρατό κατοχής, ενώ - κατά την άποψή τους - η νικηφόρα έκβαση των ελληνικών στρατιωτικών επιχειρήσεων οφειλόταν στον αγώνα των απλών στρατιωτών σε αντίθεση με την διοικητική ανικανότητα των αξιωματικών, που τους θεωρούσαν κατά κύριο λόγο μέλη της φασιστικής Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (ΕΟΝ). Οι αλβανοί ιστορικοί στο ζήτημα της στάσης του ελληνικού στρατού απέναντι στους αλβανικούς πληθυσμούς είναι πιο γλαφυροί στις περιγραφές τους, όπου αναφέρονται σε καταστrophές αλβανικών χωριών, μουσουλμανικών τζαμιών και ναών (καθολικών και αλβανικών ορθόδοξων), βλ. Beqir Meta, *Greek-Albanian Tension...*, *op. cit.*, pp. 43-44· Sonila Boçi, *Minoritetet në Shqipëri...*, *op. cit.*, p. 91. Δεν μπορούν να αποκλειστούν συγκρούσεις σε τοπικό επίπεδο, που οφείλονταν σε ενέργειες Βορειοηπειρωτών με τη μορφή αντιποίνων προς Αλβανούς για προσωπικές διαφορές, ή διαφορές που είχαν τις ρίζες τους στο αυτονομιακό αγώνα του 1914.

⁵⁸¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 615/B/14, Γενικών Στρατηγείων/II Γραφείον, Απόσπασμα Δελτίου Πληροφοριών, 14 Φεβρουαρίου 1941.

αλβανικά εδάφη, καταλύοντας την ανεξαρτησία τους. Η δήλωση της κυβέρνησης ότι η Ελλάδα αγωνίζεται για την ελευθερία της Αλβανίας, δεν ήταν αρκετή για να πείσει τον αλβανικό πληθυσμό για τις τελικές διαθέσεις της Ελλάδος, εφόσον η δήλωση αυτή δεν επαληθευόταν εμπράκτως, αλλά αντίθετα εφαρμόστηκαν πρακτικές που παρουσίαζαν την Αλβανία ως ελληνική.⁵⁸²

Ο ελληνικός Τύπος προέβαλε την υποδοχή των ελληνικών στρατευμάτων από το αλβανικό στοιχείο ως απελευθερωτές από το φασισμό. Στις 8 Δεκεμβρίου 1940 εξαμελής επιτροπή αποτελούμενη από χριστιανούς και μουσουλμάνους παρέδωσε το Αργυρόκαστρο στον ελληνικό στρατό.⁵⁸³ Σύμφωνα με τον ανταποκριτή της εφημερίδας «Έθνος», που ακολουθούσε την πορεία του ελληνικού στρατού, είδε με έκπληξη τρεις Αλβανούς αξιωματικούς, αυτόμολους του ιταλικού στρατού, να κυκλοφορούν στους δρόμους της πόλης ένστολοι και οπλισμένοι.⁵⁸⁴ Διαπίστωσε ακόμη ότι στην είσοδο του φρουραρχείου υπήρχε μικτή φρουρά από έλληνες στρατιώτες και αλβανούς αυτόμολους.⁵⁸⁵

Στην Κορυτσά η κατάσταση ήταν αρκετά διαφορετική, καθώς οι κάτοικοι της πόλης αντιμετώπισαν με επιφύλαξη τον ελληνικό στρατό.⁵⁸⁶ Ο πόλεμος είχε δημιουργήσει ανάγκες σε είδη πρώτης ανάγκης, νέκρωση της εμπορικής κίνησης και δυσκολία στην πληρωμή των μισθών και των συντάξεων.⁵⁸⁷ Η συνεχής διέλευση στρατευμάτων και οι ανάγκες συντήρησής τους «με προχείρους αποδείξεις, χωρίς καμία ένδειξη Μονάδος» δημιουργούσαν πίεση, ιδιαίτερα στην αποπληρωμή των επιταχθέντων αγαθών.⁵⁸⁸ Η

⁵⁸² ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.676/Η/2, Αρ. Πρωτ. 871, Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκησης Κορυτσάς προς το Γενικόν Στρατηγείον, Έκθεσις επί της συμπεριφοράς των κατοίκων περιοχής Κορυτσάς, Κορυτσά, 4 Μαρτίου 1941, σελ. 2

⁵⁸³ Εφημερίδα «Έθνος», Ο Σεβ. Μητροπολίτης Αργυροκάστρου χαιρετά δια του «Έθνους» τον ελληνικόν Λαόν. Η ζωή εις την απελευθερωθείσαν πόλιν, Τρίτη 10 Δεκεμβρίου 1940. Η επιτροπή αποτελούνταν από το Μητροπολίτη Παντελεήμονα, το Μουφτή Χαλήλ, τον φαρμακοποιό Μπεσήμ Γκεκά, τους ιατρούς Σωκράτη Βοζόρη και Βασίλη Λαμποβιτιάδη, το δικηγόρο Βασίλειο Ζώγου και τον έμπορο Μπασίμ Ντελβίνα,

⁵⁸⁴ *Ibid.* Πρόκειται για τους λοχαγό Ιμπραήμ Κολέτσι και τους υπολοχαγούς Σαλίμ Μόντα και Τζαφέρ Γκόρτι. Σε συζήτηση μαζί τους οι αξιωματικοί δήλωσαν ότι αυτομόλησαν στον ελληνικό στρατό, καθώς μισούσαν την Ιταλία, διότι εκμεταλλεύτηκε και τυράννησε τον αλβανικό λαό.

⁵⁸⁵ *Ibid.* Στο φύλλο της εφημερίδας υπάρχει και η φωτογραφία της μικτής φρουράς.

⁵⁸⁶ Και στην Κορυτσά η παράδοση της πόλης πραγματοποιήθηκε με Πρωτόκολλο που υπέγραψαν οι θρησκευτικοί ηγέτες και επιφανείς πολίτες της πόλης με τους εκπροσώπους του ελληνικού στρατού αντισυνταγματάρχη Δημήτριο Θεοδωράκη και ταγματάρχη Δημήτριο Χατζή, βλ. Θεοφάνης Βλάχος, «Η απελευθέρωση...», *ό.π.*, σελ. 344.

⁵⁸⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.676/Η/2, Αρ. Πρωτ. 871, Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκησης Κορυτσάς προς το Γενικόν Στρατηγείον, Έκθεσις επί της συμπεριφοράς των κατοίκων περιοχής Κορυτσάς, Κορυτσά, 4 Μαρτίου 1941, σελ. 3.

⁵⁸⁸ *Ibid.* Το ίδιο αναφέρει και στη συνέντευξή του Σ.Ζ., ο πατέρας του οποίου διατηρούσε οπωροπωλείο στο Αργυρόκαστρο και ποτέ δεν πήρε αποζημίωση από το ελληνικό κράτος (συνέντευξη στις 23 Απριλίου 2017).

καθημερινότητα για τους κατοίκους της πόλης γινόταν ασφυκτική, από την απαγόρευση μετακινήσεων που επιβαλλόταν λόγω του πολέμου.⁵⁸⁹

Παράλληλα, η οικονομική κατάσταση των κατοίκων της Κορυτσάς επιβαρύνθηκε μετά την εγκατάσταση της ελληνικής Διοίκησης. Οι μουσουλμάνοι αστοί της Κορυτσάς, ιδιαίτερα οι έμποροι, είχαν δυσμενηθεί από την εγκαθίδρυση της ελληνικής Διοίκησης, διότι έχασαν την επιρροή τους και τα προνόμια των Ιταλών. Οι μουσουλμάνοι είχαν ευνοηθεί από το καθεστώς Ζογ έναντι των χριστιανών εμπόρων και παρέμειναν ευνοούμενοι της ιταλικής Διοίκησης «ώστε είχαν δώσει και τας θυγατέρας των ως συζύγους εις Ιταλούς και ηύχοντο τήν νίκην της Ιταλίας».⁵⁹⁰ Η ελληνική Διοίκηση έλαβε οικονομικά μέτρα που έθιγαν τα συμφέροντα των εμπόρων, όπως οι επιτάξεις,⁵⁹¹ η υποτίμηση του εθνικού νομίσματος (lek) και η διατίμηση προϊόντων.⁵⁹² Οι τελευταίοι, που προέβλεψαν την πτώση του αλβανικού φράγκου και είχαν επενδύσει τα χρήματά τους σε εμπόρευμα, ήταν τώρα υποχρεωμένοι να δέχονται αγοραπωλησίες σε αλβανικά φράγκα και να βλέπουν μέρος της περιουσίας τους να εξανεμίζονται. Τέλος, οι υπάλληλοι και συνταξιούχοι (επτακόσιες πενήντα έξι οικογένειες) στερήθηκαν των πόρων, εφόσον οι εισπράξεις του αλβανικού ταμείου επέτρεπαν ελάχιστο ποσοστό επί των μισθών και αυτό όχι τακτικά.⁵⁹³

⁵⁸⁹ Κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων ο ελληνικός στρατός έλαβε μέτρα, ώστε να περιορίσει τη δράση αλβανών ατάκτων. Το Δεκέμβριο του 1940 το Υφυπουργείο Δημόσιας Ασφάλειας εξέδωσε διαταγή με την οποία απαγορευόταν μετακίνηση των αλβανών πολιτών εκτός των κατεχόμενων περιοχών. Εκκενώσεις πληθυσμών θα πραγματοποιούνταν μόνο κατόπιν διαταγής της επιτόπιας ΣΔ και αυτοί θα επέστρεφαν ξανά στις εστίες τους, όταν οι λόγοι που επέβαλαν την εκκένωση είχαν παρέλθει. Ομοίως, απαγορεύτηκε η ομαδική μετακίνηση κατοίκων προς την Ελλάδα για την αποφυγή των συνεπειών του πολέμου, με εξαίρεση μετακινήσεις μεμονωμένων ελλήνων υπηκόων. Παράλληλα, επετράπη η μετάβαση ή η οριστική εγκατάσταση σε εκείνους που δικαιούντο να διαμένουν στην Αλβανία και λόγω της ελληνικής τους καταγωγής και των εθνικών τους φρονιμάτων είχαν απελαθεί από την χώρα, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 660/Ε/7, Αρ. Πρωτ. 112/24/29/2, Υφυπουργείον Δημόσιας Ασφαλείας προς τας Διοικήσεις Χωρ/κης, Αστυνομικές Διευθύνσεις και Κέντρα Αλλοδαπών, Απόφασις υπ' αριθμ 13, *Διατυπώσεις δια τας μετακινήσεις των πολιτών προς τας στρατιωτικώς κατεχομένας Επαρχίας της Αλβανίας και εντός αυτών*, Αθήνα, 11 Δεκεμβρίου 1940.

⁵⁹⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.676/Η/2, Αρ. Πρωτ. 871, *Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκησης Κορυτσάς προς το Γενικόν Στρατηγείον, Έκθεσις επί της συμπεριφοράς των κατοίκων περιοχής Κορυτσάς, Κορυτσά*, 4 Μαρτίου 1941, σελ. 4-5.

⁵⁹¹ Οι επιτάξεις αφορούσαν εκτός των άλλων και μεταφορικά μέσα, για τις ανάγκες του ελληνικού στρατού, βλ. ASMAE, Affari Politici, Grecia, B. 21, Fasc. 3 (Questioni Varie), Sf. 1 (Automezzi albanesi requisiti da truppe greche (1941-1942), Telespresso N. 18208, Luogotenenza Generale di S.M. il Re Imperatore in Albania al R. Rappresentanza d' Italia per la Grecia, *Automezzi requisiti dalle truppe greche*, Tirana, 30 Gen 1941, Anno XIX. Στο έγγραφο υπάρχει ονομαστική αναλυτική κατάσταση των οχημάτων και τα ονόματα των ιδιοκτητών τους.

⁵⁹² ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 611/Γ/2, Αρ. Πρωτ. Α.Π. 9629/13/36, Γενικό Στρατηγείον προς Α΄, Β΄, Γ΄ και Ε΄ ΣΣ, ΤΣΔΜ, Ανώτερες Στρατιωτικές Διοικήσεις Κορυτσάς και Αργυροκάστρου, 18 Ιανουαρίου 1941· Beqir Meta, *Greek-Albanian Tension...*, *op. cit.*, pp. 63-64.

⁵⁹³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.676/Η/2, Αρ. Πρωτ. 871, *Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκηση Κορυτσάς προς το Γενικόν Στρατηγείον, Έκθεσις επί της συμπεριφοράς των κατοίκων περιοχής Κορυτσάς, Κορυτσά*, 4 Μαρτίου 1941, σελ. 3-4.

Όσον αφορά τους μουσουλμάνους κατοίκους της υπαίθρου, αυτοί εξέφραζαν τις φιλικές τους διαθέσεις προς τους Ιταλούς, λόγω των συνθήκων του πολέμου:

Η ζωή των χωρικών επί ιταλικής κατοχής δημιουργεί φιλική διάθεση προς τους ιταλούς από ψυχική αντίδραση. Η εθνική αλβανική συνείδηση είναι καθαρωτέρα εις τας πηγάς της όχι όμως πλήρως σχηματισμένη, υπό την έννοιαν ην ημείς γνωρίζομεν. Μέγας είναι ο ψυχικός σύνδεσμος των Μουσουλμάνων προς την Τουρκίαν και εις πολλούς υπάρχει η νοσταλγία του Μεγάλου Οθωμανικού Κράτους. Γεγονός είναι ότι εν Αλβανία δεν υφίσταται συγκροτημένη πλήρως ενιαία Αλβανική συνείδησις, υπάρχει ρευστότης εις την συνείδησιν και τους χαρακτήρας, επιτρέπουσα συχνήν αλλαγήν κατευθύνσεων.⁵⁹⁴

Παράλληλα όμως, σε μερίδα του αλβανικού πληθυσμού είχε σχηματιστεί θετική εντύπωση για τον ελληνικό στρατό, καθώς οι έλληνες στρατιώτες - σύμφωνα τουλάχιστον με ελληνικές εκθέσεις - σεβάστηκαν περισσότερο από τους Ιταλούς την οικογενειακή ζωή των κατοίκων.⁵⁹⁵ Μέσα σε αυτή τη σύνθετη κατάσταση, ο ελληνικός στρατός κλήθηκε να θέσει σε λειτουργία τους τομείς της δημόσιας και ιδιωτικής δραστηριότητας, ενώ παράλληλα προσπάθησε να δημιουργήσει συνθήκες ομαλότητας, λαμβάνοντας τα κατάλληλα μέτρα στον τομέα της ασφάλειας των νότων και της δημόσιας τάξης για τη υποστήριξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων.

Για το λόγο αυτό οργανώθηκε το σύστημα Διοίκησης των αλβανικών εδαφών. Στην Κορυτσά συστήθηκε Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκηση (ΑΣΔ), με διοικητή τον υποστράτηγο Τηλέμαχο Παπαδόπουλο, υπό την ευθύνη του οποίου υπήχθη ολόκληρο το κατεχόμενο έδαφος της Αλβανίας.⁵⁹⁶ Επιπλέον ιδρύθηκε η ΣΔ Αργυροκάστρου, με διοικητή τον συνταγματάρχη Στέφανο Ζούπα, που υπαγόταν στην ΑΣΔ Κορυτσάς. Στις 9 Ιανουαρίου 1940 η ΣΔ Αργυροκάστρου αναβαθμίστηκε σε Α ΣΔ Αργυροκάστρου, με διοικητή τον ανακληθέντα από την αποστρατεία αντιστράτηγο Βασίλειο Μελά.⁵⁹⁷ Στους Αγίους Σαράντα

⁵⁹⁴ *Ibid.*, σελ. 5.

⁵⁹⁵ *Ibid.*, σελ. 4.

⁵⁹⁶ Στις 21 Δεκεμβρίου 1940 τοποθετήθηκε ο ανακληθείς από την αποστρατεία Υποστράτηγος Πεζικού Γεώργιος Λασκαράκης, βλ. Γεώργιος Δημακόπουλος, «Η ελληνική πολιτική διοίκηση των καταληφθέντων εδαφών κατά τας επιχειρήσεις 1940-1941», *Φιλολογικό Περιοδικό Παρνασσός*, Αθήναι, Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, Τόμος ΜΒ', 2000, σελ. 27.

⁵⁹⁷ *Ibid.* Σύμφωνα με τον Δημακόπουλο, η αναβάθμιση της Διοίκησης οφειλόταν στο πρόσωπο του Μελά και την πολιτική σημασία της πόλης του Αργυροκάστρου. Αξιοπερίεργη είναι η υπαγωγή του αντιστράτηγου Μελά στον υποστράτηγο Παπαδόπουλο λόγω της αυστηρής στρατιωτικής ιεραρχίας, η οποία μπορεί να

στρατιωτικός διοικητής τοποθετήθηκε ο συνταγματάρχης Παναγιώτης Φίλης.⁵⁹⁸ Στην ίδια πόλη είχε έδρα η Ναυτική Διοίκηση Βορείου Ηπείρου, με διοικητή τον αντιπλοίαρχο Τρύφωνα Κωνσταντινίδη, πρώην ναυτικό ακόλουθο στο Βερολίνο και με περιοχή ευθύνης την παράκτια περιοχή από τα ελληνοαλβανικά σύνορα μέχρι την προκεχωρημένη γραμμή του ελληνικού στρατού.⁵⁹⁹

Η ελληνική Διοίκηση κλήθηκε εξ αρχής να αντιμετωπίσει αρκετά προβλήματα, που σχετίζονταν με τον αφοπλισμό των πολιτών, τη δημόσια ασφάλεια αλλά κυρίως με την αλβανική κατασκοπία. Για το λόγο αυτό συστήθηκε ειδική Υπηρεσία, το Κέντρο Αλλοδαπών, με διοικητή τον μοίραρχο Νικόλαο Παπαδόπουλο.⁶⁰⁰ Παράλληλα δημιουργήθηκαν στην Κορυτσά δύο τμήματα χωροφυλακής, για τη διατήρηση της δημόσιας τάξης και την παρακολούθηση των αλβανών πολιτών.⁶⁰¹

Ο διοικητής του Γ' ΣΣ αντιστράτηγος Τσολάκογλου σε έγγραφο του προς το Τμήμα Στρατιάς Δυτικής Μακεδονίας (ΤΣΔΜ) αναφέρθηκε στην προσπάθεια των κατοίκων της Κορυτσάς να οργανωθούν για την ανεξαρτησία της Αλβανίας. Σύμφωνα με τον Τσολάκογλου, οι Αλβανοί της Κορυτσάς συγκέντρωναν υπογραφές για να αποστείλουν έκκληση προς τις Ηνωμένες Πολιτείες να βοηθήσουν την ανεξαρτησία της Αλβανίας.⁶⁰² Οι συναντήσεις μεταξύ κατοίκων και αλβανών πρακτόρων γίνονταν σε χώρους που πραγματοποιούνταν εμπορικές συναλλαγές ή σε πανδοχεία όπου διέμεναν διερχόμενοι έμποροι. Επιπλέον, η συνεννόηση γινόταν μέσω των χωρικών που πηγαίνουν στους αγρούς

ερμηνευτεί μόνο λόγω του γεγονότος ότι ο διοικητής Κορυτσάς ενεργούσε ως πληρεξούσιος του αρχιστρατήγου.

⁵⁹⁸ *Ibid.*

⁵⁹⁹ *Ibid.*, σελ. 29. Ο Κωνσταντινίδης αντικαταστάθηκε από τον πλοίαρχο Ιωάννη Σολιώτη την 31 Μαρτίου 1941, ο οποίος παρέμεινε μέχρι τέλους. Ο Κωνσταντινίδης τοποθετήθηκε ως διοικητής της Ναυτικής Διοίκησης την 15 Δεκεμβρίου 1940, μαζί με τον Αντιπλοίαρχο Δημήτρη Αλουπογιάννη, λιμενάρχη Αγίων Σαράντα. Μαζί τους ήταν και ο Σημαιοφόρος Πύρρος Σπυρομίλιος, με καταγωγή από τη Χιμάρα, βλ. Ηλίας Δ. Αλουπογιάννης, «Δημήτρης Αλουπογιάννης-Πλοίαρχος Λ.Σ. ε.α.: Ο πρώτος και τελευταίος Λιμενάρχης των Αγίων Σαράντα», *Λιμενική Ηχώ*, Τεύχος 7^ο, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 2020, σσ. 18-20.

⁶⁰⁰ Άγγελος Πετρουλάκης, *ό.π.*, σελ. 696.

⁶⁰¹ Το ένα με τέσσερις αξιωματικούς και εκατό οπλίτες συγκροτήθηκε από τη Διεύθυνση Αστυνομίας Θεσσαλονίκης, το άλλο με τέσσερις αξιωματικούς και τριακόσιους οπλίτες συγκροτήθηκε από Υπηρεσίες Χωροφυλακής του λεκανοπεδίου Αττικής (Σχολή Χωροφυλακής, Διεύθυνση Ειδικής Ασφάλειας κλπ). Διοικητής ήταν ο συνταγματάρχης Γεώργιος Ντάκος, ο οποίος είχε υπηρετήσει στην Αλβανία από το 1914 μέχρι το 1917 σε διάφορες θέσεις στην Αστυνομική Διεύθυνση Κορυτσάς και Κολόνιας, βλ. Κωνσταντίνος Δανούσης, «Η χωροφυλακή στην Κορυτσά», *Επιθεώρηση Χωροφυλακής*, Έτος 11^ο, Τεύχος 130^ο, Οκτώβριος 1980, σελ. 704.

⁶⁰² ΙΑΥΕ, Φ. 15, Υποφ. 3, 1941, Απ. Πρωτ. 3305, Γ'ΣΣ προς το ΤΣΔΜ, *Υποβολή Πληροφοριών*, 23 Φεβρουαρίου 1941.

και μετέδιδαν πληροφορίες στους συνορεύοντες αγρότες. Με τον τρόπο αυτό, δεν χρειαζόταν αίτηση για μετακίνηση, ώστε να προκαλέσουν υπόνοιες.⁶⁰³

Αλλά και ο διοικητής της Υποδιοίκησης Αργυροκάστρου, μοίραρχος Χαρίτων Λέκκας, αναφέρει στην από 9-10-1946 έκθεσή του για την κατασκοπία στην περιοχή επιχειρήσεων Τεπελενίου:

Εντός του Αργυροκάστρου έδρα κατασκοπεία με ακτίνα δράσεως την ζώνην των επιχειρήσεων. Η οργάνωσις αυτή των κατασκόπων και των δια των πρακτόρων της μεταβιβαζομένων πληροφοριών εις τα εχθρικά στρατεύματα μετεχειρίσθη διάφορα τεχνάσματα προς επιτυχία των σκοπών της. Ούτω έθετον εντός φιάλης ή υδροδοχείου τα δελτία πληροφοριών, Την φιάλην ταύτην έρριπτον εντός του ποταμού Αώου και δια του ρού έφθανε μέχρι Τεπελενίου, ένθα περισυλλέγετο υπό των εχθρών διά συρματοπλέγματος. Το τέχνασμα τούτο ανεκαλύφθη και δια συρματοπλεγμάτων των ημετέρων, εξουδετερώθη η ενέργεια αυτή.⁶⁰⁴

Οι έλληνες στρατιωτικοί διοικητές γρήγορα αντιλήφθηκαν ότι οι Αλβανοί τάσσονταν υπέρ της αλβανικής ανεξαρτησίας, πέρα από την ιδεολογία ή το θρήσκευμα.⁶⁰⁵ Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Γενικού Στρατηγείου, «η ανεξάρτητη Αλβανία θα προτιμήσει παντός άλλου Έθνους την Ελλάδα ως σύμμαχον και συμπαραστάτην της».⁶⁰⁶ Για το λόγο αυτό, ήταν απαραίτητη η ενίσχυση της διπλωματίας σε όλους εκείνους τους τομείς, που θα μπορούσαν να επηρεάσουν τη στάση των Αλβανών απέναντι στις ελληνικές δυνάμεις. Σε κάποιες αλβανικές περιοχές άλλωστε φαίνεται ότι υπήρχε πλήρης αποχή από ανθελληνικές ενέργειες.⁶⁰⁷

⁶⁰³ *Ibid.*

⁶⁰⁴ Άγγελος Πετρουλάκης, *ό.π.*, σελ. 696. Τον ίδιο τρόπο διακίνησης πληροφοριών αναφέρει και στο ανέκδοτο ημερολόγιό του ο έφεδρος επιλοχίας Σωτήριος Εξαρχόπουλος, αναφορικά με την επισκευή της γέφυρας του Δρίνου, έξω από το Αργυρόκαστρο, που καταστράφηκε από τους Ιταλούς: «Οι Ιταλοί έχουν αφήσει μιαν ισχυρή κατασκοπεία· το μηχανικό μας δούλευε-δούλευε και η γέφυρα ποτέ δεν γινόταν όσπου πιο κάτω στο ποτάμι υδροδοχεία έπλεαν προς τα κάτω έχοντας μέσα σημειώματα που ενημέρωναν τους Ιταλούς για την πορεία εργασίας της γέφυρας, ώστε να δίδεται χρόνος να οχυρωθούν στην Κλεισούρα», βλ. Σωτήριος Εξαρχόπουλος, *Αναμνήσεις, χειρόγραφο, χ.η.*, σελ. 22.

⁶⁰⁵ Στη στενή συνεργασία των αλβανών μουσουλμάνων με τους Ιταλούς κατά τη διάρκεια του πολέμου αναφέρεται και ο Ζώγκος, παραθέτοντας περιστατικά κατασκοπίας των θέσεων του ελληνικού στρατού, στη Ζαγοριά και το Κορυβελέσι, βλ. Βασίλειος Ζώγκος, *ό.π.*, σελ. 71.

⁶⁰⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 611/Γ/2, Αρ. Πρωτ. Α.Π. 9629/13/36, Γενικό Στρατηγείον προς Α΄, Β΄, Γ΄ και Ε΄ ΣΣ, ΤΣΔΜ, Ανώτερες Στρατιωτικές Διοικήσεις Κορυτσάς και Αργυροκάστρου, 18 Ιανουαρίου 1941.

⁶⁰⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 615/Β/14, Γενικόν Στρατηγείον/Π Γραφείον *Απόσπασμα Δελτίου Πληροφοριών*, 14 Φεβρουαρίου 1941.

Η συνεργασία με τους αλβανικούς εθνικιστικούς κύκλους σε ένα κοινό αντι-ιταλικό μέτωπο θα μπορούσε να εξυπηρετήσει τις ελληνικές επιδιώξεις. Στο εσωτερικό της Αλβανίας δεν φαινόταν να έχει επιτευχθεί η δημιουργία εθνικής συνείδησης, σε αντίθεση με το εξωτερικό, όπου ο αλβανός εθνικιστής *Faik Konitza* και ο σύλλογος *Vatra* (Εστία) με έδρα τη Βοστώνη, καλλιεργούσε τον αλβανικό πατριωτισμό και αγωνιζόταν για την εκδίωξη των Ιταλών.⁶⁰⁸ Μια συνεργασία με τον *Konitza* μέσω των αμερικανικών αρχών, θα μπορούσε να τροφοδοτήσει την αντι-ιταλική προπαγάνδα, λαμβάνοντας υπόψη ότι ο ραδιοφωνικός σταθμός της Βοστώνης εξέπεμπε κάθε Κυριακή στην αλβανική γλώσσα.⁶⁰⁹

Η ασφαλέστερη όμως λύση για να προσεταιριστεί η ελληνική Διοίκηση τους αλβανικούς πληθυσμούς ήταν η οικονομική ενίσχυση των ερεισμάτων της στο εσωτερικό της Αλβανίας. Ο διοικητής του Γ'ΣΣ προέτρεπε τους προϊσταμένους του να ενισχύσουν οικονομικά τις Διοικήσεις, ώστε να μπορέσουν να καθυποτάξουν κάθε ανατρεπτική ενέργεια εις βάρος του ελληνικού στρατού:

Το χρήμα εμφανιζόμενων εις αρκούσα ποσότητα προ των οφθαλμών απόρων τινών Αλβανών θ'αποφέρει εξαιρετικά οφέλη πληροφοριακής και προπαγανδιστικής υφής, δυνάμενον πράγματι να εξωνήσει και συνειδήσεις, τόσον άλλωστε ρευστάς, αίτινες τα πάντα βαθμολογούσι και υπολογίζουν επί νομισματικής πλάστιγγος.⁶¹⁰

Αλλά και στο Αργυρόκαστρο, ο στρατιωτικός διοικητής Μελάς πίστευε ότι η συμπάθεια των Αλβανών απέναντι στον Μητροπολίτη Παντελεήμονα θα μπορούσε να ενισχύσει πολιτικά την ελληνική Διοίκηση. Σύμφωνα με τηλεγράφημα του:

Από καταλήψεως Αργυροκάστρου Μητροπολίτης υποδέχεται αξιωματικούς Ελληνικού Στρατού και χαίρων εμπιστοσύνης μουσουλμανικού στοιχείου αποτελεί από πολιτικής απόψεως έρεισμα δια Ελληνικὴν Διοίκησιν. Ός εκ τούτου οικονομική ενίσχυσίς του θα ήτο εθνοφελής πράξις.⁶¹¹

Στην Κορυτσά, ο στρατιωτικός διοικητής Παπαδόπουλος θεωρούσε ότι με τη συνέχιση του νικηφόρου αγώνα και την διενέργεια ελληνικής προπαγάνδας θα «ήτο δυνατή

⁶⁰⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.676/Η/2, Αρ. Πρωτ. 871, Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκηση Κορυτσάς προς το Γενικόν Στρατηγείον, Έκθεσις επί της συμπεριφοράς των κατοίκων περιοχής Κορυτσάς, Κορυτσά, 4 Μαρτίου 1941.

⁶⁰⁹ *Ibid.*

⁶¹⁰ ΙΑΥΕ, Έτος 1941, Φ. 15 Υποφ. 3, Γ' Σώμα Στρατού προς ΤΣΔΜ, 23 Φεβρουαρίου 1941.

⁶¹¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.611/Γ/2, Τηλεγράφημα υπ' αριθμ 1088, Υποπρόξενος Αργυροκάστρου, Αργυρόκαστρο, 24/1/41.

ή πλήρης εξαφάνισις της μετεώρου και περιστασιακής αλβανικής εθνικής συνειδήσεως μεταξύ των Χριστιανών Ορθοδόξων». ⁶¹² Απαραίτητη προϋπόθεση για τη μεταστροφή του φρονήματος ήταν η αποζημίωση των κατοίκων από τις επιτάξεις, η πληρωμή των μισθών και η σταθερότητα του νομίσματος. Όσον αφορά τους μουσουλμάνους, αυτοί θα έκλιναν πάντα υπέρ των οικονομικών τους συμφερόντων και ίσως με την πλευρά που θα υπεδείκνυε σε αυτούς η Τουρκία. Για το λόγο αυτό, έκρινε σκόπιμη την ηθική συνδρομή της Τουρκίας, με την αποστολή προσώπων που θα μπορούσαν να ασκήσουν επιρροή στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς που έτρεφαν φιλοϊταλικά αισθήματα. ⁶¹³

Παράλληλα, η ελληνική Διοίκηση προσπάθησε να προσεταιριστεί την αίρεση των μπεκτασίδων στην περιοχή της Κορυτσάς, ώστε να μπορέσει να διασπάσει το ενιαίο μέτωπο των μουσουλμάνων απέναντί της. Το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών σε τηλεγράφημά του συνέστησε στον Πολιτικό Σύμβουλο της ΑΣΔ Κορυτσάς Κ. Χειμαριό, να προσκαλεί στις τελετές όχι μόνο τον μουφτή, αλλά και τον εκπρόσωπο των μπεκτασίδων. ⁶¹⁴ Αλλά και στις 7 Φεβρουαρίου 1940, κατά τον εορτασμό της επετείου του φόνου του γιού του Αλή, Χουσεΐν, πατέρα της θρησκευτικής τους κοινότητας, παραβρέθηκε ο στρατιωτικός διοικητής Κορυτσάς Παπαδόπουλος, ο οποίος επισκέφτηκε τη μονή στο Τοράνι, παρουσία του επισκόπου Ζούλφου και τριών ηγούμενων (μπαμπάδων). Ο Ζούλφου υποδέχθηκε θερμά τον Παπαδόπουλο, λέγοντάς του ότι οι σχέσεις των μπεκτασίδων με τους χριστιανούς είναι κοντινότερες από όσο με τους μουσουλμάνους, οι οποίοι τους περιφρονούσαν.

Ο Χειμαριός δεν ήταν βέβαιος για το αληθές των συναισθημάτων του Ζούλφου, καθώς οι Ιταλοί τον είχαν διορίσει επίσκοπο Κορυτσάς σε αντικατάσταση του επί Ζογ προκατόχου του. Σύμφωνα με τον έμπειρο έλληνα διπλωμάτη, η ελληνική Διοίκηση θα έπρεπε να λάβει σοβαρά υπόψη της την αξιοσημείωτη δύναμη των μπεκτασίδων και να θέσει αυτούς σε ίση μοίρα με τους μουσουλμάνους, ώστε να δημιουργηθούν διαιρέσεις. ⁶¹⁵ Παράλληλα όμως, ο Χειμαριός θεωρούσε ότι οι μπεκτασίδες ήταν μεν κοντινότερα στους χριστιανούς, καθώς

⁶¹² ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.676/Η/2, Αρ. Πρωτ. 871, Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκηση Κορυτσάς προς το Γενικόν Στρατηγείον, *Έκθεσις επί της συμπεριφοράς των κατοίκων περιοχής Κορυτσάς*, Κορυτσά, 4 Μαρτίου 1941.

⁶¹³ *Ibid.*

⁶¹⁴ ΙΑΥΕ, Έτος 1941, Φ. 15, Υποφ 3, Τηλεγράφημα, Νο 2851, Υπουργείον Εξωτερικών προς Πολιτικόν Σύμβουλον της ΣΔ Κορυτσάς, 21 Ιανουαρίου 1941.

⁶¹⁵ ΙΑΥΕ, Έτος 1941, Φ. 15, Υποφ 3, Αρ. Πρωτ. 51, Πολιτικός Σύμβουλος Ανωτέρα Στρατ. Διοικήσεως Κορυτσάς προς Υπουργείον Εξωτερικών, Κορυτσά, *Περί Μπεκτασίδων Κορυτσάς*, 25 Φεβρουαρίου 1941. Ο μπεκτασής επίσκοπος αιτήθηκε την οικονομική βοήθεια του Χειμαριού, καθώς η ΑΣΔ Κορυτσάς είχε διαθέσει 65 χιλιάδες δραχμές ως βοήθημα στον μουσουλμάνο αρχιμουφτή χωρίς να πάρουν μερίδιο οι μπεκτασίδες. Ο Χειμαριός ως πράξη καλής θέλησης τους έδωσε 15 χιλιάδες δραχμές και ζήτησε καταστάσεις απόρων της πόλης, για διανομή συσσιτίων.

ήταν διαλλακτικοί και συνεργάσιμοι, αλλά η ύπαρξη των φανατικών μουσουλμάνων ήταν αυτή που θα προκαλούσε το μίσος των χριστιανών, ώστε να καταδειχθούν οι αδυναμίες κοινής ζωής στο κράτος.⁶¹⁶

2.3 Οι μετακινήσεις πληθυσμών

Όταν τον Ιούνιο του 1940 η Ιταλία κήρυξε τον πόλεμο στην Βρετανία, στην Αλβανία τέθηκαν σε ισχύ όλοι οι νόμοι που σχετίζονται με τον περιορισμό των ελευθεριών των κατοίκων του ιταλικού βασιλείου. Αρχικά με διάταγμα στις 10 Ιουνίου 1940 ενεργοποιήθηκε ο νόμος του 1938 για την κατάσταση πολέμου, που αφορούσε μεταξύ άλλων όλα εκείνα τα μέτρα που λαμβάνονταν για τα νομικά και φυσικά πρόσωπα που διέμεναν στην Αλβανία, τη δήμευση των περιουσιών τους και τα ζητήματα αιχμαλώτων πολέμου.⁶¹⁷ Επιπλέον, τέθηκαν σε παρακολούθηση όσοι ξένοι υπήκοοι βρίσκονταν στην ιταλική επικράτεια, σύμφωνα με τους νόμους δημόσιας ασφάλειας.⁶¹⁸ Στις αρχές Οκτωβρίου η ιταλική Τοποτηρητεία ζήτησε από τον Γενικό Πρόξενο της Ελλάδος να υποβάλλει ονομαστικές καταστάσεις με τους έλληνες υπηκόους που κατοικούσαν στην Αλβανία.⁶¹⁹

⁶¹⁶ *Ibid.*

⁶¹⁷ Regio Decreto 10 Giugno 1940, n. 566 *Applicazione della legge di guerra nei territori dello Stato* (GU n. 140 del 15-06-1940)· Regio Decreto 8 Luglio 1938, n. 1415, *Approvazione dei testi della legge di guerra e della legge di neutralità* (GU n. 211 del 15-09-1938-Suppl. Ordinario n. 211).

⁶¹⁸ Regio Decreto-Legge 17 Settembre 1940, n. 1374, *Modificazioni ed aggiunte al testo unico delle leggi di pubblica sicurezza per il periodo dell'attuale stato di guerra*. (GU n. 240 del 12-10-1940), ο οποίος τροποποιούσε το νόμο του 1931 για την δημόσια ασφάλεια Regio Decreto 18 Giugno 1931, n. 773, *Approvazione del testo unico delle leggi di pubblica sicurezza*, (GU n. 146 del 26-06-1931-Suppl. Ordinario n. 146).

⁶¹⁹ Τον Αύγουστο του 1940, το Υποπροξενείο Αργυροκάστρου ζήτησε από τους έλληνες υπηκόους να ανανεώσουν τα διαβατήριά τους και να προμηθευτούν πιστοποιητικά ελληνικής ιθαγένειας, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ.611/Γ/6, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Αριθμ. Πρωτ. 25882, Υπουργείον Εξωτερικών προς ΓΕΣ/Π, Αθήναι, 29 Αυγούστου 1940. Για τα ονόματα των ελλήνων υπηκόων που κατοικούσαν στους νομούς Τιράνων και Αυλώνας, βλ. έγγραφα υπ' αριθμ. 2 και 3 στο Παράρτημα. Οι καταστάσεις που υπεβλήθησαν φαίνεται ότι ήταν ελλιπείς, καθώς από τα στοιχεία του ελληνικού ΥΠΕΞ διαπιστώνεται ότι συνελήφθησαν αρκετοί περισσότεροι έλληνες υπήκοοι. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθούν δυο ενδιαφέροντα στοιχεία: πρώτον, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ελληνίδες υπήκοοι χρησιμοποιούνταν ως υπηρετικό προσωπικό στις συζύγους διακεκριμένων Αλβανών (Libohova, Vrioni, Yri), με ότι αυτό μπορεί να σημαίνει για τη συλλογή πληροφοριών· δεύτερον, ότι οι έλληνες πολίτες δραστηριοποιούνταν νόμιμα στην Αλβανία από το 1926, μετά τις διμερείς συμβάσεις που είχαν υπογραφεί επί των διαδοχικών κυβερνήσεων Θ. Πάγκαλου και Γ. Κονδύλη με την Αλβανία, βλ. Γιάννης Κτιστάκης, «Περιουσίες Τσάμηδων και Αλβανών στην Ελλάδα. Άρση του εμπολέμου και διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου», *Δίκη*, 2006, σελ. 22. Σύμφωνα με το Νόμο «Περί κυρώσεως της μεταξύ της Ελλάδος και Αλβανίας υπογραφείσης εν Αθηναις τη 13 Οκτωβρίου 1926 συμβάσεως εμπορίου και ναυτίας» (ΦΕΚ Α΄ 212/13 Οκτωβρίου 1928), οι υπήκοοι των δύο χωρών μπορούσαν να εγκαθίστανται στις δύο χώρες και να ασκούν το εμπόριο και τα επαγγέλματά τους. Μετά τη συνένωση Ιταλίας-Αλβανίας, οι έλληνες πολίτες δεν δέχθηκαν οχλήσεις και συνέχισαν την επαγγελματική τους δραστηριότητα. Σύμφωνα με τον Κώστα Μάρη, του οποίου ο πατέρας είχε ελληνική υπηκοότητα (καταγωγή από Μερόπη Πωγωνίου) και εργαζόταν ως αυτοκινητιστής, οι Έλληνες αυτοί μετά την ιταλική επέμβαση, οργάνωσαν δίκτυο κατασκοπίας και παρείχαν πληροφορίες στρατιωτικής φύσεως (φωτογραφίες-

Εντούτοις, οι Ιταλοί πίστευαν ότι ο πόλεμος με την Ελλάδα θα ήταν σύντομος, γι' αυτό και δεν προχώρησαν άμεσα στην εφαρμογή των καθοριζόμενων μέτρων, μετά την κήρυξη του πολέμου με την Ελλάδα. Οι πρώτες συλλήψεις ελλήνων υπηκόων που κατοικούσαν στην Αλβανία πραγματοποιήθηκαν στις 6 Νοεμβρίου 1940, όταν φάνηκαν τα προβλήματα στο μέτωπο του πολέμου και αφορούσαν πρωτίστως τους 200 περίπου Έλληνες που κατοικούσαν στην Αλβανία.⁶²⁰ Οι Ιταλοί συνέλαβαν αποκλειστικά άντρες ηλικίας άνω των 18 ετών, που τους μετέφεραν στο στρατόπεδο της Σιρόκα, μια πόλη κοντά στη Σκόδρα.⁶²¹ Αν και οι πληροφορίες για τις συνθήκες διαβίωσης των κρατουμένων είναι ελλιπείς, φαίνεται ότι το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι κρατούμενοι ήταν η καθημερινή διατροφή, καθώς το «το συσσίτιο αποτελούνταν από ρύζι, μακαρόνια, φασόλια, φακές (...) όλα μαζί βράζανε στο καζάνι με ολίγο λίπος χοιρινό...».⁶²² Στις αρχές του 1941 το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών αναζητούσε την τύχη 67 ελλήνων υπηκόων που δραστηριοποιούνταν επαγγελματικά στο νομό Αργυροκάστρου και είχαν συλληφθεί από τον ιταλικό στρατό.⁶²³

Με την έναρξη της ελληνικής αντεπίθεσης, ο ιταλικός στρατός προχώρησε σε συλλήψεις κατοίκων των παραμεθόριων ελληνικών περιοχών, με σκοπό να χρησιμοποιηθούν ως όμηροι για την ανταλλαγή με ιταλούς αιχμαλώτους πολέμου.⁶²⁴ Στους απαχθέντες περιλαμβάνονταν όχι μόνο άντρες, αλλά ολόκληρες οικογένειες με ανήλικα παιδιά. Στα χωριά του Πωγωνίου οι Ιταλοί έδειξαν ιδιαίτερη σκληρότητα με πρόσχημα ότι θα μετακινούσαν κατοίκους στο γειτονικό χωριό της Επισκοπής για να ανταλλαχθούν με ιταλούς αιχμαλώτους, ομάδες αμάχων έφτασαν στο Αργυρόκαστρο και από εκεί άλλοι

σχεδιαγράμματα οχυρωματικών έργων, κατάσταση δρομολογίων) στην VIII Μεραρχία στα Ιωάννινα (συνέντευξη με τον Κώστα Μάρη, 24 Φεβρουαρίου 2021).

⁶²⁰ Ο πατέρας του Κώστα Μάρη, Αθανάσιος, ήταν από τους πρώτους που συνελήφθη στις 6 Νοεμβρίου 1940. Όσον αφορά τους Έλληνες υπηκόους που κατοικούσαν στην Αλβανία, ο αριθμός που αναφέρει ο πληροφορητής προσεγγίζει τα αρχαιακά ευρήματα.

⁶²¹ Αριθμός κρατουμένων μεταφέρθηκε στις 8 Απριλίου 1941 από τη Σιρόκα στη Σκόδρα, διότι απεκαλύφθη σχέδιο απόδρασης στην Γιουγκοσλαβία. Απελευθερώθηκαν στις 11 Ιουνίου 1941. Το 1945 ιδρύθηκε στα Ιωάννινα ο Σύλλογος Ελλήνων Υπηκόων Εγκατεστημένων Προπολεμικά στην Αλβανία, προκειμένου οι Έλληνες υπήκοοι να διεκδικήσουν αποζημίωση για τις κατασχεμένες περιουσίες τους στην Αλβανία. Το 1948 υπεβλήθησαν τα αιτήματα αποζημιώσεων στη Γενική Διοίκηση Ηπείρου και από εκεί στην ιταλική κυβέρνηση, αλλά τελικά δεν αποζημιώθηκαν ποτέ, βλ. έγγραφο υπ' αριθμ. 4 στο Παράρτημα (συνέντευξη με τον Κώστα Μάρη, 24 Φεβρουαρίου 2021).

⁶²² Χειρόγραφο ημερολόγιο του Αθανάσιου Μάρη.

⁶²³ Αναλυτικά συνελήφθησαν 20 άτομα από την επαρχία Αργυροκάστρου, 30 άτομα από την επαρχία Αγίων Σαράντα, βλ. ΙΑΥΕ, Έτος 1941, Φ. 38, Ι/Γ2/3, ΥΠΕΞ προς ΚτΕ, 6-2-41 και 17 άτομα από το Δέλβινο, βλ. ΙΑΥΕ, Έτος 1940-41, Φ. 37, Ι/ΑΠΑ (βλ. αντίστοιχα έγγραφα υπ' αριθμ. 5 και 6 στο Παράρτημα). Τα έγγραφα παρατίθενται με το παλαιό σύστημα καταλογογράφησης του ΙΑΥΕ και παρουσιάζουν ελλείψεις στην τεκμηρίωση, καθώς μου διατέθηκαν για τις ανάγκες της έρευνας από τον Κώστα Μάρη.

⁶²⁴ Στα ελληνικά διπλωματικά έγγραφα ο χαρακτηρισμός είναι «απαχθέντες ως όμηροι», ενώ και στα γαλλικά «otages de Nationalité hellénique: όμηροι ελληνικής εθνικότητας» και «sujets Hellènes emmenés: Έλληνες όμηροι».

οδηγήθηκαν στο στρατόπεδο του Φιέρι και άλλοι βρέθηκαν να κινούνται ασυνόδευτοι προς το Τεπελένι.⁶²⁵ Η δραματική αυτή περιπλάνηση ακολούθησε τα χωριά της Στεγόπολης και της Σούχας, όπου οι έλληνες άμαχοι βρήκαν τροφή από τους μουσουλμάνους κατοίκους των χωριών, μέχρι που συναντήθηκαν με τον προελαύνοντα ελληνικό στρατό.⁶²⁶

Ανατρέχοντας σε μαρτυρίες της εποχής, διαπιστώνουμε ότι οι περιγραφές για τις μετακινήσεις των ελλήνων κατοίκων προς την Αλβανία είναι αρκετά διαφωτιστικές, αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο ο ιταλικός στρατός αντιμετώπισε τους κατοίκους των παραμεθόριων ελληνικών χωριών. Στις 14 Νοεμβρίου 1940 οι Ιταλοί εκκένωσαν την κωμόπολη της Κόνιτσας, αναγκάζοντας τους κατοίκους να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους υπό την προσταγή «*to ba e via*».⁶²⁷ Σε έκθεση που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «*Ηπειρωτικό Μέλλον*», αυτόπτης μάρτυρας περιγράφει τον τρόπο απαγωγής των κατοίκων της Κόνιτσας:

Είναι απεριγράπτον το τι επακουλούθησε την στιγμήν αυτήν. Μητέρες χωρίς παιδιά, σύζυγοι χωρίς συζύγους, όπου έκαστος ευρέθη την στιγμήν εκείνην αρπάζεται και σύρεται εις τους δρόμους βία, κακοποιούμενος και υβριζόμενος και όλοι μαζί οδηγούνται αγεληδόν πολλοί των οποίων και ασκεπείς ή ανυπόδητοι ή γυμναί φορτωμένοι με ότι αν ηδηνήθησαν να παραλάβουν πεζοί εις την προς Αλβανίαν άγουσαν κεντρικήν οδόν.⁶²⁸

Σύμφωνα με αναφορά του Υπουργείου Εξωτερικών, στα μέτωπα Αώου και Θεσπρωτίας οι ιταλικές δυνάμεις συνέλαβαν συνολικά 891 κατοίκους των περιοχών Κόνιτσας, Ηγουμενίτσας, Φιλιατών και των περιχώρων και τους μετέφεραν σε κέντρα κράτησης της Ιταλίας και της Αλβανίας.⁶²⁹ Συγκεκριμένα, 444 κάτοικοι μεταφέρθηκαν στην Ιταλία, 217 παρέμειναν σε κέντρα κράτησης στην Αλβανία, ενώ οι υπόλοιποι 230 όμηροι δεν είχαν εντοπιστεί από τις ελληνικές αρχές μέχρι τον Απρίλιο του 1941.⁶³⁰ Από

⁶²⁵ Κωνσταντίνος Κωστούλας, «Η ομηρεία κατοίκων του Πωγωνίου τις πρώτες μέρες του πολέμου 1940», εφημερίδα «*Πρωϊνός Λόγος*», 26-27 Οκτωβρίου 2019.

⁶²⁶ *Ibid.*

⁶²⁷ Μετάφραση (ιταλ.): «*Ρούχα και (φύγε) γρήγορα*». Αναστάσιος Ευθυμίου, «*Έκθεση ωμοτήτων των ιταλικών στρατευμάτων και Τουρκαλβανών εις την Κόνιτσα (κατά την εισβολή του 1940)*», εφ. *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, 29 Οκτωβρίου 1980. Σύμφωνα με το συντάκτη του άρθρου, η έκθεση εντοπίστηκε «*ανάμεσα σε πολλά και διάφορα χαρτιά της διαλυθείσης Επαρχίας Κονίτσης, που είχαν πεταχτεί προ πολλών ετών στον τότε χώρο απορριμμάτων, κάτω από την Αγορά.*»

⁶²⁸ *Ibid.*

⁶²⁹ ΙΑΥΕ, Έτος 1941, Φ. 39, Υποφ. 4, Υπουργείο Εξωτερικών προς Β. Πρεσβείαν Βέρνη, Κρυπτογράφημα με αρ. Πρωτ. 11723/Ι, Αθήνα, 2^η Απριλίου 1941.

⁶³⁰ *Ibid.* Όσοι κρατήθηκαν στην Ιταλία και την Αλβανία επέστρεψαν στις αρχές Απριλίου του 1941 στην Ελλάδα, κατά την ανταλλαγή με ιταλούς αιχμάλωτους πολέμου. Σύμφωνα με δελτίο πληροφοριών, οι έλληνες απαχθέντες ξεκίνησαν το ταξίδι της επιστροφής στις 25 Μαρτίου 1941 με αμαξοστοιχία, τρεις ημέρες

στοιχεία που εντοπίστηκαν κατά την έρευνα, επιβεβαιώνεται η κράτηση 195 ελλήνων απαχθέντων στη Συρόκα, οι περισσότεροι εκ των οποίων ήταν μητέρες με τα παιδιά τους αλλά και 35 ελλήνων υπηκόων που εργάζονταν στην Αλβανία (βλ. έγγραφα υπ' αριθμ. 7 και 8 στο Παράρτημα).⁶³¹

Καθώς ο ιταλικός στρατός υποχωρούσε εντός των αλβανικών εδαφών, ξεκίνησαν συλλήψεις αλλά και εκτοπισμοί Βορειοηπειρωτών. Οι εκτοπισμοί αφορούσαν κυρίως μορφωμένους Βορειοηπειρώτες (γιατρούς, δασκάλους), αλλά και πρόσωπα που είχαν στενές σχέσεις με την Ελλάδα, όπως τους εμπόρους και γενικότερα όσους ασκούσαν επιρροή στον τοπικό πληθυσμό.⁶³² Πολλές φορές οι συλλήψεις πραγματοποιούνταν ως αντίποινα για το θάνατο ιταλών στρατιωτών πλησίον βορειοηπειρωτικών χωριών,⁶³³ από τις οποίες δεν εξαιρούνταν ο γυναικείος πληθυσμός,⁶³⁴ ενώ σε μεμονωμένες περιπτώσεις

αργότερα έφτασαν στην Τεργέστη και τα ξημερώματα της 3^{ης} Απριλίου 1941 στην Αθήνα. Μεταξύ των ομήρων που επέστρεψαν υπήρχαν 14 Έλληνες μόνιμα εγκατεστημένοι στην Ιταλία και 6-7 στρατιώτες, που είχαν παρουσιαστεί ως όμηροι, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ.615/B/4, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς Υπουργείον Εξωτερικών, Αρ. Πρωτ. Β280, *Δελτίον Πληροφοριών της 7-4-1941*. Για τους υπόλοιπους 230 ομήρους το υπουργείο των Εξωτερικών αναζήτησε πληροφορίες μέσω του ελβετού Πρέσβη στη Ρώμη, χωρίς να διατίθενται περαιτέρω στοιχεία. Κρίνεται σκόπιμο στο σημείο αυτό να τονίσουμε ότι το Υπουργείο των Εξωτερικών διαβίβαζε στον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό στοιχεία αγνοουμένων ανεξαρτήτου εθνικότητας, δηλαδή Βορειοηπειρώτες, που ήταν αλβανοί υπήκοοι, με έλληνες απαχθέντες από τα παραμεθόρια χωριά της Ελλάδας αλλά και έλληνες υπηκόους που ήταν εγκατεστημένοι προπολεμικά στην Αλβανία. Επομένως δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι οι 230 αγνοούμενοι ήταν έλληνες υπήκοοι στο σύνολό τους.

⁶³¹ AQSh, F. 290, V. 1941, D. 18, *Spese sostenute dal Campo di Concentramento di Shiroka per I profughi Greci ivi affluiti nei giorni 26 e 27 Novembre e sostati fin al 30 Novembre*. Επιπλέον στοιχεία συλληφθέντων ελλήνων και βορειοηπειρωτών κρατουμένων στην Ιταλία και την Αλβανία δημοσιεύονται στην ιστοσελίδα <https://campifascisti.it/>, όπου παρατίθενται ονομαστικές καταστάσεις του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, κατά την αναζήτηση στοιχείων των κρατουμένων από τις ιταλικές αρχές.

⁶³² Οι Γκουβέλης-Παππάς στο βιβλίο τους παραθέτουν τριάντα έξι ονόματα Βορειοηπειρωτών που εκτοπίστηκαν από τα χωριά τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε μερικούς από τους οποίους εμφανίστηκαν το 1942 ως ενεργά μέλη του εθνικιστικού κινήματος: Ιωάννης Διαμάντης, δικηγόρος από τη Δερβιτσάνη, Μιχαήλ Μάνος, δάσκαλος από Δερβιτσάνη, Βασίλειος Σαχίνης, έμπορος από τη Δερβιτσάνη, Αντώνιος Κυριάκης, δάσκαλος από τη Γλύνα, Βασίλειος Μαρτόπουλος, δάσκαλος από το Κακοδίκι, Γεώργιος Μπολάνος από τη Χιμάρα, Σταύρος Κόκκαλης, έμπορος από το Αλίκο, Δαμιανός Ζούπας, δάσκαλος από του Δρυμάδες Χιμάρας, βλ. Λευτέρης Γκουβέλης-Γιάννης Παππάς, *ό.π.*, σελ. 21. Ομοίως οι Ζώτος-Γιάνναρος αναφέρουν τα ονόματα συγχωριανών τους από την περιοχή της Πολύτσανης: Γρηγόριος Κιτσάτης, Παν. Λέκκας, Αριστομένης Φώτος, Σπύρος Κορκάρης, Σταύρος Ιασονίδης, Δημ. Οικονομίδης, Ευάγγελος Γκιούλης, Χρήστος Γκιούλης, Μιλτιάδης Γκιώκας, βλ. Μενέλαος Ζώτος-Χριστόφορος Γιάνναρος, *ό.π.*, σελ. 175.

⁶³³ Συνέντευξη με τη Μ. Σ. (18 Ιανουαρίου 2022).

⁶³⁴ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 271-56 (Confinati Albanesi per Provincie). Για τα ονόματα των παρακάτω γυναικών, οι οποίες διέμεναν στην επαρχία Pesaro και συγκεκριμένα στα κέντρα κράτησης Urbania και Fermignano, βλ. έγγραφο υπ' αριθμ. 9 στο Παράρτημα.

μεταφέρθηκαν στην Ιταλία και ανήλικοι Βορειοηπειρώτες.⁶³⁵ Μετά την εγκατάλειψη του μετώπου της Μακεδονίας, οι Ιταλοί συνέλαβαν προκρίτους της Κορυτσάς.⁶³⁶

Στην περιοχή των Αγίων Σαράντα οι εκτοπίσεις είχαν μαζικό χαρακτήρα, με μοναδικό κριτήριο την ελληνική καταγωγή των κατοίκων. Οι συλληφθέντες Βορειοηπειρώτες μεταφέρθηκαν στην Αυλώνα, από όπου αναχώρησαν για την Ιταλία. Σε επιστολή του ο Γιώργος Παππάς (*Papa Jorgji*), κάτοικος του χωριού Κώσταρι του Δελβίνου, περιγράφει τον τρόπο σύλληψής του, όταν επικαλούμενος τη δύσκολη οικονομική κατάσταση της οικογένειάς του, ζήτησε από το Mussolini την απελευθέρωσή του:

Όταν το ελληνοαλβανικό μέτωπο έφτασε στην περιοχή του Δελβίνου, η Διοίκηση των καραμπινιέρων μάζεψε του κατοίκους της χώρας μου να μας ανακοινώσει τη μεταφορά μας στο Δέλβινο. Οι 25 από εμάς σταλήκαμε στην Αυλώνα και 20 ημέρες μετά, χωρίς καμία ερώτηση και χωρίς καμία εξήγηση μεταφερθήκαμε στην Ιταλία.⁶³⁷

Μεγάλος αριθμός συλληφθέντων οδηγήθηκε στο στρατόπεδο του Φίερι, όπου είχε ορισθεί ως κέντρο συγκέντρωσης αιχμαλώτων, με σκοπό την προώθησή τους στην Ιταλία.⁶³⁸ Σύμφωνα με αναφορά του Υφυπουργείου Δημόσιας Ασφάλειας, μεταξύ των αιχμαλώτων

⁶³⁵ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 271-56, Sf. Confinati in provincial di Pistoia, Prot. N. 443/101823, Ministero della Interno al Ministero Affari Esteri, *Kazaku Michail di Kristo, nato a Frashtan (Argirokastro) nel 1925-Cittadino albanese*, Roma, 23 maggio 1941-XIX. Στο έγγραφο το Υπουργείο Εσωτερικών επιβεβαιώνεται ότι ο ανήλικος (15 ετών) βρισκόταν χωρίς την οικογένειά του στην Ιταλία, καθώς ζητά από το Υπουργείο των Εξωτερικών να καθορισθεί το ποσό της ημερησίας αποζημίωσης για την περίπτωση αυτή.

⁶³⁶ Εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», *Οι Ιταλοί απήγαγον του προκρίτους της Κορυτσάς*, Σάββατο 23 Νοεμβρίου 1940.

⁶³⁷ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 271-56, Pos. C/p/1, No. 443/105636, Ministero dell' Interno al R. Ministero Affari Esteri, *Papas Jorgji confinato Albanese a Barbarano Vicentino*, 9 Ottobre 1941 XIX. Σε παρόμοια επιστολή προς τον Mussolini ο Κώστας Μητσάκης (*Costantino Miciaqi*) από το χωριό Βρυόνη των Αγίων Σαράντα, περιγράφει με τον ίδιο ακριβώς τρόπο τη σύλληψή του από τους ιταλούς καραμπινιέρους, βλ. ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 271-56, Pos. C/p/1, Ministero dell' Interno al R. Ministero Affari Esteri, No. 443/112909, *Mikaqi Kaco di Thoma-internato albanese*, 28 Settembre 1941.

⁶³⁸ Κάποιοι Βορειοηπειρώτες δεν μεταφέρθηκαν στην Ιταλία, λόγω προχωρημένης ηλικίας ή για λόγους υγείας, βλ. την περίπτωση του Νίκου Πέππα (*Nikollaq Pepe*), ο οποίος παρά την απόφαση να σταλεί στην Ιταλία για ένα έτος ως ύποπτος για κατασκοπία, μεταφέρθηκε στη Συρόκα, στο AQSh, D. 152, V. 1942, F. 382, fl. 48-50, N.01746, *Kuestura Mbretnore al Durësit në Drejtorisë Përgjithshme të Policisë, Durrës*, 21/7/1942/XX. Επίσης από το αρχαικό υλικό διαπιστώνεται ότι λειτούργησε κέντρο κράτησης και στο Ελβασάν, στο οποίο φυλακίστηκαν Βορειοηπειρώτες, χωρίς όμως να διαθέτουμε περαιτέρω αριθμητικά στοιχεία, βλ. την περίπτωση του Λευτέρη Τσίτσι (*Cici*), με καταγωγή από το Δοξάτι (κάτοικος Αργυροκάστρου), που συνελήφθη στις 14 Νοεμβρίου 1940 και κρατήθηκε στις φυλακές του Ελβασάν μέχρι τις 16 Ιουλίου 1941, στο AQSh, D. 152, V. 1942, F. 382, fl. 75, R. *Questura di Argirokastro al Direzione Generale di Polizia*, No 0680, *Rilascio di passaporti a persone che debbono essere vigilante*, 20 Maggio 1942 XX.

ήταν γυναίκες και παιδιά ηλικίας τριών έως επτά ετών, ενώ η κατάσταση στο στρατόπεδο ήταν απελπιστική:

Όταν δε έφτασαν εις το στρατόπεδον τους εγκατέστησαν εις λασπώδη έκτασιν εντός κατασκηνώσεων χωρίς κλινοσκεπάσματα και είδη ρουχισμού. Η τροφή ήτις τοις παρήχето ήτο λίαν πενιχρά, αποτελουμένη εξ ολίγων μακαρονιών, ολίγων οσπρίων, ολίγου λίπους κλπ.⁶³⁹

Τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης περιγράφει και ο Αχιλλέας Βοζιάρης, με καταγωγή από το χωριό Ποντικάτες Πωγωνίου, ο οποίος σε ηλικία 10 ετών βρέθηκε στην ομάδα ομήρων που οδηγήθηκαν στο στρατόπεδο του Φίερι και από εκεί στην Αυλώνα:

Στο Φίερι, όπου μας πήγαν, μείναμε, περίπου, 28 ημέρες σε ένα στρατόπεδο, όπου βρήκαμε και άλλα γυναικόπεδα, αλλά και άνδρες. Η ζωή μας εκεί, υπήρξε μαρτυρική, κάτω από άθλιες συνθήκες καθαριότητας και φαγητού. Περιφερόμασταν στην περιφραγμένη και γεμάτη από σκουπίδια και λασπόνερα έκταση του στρατοπέδου, με το ηθικό στο μηδέν, γιατί δε γνωρίζαμε ποια θα είναι η τύχη μας. Ύστερα από κάποιες ημέρες όλοι σχεδόν αρρωστήσαμε από δυσεντερία λόγω βρωμιάς στο νερό, στα φαγητά και σε όλο το στρατόπεδο. Οι αρμόδιοι του στρατοπέδου, τότε, κατασκεύασαν πρόχειρα λουτρά, αλλά το νερό ήταν λιγοστό και κακής ποιότητας, ήταν γλυφό.⁶⁴⁰

Τον Δεκέμβριο του 1940 στο στρατόπεδο του Φίερι κρατούνταν επίσης τετρακόσιοι πενήντα έλληνες στρατιώτες και πέντε αξιωματικοί.⁶⁴¹ Ο μεγαλύτερος αριθμός αιχμάλωτων

⁶³⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 615/Β/4, ό.π. Η ελβετική πρεσβεία, που είχε αναλάβει την προστασία των ελλήνων αιχμαλώτων σύμφωνα με τη Συνθήκη της Γενεύης του 1929, με ρηματική διακοίνωση (nota verbale) προς το ιταλικό ΥΠΕΞ, διαμαρτυρήθηκε για την ύπαρξη του στρατοπέδου συγκέντρωσης του Φίερι, καθώς θεωρούσε ότι βρισκόταν στη ζώνη των επιχειρήσεων, κάτι που απαγορευόταν από το άρθρο 9 της Συνθήκης, βλ. ASMAE, Affari Politici, Grecia, B. 26, Fasc. Trattamento prigionieri di guerra (1940-1943), Telespresso N. 31/30916, Ministero degli Affari Esteri al R. Ministero della Guerra, *Campi di concentramento prigionieri di Guerra*, Roma, 27 Dicembre 1940. Η απάντηση από την ιταλική πλευρά ήταν ότι το στρατόπεδο του Φίερι δεν αποτελούσε στρατόπεδο συγκέντρωσης, αλλά προσωρινό χώρο διαμονής αιχμαλώτων, οι οποίοι προωθούνταν στην Ιταλία και συγκεκριμένα στη Sulmona, όπου υπήρχε οργανωμένο στρατόπεδο. Όσον αφορά την τοποθεσία του, το Φίερι βρισκόταν πενήντα χιλιόμετρα μακριά από τη ζώνη των επιχειρήσεων και - σύμφωνα πάντα με τους Ιταλούς - δεν αποτελούσε περιοχή στρατιωτικής σημασίας, βλ. ASMAE, Affari Politici, Grecia, B. 26, Fasc. Trattamento prigionieri di guerra (1940-1943), N. 103022/77.4.14, Ministero della Guerra al Ministero degli Affari Esteri, *Campi di concentramento prigionieri di Guerra*, Roma, 18 Gennaio 1940, Anno XIX.

⁶⁴⁰ Αχιλλέας Ι. Βοζιάρης, *Ένα άλλο παιδί του '40 θυμάται από την Ιταλοκρατούμενη πλευρά*, Ιωάννινα, 2000, σελ. 26.

⁶⁴¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 615/Β/4, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς Υπουργείον Εξωτερικών, Αρ. Πρωτ. Β280, *Δελτίον Πληροφοριών της 7-4-1941*. Τα ονόματα των αξιωματικών ήταν: Ανθλγος Μπακαρτζής Γεώργιος από Έδεσσα, Ανθλγος Πανταζής, Ανθλγος Τσαούσης

πολέμου μεταφέρθηκε στις 21 Δεκεμβρίου με πολεμικό πλοίο στην Ιταλία, οι δε υπόλοιποι κρατούμενοι με πολιτικού τύπου πλοία. Για έξι ημέρες τα ατμόπλοια δεν αναχώρησαν από το λιμάνι της Αυλώνας, λόγω των σφοδρών αεροπορικών βομβαρδισμών και του φόβου τορπιλισμού. Στις 28 Δεκεμβρίου οι κρατούμενοι μεταφέρθηκαν στο Μπρίντεζι και από εκεί σιδηροδρομικώς στο εσωτερικό της Ιταλίας.⁶⁴²

Τα κέντρα κράτησης βρίσκονταν κυρίως στις περιοχές την κεντρικής και νότιας Ιταλίας, διότι είχαν τις λιγότερες πιθανότητες να περιληφθούν σε ζώνη πολεμικών επιχειρήσεων.⁶⁴³ Στις περιοχές αυτά κρατούνταν αιχμάλωτοι πολέμου και εκτοπισμένοι άμαχοι, κυρίως υπήκοοι κρατών που είχαν προσαρτηθεί στο ιταλικό Βασίλειο ή βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση με την Ιταλία. Με τον τρόπο αυτό, οι Ιταλοί πετύχαιναν τέσσερις βασικούς στόχους: προστάτευαν τη στρατιωτική ασφάλεια, απέφευγαν την κατασκοπία, εμπόδιζαν τη διακίνηση πληροφοριών και απέτρεπαν τον επαναπατρισμό όσων ήθελαν να καταταχθούν εθελοντικά.⁶⁴⁴

Οι Βορειοηπειρώτες εκτοπισμένοι μεταφέρονταν στην Ιταλία για χρονικό διάστημα από ένα έως πέντε χρόνια, αφού λαμβανόταν υπόψη η πολιτική τους συμπεριφορά και ο βαθμός επικινδυνότητας για αντι-ιταλική προπαγάνδα. Στις πόλεις που μεταφέρονταν, το Υπουργείο Εσωτερικών καθόριζε τις συνθήκες κράτησής τους: α) Δεν επιτρεπόταν να απομακρυνθούν από τις οικίες τους, χωρίς ενημέρωση της αρχής που τους παρακολουθούσε, β) Απαγορευόταν να κυκλοφορούν νωρίτερα ή αργότερα από καθοριζόμενες ώρες, γ) Δεν επιτρεπόταν η κατοχή όπλων ή επιθετικών αντικειμένων, δ) Έπρεπε να έχουν καλή συμπεριφορά και να μην δημιουργούν υποψίες και ε) Όφειλαν να παρουσιάζονται στις αρχές επιτήρησης τα πρωινά και να εμφανίζονται κάθε φορά που τους καλούσαν.⁶⁴⁵

Απόστολος από Ανατολικό Πτολεμαΐδος, Ανθλγος Πετούνης Γεώργιος από Τρίπολη και Ανθλγος Βασιλείου Βασίλειος από Έδεσσα. Στο έγγραφο επίσης καταγράφεται η παρουσία στο στρατόπεδο εκατό πενήντα αυτόμολων «βουλγαρόφωνων Ελλήνων», οι οποίοι απέστειλαν ευχετήριο τηλεγράφημα στο Vittorio Emanuele για την ονομαστική του εορτή.

⁶⁴² Σύμφωνα με ιταλική αναφορά, στις 8 Ιανουαρίου 1941 στο στρατόπεδο του Φιέρι είχαν απομείνει τρεις αξιωματικοί και εκατόν έντεκα στρατιώτες, βλ. ASMAE, Affari Politici, Grecia, B. 26, Prot. No. 101216, Ministero della Guerra alla Ministero degli Affari Esteri, *Campi di concentramento prigionieri di guerra*, Roma, 8 Gen. 1941.

⁶⁴³ Χαρακτηριστικό της περιοχής που επέλεγαν ήταν η μικρή συγκέντρωση πληθυσμού, η απόσταση από τη στρατικοποιημένη ζώνη και οι δρόμοι συγκοινωνιών, καθώς και η μικρή πολιτικοποίηση του πληθυσμού, βλ. Carlo Spartaco Capogreco, *I campi del duce. L' internamento civile nell' Italia fascista (1940-1943)*, Einaudi, Torino, 2006, p. 124.

⁶⁴⁴ Carlo Spartaco Capogreco, "Aspetti e peculiarità del sistema concentrazionario fascista. Una ricognizione tra storia e memoria", Istituto Ligure per la Storia della Resistenza (ed.), *Lager, totalitarismo, modernità*, Franco Angeli, Milano, 2012, pp. 218-237.

⁶⁴⁵ Πρόκειται για την τυποποιημένη απόφαση του Υπουργείου Εσωτερικών με την οποία αποστέλλονταν οι κρατούμενοι στην Ιταλία. Στην απόφαση αναγραφόταν τα δικαιώματα των κρατουμένων, όπως αυτά

Οι εκτοπισμένοι κατανέμονταν σε κέντρα κράτησης, κυρίως σε κωμοπόλεις και χωριά της κεντρικής Ιταλίας, ως ελεύθεροι κρατούμενοι (*internati liberi*), στα όρια των οποίων κυκλοφορούσαν ελεύθεροι.⁶⁴⁶ Είχαν επιπλέον το δικαίωμα να βγούνε από το χώρο μόνο με συνοδεία και για συγκεκριμένους λόγους, όπως να πάνε σε νοσοκομείο ή να αγοράσουν (συγκεντρωτικά) είδη πρώτης ανάγκης.⁶⁴⁷ Γενικά, οι περιμετρικοί φράχτες απλώς οριοθετούσαν το χώρο στον οποίο διέμεναν, ενώ όσοι παραβίαζαν τους κανονισμούς κρατούνταν σε ειδικούς διαμορφωμένους χώρους φυλάκισης, ή μεταφέρονται σε φυλακές με σκληρότερες συνθήκες.⁶⁴⁸ Συνήθως διέμεναν σε οικήματα που είχαν διατεθεί με δαπάνες του ιταλικού κράτους με αντίτιμο 8,5 λίρες από τις 15 που ελάμβανε ημερησίως κάθε αιχμάλωτος.⁶⁴⁹ Οι πιο επικίνδυνοι εξόριστοι μεταφέρονταν στα νησιά, όπως το Ventotene με στόχο την αποδυνάμωση της ικανότητας αντίστασης και την εξάλειψη κάθε πιθανότητας δημιουργίας εξέγερσης.⁶⁵⁰

Σύμφωνα με πληροφορίες ελλήνων κρατουμένων από την Ιταλία, δεν έλλειψαν κρούσματα βιαιοπραγιών σε βάρος συλληφθέντων, κυρίως κατά την μεταφορά τους στα κέντρα κράτησης. Μεταξύ άλλων, αναφέρθηκε η περίπτωση ενός καραμπινιέρου που με το περίστροφο του απείλησε και χειροδίκησε, ενώ σε άλλη περίπτωση διαπομπεύθηκαν τρεις ιερείς στο Μπρίντεζι, τους οποίους αφού τους ξύρισαν και τους κούρεψαν, τους περιφέραν αποκαλώντας τους «γουρούνια Έλληνες».⁶⁵¹

καθορίζονταν στο άρθρο 106 του νόμου του πολέμου, βλ. Regio Decreto 8 luglio 1938, n. 1415, *Approvazione dei testi della legge di guerra e della legge di neutralità* (GU n.211 del 15-09-1938 - Suppl. Ordinario n. 211).

⁶⁴⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 615/B/4, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς Υπουργείον Εξωτερικών, Αρ. Πρωτ. Β280, *Δελτίον Πληροφοριών της 7-4-1941*. Ο περιορισμός των Βορειοηπειρωτών στην Ιταλία πραγματοποιούνταν σε δύο ειδών κέντρα κράτησης: στην πρώτη περίπτωση (*campi di internamento*-κέντρα κράτησης), οι κρατούμενοι ήταν υποχρεωμένοι να διαμένουν σε συγκεκριμένες περιοχές, τυπικά μικρά χωριά σε απομονωμένες περιοχές της ιταλικής χερσονήσου. Στη δεύτερη περίπτωση (*campi di concentramento*-στρατόπεδα συγκέντρωσης), η κράτηση γινόταν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, σε κτίρια που είχαν διαμορφωθεί για το σκοπό αυτό ή σε πραγματικά στρατόπεδα με περίφραξη.

⁶⁴⁷ Carlo Spartaco Capogreco, *I campi del duce...*, *op. cit.*, p. 128.

⁶⁴⁸ *Ibid.*

⁶⁴⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 615/B/4, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς Υπουργείον Εξωτερικών, Αρ. Πρωτ. Β280, *Δελτίον Πληροφοριών της 7-4-1941*. Ο Capogreco αναφέρει ότι οι κρατούμενοι λάμβαναν αρχικά το ποσό των 6,5 λιρών, στο οποίο προστέθηκε και ένα βοήθημα για την διαμονή, βλ. Carlo Spartaco Capogreco, *I campi del duce...*, *op. cit.*, pp. 128-129. Στις αποφάσεις του ιταλικού Υπουργείου Εσωτερικών με την οποία οι πολιτικοί κρατούμενοι εξορίζονταν στην Ιταλία, το χρηματικό βοήθημα σε κάποιους από αυτούς έφτανε τις είκοσι λίρες ημερησίως, ενώ σε κάποιους δεν χορηγούνταν καθόλου, χωρίς να είναι δυνατό να εξακριβωθούν οι λόγοι.

⁶⁵⁰ Carlo Spartaco Capogreco, *I campi del duce...*, *op. cit.*, p. 18. Το Ventotene ήταν ένα νησί 1000 κατοίκων που είχε περίπου 800 κρατούμενους. Το 1939-1940 έγινε τόπος κράτησης των ιταλών αντιφασιστών που είχαν πολεμήσει με τις Διεθνείς Ταξιαρχίες στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο.

⁶⁵¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-1941, Φ. 615/B/4, Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας προς Υπουργείον Εξωτερικών, Αρ. Πρωτ. Β280, *Δελτίον Πληροφοριών της 7-4-1941*.

Αρκετά διαφωτιστικά στοιχεία για τις μετακινήσεις αμάχων και ελλήνων αιχμαλώτων προς την Ιταλία έχουμε στη διάθεσή μας από την πολεμική έκθεση του διοικητή των караμπινιέρων στην Αλβανία Crispino Agostinucci.⁶⁵² Η έκθεση συντάχθηκε τον Ιούνιο του 1941 και παραθέτει χρήσιμα αριθμητικά στοιχεία σχετικά με τις μετακινήσεις πληθυσμών που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου, καθώς μία από τις αποστολές του Σώματος των караμπινιέρων ήταν η συνοδεία των αιχμαλώτων πολέμου, αλλά και των λοιπών ατόμων που για λόγους δημόσιας ασφάλειας μεταφέρθηκαν στην Ιταλία:

Πίνακας 7: Συνοδείες που Πραγματοποιήθηκαν από τους Καραμπινιέρους για την Εκκένωση στην Ιταλία Κρατούμενων, Αιχμαλώτων Πολέμου κ.λπ.

Κατηγορία	Αριθμός
Έλληνες αιχμάλωτοι πολέμου	2745 ⁶⁵³
Γιουγκοσλάβοι αιχμάλωτοι πολέμου	5874
Βρετανοί αιχμάλωτοι πολέμου	16
Προσωπικό Πρεσβειών, διπλωματικών αποστολών και Βρετανών Προξένων	99
Αλβανοί κρατούμενοι	672
Τσάμηδες πρόσφυγες	392

Πηγή: AUSSME, L-3, B. 26, Sf. 16 (Carabinieri Reali in Albania), No 27/21 di Prot. Ris. Pers., Comando Carabinieri Reali di Albania al Comando Superiore Forze Armate Albania, *Relazione sull' opera svolta in Albania dai Carabinieri Reali in servizio territorial durante il conflitto italo-greco e jugoslavo (28 ottobre 1940-20 maggio 1941 XIX)*, Tirana, 30 giugno 1941 XIX, allegato no. 8, *Scorte esaguite dell' Arma per le sgombero di detenuti maniaci e prigionieri di Guerra ecc.*

Στην ίδια αναφορά του ο Agostinucci κατέγραψε τους πολιτικούς εξόριστους που μεταφέρθηκαν στην Ιταλία κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου. Από τα στοιχεία των Πινάκων 7 και 8, διαπιστώνεται ότι στην Ιταλία προωθήθηκαν οι αιχμάλωτοι πολέμου, πολιτικοί εξόριστοι ανεξαρτήτου καταγωγής, οι διπλωματικές αποστολές και οι αλβανοί υπήκοοι που ήταν ύποπτοι για κατασκοπία. Αντίθετα, οι υπήκοοι ξένων κρατών, όπως οι

⁶⁵² AUSSME, L-3, B. 26, Sf. 16 (Carabinieri Reali in Albania), No 27/21 di Prot. Ris. Pers., Comando Carabinieri Reali di Albania al Comando Superiore Forze Armate Albania, *Relazione sull' opera svolta in Albania dai Carabinieri Reali in servizio territorial durante il conflitto italo-greco e jugoslavo (28 ottobre 1940-20 maggio 1941 XIX)*, Tirana, 30 giugno 1941 XIX.

⁶⁵³ Σύμφωνα με τα στοιχεία του Γενικού Επιτελείου Στρατού, ο αριθμός των ελλήνων αιχμαλώτων στρατιωτών κατά την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου δεν διαφέρει ιδιαίτερα από τα στοιχεία των Καραμπινιέρων, καθώς εκτιμάται ότι ανερχόταν στους 2.392 αξιωματικούς και οπλίτες, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Επίτομη Ιστορία... ό.π.*, σελ. 265.

Έλληνες και οι Γιουγκοσλάβοι, που κατοικούσαν στην Αλβανία κρατήθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης στο εσωτερικό της χώρας.

Πίνακας 8: Στοιχεία Αλβανών Υπόπτων για Κατασκοπία ή Αντίθετων προς τις Στρατιωτικές Επιχειρήσεις, Κατά των Οποίων Ελήφθησαν Αστυνομικά Μέτρα

Άτομα Υπόπτα ανά Κατηγορία	Αριθμός
Αλβανοί πολιτικοί εξόριστοι κρατούμενοι στην Ιταλία	508
Έλληνες υπήκοοι κρατούμενοι στην Αλβανία	210
Γιουγκοσλάβοι υπήκοοι κρατούμενοι στην Αλβανία	63
Αλλοδαποί Εβραίοι κρατούμενοι στην Αλβανία	101
Έλληνες κρατούμενοι στην Ιταλία	466
Σύνολο	1348

Πηγή: AUSSME, L-3, B. 26, Sf. 16 (Carabinieri Reali in Albania), No 27/21 di Prot. Ris. Pers., *op. cit.*, allegato 3, *Specchio di elementi albanesi sospetti di attività informative o comunque contraria all' andamento delle sperazioni militari contro cui furono presi provvedimenti di polizia*

Εκτός από τις μετακινήσεις πληθυσμού στην Ιταλία, ο πόλεμος είχε ως συνέπεια τη δημιουργία κύματος προσφύγων στο εσωτερικό της Αλβανίας. Πολλοί ήταν οι Αλβανοί που από τον φόβο των συνεπειών του πολέμου, εγκατέλειψαν τις οικίες τους και εγκαταστάθηκαν σε περιοχές εκτός της ζώνης των επιχειρήσεων. Μεγάλο μέρος των αλβανών προσφύγων προερχόταν από τις περιοχές που βρίσκονταν πίσω ή κοντά στη γραμμή άμυνας των Ιταλών (γραμμή Κλεισούρας-Τεπελενίου κυρίως από τις επαρχίες Μπερατίου και Ελβασάν). Οι κάτοικοι αυτοί είχαν τον απαραίτητο χρόνο και μετακινήθηκαν προληπτικά υπό το φόβο των συνεπειών του πολέμου. Ταυτόχρονα όμως με την προέλαση των ελληνικών δυνάμεων, ένα πλήθος προσφύγων ακολούθησε τον ιταλικό στρατό στην επιστροφή του προς το βορρά· από την Ελλάδα σχεδόν δύομιση χιλιάδες Τσάμηδες μετακινήθηκαν στην Αυλώνα και το Φιέρι, ενώ το ¼ του πληθυσμού της επαρχίας Χιμάρας (σχεδόν τρεις χιλιάδες κάτοικοι) εγκατέλειψαν τις εστίες τους και εγκαταστάθηκαν στα γειτονικά ελληνόφωνα χωριά του Βούνου, Δρυμάδων και Παλάσας.⁶⁵⁴

⁶⁵⁴ Αναφορικά με την περιοχή της Χιμάρας και σύμφωνα με τις αμερικανικές πηγές, το 1937 στην Υπονομαρχία της Χιμάρας κατοικούσαν 10.988 κάτοικοι, βλ. Αρχείο IMXA, Department of State, 875.00-8-3043, *Albania: Basic Handbook Part I, Pre-invasion*, August 1943, p. 30. Στο σημείο αυτό να επισημάνουμε ότι Nataša Gregorič Bon στη διδακτορική της διατριβή αναφέρει ότι οι Ιταλοί προσέφεραν στους κατοίκους των Δρυμάδων και της Παλάσας το ποσό των 8 χιλιάδων λέκ για κάθε ενήλικο μέλος οικογένειας, προκειμένου να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και να χρησιμοποιηθούν ως βάσεις του ιταλικού στρατού. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, η πλειονότητα των κατοίκων εγκαταστάθηκαν σε συγγενικά τους πρόσωπα στην Αυλώνα, την Άρτα (Narta) και το Δυρράχιο, για το διάστημα των μηνών του πολέμου, βλ. Nataša Gregorič Bon, *Contested*

Πίνακας 9: Συνεισφορά των Καραμπινιέρων στην Εκκένωση των Κατακτημένων Εδαφών από τον Εχθρό ή Κοντά στην Γραμμή Επιχειρήσεων

Περιοχή Εκκένωσης	Αριθμός προσφύγων	Περιοχή συγκέντρωσης προσφύγων
Bilishti	800	Elbasan
Ciamera ⁶⁵⁵	192	Valona
	1173	Φιέρι
	905	Lushnjë
	114	Fier-Shegan
Himara	700	Vuno
	1500	Dhermi
	500	Palassa
Logora	242	Valona
Tepeleni	2700	Krahes
Temeressa	418	Shemberdhaj
Lepenissa	201	Gijormi
	46	Valona
	68	Gumenizza
Dobrej	32	Shterpaj
Mamlista	314	Rrajanehia
Cerverahn	191	Hamesh
Nedesishte	463	Radekal
Pogradec	3434	Selik
Llenge	1855	Slatinja
Velpa Mekra	1548	Drassievizza
Giormi	585	Valona
Kapestica	700	Elbasan
	18.781	

Πηγή: AUSSME, L-3, B. 26, Sf. 16 (Carabinieri Reali in Albania), No 27/21 di Prot. Ris. Pers., *op. cit.*, allegato no. 9, *Concorso dell' Arma per le agombre dei territori invasi dal nemico o prossima alla linea di operazioni*

spaces and negotiated identities in Dhërmi/Drimades of Himarë/Himara area, Southern Albania, Dissertation, Nova Gorica, University of Nova Gorica, 2008, p. 162.

⁶⁵⁵ Οι αριθμοί των προσφύγων Τσάμηδων έχουν μικρή διαφορά με τα στοιχεία που δίνει ο Agalliu, ο οποίος βασισμένος σε αλβανικά αρχεία, αναφέρει ότι εγκαταστάθηκαν 700 στη Lushnjë και 1400 στο Φιέρι, βλ. Lorenc Agalliu, *Cështja çame gjatë luftës së dytë botërore*, Durrës, Universiteti “Alexandër Moisiu”, 2020, fq. 47.

Όσον αφορά τους αλβανούς κατοίκους στη ζώνη των επιχειρήσεων, δηλαδή τους Νομούς Κορυτσάς, Αργυροκάστρου και Αυλώνας, αυτοί εγκατέλειψαν τα χωριά τους, καθώς προχωρούσε ο ελληνικός στρατός προς το βορρά. Ο αριθμός των προσφύγων ήταν αρκετά μικρότερος, με την πλειοψηφία των προσφύγων να προέρχεται από την περιοχή της Κονίσπολης:

Πίνακας 10: Αλβανοί Προσφύγες Κατά τη Διάρκεια του Ελληνοϊταλικού Πολέμου:

Χωριό	Κομμούνα/Δήμος	Υπονομαρχία	Αριθμός Οικογενειών	Ημερομηνία Μετακίνησης
Νομός Αργυροκάστρου				
Dervish Bej	Αργυρόκαστρο	Αργυρόκαστρο	1	28/11/1940
Sagasat	Αργυρόκαστρο	Αργυρόκαστρο	1	28/11/1940
Manalat i re	Αργυρόκαστρο	Αργυρόκαστρο	10	24-26/11/1940
Manalat	Αργυρόκαστρο	Αργυρόκαστρο	10	3-5/11/1940
Maskullose	Αργυρόκαστρο	Αργυρόκαστρο	3	28/11/1940
Περιφέρεια Αγίων Σαράντα				
Ninat	Μαρκάτι	Κονίσπολη	5 (μουσουλμ.)	28/12/1940
Markat	Μαρκάτι	Κονίσπολη	20	28/11/1940
Janari	Μαρκάτι	Κονίσπολη	14	28/11/1940
Dishat	Κονίσπολη	Τσαμουριά	5	28/11/1940
Konispoli	-	Κονίσπολη	175	25/11/1940
Kollogjen	Κονίσπολη	Κονίσπολη	29	18/11/1940
Vhalis	Μαρκάτι	Κονίσπολη	27	28/11/1940
Verve	Κονίσπολη	Κονίσπολη	14	28/11/1940
Panteleimon	Παντελεήμων	Τσαμουριά	5	28/11/1940
Νομός Κορυτσάς				
Porroje	Πόγιαννη	-	Ουδείς	-
Majenvë	Όπαρη	-	13	22/11/1940
Penço	Κορυτσά	-	9	1/11/1940
Montoqiro	Κορυτσά	-	14	18/11/1940
Manço	Κορυτσά	-	2	18 και 27/11/1940
Baric			72	16-18-22/11/1940
Περιφέρεια Αυλώνας				
Brataj	Μπρατάι	Αυλώνα	206	20/12/1940
Borsh	Duqerasit	Άγιοι Σαράντα	8	2/12/1940

Χωριό	Κομμούνα/Δήμος	Υπονομαρχία	Αριθμός Οικογενειών	Ημερομηνία Μετακίνησης
Bredas	Άγιοι Σαράντα	Άγιοι Σαράντα	20	25/11/1940(5)- 1/12/1940 (15)
Gjashtë	Άγιοι Σαράντα	Άγιοι Σαράντα	76	28/11/1940
Ksamil	Άγιοι Σαράντα	Άγιοι Σαράντα	47	28/11/1940
Sasaj	Άγιοι Σαράντα	Άγιοι Σαράντα	4	20/12/1940
Lukovo	Άγιοι Σαράντα	Άγιοι Σαράντα	1	20/12/1940

Πηγή: AQSh, F.290, V. 1941, D. 6, Fq. 48-181 (Poza 65-XH 58, Poza 65-XH 60- Poza 63-XH 62)

Ο ελληνικός στρατός με τη σειρά του, όσους Αλβανούς συλλάμβανε ως αιχμαλώτους πολέμου, τους μετέφερε σε κέντρα κράτησης στην ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά.⁶⁵⁶ Σύμφωνα με τα στοιχεία του Τύπου της εποχής, λίγες ημέρες μετά την κατάληψη της Κορυτσάς, χίλιοι πεντακόσιοι αιχμάλωτοι συνελήφθησαν από τον ελληνικό στρατό,⁶⁵⁷ ενώ πάνω από πεντακόσιοι ήταν οι αιχμάλωτοι κατά την κατάληψη της Πρεμετής.⁶⁵⁸ Μετά την εγκατάσταση της ελληνικής Διοίκησης στην Κορυτσά, αρκετοί Αλβανοί με τις οικογένειές τους εκτοπίστηκαν στην Ελλάδα, άλλοι συνελήφθησαν κυρίως με την κατηγορία της κατασκοπίας, χωρίς να λείπουν και αυτοί που εγκαταστάθηκαν με τη θέλησή τους.⁶⁵⁹

Με το πέρας του ελληνοϊταλικού πολέμου η ζωή της μειονότητας άλλαξε δραματικά. Η ιταλική Διοίκηση ξεκίνησε ένα κύμα συλλήψεων και διωγμών Βορειοηπειρωτών με το πρόσχημα της συνεργασίας με τον ελληνικό στρατό, ενώ παράλληλα οργάνωσε ένα ευρύ δίκτυο παρακολούθησεων της πολιτικής τους δραστηριότητας. Ταυτόχρονα, οι Αλβανοί συγκρότησαν τις πρώτες αντιστασιακές ομάδες, με διαφορετικό ιδεολογικό προσανατολισμό, που στόχο είχαν την εκδίωξη των Ιταλών και την πολιτική τους επικράτηση σε μία ελεύθερη και ανεξάρτητη Αλβανία. Έτσι, η ελληνική μειονότητα βρέθηκε στη δίνη μιας αλβανικής εμφύλιας σύγκρουσης, από την οποία έπρεπε με κάθε τρόπο να επιβιώσει.

⁶⁵⁶ Βλ. Κεφάλαιο 3.

⁶⁵⁷ Εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», *Ο ηρωϊκός μας στρατός συνεχίζει την προέλασιν κατέλαβε την Μοσχόπολιν*, Δευτέρα 25 Νοεμβρίου 1940.

⁶⁵⁸ Εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», *Ο στρατός μας νικηφόρος εισήλθε χθες εις Πρεμετήν*, Πέμπτη 5 Δεκεμβρίου 1940.

⁶⁵⁹ AQSH, D. 161, V. 1941, F. 731, fl. 11, No 538, Comando Superiore Forze Armate Albania alla Luogotenenza Generale di S.M. il Re Imperatore, *Situazione interna*, 4 Maggio 1941 XIX· επίσης βλ. *ibid.*, fl. 72-80, No 13737, Il Segretario Generale Salvatore Meloni al R. Rappresentanza Grecia, *Richiesta elenco albanesi internati in Grecia*, 13 Agosto 1941 Anno XIX.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Η ΖΩΗ ΤΗΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟ ΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ (1941-1942)

Η είσοδος των Γερμανών στην Ελλάδα οδήγησε στο τέλος του ελληνοϊταλικού πολέμου και την αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων από την Αλβανία. Οι Ιταλοί είχαν πλέον την υποχρέωση να φροντίσουν όχι μόνο για την αποκατάσταση της δημόσιας τάξης στην Αλβανία, αλλά και για τη διαχείριση των ελληνικών εδαφών της Μακεδονίας, Ηπείρου, Κεντρικής Ελλάδας και των Ιόνιων Νησιών. Στη Θεσπρωτία, όρισαν ως Ύπατο Αρμοστή τον αλβανό εθνικιστή *Xhemil Dino*, ικανοποιώντας - έστω και εν μέρει - τις αλτρωτικές διαθέσεις των Αλβανών για μια μελλοντική ενσωμάτωση της Τσαμουριάς στην Αλβανία.⁶⁶⁰ Παράλληλα, τα σύνορα της Αλβανίας επεκτάθηκαν με την προσάρτηση του Κοσόβου και τμήματος του Μαυροβουνίου.

Η ελληνική μειονότητα αντιμετώπισε από νωρίς προβλήματα με τους Αλβανούς. Με πρόσχημα τη βοήθεια που παρείχαν οι Βορειοηπειρώτες στον ελληνικό στρατό κατά τη διάρκεια του πολέμου, άτακτοι Αλβανοί προέβησαν σε διωγμούς και λεηλασίες, κυρίως στην περιοχή της Κορυτσάς. Το κλίμα επιδεινώθηκε εξαιτίας την επιστροφής των Αλβανών προσφύγων του ελληνοϊταλικού πολέμου αλλά και των εκτοπισμένων, οι οποίοι κρατούνταν σε περιοχές της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας. Νέα προβλήματα προέκυψαν, καθώς η ιταλική Διοίκηση εγκατέλειψε την ήπια πολιτική απέναντι στην ελληνική μειονότητα και προχώρησε σε σειρά παρακολουθήσεων Βορειοηπειρωτών, για την αποφυγή ανατρεπτικών ενεργειών. Η κατάσταση έδειξε να ομαλοποιείται στα τέλη του 1942 με την επανέναρξη της μειονοτικής εκπαίδευσης, περιορίζοντας όμως δραστικά τον αριθμό των κοινοτικών σχολείων και τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας.

Παράλληλα, οι συνέπειες του ελληνοϊταλικού πολέμου είχαν δημιουργήσει ευρύ κλίμα δυσαρέσκειας στους Αλβανούς. Από τις αρχές του 1942 συγκροτήθηκαν ομάδες αντίστασης που υπονόμειναν τις ιταλικές δυνάμεις στην Αλβανία, ενώ έκαναν την εμφάνισή τους οι πρώτες μειονοτικές ομάδες αυτοπροστασίας. Η περιοχή της Βόρειας Ηπείρου απέκτησε δευτερεύουσα σημασία για την ιταλική Διοίκηση, καθώς

⁶⁶⁰ Εφημερίδα *Tomori*, *Shk. Xhemil Din u kthue prej Rome*, 10 Korrik 1941 XIX. Περισσότερα στο Georgia Kretsi, "The Secret Past of the Greek-Albanian Borderlands. Cham Muslim Albanians: Perspective on a Conflict over Historical Accountability and Current Rights", *Ethnologia Balkanica*, Vol. 6, 2002, pp. 171-196.

προτεραιότητα αποτέλεσε η διατήρηση της λειτουργίας των εγκαταστάσεων εξόρυξης πρώτων υλών στη βόρεια Αλβανία και το Κόσοβο. Η αδυναμία της ιταλικής Διοίκησης να διασφαλίσει τη δημόσια τάξη στη νότια Αλβανία, είχε ως συνέπεια την ενδυνάμωση του αλβανικού αντιστασιακού κινήματος.

Η αντίσταση στην Αλβανία, όπως σε όλες τις χώρες των Βαλκανίων, έλαβε ιδεολογικά χαρακτηριστικά. Η ίδρυση του ΚΚΑ και η αντιφασιστική του ρητορική προσέλκυσε μεγάλο μέρος των Αλβανών του Νότου στις τάξεις του FNÇ, λόγω των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων που επαγγελλόταν. Στον αντίποδα της κομμουνιστικής κίνησης δημιουργήθηκε το ΒΚ, ένα κίνημα με εθνικά χαρακτηριστικά, που είχε ως στόχο την εκδίωξη των Ιταλών και τη δημιουργία της «Μεγάλης Αλβανίας». Στην προσπάθεια των αλβανικών ομάδων να κυριαρχήσουν στην ύπαιθρο, η ελληνική μειονότητα συγκρότησε ένοπλα τμήματα, για να εμποδίσει τις αλβανικές επιθέσεις, που είχαν κυρίως ληστρικό αλλά και τρομοκρατικό χαρακτήρα.

3.1 Τα γεγονότα μετά την οπισθοχώρηση του ελληνικού στρατού

Η αντιμετώπιση της μειονότητας

Μετά τη συνθηκολόγηση της Ελλάδας, ο ιταλικός στρατός εγκαταστάθηκε και πάλι στις περιοχές της νότιας Αλβανίας. Προτεραιότητα της ιταλικής Διοίκησης αποτέλεσε η ομαλοποίηση της οικονομικής ζωής, κυρίως των αστικών κέντρων και η διασφάλιση της δημόσιας τάξης. Στην Κορυτσά, οι ιταλοί στρατιωτικοί διοικητές απαγόρευαν την πώληση αγαθών στον ιταλικό στρατό, όπως του ψωμιού, για την αποφυγή έλλειψής τους στον τοπικό πληθυσμό και την εξομάλυνση των τιμών.⁶⁶¹ Παράλληλα, εξέδωσαν άμεσα διαταγές για την παράδοση του οπλισμού και των ελληνών στρατιωτών που υποθάλπονταν από τον ντόπιο πληθυσμό, αλλά και για τη συγκέντρωση πληροφοριών σχετικά με την ύπαρξη συνεργατών του ελληνικού στρατού.⁶⁶²

Το γεγονός εκμεταλλεύτηκαν οι Αλβανοί, οι οποίοι προχώρησαν σε καταγγελίες, διώξεις και βιαιότητες όλων όσων είχαν εκδηλώσει τα φιλελληνικά τους αισθήματα κατά την περίοδο της ελληνικής Διοίκησης. Στο νομό Κορυτσάς οι πράξεις

⁶⁶¹ AQSh, F. 160, V. 1941, D. 53, fl. 7, Il Generale Comandante la Dinisione «TARO» e la Piazza di Coriza, *Bando No 6*, Coriza, 27 Aprile 1941 XIX.

⁶⁶² *Ibid.*, fl. 9, Il Generale Comandante la Divisione VENEZIA e la Piazza di Korça (Silvio Bonini), *Bando No 1*, Korça 15/4/41/XIX.

αντεκδίκησης είχαν και θρησκευτικό χαρακτήρα, λόγω του ισχυρού ρεύματος συμπάθειας των ορθοδόξων της περιοχής προς την Ελλάδα.⁶⁶³ Σύμφωνα με την έκθεση του Ι. Κοντούλη, Αντιπρόεδρου της Επιτροπής Βορειοηπειρωτικού Αγώνος Θεσσαλονίκης, οι Αλβανοί επέστρεψαν στην Κορυτσά με το σύνθημα «κάτω οι χριστιανοί», καταστρέφοντας πινακίδες καταστημάτων γραμμένες στην ελληνική γλώσσα και ξυλοκοπώντας καταστηματάρχες.⁶⁶⁴ Την επόμενη ημέρα αφίχθηκε από τα Τίρανα «επιτροπή αποτελούμενη από τους Τεφίκ Μπόρια, Ζεφ Καντέρε και Σκενδέρ Τσάμη», με σκοπό να καταρτίσει λίστα «γραικομάνων», που θα περιείχε τα ονόματα όλων όσων εργάστηκαν για την ένωση με την Ελλάδα.⁶⁶⁵ Σύμφωνα με τον Κοντούλη, η επιτροπή εξέδωσε επτακόσια εντάλματα, αλλά τελικά μόνο διακόσιοι συνελήφθησαν, λόγω εξέγερσης στην πόλη.⁶⁶⁶

Το ίδιο πνεύμα εκδίκησης εναντίον των ελληνικής καταγωγής αλβανών υπηκόων επικράτησε και στην περιοχή της Κολόνια, με συλλήψεις όλων των αντρών των χωριών της περιοχής, κακοποιήσεις και αρπαγές. Σύμφωνα με τον Κοντούλη, στις βιαιότητες αυτές έλαβαν μέρος και ιταλοί καραμπινιέροι, οι οποίοι χαρακτήριζαν ως «παλιοέλληνες» όλους όσους με τη στάση τους θεωρούσαν ότι βοήθησαν στην ήττα της Ιταλίας.⁶⁶⁷

Στη Δερβιτσάνη, ο ελληνικός στρατός κατά την υποχώρησή του δεν επέτρεψε σε αλβανούς «πλιατσικολόγους» που ακολουθούσαν τον ιταλικό στρατό, να εισέλθουν

⁶⁶³ ΙΑΥΕ, Έτος 1944, Φ. 30, Υποφ. 2, Ρ. Ραφαήλ προς το Υπουργείο των Εξωτερικών, Άγκυρα, 2 Αυγούστου 1944. Ο Ραφαήλ ισχυρίζεται ότι ο αγώνας των ελλήνων στρατιωτών απέναντι στις υπέρτερες ιταλικές δυνάμεις είχε γεννήσει αισθήματα θαυμασμού και σεβασμού για την Ελλάδα.

⁶⁶⁴ ΙΑΥΕ, Έτος 1941, Φ. 1, Υποφ. 1, Αχρονολόγητο έγγραφο του Αντιπρόεδρου της Επιτροπής Βορειοηπειρωτικού Αγώνος Βορείου Ελλάδος Ι. Κοντούλη. Στην αναφορά του ο Κοντούλης περιγράφει περιστατικά ακραίας βίας, όπου «Έλληνες στρατιώτες, τραυματίες και ανάπηροι του ελληνοϊταλικού πολέμου περιφέρονταν στους δρόμους της πόλης με σκοπό τον εξευτελισμό τους, πολλοί δε εκτελέστηκαν επιτόπου». Τα παραπάνω γεγονότα δεν μπορούν να τεκμηριωθούν και θα πρέπει να αντιμετωπιστούν με κάθε επιφύλαξη. Τα ίδια περιστατικά αναφέρονται και στο Νίκος Αργυροκαστρίτης, *ό.π.*, σελ. 157.

⁶⁶⁵ Στο έγγραφο αναφέρεται ότι παρόμοια λίστα «γραικομάνων» είχε συνταχθεί και επί βασιλείας Ζογ, χωρίς να δίνονται περισσότερα στοιχεία, *ibid.* Ο Τεφίκ Μπόρια (Tefik Mborja) ήταν Γενικός Γραμματέας του αλβανικού Φασιστικού Κόμματος (PFSH), ο Ζεφ Καντέρε (σημ. Zef Kandarja) Έκτακτος Επίτροπος Κορυτσάς και ο Σκεντέρ Τσάμη (Skënder Çami) Αστυνομικός Διευθυντής Κορυτσάς. Ο Καντέρε σε τηλεγράφημά του στον Μουσολίνι που δημοσιεύτηκε στις 22 Απριλίου 1941 στις εφημερίδες Tomori και Giornale d' Italia, περιέγραψε τον ενθουσιασμό των κατοίκων της Κορυτσάς για την απελευθέρωση της πόλης από τη «βάρβαρη ελληνική καταπίεση» και «τον διακαή πόθο του αλβανικού λαού για την απελευθέρωση της Τσαμουριάς από την προαιώνια δουλεία», βλ. Βασίλειος Ζώγκος, *ό.π.*, σελ. 78.

⁶⁶⁶ ΙΑΥΕ, Έτος 1941, Φ. 1, Υποφ. 1, Αχρονολόγητο έγγραφο του Αντιπρόεδρου της Επιτροπής Βορειοηπειρωτικού Αγώνα Βορείου Ελλάδος Ι. Κοντούλη.

⁶⁶⁷ *Ibid.*

πρώτοι στη Δερβιτσάνη. Στην έκθεση του ο Θωμάς Λίλλης, περιγράφει την είσοδο των Ιταλών στο χωριό:

Μόλις ο στρατός του εχθρού έφθα(σε) ένα χιλιόμετρο περίπου κοντά στο σταυρό της Αγίας Παρασκευής, δια μίας πυροβόλα από όλα τα σημεία και κανόνια από την Καλλογοραντζή, της πυροβολαρχίας του αιμνήσου Βερσή, ήρχισαν να βάλουν. Τι ήτανε αυτό που έγινε, η φτωχή μου πέννα τουλάχιστον δεν ημπορεί να το περιγράψει. (...) Ο λοχαγός Αβδίκος εκράτησε τον λόγο του.(...) Γι' αυτό και δεν συνέβει τίποτε το αξιόλογον, από απόψεως πλατσκολογήματος.⁶⁶⁸

Οι Αλβανοί κατηγορούσαν τους Βορειοηπειρώτες ως υπευθύνους για τα δεινά που υπέστησαν από τον ελληνοϊταλικό πόλεμο και σε συνεργασία με στις ιταλικές αρχές, πολλοί μειονοτικοί φυλακίστηκαν εκ νέου για συνεργασία με τον ελληνικό στρατό. Τον Ιούλιο του 1941 στους Αγίους Σαράντα, οι Ιταλοί καραμπινιέροι συνέλαβαν έξι κατοίκους του χωριού Τσούκα για «ελληνικές πολιτικές πεποιθήσεις» και τους φυλάκισαν στις φυλακές του Μπουρέλι.⁶⁶⁹ Δεκαέξι μήνες μετά, οι κρατούμενοι απέστειλαν επιστολή που ζητούσαν την απελευθέρωσή τους και εξηγούσαν ότι η σύλληψη έγινε για «πολιτικές φιλοδοξίες και για λόγους βεντέτας», με αποτέλεσμα να μη μπορούν να συντηρηθούν οι οικογένειες τους.⁶⁷⁰ Ο *Jani Gjiergji*, με καταγωγή από την Παλάσα της Χιμάρας, στις 9 Απριλίου 1941 συνελήφθη και μεταφέρθηκε στις φυλακές Αυλώνας και αργότερα σε αυτές της Σκόδρας για φιλελληνικά και αντι-ιταλικά αισθήματα κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο.⁶⁷¹ Στις

⁶⁶⁸ Αρχείο ΙΒΕ, ΚΣΒ 08 (Αρχείο Κωνσταντίνου Σκενδέρη), *Μέτωπο Αμύνης Βορείου Ηπείρου*, Μέρος 1^ο, σσ. 2-3, αχρονολόγητο. Η έκθεση αποδίδεται στο Θωμά Λίλλη, δάσκαλο από τη Δερβιτσάνη. Αποτελείται από τρία μέρη και υπάρχει σφραγίδα εγγράφου με αριθμό εισερχομένου 70 και ημερομηνία 1/3/1978, χωρίς περαιτέρω στοιχεία ταυτοποίησης. Στην έκθεση περιγράφεται η κατάσταση της μειονότητας κατά την περίοδο 1941-1944 και αναφέρονται αναλυτικές πληροφορίες για τη δραστηριότητα των Βορειοηπειρωτών την περίοδο αυτή. Η χρήση του εγγράφου ως τεκμήριο πραγματοποιείται κριτικά, καθώς καταγράφονται στοιχεία που δεν μπορούν εύκολα να διασταυρωθούν. Παρόλα αυτά, κρίνεται σημαντικό να αποτυπωθούν περαιτέρω στοιχεία, ιδιαίτερα για την οργάνωση ΜΑΒΗ, καθώς ελάχιστα αυτοβιογραφικά τεκμήρια είναι διαθέσιμα στον ερευνητή.

⁶⁶⁹ AQSh, F. 152, V. 1942, D. 382, fl. 110, Copia del Telegramma a S. Ecc. Il Presidente, Burrel, 27/8/1942 XX. Τα ονόματα των συλληφθέντων είναι τα εξής: Spiro Dashi, Nino Turlla, Thoma Turlla, Kristo Qiriaqi, Grigor Gozhdari, Κοφο Gozhdari, όλοι αγρότες από το χωριό Τσούκα των Αγίων Σαράντα.

⁶⁷⁰ *Ibid.* Τελικά απελευθερώθηκαν την 29 Σεπτεμβρίου του 1942, στο AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 113, N. 01542, R. Questura di Argirokastro alla Direzione Generale di Polizia, *Spiro Dashi*, Argirokastro, 12.11.1942 XXI.

⁶⁷¹ Ο Jani Gjiergji συνελήφθη στις 3 Νοεμβρίου 1940 από τις ιταλικές αρχές και μεταφέρθηκε στο Ελβασάν και από εκεί (στις 25 Νοεμβρίου) στην Ιταλία (επαρχία Ascoli Piceno). Επέστρεψε στις 12 Φεβρουαρίου 1941 στην Αυλώνα, όπου είχε καταφύγει η οικογένειά του λόγω του πολέμου. Αποφυλακίστηκε τον Απρίλιο του 1942, βλ. AQSH, F.153, V.1942, D.382, fl. 1-4, 7-15. Ο Dragoj

φυλακές της Σκόδρας οδηγήθηκε και ο *Nikollaq Mano* (Νικόλαος Μάνος), συμβολαιογράφος από την Κορυτσά, για τη φιλική του στάση απέναντι στην ελληνική Διοίκηση.⁶⁷²

Οι Βορειοηπειρώτες ανέμεναν ότι μετά τη δυσμενή εξέλιξη του πολέμου, θα προσέλκυαν την προσοχή των ιταλικών αρχών. Λόγω των εξελίξεων που είχαν δρομολογηθεί, μεγάλος αριθμός ελλήνων μειονοτικών εγκατέλειψαν την Αλβανία, προκειμένου να αποφύγουν οποιασδήποτε μορφής διώξεις. Σύμφωνα με τον Αργυροκαστρίτη, χίλιοι επτακόσιοι και και πλέον Βορειοηπειρώτες ακολούθησαν τον ελληνικό στρατό κατά την επιστροφή του εντός των ελληνικών συνόρων, ενώ κατά τους μήνες Μάιο και Ιούνιο του 1941, περισσότεροι από τρεις χιλιάδες κατέφυγαν στην Ελλάδα.⁶⁷³

Την ασταθή κατάσταση που επικρατούσε εκμεταλλεύτηκε και η αλβανική Ορθόδοξη Εκκλησία, για να αντικαταστήσει ελληνόφιλους κληρικούς. Ορθόδοξοι ιερείς απομακρύνθηκαν από τις ενορίες τους και τοποθετήθηκαν ηγούμενοι σε μικρά μοναστήρια. Ο *Llazo Kusi*, ορθόδοξος ιερέας στο Πόγραδετς με καταγωγή από την Κορυτσά, τοποθετήθηκε ως ηγούμενος στο μοναστήρι της Αγίας Μαρίνης στο *Llëngë* (Λέγκα), ένα ορεινό χωριό του Πόγραδετς, επειδή συνεργάστηκε με την ελληνική Στρατιωτική Διοίκηση.⁶⁷⁴ Ιερείς κατηγορήθηκαν για φορολογικές παραβάσεις ή για τις φιλελληνικές τους εκδηλώσεις κατά την ελληνική κατοχή, όπως στην περίπτωση του ιερέα *Theodhul Plumbi*, ο οποίος ήταν επιφορτισμένος με καθήκοντα συλλογής φόρων στην Επισκοπή Αργυροκάστρου, κατηγορήθηκε για «ηθικά και πολιτικά» ζητήματα και τοποθετήθηκε ηγούμενος σε ένα μικρό μοναστήρι στην Πρεμετή.⁶⁷⁵ Επίσης

παραθέτει επιπλέον ονόματα αλβανών υπηκόων, δασκάλων στο επάγγελμα, που συνελήφθησαν από τις ιταλικές αρχές με την κατηγορία της «κακής στάσης απέναντι στους Ιταλούς»: Goli Dango, δάσκαλος στο Kaludh της Πρεμετής· Peço Stefani, δάσκαλος στο Limar της Malëshova· Marika Pantazi από το Δέλβινο. Επιπλέον οι: Marika Vaso από τη Νιβίτσα, Κοço Mosko από το Λιμπόχοβο, Grigor Muço και Misto Vrana από το Πικέρσι, Spiro Mëhilli από Salari Τεπελενίου, βλ. Nuri Dragoj, *op. cit.*, pp. 340-341.

⁶⁷² AQSH, F.153, V.1942, D.385, fl. 45, No. 011455, Kuestura Mbretnore e Korçës në Drejtoris Pergjithsme Policis, *Nikollaq Mano i tendjerit Jovan dhe Katerina lindur në Korçë më 1890, banues në rruggen Shen Gjergjit Nr. 18, noter publik*, Korçë, 7/7/1942 XX.

⁶⁷³ Νίκος Αργυροκαστρίτης, *ό.π.*, σελ. 157· Βασίλειος Ζώγκος, *ό.π.*, σελ. 77. Ο Κώνστας αναφέρει ότι ο αριθμός των προσφύγων Βορειοηπειρωτών μετά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο έφτασε τα πέντε χιλιάδες άτομα, «κατά το πλείστον άρρενα», βλ. Ηλίας Β. Κώνστας, *ό.π.*, σελ. 59.

⁶⁷⁴ AQSH, F. 152.2, V. 1941, D. 105, fl. 1-2, Nr. X524 Res, Ministrija të Mbrendëshme në Kishës Orthodhokse Autoqefale, *At Llazo Kusi të transferohet nga Pogradeci*, Tiranë, më 30 VII 1941 XIX· AQSH, F. 152.2, V. 1941, D. 105, fl. 4, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipnis P. T. Ministris së P. Të Mbrendëshme, *Mbi At Llazo Kusi*, Nr. 67/1, Tiranë, 4 VIII 1941 XIX.

⁶⁷⁵ AQSH, F. 152.2, V. 1941, D. 105, fl. 25, N-ri 377, Kisha Ortodhokse Autoqefale e Shqipnis P. T. Ministris së Drejtësisë, *Mbi At Theodhull Plumbin*, Tiranë, më 20 X.1941-XIX.

κατασχέθηκε η περιουσία του ιερέα της Κορυτσάς *Sotir Ilia*, ο οποίος κατηγορήθηκε για τη φιλελληνική στάση του κατά την περίοδο του πολέμου και το κήρυγμά του στην ελληνική γλώσσα.⁶⁷⁶

Υπήρχαν βέβαια και περιπτώσεις κατά τις οποίες ορθόδοξοι ιερείς αμείφθηκαν για τη στάση που τήρησαν κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου. Ο παπά Νικόλας από το Δέλβινο αμείφθηκε από την αλβανική Ορθόδοξη Εκκλησία για την «πατριωτική και εθνική» του στάση,⁶⁷⁷ όταν ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόφορος εισηγήθηκε στον υπουργό των Εσωτερικών *Bushati* ως ανταμοιβή την τοποθέτηση του παπά Νικόλα ως αναπληρωτή του επισκόπου στους Αγίους Σαράντα ή ως ηγούμενο στη μονή της Κάμενας Κακοδικείου (*Kamën*), κοντά στο Δέλβινο, μια από τις πλουσιότερες μονές του επισκοπής Αργυροκάστρου.⁶⁷⁸

Η επιστροφή των αλβανών εκτοπισμένων

Με τη συνθήκη ανακωχής που υπογράφηκε στις 23 Ιουλίου 1941, καθορίστηκαν οι όροι μεταξύ των ελληνικών και ιταλικών στρατιωτικών δυνάμεων. Σύμφωνα με αυτή, η Ελλάδα είχε την υποχρέωση να επιστρέψει άμεσα τους ιταλούς και αλβανούς αιχμαλώτους και κατόπιν η Ιταλία θα απελευθέρωνε τους συλληφθέντες Έλληνες (άρθρο 2).⁶⁷⁹ Στη συνθήκη δεν καθορίστηκε το μέλλον των Βορειοηπειρωτών εκτοπισμένων που κρατούνταν στη βόρεια Αλβανία και στην Ιταλία, διότι ήταν αλβανοί πολίτες και το μέλλον τους αποτελούσε εσωτερικό ζήτημα του ιταλικού κράτους.

⁶⁷⁶ AQSH, F. 152.2, V. 1941, D. 105, fl. 28, Nr. 2648, Ministrija të Mbrendëshme në Komisionit per Sekuestrime Pasurish të Qytetarevet qi kan Zhvillue Aktivitetet Anti-Kombëtar, *At Sotir Ilia*, Tiranë, më 20/X/41-XIX. Ο ιερέας Sotir Ilia κατά την περίοδο της ελληνικής Διοίκησης, αρνούσαν να μιλήσει την αλβανική γλώσσα και υποστήριζε στις συζητήσεις του με τους Αλβανούς ότι η Κορυτσά είναι ελληνική. Στο συγκεκριμένο έγγραφο εμφανίζεται για πρώτη φορά η «Επιτροπή για την κατάσχεση περιουσιακών στοιχείων πολιτών που πραγματοποίησαν αντι-εθνικές δραστηριότητες», η δραστηριότητα της οποίας δεν εντοπίστηκε σε άλλα έγγραφα κατά την έρευνα.

⁶⁷⁷ AQSH, F. 152.2, V. 1941, D. 105, fl. 18, Nr. 2383, Ministrija të Mbrendëshme në Kryesis së Kishës Orthodokse Autokefale, 24/IX/1941.

⁶⁷⁸ AQSH, F. 152.2, V. 1941, D. 105, fl. 21, N. 330, Kisha Ortodhokse Autoqefale e Shqipnis në Ministër i P. Të Mbrendëshem, Tiranë, 10 X.1941-XIX.

⁶⁷⁹ ASMAE, Affari Politici, Grecia, B. 26, Fasc. 1 [Trattamento prigionieri di Guerra (1940-43)], La convenzione per la Capitolazione, Salonicco, 23 Aprile 1941-XIX. Τον Αύγουστο του 1941, στην Ιταλία οι έλληνες αιχμάλωτοι ανέρχονταν στους 54 αξιωματικούς, 151 υπαξιωματικούς και 2333 στρατιώτες. Αναλυτικότερα: Servigliano: 137 υπαξιωματικοί, 2047 στρατιώτες, Montalbo: 50 αξιωματικοί, 17 στρατιώτες, Busseto:, 10 υπαξιωματικοί, 201 στρατιώτες, νοσοκομεία Ιταλίας: 4 αξιωματικοί, 4 υπαξιωματικοί, 68 στρατιώτες. Επιπλέον, για λόγους δημόσιας ασφάλειας, στην Ελλάδα παρέμειναν αιχμάλωτοι οι άντρες της Μεραρχίας Κρητών, αποτελούμενη από 12 αξιωματικούς, 29 υπαξιωματικούς και 1253 στρατιώτες, βλ. ASMAE, Affari Politici, Grecia, B.26, Sf. 62 (Trattamento Prigionieri di Guerra), *Situazione Numerica P.G. Greci al 15 Agosto 1941 XIX*.

Λίγες ημέρες μετά τη συνθηκολόγηση, η ιταλική Διοίκηση ζήτησε από την 9^η (Αλβανίας) και 11^η Στρατιάς (Ελλάδας) να αναλάβουν την επιστροφή των εκτοπισμένων και συλληφθέντων Αλβανών κατά την περίοδο της ελληνικής στρατιωτικής κατοχής της Αλβανίας.⁶⁸⁰ Το λιμάνι των Αγίων Σαράντα ήταν ο χώρος υποδοχής των εξόριστων Αλβανών από τα νησιά της Κέρκυρας,⁶⁸¹ Ζακύνθου,⁶⁸² και Κεφαλλονιάς.⁶⁸³ Οι Ιταλοί φρόντισαν για τις πρώτες ανάγκες και τους στέγασαν σε στρατόπεδα, όσων τα σπίτια ήταν μη κατοικήσιμα.⁶⁸⁴

Μεγάλος αριθμός εκτοπισμένων αλβανών υπηκόων επέστρεψε από τα νησιά του Αιγαίου. Στις 9 Μαΐου μεταφέρθηκαν οι πρώτοι τριακόσιοι είκοσι δύο αλβανοί κρατούμενοι από τη Μυτιλήνη στο Βόλο με γερμανικό σκάφος, όλοι κάτοικοι Πρεμετής, Ερσέκας και Λεσκοβικίου.⁶⁸⁵ Από το λιμάνι του Βόλου οι εκτοπισμένοι Αλβανοί μεταφέρονταν μαζικά στην Καλαμπάκα και από εκεί - μετά από έλεγχο των εγγράφων τους - προωθούνταν οδικώς ως το Μέτσοβο, όπου τους παραλάμβαναν οι ιταλικές Μονάδες για να τους επιστρέψουν στους τόπους διαμονής τους. Οι κρατούμενοι στη Μυτιλήνη υπολογίζονταν σε δύο χιλιάδες άτομα,⁶⁸⁶ ενώ ακόμη χίλιοι πεντακόσιοι Αλβανοί και Τσάμηδες μεταφέρθηκαν από τη Χίο στην Αθήνα.⁶⁸⁷

Πολλοί εκτοπισμένοι μεταφέρθηκαν οδικώς από τη Θεσσαλονίκη και συγκεντρώνονταν στο χωριό Καπεστίτσα, από όπου προωθούνταν από τις ιταλικές

⁶⁸⁰ AQSH, F. 161, V. 1941, D. 731, fl. 1, No 1711, Comando Superiore Forze Armate Albania-Ufficio Affari Civili al Comando della 9-11 Armata, *Albanesi internati in Grecia*, 27 Aprile 1941-XIX.

⁶⁸¹ AQSH, F. 161, V. 1941, D. 731, fl. 15, No 40/4, Comando Superiore Carabinieri Reali-Ufficio Servizio e Situazione alla R. Luogotenenza Generale, *Rimpatrio di Albanese internati in Grecia*, 9 Maggio 1941, Anno XIX. Στο έγγραφο αναφέρεται η επιστροφή διακοσίων αλβανών εκτοπισμένων και ο θάνατος τεσσάρων κρατουμένων από φυσικά αίτια. Ως λόγος εκτοπισμού αναφέρονται τα φιλοϊταλικά τους αισθήματα και το μουσουλμανικό θρήσκευμα. Εξάιρεση αποτελούν εκατόν ογδόντα Αλβανοί και Τσάμηδες οι οποίοι - αν και είχαν ελληνική υπηκοότητα - κρατούνταν στα χωριά Αργυράδες και Άγιος Νικόλαος της Κέρκυρας και ζήτησαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα με δικά τους έξοδα, βλ. AQSH, F. 161, V. 1941, D. 731, fl. 25, N. 41/86 seg., Comando Superiore Carabinieri Reali-Ufficio Servizio e Situazione alla R. Luogotenenza Generale, *Situazione del ciamuristi in Grecia*, Tirana, 11 Agosto 1941 XIX.

⁶⁸² AQSH, F. 161, V. 1941, D. 731, fl. 5, Telegramma No 00677, Tirana, li 13/5-XIX ore 20:30.

⁶⁸³ AQSH, F. 161, V. 1941, D. 731, fl. 66, Telespresso No 71, Ministero degli Affari Esteri a Comando Supremo, *Rimpatrio cittadini albanesi internati a Cefalonia*, Roma, 9 Agosto 1941 Anno XIX.

⁶⁸⁴ AQSH, F. 161, V. 1941, D. 731, fl. 19, Nr. 671/II res, Ministrija E. P. të Mbrendëshme, Zyra Politike dhe Personalit, *Zbarkimi në Portin Edda e 200 t' internuarve Shqiptarë, Mëkambësis së Përgj. të Madhëris së Tij Mbretit Perandor në Shqipni, Tiranë, më 21-V-41 XIX.*

⁶⁸⁵ AQSH, F. 161, V. 1941, D. 731, fl. 17, No 2111, Comando Superiore Forze Armate Albania-Ufficio affari civili alla Luogoten(ente). Gener(ale). di S.M il Re Imperatore, *Cittadini albanese internati dei greci*, 19 Maggio 1941-XIX.

⁶⁸⁶ *Ibid.*

⁶⁸⁷ AQSH, F. 161, V. 1941, D. 731, fl. 27, Ufficio Affari Civili al Consigliere Permanente Presso il Ministero delle Finanze, *Spesa rimpatrio albanesi e Ciamuristi internati in Grecia*, Tirana, li 31 Maggio 1941 XIX.

δυνάμεις προς τις οικίες τους. Στις 13 Μαΐου 1941 επέστρεψαν στην Καπεστίτσα εκατοντάδες Αλβανοί που φυλάσσονταν σε διάφορα κέντρα κράτησης στην Ελλάδα.⁶⁸⁸ Λίγες ημέρες μετά, με την άφιξη άλλων επτακοσίων εκτοπισμένων Αλβανών εμφανίστηκαν προβλήματα στη σίτιση και τη διαμονή.⁶⁸⁹ Στις 19 Μαΐου το Γραφείο της Τοποτηρητείας στην Κορυτσά ανέφερε ότι όλοι οι εκτοπισμένοι Αλβανοί του νομού Κορυτσάς είχαν επιστρέψει στις εστίες τους.⁶⁹⁰

Η επιστροφή των αλβανών εξόριστων από την Αθήνα γινόταν κάθε 10-15 ημέρες με πλοίο από το λιμάνι της Πάτρας, σε ομάδες των πενήντα έως εβδομήντα ατόμων.⁶⁹¹ Σύμφωνα με τα στοιχεία του ιταλού αντιπροσώπου στην Αθήνα, μέχρι τα τέλη Δεκεμβρίου είχαν επιστρέψει από την ελληνική πρωτεύουσα πάνω από επτακόσια άτομα.⁶⁹² Το Δεκέμβριο του 1941, πεντακόσια άτομα με καταγωγή από τη Χιμάρα και το Αργυρόκαστρο ζήτησαν την άμεση επιστροφή τους στην Αλβανία, διότι

⁶⁸⁸ AQSH, F. 161, V. 1941, D. 731, fl. 7, No 3562, Comando Superiore Forze Armate Albania-Ufficio "I" alla Luogotenenza Generale di S.M il Re Imperatore in Albania, 16 Maggio 1941/XIX.

⁶⁸⁹ AQSH, F. 161, V. 1941, D. 731, fl. 16, N. 43/148 di prot seg, Comando Superiore Carabinieri Reali dell' Albania a Commissariato Approvvigionamento e consume, *Profughi albanesi provenienti dalla Grecia*, Tirana, li 19 Maggio 1941 XIX.

⁶⁹⁰ AQSH, F. 161, V. 1941, D. 731, fl. 20, Telespresso N. 362, Ufficio Provinciale (Korça) alla Luogotenenza Generale, *Cittadini internati delle Autorita greche*, Korçe, 19 Maggio 1941 XIX.

⁶⁹¹ AQSH, F. 161, V. 1941, D. 731, fl. 99, Telespresso No. 3798, Regia Rappresentanza d' Italia per la Grecia a R. Luogotenenza Generale, *Rimpatrio cittadini albanesi dalla Grecia*, Atene, 20/9/1941 Anno XIX.

⁶⁹² Στο φάκελο υπάρχουν αρκετά διαβιβαστικά έγγραφα αλλά απουσιάζουν οι καταστάσεις με τα ονόματα των εκτοπισμένων Αλβανών. Παρόλα αυτά, διατηρούνται τα σήματα του ιταλού αντιπροσώπου στην Αθήνα προς το ιταλικό Γραφείο στην Πάτρα, όπου αναγράφεται η συχνότητα και ο αριθμός των ατόμων που μετακινούνται, αναλυτικά: AQSH, F. 161, V. 1941, D. 731, fl. 33, Ufficio Affari Civili al Comando Superiore dei CC.RR. dell' Albania, *Rimpatrio 38 cittadini albanese dalla Grecia*, Tirana, li 7 Giugno 1941 XIX· *ibid.*, fl. 57, Ufficio Affari Civili al Comando Superiore dei CC.RR. dell' Albania, *Rimpatrio di 72 albanese via Patrasso*, Tirana, li 31 Luglio 1941 XIX· *ibid.*, fl. 82, Ufficio Affari Civili al Comando Superiore dei CC.RR. dell' Albania, Tirana, li 18 Settembre 1941 XIX (86 άτομα)· *ibid.*, fl. 100, Telespresso No. 4047, Regia Rappresentanza d' Italia per la Grecia a R. Consolato d' Italia (Patrasso), Atene, 26 Sett. 1941 XIX (76 άτομα)· *ibid.*, fl. 106, Telespresso No. 4651, Regia Rappresentanza d' Italia per la Grecia a R. Consolato d' Italia (Patrasso), Atene, 11 Ottobre 1941 XIX (111 άτομα)· *ibid.*, fl. 103, Telespresso No. 4949, Regia Rappresentanza d' Italia per la Grecia a R. Consolato d' Italia (Patrasso), Atene, 20 Ottobre 1941 XIX (56 άτομα)· *ibid.*, fl. 105, Telespresso No. 5396, Regia Rappresentanza d' Italia per la Grecia a R. Consolato d' Italia (Patrasso), Atene, 30 Ottobre 1941 XX (63 άτομα)· *ibid.*, fl. 107, Telespresso No. 5772, Regia Rappresentanza d' Italia per la Grecia a R. Consolato d' Italia (Patrasso), Atene, 12 Novembre 1941 XX (61 άτομα)· *ibid.*, fl. 108, Telespresso No. 6104, Regia Rappresentanza d' Italia per la Grecia a R. Consolato d' Italia (Patrasso), Atene, 20 Novembre 1941 XX (65 άτομα)· *ibid.*, fl. 109, Telespresso No. 6583, Regia Rappresentanza d' Italia per la Grecia a R. Consolato d' Italia (Patrasso), Atene, 2 Dicembre 1941 XX (31 άτομα)· *ibid.*, fl. 111, Telespresso No. 6154, Regia Rappresentanza d' Italia per la Grecia a R. Consolato d' Italia (Patrasso), Atene, 6 Dicembre 1941 XX (26 άτομα)· *ibid.*, fl. 113, Telespresso No. 7251, Regia Rappresentanza d' Italia per la Grecia a R. Consolato d' Italia (Patrasso), Atene, 17 Dicembre 1941 XX (27 άτομα)· *ibid.*, fl. 114, Telespresso No. 7366, Regia Rappresentanza d' Italia per la Grecia a R. Consolato d' Italia (Patrasso), Atene, 21 Dicembre 1941 XX (30 άτομα).

αντιμετώπιζαν σοβαρό πρόβλημα διαβίωσης λόγω του λιμού.⁶⁹³ Κατόπιν συνεννόησης των στρατιωτικών Διοικήσεων Αλβανίας και Ελλάδος, τα άτομα μεταφέρθηκαν οδικώς μέσω Ιωαννίνων.⁶⁹⁴ Μέχρι τις αρχές του 1942 φαίνεται ότι είχε ολοκληρωθεί η επιστροφή των Αλβανών που κρατούνταν στην Ελλάδα.⁶⁹⁵

Για την υποβοήθηση των ιταλικών αρχών στην επιστροφή των εκτοπισμένων, τοποθετήθηκαν στην ιταλική αντιπροσωπεία στην Αθήνα δυο αλβανοί διπλωμάτες, ο *Costa Mexi* και ο *Costantino Mima*.⁶⁹⁶ Η αποστολή τους ήταν να βοηθήσουν στον επαναπατρισμό όλων των Αλβανών που βρίσκονταν στην Ελλάδα, με συνεργασία των ελληνικών αρχών και επιτόπια έρευνα. Μετά την ολοκλήρωση του έργου τους, θα ασχολούνταν με την επίλυση τυχόν προβλημάτων των αλβανών υπηκόων που κατοικούσαν στην Ελλάδα, αλλά και τα οικονομικά ζητήματα που σχετίζονταν με την καταπάτηση των περιουσιών τους.⁶⁹⁷

Παράλληλα με την επιστροφή των Αλβανών από την Ελλάδα, ξεκίνησε και η επάνοδος των αλβανών υπηκόων που είχαν εκτοπισθεί στην Ιταλία.⁶⁹⁸ Μεγάλος αριθμός ήταν Βορειοηπειρώτες, που είχαν συλληφθεί κατά την υποχώρησή του ιταλικού στρατού τον Νοέμβριο του 1940. Η επιστροφή τους πραγματοποιούνταν από το λιμάνι του Μπρίντιζι και από εκεί στο Δυρράχιο (βλ. έγγραφο υπ' αριθμ. 9 στο Παράρτημα).⁶⁹⁹ Όσοι επέστρεφαν στις οικίες τους είχαν την υποχρέωση να αναφέρουν την άφιξή τους στις πλησιέστερες αστυνομικές αρχές.

⁶⁹³ AQSH, F. 161, V. 1941, D. 731, fl. 110, *Rimpatriandi albanesi dalla Grecia*, Atene, 13 Dicembre 1941.

⁶⁹⁴ AQSH, F. 161, V. 1941, D. 731, fl. 120, No. 5036, Comando Superiore Forze Armate Albania alla Reale Luogotenenza Generale, *Rimpatrio della Grecia di 500 albanesi*, 25 Dicembre 1941 XX.

⁶⁹⁵ Από την έρευνα στο AQSH, δεν εντοπίστηκαν αναφορές για επιστροφές Αλβανών μετά τα τέλη του 1941.

⁶⁹⁶ AQSH, F. 161, V. 1941, D. 731, fl. 70, Telespresso No. 1904/41, Regia Rappresentanza d' Italia per la Grecia al Regio Ministero degli Affari Esteri, *Attività Ufficio Affari Albanese*, Atene, 7 Agosto 1941 Anno XIX.

⁶⁹⁷ *Ibid.* Σύμφωνα με το Νομοθετικό Διάταγμα (ΝΔ) υπ' αριθμ. 148 (ΦΕΚ Α' 192/11 Ιουνίου 1941 «Περί αποκατάστασης ζημιών επενεχθεισών εις Γερμανούς ή Ιταλούς υπηκόους»), καθορίστηκε η αποζημίωση των φυσικών και νομικών προσώπων των νικητριών δυνάμεων που επλήγησαν από τον πόλεμο. Τα ευεργετήματα του νόμου επεκτάθηκαν στους αλβανούς υπηκόους με το ΝΔ υπ' αριθμ. 301 (ΦΕΚ Α' 243/23 Ιουλίου 1941 «Περί εφαρμογής των διατάξεων του υπ' αριθμ. 148/1941 Νομ. Διατάγματος «Περί αποκατάστασης ζημιών επενεχθεισών εις Γερμανούς ή Ιταλούς υπηκόους» και διά τους Αλβανούς υπηκόους»), καθώς οι Αλβανοί θεωρήθηκαν σύμμαχοι των νικητών του πολέμου.

⁶⁹⁸ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 271-56 (Confinati Albanesi per Provincie). Σύμφωνα με τα στοιχεία του φακέλου, η διαταγή επιστροφής εκδόθηκε με το υπ' αριθμ. 71/04514/2037 τηλεγράφημα της 5^{ης} Μαΐου 1941, το οποίο όμως δεν εντοπίστηκε κατά την αρχειακή έρευνα.

⁶⁹⁹ *Ibid.* Στον πίνακα του Παραρτήματος αναγράφονται τα ονόματα αλβανών υπηκόων, στην πλειονότητά τους Βορειοηπειρώτες, που εντοπίστηκαν στον υπόψη φάκελο και κρατούνταν στις περιοχές Pistoia, Arezzo, Sienna, Viterbo, Aquila, Vicenza, Pesaro, Perugia, Macerata, Frosinone και

Οι παρακολουθήσεις

Από την άνοιξη του 1941 η ιταλική Διοίκηση προέβη σε συστηματική παρακολούθηση όλων όσων είχαν βοηθήσει τα ελληνικά στρατεύματα στον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Η Αστυνομική Διεύθυνση των Τιράνων έστελνε περιοδικά καταστάσεις με τα ονόματα όλων των εξόριστων που είχαν επιστρέψει στην Αλβανία ή όσων είχαν κρατηθεί τα διαβατήριά τους, ώστε να ενημερώσει τις Περιφερειακές Αστυνομικές Διευθύνσεις για να προβαίνουν σε έλεγχο των δραστηριοτήτων τους.⁷⁰⁰ Μάλιστα ζητούσε από τις αστυνομικές Διευθύνσεις να υποβάλλουν κάθε στοιχείο που είχαν στη διάθεσή τους («εξαντλητικές» πληροφορίες-*informazioni esaurienti*) για τήρησή τους στην Κεντρική Υπηρεσία Πολιτικών Αρχείων (*Casellario Politico Centrale*).⁷⁰¹

Παράλληλα, για την διεύθυνση και συλλογή των πληροφοριών, η ιταλική Διοίκηση οργάνωσε την υπηρεσία δημόσιας ασφάλειας (*Pubblica Sicurezza-PS*). Η υπηρεσία αποτέλεσε αυτόνομο τμήμα του Υπουργείου Εσωτερικών και είχε ως αποστολή την συλλογή και διαχείριση των πληροφοριών. Τον Φεβρουάριο του 1942, η υπηρεσία επανδρώθηκε από αξιωματικούς με επικεφαλής βαθμού υποστρατήγου (*Maggiore Generale Ispettore*),⁷⁰² ενώ τα χαμηλόβαθμα στελέχη της προέρχονταν από τους υπαξιωματικούς που υπηρετούσαν στο τμήμα Ασφαλείας της ιταλικής Αστυνομίας.⁷⁰³ Οι αξιωματικοί της PS υπάγονταν στους νομάρχες και τους δημάρχους των περιοχών που υπηρετούσαν (άρθρο 2).⁷⁰⁴

Το δίκτυο πληροφοριών δραστηριοποιούνταν κυρίως στα αστικά κέντρα των νομών Κορυτσάς και Αργυροκάστρου. Στο Αργυρόκαστρο η Ασφάλεια

Pergamo, συνολικά 102 άτομα. Σύμφωνα με τα στοιχεία του δίνει ο Agostinucci (βλ. Κεφάλαιο 2), υπάρχουν αρκετά ακόμη ονόματα Βορειοηπειρωτών που δεν έχουν έρθει στο φως και αποτελούν αντικείμενο περαιτέρω έρευνας.

⁷⁰⁰ AQSH, F.153, V.1942, D.382, fl. 271-272, n. 4002 di Prot C.S., Comando Superiore FF.AA. Albania alla Direzione Generale di Polizia, *Rilascio di lasciapassare a persone che debbono essere vigilate*, Tirana, li 30 Giugno 1942 XX.

⁷⁰¹ AQSH, F.153, V.1942, D.382, fl. 31, Direzione Generale di Polizia al R. Questure del Regno *Rilascio di passaporti a persone che debbono essere vigilate*, No 0746, Tirana, li 23 Maggio 1942-XX.

⁷⁰² Legge 26 Gennaio 1942, n. 39, *Istituzione del ruolo degli ufficiali del Corpo degli agenti di pubblica sicurezza e nuova tabella organica dei funzionari di pubblica sicurezza*, (GU n. 39 del 17-2-1942). Συνολικά η PS αριθμούσε 305 αξιωματικούς και 1878 υπαξιωματικούς. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ίδρυση της PS χρονικά πραγματοποιήθηκε λίγους μήνες μετά τη δημιουργία του ΚΚΑ (Νοέμβριος 1941).

⁷⁰³ Legge 17 Febbraio 1941, n. 61, *Aumento temporaneo dell'organico del Corpo degli agenti di pubblica sicurezza e di quello dei funzionari di pubblica sicurezza* (GU n. 48 del 25-2-1941). Σχεδόν το ήμισυ από τους 3500 υπαξιωματικούς ενσωματώθηκαν στην PS.

⁷⁰⁴ Legge 26 Gennaio 1942, n. 39, *op. cit.*

παρακολουθούσε όλους όσους προπολεμικά είχαν σχέσεις με το ελληνικό Υποπροξενείο ή εργάστηκαν σε αυτό.⁷⁰⁵ Αλλά και στην Κορυτσά, ο Αστυνομικός Διευθυντής *Skender Çami* διέταξε την εξακρίβωση των πληροφοριών, που ήθελαν Έλληνα πρώην Πρόξενο Κορυτσάς (χωρίς να κατονομάζεται) να εισήλθε κρυφά στην πόλη με δύο ακόμη άτομα.⁷⁰⁶ Απέστειλε μάλιστα κατάσταση με έντεκα άτομα που πιθανόν θα συναντούσε, ώστε να προβεί η αστυνομία σε προληπτικές συλλήψεις και εκτοπίσεις στο εσωτερικό της Αλβανίας ή στην Ιταλία.⁷⁰⁷ Αλλά και στο Δυρράχιο, η ιταλική αστυνομία παρακολουθούσε Βορειοηπειρώτες που φαίνεται να είχαν επιδείξει φιλελληνικά συναισθήματα.⁷⁰⁸

Οι προληπτικές συλλήψεις συχνά είχαν διπλό στόχο: να εκφοβίζουν τους συλληφθέντες, αλλά και να εξομαλύνουν την πολιτική κατάσταση στο εσωτερικό των πόλεων. Τον Αύγουστο του 1942 οι ιταλικές Αρχές συνέλαβαν και απέστειλαν στην Ιταλία οκτώ κατοίκους της Κορυτσάς, οι οποίοι «ήταν επικίνδυνοι για τη δημόσια ασφάλεια ως γραικομάνου».⁷⁰⁹ Ένα μήνα αργότερα, προτάθηκε η επιστροφή τους,

⁷⁰⁵ AQSh, F. 153, V. 1942, D. 385, fl. 5, No 01328, R. Questura Argirocastro alla Direzione Generale di Polizia, *Personne che hanno avuto contatti con legazioni e personalita politiche Stati nemici*, Argirokastro, 13 Giugno 1942-XX. Στην κατάσταση περιγράφεται η δράση πέντε Βορειοηπειρωτών και η σχέση τους με το ελληνικό Υποπροξενείο. Σύμφωνα με το έγγραφο, αυτοί ήταν: Thanas Mano (31 ετών) από Δερβιτσάνη, μάγειρας του Υποπροξενείου Αγίων Σαράντα, Papadopoulo Giorgio (34 ετών), από Δερβιτσάνη, γραμματέας του Υποπροξενείου Αργυροκάστρου από το 1931 μέχρι το 1936, μετά εργάστηκε στο ελληνικό Προξενείο των Σκοπίων (Σερβία), η μητέρα του κατοικούσε στη Δερβιτσάνη χωρίς να υπάρχουν πληροφορίες για το πού βρίσκεται και οι Saim Vasil (49 ετών) από Δερβιτσάνη, τραπεζικός υπάλληλος (σημ. πρόκειται για τον Βασίλη Σαχίνη, από το Αργυρόκαστρο), Dhiamanti Jani (32 ετών) από Δερβιτσάνη, δικηγόρος και Jani Dado (57 ετών) από Αργυρόκαστρο, γραμματέας της Μητρόπολης Αργυροκάστρου, όλοι προσωπικοί φίλοι του πρώην Υποπροξένου Αργυροκάστρου (δεν κατονομάζεται στο έγγραφο).

⁷⁰⁶ AQSh, F. 153, V. 1942, D.385, fl. 2, R. Questore di Koritza alla Regia Prefettura, *Attivita antialbanese*, No 001, Korçe, li 1/6/1942-XX. Για τα ονόματα των ελλήνων Προξένων της Κορυτσάς, βλ. το άρθρο του Κώστας Αθ. Μάρη στην εφημερίδα «Λαϊκό Βήμα», *Το ελληνικό Προξενείο Κορυτσάς (13 Απριλίου 1925-28 Οκτωβρίου 1940)*, Αρ. Φύλλου 448 (9)/20 Σεπτεμβρίου 2017 και 449 (10)/24 Οκτωβρίου 2017.

⁷⁰⁷ AQSh, F. 153, V. 1942, D.385, fl. 2, R. Questore di Koritza alla Regia Prefettura, *Attivita antialbanese*, No 001, Korçe, li 1/6/1942-XX. Στο συνημμένο έγγραφο αναφέρονται τα ονόματα των: Koçi Bezhani, Pandeli Nova, Dhimosten Poci, Llazi Papajani, Sotir Sugari, Vasil Kondi, Gaqo Bellovada, Dhimitri Polena, Prof. Konda, Doni Samsuri, Teli Samsuri.

⁷⁰⁸ AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 44, N. 702 Div.III, R. Questura di Durazzo alla Direzione Generale di Polizia, *Kiço Jacubini fu Andrea e fu Maria, nato a Nivic Bubar (Porto Edda) di anni 40, residente a Durazzo, ex confinato-sospetto politico*, Durrës, me 19/2/1942 XX.

⁷⁰⁹ AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 165, Telegramma No. 0039/5, Direttore Generale Policizia Stamati alla Regia Questura Brindisi, Korça, li 26 Agosto 1942 XX. Τα ονόματα των εξορισθέντων ήταν: Demosten Poçi, Kristaq Faver, Petrak Jankulla, Thoma Zhusti, Gaqi Bellovoda, Jani Kondulli, Koçi Bezhani, Pandeli Nova. Φαίνεται ότι την τακτική αυτή στην Κορυτσά την εφαρμόζαν σε αναγνωρίσιμα πρόσωπα της πόλης. Συγκεκριμένα, ο Koçi Bezhani ήταν ιδιοκτήτης του καφενείου «Kristal» στην Κορυτσά, βλ. AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 259, Nr. 011152, Kuestura Mbretnore e Korçës në Drejtoris Përgjithëshme Të Policisë, Korçë, më 5/11/1942 XX, ο Kristaq Faver (γεννηθείς το 1882) ήταν γνωστό ότι είχε συνεργαστεί με τον ελληνικό στρατό στους Βαλκανικούς Πολέμους και ήταν υπέρμαχος της ένωσης με την Ελλάδα, βλ. AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 218, Luogotenenza Generale di S. M.

καθώς η πολιτική κατάσταση είχε ομαλοποιηθεί και η επιστροφή τους θα προκαλούσε «καλή εντύπωση» στους κατοίκους της Κορυτσάς.⁷¹⁰

Επιτέον, οι ιταλικές αρχές παρακολουθούσαν πλήθος εμπόρων, λόγω της δυνατότητάς τους να μετακινούνται στο εσωτερικό της Αλβανίας αλλά και των σχέσεών τους με την Ελλάδα. Ο *Miho Martoroulo*, από το Κακοδίκι, κάτοικος Αγίων Σαράντα, παρακολουθούνταν για τη δράση του, αν και είχε «καλή συμπεριφορά, χωρίς ποινικό μητρώο». Είχε όμως το προφίλ παρακολούθησης: ελληνόφιλος, που είχε ακολουθήσει τον ελληνικό στρατό στην Ελλάδα τον Απρίλιο του 1941, κομμουνιστής και χριστιανός ορθόδοξος.⁷¹¹ Το ίδιο συνέβη με τον *Pandeli Papamihal* από την Κορυτσά, κάτοικο Αργυροκάστρου, ο οποίος ως έμπορος ηλεκτρικών συσκευών ταξίδευε συχνά στη κεντρική και βόρεια Ιταλία. Σύμφωνα με την αναφορά της Αστυνομίας, στην περιοχή του Αργυροκάστρου ο *Papamihail* είχε σχέσεις με «γραικόφιλα» στοιχεία, όπως τον *Nico Fero*.⁷¹² Συχνά προωθούσε τις ιδέες του για διάδοση της ελληνικής γλώσσας ως την επίσημη γλώσσα του νομού Αργυροκάστρου.⁷¹³ Αλλά και στην Κορυτσά, η αστυνομία παρακολουθούσε τον έμπορο *Dhimitri Ingjilizi*, ο οποίος είχε ακολουθήσει τα ελληνικά στρατεύματα και επέστρεψε στην Κορυτσά την 14 Ιουνίου του 1941.⁷¹⁴

Γενικότερα, οποιαδήποτε σχέση με την Ελλάδα, όπως η ομιλία της ελληνικής γλώσσας, οι γάμοι αλβανών υπηκόων με Ελληνίδες ή τα εκδηλωμένα φιλελληνικά συναισθήματα, αποτελούσε αντικείμενο παρακολούθησης και συχνά αφορμή για τη στέρηση του διαβατηρίου ή την εκ νέου φυλάκιση.⁷¹⁵ Οι κατηγορίες που

il Re Imperatore in Albania alla Direzione Generale di Polizia, *Kristaq Faber fu Kosta e di Fille, nato a Voskopoja (Korça) il 15/11/1882, albanese*, Tirana, li 27 luglio 1942 XX, ενώ οι Petrak Jankulla και Jani Kondulli ήταν γιατροί, βλ. AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 138, Kuestura Mbrëtnore e Korçës në Drejtoris Përgjithshme Policis, Korçë, më 21/3/1942 XX.

⁷¹⁰ AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 172, Telegramma No. 0039/9, Direttore Generale Polizia (Stamati) per Presidenza Consiglio Ministri et Ministero Interno, Korça, li 8 Settembre 1942 XX.

⁷¹¹ AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 107, R. Questura No 3 alla Direzione Generale di Polizia No I, *Rilascio dipassaporto a persone che debbono essere vigilate*, No 0966, 3/8/1942 XX. Ο

⁷¹² AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 135, N.543, Servizio Informazioni Esercito, Ufficio «I» Albania alla Direzione Centrale di Polizia, *Pandeli Papamihal*, 29.I.1942 XX.

⁷¹³ *Ibid.*

⁷¹⁴ AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 254, No 0658, R. Questura di Korça al Direzione Generale di Policia, Korçe, 8/7/1942-XX.

⁷¹⁵ AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 2, Επιστολή του Jani Gjergji στον Mustafa Merlika Kruja, Scutari, 12/1/1942 XX. Ο Gjergji είχε συλληφθεί και το 1939 με την κατηγορία της κατασκοπίας.

απαγγέλλονταν, αναφέρονταν σε φιλελληνική στάση, κατοχή ελληνικής σημαίας,⁷¹⁶ αλλά κυρίως κατασκοπία.⁷¹⁷

Στις 3 Μαρτίου 1942 οι ιταλικές αρχές εξέδωσαν διαταγή, σχετικά με την επιστροφή των διαβατηρίων όλων όσων είχαν συλληφθεί κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο:

Έχει διαπιστωθεί ότι σε άτομα που στο παρελθόν παρείχαν πληροφορίες εναντίον μας, έχουν χορηγηθεί διαβατήρια για ξένες χώρες, συμπεριλαμβανομένης και την Ιταλίας. (..) είναι απαραίτητο (...) να παρακολουθήσουμε τις δραστηριότητες αυτών, για να μην υπάρχει η δυνατότητα εξουσιοδότησης για το εξωτερικό, χωρίς την έγκριση του εν λόγω Γραφείου.⁷¹⁸

Στην περίπτωση του *Vangjel Gjyli*, από την Πολύτσανη, κάτοικο του χωριού Σκόζα (επαρχία Αυλώνας), η αστυνομία διατηρούσε επιφυλάξεις για την επιστροφή του διαβατηρίου. Σύμφωνα με την αναφορά της Αστυνομικής Διεύθυνσης Αυλώνας, ο *Gjyli* εκδήλωσε φανερά τα φιλελληνικά του αισθήματα, μετά την ιταλική οπισθοχώρηση.⁷¹⁹ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αναφορές της αστυνομίας, οι οποίες επικεντρώνονταν στο επίπεδο της εκπαίδευσης ως παράγοντα επικινδυνότητας, τα προσωπικά χαρακτηριστικά και την ικανότητά του υπόπτου να αναπτύξει πρωτοβουλίες και αντικαθεστωτική δραστηριότητα.⁷²⁰

Την προσοχή των ιταλικών αρχών προσέλκυσαν όλοι όσοι είχαν εκδηλώσει φιλελληνικά αισθήματα κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ήδη, από τους πρώτους μήνες μετά την υποχώρηση του ελληνικού στρατού, στο στόχαστρο των Αρχών Ασφαλείας βρέθηκε το σύνολο σχεδόν των ελληνόφιλων αλβανών υπήκοων, ανεξαρτήτως του

⁷¹⁶ AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 114, Telegramma No 01439, Questura Argirokastro, 14/9/1942. Την 12 Σεπτεμβρίου 1942 συνελήφθη από τους καραμπινιέρους ο Stavro Lilo, 75 ετών, από το Ανω Λάμποβο Αργυροκάστρου, στο σπίτι του οποίου βρέθηκε και κατασχέθηκε η ελληνική σημαία.

⁷¹⁷ AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 246, No 0538, R. Questura di Korça al Direzione Generale di Polizia, Korçe, 13/5/1942-XX· *ibid.*, fl. 249, No 011550, R. Questura di Korça al Direzione Generale di Polizia, Korçe, 9/7/1942-XX· *ibid.*, fl. 252, No 011138, R. Questura di Korça al Direzione Generale di Polizia, Korçe, 9/7/1942-XX. Τα ονόματα δεν αναφέρονται για ευνόητους λόγους.

⁷¹⁸ AQSH, F.153, V.1942, D.382, fl. 6, Direzione Generale di Polizia al R. Questure del Regno, *Rilascio di passaporti a persone che debbono essere vigilate*, No 0746, Tirana, li 3 Marzo 1942-XX.

⁷¹⁹ AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 23, N. 01470, Regno Questura Valona në Drejtoris së Përgjithëshme të Policis, *Lëshim pasaportash personave që duhet të jenë të mbi kqyrur*, Tiranë, 11 Maj 1942-XX.

⁷²⁰ “Pa ndonji kultur arsimore” (καμία μόρφωση), βλ. AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 23, N. 01470, Regno Questura Valona në Drejtoris së Përgjithëshme të Policis, *Lëshim pasaportash personave që duhet të jenë të mbi kqyrur* Tiranë, 11 Maj 1942-XX.

τόπου που δραστηριοποιούνταν και της διάκρισής τους από το αλβανικό κράτος (ελληνόφωνοι, ορθόδοξοι Αλβανοί, βλάχοι). Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο *Alexander Hobdari* (Αλέξανδρος Χομπτάρης), κάτοικος Δυρραχίου, ο οποίος παρόλο που δεν συναναστρεφόταν με ριζοσπαστικά στοιχεία, παρακολουθούνταν διότι ήταν ζωγκιστής και ορθόδοξος, έγγαμος με Ελληνίδα, στην οικία του οποίου μιλούσαν ελληνικά και τον οποίο η σχετική αναφορά χαρακτηρίζει απλώς ως «χριστιανό ορθόδοξο».⁷²¹ Αλλά και στην περιφέρεια Αργυροκάστρου παρακολουθούνταν συστηματικά αλβανοί «γραικόφιλοι», όπως ο *Marsut Shino* από το Δέλβινο⁷²² και ο *Haxhi Shaqir* από το *Varfaj* του Δελβίνου.⁷²³

Ο κρατικός μηχανισμός παρακολουθούσε στενά τις περιπτώσεις Βορειοηπειρωτών που ασκούσαν κομμουνιστική προπαγάνδα, καθώς αναπτυσσόταν το κομμουνιστικό κίνημα. Ο Σπύρος Τζιάς (*Xhai Spiro*) από τα Σωφράτικα, ο οποίος εργάστηκε ως δάσκαλος σε ελληνικό σχολείο και αργότερα ως υπάλληλος του ταχυδρομείου Αργυροκάστου, παρακολουθούνταν από τις αστυνομικές αρχές όταν μετέβη στο Δυρράχιο για εργασιακούς λόγους.⁷²⁴ Αλλά και στη Χιμάρα, οι ιταλικές αρχές παρακολουθούσαν δεκαέξι ύποπτους Βορειοηπειρώτες που είχαν αναπτύξει

⁷²¹ AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 32, N. 01583, Kuestura e Durrësit në Drejtorisë së Përgjithëshem të Policisë, *Hobdari Aleksandër i të ndyerit Jovan*, Durrës, 8/IX/1942-XX. Ο Αλέξανδρος Χομπτάρης (1888-1960) γεννήθηκε στα Τίρανα από οικογένεια βλάχων εμπόρων που είχε εγκατασταθεί στα Τίρανα από τον 18^ο αιώνα. Μετά τις σπουδές του στην Αθήνα επέστρεψε στα Τίρανα και έθεσε τα θεμέλια της εκβιομηχάνισης του της αλβανικής οικονομίας, ιδρύοντας εργοστάσιο σαπυνοποιίας (1914), μελιού (1919), αλκοόλ (1922) και εργοστάσιο πάγου και αναψυκτικών (1924). Το 1925 ίδρυσε στο Δυρράχιο την καπνοβιομηχανία STAMLES, ενώ το 1927 ίδρυσε την εταιρεία SITA, που ανέλαβε την παραγωγή και την πώλησή αλατιού σε ενιαία τιμή σε ολόκληρη την Αλβανία. Η κυβέρνηση Zog παρεχώρησε στην εταιρεία SITA την εκμετάλλευση του ηλεκτροφωτισμού της πόλης των Τιράνων και την ολοκλήρωση των ηλεκτρικών εγκαταστάσεων της πόλης, βλ. Dhimiter Beduli, *Kodiku i kishës së Shen Prokopit të Tiranës*, Tiranë, Botim i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë, 1997, p. 47. Ο Beduli στο βιβλίο του αποφεύγει να αναφέρει ότι το 1946 το σύνολο της περιουσία του Αλέξανδρου Χομπτάρη κρατικοποιήθηκε και το 1951 συνελήφθη και καταδικάστηκε για πέντε χρόνια ως «εχθρός του λαού», βλ. τη συνέντευξη του Nasi Hobdari στο <https://memorie.al/en/the-family-that-opened-the-first-factories-in-albania-in-1914-by-alexander-president-of-the-chamber-of-commerce-in-1921-and-consul-of-japan-to-other-hobdars-european-graduates-who-were-imprisoned/> (προσβάσιμο στις 26 Σεπτεμβρίου 2021).

⁷²² AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 91, No 0707, R. Questura di Argirokastro a Direzione Generale di Polizia, *Esito informazioni*, 20 Maggio 1942 XX.

⁷²³ AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 92, No 0700, R. Questura di Argirokastro a Direzione Generale di Polizia, *Haxhi Shaqir fu Mehmet nato nel 1898 nel Villaggio Varfaj di Delvino, di professione contadino*, 20 Maggio 1942 XX.

⁷²⁴ AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 101, N 809, R. Questura di Argirokastro alla R. Questura Durazzo, *Xhai Spiro di Harallampit e di Kostanda, nato a Sofratika nel 1917 - sospetto politico*, Argirokastro, li 7/7/1942 XX. Ο Σπύρος Τζιάς χαρακτηρίζεται ως «γραικόφιλος» και με κομμουνιστικές ιδέες, ακολούθησε τον ελληνικό στρατό κατά την οπισθοχώρηση και επέστρεψε την 17 Ιανουαρίου του 1942 από τον Πειραιά. Ο Τζιάς το 1943 εντάχθηκε στα μειονοτικά τάγματα και συνεργάστηκε με τους αλβανούς κομμουνιστές.

αντικαθεστωτική δράση, τονίζοντας μάλιστα την ανάγκη να ληφθούν επείγοντα μέτρα για την αντιμετώπιση της κομμουνιστικής προπαγάνδας.⁷²⁵

Γενικότερα, οι ιταλικές αναφορές ταύτιζαν την αντικαθεστωτική δράση με τις κομμουνιστικές ιδέες, κάτι που συχνά δεν ίσχυε. Στο Δέλβινο δρούσε ο *Ismail Golemi*, από το Κουρβελέσι, κάτοικος του χωριού Προγκί, ο οποίος αν και μουσουλμάνος στο θρήσκευμα, είχε συνεργαστεί με τις ελληνικές αρχές κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο.⁷²⁶ Ο *Golemi* μετά τον πόλεμο είχε μεταφερθεί στα Τίρανα αλλά αποφυλακίστηκε, αφού - όπως λεγόταν - πλήρωσε πολλά χρήματα.⁷²⁷ Σύμφωνα με ιταλικό δελτίο πληροφοριών, οι αξιωματούχοι και οι εργαζόμενοι του Δέλβινου, ιδιαίτερα οι δάσκαλοι, δέχονταν την κομμουνιστική προπαγάνδα. Ο *Golemi* διατηρούσε σχέσεις με έναν από τους πιο ενεργούς κομμουνιστές δασκάλους, τον *Nexhemi Ballka*, αδερφό του εξόριστου κομμουνιστή *Gali Ballka*.⁷²⁸ Φέρεται επίσης να είχε επαφές με τον πρόεδρο της κοινότητας Κακοδικίου, γνωστού για τη στάση του απέναντι στο καθεστώς.⁷²⁹

Η ύπαρξη της κομμουνιστικής δραστηριότητας στην Αλβανία - που σταδιακά εξελίχθηκε σε μείζον πρόβλημα - ήταν ήδη γνωστή στις ιταλικές αρχές από το 1939 και διώκονταν συστηματικά. Σε έκθεση του διοικητή της Ασφάλειας του νομού Τυράνων *Pandeli Papalilo* προς τον εισαγγελέα του Στρατοδικείου, αναφέρεται η δράση των κομμουνιστικών πυρήνων των Τυράνων και ο τρόπος με τον οποίο διεξήγαγαν την προπαγάνδα και διακινούσαν οπλισμό.⁷³⁰ Στην πολυσέλιδη έκθεση του

⁷²⁵ AQSh, F. 153, V. 1942, D. 385, fl. 7, No 01459, Il V. Direttore Generale di Polizia alla R. Questura di Valona, *Himara-Indagini riservate*, 11.6.1942 XX. Στην κατάσταση αναγράφονται οι εξής: Milo Spiro Milo-αρχηγός, Savo Lazari, Kosma Kallushi di Jani, Κοζο Sokrat Vezi, Jorgji Stefo Guma, Spiro Leonidha Qiriçi, Qimo Hilë Qiriçi, Jorgji Kiço Skura-κομμουνιστής στην Ελλάδα, Milto Jani Kullushi-κομμουνιστής από τότε που ήταν φοιτητής στην Ελλάδα, Janaq Irakli Gjoni-δάσκαλος ελληνικής γλώσσας, Gjikë Kokaveshi, Jorgji Margerit Andruçi-κομμουνιστής στη Γαλλία το 1927, Maria Pano Veizi-δασκάλα στο Κηπαρό, Damiano Bollano-κομμουνιστής, Pija Likoka-δάσκαλος ελληνικής γλώσσας, Pipi Jorgji Simo.

⁷²⁶ AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 84, No 01459, Direttore General di Polizia al Sig. Questore di Argirokastro, *Attivita comunista e dinquenza commune a Delvine*, 25.5.1942 XX.

⁷²⁷ *Ibid.*

⁷²⁸ AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 85, No 16 di Prot Ris, R. Questura di Argirokastro alla Direzione Generale di Polizia, *Attivita comunista Ballka Nexhemi*, Argirokastro, li 6/10/1942.

⁷²⁹ AQSh, F. 153, V. 1942, D. 382, fl. 84, No 01459, Direttore General di Polizia al Sig. Questore di Argirokastro, *Attivita comunista e dinquenza commune a Delvine*, 25.5.1942 XX. Στην περίπτωση του *Golemi* φαίνεται η δυσκολία των ιταλικών αρχών να διακρίνουν τους αλβανούς εθνικιστές από τους κομμουνιστές, τουλάχιστον στη χρονική αυτή περίοδο. Ο *Golemi*, αν και είχε σπουδάσει στην Ιταλία, είχε αντισταθεί στην ιταλική εισβολή τον Απρίλιο του 1939 στους Αγίους Σαράντα. Αργότερα ο *Golemi* έγινε μέλος του αλβανικού εθνικιστικού κινήματος.

⁷³⁰ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 191/1, Sf. Organizzazione terrorista in Albania, R. Questura di Tirana al Procuratore Militare della maestro del Re Imperatore Tribunale Militare delle

Papalilo αποκαλύπτονται πολλά ονόματα αλβανών υπηκόων, μεταξύ αυτών και πολλών Βορειοηπειρωτών, οι οποίοι σχεδίαζαν τρομοκρατικές ενέργειες στα Τίρανα και οργανώναν το κομμουνιστικό κίνημα.⁷³¹ Μεταξύ άλλων, αναφέρονται οι *Hasan Reçi, Prof. Yeznel Hekali* και *Hamdi Frasheri*, οι οποίοι με την έναρξη των Βαλκανικών πολέμου είχαν καταφύγει στη Γιουγκοσλαβία και αφού επέστρεψαν, ήρθαν σε επαφή «με στοιχεία του εξτρεμιστικού εθνικιστικού κόμματος με την ιδέα ενός κοινού ιδεώδους, να πολεμήσουν το καθεστώς που εκφράζει η κυβέρνηση, πιστή στην Ιταλία».⁷³²

Σημαντικό ακόμη στοιχείο της έκθεσης αποτελεί ο εντοπισμός των δύο σέρβων απεσταλμένων του Κομμουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας (ΚΚΓ) *Porovic* και *Mugosa*, οι οποίοι είχαν αποσταλεί από την *Komintërn* για να οργανώσουν το ΚΚΑ και

FF.AA. Unificate, *Organizzazione terroristica-comunista.-Arresti e denuncia di compartecipi*, Tirane, 25 Maggio 1942 XX. Ο Pandeli Papalilo (55 ετών) ήταν χριστιανός ορθόδοξος από το Λεσκοβίκι της Κορυτσάς και διορίστηκε ως διοικητής της Διεύθυνσης Ασφάλειας Τιράνων από το Μάρτιο του 1942. Από νεαρός συμμετείχε στην πολιτική ζωή της Αλβανίας. Στον πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο ήταν μέλος ομάδας ατάκτων που πολέμησε εναντίον των Τούρκων και το 1915-18 εναντίον των Αυστριακών. Εργάστηκε ως αστυνομικός στην Κορυτσά και την Αυλώνα, ενώ διετέλεσε και έπαρχος (*sottoprefetto*) σε διάφορες περιοχές της Αλβανίας, μεταξύ των οποίων και η Χιμάρα. Όταν ανέλαβε τα καθήκοντά του στα Τίρανα, δέχθηκε δολοφονική επίθεση στο σπίτι του από αλβανούς κομμουνιστές, από την οποία τραυματίστηκε ελαφρά ενώ ο γιός του Στέφανος, 13 ετών, σώθηκε από θαύμα όταν μια σφαίρα τον χτύπησε στο κεφάλι. Ο Papalilo διατηρούσε στενές σχέσεις με τον τότε ιταλό Γενικό Πρόξενο (Console Generale) Salvatore Meloni, ήταν πιστός στο φασιστικό καθεστώς και σφοδρός αντικομμουνιστής, βλ. ACS, Ministero Interno, Direzione Generale Pubblica Sicurezza, B.3, *Papalilo Pandeli-Questore di Tirana*, Tirana, 20.5.1943 XXI. Το 1948, μαζί με τον Sotir Kosmo, από την Κορυτσά, ίδρυσε το Σύνδεσμο «Themistokli Gjermeni», που αποτελούνταν από Κορυτσαίους διαμένοντες στην Ιταλία, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης...*, ό.π., τ. 2^{ος}, Ν. 2, σελ. 83.

⁷³¹ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B.191/1, Sf. *Organizzazione terrorista in Albania*, R. Questura di Tirana al Procuratore Militare della maestro del Re Imperatore Tribunale Militare delle FF.AA. Unificate, *Organizzazione terroristica-comunista.-Arresti e denuncia di compartecipi*, Tirane, 25 Maggio 1942 XX, p. 8 et passim. Αξίζει να αναφέρουμε το όνομα του δημοσιογράφου Δημήτρη Φάλου (του Γκίκα και της Αθηνάς), ο οποίος συνελήφθη στο σπίτι του Pandi Grabocka, από την Κόρυτσα, στην οποία είχε διαφύγει. Σύμφωνα με τον Papalilo: «δεν υπάρχει αμφιβολία για τη συμμετοχή του Falu στο κομμουνιστικό κόμμα, επειδή το όνομά του βρέθηκε στα αρχεία του κόμματος και εμφανίζεται συχνά στα πρακτικά των συνεδριάσεων της Κεντρικής Επιτροπής. Αυτός επιπλέον, ήταν ήδη γνωστός στην αστυνομία της Κόρυτσας ως ανατρεπτικό στοιχείο και ήταν ύποπτος για την πρόσφατη διανομή ανατρεπτικών φυλλαδίων στην πόλη». Ο Φάλος επίσης εμφανίζεται τον Αύγουστο του 1934 ως εκπρόσωπος της Κορυτσάς (μαζί με τον Ali Kelmendi και τον Ymer Dishnica), σε μυστική σύσκεψη για τη δημιουργία του ΚΚΑ, βλ. Ana Lalaj, Dorian Koçi et. al., *E Majta. Mendim Politik/Profil Biografike*, Tiranë, Friedrich-Ebert-Stiftung, 2020, fq. 34. Το ενδιαφέρον είναι ότι τον Φεβρουάριο του 1944 ο Δημήτρης Φάλος ήταν ο επίσημος απεσταλμένος του προέδρου του Συμβουλίου Αντιβασιλείας και ηγέτη του Εθνικού Μετώπου της Αλβανίας Midhat Frashëri στη Θεσσαλονίκη, για να διαπραγματευτεί με τον συνταγματάρχη Χρυσοχόου μια ένωση της Αλβανίας με την Ελλάδα υπό τύπου δυαδικού ελληνοαλβανικού κράτους, βλ. Αθανάσιος Χρυσοχόου, ό.π.

⁷³² ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B.191/1, Sf. *Organizzazione terrorista in Albania*, R. Questura di Tirana al Procuratore Militare della maestro del Re Imperatore Tribunale Militare delle FF.AA. Unificate, *Organizzazione terroristica-comunista.-Arresti e denuncia di compartecipi*, Tirane, 25 Maggio 1942 XX, p. 5.

διέμεναν στο σπίτι του *Shyqyri Këllesi*.⁷³³ Σύμφωνα με τον *Papalilo*, το σπίτι του *Këllesi* αποτελούσε το κέντρο προπαγανδας του Κομμουνιστικού Κομματος, αφού μέσα σε μία υπόγεια κρύπτη φυλασσόταν οπλισμός και προπαγανδιστικό υλικό:

Η αναζήτηση είχε ευνοϊκό αποτέλεσμα, επειδή σε ένα υπόγειο δωμάτιο, που βρισκόταν κάτω από το υπνοδωμάτιο, διαπιστώθηκε ότι το έδαφος δεν ήταν πολύ συμπίεμένο. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε ανασκαφή και μετά την αφαίρεση περίπου τριάντα πέντε εκατοστών γης, διαπιστώθηκε η ύπαρξη ξύλινου καλύμματος σκεπασμένου με ύφασμα. Μόλις σηκώθηκε ένα από τα σανίδια, εντοπίστηκε υπόγειο χωρητικότητα περίπου οκτώ κυβικών μέτρων, διέθετε ηλεκτρικό σύστημα φωτισμού και στο οποίο μπορούσε κανείς να εισέλθει μέσω μυστικής πόρτας με σκάλες. Στην αποθήκη βρέθηκαν και κατασχέθηκαν πολυάριθμα πολεμικά όπλα (...), μια βιβλιοθήκη που αποτελούνταν από πολλές συλλογές κομμουνιστικού περιεχομένου, μια πολύ μεγάλη ποσότητα προπαγανδιστικών κομμουνιστικών φυλλαδίων που αναπαραγόταν με γραφομηχανές, εκτυπώσεις και χειρόγραφα και μεγάλος αριθμός γεωγραφικών και τοπογραφικών χαρτών. Τα χειρόγραφα αναφέρονταν στην προπαγανδιστική δραστηριότητα και την οργάνωση του κομμουνιστικού κόμματος.⁷³⁴

⁷³³ *Ibid.*, p. 21. Σύμφωνα με την έκθεση, οι δύο απεσταλμένοι του ΚΚΓ εντοπίστηκαν στις 8 Μαΐου 1942 στο σπίτι του 23χρονου *Këllesi* στα Τίρανα, και αναφέρονται μόνο με τα μικρά τους ονόματα (*Dushan* και *Mladin*), διότι οι Ιταλοί δεν γνώριζαν ακόμη τα ακριβή τους στοιχεία, *ibid.*, p. 25. Είχαν όμως πληροφορίες ότι προηγουμένως διέμεναν στο σπίτι του *Zef Ndoja*, *ibid.*, p. 26. Οι δύο Γιουγκοσλάβοι βρίσκονταν στην Αλβανία από τα τέλη του 1941 ως απεσταλμένοι του ΚΚΓ, για την οργάνωση του ΚΚΑ. Ο *Xoxha* έχει διαφορετική άποψη για την αποστολή των δύο Γιουγκοσλάβων, καθώς υποστηρίζει ότι η δημιουργία του ΚΚΑ ήταν αποτέλεσμα της βούλησης των αλβανών κομμουνιστών και όχι Γιουγκοσλαβικής καθοδήγησης, βλ. *Enver Xóτζα, Οι Τιτοϊκοί..., ό.π.*, σσ. 23-24. Πάντως στο συνέδριο του Μπερατίου τον Οκτώβριο του 1944, σημαντικά μέλη του πολιτικού Γραφείου του ΚΚΑ, όπως οι *Liri Gega* και *Pandi Kristo* εξέφρασαν τις ευχαριστίες τους στους Γιουγκοσλάβους *Poropen* και *Mungosa*, για την βοήθειά τους στην ίδρυση του Κόμματος, βλ. *Paolin Kola, The Myth of Greater Albania*, New York, NY University Press, 2003, pp. 25-27.

⁷³⁴ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B.191/1, Sf. Organizzazione terrorista in Albania, R. Questura di Tirana al Procuratore Militare della maestro del Re Imperatore Tribunale Militare delle FF.AA. Unificate, *Organizzazione terroristica-comunista.-Arresti e denunzia di compartecipi*, Tirane, 25 Maggio 1942 XX, pp. 21-22. Στο γεγονός της σύλληψης των δύο απεσταλμένων του ΚΚΓ αναφέρεται και ο *Dedijer*, λέγοντας ότι κατά τη σύλληψή τους εντοπίστηκαν σημειώσεις από τις συνομιλίες των δύο αντρών με τους ηγέτες των κομμουνιστικών ομάδων της Αλβανίας, που κατασχέθηκαν από την ιταλική αστυνομία, βλ. *Vladimir Dedijer, op. cit.*, p. 9.

Πολλά από τα χειρόγραφα που εντοπίστηκαν ήταν στη σλαβική γλώσσα, που αποδείκνυαν τη στενή σχέση των Γιουγκοσλάβων με τη δημιουργία του ΚΚΑ. Ο *Paralilo* στην έκθεσή του αναφέρει:

Μεταξύ των εγγράφων του κέντρου του κομμουνιστικού κόμματος, βρέθηκαν πολυάριθμα χειρόγραφα σε σλαβική γλώσσα εξαιρετικής σημασίας, επειδή αποδεικνύουν με κατηγορηματικό τρόπο ότι το Αλβανικό Κομμουνιστικό Κόμμα υποστηρίχτηκε στην ανατρεπτική του δράση από ξένους και έδρασε με εντολές ξένων, οι οποίοι εκμεταλλευόμενοι επιδέξια το αρνητικό περιβάλλον, εύκολους νεανικούς ενθουσιασμούς, ψεύτικες ουτοπίες και εθνικιστικές αρχές, είχε καταφέρει σε σύντομο χρονικό διάστημα να προσελκύσει πολλά στοιχεία και να χτίσει στην Αλβανία μια καλά πλαισιωμένη και πειθαρχημένη οργάνωση με παρακλάδια σε όλους τους τομείς της ζωής της χώρας.⁷³⁵

Από τα χειρόγραφα προέκυπτε ότι το ΚΚΑ ήταν σε στενή σχέση με τους κομμουνιστές της Σερβίας και του Μαυροβουνίου, οι οποίοι με τη σειρά τους ήταν σε επαφή με βρετανούς συνδέσμους. Μάλιστα, σε δύο από αυτά τα χειρόγραφα, αναφερόταν η συμφωνία με βρετανό πρόξενο και με δύο ή τρεις βρετανούς συνδέσμους που επρόκειτο να φτάσουν στο Ούλτσιν του Μαυροβουνίου και τη Σκόδρα.⁷³⁶

Οι πρώτες αλβανικές ομάδες αντίστασης

Με το τέλος του ελληνοϊταλικού πολέμου η ιταλική Διοίκηση είχε την υποχρέωση να διαχειριστεί την ανασυγκρότηση των δομών του αλβανικού κράτους. Η Αλβανία είχε ενσωματώσει περιοχές του Κοσόβου, της Δίβρας και του Μαυροβουνίου εντός των συνόρων της, γεγονός που δημιουργούσε περισσότερες απαιτήσεις σε στρατιωτικές δυνάμεις, προκειμένου να διαχειριστεί τα ζητήματα ασφάλειας.⁷³⁷ Τα πληθυσμιακά μεγέθη των νέων περιοχών ήταν κάθε άλλο παρά μικρά: η Αλβανία το 1941 αριθμούσε περίπου ένα εκατομμύριο κατοίκους, ενώ η περιοχή του Κοσόβου

⁷³⁵ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B.191/1, Sf. Organizzazione terrorista in Albania, R. Questura di Tirana al Procuratore Militare della maestro del Re Imperatore Tribunale Militare delle FF.AA. Unificate, *Organizzazione terroristica-comunista.-Arresti e denuncia di compartecipi*, Tirane, 25 Maggio 1942 XX, p. 31.

⁷³⁶ *Ibid.*, p. 32.

⁷³⁷ Giovanni Villari, "Il Sistema di occupazione...", *op. cit.*, pp. 116-122. Για την ιταλική πολιτική στο ζήτημα του Κοσόβου, βλ. Luca Micheletta, "Italy, greater Albania, and Kosovo 1939-1943", *Nuova rivista storica*, vol. 97, No. 2, May 2013, pp. 521-542.

περίπου πεντακόσιες χιλιάδες κατοίκους και της Δίβρας διακόσιες χιλιάδες κατοίκους.⁷³⁸

Ωστόσο, το διακύβευμα του ελληνοϊταλικού πολέμου για τους Αλβανούς, δηλαδή η ενσωμάτωση της Τσαμουριάς, δεν είχε πραγματοποιηθεί. Οι Ιταλοί γνώριζαν ότι μια τέτοια απόφαση θα γινόταν δύσκολα αποδεκτή από τους Έλληνες, γεγονός που θα δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα στη διατήρηση της δημόσιας τάξης στην περιοχή της Ηπείρου. Τον Οκτώβριο του 1941 ο διοικητής των Καραμπινιέρων στην Ελλάδα σε υπόμνημά του προς τον *Mussolini* ανέφερε την αντίδραση του γιαννιώτικου πληθυσμού, όταν αλβανοί Τσάμηδες άρχισαν να διαδίδουν την επικείμενη ενσωμάτωση της Ηπείρου στην Αλβανία:

Η είδηση, που εξαπλώθηκε γρήγορα, προκάλεσε ένα εμφανές συναίσθημα στον τοπικό πληθυσμό, ο οποίος εκδηλώνεται με επιφύλαξη στις ιταλικές δυνάμεις, σε μια σαφή διαίρεση μεταξύ (Ιταλών) στρατιωτών και ελληνικών στοιχείων και σε μια έντονη ψυχρότητα των σχέσεων μεταξύ τους. Οι συνέπειες αυτής της κυβερνητικής απόφασης - εάν οι ειδήσεις είναι βάσιμες - δεν μπορούν να εκτιμηθούν, αλλά θεωρείται σκόπιμο να επισημανθεί ότι η ηρεμία που υπήρχε μέχρι στιγμής στην περιοχή, που παρέμεινε για τόσο χρονικό διάστημα και οφείλεται στην ισορροπημένη δράση των ιταλικών στρατιωτικών αρχών, σίγουρα θα υποστεί σοβαρή αναστάτωση, καθώς βλάπτει το εθνικό συναίσθημα του πληθυσμού της πόλης, που αποτελείται από 14.500 Έλληνες, 2.500 Ισραηλίτες και περίπου 160 μουσουλμάνους με τουρκική καταγωγή και άλλες αμελητέες μειονότητες.⁷³⁹

Ο διοικητής των Καραμπινιέρων συνέδεε άμεσα την ήπια στάση του ηπειρώτικου λαού απέναντι στους Ιταλούς με τις καλές συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί στην περιοχή, μετά την συνθηκολόγηση του ελληνικού στρατού. Παράλληλα, θεωρούσε ότι μια ενσωμάτωση της Ηπείρου στην Αλβανία θα δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα στα ιταλικά στρατεύματα:

⁷³⁸ AUSAC, B. 83, Fasc. 83.10, Anno 1942/1943, N. 133/5, Comando Carabinieri Reali del Comando Superiore FF.AA. Albania al Comando Generale dall' Arma dei CC. RR, *Organizzazione territoriale dell' Arma nel Dibranno e Kossovo*, 22/a, 11-10-1941, Anno XIX.

⁷³⁹ AUSSME, H-9, B.11, Sf. Promemorie-Notizie della Grecia, 8-VIII/2-XII-1941, *Promemoria per il Duce*, 2 Ottobre 1941-XIX.

Αυτός ο πληθυσμός ελπίζει ότι μετά τη νίκη των δυνάμεων του Άξονα θα παραμείνει ενωμένος στην Ελλάδα· χάνοντας μια τέτοια πιθανότητα, θα προτιμούσε την ιταλική κυβέρνηση, με ιταλικούς νόμους και ιταλούς αξιωματούχους, αλλά δεν θα προσαρμοζόταν ποτέ στην από κοινού ζωή με τον αλβανικό λαό, με τον οποίο χωρίζεται από το αιώνιο φυλετικό μίσος, καθώς και από τη διαφορά θρησκείας και πολιτισμού. Μία ενδεχόμενη ενσωμάτωση της πόλης των Ιωαννίνων και των γύρω περιοχών στην Αλβανία θα επιδεινώσει ακόμη περισσότερο την περίπλοκη κατάσταση των στρατευμάτων μας όσον αφορά την ασφάλεια των μεταφορών, την προμήθεια και την ασφάλεια των ίδιων των στρατευμάτων (...)⁷⁴⁰

Αλλά και ο ιταλός διοικητής του XXV ΣΣ Στρατηγός *Rossi* θεωρούσε ότι μία ένωση της Ηπείρου με την Αλβανία δεν θα ήταν σε καμία περίπτωση ευπρόσδεκτη από τον ελληνικό πληθυσμό.⁷⁴¹ Σε αναφορά του προς την Ανώτατη (Ιταλική) Στρατιωτική Διοίκηση Ελλάδος ο *Rossi* εξηγούσε τους λόγους για τους οποίους η περιοχή της Ηπείρου θα έπρεπε να παραμείνει στην Ελλάδα. Ο ιταλός διοικητής είχε επανειλημμένα αναφέρει από τον Ιούλιο του 1941 ότι «η ένωση θα σήμαινε την υποταγή των Ελλήνων σε μία κατώτερη φυλή, που θα ήταν προσβλητική για την Ελλάδα».⁷⁴² Επίσης φοβόταν ότι μια τέτοια ένωση «θα μετέφερε σε αυτά τα εδάφη τη δολοπλόκα και νωθρή νοοτροπία ορισμένων αλβανικών κύκλων» και ότι, λόγω του γεγονότος ότι η Αλβανία βρισκόταν πρωτίστως στα χέρια των μουσουλμάνων, θα προέκυπτε έξαρση του φυλετικού και θρησκευτικού μίσους μουσουλμάνων και Ελλήνων προς όφελος των μουσουλμάνων, με έμφαση στη λεηλασία και την αντεκδίκηση. Ο φόβος αυτός εξηγούσε τη θέληση των Τσάμηδων να διατηρήσουν τα όπλα τους.⁷⁴³

⁷⁴⁰ *Ibid.*

⁷⁴¹ ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 78, Pos. 56/19, Bande armate nei territori occupati, N. 88, Comando del XXVI Corpo Armata al Comando Superiore Forze Armate Grecia, *Bande Armate e situazione politica*, 3 Agosto 1941-XIX, p. 4. Η αναφορά προέρχεται από το διοικητή του XXVI ΣΣ Στρατηγό Gloria (εκτελούσε προσωρινά τα καθήκοντα του Στρατηγού Rossi), το οποίο στα τέλη Ιουλίου του 1941 ενσωμάτωσε τα τμήματα του XXV ΣΣ.

⁷⁴² *Ibid.*

⁷⁴³ *Ibid.* Πράγματι σύμφωνα με την ίδια αναφορά, οι Τσάμηδες μετά τον πόλεμο ζήτησαν να διατηρήσουν τα όπλα τους με το πρόσχημα ότι προστάτευαν τα κοπάδια τους, επειδή σε μεγάλο μέρος τους ασχολούνταν με την κτηνοτροφία. Οι Ιταλοί το επέτρεψαν, καθώς θεωρούνταν «μια συνήθεια και μια παράδοση που εξυπηρετούσε την ανάγκη της ζωής και της άμυνας». Παρόλα αυτά, γνώριζαν ότι κάποιοι από αυτούς εξακολουθούσαν να διατηρούν τους ηθικούς και κοινωνικούς κανόνες της αντεκδίκησης και των αντιποίνων, *ibid.*, p. 3.

Προκειμένου να παρακάμψουν την αλβανική δυσαρέσκεια για τη διατήρηση της περιοχής της Ηπείρου στην ελληνική επικράτεια, οι Ιταλοί επιδίωξαν να ζωντανέψουν τα φιλοϊταλικά αισθήματα των Αλβανών, με την απονομή τιμητικών διακρίσεων σε όσους συμμετείχαν στην εισβολή στην Ελλάδα. Η επίδοση πολεμικού σταυρού στρατιωτικής αξίας σε Αλβανούς, ήταν κάτι που οι ιταλοί αξιωματικοί επέκριναν στις μεταξύ τους συζητήσεις.⁷⁴⁴ Σημείωναν μάλιστα ότι ήταν νωρίς να παραχωρηθούν διακρίσεις σε πόλεις που καταλήφθηκαν από τον ελληνικό στρατό, καθώς ακόμη δεν είχε αποδειχθεί η συνεργασία και πειθαρχία των κατοίκων τους.⁷⁴⁵ Κατέκριναν την απονομή τιμητικών διακρίσεων σε Αργυρόκαστρο και Κορυτσά, διότι θεωρούσαν ότι οι πόλεις αυτές ήταν οι πλέον αντι-ιταλικές σε ολόκληρη την Αλβανία. Στην επιστολή του ιταλού διπλωμάτη *Corrias*⁷⁴⁶ προς τον *Jacomoni*, ο πρώτος σημειώνει χαρακτηριστικά:

Την περίοδο της ελληνικής κατοχής επέδειξαν την καλύτερη υποδοχή στον εχθρό. Στην Κορυτσά την επόμενη ημέρα μετά την ελληνική κατοχή η αεροπορία μας είδε και φωτογράφησε όλα τα σπίτια με ελληνικές σημαίες. Στο Αργυρόκαστρο ο πληθυσμός επέδειξε την καλύτερη φιλοξενία στα εχθρικά στρατεύματα, επιτρέποντάς τους να μείνουν στα σπίτια τους αντί να συλληφθούν. Καταλήγω στο συμπέρασμα ότι εάν θελήσατε να βρείτε τον τρόπο να ζωντανέψετε τα φιλοϊταλικά αισθήματα ανθρώπων που πολέμησαν με τον εχθρό, δεν θα το καταφέρετε με αυτά τα μέσα, που έχουν διαδώσει και διαδίδουν όλο και περισσότερο το μίσος μεταξύ του στρατού και του φασισμού.⁷⁴⁷

Πράγματι, δύο χρόνια μετά την ένωση των δύο κρατών, οι ιταλικές υποσχέσεις για ανεξαρτησία και ανάπτυξη είχαν καταρρεύσει. Σύμφωνα με τις ιταλικές αναφορές, οι Αλβανοί διαμαρτύρονταν για τον μεγάλο αριθμό των Ιταλών που εγκαθίσταντο στην Αλβανία, για το διορισμό ιταλών διευθυντών στα σχολεία και για τις αλλαγές που

⁷⁴⁴ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 196/1, 01/8345/7955, Corrias al Jacomoni, Roma, 15 Ottobre 1942, Anno XX.

⁷⁴⁵ *Ibid.*

⁷⁴⁶ Ο Angelino Corrias υπηρετούσε στο Υφυπουργείο Αλβανικών Υποθέσεων (Sottosegretariato per gli Affari Albanesi) από το 1939, ως επικεφαλής του 3^{ου} Γραφείου (Ufficio III), υπεύθυνος για θέματα τύπου, πολιτισμού και τουρισμού. Περισσότερα στοιχεία για το έργο του Corrias στην Αλβανία, βλ. Francesco Corrias, *Un diplomatico italiano del 900: L' Ambasciatore Angelino Corrias, 1903-1977*, Catanzaro, Rubbettino, 2003, pp. 75-94.

⁷⁴⁷ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 196/1, Sf. Omer Fortuzzi, 01/8345/7955, Corrias al Jacomoni, Roma, 15 Ottobre 1942, Anno XX (informazioni 26 Settembre 1942).

επέβαλαν στις συνθήξεις και τα ήθη τους.⁷⁴⁸ Υποστήριζαν ότι δεν ήταν ικανοποιημένοι από τα έργα υποδομής και την πρόοδο που είχε επιτευχθεί, καθώς επέβαλαν τον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής, ενώ από τα κατακτηθέντα εδάφη μόνο αυτά του Κοσόβου τους αφορούσαν, αφού «η Τσαμουριά δεν ήταν αλβανική και ενδιαφέρει μόνο τον *Xhemil Dino* που έχει εκεί την περιουσία του».⁷⁴⁹ Όσον αφορά τον φασισμό, ισχυρίζονταν ότι είναι εναντίον στη νοοτροπία τους, καθώς μέχρι τώρα οι Αλβανοί ήταν ενωμένοι, χωρίς να ανήκουν σε κάποια παράταξη.⁷⁵⁰

Σημαντικό αντίκτυπο στη στάση των Αλβανών απέναντι στους Ιταλούς ήταν η έλλειψη τροφίμων και η καθυστέρηση του έργου της αποκατάστασης των καταστροφών του πολέμου. Το καλοκαίρι του 1942 στην Αυλώνα, που αποτελούσε και ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια εισαγωγής προϊόντων στην Αλβανία, η τιμή του σίτου αυξήθηκε ραγδαία και από 220 αλβ. φράγκα/100 κιλά τον Μάιο ανέβηκε στα 320 τον Ιούλιο και 380 τον Σεπτέμβριο.⁷⁵¹ Σοβαρή ήταν ακόμη η έλλειψη κοινωνικών δομών, ενώ η οργάνωση του Φασιστικού Κόμματος ήταν ανύπαρκτη.⁷⁵² Αναφορικά με την αποκατάσταση των καταστροφών του πολέμου, στην περιοχή της Αυλώνας «ενάμιση χρόνο μετά το τέλος των επιχειρήσεων, δεν έχει δοθεί μία αποζημίωση, δεν έχει αποκατασταθεί ένα σπίτι».⁷⁵³ Οι κάτοικοι γυρνούσαν «πεινασμένοι και

⁷⁴⁸ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 196/1, Sf. Relazioni del Ministero dell' Interno sulla Situazione in Albania, N. 500.366, Ministero dell' Interno al Ministero degli Affari Esteri, *Relazioni Informativi 27 Novembre 1941*, Roma, 6 Gennaio 1942 XX,

⁷⁴⁹ *Ibid.* Ο Xhemil Dino που διορίστηκε από την ιταλική Διοίκηση ως Ύπατος Αρμοστής (Alto Commissario) της Θεσπρωτίας, διατηρούσε μεγάλες εκτάσεις στην περιοχή της Πρέβεζας. Ήταν παντρεμένος με την κόρη του τότε πρωθυπουργού της Αλβανίας, Shefket Verlaci, και είχε ισχυρή επιρροή στην περιοχή της Πρέβεζας μέσω των συγγενών του. Ο διοικητής της XXVI ΣΣ Στρατηγός Gloria θεωρούσε ότι η ανάληψη ενός τέτοιου υψηλού αξιώματος από τον Xhemil Dino θα οδηγούσε σε ένα δεσποτικό καθεστώς με την ανάδειξη των συγγενών του σε ανάλογες θέσεις και σε επακόλουθες πράξεις αντεκδίκησης. Για το λόγο αυτό, δεν ήταν ευπρόσδεκτος στην περιοχή, βλ. ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi, Pacco 78, Pos. 56/19, Bande armate nei territori occupati, N. 88, Comando del XXVI Corpo d' Armata al Comando Superiore Forze Armate Grecia, *Bande Armate e situazione politica*, 3 Agosto 1941-XIX, pp. 5-6.

⁷⁵⁰ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 196/1, Sf. Relazioni del Ministero dell' Interno sulla Situazione in Albania, N. 500.366, Ministero dell' Interno al Ministero degli Affari Esteri, Roma, 6 Gennaio 1942 XX, *Relazioni Informativi*, 27 Novembre 1941.

⁷⁵¹ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 191/1, Sf. Relazione sulla situazione politico-economica della Provincia di Valona, N. di Prot 1549 Pos. A. 1. Ris, Ufficio Provinciale della Luogotenenza in Valona alla Reale Luogotenenza Generale, Tirana, Ottobre 1942. XX, p. 5.

⁷⁵² *Ibid.*, p. 12. Ο νομάρχης φέρνει σαν παράδειγμα ότι η στροφή προς την αλβανική κοινωνία δεν πρέπει να γίνει μόνο στην Αυλώνα και τα Τίρανα, αλλά και στο Brataj, όπου οι κάτοικοι ζούσανε μέσα στις λάσπες, στη Χιμάρα, το Βούνο και το Σεβάστερ, θεωρώντας προφανώς ότι βρίσκονταν στην ίδια κακή κατάσταση.

⁷⁵³ *Ibid.*, p. 9.

ημίγυμνου», λόγω έλλειψης κρατικής βοήθειας για την ανοικοδόμηση των σπιτιών τους.⁷⁵⁴

Η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη στην υπόλοιπη χώρα. Η κακή οικονομική κατάσταση, ο πληθωρισμός και η έλλειψη αγαθών στα χωριά οδήγησαν στη συγκρότηση συμμοριών που λυμαίνονταν την ύπαιθρο, ιδιαίτερα της νότιας Αλβανίας. Οι ομάδες αυτές αποτελούνταν συχνά από λιποτάκτες και φυγόδικους του πολέμου, οι οποίοι ήταν σε θέση να προμηθευτούν με ευκολία όπλα και πυρομαχικά.⁷⁵⁵

Για τον καλύτερο διοικητικό έλεγχο του κράτους, οι Ιταλοί κατήργησαν το Υφυπουργείο Αλβανικών Υποθέσεων (*Sottosegretariato per gli Affari Albanesi*), που υπαγόταν στο Υπουργείο Εξωτερικών.⁷⁵⁶ Σε επιχειρησιακό επίπεδο, δημιουργήθηκαν προβλήματα στη λειτουργία του σώματος των караμπινιέρων, καθώς με τη λήξη του πολέμου έχασε τη διοίκηση των τμημάτων που διοικούσε.⁷⁵⁷ Η τήρηση της τάξης στην ύπαιθρο της νότιας Αλβανίας, γινόταν από τη λεγεώνα της Αυλώνας, η οποία είχε αρκετά μεγάλο αριθμό Αλβανών στη σύνθεσή της.⁷⁵⁸ Ο αριθμός αυτός αυξανόταν συνεχώς, καθώς το Νοέμβριο του 1941 ζήτησαν να ενταχθούν χίλιοι τετρακόσιοι ακόμη νέοι Αλβανοί στο Σώμα.⁷⁵⁹ Δύο από τα έξι τάγματα караμπινιέρων, το 13^ο στο Κόσοβο και το 4^ο στη Δίβρα, δεν επαρκούσαν για τη φύλαξη των βιομηχανικών περιοχών και μεταλλείων του βορρά και συνεχώς ενισχύονταν από τις λεγεώνες Τιράνων και Αυλώνας.⁷⁶⁰ Μέχρι τα τέλη του 1942, οι ιταλικοί σταθμοί (*stazioni*)

⁷⁵⁴ *Ibid.*, pp. 9-10.

⁷⁵⁵ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 191/1, Sf. Relazioni del Ministero dell' Interno sulla Situazione in Albania, Telespresso No 39638, Luogotenenza Generale di S.M. il Re Imperatore in Albania al R. Ministero degli Affari Esteri, *Situazione interna*, Tirana, 21 Set 1942 XX, p. 4.

⁷⁵⁶ Regio Decreto 3 Agosto 1941, n. 1048, *Soppressione del Sottosegretariato di Stato per gli affari albanesi*, Gazzetta Ufficiale n. 233 del 2-10-1941.

⁷⁵⁷ AUSAC, B. 83, F. 83.13, Anno 1940/1943, 31/2-2, Corpo Armato di Polizia d'Albania (Pratica PASCALI Francesco fu Giuseppe) al Comando della Legione Terr(itoria)le dei Carabinieri, Roma, 8 Gennaio 1951, (allegato no. 4, N. 2128, Comando Superiore Forze Armate Albania al Comando Superiore dei CC. RR Albania, 22 Maggio 1941 XIX). Σύμφωνα με τη διαταγή υπ' αριθμ. 10 της 22 Μαΐου 1941, η περιοχή της νότιας Αλβανίας έπαψε να αποτελεί ζώνη επιχειρήσεων και δεν υπαγόταν πλέον στο σώμα των Καραμπινιέρων τα τμήματα της Αστυνομίας (Corpo di Polizia), Συνοριακής Αστυνομίας (Guardia di Finanza), Αστυνομίας Οδών (Milizia Albanese della Strada) και Δασοφυλακής (Milizia Forestale), *ibid.*, allegato 2.

⁷⁵⁸ Η Λεγεώνα Αυλώνας είχε δύναμη 175 Αξιωματικών (84 Αλβανοί), 939 Υπαξιωματικών (341 Αλβανοί) και 4363 στρατιώτες (2479 Αλβανοί), βλ. AUSAC, B. 80, F. 80. 4, Anno 1940/1941, N. 104/2, Comando Superiore Carabinieri Reali FF.AA Albania al Comando Superiore Forze Armate Albania, Tirana, 18 Maggio 1941 XIX, (Allegato n. 2)

⁷⁵⁹ Tomori, N. 285, *Komanda e Legjionit të Karabinierë Mbretnore shpall konkurs për nxënës karabinierë*, 20 Nëntor 1941 XX.

⁷⁶⁰ AUSAC, B. 83, F. 83.10, Anno 1942/1943, N. 133/5, Comando Carabinieri Reali del Comando Superiore FF.AA. Albania al Comando Generale dall' Arma dei CC.RR, *Organizzazione territorial dell' Arma nel Dibranno e Kossovo*, 22/a, 11-10-1941, Anno XIX. Το 13^ο Τάγμα Καραμπινιέρων στο

εγκατέλειψαν την ύπαιθρο και απομονώθηκαν στα μεγάλα χωριά (*tenenza*).⁷⁶¹ Οι αλβανοί καραμπινιέροι εγκατέλειψαν τους σταθμούς τους και οι περισσότεροι ενώνονταν με τους αντάρτες.⁷⁶²

Οι ένοπλες συμπλοκές και τα σαμποτάζ στις φάλαγγες του ιταλικού στρατού δεν άργησαν να ξεκινήσουν. Μικρές ομάδες ανταρτών πραγματοποιούσαν επιθέσεις και δολιοφθορές, δημιουργώντας νευρικότητα στον ιταλικό στρατό και ανασφάλεια στις στρατιωτικές μετακινήσεις. Τα γεγονότα αυτά ξεφεύγανε από τα συνηθισμένα περιστατικά παρανομίας, και κυρίως του ληστρικού φαινομένου, που - κατά τους Ιταλούς - ήταν ενδογενή στην Αλβανία.⁷⁶³ Η αντίδραση των Αλβανών στην ιταλική παρουσία εκφραζόταν μεταξύ άλλων με τις δολοφονίες ιταλών αξιωματούχων και αλβανών συνεργατών τους.⁷⁶⁴

Επιπλέον, ο αριθμός των επιθέσεων κλιμακωνόταν επικίνδυνα και ακολουθούσαν εισαγόμενες πρακτικές. Τα μεμονωμένα περιστατικά δολιοφθορών σε άμαξες φορτωμένες με υλικά, σε μικρές αποθήκες εύφλεκτων υλικών και σε τηλεφωνικά καλώδια, πήραν τη μορφή οργανωμένων εγκληματικών ενεργειών, όπως την καταστροφή γεφυρών και τηλεφωνικών κέντρων. Οι επιθέσεις δεν άργησαν να επεκταθούν σε δολοφονίες στρατιωτικών και σε ενέδρες στρατιωτικών σε δρόμους μεγάλης κυκλοφορίας.⁷⁶⁵

Η ιταλική Διοίκηση αντιμετώπιζε τα εγκλήματα των Αλβανών, διαχωρίζοντάς τα σε τρεις κατηγορίες: α) τις κομμουνιστικές επιθέσεις με τη βοήθεια ξένων στοιχείων, β) τις τρομοκρατικές επιθέσεις με στοιχεία πληρωμένα από το εξωτερικό, και γ) τα συνηθισμένα τοπικής εμβέλειας περιστατικά παραβατικότητας, που προκαλούνται από

Κόσσοβο αριθμούσε 87 Υπαξιωματικούς και 667 στρατιώτες (72 σταθμοί), ενώ το 4^ο στη Δίβρη 62 Υπαξιωματικούς και 439 στρατιώτες (44 σταθμοί).

⁷⁶¹ AUSAC, B. 3, F. 3.10, Anno 1943, N. 38/7-3-1954, Legione Territoriale dei Carabinieri di Catanzaro al Comando Generale dell' Arma dei Carabinieri, *Stazione carabinieri di Konispoli (Albania)*, Catanzaro, li 11 Gennaio 1955. Πρόκειται για πολεμική έκθεση που περιγράφει τα γεγονότα στην περιοχή της Κονίσπολης το τελευταίο εξάμηνο του 1942.

⁷⁶² *Ibid.*

⁷⁶³ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 191/1, Sf. Relazioni del Ministero dell' Interno sulla Situazione in Albania, Telespresso No 39638, Luogotenenza Generale di S.M. il Re Imperatore in Albania al R. Ministero degli Affari Esteri, Tirana, 21 Set 1942 XX, p. 1.

⁷⁶⁴ *Ibid.*, p. 2. Το έγγραφο αναφέρεται συγκεκριμένα στη δολοφονία ενός αλβανού καραμπινιέρου στην Αυλώνα, του Αστυνομικού Διευθυντή της Κορυτσάς Skender Çami, ενός αντικομμισάριου της Αστυνομίας, ενός πράκτορα της ιταλικής Ασφάλειας στη Σκόδρα, μια επίθεση στο επαρχείο στα Τίρανα και άλλα μικρότερα εγκλήματα, που για την περίοδο Αυγούστου-Σεπτεμβρίου αναγράφονται σε παράρτημα του εγγράφου.

⁷⁶⁵ *Ibid.*, p. 3.

βεντέτες και για οικονομικούς λόγους.⁷⁶⁶ Παράλληλα, είχε διαπιστωθεί σε επιχειρήσεις ανταρτών στο Κόσοβο και τα αλβανοβουλγαρικά σύνορα ότι οι συλληφθέντες κατείχαν ρωσικά ρούβλια και χρυσό.⁷⁶⁷ Πληροφορίες τέλος ανέφεραν ότι στην Κορυτσά βρισκόταν ο βρετανός συνταγματάρχης *Hill*, οργανωτής της αλβανικής χωροφυλακής επί *Zog* και ότι η βρετανική Υπηρεσία Πληροφορικών (*Intelligence Service*) είχε δώσει εντολή για αύξηση των σαμποτάζ στην Αλβανία.⁷⁶⁸

Οι ιταλικές αρχές γνώριζαν ότι οι αντάρτικες αλβανικές ομάδες που δρούσαν στην Αλβανία ήταν ολιγομελείς, αποτελούμενες κυρίως από φυγόδικους και εξόριστους του καθεστώτος *Zog*, που για την καλύτερη προστασία τους είχαν συσπειρωθεί γύρω από «δημοφιλείς» προσωπικότητες.⁷⁶⁹ Το καλοκαίρι του 1942 στο βορρά ομάδες Αλβανών (των 10-15 ανδρών) δρούσαν κοντά και γύρω από τα αστικά κέντρα, όπως των *Muslim Peza*⁷⁷⁰ και *Ismail Petrela* στην περιοχή των Τιράνων, του *Abas Kupi* στην περιοχή του Δυρραχίου, του *Tuk Jakova* στην περιοχή της Σκόδρας, του *Muharrem Bajraktari*⁷⁷¹ στην περιοχή του Κούκες και του *Haxhi Lleshi* στην περιοχή της Δίβρας (εγκληματική).⁷⁷²

Όσον αφορά τη νότια Αλβανία, οι αλβανικές ομάδες δρούσαν κατά κύριο λόγο σε ορεινά μέρη, εκτός των αστικών κέντρων και δεν ξεπερνούσαν τα πενήντα άτομα. Σύμφωνα με τις πληροφορίες της ιταλικής Διοίκησης, οι ομάδες που δραστηριοποιούνταν ήταν του φοιτητή *Pllumb Disnica* (6-7 άτομα) στην Κορυτσά, των *Mustan Ujniku* (30-40 άτομα), *Issa Toska* (εγκληματική, 15-20 άτομα) και Χρηστάκη Πεστάνη

⁷⁶⁶ *Ibid.*, p. 4.

⁷⁶⁷ *Ibid.*, p. 2-3. Επίσης ο Papalilo στην έκθεσή του αναφέρει ότι από την κατάσχεση χειρογράφων στη σλαβική γλώσσα αποδεικνυόταν ότι το ΚΚΑ έλαβε χορηγήσεις σε χρυσό νόμισμα (αλλά και ποσότητες χρυσού) από Σέρβους και Μαυροβούνιους συνδέσμους, βλ. ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B.191/1, Sf. Organizzazione terrorista in Albania, R. Questura di Tirana al Procuratore Militare della maestro del Re Imperatore Tribunale Militare delle FF.AA. Unificate, *Organizzazione terroristica-comunista. Arresti e denuncia di compartecipi*, Tirane, 25 Maggio 1942 XX., p. 32.

⁷⁶⁸ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 191/1, Sf. Relazioni del Ministero dell' Interno sulla Situazione in Albania, Telespresso No 39638, Luogotenenza Generale di S.M. il Re Imperatore in Albania al R. Ministero degli Affari Esteri, *Situazione interna*, Tirana, 21 Set 1942 XX, p. 2. Για το ρόλο των Βρετανών στην αλβανική αντίσταση έχουν γράψει στα απομνημονεύματά τους οι πρωταγωνιστές βρεττανοί αξιωματικοί, βλ. Πρόλογο.

⁷⁶⁹ *Ibid.*, p. 4.

⁷⁷⁰ Ο *Muslim Peza* ήταν αρχηγός κομμουνιστικής ομάδας που δρούσε στην περιοχή των Τιράνων. Στο σπίτι του πραγματοποιήθηκε το συνέδριο της Πέζας, βλ. Robert Elsie, *op. cit.*, p. 355.

⁷⁷¹ Ο *Muharrem Bajraktari* ήταν αρχηγός της αλβανικής χωροφυλακής επί βασιλείας *Zog*. Από το 1939 οργάνωσε ομάδα ανταρτών στην περιοχή του Lumë (κοντά στο Kukës της ΒΑ Αλβανίας), ενώ έλαβε μέρος στην φιλοζωγική οργάνωση *Legaliteti* του *Abaz Kupi* από το Νοέμβριο του 1943 μέχρι το τέλος της γερμανικής κατοχής, βλ. Robert Elsie, *op. cit.*, pp. 28-29.

⁷⁷² ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 191/1, Sf. Relazioni del Ministero dell' Interno sulla Situazione in Albania, Telespresso No 39638, Luogotenenza Generale di S.M. il Re Imperatore in Albania al R. Ministero degli Affari Esteri, *Situazione interna*, Tirana, 21 Set 1942 XX, pp. 4-5.

(8-10 άτομα) στην περιοχή του Βερατίου, του *Behxet Memaj* (εγκληματική, 10 άτομα) στην περιοχή Αργυροκάστρου και του φοιτητή *Xhindi Minir* (6-8 άτομα) στην Αυλώνα.⁷⁷³

Γεγονός είναι ότι μέχρι το καλοκαίρι του 1942 η ιταλική Διοίκηση είχε εξαιρετική γνώση του αριθμού των άτακτων ομάδων, χωρίς να έχει πλήρη γνώση της ταυτότητάς τους, ιδιαίτερα στο νομό Αργυροκάστρου (βλ. χάρτη υπ' αριθμ. 7 στο Παράρτημα). Σε κάποιες περιοχές φαίνεται να είχαν δημιουργηθεί διαφορές μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων, αλλά και μεταξύ ελλήνων μειονοτικών με Αλβανούς. Στο Δέλβινο δρούσε η ομάδα *Dora e Zezë* (Μαύρο Χέρι), με σκοπό την εξάλειψη των Βορειοηπειρωτών και ελληνόφιλων στη ευρύτερη περιοχή, αλλά λίγα πράγματα είναι γνωστά για τη δραστηριότητά της.⁷⁷⁴ Την άνοιξη του 1942, η οργάνωση είχε κάνει μερικές δολοφονίες και είχε σκοτώσει το έμπορο *Thoma Lazen* και τον *Miho Qirici*.⁷⁷⁵ Στην Αυλώνα δρούσε η εθνικιστική οργάνωση *Dora e Kuqe* (Ερυθρό Χέρι), υπό τον *Qazim Koculi*, ιδρυτικό μέλος της *Bashkimi Kombëtar* και πρώην Νομάρχη Αυλώνας.⁷⁷⁶

Γενικότερα, οι ομάδες αντίστασης του βορρά είχαν έντονα εθνοτικά χαρακτηριστικά και κλειστό τοπικό χαρακτήρα, καθώς συνδέονταν μέσω οικογενειακών δεσμών (φατρίες) και δρούσαν στις καθορισμένες γεωγραφικές περιοχές που διαβιούσαν.⁷⁷⁷ Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ τους έπαιζε το υψηλό ποσοστό αναλφαβητισμού, που καθυστέρησε τη διαμόρφωση πολιτικής συνείδησης. Ανάμεσά τους ξεχώρισαν οι ομάδες των *Muharrem Bajraktari*, *Abaz Kupi* και *Myslim Peza*.

Αντίθετα στο Νότο, η ανάπτυξη του κομμουνιστικού κινήματος στην Αλβανία είχε ως κύριο σύνθημα την αλλαγή του καθεστώτος των μπέηδων. Η κομμουνιστική ρητορική γρήγορα βρήκε οπαδούς, αφού το κίνημα αποτέλεσε φορέα εκσυγχρονισμού και συνδύαζε τις κοινωνικές αλλαγές με τον εθνικισμό και τη διεκδίκηση των «εθνικών

⁷⁷³ *Ibid.*, pp. 5-6.

⁷⁷⁴ Sonila Boçi, *Minoritetet në Shqipëri...*, *op. cit.*, fq. 107. Η Boçi θεωρεί ότι η οργάνωση δημιουργήθηκε σε απάντηση των δολοφονιών που διαπράχθηκαν από τους έλληνες στρατιωτικούς μαζί με βορειοηπειρώτες εθνικιστές κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου.

⁷⁷⁵ *Ibid.*

⁷⁷⁶ Για την οργάνωση *Bashkimi Kombëtar*, βλ. παρακάτω.

⁷⁷⁷ Για περισσότερα στοιχεία για τις σχέσεις των φατριών του βορρά, βλ. Margaret Hasluck, *Ο άγραφος νόμος στην Αλβανία* (μετάφρ. Παναγιώτα Χατζηπαυλή-Εύα Χατζηπαυλή, επιμ. Ηλίας Σκουλίδας), Αθήνα, Ισνάφι, 2003.

δικαίων». ⁷⁷⁸ Οι επιθέσεις των αντάρτικων ομάδων εναντίον των Ιταλών, είχαν ως αποκλειστικό στόχο «να επιφέρουν πολιτικά πλεονεκτήματα (...) και να αναπτυχθεί το πολιτικό συναίσθημα στις μάζες». ⁷⁷⁹ Η ίδρυση του ΚΚΑ και αργότερα των αλβανικών αντιστασιακών ομάδων αποτέλεσαν ίσως το βασικότερο πρόσκομμα στη δημιουργία ενός ενιαίου βορειοηπειρωτικού κινήματος αντίστασης.

3.2. Το αλβανικό αντιστασιακό κίνημα

Η ίδρυση του Κομμουνιστικού Κόμματος Αλβανίας (ΚΚΑ)

Η ήττα των Ιταλών στον ελληνοϊταλικό πόλεμο είχε σημαντικό αντίκτυπο στη στάση των Αλβανών απέναντί τους. Για τους Αλβανούς, η Ιταλία έπαψε να αποτελεί την αήττητη στρατιωτική δύναμη που θα προστάτευε την χώρα από τους γείτονές της, αλλά μια φασιστική αυτοκρατορία που στόχο είχε να υποτάξει την Αλβανία και να εκμεταλλευτεί τα εδάφη της. Άλλωστε η κομμουνιστική προπαγάνδα είχε διεισδύσει αρκετά, ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα της νότιας Αλβανίας από τους κομμουνιστικούς πυρήνες που είχαν δημιουργηθεί. ⁷⁸⁰ Στη δημιουργία του ΚΚΑ, σημαντικό ρόλο έπαιξαν Αλβανοί με ελληνική καταγωγή ή ελληνική παιδεία.

Αν οι Βαλκανικοί πόλεμοι προέβαλαν τις εθνικές επιδιώξεις των λαών της Βαλκανικής, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η επανάσταση των Μπολσεβίκων προώθησαν τις ιδεολογίες ως λύση στα ζητήματα της μεταπολεμικής διακυβέρνησης των κρατών. Όμως ο κομμουνισμός στην Αλβανία δεν ήταν προϊόν ανάπτυξης των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών, αλλά αποτέλεσε την εξέλιξη του πολιτικού ανταγωνισμού δύο αντρών, του ορθόδοξου Επίσκοπου *Fan Noli* (Θεοφάνης Μαυρομάτης) και του μουσουλμάνου φυλάρχου της περιοχής *Mati Ahmet Zog*. ⁷⁸¹ Το

⁷⁷⁸ Πρόκειται για τη μορφή του πατρογονικού κομμουνισμού (patrimonial communism), ενδεικτικά βλ. Herbert Kitschelt, "Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies. Theoretical Propositions", *Party Politics*, Vol 1, No 4, 1995, pp. 447-472· John Ishiyama, "Historical legacies and the size of the red-brown vote in post communist politics", *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 42, No. 4, 2009, pp. 485-504.

⁷⁷⁹ The Institute of Marxist-Leninist Studies, *History of the Party of Labour of Albania*, Tirana, The «8 Nentori» Publishing House, 2nd ed., 1982, p. 80.

⁷⁸⁰ Για τη δημιουργία του ΚΚΑ υπάρχει μια εκτενής αλβανική βιβλιογραφία, ενδεικτικά: The Institute of Marxist-Leninist Studies, *History...*, *op. cit.*· Stefanaq Polo et al., *Historia e Shqipërisë, Vël. III (1912-1944)*, Tiranë, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, 1984· Kastriot Dervishi, *Lëvizja komuniste në vitet 1924-1944 dhe formimi i PKSH-së*, Tiranë, Botimet 55, 2016.

⁷⁸¹ Ο Θεοφάνης Μαυρομάτης γεννήθηκε το 1882 στο Ibrik Tere της Αδριανούπολης, όπου παρακολούθησε το Γυμνάσιο της πόλης μέχρι τα δεκαεπτά του χρόνια. Το 1901 εγγράφηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, αλλά δύο χρόνια αργότερα εγκατέλειψε τις σπουδές και εργάστηκε ως αντικαταστάτης ηθοποιών σε θιάσους στην Κωνσταντινούπολη, το Βουκουρέστι και

χρονικό διάστημα από το 1920 έως το 1924, όπου τα κύρια χαρακτηριστικά της αλβανικής πολιτικής ζωής ήταν η πολιτική αστάθεια και η αδυναμία διάρθρωσης ενός συγκροτημένου κράτους, οι πολιτικές φιλοδοξίες του Επίσκοπου *Noli* και η εθνικιστική του ρητορική τον ανέδειξαν σε πρωταγωνιστή των πολιτικών εξελίξεων στην Αλβανία.⁷⁸² Την ίδια περίοδο ο *Zog*, που ως ηγέτης του Λαϊκού Κόμματος κυριαρχούσε στην πολιτική ζωή μιας χώρας, αντιμετώπιζε σοβαρές δυσκολίες στη σταθεροποίηση του αλβανικού πολιτικού σκηνικού, με συνεχείς αλλαγές υπουργικών συμβουλίων και αποτυχημένες προσπάθειες δολοφονίας του.

Ο *Noli*, παρά την εθνικιστική του ρητορική για μια ανεξάρτητη Αλβανία, διατηρούσε εξαιρετικές σχέσεις με την κομμουνιστική Ρωσία. Η χειροτόνησή του σε επίσκοπο της Ορθόδοξης αλβανικής Εκκλησίας Βορείου Αμερικής τον Ιούνιο του 1919 πραγματοποιήθηκε από τον προκαθήμενο της Ρωσικής Εκκλησίας Αρχιεπίσκοπο Αλέξανδρο, ενώ είχε αναπτύξει στενές σχέσεις με αλβανικούς επαναστατικούς πυρήνες, που επιθυμούσαν κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και εκσυγχρονισμό της αλβανικής κοινωνίας.⁷⁸³

Οι πυρήνες αυτοί δεν προέρχονταν από τον ίδιο γεωγραφικό, αλλά ούτε και ιδεολογικό χώρο. Οι μουσουλμάνοι του Βορρά διεκδικούσαν την προσάρτηση του Κοσόβου στην Αλβανία και αντιδρούσαν στις διώξεις αλβανών κατοίκων από τους Σέρβους. Το καλοκαίρι του 1923 ο *Noli* ήρθε σε επαφή με αλβανούς εθνικιστές στη

την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Το 1903 εργάστηκε στην Αλεξάνδρεια ως δάσκαλος σε ελληνικό σχολείο και ψάλτης σε μία από τις ελληνικές εκκλησίες της πόλης. Εκεί γνώρισε την αλβανική κοινότητα, άλλαξε το όνομά του σε Fan Noli και εγκαταστάθηκε στη Βοστώνη, όπου ήρθε σε επαφή τους Faik Konitza και Sotir Peci, ίδρυσαν την εθνικιστική οργάνωση *Vatra* και εξέδωσαν τις εφημερίδες *Dielli* (Ήλιος) και *Kombi* (Έθνος). Σπούδασε θεολογία στο Πανεπιστήμιο του Harvard και το χειροτονήθηκε ιερέας από τον Ρώσο Μητροπολίτη Πλάτωνα, βλ. Νικόλαος Σταύρου, «Ο Αλβανικός κομμουνισμός και ο «Κόκκινος Επίσκοπος»», *Βορειοηπειρωτικά*, Επιστημονική Επετηρίδα, Ιωάννινα, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, τόμος Γ' (2012), σσ. 9-40. Αναλυτικότερα, βλ. Γκέργκι Σιμάκου (π. Δανιήλ), *Ο Θεοφάνης Μαυρομάτης (Φάν Νόλι): Επιπτώσεις των Εθνικιστικών τάσεων στην μετάλλαξη της εθνικής συνειδήσεως και πίστεως*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), 2011, σσ. 13-86.

⁷⁸² Ενδεικτικά: Joseph Swire, *Albania. The Rise...*, *op. cit.*: Bernd J. Fischer, *King Zog and the Struggle...*, *op. cit.*: Owen Pearson, *Albania and King Zog...*, *op. cit.*: Kristo Frashëri, *Historia e lëvizjes së majtë në Shqipëri dhe e themelimit të PKSH-së 1878-1941: vështrim historik me një shtojcë dokumentare*, Tiranë, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2006.

⁷⁸³ Απόστολος Αθ. Γλαβίνας, *Το Αυτοκέφαλον...*, *ό.π.*, σσ. 56-58. Αν και η ρωσική Εκκλησία οργάνωσε ανεξάρτητη επισκοπή για τον Επίσκοπο *Noli*, ο Αρχιεπίσκοπος Αλέξανδρος διαφώνησε με το τελετουργικό της χειροτονίας του *Noli*, καθώς πραγματοποιήθηκε σε αίθουσα παρουσία αντιπροσώπων των αλβανικών ενοριών και όχι σε ναό. Γι' αυτό συχνά στη βιβλιογραφία χαρακτηρίζεται και ως «ψευδεπίσκοπος».

Βιέννη, με ηγέτες τον *Hasan Pristina* και *Zia Dibra*, οι οποίοι ήθελαν την εκδίωξη του *Zog* από την πολιτική ζωή, λόγω της φιλο-γιουγκοσλαβικής του πολιτικής.⁷⁸⁴

Παράλληλα, οι ορθόδοξοι και μουσουλμάνοι του Νότου συσπειρώθηκαν ενάντιον της Ελλάδος και Ιταλίας, μετά την αποκάλυψη του μυστικής συμφωνίας του Λονδίνου (1915), η οποία προέβλεπε τη διχοτόμηση του αλβανικού κράτους, αλλά και τη συμφωνία Τιτόνι-Βενιζέλου (1919), με την οποία η Ιταλία στήριζε τις ελληνικές αξιώσεις στην βόρεια Ήπειρο, με αντάλλαγμα την οριστική προσάρτηση της Αυλώνας στην Ιταλία και τον έλεγχο της Αλβανίας ως προτεκτοράτου. Έτσι ο *Noli* ανέπτυξε σχέσεις με την εθνικιστική οργάνωση *Dora e Kuqe* (Ερυθρά Χείρ) του *Qazim Koculi*, που είχε ως στόχο την εκδίωξη των Ιταλών από την Αυλώνα.⁷⁸⁵ Στο πλευρό του φιλόδοξου επίσκοπου τάχθηκαν και σημαντικές προσωπικότητες του Νότου, φανατικοί μουσουλμάνοι όπως οι *Ali Kelcyra*, *Suleiman Delvina* και *Sali Butka*, αλλά και ορθόδοξοι, όπως ο ελληνικής καταγωγής Κορυτσαίος *Koço Kotta*, οι *Spiro Koleca*, *Kol Tromara* κ.α.⁷⁸⁶

Θέλοντας να να προσεταιριστεί τους ριζοσπαστικούς πυρήνες, ο *Noli* προώθησε τη ρητορική του προς τα αριστερά. Το θέμα άλλωστε που κυριαρχούσε στην πολιτική του ήταν η αγροτική μεταρρύθμιση, γεγονός που τον έφερε σε ρήξη με τον πρωθυπουργό *Shefquet Vërlaci*, ηγέτη του Προοδευτικού Κόμματος και του μεγαλύτερου γαιοκτήμονα της Αλβανίας.⁷⁸⁷ Τα γεγονότα του ταραχώδους έτους 1924 οδήγησαν τον Ιούνιο στην παραίτηση *Vërlaci* και την ανάληψη της εξουσίας από τον *Noli*, ο οποίος ως ηγέτης των δημοκρατικών δυνάμεων διορίστηκε πρωθυπουργός της Αλβανίας, με την υποστήριξη των μουσουλμάνων αλλά και επαναστατικών ομάδων που συνδέονταν με την Βαλκανική Ομοσπονδία, όπως η *Ora e Maleve* (Μοίρα των Βουνών), *Dora e Kuqe* (Ερυθρά Χείρ), *Lindja Ushtarake* (Στρατιωτική Ένωση) και *Bashkimi* (Ένωση).⁷⁸⁸ Ο νέος πρωθυπουργός εξήγγειλε ένα ριζοσπαστικό πρόγραμμα

⁷⁸⁴ Bernd J. Fischer, *King Zog and the Struggle...*, *op. cit.*, p. 65. Ο Hasan Pristina, πρόεδρος της Επιτροπής για την απελευθέρωση του Κοσόβου και πρώην πρωθυπουργός της Αλβανίας (1921), είχε διορίσει τον Noli ως υπουργό των Εξωτερικών, *ibid.*, p. 181.

⁷⁸⁵ Νίκος Αργυροκαστρίτης, *ό.π.*, σελ. 23.

⁷⁸⁶ *Ibid.*

⁷⁸⁷ Ο Zog ήταν αρραβωνιασμένος με την κόρη του Vërlaci, γεγονός που του έδινε την ευχέρεια να παραμένει ενεργός πίσω από την επίσημη πολιτική σκηνή.

⁷⁸⁸ Νικόλαος Σταύρου, *ό.π.*, σελ. 27. Το Φεβρουάριο του 1924 ο Avni Rustemi, ιδρυτής του κομμουνιστικού πυρήνα της Bashkimi, ζήτησε από το κοινοβούλιο «την τήρηση σιγής για το θάνατο του Lenin, ο οποίος ήταν ο πρώτος που κατείχε την συνομοσία του 1915», αναφερόμενος στην μυστική Συμφωνία του Λονδίνου. Το γεγονός προκάλεσε μεγάλη αναταραχή στο κοινοβούλιο, καθώς είδαν το κοινοβουλευτικό σώμα να μετατρέπεται σε προπαγανδιστικό κομμουνιστικό «φόρουμ». Δύο εβδομάδες αργότερα, ένα μέλος της Bashkimi, ο 18χρονος φοιτητής Beqir Walter, πραγματοποίησε

δεκαεννέα σημείων, επηρεασμένο από την *Bashkimi*, που αφορούσε κυρίως την αγροτική μεταρρύθμιση και τις ριζικές αλλαγές στη Δημόσια Διοίκηση.⁷⁸⁹ Την ίδια ημέρα η *Bashkimi* δημοσιοποιούσε το δικό της πρόγραμμα, που περιελάμβανε μεταξύ άλλων την εφαρμογή «πραγματικής δημοκρατίας» που δεν θα εμπιστεύεται τους γαιοκτήμονες και τους «ψευδοδημοκράτες», την «παραδειγματική τιμωρία» όσων ευθύνονταν για την εμφύλια διαμάχη και την «εκκαθάριση του κράτους από τους προδότες».⁷⁹⁰

Όμως ποιά ήταν η *Baskimi*; Η οργάνωση ιδρύθηκε το 1920 στην Αυλώνα από τον ελληνομαθή *Avni Rustemi*, με καταγωγή από το Λιμπόχοβο του Αργυροκάστρου.⁷⁹¹ Προήλθε από την ένωση δύο εθνικιστικών πυρήνων που ο ίδιος είχε δημιουργήσει, την *Atheu* (Πατρίδα) και *Mbrojtja Kombëtare* (Εθνική Άμυνα), ενώ οι ρίζες της εμφανίζονται στην Ιταλία, την οποία επισκεπτόταν συχνά από τη δεκαετία του 1910.⁷⁹² Ο *Rustemi* επηρεάστηκε ιδεολογικά από τις επαφές τους με τους ιταλούς κομμουνιστές και πίστεψε στην ιδέα της επανάστασης, ενώ η εθνικιστική ρητορική και τα επαναστασιακά συνθήματα της οργάνωσης βρήκαν γόνιμο έδαφος στην Αυλώνα, λόγω της παρουσίας των ιταλικών στρατευμάτων.⁷⁹³

Από το 1921 έως το 1924 τα μέλη της *Bashkimi* εντάχθηκαν στο Δημοκρατικό Κόμμα του *Fan Noli* και είχαν έντονη πολιτική δράση, προωθώντας την αριστερή πολιτική σκέψη στην ζωή της χώρας. Τα σημαντικότερα μέλη της *Bashkimi*, όπως ο *Avni Rustemi*, *Luigi Garaquki* και *Qazim Koçuli* αποτελούσαν μόνιμο σύνδεσμο με την

απόπειρα δολοφονίας του τότε Πρωθυπουργού και Υπουργού Εσωτερικών *Zog*, προσπαθώντας να δώσει ταξικό και ιδεολογικό χαρακτήρα στην πολιτική διαμάχη. Η κυβέρνηση *Vërlaci* που ανέλαβε την εξουσία τον Μάρτιο του 1924, κλειδωνίστηκε μετά από δύο στυγερές δολοφονίες: η πρώτη πραγματοποιήθηκε στις 6 Απριλίου, με τη δολοφονία δυο αμερικανών τουριστών κοντά στα Τίρανα, έγκλημα για την οποία κατηγορήθηκε ο *Zog* από την αντιπολίτευση ότι είχε πολιτικό χαρακτήρα, με σκοπό την εγκαθίδρυση δικτατορίας για την εμπέδωση «νόμου και τάξης»· η δεύτερη στις 20 Απριλίου, όπου δολοφονήθηκε ο *Avni Rustemi*, διακεκριμένο μέλος της παράταξης *Noli*, μια πράξη που θεωρήθηκε από την αντιπολίτευση ότι υποκινήθηκε από τον *Zog*, όπως συνηθιζόταν από τους άγραφους νόμους της βεντέτας των φυλάρχων του *Mat*. Ο *Noli* πήρε την ευκαιρία και υποκίνησε τις αριστερές οργανώσεις και ζήτησε την παραίτηση της κυβέρνησης *Vërlaci*, βλ. Owen Pearson, *Albania and King Zog...*, *op. cit.*, pp. 216-224.

⁷⁸⁹ Owen Pearson, *Albania and King Zog...*, *op. cit.*, pp. 225-226. Μάλιστα η Βαλκανική Ομοσπονδία και το ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα αμέσως μετά την «επιτυχημένη επανάσταση» εξέδωσαν κοινή ανακοίνωση, με την οποία παρότρυναν τον αλβανικό λαό να «προστατεύσουν τη χώρα τους από τις μπερλιαριστικές προθέσεις της Ιταλίας και των άλλων κρατών, που ήθελαν να μετατρέψουν τη χώρα τους σε αποικία», *ibid.*, p. 226.

⁷⁹⁰ Veli Dedi-Xhavit Struga et al., *op. cit.*, No 159, pp. 150-151.

⁷⁹¹ Ο *Rustemi* σπούδασε στα Ιωάννινα, στο Γυμνάσιο της Ζωσιμαίας, βλ. Νικόλαος Σταύρου, *ό.π.*, σελ. 27.

⁷⁹² *Ibid.*

⁷⁹³ *Ibid.* Οι επαναστασιακές και εξτρεμιστικές τάσεις του νεαρού φοιτητή *Rustemi* εκδηλώθηκαν με την δολοφονία του γαιοκτήμονα *Essad Pasa Toptani* τον Ιούνιο του 1920 στο Παρίσι.

Κομμυτέρν και βοήθησαν τον *Noli* στην ανάληψη της εξουσίας.⁷⁹⁴ Γι' αυτό και μία από τις πρώτες ενέργειες του *Noli* ως πρωθυπουργός ήταν η αναγνώριση της κυβέρνησης της Σοβιετικής Ένωσης και η πρόσκληση «εμπορικής και τεχνικής σοβιετικής αποστολής».⁷⁹⁵ Το Νοέβριο του 1924 η κυβέρνηση της Γιουγκοσλαβίας εξέφρασε την ανησυχία της για τις στενές διπλωματικές της κυβέρνησης *Noli* με τη Σοβιετική Ένωση, διότι πίστευε ότι η τελευταία θα χρησιμοποιούσε την Αλβανία για να προωθήσει την κομμουνιστική επανάσταση στις βαλκανικές χώρες.⁷⁹⁶ Ο *Zog*, με τη βοήθεια των Γιουγκοσλάβων και αλβανών φυλάρχων, όπως του *Muharrem Bajraktari*, συγκέντρωσε στρατιωτικές δυνάμεις και στις 24 Δεκεμβρίου κατέλαβε τα Τίρανα, αναγκάζοντας τον *Noli* και τους συνεργάτες του να εγκαταλείψουν της Αλβανία.⁷⁹⁷

Οι πολιτικές εξελίξεις στην Αλβανία και το τέλος της «Δημοκρατικής Επανάστασης» δεν επέτρεψαν την εξέλιξη της κομμουνιστικής αριστεράς στο εσωτερικό της Αλβανίας, αλλά στο εξωτερικό. Μέχρι το 1927, οι εξόριστοι αλβανοί κομμουνιστές συμμετείχαν συνήθως σε ξένα κομμουνιστικά κόμματα, στις περιοχές που εργάζονταν ή σπούδαζαν. Στις 25 Μαρτίου 1925 οργανώθηκε στη Βιέννη η ΚΟΝΑΡΕ (*KOMiteti NAcional REvolucionar*-Εθνική Επαναστατική Επιτροπή), με ηγέτη τον Επίσκοπο *Noli* και μέλη αλβανούς εξόριστους αντιζωγκιστές με διαφορετική ιδεολογία. Η ιδρυτική διακήρυξη του ΚΚΑ, το Νοέμβριο του 1941, περιγράφει την εξέλιξη του κομμουνιστικού κινήματος:.

Τα έτη 1925-1926 τα μέλη της αριστερής *Bashkimi* μεταβαίνουν στη Σοβιετική Ένωση και εκεί σχηματίζουν μια ομάδα αλβανών κομμουνιστών. Δημιουργείται η ΚΟΝΑΡΕ (*KOMiteti NAcional REvolucionar*-Εθνική Επαναστατική Επιτροπή) από εθνικοεπαναστατικά στοιχεία του κόμματος του *Fan Noli*, που ήταν σε εξορία και το 1928 αυτή αναδιοργανώθηκε, αποβάλλοντας όσους συμβιβάζονταν με ιμπεριαλιστικές χώρες, πήρε το όνομα Εθνική Απελευθέρωση (*Çlirimi*

⁷⁹⁴ Helmut Gruber, *Soviet Russia Masters the Comintern: International Communism in the Era of Stalin's Ascendancy*, Garden City, N.Y., Anchor Books, 1974, p. 96, όπως παρατίθεται στο Νικόλαος Σταύρου, *ό.π.*, σελ. 32.

⁷⁹⁵ Νίκος Αργυροκαστρίτης, *ό.π.*, σελ. 48. Ο *Noli* έλαβε μια σειρά μέτρων κομμουνιστικής τακτικής, όπως η σύσταση πολιτικού δικαστηρίου για τους πολιτικούς του αντιπάλους *Zog* και *Vërlaci*, την εθνικοποίηση της περιουσίας τους και την απαγόρευση επιστροφής τους στη χώρα, βλ. Bernd J. Fischer, *King Zog and the Struggle...*, *op. cit.*, p. 68.

⁷⁹⁶ Owen Pearson, *Albania and King Zog...*, *op. cit.*, p. 231.

⁷⁹⁷ *Ibid.*, pp. 223-236. Οι *Sejfulla Malëshova*, *Lazar Fundo* και *Tajar Zavalani* πήγαν στη Μόσχα, ο *Mustafa Kruija* στη Ρώμη και ο *Ali Bej Këlcyra* στο Παρίσι. Ο *Noli* εγκαταστάθηκε στη Βιέννη και το 1927 στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Nacional) και άρχισε να εκδίδει την εφημερίδα Εθνική Ελευθερία (Liri Kombëtare). Η Εθνική Απελευθέρωση είχε επαφές με την Βαλκανική Ομοσπονδία (Komitetin Ballkanik) και αργότερα (1929) εκπροσωπήθηκε μέσω αυτής στην Κομιντέρν. Το 1930 οι πρώτοι αλβανοί κομμουνιστές φτάνουν από τη Σοβιετική Ένωση στην Αλβανία και συνδέουν τη δραστηριότητά τους με το μαζικό κίνημα που μόλις άρχισε να αναδύεται στην Κορυτσά και κατευθύνεται από την Κομιντέρν.⁷⁹⁸

Το 1928 μετά την αναδιοργάνωση της KONARE, δημιουργήθηκαν δύο πόλοι: ένας κομμουνιστικός (Εθνική Απελευθέρωση), με έδρα τη Βιέννη, η αποστολή του οποίου ολοκληρώθηκε το 1930 με την μεταφορά του κέντρου δράσης του στην Αλβανία.⁷⁹⁹ Ο άλλος, εθνικιστικού χαρακτήρα, μεταφέρθηκε στην Ιταλία και πήρε το όνομα *Bashkimi Kombëtar* (Εθνική Ένωση).⁸⁰⁰ Η *Bashkimi Kombëtar* αποτελούνταν από πολιτικούς εξόριστους του καθεστώτος Zog και συνεργάστηκε με τους Ιταλούς, καθώς ταυτίζονταν τα σχέδια τους για την υπονόμευση του βασιλιά. Η αποστολή της οργάνωσης ολοκληρώθηκε με την είσοδο των Ιταλών στην Αλβανία τον Απρίλιο του 1939.⁸⁰¹

Τα μέλη της *Bashkimi* συγκρότησαν ξεχωριστή κομμουνιστική αλβανική οργάνωση, η οποία δημιουργήθηκε στις 28 Αυγούστου 1927 στη Σοβιετική Ένωση και ονομάστηκε Αλβανική Κομμουνιστική Ομάδα (*Grupi Kommunist Shqiptar*).⁸⁰² Η ομάδα αποτελούνταν από περίπου δώδεκα έως είκοσι φοιτητές που εστάλησαν για σπουδές - μέσω της Κομιντέρν - στη Σοβιετική Ένωση, μεταξύ αυτών οι *Lazar Fundo*, *Sejfulla Melëshova*, *Tajar Zavalani* και *Ali Kelmendi*. Η ομάδα οργανώθηκε σε τρεις πυρήνες, στη Μόσχα, στο Λένινγκραν (Αγία Πετρούπολη) και Οδυσσό.⁸⁰³ Στις 12

⁷⁹⁸ “Rezolucioni i mbledhjes së grupeve kryesore komuniste të Shqipërisë për krijimin e partisë”, Instituti I Studimeve Marksiste-Leniniste Pranë KQ të PPSH, *Documenta Kryesore...*, *op. cit.*, fq. 15. Επίσης, βλ. Reginald Hibbert, *op. cit.*, p. 12. Μεταξύ των αλβανών κομμουνιστών διακρίνονταν οι Ali Kelmendi, Zaj Fundo, Seifullah Maleshova, Κοσο Tasho κ.α. Η Βαλκανική Κομμουνιστική Ομοσπονδία αποτελούσε τμήμα της Τρίτης Διεθνούς και εργάστηκε για το συντονισμό των δράσεων των κομμουνιστικών κρατών των βαλκανικών χωρών.

⁷⁹⁹ Νίκος Αργυροκαστρίτης, *ό.π.*, σελ. 52.

⁸⁰⁰ *Ibid.*

⁸⁰¹ Εξέχοντα μέλη της οργάνωσης ήταν οι Qazim Koculi, Ali Kelcyra, Mustafa Kruja (ο μετέπειτα πρωθυπουργός της Αλβανίας), Spiro Koleka, Omer Nisani (πρώτος Πρόεδρος της Λαϊκής Δημοκρατίας της Αλβανίας το 1946) κ.α., *ibid.*

⁸⁰² Ana Lalaj, Dorian Koçi et. al., *op. cit.*, fq. 31.

⁸⁰³ Η ομάδα είχε αναγνωριστεί από την Κομιντέρν και ο Malëshova συμμετείχε ως εκπρόσωπος στο VI Συνέδριο της Κομιντέρν το 1928, *ibid.*

Σεπτεμβρίου 1929 ο *Dimitrov* ανέθεσε τη δημιουργία του ΚΚΑ στην ομάδα της Μόσχας. Ένα χρόνο αργότερα, η ομάδα διαλύθηκε και μετέφερε τη δράση της στη Γαλλία, ενώ μέλη της εγκαταστάθηκαν και στη Βιέννη.⁸⁰⁴ Το 1931 το έργο για τη δημιουργία του αλβανικού ΚΚ ανατέθηκε σε δύο αλβανικές οργανώσεις στη Βιέννη: το Κομμουνιστικό Κέντρο της Βιέννης, προσαρτημένο στο Βαλκανικό Τμήμα της *Κομιντέρν*, με επικεφαλής τον *Lazar Fundo* και την κομμουνιστική παράταξη της Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης, με πρόεδρο τον *Halim Xhelo*.⁸⁰⁵

Ο *Ali Kelmendi*, μέλος της ΚΟΝΑΡΕ και υποστηρικτής του *Noli* επέστρεψε από τη Μόσχα στην Αλβανία το 1930, και δημιούργησε πυρήνες στην Αυλώνα, την Κρούγια και το Ελβασάν.⁸⁰⁶ Το 1932 εξορίστηκε στην Κορυτσά, όπου οργάνωσε τον κομμουνιστικό πυρήνα. Ένα χρόνο μετά δημιούργησε την εργατική οργάνωση *Puna* (Εργασία), που αριθμούσε πεντακόσια μέλη. Οι εργατικές ενώσεις δημιουργήθηκαν για ράφτες, αυτοκινητιστές, τσαγκάρηδες και μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.⁸⁰⁷ Μικροί πυρήνες είχαν δημιουργηθεί στα Τίρανα, Σκόδρα και Αργυροκάστρο, με αρκετές μεταξύ τους ιδεολογικές διαφορές.⁸⁰⁸ Κυριότερη ήταν η ομάδα των *Niko Xoxe* και *Aristidi Qentro*, οι οποίοι δημιούργησαν μια αρχαιομαρξιστική κίνηση στους κόλπους της Ομάδας της Κορυτσάς, προερχόμενη από την Ελλάδα.⁸⁰⁹ Σύμφωνα με τον Αργυροκαστρίτη, τις αποκλείουσες τάσεις από την ορθόδοξη γραμμή της *Κομιντέρν* έσπευσε να προλάβει το ΚΚΕ στέλνοντας στην Κορυτσά τον *Koçi Xoxe*, ώστε να προσελκύσει τους Βορειοηπειρώτες στο κομμουνιστικό κίνημα, λόγω της ελληνικής καταγωγής του.⁸¹⁰

⁸⁰⁴ *Ibid.*, fq. 31.

⁸⁰⁵ *Ibid.*

⁸⁰⁶ Ο *Ali Kelmendi* θεωρείται κατά πολλούς ο θεμελιωτής ουσιαστικά του ΚΚΑ. Τον Σεπτέμβριο του 1936 κατηγορήθηκε από το καθεστώς Ζογ για «προπαγάνδα εναντίον των κρατικών συμφερόντων» και εξορίστηκε. Πήγε στο Παρίσι και από κει, μαζί με τον κομμουνιστή Κοζο Tasho, στη Μόσχα. Την ίδια χρονιά έφτασε από τις Βρυξέλλες και εργάστηκε ως καθηγητής στο Γαλλικό Γυμνάσιο Κορυτσάς ο *Enver Xoxha*, βλ. The Institute of Marxist-Leninist Studies, *History...*, *op. cit.*, p. 25.

⁸⁰⁷ Το σωματείο διαλύθηκε το 1937 από τον βασιλιά Ζογ, στο Νίκος Αργυροκαστρίτης, *ό.π.*, σελ. 79.

⁸⁰⁸ The Institute of Marxist-Leninist Studies, *History...*, *op. cit.*, p. 25.

⁸⁰⁹ Για τον αρχαιομαρξιστική κίνηση στην Ελλάδα, βλ. Κώστας Παλούκης, *Η οργάνωση Αρχείον του Μαρξισμού. Κοινωνικοί αγώνες, πολιτική οργάνωση, ιδεολογία και πολιτισμικές πρακτικές στα εργατικά στρώματα της μεσοπολεμικής Ελλάδας*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 2017. Ο Αργυροκαστρίτης θεωρεί ότι οι έλληνες αρχαιομαρξιστές διείσδυσαν στην Αλβανία κατά την περίοδο της σχολικής απεργίας, ως συνέπεια των εσωτερικών γεγονότων στην Ελλάδα, αλλά και την αδυναμία της Ελλάδας να οργανώσει τις επαναστατικές τάσεις του βορειοηπειρωτικού ελληνισμού, με αφορμή το σχολικό ζήτημα, βλ. Νίκος Αργυροκαστρίτης, *ό.π.*, σελ. 76.

⁸¹⁰ Νίκος Αργυροκαστρίτης, *ό.π.*, σσ. 78-79. Ο Χοχε προερχόταν από βορειοηπειρωτική οικογένεια και είχε υπηρετήσει τη στρατιωτική του θητεία στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η αποστολή Χοχε

Στην ομάδα της Κορυτσάς εργάστηκε από το 1931 ο *Zaj (Llazar) Fundo*.⁸¹¹ Ο *Fundo*, γεννημένος στην Κορυτσά, μέλος της *Bashkimi* του *Avni Rustemi* και υψηλόβαθμο στέλεχος για πολλά χρόνια της *Kομιντέρν*, επέστρεψε το 1931 στην Κορυτσά για να οργανώσει το ΚΚΑ. Ο *Fundo* κατηγορήθηκε από τον αντίπαλό του *Sejfullah Malëshova* για τροτσκιστικές τάσεις, καταδιώχθηκε από το Κομμουνιστικό Κόμμα μέχρι που το 1938 εκκλήθη στη Μόσχα να δικάσσει, αλλά αθωώθηκε λόγω της προσωπικής του γνωριμίας με τον *Dimitrov*.⁸¹² Τελικά συνελήφθη από τους Ιταλούς το 1939 και εξορίστηκε στο *Ventoteno*, μέχρι την συνθηκολόγηση με την Ιταλία.

Η δεύτερη σημαντική κομμουνιστική ομάδα δημιουργήθηκε στη βόρεια Αλβανία, στη Σκόδρα. Η ομάδα της Σκόδρας (*Grupi i Shkodrës*) δημιουργήθηκε το 1938 και βρήκε πρόσφορο έδαφος στο Γυμνάσιο των Φραγκισκανών και Ιησουιτών, με κυριότερα στελέχη της τον *Vasil Santo*, *Qemal Stafa* και *Kristo Themelko*. Η ομάδα διατηρούσε επαφές με τον *Niko Xoxe*, μετά την εκδίωξη του από την ομάδα της Κορυτσάς. Σύμφωνα με τον Αργυροκαστρίτη, η ομάδα της Σκόδρας ήταν υπό την επιρροή του ΚΚΓ και χρηματοδοτούνταν μέσω του *Thanas Zika* (Θανάσης Ζήκος), που σπούδαζε στο Βελιγράδι.⁸¹³ Το 1938 αριθμούσε περίπου 150 μέλη.⁸¹⁴

Στα Τίρανα, η κομμουνιστική κίνηση μορφοποιήθηκε από τους νέους κυρίως φοιτητές, που προσάρμοσαν τα κομμουνιστικά ιδεώδη στην αλβανική πραγματικότητα. Έτσι, το Φεβρουάριο του 1940 δημιουργήθηκε μια μικρή τροτσκιστική ομάδα, η Ομάδα Νέων (*Grupi i të Rinjve*), με πρωτεργάτες τον *Anastas Lula* και ο *Sadic Premte*, η οποία εναντιώθηκε στην συγκεντρωτική γραμμή της *Kομιντέρν*.⁸¹⁵ Η έδρα της οργάνωσης στα Τίρανα, έδωσε τη δυνατότητα να ασκήσουν επιρροή σε όσους ανήκαν στην ομάδα της Κορυτσάς αλλά και στην ομάδα της Σκόδρας, καθώς το χαμηλό θεωρητικό επίπεδο των στελεχών των δύο πρώτων ομάδων διευκόλυνε την προπαγάνδα της τρίτης κομμουνιστικής ομάδας της Αλβανίας.

στην Αλβανία οφειλόταν στην προσπάθεια της Κομιντέρν να προσανατολίσει τις επαναστατικές τάσεις των Βορειοηπειρωτών προς την αλβανική κομμουνιστική κίνηση και όχι προς εθνικούς σκοπούς.

⁸¹¹ Ο πατέρας του *Zaj Fundo* (Λάζαρος Φούντος), ήταν πλούσιος έμπορος στην Κορυτσά και είχε προσφέρει μεγάλο μέρος της περιουσίας του το 1914 για την ένωση της Βόρειας Ηπείρου με την Ελλάδα, βλ. Νίκος Αργυροκαστρίτης *ό.π.*, σελ. 85.

⁸¹² Robert Elsie, *op. cit.*, p. 156.

⁸¹³ Νίκος Αργυροκαστρίτης, *ό.π.*, σελ. 87.

⁸¹⁴ Kastriot Dervishi, *op. cit.*, fq. 147-149.

⁸¹⁵ Μέλη της οργάνωσης των Νέων θα αποτελέσουν αργότερα σημαντικά στελέχη του ΚΚΑ, όπως ο Husni Karpò, Bedri Spahiu, και ο Ramadan Citacu.

Στα Τίρανα δραστηριοποιήθηκε για μικρό χρονικό διάστημα και μία άλλη πολιτική ομάδα, η ομάδα *Zjarri* (Η Φωτιά) με ιδρυτή τον Βορειοηπειρώτη *Andrea Zisi*.⁸¹⁶ Ο *Zisi*, με καταγωγή από το Λεσκοβίκι της Κορυτσάς, εμφανίστηκε το 1937 στην Αλβανία, αυτοαποκαλούμενος ως ηγέτης του ΚΚΑ.⁸¹⁷ Ο *Zisi* απέρριπτε οποιαδήποτε ιδέα δημιουργίας ενιαίου κόμματος, ενώ ισχυριζόταν ότι η *Zjarri* εξέφραζε την ορθόδοξη γραμμή της *Κομιντέρν*.⁸¹⁸ Η πόλωση που δημιούργησε στο εσωτερικό του κόμματος, βοήθησε το νεοσυσταθέν ΚΚΑ να ενσωματώσει τους ορθόδοξους κομμουνιστές, ενώ άτομα με αποκλίνουσες τάσεις κατηγορήθηκαν ως «προδότες», μετά την συμφωνία του *Zisi* με τον δοσίλογο πρωθυπουργό *Kruja*.⁸¹⁹

Τελικά οι προσπάθειες για τη δημιουργία ενιαίου ΚΚΑ έγιναν πράξη στο συνέδριο που πραγματοποιήθηκε από 8 έως 14 Νοεμβρίου του 1941 στα Τίρανα. Στο συνέδριο πήραν μέρος δεκαπέντε άτομα, εκπρόσωποι των ομάδων Κορυτσάς, Σκόδρας και «Νέων».⁸²⁰ Οι διαφορές των ομάδων στο ζήτημα της ενοποίησης του κόμματος πήγαν στην άκρη, δεχόμενοι την απόφαση της πλειοψηφίας.⁸²¹ Γενικότερα, οι συζητήσεις περιστράφηκαν γύρω από τα οργανωτικά και ιδεολογικά προβλήματα του κόμματος, τα λάθη του παρελθόντος και τις προϋποθέσεις για την απελευθέρωση από τους Ιταλούς.⁸²² Όσον αφορά τις περιοχές της νότιας Αλβανίας, το ΚΚΑ δημιούργησε τέσσερις περιφερειακές επιτροπές σε Αργυρόκαστρο, Κορυτσά, Αυλώνα και Μπεράτι και τρεις επαρχιακές, σε Ερσέκα, Πόγραδετς και Μπάλσι.⁸²³ Το συνέδριο εξέλεξε ως πρώτο Γραμματέα της Κεντρικής Επιτροπής (ΚΕ) του ΚΚΕ τον *Enver Hoxha*, 31 ετών

⁸¹⁶ Νίκος Αργυροκαστρίτης, *ό.π.*, σελ. 97. Ο *Zisi* σπούδαζε νομική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με υποτροφία του Παγκείου Κληροδοτήματος, δεν ολοκλήρωσε όμως τις σπουδές του, καθώς το 1939 αναχώρησε για την Αλβανία.

⁸¹⁷ The Institute of Marxist-Leninist Studies, *History...*, *op. cit.*, p. 36.

⁸¹⁸ Νίκος Αργυροκαστρίτης, *ό.π.*, σελ. 97.

⁸¹⁹ *Ibid.*, σελ. 100. Ο *Kruja*, ο οποίος διετέλεσε νομάρχης Σκοδρας επί Πρωθυπουργίας *Noli* (1924), ήταν μετέπειτα μέλος της *KONARE*, ιδρυτικό μέλος της *Bashkimi Kombëtar*, από το 1939 Γερουσιαστής του ιταλικού κοινοβουλίου και πρωθυπουργός της Αλβανίας από τον Δεκέμβριο του 1941 μέχρι τον Ιανουάριο του 1943.

⁸²⁰ The Institute of Marxist-Leninist Studies, *History...*, *op. cit.*, p. 64. Σύμφωνα με την έκθεση *Papalilo*, οι δύο απεσταλμένοι του ΚΚΓ *Popovic* και *Mugosa* ήταν αυτοί που κατάφεραν να διευθετήσουν τις διαφωνίες και τις αποκλίσεις μεταξύ της ομάδας της Σκόδρας και αυτής της Κορυτσάς, βλ. *ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B.191/1, Sf. Organizzazione terrorista in Albania, R. Questura di Tirana al Procuratore Militare della maestro del Re Imperatore Tribunale Militare delle FF.AA. Unificate, Organizzazione terroristica-comunista.-Arresti e denuncia di compartecipi*, Tirane, 25 Maggio 1942 XX., p. 25.

⁸²¹ Η ομάδα των Νέων καθώς και οι *Lula* και *Premte* διατηρούσαν επιφυλάξεις στην ενοποίηση σε ένα κόμμα και την αποτελεσματικότητα που αυτό θα είχε στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, στο The Institute of Marxist-Leninist Studies, *History...*, *op. cit.*, p. 65.

⁸²² “Rezolucioni i mbledhjes së grupëve kryesore komuniste të Shqipërisë për krijimin e partisë”, *Instituti I Studimeve Marksiste-Leniniste Pranë KQ të PPSH, Documenta Kryesore...*, *op. cit.*, fq. 18-27.

⁸²³ *Stefanaq Polo et al., Historia e Shqipërisë...*, *op. cit.*, fq. 507 (χάρτης).

από το Αργυρόκαστρο, με πλούσια μαρξιστική εμπειρία, που έμελλε να αποτελέσει την κεντρική πολιτική φυσιογνωμία της πολιτικής ζωής της Αλβανίας του 20^{ου} αιώνα.⁸²⁴

To Fronti Nacional Çlimirtar

Μετά την ίδρυση του ΚΚΑ, ένα από τα βασικά ζητήματα που απασχόλησαν την ΚΕ ήταν ο τρόπος διείσδυσης της κομμουνιστικής ιδεολογίας στις μάζες. Οι μικρές ανταρτικές ομάδες που είχαν σχηματιστεί, δρούσαν ανεξέλεγκτα, χωρίς πολιτική συνείδηση και κεντρική καθοδήγηση. Για το σκοπό αυτό, στις αρχές του 1942 η ΚΕ του ΚΚΑ εξέδωσε οδηγίες για τη δημιουργία εθνικοαπελευθερωτικών συμβουλίων στα χωριά, ώστε να οργανώσουν και να κινητοποιήσουν τις μάζες στον αντιφασιστικό αγώνα.⁸²⁵

Σημαντικός παράγοντας για την εξέλιξη του ΚΚ ήταν ο τρόπος με τον οποίο ήρθε σε επαφή με το λαό. Καθώς στην Αλβανία δεν υπήρχε εργατική τάξη με ταξική συνείδηση, σύμφωνα με τα μαρξιστικά πρότυπα της επανάστασης, το ΚΚΑ επεκτάθηκε μέσα από τις προσωπικές σχέσεις των μελών του κόμματος με τους διανοούμενους, τους εργάτες, τους χωρικούς και τη νεολαία.⁸²⁶ Στην πρώτη αυτή φάση, το σύνθημα «Θάνατος στο φασισμό, λευτεριά στο λαό» παρείχε τη δυνατότητα της συμμετοχής όλων των Αλβανών σε ένα πλατύ απελευθερωτικό κίνημα.⁸²⁷

Μια σειρά διαδηλώσεων και απεργιών κατευθυνόμενη από το ΚΚΑ, συσπείρωνε τους Αλβανούς γύρω από το αντιφασιστικό αγώνα. Η απόπειρα δολοφονίας του *Vittorio Emanuele* από τον εθνικιστή εργάτη *Vasil Laçi* το Μάιο του 1941 θεωρήθηκε μια συμβολική αντιφασιστική ενέργεια.⁸²⁸ Η επέτειος της 28^{ης} Οκτωβρίου 1941 έγινε

⁸²⁴ Ο Enver Hoxha, μουσουλμάνος στο θρήσκευμα, γεννήθηκε το 1908 στο Αργυρόκαστρο και αποφοίτησε από το Γαλλικό Λύκειο της Κορυτσάς το 1930. Το 1931 πήγε για σπουδές στη βιοχημεία με κρατική υποτροφία στο Montpellier της Γαλλίας, τις οποίες δεν ολοκλήρωσε. Από το 1934 εργάστηκε ως Γραμματέας στο αλβανικό Προξενείο στις Βρυξέλες. Το 1936 επέστρεψε στην Αλβανία και εργάστηκε ως καθηγητής στο Γαλλικό Λύκειο Κορυτσάς, όπου εντάχθηκε στον κομμουνιστικό πυρήνα της Κορυτσάς. Από το Δεκέμβρη του 1939 μέχρι το 1941 διατηρούσε ένα κατάστημα καπνού στα Τίρανα, που λειτουργούσε ως εστία διάδοσης των κομμουνιστικών ιδεών της ομάδας Κορυτσάς. Από το 1944 ανέλαβε Πρόεδρος της Εθνικής Επιτροπής Απελευθέρωσης της Αλβανίας και μετά την απελευθέρωση Πρόεδρος της Λαϊκής Δημοκρατίας της Αλβανίας μέχρι το θάνατό του το 1985, βλ. Robert Elsie, *op. cit.*, pp.193-195.

⁸²⁵ “Thirrje e KQ të RKSH drejtuar ushtarëve, nënoficerëve dhe oficerëve shqiptare (Shkurt 1942)”, Instituti I Studimeve Marksiste-Leniniste Pranë KQ të PPSH, *Documenta Kryesore...*, *op. cit.*, fq. 39.

⁸²⁶ The Institute of Marxist-Leninist Studies, *op. cit.*, p. 80.

⁸²⁷ “Vdekje Fashizmit! Liri Popullit!” Το παραπάνω σύνθημα αποτελούσε και τον χαιρετισμό των παρτιζάνων, που συνοδευόταν και από ύμνο της αριστερής γροθιάς.

⁸²⁸ Owen Pearson, *Albania in Occupation and War...*, *op. cit.*, p. 153.

αφορμή για μια μεγάλη αντικυβερνητική διαδήλωση της νεολαίας στα Τίρανα.⁸²⁹ Ομοίως στις 8 Νοεμβρίου 1941 πραγματοποιήθηκε στην Κορυτσά μαθητική διαδήλωση, που τελείωσε μόνο μετά την επέμβαση του στρατού.⁸³⁰ Η ανικανότητα της κυβέρνησης να τιθασεύσει τις αλβανικές αντιδράσεις οδήγησαν το Δεκέμβριο του 1941 στην αντικατάσταση του πρωθυπουργού *Shefqet Verlaci* από τον *Mustafa Merlika Kruja*.⁸³¹

Η στρατιωτική δράση των ανταρτών αύξανε τη δημοφιλία του αντιφασιστικού αγώνα στα μάτια των Αλβανών. Παράλληλα με τις άτακτες επιθέσεις και δολιοφθορές των ανταρτικών ομάδων, όπως οι ανατινάξεις στρατιωτικών εγκαταστάσεων και οι καταστροφές τηλεφωνικών γραμμών,⁸³² στελέχη του ΚΚΑ προχώρησαν σε δολοφονίες κρατικών αξιωματούχων, όπως αυτές του αλβανού καραμπινιέρου *Panariti* και του αξιωματικού της αστυνομίας *Sami Tahiri* την 17 Ιανουαρίου 1942 στην Αυλώνα, οι οποίοι συμμετείχαν στην καταστολή της διαδήλωσης της 8^{ης} Νοεμβρίου 1941 στην Κορυτσά.⁸³³ Λίγες μέρες μετά, δολοφονήθηκε και ο Αστυνομικός Διευθυντής Κορυτσάς *Skender Çami* για τη στάση του απέναντι στην ίδια διαδήλωση.⁸³⁴

Το κομμουνιστικό αφήγημα του αντιφασιστικού αγώνα εμπλουτίστηκε με την ηρωοποίηση αλβανών κομμουνιστών, οι οποίοι έχασαν τη ζωή τους στις συγκρούσεις με τους Ιταλούς. Τέτοιοι ήταν ο *Qemal Stafa*, ηγετικό μέλος της ομάδας Σκόδρας, που έχασε τη ζωή του στα Τίρανα το Μάιο του 1942 σε μάχη με την ιταλική αστυνομία,⁸³⁵ αλλά και ο *Misto Mame* (ή *Mano*), μέλος της ομάδας *Zjarri* με καταγωγή από το Αργυρόκαστρο, που σκοτώθηκε στις 16 Αυγούστου 1942 στα Τίρανα σε μάχη με ιταλικά στρατιωτικά τμήματα.⁸³⁶ Για την διασπορά των κομμουνιστικών ειδήσεων

⁸²⁹ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 191/1, Sf. Organizzazione terrorista in Albania, R. Questura di Tirana al Procuratore Militare della maestro del Re Imperatore Tribunale Militare delle FF.AA. Unificate, Tirane, 25 Maggio 1942 XX, p. 1.

⁸³⁰ *Ibid.*, pp. 1-2.

⁸³¹ Kristo Frashëri, *The History of Albania: A Brief Survey*, Tirana, 1964, p. 284. Επίσης βλ. Εφημερίδα Tomori, N. 297, *Formimi i Qeverise se Re*, 1 Dhjetor 1941.

⁸³² Kristo Frashëri, *The History...*, *op. cit.*, p. 282.

⁸³³ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 191/1, Sf. Organizzazione terrorista in Albania, R. Questura di Tirana al Procuratore Militare della maestro del Re Imperatore Tribunale Militare delle FF.AA. Unificate, *Organizzazione terroristica-comunista.-Arresti e denuncia di compartecipi*, Tirane, 25 Maggio 1942 XX, pp. 2-3.

⁸³⁴ *Ibid.*

⁸³⁵ Kristo Frashëri, *The History...*, *op. cit.*, p. 284.

⁸³⁶ AQSh, F. 556, V. 1942, D. 36, fl. 1, N. 1137/4, Comando Superiori Carabinieri Reali dell' Albania, *Vrasje e communist Misto Mano*, Tirana, 17 Gusht 1942. Σύμφωνα με την ιταλική αναφορά, ο Mano (22 ετών), κατείχε ταυτότητα του Φασιστικού Κόμματος της Αλβανίας με το όνομα Κοσο Πια. Επάνω του βρέθηκαν δυο χειρόγραφα σημειώματα με τα ονόματα των συνδέσμων του ΚΚΑ και της επιτροπής της

εκδόθηκε στις 25 Αυγούστου 1942 η εφημερίδα «Η Φωνή του Λαού» (*Zeri I Popullit*), αλλά και λίγο αργότερα η εφημερίδα «Κραυγή Ελευθερίας» (*Kushtrimi i Lirisë*), όργανο της κομμουνιστικής νεολαίας.⁸³⁷

Με τον τρόπο αυτόν η κομμουνιστική προπαγάνδα πέτυχε δύο σημαντικούς στόχους: πρώτον, την μονοπώληση του αντιφασιστικού αγώνα στην Αλβανία, αφού εμφανίστηκε ως το μοναδικό συγκροτημένο μέτωπο ενάντια στην ιταλική Διοίκηση και δεύτερο, τη σταδιακή ενσωμάτωση των αντιστασιακών ομάδων υπό την καθοδήγηση του ΚΚΑ. Το τελευταίο βήμα για την δημιουργία ενός οργανωμένου αντιστασιακού κινήματος στην Αλβανία έγινε με το συνέδριο της Πέζας.

Στις 16 Σεπτεμβρίου 1942 στο χωριό Πέζα, λίγα χιλιόμετρα έξω από τα Τίρανα, συγκεντρώθηκαν δεκαοκτώ μέλη - εκπρόσωποι των αντιστασιακών ομάδων της Αλβανίας και μετά από συζητήσεις αποφάσισαν την ίδρυση του FNC, με ηγέτη τον *Enver Hoxha*.⁸³⁸ Στο συνέδριο πήραν μέρος το ΚΚΑ, καθώς και εκπρόσωποι εθνικιστικών (*Muslim Peza*) και φιλοζωγικών ομάδων (*Abaz Kuri*).⁸³⁹

Στην Πέζα καθορίστηκαν οι βασικές οργανωτικές δομές του αντιστασιακού αγώνα, χωρίς να διατυπωθούν πολιτικές και εθνικές διεκδικήσεις. Τρεις ήταν οι κυριότερες αποφάσεις του Συνεδρίου: α) η δημιουργία ενός εθνικοαπελευθερωτικού μετώπου, στο οποίο θα λάμβαναν μέρος όλες οι πατριωτικές δυνάμεις, ανεξαρτήτως καταγωγής, θρησκείας, ιδεολογικών διαφορών,⁸⁴⁰ β) η εντατικοποίηση του ένοπλου

κομμουνιστικής νεολαίας της Αλβανίας, στο AQSh, F. 556, V. 1942, D. 36, fl. 3, N. 02931, N/Drejtori I Përgjithëshem i Policisë në P.T. Mistris së P. të Mbremdëshme, Tirana (χ.η.).

⁸³⁷ Kristo Frashëri, *The History...*, *op. cit.*, pp. 284-285. Επίσης, βλ. το κύριο άρθρο της εφημερίδας *Zeri I Popullit* της 25 Αυγούστου 1942, στο Instituti I Studimeve Marksiste-Leniniste Pranë KQ të PPSH, *Documenta Kryesore...*, *op. cit.*, fq. 94-96· Pipi Mitrojorgji, *Në vitet e zjarra*, Tiranë, Shtëpia Botuese «8 Nëntori», 1981, fq. 118-121.

⁸³⁸ Stefanaq Polo et al., *Historia e Shqipërisë...*, *op. cit.*, fq. 517.

⁸³⁹ Η ομάδα των Νέων (Të Rijntë) είχε διαλυθεί, καθώς οι ηγέτες της Anastas Lula και Sadic Premte και άλλα οκτώ μέλη της είχαν εκδιωχθεί από το Κόμμα, μετά το έκτακτο συνέδριο του ΚΚΑ που πραγματοποιήθηκε την 28-29 Ιουνίου στα Τίρανα για τον λόγο αυτό, βλ. “Konferenca e jashtëzakonshme e PKSH (Qershor 1942)”, Instituti I Studimeve Marksiste-Leniniste Pranë KQ të PPSH, *Documenta Kryesore...*, *op. cit.*, fq. 81. Η ομάδα Zjarr δεν συμμετείχε στην διάσκεψη της Πέζας, καθώς για το ΚΚΑ θεωρούνταν «μια ομορπονιστική ομάδα που θεωρούσε ότι εξέφραζε τον νόμιμο κομμουνισμό», *ibid.*, fq. 60.

⁸⁴⁰ Με τη χρήση του όρου «εθνικοαπελευθερωτικό» στην ιστοριογραφία, τα κινήματα αποποιούνταν οποιοδήποτε κοινωνικό και πολιτικό διακύβευμα, βλ. Γιώργος Αντωνίου-Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης: Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008, σελ. 38. Για την ανάλυση του όρου στην αλβανική ιστοριογραφία, βλ. Ηλίας Σκουλίδας, ««Εθνικοαπελευθερωτικός Αγώνας» και «Εμφύλιος Πόλεμος»: Προσεγγίσεις στην Αλβανική ιστοριογραφία για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο», στο Στράτος Δορδανάς-Βασιλική Λάζου κ.α., *Κατοχική Βία 1939-1945: Η Ελληνική και Ευρωπαϊκή εμπειρία*, Δήμος Νικολάου Σκουφά-Ασίνη, 2016, σσ. 337-360.

αγώνα ενάντια στους Ιταλούς και γ) η δημιουργία εθνικοαπελευθερωτικών συμβουλίων, για την κινητοποίηση των μαζών στον ένοπλο αγώνα και την εγκαθίδρυση τοπικών αρχών στις απελευθερωμένες περιοχές, ως θεμελιώδη όργανα Διοίκησης στην μεταπολεμική «ελεύθερη, ανεξάρτητη και δημοκρατική» Αλβανία.⁸⁴¹ Σύμφωνα με τον Δέδε, στο συνέδριο συμμετείχε ως εκπρόσωπος της μειονότητας ο Μανώλης Οικονόμου (*Manoli Konomi*), από την Πολύτσανη.⁸⁴²

Το FNÇ γρήγορα αναδείχθηκε ως η κύρια αντιστασιακή δύναμη στην Αλβανία, αφού μία από τις βασικές του ενέργειες ήταν να δημιουργήσει εδαφικές περιοχές χωρίς ιταλική στρατιωτική κατοχή. Η επιχειρησιακή δομή των ανταρτικών ομάδων του FNÇ αποτελούνταν από μικρές ομάδες των πενήντα - εξήντα περίπου ατόμων (αλβ. *çeta*-ομάδα), με στρατιωτικό διοικητή, συνήθως μη κομμουνιστή και έναν πολιτικό επίτροπο, μέλος του ΚΚΑ, υπεύθυνο για τη διαφώτιση των ανδρών και την επίλυση των οργανωτικών και πολιτικών προβλημάτων. Μέχρι τα τέλη του 1942, μετά από επιθέσεις σε ιταλικά στρατιωτικά φυλάκια των περιοχών Κονίσπολης και Ζαγοριάς, το FNÇ δημιούργησε νησίδες ελεύθερων περιοχών, χωρίς την παρουσία ιταλικού στρατού.⁸⁴³

To Ball Kombëtar

Η δημιουργία του FNÇ ως ένα ενιαίο κομμουνιστικό μέτωπο με κύριο σύνθημα την αντίσταση στον κατακτητή, ανησύχησε την τάξη των μπέηδων, λόγω των κοινωνικών μεταβολών που θα επέφερε μια νίκη των κομμουνιστών με πρόταγμα τις εθνικές επιδιώξεις. Η αντικομμουνιστική στάση των Αλβανών ένωσε τις κυρίαρχες ομάδες συμφερόντων, ώστε να δημιουργηθεί ένα αντίβαρο στην κομμουνιστική δυναμική. Το Νοέμβριο του 1942 δημιουργήθηκε η εθνικιστική παράταξη *Ball Kombëtar* (BK-Εθνικό Μέτωπο), μια πολιτική ομάδα αντι-ζωγκικού χαρακτήρα, αποτελούμενη από γαιοκτήμονες αλλά και φιλελεύθερους, που ενώθηκαν από τα αντικομμουνιστικά τους συναισθήματα. Το κίνημα είχε στόχο την εκδίωξη των ιταλικών δυνάμεων και τη δημιουργία της «Μεγάλης Αλβανίας».

⁸⁴¹ Academia e Shkencave e RPSt të Shqipërise, *Historia e Shqiperise...*, *op. cit.*, fq. 517· Kristo Frashëri, *The History...*, *op. cit.*, pp. 286-287.

⁸⁴² Κώστας Ν. Δέδες, *Αρμάδες Χειμάρρας*, Αθήνα, Σείριος, 1978, σελ. 113. Η συμμετοχή του Manoli Konomi ως εκπροσώπου της μειονότητας αναφέρεται και στο Massimo Coltrinari, *La resistenza dei Militari Italiani all' Estero. Albania*, Roma, Rivista Militare, Commissione per la studio della Resistenza dei Militari Italiani all' Estero, 1999, p. 93.

⁸⁴³ Pyrrus Ruches, *op. cit.*, p. 158· Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 78.

Η δομή του ΒΚ δεν διέφερε από αυτή του FNC, υπήρχε όμως μεγαλύτερος βαθμός αυτονομίας δράσης στις μάχιμες ομάδες του. Το προεδρείο της οργάνωσης είχε έδρα τα Τίρανα, με ηγετικά μέλη της παράταξης τους *Ali Kelcyra* και *Midhat* και *Mehdi Frashëri*. Τα πρώτα αντάρτικα τμήματα του ΒΚ δημιουργήθηκαν στην Κορυτσά, τα οποία φαίνεται να χρηματοδοτήθηκαν από τον *Jacomoni* με 500 χιλιάδες αλβ. φράγκα μέσω του μουσουλμάνου Πρωθυπουργού *Kruja*.⁸⁴⁴ Ομάδες του ΒΚ δημιουργήθηκαν επίσης στην Κολώνια (*Shafet Butka*) και στο Πόγραδετς (*Xhevat bej Starova*).⁸⁴⁵

Οι σχέσεις του ΒΚ με το FNC χαρακτηρίζονταν από αμοιβαία καχυποψία και δεν διέφεραν από αυτές μεταξύ των αντίστοιχων βαλκανικών κινημάτων. Το ΒΚ, θεωρούσε πως οι Αλβανοί δεν ήταν ακόμη οργανωμένοι για αντίσταση και θα έπρεπε να περιμένουν την καμπή του πολέμου, ώστε να συντονίσουν τη δράση τους με τους συμμάχους. Δεν εμπιστευόταν το FNC, διότι η δράση του βασιζόταν στις διαταγές του εξωτερικού και τους θεωρούσαν ανδρείκελα των Σλάβων. Από την άλλη πλευρά, το FNC δεν πίστευε σε μια συνεργασία με το ΒΚ, διότι οι αλβανοί εθνικιστές επιδίωκαν να αποφύγουν την αντιστασιακή δράση, καθώς φαινόταν ότι λάμβαναν σοβαρά υπόψη τους τις καταστροφές της χώρας.

Τα πολιτικά χαρακτηριστικά του ΒΚ δεν άφηναν περιθώρια για την καλλιέργεια καλών σχέσεων με την ελληνική μειονότητα. Γεωγραφικά, το ΒΚ είχε μεγαλύτερα ερείσματα στις αντιστασιακές ομάδες στο βορρά, λόγω της εθνικιστικής ρητορικής που ασκούσαν στην περιοχή του Κοσόβου, ενώ οι ομάδες των Γκέγκηδων φυλάρχων ήταν πιο συμπαγείς από αυτές των μπέηδων του Νότου. Το συνδετικό στοιχείο των ομάδων του ΒΚ στο Νότο ήταν όχι τόσο η αντι-ιταλική και αντικομμουνιστική τους στάση, όσο ο φόβος για την εδαφική ακεραιότητα της νότιας Αλβανίας, λόγω του χριστιανικού στοιχείου που πλειοψηφούσε στις νότιες επαρχίες. Για το λόγο αυτό, το ΒΚ εξαρχής εναντιώθηκε σε μια συνεργασία με την ελληνική μειονότητα και επιδίωξε την απομόνωση της. Επιπλέον, επειδή στο ΒΚ είχαν ενταχθεί περισσότεροι μουσουλμάνοι, το FNC χρησιμοποίησε ως σύνθημα ότι το ΒΚ είχε σαν στόχο την εξόντωση του χριστιανικού στοιχείου.⁸⁴⁶

⁸⁴⁴ ΙΑΥΕ, Έτος 1941, Φ. 1, Υποφ. 1, Αχρονολόγητο έγγραφο του Αντιπροέδρου της Επιτροπής Βορειο-ηπειρωτικού Αγώνα Βορείου Ελλάδος Ι. Κοντούλη. Το ίδιο αναφέρει και ο Αργυροκαστρίτης, στο Νίκος Αργυροκαστρίτης, *ό.π.*, σελ. 157.

⁸⁴⁵ ΙΑΥΕ, Έτος 1941, Φ. 1, Υποφ. 1, Αχρονολόγητο έγγραφο του Αντιπροέδρου της Επιτροπής Βορειο-ηπειρωτικού Αγώνα Βορείου Ελλάδος Ι. Κοντούλη.

⁸⁴⁶ Γι' αυτό και το ΒΚ, βλέποντας τον χριστιανούς προσκολλημένους στο FNC, αποκαλούσε τους Βορειοηπειρώτες «αμετανόητους ελληνοκομμουνιστές», βλ. Κώστας Ν. Δέδες, *ό.π.*, σελ. 110.

Ο κατακερματισμός του αλβανικού κινήματος αντίστασης αναμφίβολα καθυστέρησε την ανάπτυξη της δράσης του εναντίον των Ιταλών. Η αφύπνιση των Αλβανών στα τέλη του 1942 σχετίζεται με την πορεία των στρατιωτικών επιχειρήσεων του Β΄ΠΠ, τόσο με την διαφαινόμενη ήττα των Γερμανών στο Στάλινγκραντ όσο και με τις αποτυχημένες προσπάθειες των δυνάμεων του Άξονα να κυριαρχήσουν στο θέατρο επιχειρήσεων της Αφρικής. Έτσι, απέφυγαν σε αυτή τη φάση μια μεταξύ τους σύγκρουση, ώστε να αποφύγουν τη φθορά των στρατιωτικών τους δυνάμεων, προκειμένου να προετοιμαστούν για τις μεταπολεμικές εξελίξεις. Η ελληνική μειονότητα δεν έμεινε αμέτοχη στις αλβανικές εξελίξεις, οργανώνοντας τις πρώτες ομάδες αντίστασης.

3.3 Οι μειονοτικές ομάδες αυτοπροστασίας

Το Μέτωπο Απελευθέρωσης Βορείου Ηπείρου

Με την απόσυρση των ελληνικών στρατευμάτων από την Αλβανία, δημιουργήθηκε η ανάγκη για προστασία από τις αλβανικές αυθαιρεσίες και τα αντίποινα του πολέμου. Οι πρώτες ομάδες Βορειοηπειρωτών οργανώθηκαν με στόχο την προστασία από τις αλβανικές ληστρικές επιδρομές. Μέχρι την άνοιξη του 1942, τα τμήματα αυτοπροστασίας που συγκροτήθηκαν προστάτευαν τα μειονοτικά χωριά, κυρίως από τις κλοπές των κοπαδιών ζώων και την καταπάτηση περιουσιών. Η αδυναμία των ιταλικών αρχών να διαχειριστούν τα ζητήματα δημόσιας τάξης στην ύπαιθρο, οδήγησαν στη δημιουργία ενός κεντρικού καθοδηγητικού οργάνου, με την ονομασία Μέτωπο Απελευθέρωσης Βορείου Ηπείρου (ΜΑΒΗ).⁸⁴⁷

Ο τρόπος και ο χρόνος δημιουργίας της οργάνωσης δεν μπορεί να εκτιμηθεί με ασφάλεια. Κατά μία εκδοχή, η ίδρυση του ΜΑΒΗ ήταν το αποτέλεσμα συγχώνευσης μικρών πυρήνων αυτασφάλειας, που είχαν δημιουργηθεί στα χωριά της μειονότητας από τα τέλη του 1941.⁸⁴⁸ Στην Ελλάδα, μία πρώτη προσπάθεια οργάνωσης

⁸⁴⁷ Σε έγγραφα συναντάται και ως Μέτωπον Απελευθερωτικών Βορείου Ηπείρου.

⁸⁴⁸ Αρχείο ΕΗΜ, Αρχείο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονος, Φ. Περί Βορείου Ηπείρου-Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα-Αχρονολόγητα 1960-1969, αρ. εγγράφου 41, *Βορειοηπειρωτικό Κίνημα Αντίστασης*, σελ. 4. Ο ανώνυμος συντάκτης της έκθεσης παραθέτει στοιχεία για τη δράση της οργάνωσης ΜΑΒΗ και παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με το κείμενο αγνώστου συγγραφέα, βλ. Peace Through Justice, *The resistance movement of Northern Epirotes (1941-1945)*, Athens, 1947 που μεταφράστηκε από τον Θανάση Καραγιαννόπουλο, *Το αντιστασιακό κίνημα των βορειοηπειρωτών 1941-1945*, Αθήνα, Eurobooks, 2018, σσ. 36-37. Σύμφωνα με τον Καραγιαννόπουλο, ο συγγραφέας του αγγλικού κειμένου είχε σαν σκοπό «την ενημέρωση της διεθνούς κοινής γνώμης, ιδίως των συμμαχικών μεγάλων χωρών

πραγματοποιήθηκε με την μυστική οργάνωση Ελλάς-Ελευθερία τον Οκτώβριο του 1941.⁸⁴⁹ Ομάδα μόνιμων αξιωματικών με επικεφαλής τους ταγματάρχη Σωτήριο Σάμπολα και τον λοχαγό Χρήστο Παπαδάτο δημιούργησε στα Ιωάννινα την οργάνωση, με σκοπό τη δημιουργία ένοπλων πυρήνων στην βόρεια και νότια Ήπειρο, η οποία παρέμεινε συνωμοτική μέχρι το Μάιο του 1942.⁸⁵⁰ Το Μάιο του 1942 ο ανθυπολοχαγός Σπυρίδων Λίτος, που είχε μνηθεί στην οργάνωση, ήρθε σε επαφή με τον ανθυπολοχαγό Ιωάννη Βιδέλη, που καταγόταν από το χωριό Λεσινίτσα και κατοικούσε στα Ιωάννινα, και συγκρότησαν τον πρώτο πυρήνα αντίστασης στη βόρεια Ήπειρο, αποτελούμενο από δέκα άτομα.⁸⁵¹

και των υπευθύνων αξιωματούχων της διεθνούς κοινότητας», βλ. Θαλής Καραγιαννόπουλος, *ό.π.*, σελ. 125. Η έκθεση στο Αρχείο του Μητροπολίτη Παντελεήμονα περιέχει αρκετές λεπτομέρειες που δεν αναγράφονται στο αγγλικό κείμενο, γεγονός που θα μπορούσε να δικαιολογήσει τον ισχυρισμό του Καραγιαννόπουλου. Επιπλέον, μπορούμε να θεωρήσουμε την έκθεση ως εμπλουτισμένη και μεταγενέστερη του αγγλικού κειμένου που εκδόθηκε το 1947, καθώς στην αρχή του κειμένου αναγράφεται ότι πρόκειται για μελέτη που «εντοπίζεται εις μίαν έκθεσιν της δημιουργηθείσας εν Βορείω Ηπείρω μετά την αποχώρησιν υπό τας γνωστάς συνθήκας του ελληνικού στρατού κατ' απρίλιον 1941 και την υπό των Βορειοηπειρωτών οργανωθείσαν κατά της αξονικής κατοχής και της Αλβανίας αντίστασιν», αναφερόμενο προφανώς (λόγω των πολλών κοινών στοιχείων) στο αγγλικό κείμενο. Κατά την τεκμηρίωση θα χρησιμοποιήσουμε την μεταφρασμένη εκδοχή του *Peace through Justice*, *op. cit.*, όπως αυτή πραγματοποιήθηκε από τον Καραγιαννόπουλο. Παράλληλα όμως θα παραθέσουμε στοιχεία και από τις δύο εκθέσεις, αντιμετωπίζοντάς τες κριτικά, λαμβάνοντας υπόψη ότι και οι δύο εκθέσεις είναι ανώνυμες, ενώ εντοπίζονται διαφορές μεταξύ τους ως προς τις λεπτομέρειες.

⁸⁴⁹ Αρχείο ΕΗΜ, Αρχείο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονος, Φ. Περί Βορείου Ηπείρου-Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα - Αχρονολόγητα 1960-1969, αρ. εγγράφου 41, *Βορειοηπειρωτικόν κίνημα αντιστάσεως*, σελ. 3. Η συμμετοχή του λοχαγού Παπαδάτου στην οργάνωση αλλά και ο μυστικιστικός της χαρακτήρας, επιβεβαιώνεται και από την αναφορά του λοχαγού Μπαλτογιάννη, μετέπειτα αξιωματικού του ΕΔΕΣ, στην οποία αναφέρει: «Από της Ανοίξεως 1942 (τέλος Απριλίου με αρχάς Μάϊου) αρχίσαμε να συζητούμε για αντίσταση. Ο Λοχαγός Πεζικού Παπαδάτος Χρήστος με εμήψε εις την οργάνωση Ε.Ε. (Ελλάς-Ελευθερία) και ορκίστηκα. Μέχρι τέλους του έτους 1942, πλήν της μνήσεως και υπ' εμού φίλων και συγγενών ουδέν επράξαμεν και ουδείς ενεφανίσθη διά τον συντονισμό των ενεργειών μας και γενικώς της δράσεώς μας. Συνεπώς όλα μείνανε μόνο στα χαρτιά», στο ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης...*, *ό.π.*, τ. 1^{ος}, Ν. 99, σελ. 339. Το Μάρτιο του 1943 στο χωριό Μπαουσιόι, οι δύο αξιωματικοί (Παπαδάτος και Ζώτος) προσχώρησαν στις τάξεις του ΕΔΕΣ, με την προϋπόθεση ότι θα διεξήγαγαν εθνικό αγώνα και όχι πολιτικό. Ακολούθησαν πολλοί αξιωματικοί που διέμεναν στο Πωγώνι και το Ζαγόρι της Ηπείρου και είχαν μνηθεί στην οργάνωση από τον Παπαδάτο, βλ. Ίδρυμα-Μουσείο Εθνικής Αντιστάσεως «Ναπολέον Ζέρβας», *Στρατηγού Ναπολέοντος Ζέρβα. Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Εκδόσεις Μέτρον, 2000, σελ. 369.

⁸⁵⁰ Αρχείο ΕΗΜ, Αρχείο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονος, Φ. Περί Βορείου Ηπείρου-Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα-Αχρονολόγητα 1960-1969, αρ. εγγράφου 41, *Βορειοηπειρωτικόν κίνημα αντιστάσεως*, σελ. 3. Στο έγγραφο αναγράφεται ως Σωτήριος Σάμπολας. Εκτιμάται ότι πρόκειται για τον Τχη Σωτήριο Σόμπολο, με καταγωγή από τη Βήσσανη, που εργάστηκε στην επιμελητεία της VIII Μεραρχίας Πεζικού. Επιπλέον, ο Σόμπολος είχε υπηρετήσει και ως διαχειριστής του 406 Γενικού Στρατιωτικού Νοσοκομείου στα Ιωάννινα, βλ. 406 ΓΣΝ/3^ο ΕΓ, *Ιστορία 406 Γενικού Στρατιωτικού Νοσοκομείου*, Ιωάννινα, Ιούλιος 1998, σελ. 1.

⁸⁵¹ Οι δυο αξιωματικοί ήταν απόφοιτοι της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων. Σύμφωνα με τον Ruches, η πρώτη αντιστασιακή ομάδα δημιουργήθηκε από τους δύο αξιωματικούς στο Δέλβινο, βλ. Pyrrus J. Ruches, *op. cit.*, p. 156.

Στο μεταξύ, το Σεπτέμβριο του 1941 είχε επιστρέψει από την εξορία του στην Ιταλία ο Βασίλης Σαχίνης, ο οποίος συνέχισε τις επαγγελματικές του ασχολίες.⁸⁵² Ο Σαχίνης σχημάτισε τον Ιούνιο του 1942 έναν δεύτερο πυρήνα οκτώ Βορειοηπειρωτών στο Αργυρόκαστρο.⁸⁵³ Η επέκταση της οργάνωσης Ελλάς-Ελευθερία προχώρησε γρήγορα μέσω της δημιουργίας πυρήνων στις μειονοτικές κοινότητες.⁸⁵⁴

Το καλοκαίρι του 1942 ιδρύθηκε η οργάνωση ΜΑΒΗ, χωρίς να είναι εξακριβωμένος ο ακριβής χρόνος που αποφασίστηκε. Η επικρατέστερη εκδοχή είναι ότι η οργάνωση συγκροτήθηκε τον Ιούλιο⁸⁵⁵ ή τον Σεπτέμβριο του 1942, με σκοπό τη δημιουργία αντιστασιακών πυρήνων για την ένωση με την Ελλάδα.⁸⁵⁶ Η οργάνωση κατά την εξέλιξή της απέκτησε πληρέστερη μορφή με την ίδρυση τομέων και υπεύθυνους τομεάρχες.⁸⁵⁷ Δημιουργήθηκαν εφεδρικές ομάδες και ταμεία κατά περιφέρειες για την αγορά όπλων, ειδών ματισμού και υπόδησης και συντήρησης

⁸⁵² ΙΑΥΕ, Έτος 1944, Φ. 12, Υποφ. 1, Ρ. Ραφαήλ προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Κάιρο, 3 Μαρτίου 1944.

⁸⁵³ Αρχείο ΕΗΜ, Αρχείο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονος, Φ. Περί Βορείου Ηπείρου-Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα - Αχρονολόγητα 1960-1969, αρ. εγγράφου 41, *Βορειοηπειρωτικόν κίνημα αντιστάσεως*, σσ. 3-4.

⁸⁵⁴ *Ibid.*, σελ. 3-4. Σύμφωνα με το έγγραφο, τα μέλη της οργάνωσης Ελλάς - Ελευθερία αυξήθηκαν αρκετά, χωρίς όμως να γίνεται λόγος για συγκροτημένες ένοπλες ομάδες με στρατιωτική δομή. Οι αριθμοί που δίνει ο συντάκτης του εγγράφου είναι αρκετά εντυπωσιακοί, καθώς αναγράφει ότι τα μνημένα μέλη της Οργάνωσης το καλοκαίρι του 1942 ξεπερνούσαν τους 2500 άντρες: «Η τοιαύτη συγκρότησις αρχίζει από την Επαρχία Δελβίνου εις ην το σύνολον των μνηθέντων ανέρχεται την 17^η Ιουνίου 1942 εις 863 άτομα εξ ων ωπλίσθησαν τα 132. Εν συνεχεία οργανούνται οι πυρήνες του τμήματος Πωγωνίου της Βορείου Ηπείρου με σύνολον μνηθέντων 365 μελών εξ ων ωπλίσθησαν 83. Τούτ' αυτό συμβαίνει και εις τας περιφέρειας Άνω και Κάτω Δροπόλεως, Λιουντζουριάς, Ζαγοριάς και Πρεμετής με σύνολον μεμνηθέντων 1462 εξ ων ωπλίσθησαν 553». Τα ακριβή στοιχεία του εγγράφου δεν μπορούνε να διασταυρωθούν και τα μεγέθη μάλλον δύσκολα προσεγγίζουν την αλήθεια. Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με τα στοιχεία του Χάρτη υπ' αριθμ. 7, οι Ιταλοί είχαν πολύ καλή εικόνα των αντιστασιακών ομάδων στη νότια Αλβανία, κατά συνέπεια μια τόσο μεγάλη οργάνωση θα γινόταν αντιληπτή από τις ιταλικές αρχές. Τα στοιχεία θα μπορούσαν να αντικατοπτρίζουν τα μεγέθη των ομάδων αυτοπροστασίας και εξοπλισμού

⁸⁵⁵ Θεόδωρος Σαράντης, *ό.π.*, σελ. 8· Αρχείο ΕΗΜ, Αρχείο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονος, Φ. Περί Βορείου Ηπείρου-Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα-Αχρονολόγητα 1960-1969, αρ. εγγράφου 41, *Βορειοηπειρωτικόν κίνημα αντιστάσεως*, σελ. 4.

⁸⁵⁶ Θαλής Καραγιαννόπουλος, *ό.π.*, σελ. 36. Ο Μυριδάκης αναφέρει ότι η οργάνωση ιδρύθηκε το Μάρτιο του 1943 από τον Ηλία Κώνστα, απεσταλμένο του Ζέρβα στη βόρεια Ήπειρο, με αποστολή την επέκταση της οργάνωσης του ΕΔΕΣ στην περιοχή της ελληνικής μειονότητας, βλ. Μιχάλης Μυριδάκης, *ό.π.*, τ. 1, σελ. 335. Το ίδιο υποστηρίζει και ο Δαλιάνης, βλ. Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 97. Ο ίδιος ο Κώνστας αναφέρει ότι η οργάνωση ΜΑΒΗ ιδρύθηκε το 1942, βλ. Ηλίας Κώνστας, *ό.π.*, σελ. 59. Σε κάθε περίπτωση, ο Ιούλιος του 1942 μπορεί να θεωρηθεί ως το νωρίτερο χρονολογικό όριο (*terminus post quem*) δημιουργίας του ΜΑΒΗ.

⁸⁵⁷ Σύμφωνα με την έκθεση στο Αρχείο του Μητροπολίτη Αργυροκάστρου, επειδή ο σκοπός του ΜΑΒΗ ήταν ίδιος με αυτό της οργάνωσης Ελλάς-Ελευθερία που είχε έδρα τα Ιωάννινα, οι Βορειοηπειρώτες εντάχθηκαν στη δική τους οργάνωση.

συνδέσμων σε κάθε μειονοτικό χωριό.⁸⁵⁸ Ως έδρα της οργάνωσης ορίστηκαν τα Τίρανα,⁸⁵⁹ ώστε να είναι δυσχερέστερη η αποκάλυψη της οργάνωσης από τους Αλβανούς, ενώ παράλληλα να έχουν τη δυνατότητα τα μέλη της να βοηθούν τους Βορειοηπειρώτες που δικάζονταν από το αλβανικό στρατοδικείο.⁸⁶⁰

Η οργάνωση ΜΑΒΗ δημιούργησε παραρτήματα στα κυριότερα αστικά κέντρα της νότιας Αλβανίας. Επικεφαλής της οργάνωσης ήταν ο Βασίλης Σαχίνης, χρηματιστής από τη Δούβιανη του Αργυροκάστρου και γνωστός για τη δράση του στο σχολικό ζήτημα.⁸⁶¹ Τα υπόλοιπα ιδρυτικά μέλη της οργάνωσης ήταν και οι εκπρόσωποι των μειονοτικών περιοχών: ο Ορέστης Αναστασιάδης στο Δέλβινο, ο Αναστάσιος Κοκκαβέσης στη Χιμάρα, ο Γεώργιος Τάσιος στην Κορυτσά αλλά και ο Ηλίας Κώνστας στα Τίρανα.⁸⁶² Η οργάνωση εξαπλώθηκε στις περιοχές του Πωγωνίου, στην Λιουντζουριά, στα Ριζά, στη Ζαγοριά και στην Πρεμετή.⁸⁶³

Διαφορετική εκδοχή για τη συγκρότηση της οργάνωσης καταγράφεται από το Θωμά Λίλλη, μέλος του ΜΑΒΗ με καταγωγή από τη Δερβιτσάνη, που εργαζόταν την περίοδο εκείνη ως υπάλληλος στο υποκατάστημα της Τράπεζας *Banco di Napoli* στο Αργυρόκαστρο. Σύμφωνα με τον Λίλλη, το καλοκαίριο του 1942 δημιουργήθηκε στην περιοχή της Δρόπολης μια οργάνωση με το όνομα «Μέτωπο Αμύνης Βορείου

⁸⁵⁸ Αρχείο ΕΗΜ, Αρχείο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονος, Φ. Περί Βορείου Ηπείρου-Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα-Αχρονολόγητα 1960-1969, αρ. εγγράφου 41, *Βορειοηπειρωτικόν κίνημα αντιστάσεως*, σελ. 3.

⁸⁵⁹ Θαλής Καραγιαννόπουλος, *ό.π.*, σελ. 36, 89.

⁸⁶⁰ *Ibid.* Σε άλλη έκθεση για το ΜΑΒΗ που βρίσκεται στον ίδιο φάκελο του αρχείου αναφέρεται ότι η έδρα της οργάνωσης δημιουργήθηκε στα Τίρανα για να παρακολουθείται τη δράση των αλβανικών αντιστασιακών οργανώσεων, που είχαν εκεί την έδρα τους, βλ. Αρχείο ΕΗΜ, Αρχείο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονος, Φ. Περί Βορείου Ηπείρου-Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα-Αχρονολόγητα 1960-1969, αρ. εγγράφου 41, *Βορειοηπειρωτικόν κίνημα αντιστάσεως*, σελ. 3 και *ibid.*, αριθμ. εγγράφου 93, *Έκθεσις της εν Αλβανία ίδρυθείσης Οργανώσεως ΜΑΒΗ (Μέτωπον Απελευθερωτικών Βορείου Ηπείρου) επί ωρισμένων γεγονότων ιδία κατά την από του τέλους 1942 και μέχρι του Απριλίου 1944 περίοδον*, σελ. 2. Ο ανώνυμος συγγραφέας της έκθεσης αναφέρει ότι αποτελούσε μέλος της αντιστασιακής ομάδας του Λευτέρη Γκουβέλη.

⁸⁶¹ Σχεδόν από το σύνολο της βιβλιογραφίας, αλλά και κατά την αρχειακή έρευνα, ο Σαχίνης αναφέρεται ως ηγέτης της οργάνωσης ΜΑΒΗ, με εξαίρεση τον Μυριδάκη, ο οποίος υποστηρίζει ότι αρχηγός της οργάνωσης ήταν ο Σπύρος Ντάσιος, από το Άνω Λάμποβο, βλ. Μιχάλης Μυριδάκης, *ό.π.*, σελ. 335.

⁸⁶² Αρκετά αλλά ονόματα διακρίνονταν στην οργάνωση και αναφέρονται στη βιβλιογραφία ως εξέχοντα κατά την περίοδο της δημιουργίας του ΜΑΒΗ, όπως ο Γεώργιος Μπολάνος, ο Σπύρος Ντάσιος, οι Γιάννης και Ευθύμιος Γκίκας, ο Γεώργιος Οικονομίδης, δάσκαλος από τη Δερβιτσάνη, κλπ., βλ. Pyrtus Ruches, *op. cit.*, p. 156· Κωνσταντίνος Κυριάκου, *Οι ξεχασμένοι Ηρωες...*, *ό.π.*, σελ. 47. Επιπλέον, στις δύο εκθέσεις του Αρχείου του Μητροπολίτη Παντελεήμονα αναφέρεται ότι στις περιοχές που είχε οργανωθεί το ΜΑΒΗ οι αποφάσεις λαμβάνονταν από πενταμελές συμβούλιο, κάτι που δεν εντοπίζεται σε άλλα αρχειακά τεκμήρια, βλ. *ibid.*, αριθμ. εγγράφου 93, *Έκθεσις της εν Αλβανία ίδρυθείσης Οργανώσεως ΜΑΒΗ (Μέτωπον Απελευθερωτικών Βορείου Ηπείρου) επί ωρισμένων γεγονότων ιδία κατά την από του τέλους 1942 και μέχρι του Απριλίου 1944 περίοδον*, σελ. 2. Ο Κόρμαλης κάνει λόγο για τριμελείς επιτροπές ανά χωριό, χωρίς όμως να τεκμηριώνει, βλ. Αθανάσιος Κόρμαλης, *ό.π.*, σελ 31.

⁸⁶³ Θαλής Καραγιαννόπουλος, *ό.π.*, σελ. 36.

Ηπειρού» (ΜαΒΗ).⁸⁶⁴ Η οργάνωση αποτελούνταν από ένοπλες ομάδες αυτό-προστασίας που συνεργάζονταν σε περιστατικά ζωοκλοπών από τους Αλβανούς.⁸⁶⁵ Τα πρώτα όπλα και πυρομαχικά στους Βορειοηπειρώτες δόθηκαν από τον υποχωρούντα ελληνικό στρατό.⁸⁶⁶ Στη συνέχεια αγοράστηκαν και άλλα από αλβανούς και έλληνες χωρικούς, οι οποίοι πηγαίναν στη βόρεια Ήπειρο για αγορά τροφίμων. Μετά τη μύηση έμπιστων και κατάλληλων μελών, τα όπλα μοιράστηκαν σε όλη την περιοχή της Δρόπολης.⁸⁶⁷

Σύμφωνα με το Λίλλη, το Δεκέμβριο του 1942 πραγματοποιήθηκε μυστική συνάντηση των μελών του ΜαΒΗ στη Δερβιτσάνη, με πρόσχημα τον εορτασμό των Χριστουγέννων. Εκεί αποφασίστηκε η αλλαγή του χαρακτήρα της οργάνωσης (από αμυντική σε αντιστασιακή) και της ονομασίας της οργάνωσης σε Μέτωπο Απελευθερωτικό Βορείου Ηπείρου (ΜΑΒΗ).⁸⁶⁸ Παράλληλα, αποφασίστηκε η επέκταση της οργάνωσης και σε άλλες περιοχές εκτός της Δρόπολης, ενώ αποκτούσε μυστικιστικό χαρακτήρα: «Αυτή τη φορά όμως περιορισμένα και συνομοτικά. Τα νέα

⁸⁶⁴ Αρχείο Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών (στο εξής Αρχείο ΙΒΕ), Αρχείο Κωνσταντίνου Σκενδέρη, ΚΣΒ 08, *Μέτωπο Αμύνης Βορείου Ηπείρου*, αχρονολόγητο έγγραφο του Θωμά Λίλλη, Μέρος 1^ο, σελ. 3. Το ίδιο αναφέρει και ο Νίκος Σύρμος: «Ο Βασίλης Σαχίνης ήτο ο Αρχηγός της πατριωτικής οργάνωσης ΜΑΒΗ, που ιδρύθηκε το βράδυ της προηγούμενης ημέρας της μάχης της Δερβητσάνης με την έννοια «Μέτωπο Αμύνης» και όχι «Μέτωπον Απελευθερωτικόν της Βορείου Ηπείρου»», βλ. Φώτης Σύρμος, *ό.π.*, σελ. 44.

⁸⁶⁵ *Ibid.*, Μέρος 1^ο, σσ. 3-4. Τα αποτυχημένα περιστατικά ζωοκλοπών στους Βουλιαράτες, Τεριαχάτες και Γεωργουτσάτι αποθάρρυναν τους Αλβανούς να προβούν σε παρόμοιες ενέργειες στην περιοχή της Κάτω Δρόπολης. Ως αρχηγός της ομάδας της Δερβιτσάνης αναφέρεται ο Κίτσο Λίτσιος.

⁸⁶⁶ *Ibid.*, Μέρος 1^ο, σελ. 2. Στο έγγραφο αναφέρεται ότι ο λοχαγός Αβδίκος κατά την οπισθοχώρηση του ελληνικού στρατού, παρέδωσε στους κατοίκους της Δερβιτσάνης 50 τυφέκια και 2 ελαφριά πολυβόλα. Ο οπλισμός συσκευάστηκε και καλύφθηκε κάτω από βράχους στις πλαγιές του Μεγαλάκου «από το μέρος του Στέρου και Μ. Τσιούρη». Στο ρόλο του λοχαγού Χρήστου Αβδίκου αναφέρεται και ο Γεώργιος Παπαδόπουλος, δίνοντας του πρωταγωνιστικό ρόλο στη συγκρότηση της οργάνωσης ΜΑΒΗ: «Η ιδέα, εξ άλλου, περί σχηματισμού «Μετώπου Αυτοαμύνης Βορείου Ηπείρου», ήτις αργότερος ενεφανίσθη ως «Μέτωπον Απελευθερώσεως Βορείου Ηπείρου», ερρίφθη το πρώτος έν Δερβητσάνη υπό του τότε λοχαγού Πυροβολικού Χρήστου Αβδίκου του από Ιωαννίνων. Με την υποχώρησιν του Πυροβολικού του Ελληνικού Στρατού εξ Αργυροκάστρου τον Απρίλιον του 1941, τα μέν πυροβόλα εστήθησαν εις το χωρίον Καλογοραντζή (ή Γοραντζήν), ο δε Αβδίκος παρέμεινε και διανυκτέρευσεν εν τη οικία του διδασκάλου Χρήστου Δημήτρ. Λιάκου κειμένη ες την Σπανθιάν. Και ενώ το απόγευμα της ημέρας εκείνης διεξήγετο σκληροτάτη και αγρία μάχη εις τα αμπέλια της Αγίας Παρασκευής, καθ ήν το πυροβολικόν έβαλλε καταγιστικόν εναντίον των προελαυνόντων ιταλικών στρατευμάτων, τα οποία υπέστησαν πανωλεθριάν κυριολεκτικώς, οι εν τη οικία του Χρήστου Λιάκου συνεσκέπτοντο μετά του λοχαγού Αβδίκου περί της τύχης και του πρακτέου. Τότε ούτως εισηγήθη να σχηματισθή το ανωτέρω μέτωπον προς αυτοάμυναν και πρίν η αναχώρησις εκ Δερβητσάνης εφωδίασε, όον ηδύνατο περισσοτέρους κατοίκους με διάφορα όπλα και παντοειδές πολεμικον υλικόν το οποίον, ούρωσ ή άλλως, λόγω της υποχωρήσεως και αδυναμίας μεταφοράς των, θα καταστρέφετο», βλ. Γεώργιος Χ. Παπαδόπουλος, *Η Δερβητσάνη της Κάτω Δροπόλεως Αργυροκάστρου*, Αθήναι, χ. ε., 1978, σσ. 52-53.

⁸⁶⁷ *Ibid.*, Μέρος 1^ο, σελ. 2. Σύμφωνα με το έγγραφο, το 1942 στη Δερβιτσάνη υπήρχαν 280 όπλα, 4 βαρέα πολυβόλα, 2 όλμοι και 8 ελαφρά πολυβόλα.

⁸⁶⁸ *Ibid.*, Μέρος 1^ο, σελ. 4.

μέλη θα εξελέγοντο αυστηρώς και θα ωρκίζονταν». ⁸⁶⁹ Στη συνέχεια σχηματίστηκε Διοικούσα επιτροπή, τα μέλη της οποίας ήταν τα εξής:

Πίνακας 11: Η οργάνωση ΜΑΒΗ (σύμφωνα με το Θωμά Λίλλη)

A/A	Όνοματεπώνυμο	Επάγγελμα	Τόπος Καταγωγής
1	Βασίλειος Σαχίνης	Τραπεζικός Υπάλληλος	Πρόεδρος- Γραμματέας-ταμίας
2	Τηλέμαχος Λαμποβιτιάδης	Ιατρός	Αργυρόκαστρο
3	Σωκράτης Βοζώρης	Ιατρός	Αργυρόκαστρο
4	Γρηγόρης Κιτσάτης	Ιατρός	Πολύτσανη
5	Αλέξης Τσέτης	Φαρμακοποιός	Αργυρόκαστρο
6	Αναστάσιος Κοκκαβέσης	Δικαστής	Χιμάρα
7	(δεν αναφέρεται το όνομα)	Δικαστής	Χιμάρα
8	(δεν αναφέρεται το όνομα) ⁸⁷⁰	Δικαστής (Πρωτοδίκης)	Κορυτσά
9	(δεν αναφέρεται το όνομα) ⁸⁷¹	Ταγματάρχης Αλβανικού στρατού (με σημαίνουσα θέση στα Τίρανα)	Τίρανα
10	(δεν αναφέρεται το όνομα)	Δικηγόρος	Περίχωρα Πρεμετής
11	Χρηστάκης Πεστάνης	Οπλαρχηγός	Ζαγοριά
12	Σωτήρης Νέρος	-	Σούχα
13	Φίλιππος Μπογιάς	-	Σαρακίνιστα
14	Θεμιστοκλής Τσίπας	-	Κάργιανη

Πηγή: Αρχείο ΙΒΕ, Αρχείο Κωνσταντίνου Σκενδέρη, ΚΣΒ 08, *Μέτωπο Αμόνης Βορείου Ηπείρου*, χρονολόγητο έγγραφο του Θωμά Λίλλη, Μέρος 2^ο, σελ. 1

Σύμφωνα πάντα με τον Λίλλη, έδρα της οργάνωσης ορίστηκε το Αργυρόκαστρο, διότι εκεί βρίσκονταν τα περισσότερα μέλη του κεντρικού συμβουλίου.⁸⁷² Μέλη της διοικούσας επιτροπής επίσης ήταν ο δικηγόρος Γιάννης Διαμάντης και ο έμπορος Αντώνης Κυριάκης, οι οποίοι λόγω της εργασίας τους είχαν αναλάβει το ρόλο του

⁸⁶⁹ *Ibid.*, Μέρος 1^ο, σελ. 4.

⁸⁷⁰ Πρόκειται για τον Κωστάκη Δεσπότη, Πρωτοδίκη Αργυροκάστρου, όπως αναφέρεται στο Φώτης Σύρμος, *ό.π.*, σελ. 44. Επιπλέον ο Σύρμος αναφέρει τον δικαστικό Θωμά Θωμά από την Κορυτσά.

⁸⁷¹ Πρόκειται για τον Δημήτρη Δεσπότη, Τχη του αλβανικού στρατού στα Τίρανα και αδερφό του Κωστάκη Δεσπότη, στο Φώτης Σύρμος, *ό.π.*, σελ. 20. Σε έκθεση του Αντώνη Κυριάκη αναφέρεται ως Δημήτρης Δεσποτόπουλος, βλ. ΙΑΥΕ, Έτος 1944, Φ. 12, Υποφ. 1, Α. Μηλιαρέσης προς την εν Άγκυρα Β. Πρεσβείαν, Σμύρνη, 2 Μαρτίου 1944.

⁸⁷² Αρχείο ΙΒΕ, Αρχείο Κωνσταντίνου Σκενδέρη, ΚΣΒ 08, *Μέτωπο Αμόνης Βορείου Ηπείρου*, χρονολόγητο έγγραφο του Θωμά Λίλλη, Μέρος 2^ο, σελ. 1.

συνδέσμου και τη συγκέντρωση εράνων για το ταμείο της οργάνωσης από τους διάφορους εμπόρους που ήταν εγκατεστημένοι στα διάφορα μέρη της Αλβανίας.⁸⁷³

Ο Μιχάλης Μάνος και Θωμάς Λίλλης είχαν αναλάβει το έργο της εκτέλεσης των εντολών της επιτροπής και τη σύνδεση αυτών με του συνδέσμους του εσωτερικού και εξωτερικού. Αυτοί, ως υπάλληλοι της τράπεζας *Banco di Napoli* στο Αργυρόκαστρο δέχονταν τους συνδέσμους στην τράπεζα, λάμβαναν πληροφορίες και μετέφεραν τις εντολές της επιτροπής. Μέχρι το Φεβρουάριο του 1943, η οργάνωση είχε οργανώσει δίκτυο κατασκοπίας σε όλες τις πόλεις και τα σημαντικά χωριά της Βόρειας Ηπείρου, συγκέντρωνε πληροφορίες στρατιωτικού χαρακτήρα και τις μετέφερε στο Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής (ΣΜΑ), μέσω της βρετανικής αποστολής που βρισκόταν στο Αρχηγείο του ΕΔΕΣ.⁸⁷⁴

Το ΜΑΒΗ αποτελούνταν κατά βάση από ορθόδοξους χριστιανούς στο θρήσκευμα, αρκετοί εκ των οποίων ήταν αλβανόφωνοι. Σε έκθεση του ο Αντώνης Κυριάκης, δάσκαλος από τη Γλύνα, αναφέρεται στη συμπάθεια των αλβανών ορθοδόξων χριστιανών, που την απέδιδε «στα κατορθώματα του ελληνικού στρατού κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο, την πολιτισμένη του συμπεριφορά και την πατρική Διοίκηση των Ελληνικών αρχών κατοχής».⁸⁷⁵ Και συνεχίζει: «Να λοιπόν τώρα και η οργάνωσις που σχεδόν ξεπίδησε μέσα από τους κόλπους του αλβανόφωνου πληθυσμού: Ένιοι (σημ. μερικοί) νέοι μορφωμένοι επιστήμονες, ανώτεροι υπάλληλοι και αξιωματικοί Ορθόδοξοι ίδρυσαν μίαν Οργάνωσιν με την επωνυμίαν ΜΑΒΗ (Μέτωπον Απελευθερώσεως Βορείου Ηπείρου)».⁸⁷⁶ Αλλά και ο Λίλλης στη διοικούσα

⁸⁷³ *Ibid.* Μάλιστα ο Λίλλης αναφέρει: «Παντού όπου χτυπήσαμε την πόρτα για οικονομική ενίσχυσι και το τοιούτον εγένετο εις τους ευπορούντας, παρεσχέθη με ευχαρίστησιν και πλουσιοπαρόχως», *ibid.*, Μέρος 1^ο, σελ. 4.

⁸⁷⁴ *Ibid.*, Μέρος 2^ο, σελ. 1.

⁸⁷⁵ ΙΑΥΕ, Έτος 1944, Φ. 12, Υποφ. 1, Α. Μηλιαρέσης προς την εν Αγκυρα Β. Πρεσβείαν, Σμύρνη, 2 Μαρτίου 1944, σελ. 1. Ο Κυριάκης συνελήφθη από τους Ιταλούς και φυλακίστηκε στην Ιταλία. Επανήλθε στην Αλβανία τον Αύγουστο του 1941 και εργάστηκε ως κηπουρός κατά τα έτη 1942-1943 στις περιοχές Βερατίου, Αυλώνα, Δυρράχιο, Τιράνων και Σκόδρας. Ήταν και ο ίδιος μέλος του ΜΑΒΗ και θερμός υποστηρικτής της ένωσης της Αλβανίας με την Ελλάδα.

⁸⁷⁶ *Ibid.*, σελ. 2. Ο Κυριάκης αναφέρει επιπλέον ως μέλη του ΜΑΒΗ τους Σπυρίδων Νίτσιο από το Λάμποβο, Μέλλιο από το Λάμποβο, Θωμά Θώμο-δικαστικό από την Κορυτσά και αναφέρει ότι τα μέλη αριθμούσαν αρκετές εκατοντάδες, βλ. ΙΑΥΕ, Έτος 1944, Φ. 12, Υποφ. 1, Α. Μηλιαρέσης προς την εν Αγκυρα Β. Πρεσβείαν, Σμύρνη, 2 Μαρτίου 1944. Αλλά και οι Ζώτος-Γιάνναρος αναφέρουν τον Αθανάσιο Τέρπο, κουρέας στο επάγγελμα, ως μέλος του ΜΑΒΗ, βλ. Μενέλος Ζώτος - Χριστόφορος Γιάνναρος, *ό.π.*, σελ. 335. Ο Κόρμαλης σε άρθρο του στον Οικονομικό Ταχυδρόμο, μετά από προσωπικές μαρτυρίες και στοιχεία από δημοσιεύματα, παραθέτει ονόματα στελεχών και οπλαρχηγών της ΜΑΒΗ: Αχ. Καραγιάννης (Κορυτσά), Γ. Φώτης, Ηλ. Ζέρης, Γρ. Κιτσάτης, Π. Λέκκας (Πωγών), Γ. Χριστάκης (Ζαγορά), Μιλτ. Γκιόκας, Μιχ. Μάρης (Ανω Δρόπολη), Αν Στόλης (Κρά), Σ. Κόκκαλης, Ορ. Αναστασιάδης (Δέλβινο), Χρ. Πύλιος, Σπ. Θωμάς, Θύμιος Λώλης (Βούρκο), Ι. Καραθάνος (Λαζάτες), Βασ. Τσέπος (Δερβιτσάνη), Θ. Λαζάνης (Αργυρόκαστρο), Μ. Γκάρος (Σελιό), Ελευθέριος Γκουβέλης,

επιτροπή της οργάνωσης MABH, αναφέρει ότι τα επτά τελευταία μέλη (βλ. Πίνακα 12) ήταν αλβανόφωνοι.⁸⁷⁷

Διαφορετική εκδοχή για τη σύνθεση της οργάνωσης αναφέρεται σε έκθεση του αρχηγού του ΕΔΕΣ Ναπολέοντα Ζέρβα.⁸⁷⁸ Σύμφωνα με αυτή, η έδρα του MABH ήταν το Αργυρόκαστρο και η σύνθεσή της είχε ως εξής:

Πίνακας 12: Η οργάνωση MABH (σύμφωνα με το την έκθεση Ζέρβα)

Περιοχή	Ονοματεπώνυμο
Κεντρική Επιτροπή (Αργυρόκαστρο)	Βασίλης Σαχίνης-Πρόεδρος Οργάνωσης
Περιφερειακές Επιτροπές	
Δελβίνου	Ορέστης Αναστασιάδης-Ευάγγελος Λίλης
Δρόβιανης	Γεώργιος Ζώτος-Ελευθέριος Γκουβέλης
Δίβρη	Φώτιος Γκρέκας και Νικόλαος Κότσης
Λεσνίτσα	Χαράλαμπος Λέζος
Βούρκος	Σπυρίδων Θωμάς
Νιβίτσα	Θεμιστοκλής Παπαδήμας
Χειμάρρα	Αναστάσιος Κοκαβέτσης (Παπασπύρου)
Δερβιτσάνη	Μιχαήλ Μάνος
Σωτήρα	Μιλτιάδης Γκιόκας
Άγιοι Σαράντα	Λαμπράκης
Τύραννα	Ηλίας Κώνστας
Κορυτσά	Αχιλλεύς Καραγιάννης
Λεσκοβίκι	Γιώργιος Τάσος
Πρεμετή	Νικόλαος Ιωαννίδης

Πηγή: ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης...*, ό.π., τ. 1^{ος}, Ν. 6, σελ. 62

Γ. Ζώτος (Δρόπολη), Α. Λαμπράκης (Αγ. Σαράντα), Ν. Κότσης, Φ. Γκρέκας, Θ. Μέλλος (περιοχή Ριζών), Νικ. Ιωαννίδης (Πρεμετή), Γ. Μπολάνος, Σίμος Δήμας, Δημ. Ράπος, Δ. Ζούππας, Μιχ. Μερκούρης, Γερ. Ντούνης, Θ. Ντούνης, Ν. Ντώκος, Γ. Γκέργκης, Γ. Κονόμος, Δ. Κουλίνο, Α. Δημαλέξης, Ν. Κουτσούλης, Αντ. Κοκαβέσης, Σ. Γκόρος, Ηλ. Λυκόκας, Θεμ. Παπαδόμης (επαρχία Χιμάρας), βλ. Θανάσης Κόρμαλης, «Η αντίσταση των Βορειοηπειρωτών (1939-1944)», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 13 Φεβρουαρίου 1997, σελ. 45.

⁸⁷⁷ Αρχείο ΙΒΕ, Αρχείο Κωνσταντίνου Σκενδέρη, ΚΣΒ 08, *Μέτωπο Αμύνης Βορείου Ηπείρου*, χρονολόγητο έγγραφο του Θωμά Λίλλη, Μέρος 2^ο, σελ. 1. Ο Σύρμος αναφέρει: «Στην Οργάνωση αυτή (σημ. Μέτωπο Αμύνης Βορείου Ηπείρου) συμμετείχαν εκτός του Ελληνικού Στοιχείου της Επαρχίας και Χριστιανοί Αλβανόφωνοι από όλους τους πληθυσμούς Αυλώνος, Βερατίου, Φιερι κλπ.», βλ. Φώτης Σύρμος, ό.π., σελ. 44. Ο Κώνστας θεωρεί ότι τη οργάνωση MABH συγκροτήθηκε κατόπιν υποδείξης του ΣΜΑ και ότι «η κίνηση είχε καθαρώς Ελληνικήν σύνθεσιν, απαρτιζόμενη μόνο από Βορειοηπειρώτας», Ηλίας Κώνστας, ό.π., σελ. 59.

⁸⁷⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης...*, ό.π., τ. 1^{ος}, Ν. 6, σελ.62.

Η οργάνωση MABH δεν εμφανίζεται να είχε ένοπλη δράση, τουλάχιστον με τη μορφή οργανωμένων αντιστασιακών ομάδων, μέχρι τα τέλη του 1942. Τα μέλη της λειτουργούσαν συνωμοτικά και ήταν ενταγμένα στις ομάδες προστασίας των μειονοτικών χωριών. Η δομή της οργάνωσης στηριζόταν στη μυστικότητα, ανάλογη της «Νέας Φιλικής Εταιρίας» που είχε δημιουργήσει ο Σαχίνης το 1933 στο Αργυρόκαστρο, για την επίλυση του σχολικού ζητήματος.⁸⁷⁹ Η στρατολόγηση των μελών της ακολουθούσε μυστικιστικό τελετουργικό, με ορκωμοσία πάνω «σε ευαγγέλιο, στο οποίο πάνω βρισκόταν σταυρωτά ένα περίστροφο και ένα σπαθί».⁸⁸⁰

Δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί εάν στη χρονική αυτή περίοδο η ετερόκλητη σύνθεση της οργάνωσης εξασφάλιζε ένα ενιαίο ιδεολογικό πρόταγμα. Με άλλα λόγια, οι στόχοι των ηγετικών στελεχών του MABH πιθανό να διέφεραν από αυτούς των επιμέρους ομάδων, που πολλές φορές είχαν αμυντικό ή ληστρικό χαρακτήρα.⁸⁸¹ Γεγονός όμως είναι ότι ο σκοπός της οργάνωσης για ένωση με την Ελλάδα, όπως εκφραζόταν και από την ονομασία της, δημιούργησε ρήγμα στο εσωτερικό της μειονότητας, καθώς μερίδα Βορειοηπειρωτών θεωρούσαν ότι προτεραιότητα είχε η απελευθέρωση από τη φασιστική Ιταλία, σε συνεργασία με τους αλβανούς κομμουνιστές.

Το βορειοηπειρωτικό κομμουνιστικό κίνημα

Τα γεγονότα του ελληνοϊταλικού πολέμου και οι διώξεις σε βάρος των Βορειοηπειρωτών οδήγησαν στη δημιουργία ενός αντι-ιταλικού μετώπου στους κόλπους της μειονότητας. Το κομμουνιστικό κίνημα χάρη στην αντιφασιστική του ρητορική, βρήκε πρόσφορο έδαφος στις περιοχές της νότιας Αλβανίας, η οποία είχε πληγεί περισσότερο κατά τη διάρκεια του πολέμου. Επιπλέον, η αδυναμία της ιταλικής Διοίκησης να διατηρήσει την τάξη στο ύπαιθρο της νότιας Αλβανίας, την ώρα που οι επαρχιακές δομές κατέρρεαν, λειτούργησε αποφασιστικά στο σχηματισμό αντιστασιακών ομάδων.⁸⁸² Η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί ήταν επόμενο να

⁸⁷⁹ Γεώργιος Χ. Παπαδόπουλος, *Η Δερβητσάνη...*, ό.π., σσ. 36-41. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι οι τομάρχες της «Φιλικής Εταιρείας» ήταν λίγα χρόνια αργότερα τα ηγετικά μέλη της οργάνωσης MABH.

⁸⁸⁰ Σύμφωνα με το Δαλιάνη, τα λόγια του όρκου ήταν: «Ορκίζομαι ότι δω και ότι ακούσω δεν θα το πω σε κανέναν ούτε στην οικογένειά μου», βλ. Μενέλαος Δαλιάνης, ό.π., σελ. 100.

⁸⁸¹ Όπως θα δούμε και παρακάτω, η οργάνωση του Πεστάνη, που θεωρείται ελληνόφιλη και ανήκε στην οργάνωση MABH, φαίνεται ότι ήταν ληστρικού χαρακτήρα και αργότερα συνεργάστηκε με τους αλβανούς κομμουνιστές. Επομένως δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για το εάν ο απώτερος στόχος όλων των ομάδων που θεωρούνται ότι ανήκουν στο MABH ήταν η ένωση με την Ελλάδα.

⁸⁸² AQSH, F. 152.2, V. 1942, D. 5, fl. 1, Prefektura e Gjinokastrës P. T. Ministris së P. të Mbrëndëshme, *Mbi gjëndjen e personelit të Komuneve*, Gjinokastër, më 25 Qershor 1942 XX. Στην αναφορά του ο

επηρεάσει ένα μέρος της μειονότητας, που πίστεψε ότι προτεραιότητα είχε η εκδίωξη των Ιταλών από την Αλβανία σε συνεργασία με τους αλβανούς αντικαθεστωτικούς και όχι ο αγώνας για την ένωση με την Ελλάδα. Η βούληση αυτή εκφράστηκε με την ένταξη της μειονότητας στο FNC, το οποίο καθοδηγούνταν από το ΚΚΑ.

Πράγματι, η συγκρότηση του ΚΚΑ διέθετε μια σειρά πλεονεκτημάτων, που αφορούσε στην απήχηση που είχε η ρητορική του στην ελληνική μειονότητα. Για το ΚΚΑ, ο εθνικοαπελευθερωτικός χαρακτήρας του αντιστασιακού αγώνα εξέφραζε όλες τις δυνάμεις που ζητούσαν κοινωνικές αλλαγές, ιδιαίτερα το χριστιανικό στοιχείο, λόγω της μειονεκτικής του θέσης στην αλβανική κοινωνία κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αναπτυχθούν σχέσεις εμπιστοσύνης μεταξύ του ΚΚΑ και των χριστιανικών πληθυσμών. Ένα μέρος των Βορειοηπειρωτών ασπάστηκαν τις κοινωνικές επαγγελίες και τον αντι-ιταλικό χαρακτήρα του αντιστασιακού αγώνα του ΚΚΑ και εντάχθηκαν στην αλβανική κομμουνιστική κίνηση.⁸⁸³

Η κοινωνική θέση της μειονότητας στο αλβανικό κράτος έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ιδεολογίας των Βορειοηπειρωτών. Υπό το καθεστώς Ζογ οι Βορειοηπειρώτες, αλλά και γενικότερα οι ορθόδοξοι, είχαν αποκλειστεί από τις υψηλόβαθμες κρατικές θέσεις της δημοσίας Διοίκησης, στις οποίες σταδιοδρομούσαν μουσουλμάνοι - οπαδοί του καθεστώτος.⁸⁸⁴ Αλλά και στις φτωχές περιοχές του Βούρκου και των Ριζών, οι Βορειοηπειρώτες δεν είχαν το δικαίωμα της ιδιοκτησίας και φορολογούνταν με ποσοστό των καλλιεργειών τους, κατάλοιπο του οθωμανικού συστήματος φορολόγησης.⁸⁸⁵ Μία καθεστωτική αλλαγή θα μπορούσε να βελτιώσει το οικονομικό και κοινωνικό *status* των ελλήνων μειονοτικών, εφόσον η θέση τους σε μια μουσουλμανική Αλβανία ήταν προδιαγεγραμμένη.

νομάρχης Αργυροκάστρου, αναφέρεται στην κακή λειτουργία της Δημόσιας Διοίκησης σε τοπικό επίπεδο, καθώς στους Δήμους (κομμούνες) της περιφέρειας, «οι υπάλληλοι ήταν απελτισμένοι από την κακή οικονομική κατάσταση και εμφανίζονταν απαθείς ως προς την εργασία τους».

⁸⁸³ ΙΑΥΕ, Έτος 1944, Φ. 12, Υποφ. 1, Ρ. Ραφαήλ προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Κάιρο, 3 Μαρτίου 1944. Η Βοσί αναφέρει ότι η κομμουνιστική προπαγάνδα προσπάθησε να διαχωρήσει τον αντιφασιστικό αγώνα από τις κοινωνικές αλλαγές. Γι' αυτό, καλούσε τους «φτωχούς» μειονοτικούς να ξεσηκωθούν εναντίον στη διαφθορά της ιταλο-αλβανική Διοίκησης, να ενημερώνουν του παρτιζάνους για περιστατικά λεηλασιών και κλοπών, αλλά και να συνεργάζονται για την εξάλειψη αυτών με ένοπλα τμήματα, βλ. Sonila Boci, "Minoriteti Grek në Shqipëri midis Rezistencës Shqiptare dhe asaj Greke (1942-1944)", *Studime Historike* 3-4, 2008, p. 141.

⁸⁸⁴ Joseph Swire, *op. cit.*, pp. 407-409.

⁸⁸⁵ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 46.

Επιπλέον, κάτω από την πίεση των ιταλικών διώξεων και της ελλιπούς δημόσιας ασφάλειας, διάφορα γεγονότα έδωσαν το ηθικό επιχείρημα για συνεργασία Βορειοηπειρωτών με τους αλβανούς κομμουνιστές. Η δήλωση του Μεταξά τον Νοέμβριο του 1941, ότι η Ελλάδα αγωνίζεται «και δια την απελευθέρωσιν της Αλβανίας», ταύτισε στο συλλογικό υποσυνείδητο την κοινή στάση των φασιστικών κυβερνήσεων απέναντι στο βορειοηπειρωτικό ζήτημα.⁸⁸⁶ Ο διορισμός από τους Ιταλούς του αλβανού εθνικιστή *Xhemil Dino*, ως Ύπατου Αρμοστή της Θεσπρωτίας (Τσαμουριάς) τον Ιούλιο του 1941, έστρεψε τους Βορειοηπειρώτες ενάντια στην ιταλική Διοίκηση και τον αλβανικό εθνικισμό. Τέλος, η διάσκεψη του Ατλαντικού και η υπογραφή της συμφωνίας, γνωστή και ως «Χάρτα του Ατλαντικού», που αναφερόταν στην αυτοδιάθεση των λαών και το δικαίωμα να αποφασίζουν για τον τρόπο διακυβέρνησής τους, ήταν το σημαντικότερο ίσως επιχείρημα για τη δημιουργία ενός αντιφασιστικού μετώπου. Άλλωστε για τους Αλβανούς, το ζήτημα της αυτοδιάθεσης ήταν μείζονος σημασίας για την υπόθεση του Κοσόβου.⁸⁸⁷

Παράλληλα, μεγάλος αριθμός Βορειοηπειρωτών που κατοικούσαν στην Αθήνα επέστρεψαν στην Αλβανία από τα μέσα του 1941. Αιτία ήταν η πείνα, ο λιμός της Αθήνας, που ώθησε πολλούς να εγκαταλείψουν την πρωτεύουσα. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά ιταλού αξιωματούχου της Αυλώνας, για την κατάσταση που επικρατούσε στα σύνορα:

Είναι γνωστό ότι στην Ελλάδα υπήρχε και υπάρχει μια κεντρική κομμουνιστική επιτροπή και συχνά εκδηλώνονται ανατρεπτικές εκδηλώσεις στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας. Η υπάρχουσα πείνα ωθεί επαίτες στην άλλη πλευρά των συνόρων. Καθημερινά τα φυλάκια ελέγχου μας τους διώχνουν πίσω στην πατρίδα τους. Αλλά πόσοι από αυτούς περνάνε αποφεύγοντας τα σημεία ελέγχου; Όλη η

⁸⁸⁶ Ιωάννης Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, Αθήνα, Εκδόσεις Γκοβόστη, 1969, τ. Β', σσ. 376-378. Ακόμη και ο όρος για τη μη παράδοση των ατομικών όπλων των αξιωματικών του ελληνικού στρατού, θεωρήθηκε από πολλούς ως πιθανότητα συνεργασίας με το φασισμό. Υπονοούμενα για την πολιτική ιδεολογία των ελληνικών δυνάμεων στην Αλβανία το 1940 αφήνει ο Richter, αναφέροντας ότι οι περισσότεροι έλληνες αξιωματικοί ανήκαν στον Σύνδεσμο Αξιωματικών Νέων (ΣΑΝ), φασιστικών καταβολών, βλ. Heinz A. Richter, *ό.π.*, σελ. 111.

⁸⁸⁷ Οι Γιουγκοσλάβοι απεσταλμένοι του ΚΚΓ είχαν φροντίσει να εξαιρεθεί το ζήτημα του Κοσόβου από την ιδρυτική διακήρυξη του ΚΚΑ, καθώς έθεσαν ως προτεραιότητα τον αντιφασιστικό αγώνα και τις κοινωνικές αλλαγές. Αντίθετα, το ΚΚΑ προπαγάνδιζε τη στρατιωτική συνεργασία των Βαλκανικών λαών «ειδικά με τους Σέρβους, τους Έλληνες, τους Μαυροβούνιους και τους Μακεδόνες, που αγωνίζονται για την εθνική τους απελευθέρωση», βλ. Instituti I Studimeve Marksiste-Leniniste Pranë KQ të PPSH, *op. cit.*, fq. 27.

νότια Αλβανία κατοικείται από τέτοια ανεπιθύμητα στοιχεία, τα οποία σίγουρα δεν κάνουν προπαγάνδα υπέρ του άξονα.⁸⁸⁸

Γενικότερα, ενώ στο σύνολο της ελληνικής μειονότητας επικρατούσε η αντι-ιταλική αντίληψη, σε ένα μέρος αυτής η εκδίωξη των Ιταλών πήρε ιδεολογικά χαρακτηριστικά. Ο αγώνας για την προστασία της περιουσίας και των δικαιωμάτων των Βορειοηπειρωτών εκφράστηκε μέσω μιας αντιφασιστικής ρητορικής, όπου το εδαφικό ζήτημα είχε δευτερεύουσα σημασία.⁸⁸⁹ Προτεραιότητα είχε η δημιουργία ενός κοινού αντιφασιστικού μετώπου, όπου Βορειοηπειρώτες και Αλβανοί θα συγκροτούσαν ένα ενιαίο μέτωπο απέναντι στον ιταλό κατακτητή.

Οι Βορειοηπειρώτες ήθελαν να γνωρίζουν και τις προθέσεις της Ελλάδος πάνω στη στάση που πρέπει να τηρήσουν. Σύμφωνα με το Δαλιάνη, το καλοκαίρι του 1942 ο Γιώργος Κώτσιας συναντήθηκε στα Ιωάννινα με το Μητροπολίτη Σπυρίδωνα και τον ενημέρωσε για την κατάσταση στη μειονότητα.⁸⁹⁰ Ο Κώτσιας εξέφρασε την άποψη ότι ένα ελληνικό εθνικό κίνημα θα συντριβόταν από την αντιπαράθεση του FNÇ και του ΒΚ. Ο Σπυρίδωνας, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κώτσια, απέφυγε να πάρει θέση στο ζήτημα.⁸⁹¹

Όσον αφορά τη στάση του ΚΚΕ απέναντι στις αλβανικές προκλήσεις που βίωνε η μειονότητα, οι πηγές διαφέρουν ως προς το χρόνο που ξεκίνησε η κομμουνιστική καθοδήγηση. Ο Δαλιάνης αναφέρει ότι το Ηπειρωτικό Γραφείο του ΚΚΕ απέστειλε

⁸⁸⁸ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 191/1, Sf. Relazione sulla situazione politico-economica della Provincia di Valona, N. di Prot. 1549 Pos. A.1.Ris., Ufficio Provinciale della Luogotenenza in Valona alla Reale Luogotenenza Generale, Ottobre 1942 XX, p. 10.

⁸⁸⁹ Τον Ιούνιο του 1939 ο ίδιος ο Ζαχαριάδης φαίνεται ότι θεωρούσε την «μεγάλη ιδέα» ως την κύρια αιτία για το «εξοντωτικό αλληλοφάγωμα των λαών της Βαλκανικής», από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, βλ. Νίκος Ζαχαριάδης, *Θέσεις για την ιστορία του ΚΚΕ*, Αθήνα, Εκδ. Οίκος Γνώσεις, 1945, σσ. 18-23. Αλλά και ο Γιάννης Ιωαννίδης, στην εισήγησή του στη συνεδρίαση της ΚΕ του ΚΚΑ (2 Ιουνίου 1943) για την διάλυση της Κομιντέρν, υποστήριζε ότι τα προβλήματα των ελληνικών πληθυσμών που κατοικούν στα Δωδεκάνησα και την Κύπρο θα λύνονταν στο Συνέδριο της Ειρήνης, σύμφωνα με τον καταστατικό χάρτη του Ατλαντικού και την αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών. Αντίθετα, «η λαϊκή δημοκρατία θα χτυπήσει το ξαναζωντανέμα της «μεγάλης ιδέας», κάθε τάση του επιδικώκει την υποδούλωση από την Ελλάδα άλλων λαών, (π.χ. κυκλοφορούν χάρτες της Μεγάλης Ελλάδας που περιλαμβάνουν την Αλβανία...)), βλ. Γιάννης Ιωαννίδης, *Αναμνήσεις-Προβλήματα της πολιτικής του ΚΚΕ στην Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, Αθήνα, *Θεμέλιο*, 1979, σελ 475. Διαπιστώνεται επομένως η σταθερή άποψη του ΚΚΕ για το ζήτημα της αυτοδιάθεσης, καθώς ο Ιωαννίδης ουσιαστικά επανέλαβε τις αρχές του 6^{ου} Συνεδρίου του ΚΚΕ (1935), όπου το εθνικό ζήτημα εξαιρούσε την ελληνική μειονότητα της Αλβανίας, βλ. *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ 1939-1949, Β1 Τόμος: Το ΚΚΕ στο Β' Ιμπεριαλιστικό Πόλεμο*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2018, σσ. 125-126.

⁸⁹⁰ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 68.

⁸⁹¹ Ο Κώτσιας σε συνέντευξή του το 1996 στο Μ. Δαλιάνη, επιβεβαίωσε την απάντηση του Σπυρίδωνα: «Κάνετε παιδί μου ότι σας φωτίζει ο Θεός. Βαστάζτε όμως ζωντανό τον Ελληνισμό», βλ. Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 68.

τον Αύγουστο του 1942 τον Δημήτρη Τσιάτη (Αλέκος) ως σύνδεσμο στην Περιφερειακή Επιτροπή Αργυροκάστρου του ΚΚΑ.⁸⁹² Επίσης ο συγγραφέας επικαλείται επιστολή του Λευτέρη Τάλιου τον Απρίλιο του 1943, με την οποία ενημερώνει την Περιφερειακή Επιτροπή Αργυροκάστρου ότι στη μειονότητα έχουν δημιουργηθεί «εθνικοαπελευθερωτικά συμβούλια και μαχητικές ομάδες».⁸⁹³ Διαφωνεί μάλιστα στον πρόλογο του βιβλίου του με την άποψη του Κυργιάννη για την απουσία αντιφασιστικής οργάνωσης πριν την έλευση του τελευταίου τον Αύγουστο του 1943.⁸⁹⁴

Γεγονός είναι ότι ο Δαλιάνης και ο Νάστος, που συμμετείχαν στον αγώνα της μειονότητας, συμφωνούν ότι το ΚΚΕ απέστειλε τα πρώτα κομματικά στελέχη του το καλοκαίρι του 1942. Ο Νάστος αναφέρει ότι ο Παναγιώτης Πάνος, μέλος του ΚΚΕ, απεστάλη από την επαναστατική επιτροπή Δυρραχίου στην επαρχία Πωγωνίου στα τέλη Σεπτεμβρίου 1942, ενώ ο Δαλιάνης δεν αναφέρει τίποτε για την αποστολή του Πάνου. Και οι δύο συγγραφείς ορίζουν πάντως την τσέτα Πωγωνίου ως την πρώτη μειονοτική ανταρτοομάδα στην νότια Αλβανία, η οποία συγκροτήθηκε στις 12 Σεπτεμβρίου 1942 στους Σχωριάδες και αποτελούνταν από εικοσιεννέα παρτιζάνους.⁸⁹⁵

Παρόλα αυτά, σε έκθεση για τη δράση του ΚΚΕ στην Αλβανία, οι πρώτες αποστολές κομματικών συνδέσμων εντοπίζονται στις αρχές του 1943. Η έκθεση αναφέρει ότι οι τότε αρμόδιοι του ΚΚΕ, ως καθοδηγητές του ΕΑΜικού κινήματος στην Ήπειρο, απέστειλαν των Κωνσταντίνο Ινόη και μερικούς άλλους, «όχι και τόσο υπεύθυνοι εφ'ενός» και τους Βορειοηπειρώτες Παναγιώτη Πάνο από την Τσάτιστα και το Θεόδωρο Σιάνο από τη Δερβιτσάνη «και με μερικούς άλλους».⁸⁹⁶ Ο Δημήτρης Κουλίδας (ή Αλέξης Χασάν) από τη Σωτήρα εστάλη από το ΚΚΕ στις αρχές της

⁸⁹² Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 13.

⁸⁹³ *Ibid.*, σελ. 78. Ο Λευτέρης Τάλιος γεννήθηκε το 1913 στο χωριό Χαντήραγα του Βούρκου. Παρακολούθησε τη Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων και εργάστηκε ως δάσκαλος στα χωριά Πέπελη και Τσούκα. Φέρεται ως πρωτεργάτης της κομμουνιστικής κίνησης στην περιοχή του Βούρκου και ένθερμος υποστηρικτής της συνεργασίας των Βορειοηπειρωτών με το FNC, βλ. Χαράλαμπος Κίτσιος, *ό.π.*, σελ. 19 κ. εξ.

⁸⁹⁴ *Ibid.*, σελ. 13.

⁸⁹⁵ Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.*, σσ. 52-53. Ένα μήνα μετά την ίδρυσή της, η τσέτα Πωγωνίου έφτασε τα 50 άτομα.

⁸⁹⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης 1941-1944, Φ. 924/Α/2, *Έκθεσις για τη δράση του ΕΑΜ Ηπείρου σχετικών με τη συνεργασία του με το Αλβανικό ΕΑΜ για την κίνηση και δράση της Β. Ηπείρου*, χρονολόγητο. Το όνομα του απεσταλμένου του ΚΚΕ Κωνσταντίνου Ινόη δεν έχει εντοπιστεί σε άλλο έγγραφο, παρά στο βιβλίο του Νίκου Γκατζογιάννη, ο οποίος αναφέρει ότι «Ο άνθρωπος που στείλανε για να πειθαρχήσει (την ομάδα του Προκόπη Σκεύη) ήταν ένας ισχνός, μελαμψός, φαλακρός Σλαβομακεδόνας, που χρησιμοποιούσε το ψευδώνυμο Ινόης», βλ. Νίκος Γκατζογιάννης, *Ελένη*, Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1983, σελ. 123.

άνοιξης του 1943 με αποστολή να δημιουργήσει πυρήνες σε κάθε περιοχή της μειονότητας.⁸⁹⁷

Ανεξάρτητα πάντως από τις αποστολές κομματικών συνδέσμων, η κομμουνιστική προπαγάνδα πραγματοποιούνταν μέσω εντύπων από το καλοκαίρι του 1942. Για τη μετάφραση των προπαγανδιστικών φυλλαδίων στα ελληνικά, δημιουργήθηκε μεταφραστικό κέντρο στο χωριό Μουζίνα.⁸⁹⁸ Την λειτουργία του κέντρου είχαν αναλάβει ο *Nasho Nathanail*, *Jorgo Goumeni* και ο *Spiro Anastasi*, οι οποίοι μιλούσαν και τις δυο γλώσσες.⁸⁹⁹ Το υλικό διανεμόταν στη Δρόπολη από τον Σπύρο Τζιά (από τα Σωφράτικα), στα χωριά του Βούρκου τον Λευτέρη Τάλιο και στη Δρόβιανη από κατοίκους του χωριού. Το μεταφραστικό κέντρο μεταφέρθηκε το καλοκαίρι του 1943 στο χωριό Λόγγος της Κάτω Δρόπολης, όπου λειτούργησε μέχρι τα τέλη του 1944.⁹⁰⁰

Οι σχέσεις εμπιστοσύνης που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στη μειονότητα και σε μία αλβανική πολιτική οργάνωση, το ΚΚΑ, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στον περιορισμό των εθνικιστικών τάσεων που θα μπορούσαν - κάτω από άλλες συνθήκες - να καλλιεργηθούν στο εσωτερικό της μειονότητας. Διότι το ΚΚΑ και το FNC, ήταν οι μοναδικοί φορείς στην Αλβανία που θα μπορούσαν να παρακάμψουν ή έστω να περιορίσουν τη διάχυτη έλλειψη εμπιστοσύνης και καχυποψίας που κυριαρχούσε ανάμεσα στους Έλληνες και τους Αλβανούς. Με δεδομένη αυτή την καχυποψία που επικρατούσε στο μειονοτικό στοιχείο, οι αλβανικές εθνικιστικές οργανώσεις αδυνατούσαν να προσελκύσουν τη μειονότητα, ώστε να υιοθετήσει τα επιχειρήματα των αλβανών εθνικιστών, ιδίως από τη στιγμή που οι παρτιζάνοι μοίραζαν υποσχέσεις για αυτοδιάθεση μετά το τέλος του πολέμου.

3.4 Η επανέναρξη της μειονοτικής εκπαίδευσης

Στο πλαίσιο της επαναλειτουργίας του κράτους μετά η λήξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, ξεκίνησε η λειτουργία των σχολείων στην Αλβανία. Πρώτα από όλα άνοιξαν τα ιταλικά και αλβανικά σχολεία· συγκεκριμένα, στις 16 Οκτωβρίου άρχισε το σχολικό

⁸⁹⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης 1941-1944, Φ. 924/A/2, Έκθεσις για τη δράση του ΕΑΜ Ηπείρου σχετικών με τη συνεργασία του με το Αλβανικό ΕΑΜ για την κίνηση και δράση της Β. Ηπείρου, χρονολόγητο.

⁸⁹⁸ Botim i Komitetit të Veteranëve të Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare të popullit Shqiptar, *op. cit.*, fq. 16.

⁸⁹⁹ *Ibid.*

⁹⁰⁰ *Ibid.*

έτος για τα σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στα Τίρανα, Δυρράχιο, Σιγιάκ και Αυλώνας, καθώς και το Γυμνάσιο και Λύκειο Τιράνων.⁹⁰¹ Παράλληλα ξεκίνησε και η λειτουργία ιταλικών σχολείων μέσης εκπαίδευσης, στα οποία μπορούσαν να φοιτήσουν και αλβανοί μαθητές, απόφοιτοι αλβανικών δημοτικών σχολείων, εφόσον παρακολουθούσαν μαθήματα ιταλικής γλώσσας για ένα χρόνο και εξετάζονταν την επόμενη χρονιά στη γνώση αυτής.⁹⁰² Οι Ιταλοί δεν επέτρεψαν το άνοιγμα των αλβανικών σχολείων μέσης εκπαίδευσης, για την αποφυγή αντι-ιταλικών διαδηλώσεων.⁹⁰³ Επιπλέον, συνεχίστηκαν τα μαθήματα ιταλικής γλώσσας και φιλολογίας στο κέντρο πολιτισμού *Dante Aligheri* στα Τίρανα για τους Αλβανούς κατώτερης και μέσης εκπαίδευσης, εργαζόμενους και εμπόρους, αλλά και μαθήματα αλβανικής γλώσσας για ιταλούς κατοίκους.⁹⁰⁴

Με δεδομένο την προσπάθεια ομαλοποίησης της λειτουργίας των σχολείων, το φθινόπωρο του 1942 πραγματοποιήθηκε η επανέναρξη της μειονοτικής εκπαίδευσης. Τα πρώτα μειονοτικά σχολεία που λειτούργησαν ήταν τα ρουμανόφωνα του Νομού Κορυτσάς.⁹⁰⁵ Σύμφωνα με αναφορά του σχολικού επιθεωρητή Κορυτσάς *Hilmi Doko*, στα χωριά *Voskoproje*, *Disnice* και *Shipckë*, λειτούργησαν μόνο αλβανικά κρατικά σχολεία, ενώ στα χωριά *Llëngë* και στη *Niçë* δεν λειτούργησαν σχολεία λόγω της καταστροφής των σχολικών υποδομών.⁹⁰⁶ Για το λόγο αυτό, οι αλβανικές αρχές επέτρεψαν το άνοιγμα των ρουμανόφωνων σχολείων στις περιοχές αυτές, τα οποία

⁹⁰¹ Tomori, No. 255, *Fillimi i mësimet në Shkollat italiane në Shqipëri*, 15 Tetor 1941. Φαίνεται πάντως ότι οι τοποθετήσεις των αλβανών δασκάλων στα δημοτικά σχολεία δεν είχαν ολοκληρωθεί μέχρι τα τέλη του 1941, βλ. Tomori, No. 295, *Emërime e transferime në Arësim*, 29 Nëntor 1941.

⁹⁰² Tomori, No. 222, *Regjistrimet në shkollat italiane mbzlle më 30 të k.m.*, 6 Shtator 1941. Για το σκοπό αυτό λειτούργησαν προπαρασκευαστικές τάξεις εκμάθησης ιταλικών σε Τίρανα, Δυρράχιο και Αυλώνα.

⁹⁰³ Records of US Department, 875.00-549, No 76 (R-71), American Consulate General to the Secretary of State, *Transmitting Information Obtained from an Official Yugoslav Source Concerning Internal Conditions in Albania*, Istanbul, 1 February, 1943, pp. 2-3. Τα μόνα σχολεία που άνοιξαν ήταν στην περιοχή Nova-Kosovska, διότι οι Ιταλοί ήθελαν να επηρεάσουν το γιουγκοσλαβικό πληθυσμό της περιοχής με την εκμάθηση της αλβανικής και ιταλικής γλώσσας. Παράλληλα, το σχολικό έτος 1941-1942 εστάλησαν στην Ιταλία για σπουδές κυρίως μαθητές από το Κόσσοβο. Επιπλέον λειτούργησε η εμπορική σχολή της Αυλώνας, με ιταλούς καθηγητές.

⁹⁰⁴ Tomori, No. 240, *Kurse për gjuhët shqip dhe italisht*, 27 Shtator 1941.

⁹⁰⁵ David J. Kostelancik, "Minorities and Minority Language Education in Inter-War Albania", *East European Quarterly*, XXX, No. 1, Spring 1996, p. 90. Τα ρουμανόφωνα σχολεία που λειτούργησαν το έτος 1939-1940, ήταν στα εξής χωριά: Voskoproje (38 μαθητές), Disnice (30 μαθητές), Shipckë (31 μαθητές), Llëngë (30 μαθητές), Niçë (56 μαθητές), με συνολικά 185 μαθητές, βλ. AQSh, F. 195, V. 1942, D. 286, fl. 10, N. Prot. 77, Inspektorja e Arsimit në Ministris e Arsimit, *Mbi Shkollat rrumane*, Korçe, 30 XI 1942 XIX.

⁹⁰⁶ AQSh, F. 195, V. 1942, D. 286, fl. 10, N. Prot 77, Inspektorja e Arsimit ne Ministris se Arsimit, *Mbi Shkollat rrumane*, Korçe, 30 XI 1942 XIX.

παρακολουθούσαν 132 συνολικά μαθητές (67 αγόρια, 65 κορίτσια) που διδάσκονταν την ρουμανική γλώσσα από τρεις δασκάλους.⁹⁰⁷

Όσον αφορά τα ελληνόφωνα σχολεία, η πρώτη προσπάθεια για επανέναρξη έγινε με ιταλικό διάταγμα τον Αύγουστο του 1941 και αφορούσε τα σχολεία της Χιμάρας.⁹⁰⁸ Στο διάταγμα αντέδρασε έντονα ο έπαρχος Χιμάρας *Tafil Boletini*, ο οποίος με επιστολή του προς το Υπουργείο Εκπαίδευσης εξέφρασε την αντίδραση των κατοίκων της περιοχής, αλλά και την απορία τους για το λόγο που η ιταλική Διοίκηση επιθυμούσε τη διατήρηση των προνομίων του παρελθόντος των Χιμαριωτών. Ο *Boletini* ζήτησε την κατάργηση του διατάγματος, καθώς εξηγούσε ότι «οι κάτοικοι της περιοχής Χιμάρας έχουν καταλάβει τα λάθη του παρελθόντος».⁹⁰⁹ Τελικά δεν επετράπη από την αλβανική κυβέρνηση το άνοιγμα των μειονοτικών σχολείων στη Χιμάρα και τα χωριά Δρυμάδες και Παλάσα.⁹¹⁰

Το ζήτημα της επανέναρξης της μειονοτικής εκπαίδευσης απασχόλησε την ιταλική Διοίκηση για διάφορους λόγους, που αφορούσαν κυρίως την ορθή πολιτική διαχείριση της χώρας. Ο γραμματέας της Τοποτηρητείας *Salvatore Meloni* θεωρούσε πως η επανέναρξη της εκπαίδευσης της μειονότητας θα μπορούσε να επιλύσει προβλήματα που σχετιζόνταν με τον έλεγχο των σχολικών υποδομών. Σε έκθεσή του προς την Τοποτηρητεία ανέφερε ότι είχε δημιουργηθεί μεγάλη αναστάτωση, διότι λόγω του μεγάλου αριθμού παιδιών, ελάχιστα παιδιά Βορειοηπειρωτών μπόρεσαν να εγγραφούν στα αλβανικά σχολεία και «ήταν δύσκολο για τα σχολεία αυτά να φιλοξενήσουν τόσους μαθητές».⁹¹¹ Για να βελτιωθεί η κατάσταση, ο *Meloni* πρότεινε την αποκατάσταση των χώρων που στεγάζονταν προπολεμικά τα μειονοτικά σχολεία και την επιστροφή των δασκάλων ελληνικής γλώσσας, οι οποίοι κατά τη διάρκεια του πολέμου είχαν εκτοπιστεί στο εσωτερικό της Αλβανίας.⁹¹² Αλλά και ο διοικητής του Σώματος των Καραμπινιέρων στην Αλβανία Στρατηγός *Pagliari* εκτιμούσε ότι το

⁹⁰⁷ *Ibid.* Πρόκειται για τους Krista Simaku, Vasil Ballamaçi και Urania Thanasi.

⁹⁰⁸ AQSh, F. 152, V. 1941, D. 251, fl. 1, N. 153 Res, Prefectura Mbretnore Vlonës P.T. Ministris s' arsimit, *Shkurtimi mbi hapjen s shkollave minoritare në rrethin e Himarës*, Vlonë, Shtatuer 1941 XIX.

⁹⁰⁹ *Ibid.*

⁹¹⁰ AQSh, F. 195, V. 1942, D. 136, fl. 1, Pos. AC.15/13, N. 00241, Luogotenenza General di SM il Re Imperatore in Albania al Ministri se Arsimit, *Shkolla minoritare greke në Himarë*, Tiranë me 27 Gen 1942.

⁹¹¹ *Ibid.*

⁹¹² *Ibid.*

άνοιγμα των σχολείων θα είχε ωφέλιμες επιπτώσεις στην πολιτική διαχείριση της νότιας Αλβανίας.⁹¹³

Γεγονός ήταν ότι το κλείσιμο των σχολείων μετά το ξέσπασμα του ελληνοϊταλικού πολέμου, είχε δημιουργήσει οικονομική δυσπραγία στους κοινοτικούς δασκάλους, οι οποίοι «δεν μπορούσαν να εξασφαλίσουν πλέον τα προς το ζήν».⁹¹⁴ Για το λόγο αυτό, πολλοί δάσκαλοι απευθύνθηκαν στην ιταλική Διοίκηση, καθώς από το Σεπτέμβριο του 1940 θεωρούνταν υπάλληλοι του αλβανικού Υπουργείου Εκπαίδευσης και μισθοδοτούνταν από ειδικό κονδύλιο της ιταλικής Τοποτηρητείας, μέσω του μονίμου ιταλού συμβούλου στο Υπουργείο.⁹¹⁵ Με επιστολή που απέστειλε ομάδα δασκάλων του Νομού Αργυροκάστου, ζήτησε από τον *Jacomoni* την αναδρομική καταβολή των μισθών τους και την επιστροφή των δασκάλων στην εργασία τους.⁹¹⁶ Σύμφωνα με την επιστολή, είχαν περάσει δεκαεπτά μήνες χωρίς εργασία και μισθό και επομένως δεν είχαν τη δυνατότητα να ζήσουν τις οικογένειές τους.⁹¹⁷ Την οικονομική εξαθλίωση στην οποία είχαν περιέλθει λόγω της διακοπής της μισθοδοσίας επανέλαβαν σε παρόμοια επιστολή δάσκαλοι του Αργυροκάστρου, που τόνιζαν το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια του πολέμου, η αλβανική κυβέρνηση συνέχισε την πληρωμή μισθών αλβανών υπαλλήλων, ενώ καταβλήθηκαν κεφάλαια για την οικονομική ενίσχυση των πληγέντων από τον ελληνοϊταλικό πόλεμο.⁹¹⁸

Στην περιοχή της Χιμάρας, η μισθοδοσία των δασκάλων πραγματοποιήθηκε κανονικά το σχολικό έτος 1940-1941. Σύμφωνα με επιστολή δασκάλων της Χιμάρας, η μισθοδοσία τους δεν πραγματοποιήθηκε τους τέσσερις τελευταίους μήνες του 1941,

⁹¹³ AQSh, F. 161, V. 1942, D. 821, fl. 1, No 64/21 di Prot Ris, Comando Superiori Carabinieri Reali dell' Albania al R. Luogotenenza Generale, *Scuole minoritarie greche*, Tirana, 13 Dicembre 1941. Ο Paglieri είχε αντικαταστήσει τον Agostinucci, ο οποίος με τη σειρά του προήχθη ως διοικητής του Σώματος των Καραμπινιέρων στη Ρώμη, βλ. Tomori, N.168, *Gjeneral Paglieri Komandant i re Epror i Karabinierëve Mbretërorë*, 4 Korrik 1941 XIX.

⁹¹⁴ AQSh, F. 161, V. 1942, D. 821, fl. 1, No 64/21 di Prot Ris, Comando Superiori Carabinieri Reali dell' Albania al R. Luogotenenza Generale, Tirana, 13 Dicembre 1941.

⁹¹⁵ AQSh, F. 161, V. 1942, D. 821, fl. 7, No 1149/18, Ministero della Pubblica Istruzione al R. Luogotenenza Generale, Tirana 14/3/1942 XX.

⁹¹⁶ AQSh, F. 161, V. 1942, D. 231, fl. 3, Te deleguarit e mesuesve te katundeve grekofone me anen e P.T. Inspektorit se Arsimit Gjinekastres, Gjinekastre, 12.3.1942-XX. Τα ονόματα των δασκάλων που απέστειλαν την επιστολή, ως εκπρόσωποι των δασκάλων των μειονοτικών σχολείων, ήταν τα εξής: Niko Cazo, Miltiad Ajoupali, Menella Polo, Stavro Gioka, Milto Gioka, S. Mashos, Miltiadi Lapa. Το έγγραφο υπογράφουν δύο ακόμη δάσκαλοι, τα ονόματα των οποίων είναι δυσανάγνωστα.

⁹¹⁷ AQSh, F. 161, V. 1942, D. 231, fl. 3, Te deleguarit e mesuesve te katundeve grekofone me anen e P.T. Inspektorit se Arsimit Gjinekastres, Gjinekastre, 12.3.1942-XX.

⁹¹⁸ AQSh, F. 161, V. 1942, D. 821, fl. 19, Telegramma da Argirocastro in 27/4/42, I delegati Pandeli Fidhi, Milto Gjoka, Spiro Massio, (δυσανάγνωστο), Petro Papajorgi al Eccellenze Mëkëmbesit të Përgjithshëm.

παρόλο που ο επιθεωρητής Αυλώνας, στον οποίο και υπάγονταν, τους κάλεσε να υπογράψουν για την κανονική καταβολή του μισθού τους.⁹¹⁹ Από τις αρχές του 1942, οι δάσκαλοι δεν ξαναπαρουσιάστηκαν στον επιθεωρητή, καθώς ουδέποτε παρέλαβαν τα χρήματα για τα οποία υπέγραψαν, ενώ ο μισθός τους είχε διακοπεί.⁹²⁰

Το Μάρτιο του 1942 ο Σύμβουλος του Υπουργείου Εκπαίδευσης *Sestilio Montaneli*, πρότεινε στην Τοποτηρητεία μια σειρά μέτρων για την επανέναρξη της εκπαίδευσης της μειονότητας. Τα βασικά του επιχειρήματα για τη λήψη των μέτρων ήταν δύο: πρώτον, λόγω της κατάστασης του πολέμου, οι τρέχουσες δεσμεύσεις της Αλβανίας που αφορούσαν τη μειονοτική εκπαίδευση, θεωρούνταν ανενεργές· δεύτερον, η Ελλάδα ουδέποτε είχε αναγνωρίσει τα δικαιώματα της εκπαίδευσης της αλβανικής μειονότητας στη Θεσπρωτία, οι οποίοι - κατά την άποψή του - ήταν περισσότεροι αριθμητικά από την ελληνική μειονότητα στην Αλβανία.⁹²¹ Επιπλέον, δραστικά μέτρα και διώξεις εναντίον της ελληνικής μειονότητας θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε μια μελλοντική αντίδραση της Ελλάδας.

Με αυτά τα δεδομένα, ο *Montaneli* υπέβαλλε έκθεση με την οποία υπέδειξε τον τρόπο που θα επανεκκινούσε η μειονοτική εκπαίδευση, χωρίς φυσικά να τηρούνται οι διατάξεις του δικαστηρίου της Χάγης του 1935.⁹²² Σύμφωνα με την έκθεση, τα προτεινόμενα μέτρα ήταν τα εξής:

- α. Εθνικοποίηση των μειονοτικών σχολείων, περιλαμβάνοντας ωστόσο στα προγράμματά σπουδών τους την διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας.
- β. Πρόσληψη του προσωπικού που εργαζόταν για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα σχολεία, εφόσον κατέχουν τα τυπικά προσόντα ή τίτλο το οποίο το Υπουργείο θεωρεί ισοδύναμο, που να αποδεικνύει - με τον τρόπο που το Υπουργείο θα καταρτίσει - τη γνώση της αλβανικής γλώσσας.

⁹¹⁹ AQSh, F. 161, V. 1942, D. 821, fl. 4, Insegnanti alla R. Luogotenenza, Dhërmi, 10-7-1942-XX. Πρόκειται για επιστολή των κάτωθι δασκάλων: Simo Dhima, Andon Lesko, Thoma Çulla, Κοσο Dede, Athina Angellopullo, Thoma Stefanu e Dimitrio Dharakli.

⁹²⁰ *Ibid.*

⁹²¹ AQSh, F. 161, V. 1942, D. 821, fl. 11, No 345, Ministrija e Arsimit alla Reale Luogotenenza Generale, *Scuole grekofone*, Tiranë, 3 Marzo 1942 XX, fl. 5. Ο *Montaneli* θεωρούσε ότι οι Αλβανοί στην Ελλάδα αριθμούσαν πριν τον πόλεμο τριάντα χιλιάδες άτομα, ενώ οι Έλληνες στην Αλβανία είκοσι τρεις χιλιάδες.

⁹²² Γεώργιος Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σσ. 107-121.

- γ. Αυστηρά συχνό έλεγχο των μειονοτικών σχολείων από τους διευθυντές και τους επιθεωρητές.
- δ. Ίδρυση στις αστικές περιοχές μεικτών ελληνόφωνων και αλβανόφωνων σχολείων, σύμφωνα με τα αλβανικό πρότυπο.
- ε. Χορήγηση υποτροφιών σε ελληνόφωνους για σπουδές στην κρατική μέση εκπαίδευση.
- στ. Απαγόρευση των ελληνόφωνων να παρακολουθούν σχολεία μέσης εκπαίδευσης στην Ελλάδα.⁹²³

Πράγματι, μέχρι τα τέλη του 1942 η ιταλική Διοίκηση εφάρμοσε σε μεγάλο βαθμό τις προτάσεις *Montanelli*, όσον αφορά τουλάχιστον τον τρόπο επαναλειτουργίας των ελληνόφωνων σχολείων, καθώς η εξέλιξη των εσωτερικών προβλημάτων στην Αλβανία δεν επέτρεψε την πλήρη υλοποίηση των μέτρων. Τον Δεκέμβριο του 1942 επαναλειτούργησαν τα ελληνόφωνα σχολεία που βρίσκονταν στην περιφέρεια Αργυροκάστρου.⁹²⁴ Σύμφωνα με διάταγμα, τα μειονοτικά σχολεία περνούσαν υπό την άμεση δικαιοδοσία του αλβανικού κράτους (άρθρο 1), ενώ η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας καθοριζόταν στις τέσσερις ώρες την εβδομάδα (άρθρο 2).⁹²⁵ Όσον αφορά το διδακτικό προσωπικό, θα προσλαμβάνονταν όσοι απασχολούνταν στα ελληνόφωνα σχολεία την τελευταία διετία (ή μέρος της τελευταίας διετίας), το οποίο θα είχε στην κατοχή του τίτλο προσόντων ή ισοδύναμο τίτλο που είχε χορηγηθεί από το Υπουργείο Εκπαίδευσης, με τρόπο που να αποδεικνύεται η γνώση της αλβανικής γλώσσας, ενώ τα καθήκοντά και ο μισθός τους θα ήταν ανάλογα του βαθμού που έφεραν με την έκδοση του διατάγματος (άρθρο 3).⁹²⁶ Παράλληλα, η Αστυνομία Αργυροκάστρου και

⁹²³ AQSh, F. 161, V. 1942, D. 821, fl. 10, No 345, Ministrija e Arsimit alla Reale Luogotenenza Generale, *Scuole grekofone*, Tiranë, 3 Marzo 1942 XX, fl. 5-6. Μάλιστα για να ξεπεραστεί το οικονομικό ζήτημα που θα προέκυπτε από τη μισθοδοσία του διδακτικού προσωπικού, ο Montanelli ζήτησε από την ιταλική κυβέρνηση τη μηνιαία οικονομική ενίσχυση των 22 χιλιάδων αλβανικών φράγκων.

⁹²⁴ AQSh, F. 161, V. 1942, D. 1485, Tirana, 12 Dicembre 1942 XXI. Το διάταγμα (υπ' αριθμ. 341/12 Δεκεμβρίου 1942) με το οποίο επανεκκινεί η μειονοτική εκπαίδευση δεν εντοπίστηκε κατά την αρχαιακή έρευνα. Την επανέναρξη της εκπαίδευσης γνωστοποιεί με έγγραφό του ο Βασίλης Σαχίνης στον Πρόξενο της Ελλάδος στην Κωνσταντινούπολη Σπύρου Καπετανίδη στις 29 Δεκεμβρίου 1942, βλ. ΙΑΥΕ, Έτος 1942, Φ 8, Υποφ. 3, Αρ. Πρωτ. 813, Ρ. Ραφαήλ προς το επί των Εξωτερικών Β. υπουργείον, Αγκυρα, 8 Φεβρουαρίου 1943.

⁹²⁵ AQSh, F. 161, V. 1942, D. 1485, Tirana, 12 Dicembre 1942 XXI.

⁹²⁶ *Ibid.* Οι τοποθετήσεις των δασκάλων στα μειονοτικά σχολεία έγιναν σταδιακά. Για παράδειγμα ο Νίκος Ζάππας (Κακογοραντζή-Λουβίνα) τοποθετήθηκε στις 28 Ιανουαρίου 1943, ο Θεοδόσης Λαζάκης (Σελιό-Κλεισάρι) στις 16 Φεβρουαρίου 1943 και ο Σπύρος Κουμής (Φοινίκι-Κρασιά) στις 1 Μαρτίου 1943, βλ. F. 195, V. 1943, D. 95, No. 317/39, Ministrija e Arsimit, 9/VI/43 XXI.

όργανα του Φασιστικού Κόμματος θα πραγματοποιούσαν έρευνες για την εξακρίβωση της πολιτικής συμπεριφοράς των νεοτοποθετημένων δασκάλων.⁹²⁷

Για την λειτουργία των μειονοτικών σχολείων η ιταλική Διοίκηση έλαβε υπόψη της δύο παράγοντες: την ύπαρξη ανάλογου αριθμού παιδιών και την απόσταση μεταξύ των σχολείων. Το γεγονός αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να λειτουργήσουν μόνο σαράντα τέσσερα ελληνόφωνα σχολεία σε χωριά όπου ο αριθμός των παιδιών ήταν «ικανοποιητικός» (χωρίς να καθορίζεται ο αριθμός των παιδιών), ενώ για τα χωριά που υπήρχαν λίγα παιδιά, το σχολείο που θα λειτουργούσε εξυπηρετούσε όσα χωριά απείχαν από δέκα έως τριάντα λεπτά απόσταση μεταξύ τους (βλ. Πίνακα 20).⁹²⁸ Παράλληλα σύμφωνα με το διάταγμα, έκλεισαν όσα σχολεία είχαν περιορισμένο αριθμό μαθητών ή δεν επαρκούσαν οι χώροι για τις εκπαιδευτικές ανάγκες.⁹²⁹

Όσον αφορά το διδακτικό προσωπικό, που αποτελούσε ίσως την σημαντικότερη πτυχή του εκπαιδευτικού ζητήματος, τοποθετήθηκαν τριάντα ένας ελληνόφωνοι δάσκαλοι, οι οποίοι κατείχαν τους αναγκαίους τίτλους σπουδών, όπως όριζε το άρθρο 3 του διατάγματος, ενώ ο μισθός τους καθορίστηκε σύμφωνα με την αρχαιότητα και το βαθμό τον οποίον αυτοί είχαν (βλ. έγγραφο υπ' αριθμ. 10 στο Παράρτημα).⁹³⁰ Αντίθετα, τριάντα ένας δάσκαλοι δεν προσελήφθησαν, καθώς δεν πληρούσαν τα απαραίτητα κριτήρια του υπόψη άρθρου, με αποτέλεσμα να προκύψουν αντίστοιχες κενές θέσεις δασκάλων, οι οποίες θα συμπεριλαμβάνονταν σε νέο βασιλικό διάταγμα.⁹³¹

Πίνακας 13: Χωριά όπου Επαναλειτούργησαν Ελληνόφωνα Σχολεία (Δεκέμβριος 1942)

A/A	Χωριά	Απόσταση μεταξύ χωριών (σε λεπτά)
1	Vllaho-Goranxi, Glinë	30´
2	Peshkëpi e Sipërme, Peshkëpi e Poshtme	15´
3	Hllomo, Mavrojer	15´
4	Çatistë	
5	Sopik I Pogonit	
6	Shkore	

⁹²⁷ AQSh, F. 195, V. 1942, D. 228, fl. 46, Vendim Nr. 6 dt 14/1/1943 XXI.

⁹²⁸ *Ibid.*

⁹²⁹ *Ibid.* Πρόκειται για τα χωριά Radat, Sirakat, Brailat-Kostar, Pal, Vromero, Kërë, Karroq, Komat, Vllaho-Spilloterë.

⁹³⁰ *Ibid.*

⁹³¹ *Ibid.* Αναλυτικά: 2 θέσεις βαθμού XII, 27 θέσεις βαθμού XI, 1 θέση βαθμού X και 1 βαθμού IX.

A/A	Χωριά	Απόσταση μεταξύ χωριών (σε λεπτά)
7	Polican	
8	Dervicjan	
9	Goranxi, Vanishtë	10´
10	Haskovo, Dhunjan	15´
11	Sofratikë, Terihat dhe Goricë	15´
12	Grapsh, Jeorgucat	15´
13	Zervat	
14	Bularat, Bodrishtë	20´
15	Vodhinë, Pepel	30´
16	Klishar, Selo	30´
17	Kako Goranxi, Lluvinë	30´
18	Sotirë	
19	Llongo	
20	Ajnikollë, Kakavi	15´
21	Dhrovjan	
22	Leshnicë e Sipërme	
23	Leshnicë e Poshtme	
24	Theollogë	
25	Delvinë	
26	Kardhikaq	
27	Lefterohor, Kakodhiq	20´
28	Krongjë	
29	Mesopotan	
30	Finiq, Krane,	30´
31	Jermë, Kalivë-Shush	30´
32	Hardhasovë, Lirinë	30´
33	Dhiver	
34	Aliko, Ymerefendi	20´
35	Çukë	
36	Vrion	
37	Memush-bej, Halo	30´
38	Grazhdan, Sminec	30´
39	Gravë	

A/A	Χωριά	Απόσταση μεταξύ χωριών (σε λεπτά)
40	Llazit-Kallcat	
41	Kalivë-Pasha	
42	Hoxhë, Kullmicë	10´
43	Hadir-Aga, (που συνδέεται με το σχολείο της Σωπικής Κονίσπολης)	
44	Vagalat	

Πηγή: AQSh, F. 195, V. 1942, D. 228, fl. 46, Vendim Nr. 6 dt 14/1/1943 XXI

Απαραίτητη όμως για την ομαλή επαναλειτουργία των ελληνόφωνων σχολείων και ελλείπει κατάλληλου προσωπικού, ήταν η πρόσληψη είσοσι ακόμη δασκάλων, παρά την ανεπαρκή γνώση της αλβανικής γλώσσας (βλ. έγγραφο υπ' αριθμ. 11 στο Παράρτημα). Η τοποθέτησή τους αποτελούσε προσωρινό μέτρο, με την προϋπόθεση ότι τους μήνες Ιούλιο ή Σεπτέμβριο του 1943 θα έδιναν εξετάσεις στην αλβανική γλώσσα, βάση των οποίων θα παρέμεναν στην υπηρεσία τους και θα ενσωματώνονταν σύμφωνα με του τίτλους σπουδών και την αρχαιότητά τους ή θα απορρίπτονταν.⁹³² Παράλληλα, για την κάλυψη των κενών θέσεων, μετατέθηκαν δεκαοκτώ κρατικοί δάσκαλοι στα μειονοτικά σχολεία (βλ. έγγραφο υπ' αριθμ. 12 στο Παράρτημα).

Τα ελληνόφωνα σχολεία λειτούργησαν μέχρι τον Ιούνιο του 1943.⁹³³ Όμως οι αλλαγές στα σχολεία της μειονότητας αλλοίωσαν τον κοινοτικό τους χαρακτήρα και στερούσαν τη δυνατότητα διδασκαλίας στην ελληνικής γλώσσα. Οι δάσκαλοι έγιναν κρατικοί υπάλληλοι που μισθοδοτούνταν από το αλβανικό Υπουργείο Εκπαίδευσης. Αναφορικά με τα αριθμητικά στοιχεία, από τα εβδομήντα οκτώ σχολεία που λειτουργούσαν το 1939, μόνο σαράντα τέσσερα λειτούργησαν στα τέλη του 1942, ενώ από τους εκατόν πενήντα τρεις δασκάλους επαναπροσλήφθηκαν μόνο οι τριάντα ένας που γνώριζαν την αλβανική γλώσσα και άλλοι είκοσι, οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι να εξεταστούν στην επάρκεια της αλβανικής την επόμενη χρονιά. Τέλος, με τη μετάθεση αλβανών δασκάλων στα ελληνόφωνα σχολεία, γινόταν πλέον απαραίτητη η γνώση της αλβανικής γλώσσας για τους νεαρούς Βορειοηπειρώτες.

Από τις αρχές του 1943 η κατάσταση στην Αλβανία περιέπλεξε τις σχέσεις της ελληνικής μειονότητας όχι μόνο με τους Αλβανούς, αλλά και τις μεταξύ τους σχέσεις. Οι αλβανικές αντιστασιακές ομάδες προσπάθησαν να προσεταιριστούν τη μειονότητα

⁹³² *Ibid.* Ο μισθός τους καθορίστηκε στα 150 αλβ. φράγκα το μήνα.

⁹³³ F. 195, V. 1943, D. 95, No. 317/39, Ministrija e Arsimit, 9/VI/43 XXI.

για να συμμετέχουν στη συγκρότηση ενόπλων τμημάτων, προκειμένου να πλήξουν τις ιταλικές στρατιωτικές δυνάμεις. Οι Βορειοηπειρώτες από την άλλη, διαφώνησαν για τη στάση που έπρεπε να κρατήσουν απέναντι στις αλβανικές πιέσεις, οι οποίες κλιμακώθηκαν όσο οι αλβανικές αντιστασιακές ομάδες ισχυροποιούνταν στρατιωτικά στη νότια Αλβανία. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η στάση των ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις πολιτικές διεργασίες που έλαβαν χώρα εντός της μειονότητας, μέχρι την ιταλική συνθηκολόγηση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΙ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ (1943)

Το 1943 ήταν μια χρονιά κρίσιμη για την Ιταλία. Στο μέτωπο του Β΄ ΠΠ, η νίκη των δυνάμεων του Άξονα φαινόταν πλέον αμφίβολη, μετά την ήττα τους στο μέτωπο της Ρωσίας και της Αφρικής. Παράλληλα, η επικείμενη αμερικανο - βρετανική απόβαση επέφερε σημαντικές πολιτικές εξελίξεις στη Ρώμη. Ο *Mussolini* προχώρησε σε αλλαγές στην κυβέρνησή του, αντικαθιστώντας τον υπουργό Εξωτερικών *Ciano* με τον πρώην κυβερνήτη της Δαλματίας *Giuseppe Bastiniani*.⁹³⁴

Για τους Ιταλούς, το σημαντικότερο πρόβλημα στην Αλβανία ήταν η διατήρηση της δημόσιας τάξης. Η ανησυχία της ιταλικής Διοίκησης για τις συχνές επιθέσεις των αλβανών ανταρτών στα μεταλλεία της κεντρικής και βόρειας Αλβανίας και τις πετρελαιοπηγές του Δεβόλη, την οδήγησε στο να λάβει σκληρά μέτρα εναντίον του ντόπιου πληθυσμού. Το αλβανικό αντιστασιακό κίνημα προκάλεσε πολιτικές αναταράξεις στο εσωτερικό της χώρας, με συχνές αλλαγές κυβερνήσεων και την αντικατάσταση του ιταλού Τοποτηρητή *Jacomoni* το Μάρτιο του 1943.⁹³⁵

Οι Αλβανοί εκμεταλλεύτηκαν το ασταθές πολιτικό κλίμα και την ιταλική στρατιωτική ανεπάρκεια για να επιτύχουν τους πολιτικούς και στρατιωτικούς τους στόχους. Οι στόχοι αυτοί θα επιτυγχάνονταν μόνο με την ενδυνάμωση του αντιστασιακού κινήματος και την κινητοποίηση του αλβανικού πληθυσμού. Η στρατιωτική επικράτηση του FNC μέσα από την ένοπλη αναμέτρηση, αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την πολιτική επικράτηση του ΚΚΑ και την πορεία προς την καθεστωτική αλλαγή. Από την άλλη πλευρά, οι αλβανοί εθνικιστές επιζήτησαν τη συνεργασία με τις ιταλικές δυνάμεις για να αποτρέψουν την κομμουνιστική εξάπλωση, που είχε την υποστήριξη του *Tito*. Οι επιλογές των αντίπαλων δυνάμεων περιορίστηκαν δραματικά από την όξυνση των πολιτικών τους διαφορών για το καθεστώς της μεταπολεμικής Αλβανίας.

⁹³⁴ Massimo Coltrinari, *op. cit.*, p. 88. Ο Bastiniani διορίστηκε ως Υφυπουργός Εξωτερικών (*sottosegretario*), αλλά λόγω της ασθενούς υγείας και των πολλαπλών καθηκόντων του Mussolini εκτελούσε χρέη υπουργού.

⁹³⁵ Την κυβέρνηση Mustafa Merlika Kruja (4 Δεκεμβρίου 1941-19 Ιανουαρίου 1943) διαδέχτηκαν οι κυβερνήσεις Eqrem Libohova (19 Ιανουαρίου-13 Φεβρουαρίου 1943), Maliq Bushati (13 Φεβρουαρίου-12 Μαΐου 1943), Eqrem Libohova (12 Μαΐου-8 Σεπτεμβρίου 1943).

Η ελληνική μειονότητα βρέθηκε στο επίκεντρο της εμφύλιας διαμάχης, που εκτός των άλλων, είχε ως στόχο να εξαναγκάσει τους Βορειοηπειρώτες να ενταχθούν στην αλβανική αντίσταση. Οι αλβανοί κομμουνιστές χρησιμοποίησαν κατά κύριο λόγο την προπαγάνδα και τις υποσχέσεις, ώστε να ενσωματώσουν στο πλευρό τους τους Βορειοηπειρώτες στον αντιφασιστικό αγώνα. Όσον αφορά στους εθνικιστές, αυτοί δεν δίστασαν να χρησιμοποίησουν την τρομοκρατία και τις απειλές για να αποτρέψουν κάθε συνεργασία των Βορειοηπειρωτών με τους αλβανούς παρτιζάνους ή τους έλληνες εθνικιστές.

Στην προσπάθειά τους να οργανώσουν ένα αυτόνομο κίνημα αντίστασης, οι Βορειοηπειρώτες στράφηκαν στις ελληνικές οργανώσεις. Οι οδηγίες όμως που έλαβαν για τη σχέση τους με την αλβανική αντίσταση ήταν αντικρουόμενες, λόγω των διαφορετικών ιδεολογικών προσεγγίσεων: το ΕΑΜ θεωρούσε ότι οι Βορειοηπειρώτες έπρεπε να συνεργαστούν με τους αλβανούς παρτιζάνους· για το λόγο αυτό μάλιστα έστειλε διαφωτιστές στην Αλβανία. Αντίθετα, ο αρχηγός του ΕΔΕΣ πίστευε ότι η μειονότητα ήταν αναγκαίο να συσπειρωθεί γύρω από την οργάνωση ΜΑΒΗ, την οποία ήταν διατεθειμένος να ενισχύσει, χωρίς όμως να εμπλακεί στα εσωτερικά ζητήματα της μειονότητας.

4.1 Η πολιτική και στρατιωτική κατάσταση

Οι μεταβολές στην ιταλική πολιτική

Η απομάκρυνση του *Ciano* από τη θέση του υπουργού Εξωτερικών τον Φεβρουάριο του 1943 σήμανε, σε πολιτικό επίπεδο, το τέλος των αρμονικών ιταλο-αλβανικών σχέσεων.⁹³⁶ Ο νέος ιταλός υπουργός Εξωτερικών *Bastiniani* κλήθηκε να διαχειριστεί τα σοβαρά προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί από τις αλβανικές αντιστασιακές ομάδες στις κατεχόμενες περιοχές. Η Αλβανία αποτελούσε για τους Ιταλούς πηγή πρώτων υλών και ήταν πολύτιμη τόσο για την οικονομία της, όσο και για την υποστήριξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων.⁹³⁷

⁹³⁶ Massimo Coltrinari, *op. cit.*, p. 88.

⁹³⁷ Records of US Department, 875.00-549, American Consulate Generale to the Secretary of State, *Transmitting Information Obtained from an Official Yugoslav Source Concerning Internal Conditions in ALBANIA*, Istanbul, 01 February 1943, p. 3. Στην έκθεση του αμερικανού Πρόξενου αναφέρεται ότι στην Αλβανία υπήρχαν πολλά ανθρακωρυχεία, σημαντικότερο εκ των οποίων ήταν αυτό της Kraba, 27 χλμ. νοτίως των Τιράνων. Από εκεί τα φορτία μεταφέρονταν στο λιμάνι του Δυρραχίου, όπου είχε παρατηρηθεί ότι φορτώνονταν σε πλοία με γερμανική σημαία. Παράλληλα η ιταλική εταιρεία ΑΜΜΙ

Η Ιταλία βρέθηκε μπροστά σε ένα δίλημμα που αφορούσε τη σχέση της με την Αλβανία: ή θα ενίσχυε τα στρατεύματά της στη χώρα για τη διατήρηση της δημόσιας τάξης, ή θα βασιζόταν αποκλειστικά σε μια αλβανική ελίτ, πιστή στην ιταλική βασιλεία, αναθέτοντάς της τη διατήρηση της τάξης στη χώρα. Η επιλογή της επαύξησης των στρατιωτικών δυνάμεων στην Αλβανία φάνταζε αδύνατη, λόγω των εξελίξεων στο μέτωπο του Β΄ΠΠ. Αντίθετα, η δημιουργία αυτόνομων αλβανικών τμημάτων θα μπορούσε σταδιακά να απεμπλέξει τον ιταλικό στρατό από την Αλβανία, ενώ ταυτόχρονα η Ρώμη δεν θα έχανε τα ερείσματά της στο αλβανικό κράτος, όσο θα ήλεγχε τον κρατικό μηχανισμό.

Παράλληλα, η ιταλική διείσδυση στην Αλβανία προχωρούσε με κάθε τρόπο: η εφημερίδα *Tomori* κυκλοφορούσε σε κάθε νομό της χώρας και περιείχε επιπλέον φύλλο του Φασιστικού Κόμματος· στα κρατικά σχολεία τοποθετούνταν ιταλοί δάσκαλοι, ενώ μεγάλος αριθμός αλβανόπαιδων παρακολουθούσαν ιταλικά σχολεία· πολλοί Αλβανοί εργάζονταν ως εργάτες σε εταιρείες ιταλικών συμφερόντων και λάμβαναν υψηλά ημερομίσθια. Ταυτόχρονα όμως η κατάσταση στην οικονομία διαρκώς χειροτέρευε: από το 1939 οι φόροι είχαν αυξηθεί σχεδόν 1000%.⁹³⁸ Η πληρωμή τους γινόταν σε όχι πάνω από δύο δόσεις, συνήθως σε είδος και αυτές προκαταβολικά, ενώ είχε επιβληθεί φόρος για την κατοχή ζώων, για τα οποία οι κάτοχοι κατέβαλαν σαράντα αλβανικά φράγκα ετησίως για τα μεγάλα ζώα και δέκα για τα μικρά.⁹³⁹ Τέλος, υπολογίζεται ότι από το 1939 περίπου εξήντα πέντε χιλιάδες οικογένειες Ιταλών είχαν φτάσει στην Αλβανία και εργάζονταν εκεί, προωθώντας την ιταλική κουλτούρα.⁹⁴⁰

Το Φεβρουάριο του 1943 ο αλβανός πρωθυπουργός *Maliq Bushati*, με την έγκριση του *Jacomoni*, προχώρησε σε μια σειρά μέτρων που ανεξαρτητοποιούσαν σε

(Azienda Minerale Metallica Italiani) που εκμεταλλευόταν τα μεταλλεία χρωμίου στην Αλβανία, (40 χιλιάδες τόνους το 1942), εκτιμούσε ότι το 1943 η παραγωγή θα ανέβαινε στους 50 έως 60 χιλιάδες τόνους χρωμίου. Από αυτά, οι 40 χιλιάδες τόνοι θα μεταφέρονταν στην Ιταλία για τις ανάγκες της βιομηχανίας της, ενώ η υπόλοιπη ποσότητα εξαγόταν στην Γερμανία και ανταλλάσσόταν με είδη για τις ανάγκες συντήρησης του στρατού της, όπως αυτοκίνητα, ελαστικά, καύσιμα και ελαιολιπαντικά, βλ. ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 191/1, Sf. Attentati ai cantieri in Albania, AMMI, *Rapporto al Duce*, 9 Aprile 1943-XXI.

⁹³⁸ Records of US Department, 875.00-549, No 76 (R-71), American Consulate General to the Secretary of State, *Transmitting Information Obtained from an Official Yugoslav Source Concerning Internal Conditions in Albania*, Istanbul, 01 February, 1943, pp. 2-3.

⁹³⁹ *Ibid.*

⁹⁴⁰ *Ibid.*, p. 14.

μεγάλο βαθμό την αλβανική παρουσία στη χώρα.⁹⁴¹ Συγκεκριμένα, σχηματίστηκαν Μονάδες των αλβανικών ενόπλων δυνάμεων με τη δική τους σημαία, για την υπεράσπιση του αλβανικού εδάφους και σε συνεργασία πάντα με τον ιταλικό στρατό.⁹⁴² Η χωροφυλακή, η αστυνομία και η οικονομική αστυνομία (*GdF*) αποτέλεσαν νέα υπηρεσία που εξαρτώνταν αποκλειστικά από την αλβανική κυβέρνηση.⁹⁴³ Επιπλέον, η οικονομική, τελωνειακή και νομισματική συμφωνία της 20^{ης} Απριλίου 1939 θα αναθεωρούνταν με τέτοιο τρόπο, που θα διατηρούσε την τελωνειακή ένωση, χωρίς όμως να στερεί από τα αλβανικά τελωνεία τον εθνικό τους χαρακτήρα.⁹⁴⁴

Σημαντικές αλλαγές στην ιταλική Διοίκηση πραγματοποιήθηκαν τον Μάρτιο του 1943. Ο ιταλός Τοποτηρητής *Jacomoni* αντικαταστάθηκε από τον Στρατηγό *Alberto Pariani*, στρατιωτικό ακόλουθο στην Αλβανία την περίοδο 1927-1933 και πρώην αρχηγό του ιταλικού Γενικού Επιτελείου.⁹⁴⁵ Παράλληλα, τη Διοίκηση των ιταλικών

⁹⁴¹ Ο Maliq Bushati, μουσουλμάνος με καταγωγή από τη Σκόδρα, είχε διατελέσει υπουργός Εσωτερικών στην κυβέρνηση Verlaci (12 Απριλίου 1939-2 Δεκεμβρίου 1941) και διαδέχθηκε στην πρωθυπουργία τον Eqrem Libohova, μετά την απομάκρυνση του πρωθυπουργού Kruja. Οι ακριβείς λόγοι της παραίτησης της κυβέρνησης Kruja, δεν είναι γνωστοί. Αλβανικές πηγές στην Κωνσταντινούπολη θεωρούσαν ότι ο Kruja παραιτήθηκε κατόπιν πιέσεων των ηγετών των ανταρτικών ομάδων, Muharrem Bajraktari και Muslim Peza. Σύμφωνα με πληροφορίες, το Νοέμβριο του 1942 πραγματοποιήθηκε σύσκεψη των τριών ανδρών και ζήτησαν να παραιτηθεί και να αφήσουν όλη την διαχείριση του κράτους στους Ιταλούς, για να μπορούν να πλήξουν αποκλειστικά τις ιταλικές δυνάμεις και όχι τους Αλβανούς που συνεργάζονταν με αυτούς. Μετά την άρνηση του Kruja να εγκαταλείψει την εξουσία, οι αντάρτες προσπάθησαν επανειλημμένα να τον δολοφονήσουν, ενώ παράλληλα συνέχισαν τα σαμποτάζ εναντίον των ιταλικών δυνάμεων. Τον Ιανουάριο του 1943 τελικά αναγκάστηκε να παραιτηθεί, βλ. Records of US Department, 875.002-114, American Consulate General to the Secretary of State, *Comments Concerning the Albanian Cabinet Change which Took Place on February 12th*, Istanbul, Turkey, February 17, 1943, p.2.

⁹⁴² Records of US Department 875.00/8-3043, Albania, *Basic Handbook, Part II Post-Invasion*, 30 August 1943, p. 21. Παράλληλα, οι Αλβανοί απομακρύνθηκαν από το Σώμα των Καραμπινιέρων και εντάχθηκαν στην αλβανική αστυνομία, βλ. Regio Decreto-legge 29 Marzo 1943, n. 387 *Collocamento in congedo assoluto degli ufficiali, sottufficiali, graduati e militari di truppa di cittadinanza albanese, appartenenti all'Arma dei carabinieri Reali* (GU n.123 del 27-5-1943).

⁹⁴³ Records of US Department, 875.00/8-3043, Albania, *Basic Handbook, Part II Post-Invasion*, 30 August 1943, p. 21. Η αλβανική χωροφυλακή δημιουργήθηκε με τη βοήθεια της βρετανικής αποστολής και του στρατηγού Percy. Η αποστολή αυτή διατηρήθηκε μέχρι το 1938 και μετά αποχώρησε. Το 1939 απορροφήθηκε από την ιταλική Καραμπινερία. Τον Ιανουάριο του 1943 μετασχηματίστηκε σε Βασιλική αλβανική Χωροφυλακή. Μετά την ιταλική συνθηκολόγηση η αλβανική χωροφυλακή συνέπραξε στο μεγαλύτερο μέρος της με τους αντάρτες, στο WO 201/1611, Allied Military Liaison Force (Albania), *Appreciation and Plan*, Appendix «A»: *An Estimate of the Political Conditions Likely to Obtain in Albania at the Time of its Liberation*, 01 March 1944, p. 1.

⁹⁴⁴ Records of US Department, 875.00/8-3043, Albania, *Basic Handbook, Part II Post-Invasion*, 30 August 1943, p. 22.

⁹⁴⁵ Από το 1936 ο Pariani ήταν Υφυπουργός Πολέμου (Sottosegretario di Stato alla Guerra) μέχρι τον Οκτώβριο του 1939, οπότε και αποστρατεύτηκε, βλ. Piero Crociani, *op. cit.*, pp. 12, 21, 128-132. Η τοποθέτηση Pariani θα μπορούσε να προσελκύσει τους αλβανούς φιλοζωγκιστές, καθώς είχε συνεργαστεί αρμονικά με το καθεστώς Zog. Μάλιστα ο Pariani, ως στρατιωτικός ακόλουθος, είχε μερμηνήσει για τον εξωραϊσμό του δασυλλίου όπου βρισκόταν το μαυσωλείο της μητέρας του Zog, ενώ είχε τοποθετήσει και τιμητική φρουρά στο χώρο, η οποία αποχώρησε τον Απρίλιο του 1939, βλ. ΙΑΥΕ,

στρατιωτικών δυνάμεων της Αλβανίας ανέλαβε ο *Lorenzo Dalmazzo*, πρώην διοικητής του ΣΤ΄ ΣΣ της Γιουγκοσλαβίας.⁹⁴⁶ Οι μεταβολές στην κεντρική Διοίκηση έφεραν και σημαντικές αλλαγές στην ιταλική πολιτική, καθώς οι Ιταλοί επιδίωξαν κατ' αρχήν να κλείσουν τα ανοιχτά μέτωπα· από τις πρώτες ενέργειες του Στρατηγού *Dalmazzo* ήταν η συμφωνία με το ΒΚ για κατάπαυση των εχθροπραξιών (15 Μαρτίου 1943) και η συμφωνία διαχάραξης των αλβανοβουλγαρικών συνόρων με το διοικητή της βουλγαρικής 5^{ης} Στρατιάς στρατηγό *Voidov* (30 Μαρτίου 1943).⁹⁴⁷

Στο Βορρά, οι Ιταλοί δεν εμπόδισαν στον *Mihailovic* να πραγματοποιήσει μεγάλη εκκαθαριστική επιχείρηση στους αλβανικούς πληθυσμούς στις περιοχές *Gusi, Plav, Berau, Rozhaj Senice* και *Novipazar* του Κοσόβου και του Μαυροβουνίου.⁹⁴⁸ Σύμφωνα με πληροφορίες του αμερικανού Γενικού Προξένου στην Κωνσταντινούπολη *Burton Barry*, οι άντρες του Μιχαήλοβιτς κατά το μήνα Φεβρουάριο «έκαψαν πενήντα τρία αλβανικά χωριά και σκότωσαν περίπου έξι χιλιάδες τετρακόσιους Αλβανούς, μεταξύ των οποίων γυναίκες και παιδιά».⁹⁴⁹ Το σημαντικότερο όμως ήταν ότι οι Ιταλοί όχι μόνο δεν εμπόδισαν τους γιουγκοσλάβους εθνικιστές, αλλά διαπιστώθηκε ότι οι τελευταίοι έφεραν ιταλικό οπλισμό και εφόδια, ενώ ανάμεσα σε συλληφθέντες Τσέτνικ βρέθηκε ένας ιταλός γιατρός.⁹⁵⁰ Οι πληροφορίες τέλος ανέφεραν την σοβαρή ελληνική κομμουνιστική προπαγάνδα στη νότια Αλβανία, η οποία γινόταν «με τρόπο ειρηνικό, καλά οργανωμένο και χρηματοδοτούμενο από το εξωτερικό».⁹⁵¹

Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ 1, Εμπ. Πρωτ. 2375, Σ. Καπετανίδης προς Β. Πρεσβεία Άγκυρας, 8 Σεπτεμβρίου 1943.

⁹⁴⁶ Για τη δράση του *Dalmazzo* στη Γιουγκοσλαβία, βλ. *Jozo Tomasevich, The Chetniks: War and revolution in Yugoslavia, 1941-1945*, Stanford, Stanford University Press, 1975.

⁹⁴⁷ Records of US Department, (T-1246-2), 774.7515/I, No. 422 (R.406) American Consulate General to The Secretary of State, *Reporting on Italo-Bulgaria Convention Limiting The Albanian-Bulgarian Frontier*, Istanbul, Turkey, April 20, 1943.

⁹⁴⁸ Records of US Department, 875.00-553, American Consulate General to the Secretary of State, *Reported Activity of General Michailovitch in Northern Albania*, Istanbul, 18 March 1943.

⁹⁴⁹ *Ibid.* Οι πληροφορίες του αμερικανού Προξένου προέρχονταν από επιστολή αλβανού «πατριώτη» που διέμενε στην Κωνσταντινούπολη και διατηρούσε δίκτυο πληροφοριών στην Αλβανία. Σύμφωνα με την επιστολή, οι κατοικοί των βορείων περιοχών έστειλαν εσπευσμένα δύο αντιπροσώπους στα Τίρανα, για να ζητήσουν από την αλβανική κυβέρνηση και τους Ιταλούς να τους εξοπλίσουν, πράγμα που οι τελευταίοι αρνήθηκαν. Οι αριθμοί αναμφίβολα φαίνονται υπερβολικοί και δεν μπορούν να διασταυρωθούν.

⁹⁵⁰ *Ibid.* Ο συντάκτης της επιστολής θεωρεί βέβαιο ότι η Ιταλοί υποστηρίζαν τη δράση των τσέτνικ (σημ. γιουγκοσλάβοι μαχητές του σερβικού εθνικιστικού κινήματος, με ηγέτη τον *Draza Mihailovic*). Δεν μπορεί να αποκλειστεί μια πιθανή συνεργασία των Ιταλών με τον *Mihailovic*, η οποία να αποσκοπούσε στην εξάρτηση της Αλβανίας από την υποστήριξη του ιταλικού στρατού.

⁹⁵¹ *Ibid.*

Παράλληλα, η ασφάλεια των εγκαταστάσεων εξόρυξης πρώτων υλών της κεντρικής και βόρειας Αλβανίας πέρασε σε μεγάλο βαθμό στην αλβανική δικαιοδοσία. Οι ιταλικές στρατιωτικές δυνάμεις δεν είχαν δυνατότητα διάθεσης στρατιωτικών δυνάμεων, καθώς έπρεπε να είναι προετοιμασμένες να αντιμετωπίσουν μία πιθανή συμμαχική απόβαση στην παράκτια ζώνη μεταξύ Πρέβεζας και Αυλώνας.⁹⁵² Τον Ιούλιο του 1943 η 9^η ιταλική Στρατιά πρότεινε την εκπαίδευση αλβανών εθελοντών για την φύλαξη των μεταλλείων του Κοσόβου, υπό την διοίκηση αλβανών έμπιστων ή μελών της MFA.⁹⁵³ Παρόλα αυτά, η φύλαξη των εγκαταστάσεων από Αλβανούς δεν έλυσε το πρόβλημα, καθώς οι ομάδες φύλαξης εγκατέλειπαν τις θέσεις τους κατά τη διάρκεια των επιθέσεων, ενώ συχνά συγκρούονταν με ομάδες εργατών, κυρίως από το Μαυροβούνιο και το Κόσοβο.⁹⁵⁴

Αλλά και στο Νότο η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη, ιδιαίτερα στο νομό Αργυροκάστρου, από την οποία περνούσε το κύριο δρομολόγιο για τον ανεφοδιασμό των ιταλικών στρατιωτικών δυνάμεων.⁹⁵⁵ Μεγάλο μέρος των αλβανών ανταρτών έβρισκε καταφύγιο σε βουνά κοντά στους κεντρικούς οδικούς άξονες, όπως το *Mali i Gjerë*, μεταξύ Δελβίνου και Αργυροκάστρου, από όπου ήλεγχαν τις οδούς επικοινωνίας των λιμανιών Αυλώνας και Αγίων Σαράντα με την Κακκαβιά.⁹⁵⁶ Την έκρυθμη κατάσταση εκμεταλλεύονταν ληστρικές ομάδες, οι οποίες λυμαίνονταν περιοχές και ενεργούσαν επιδρομές κατά των μεταγωγικών επιβατικών αυτοκινήτων. Σύμφωνα με τον έλληνα Πρέσβη στην Άγκυρα Ραφαήλ, η κατάσταση «γενικά εμφανιζόταν χαώδης».⁹⁵⁷

⁹⁵² ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 191/1, Sf. Attentati ai Cantieri in Albania, Luogotnenza Generale di S.M. il Re Imperatore in Albania al R. Ministero Degli Affari Esteri, *Difesa miniere d' Albania*, Tirana, 12 Luglio 1943 XXI.

⁹⁵³ *Ibid.* Η Στρατιά πρότεινε μάλιστα ότι οι ενδιαφερόμενες εταιρείες θα πρέπει να επωμιστούν το οικονομικό βάρος της εκπαίδευση στην περίπτωση της εθελοντικής κατάρτισης, με ημερήσια αποζημίωση δύο αλβανικά φράγκα για τους στρατιώτες, τρία για τους υπαξιωματικούς και πέντε για τους αξιωματικούς.

⁹⁵⁴ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 191/1, Sf. Attentati ai Cantieri in Albania, Delegazione del Governo Italiano in Albania, Promemoria, *Protezione miniere*, Tirana, 6 Agosto 1943.

⁹⁵⁵ ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Ρ. Ραφαήλ προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Άγκυρα, 8 Αυγούστου 1943. Οι ιταλικές φάλαγγες αναχωρούσαν από την Αυλώνα και διερχόμενες από το δρόμο Τεπελένι-Αργυροκάστρο, περνούσαν την Κακκαβιά και κατέληγαν στα Ιωάννινα. Σύμφωνα με την ιταλική τακτική, μπροστά από την φάλαγγα των οχημάτων προπορευόταν και στο τέλος αυτής ακολουθούσε ένα άρμα μάχης, στις περιοχές δε που υπήρχαν επικίνδυνα σημεία λόγω του δασώδους εδάφους και των στροφών (όπως στο όρος Σάλεσι), πετούσε συνήθως αεροπλάνο. Το ίδιο σύστημα ακολουθούσαν και για τις κινήσεις φαλάγγων από τους Αγίους Σαράντα προς τα Ιωάννινα.

⁹⁵⁶ ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Ρ. Ραφαήλ προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Άγκυρα, 8 Αυγούστου 1943.

⁹⁵⁷ *Ibid.*

Η εξέλιξη της αλβανικής αντίστασης

Οι αλλαγές στην ιταλική πολιτική στην Αλβανία μετέβαλαν τις ισορροπίες μεταξύ των δυο αλβανικών αντιστασιακών ομάδων. Η συγκρότηση ανεξάρτητων αλβανικών τμημάτων χωρίς την εποπτεία ιταλών αξιωματούχων, ενδυνάμωσε τη θέση των αλβανών εθνικιστών, καθώς εισέρρευσαν στον κρατικό μηχανισμό. Από την άλλη πλευρά, οι αλβανοί κομμουνιστές άρχισαν να καταδιώκονται, κυρίως στις περιοχές της κεντρικής και νότιας Αλβανίας, όπου διατηρούσαν τα προπύργια του αγώνα τους.

Παράλληλα, από τα τέλη του 1942 ο ιταλικός στρατός έδειχνε σημάδια αδυναμίας. Πολλοί Ιταλοί έπαψαν να φέρουν μαζί τους τις φασιστικές τους ταυτότητες, καθώς ομολογούσαν ότι ήταν λιγότερο επικίνδυνο να ταξιδεύουν χωρίς να τις φέρουν μαζί, ενώ άλλοι έλεγαν ότι τις έχασαν και δεν τις έβρισκαν.⁹⁵⁸ Σύμφωνα με αναφορές ιταλών διπλωματών, ο οπλισμός συχνά γινόταν αντικείμενο λαθρεμπορίου:

Στην Ιταλία ένα τυφέκιο κοστίζει τρεις χιλιάδες λίρες, ενώ στην Αλβανία εννέα έως και δέκα χιλιάδες. Γι' αυτό πολλοί Ιταλοί, μεταξύ αυτών και μερικοί αξιωματικοί, πωλούν τον οπλισμό τους εάν δεν τον δίνουν για λαθρεμπόριο στην Ιταλία. Επομένως, θα ήταν πολύ χρήσιμο να εξακριβωθεί εάν όλοι όσοι είχαν ατομικές άδειες εισαγωγής είχαν το τυφέκιο, το όπλο ή το περίστροφο τους.⁹⁵⁹

Όσον αφορά τους κομμουνιστικούς πυρήνες, ο έλληνας Πρόξενος στην Αδριανούπολη Καμπαλούρης θεωρούσε πως οι αλβανοί παρτιζάνοι είχαν εμφανίσει «αξιοσημείωτη δράση», καθώς «αποδεδειγμένα ενισχύονται διά της αποστολής πολεμικού υλικού από τις βουλγαρικές κομμουνιστικές οργανώσεις».⁹⁶⁰ Γενικότερα βέβαια, η εύρεση όπλων δεν ήταν δύσκολη υπόθεση για τους αντάρτες, καθώς υπήρχαν όπλα στις περιοχές του πρώην μετώπου του ελληνοϊταλικού πολέμου («το Κουρβελέσι ήταν ένα από αυτά»), σε σημείο που «θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί όλη η Αλβανία είναι οπλισμένη».⁹⁶¹

⁹⁵⁸ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 196 /1, *Appunto*, 31 Marzo 1943 XXI, p. 2.

⁹⁵⁹ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 196/1, Sf. Segnalazioni della Polizia e da fonti confidenziali, Legazione del Governo Italiano in Albania al Ministero Affari Esteri, *Notizie fiduciarie*, 31 Marzo 1943 XXI.

⁹⁶⁰ ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Ν. Μ. Καμπαλούρης προς την εν Άγκυρα Β. Πρεσβείαν, Ανδριανούπολη, 20 Μαΐου 1943.

⁹⁶¹ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 191/1, Sf. Relazione sulla situazione politico-economica della Provincia di Valona, N. di Prot. 1549, Pos. A.1 Ris, Ufficio Provinciale della Luogotenenza in Valona alla Reale Luogotenenza Generale, Valona, Ottobre 1942 XX, p. 7.

Από τις αρχές του 1943 αλβανοί εθελοντές συντάχθηκαν με τις ιταλικές δυνάμεις σε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις εναντίον των κομμουνιστών ανταρτών. Τον Ιανουάριο του 1943 μετακινήθηκε δύναμη οκτακοσίων ανδρών από τη Δίβρα για να ενσωματωθεί στις δυνάμεις του XXV ΣΣ και έλαβε μέρος στις μάχες του *Gjorm*, νότια της Αυλώνας.⁹⁶² Η ελληνική πλευρά θεωρούσε ότι οι μετακινήσεις των Αλβανών από το βορρά είχαν παράλληλα ως στόχο την καταδίωξη βορειοηπειρωτικών τμημάτων.⁹⁶³

Οι επιθέσεις των παρτιζάνων στα ιταλικά φυλάκια ενίσχυαν τις δυνάμεις του FNC στις νότιες επαρχίες της Αλβανίας. Κατά τις επιθέσεις οι Αλβανοί απέφευγαν την σύλληψη ιταλών αξιωματικών και οπλιτών, εφόσον αυτοί δεν αντιστέκονταν. Έτσι, όταν στις 10 Ιανουαρίου ο σταθμός των караμπινιέρων στο *Μοζαν* της Κορυτσάς, που αποτελούνταν από δέκα οπλίτες (εκ των οποίων δύο Ιταλοί) δέχθηκε επίθεση από ένοπλη συμμορία, οι ιταλοί караμπινιέροι αφέθηκαν ελεύθεροι, ενώ οι Αλβανοί ακολούθησαν τους αντάρτες.⁹⁶⁴ Το ίδιο έγινε στην *Areza* (Πρεμετή), όπου τη νύχτα της 21^{ης} Ιανουαρίου ισχυρή δύναμη επιτέθηκε στο στρατόπεδο της Οικονομικής Αστυνομίας (*GdF*): ο αλβανός αξιωματικός και οι άντρες του παραδόθηκαν στους αντάρτες, ενώ διέταξε τους τέσσερις ιταλούς οπλίτες να μη προβάλλουν καμία αντίσταση και αφέθηκαν ελεύθεροι.⁹⁶⁵

Απόρροια του κλίματος ανασφάλειας που επικρατούσε στο ύπαιθρο, υπήρξαν τα φαινόμενα λιποταξίας των αλβανών στρατιωτών που ενεργούσαν στο πλευρό των ιταλικών δυνάμεων. Τον Ιανουάριο του 1943, κατά τη διάρκεια εκκαθαριστικής επιχείρησης των Ιταλών στη Μοσχόπολη (*Voskoroja*) της Κορυτσάς, συνελήφθησαν και εκτελέστηκαν δύο αντάρτες, επειδή είχαν στην κατοχή τους όπλα. Η σύλληψη δεν έγινε αναίμακτα: οι απώλειες των ιταλικών δυνάμεων ήταν δύο νεκροί αξιωματικοί (ένας Ιταλός) και πέντε οπλίτες (δύο Ιταλοί). Η γενναία αντίσταση των ανταρτών οδήγησε στη λιποταξία ενός αλβανού αξιωματικού και σαράντα εννέα οπλιτών, οι

⁹⁶² ΓΕΣ/ΔΙΣ, Ιταλικό Υποαρχείο, Υποφάκελος Κα', Messaggio No. 74, Superalba al Comando Supremo, Novità Giorno 3 Gennaio 1943-XXI. Παρόμοια μεταφορά διακοσίων αλβανών εθελοντών έγινε από τις περιοχές του Κοσόβου και της Δίβρας στο Μπεράτι, για να ενισχύσουν τις ιταλικές δυνάμεις να διαχειριστούν την έκρυθμη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί, μετά τη δολοφονία ιταλού αξιωματούχου της πετρελαϊκής εταιρείας AIPA (Azienda da Italiana Petroli Albania), στο Massimo Coltrinari, *op. cit.*, p. 86.

⁹⁶³ ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Αρ. 3694, Κρυπτογραφημένο τηλεγράφημα Ρ. Ραφαήλ, Άγκυρα, 16/6/43.

⁹⁶⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Ιταλικό Υποαρχείο, Υποφάκελος Κα', Messaggio No. 294, Superalba al Comando Supremo, Novità Giorno 12 Gennaio 1943-XXI.

⁹⁶⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Ιταλικό Υποαρχείο, Υποφάκελος Κα', Messaggio No. 556, Superalba al Comando Supremo, Novità Giorno 23 Gennaio 1943-XXI.

οποίοι εγκατέλειψαν το ιταλικό απόσπασμα και εντάχθηκαν στις γραμμές των παρτιζάνων.⁹⁶⁶ Γεγονός είναι ότι οι λιποταξίες Αλβανών από τον τακτικό στρατό ενίσχυαν τις τάξεις της αλβανικής αντίστασης, αλλά κυρίως κλώνιζαν το αξιόμαχο του στρατού και την εμπιστοσύνη των Ιταλών.

Από την άνοιξη του 1943, βρετανοί αξιωματικοί απεστάλησαν στην Αλβανία για να οργανώσουν την αντίσταση και να ενισχύσουν τις ανταρτικές ομάδες με στρατιωτικό υλικό.⁹⁶⁷ Η πρώτη βρετανική αποστολή έφτασε τον Απρίλιο του 1943, αποτελούμενη από τον ταγματάρχη *Billy McLean* και τον λοχαγό *David Smiley*.⁹⁶⁸ Η βάση τους ήταν στο *Shtyllë*, ένα ορεινό χωριό κοντά στο *Vithkuq* της Κορυτσάς όπου παραλάμβαναν εφόδια και τα μοίραζαν στις ανταρτικές ομάδες.⁹⁶⁹ Στα τέλη Ιουνίου οι *McLean* και *Smiley* εγκαταστάθηκαν στην *Leshnjë* και μετά από συνάντηση με τον *Hoxha*, συμφώνησαν να εξοπλίσουν την νεοϊδρυθείσα 1^η αλβανική Ταξιαρχία.

Σκοπός της βρετανικής αποστολής ήταν η υποστήριξη του αλβανικού αντιστασιακού κινήματος και η ένωση των δύο αντίπαλων αντιστασιακών ομάδων κάτω από τις διαταγές του ΣΜΑ. Η αποστολή ενισχύθηκε τους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο με άλλους έξι αξιωματικούς και δύο υπαξιωματικούς.⁹⁷⁰ Στο Αργυρόκαστρο εστάλη ο *Bill Tillman* για να συνεργαστεί με τους παρτιζάνους, ενώ στην Αυλώνα, όπου σύμφωνα με πληροφορίες οι Βρετανοί υποστήριζαν το ΒΚ, εστάλη ο *Gerry Field*, ώστε να διατηρήσει την ακτή καθαρή για ανεφοδιασμό από τη θάλασσα.⁹⁷¹

⁹⁶⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Ιταλικό Υποαρχείο, Υποφάκελος Κα', Messaggio No. 450, Superalba al Comando Supremo, Novità Giorno 18 Gennaio 1943-XXI. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ιταλικής στρατιωτικής Διοίκησης, οι λιποταξίες των Αλβανών από τις ένοπλες δυνάμεις της χώρας οφείλονταν στο χαμηλό ηθικό και την αλβανική προπαγάνδα. Αναλυτικά από την 1^η Οκτωβρίου 1942 μέχρι την 1^η Μαρτίου 1943 τα στοιχεία έχουν ως εξής: Στρατός Ξηράς: Δύναμη Αλβανών: 4400, λιποτάκτες 296, Φασιστική Πολιτοφυλακή (MFA): Δύναμη Αλβανών 5000, λιποτάκτες 237, Σώμα Καραμπινιέρων: Δύναμη Αλβανών 2400, λιποτάκτες 103, Οικονομική Αστυνομία (GdF): Δύναμη Αλβανών: 350, λιποτάκτες 52, βλ. AUSSME, N 1-11, B. 1196, Comando Superiore Forze Armate Albania, Ufficio Operazioni, Diario Storico, Bimestre Marzo-Aprile 1943-XXI, *Promemoria del rapporto tenuto dall' Eccellenza il Comandante Superiore ai Commandanti di Corpo Armata (IV e XXV)*, Marina, Aeronautica, CC.RR. Intendenza, 9 Marzo 1943 XXI, p. 3.

⁹⁶⁷ Ο ρόλος των βρετανών συνδέσμων στην αλβανική αντίσταση έχει αποτυπωθεί στα απομνημονεύματα των πρωταγωνιστών και δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας μελέτης, γι' αυτό και δεν θα επεκταθούμε περισσότερο, βλ. Πρόλογο.

⁹⁶⁸ David Smiley, *op. cit.*, p. 15. Μαζί τους είχαν τον λοχία Garry Duffy, ειδικό στα εκρηκτικά και τον Δεκανέα Williamson ως ασυρματιστή. Ο διερμηνέας τους, ονόματι Elmaz, τους εγκατέλειψε.

⁹⁶⁹ Reginald Hibbert, *op. cit.*, p. 53. Τους μήνες Ιούνιο έως Αύγουστο 1943 είχαν παραλάβει συνολικά 19,5 τόνους εφόδια.

⁹⁷⁰ *Ibid.*

⁹⁷¹ *Ibid.*, p. 54.

Το ζήτημα των αντιποίνων

Η σύγκριση που επικρατούσε από τη διαρκώς κλιμακούμενη επιθετικότητα των αλβανών ανταρτών, ήταν επόμενο να αναγκάσει τους Ιταλούς να λάβουν τα απαραίτητα μέτρα. Η αντιμετώπιση όμως των επιθέσεων αυτών απαιτούσε διαφορετικές πρακτικές, διότι μια άσκοπη κλιμάκωση της βίας θα προκαλούσε την ενίσχυση του αντιστασιακού κινήματος, μέσω των μηχανισμών αντεκδίκησης και αυτοπροστασίας. Οι επιθέσεις εναντίον των Ιταλών μπορούν να διαχωριστούν σε δύο κύριες κατηγορίες: σε αυτές που αφορούσαν τη στρατιωτική κατάσταση, όπως ήταν η ανατίναξη γεφυρών, η καταστροφή δρομολογίων κλπ. και σε αυτές που είχαν πολιτικό χαρακτήρα, όπως οι επιθέσεις σε φάλαγγες κατά μήκος οδικών αξόνων και οι δολοφονίες ιταλών αξιωματούχων, οι συνέπειες των οποίων αφορούσαν τους τοπικούς πληθυσμούς.

Από τις αρχές του 1943 οι Ιταλοί προχώρησαν σε μεμονωμένες πράξεις αντιποίνων, κυρίως για τη διαχείριση της ανομίας σε τοπικό επίπεδο. Όταν δολοφονήθηκε στην Αυλώνα ο ταγματάρχης των караμπινιέρων *Mario Lombardi*, ο διοικητής της Φρουράς διέταξε τη δολοφονία τεσσάρων αλβανών κομμουνιστών ως αντίποινα, χωρίς να έχει λάβει κάποια διαταγή από προϊσταμένους του.⁹⁷² Ομοίως στην περιφέρεια της Κορυτσάς, στις 20 Φεβρουαρίου 1943 αλβανοί αντάρτες επιτέθηκαν και σκότωσαν οκτώ Ιταλούς, οι οποίοι είχαν μεταβεί στην περιοχή του χωριού Πόγιανη (*Pojan*), προκειμένου να επισκευάσουν τηλεγραφική γραμμή. Ιταλική δύναμη αναχώρησε την επόμενη ημέρα από την Κορυτσά και κατέστρεψε τελείως το χωριό Πόγιανη ως αντίποινα.⁹⁷³ Αλλά και στην Πρεμετή οι Ιταλοί πυρπόλησαν σπίτια στην περιοχή *Kelmesi*, όπου είχαν εντοπιστεί κρυμμένα πυρομαχικά και χειροβομβίδες.⁹⁷⁴

Γεγονός είναι ότι οι Ιταλοί γνώριζαν ότι η δράση των ανταρτικών ομάδων δεν έπρεπε να αντιμετωπιστεί ως κοινό έγκλημα που έπρεπε να κατασταλεί, αλλά ως ένα

⁹⁷² Massimo Coltrinari, *op. cit.*, p. 86. Ο ιταλός αξιωματικός αμέσως μετατέθηκε σε άλλη πόλη. Επίσης, βλ. το άρθρο στην εφημερίδα *Zeri I Popullit*, Nr. 11-12, Janar 1943 στο *Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Zeri I Popullit dhe buletinet e tij (1942-1944)*, Tiranë, Vëllim I, fq. 259.

⁹⁷³ ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Ρ. Ραφαήλ προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Άγκυρα, 8 Αυγούστου 1943. Επιπλέον στοιχεία δίνει το ιταλικό σήμα που αναφέρει το περιστατικό: «Περίτολος φρουράς καλωδίων ενώ εκτελούσε επισκευή σε τηλεφωνική γραμμή σε κατοικημένο χώρο στην Πόγιανη, δέχθηκε επίθεση από μεγάλη συμμορία ανταρτών. (...) Δικές μας απώλειες 2 αξιωματικοί και 6 οπλίτες, τραυματίες 9 οπλίτες. Διεξάγονται εκκαθαριστικές επιχειρήσεις», βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, Ιταλικό Υποαρχείο, Υποφάκελος Κα', *Messaggio No. 1465, Superalba al Comando Supremo, Novità Giorno 21 Febbraio 1943-XXI*.

⁹⁷⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Ιταλικό Υποαρχείο, Υποφάκελος Κα', *Messaggio No. 1465, Superalba al Comando Supremo, Novità Giorno 21 Febbraio 1943-XXI*.

καθαρά πολιτικό και κοινωνικό φαινόμενο.⁹⁷⁵ Οι αιτίες ήταν πολλές: η αδυναμία της αλβανικής κυβέρνησης να υποστηρίξει μία πολιτική οργάνωση, η οποία θα αποτελούσε αντίβαρο στον κομμουνισμό· η ανεπάρκεια των ιταλικών στρατιωτικών δυνάμεων και η απώλεια του κύρους τους, λόγω του ελληνοϊταλικού πολέμου· η κακή οικονομική κατάσταση και τέλος, η ανικανότητα των αλβανικών κυβερνήσεων να διαχειριστούν την κατάσταση, είτε επειδή στερούνταν τα μέσα, είτε λόγω διαφθοράς.⁹⁷⁶ Για την επίλυση των προβλημάτων απαιτούνταν μέτρα εκ μέρους της κυβέρνησης τόσο στον πολιτικο-κοινωνικό όσο και στον οικονομικό τομέα, κάτι το οποίο δεν έγινε.

Από το Μάρτιο του 1943 οι Ιταλοί ανησυχούσαν για μια συμμαχική απόβαση στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Στρατηγό *Dalmazzo*, ήταν πιθανή μια μικρής κλίμακας εχθρική ενέργεια στην παράκτια περιοχή Αγίων Σαράντα - Αυλώνας, η οποία θα συνδυαζόταν με την κατάληψη των νήσων του Ιονίου ή την εισβολή στην Ελλάδα, ή ακόμη με την κατάληψη του λιμένα της Θεσσαλονίκης.⁹⁷⁷ Για το λόγο αυτό θα έπρεπε να διασφαλίσουν τα δρομολόγια κίνησης που οδηγούσαν στην Αλβανία, ώστε να μπορέσουν να αντεπιτεθούν με μηχανοκίνητες και τεθωρακισμένες δυνάμεις.⁹⁷⁸

Ιδιαίτερα για την περιοχή της Κορυτσάς, και συγκεκριμένα για το τρίγωνο Πρεμετή, Ερσέκα, Λεσκοβίκι, ο *Dalmazzo* ζήτησε από τους διοικητές των IV και XXV ΣΣ τα εξής:

Κάντε μια επίδειξη δύναμης, που να δίνει την αίσθηση της επαγρύπνησης στα σύνορα και την ένταση της αντίστασης που θα αντιμετώπιζαν οι ελληνικές ανταρτικές ομάδες, εάν ήθελαν να καταλάβουν τα εδάφη αυτά. Ενεργείστε με σταθερότητα και

⁹⁷⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Ιταλικό Υποαρχείο, Υποφάκελος Κβ', Άρθρο 11, *Situazione sull' Albania Relativa al Mese di Aprile 1943-XXI*, p. 2.

⁹⁷⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Ιταλικό Υποαρχείο, Υποφάκελος Κβ', Άρθρο 11, *Sull' Albania*, Tirana, 10 April 1943-XXI.

⁹⁷⁷ AUSSME, N 1-11, B. 1196, *Diario Storico, Bimestre Marzo-Aprile 1943-XXI, Pro-Memoria del Rapporto tenuto dall' Eccellenza il Comandante Superiore ai comandanti di Corpo Armata (IV e XXV), Marina, Aeronautica, CC.RR., intendenza*, 9 Marzo 1943-XXI, p. 8.

⁹⁷⁸ *Ibid.* Κύριες περιοχές άμυνας ήταν η γραμμή Λεσκοβίκι-Μέρτζανη (Ponti Perati)-Κακαβιά-Κονίσπολη, ενδιάμεση η γραμμή Πρεμετή-Μουζίνα-Δέλβινο-Άγιοι Σαράντα και τελική η γραμμή Κλεισούρα-Τεπελένι-Διάβαση Λογοράς, βλ. AUSSME, N 1-11, B. 1196, *Diario Storico, Bimestre Marzo-Aprile 1943-XXI*, N. 2169, *Comando Superiore FF.AA. Albania al commando IV-XXV d' Armata, Organizzazione difensiva delle frontier Greco-albanese*, 11 Marzo 1943 XXI, p. 2.

αποφασιστικότητα, εξαλείψτε τα χωριά από τα οποία προσβλήθηκαν τα τμήματά μας.⁹⁷⁹

Το καλοκαίρι του 1943 η ιταλική Διοίκηση έλαβε δραστικά μέτρα για την προστασία των ιταλών στρατιωτών και την αποτροπή των ανταρτικών επιθέσεων. Με διάταγμα αυστηροποιήθηκαν οι ποινές, επιβλήθηκε η θανατική ποινή για την δολιοφθορά στρατιωτικών εγκαταστάσεων και τριπλασιάστηκε η ποινή για τη μη τήρηση των νόμων του κράτους έως τριάντα χρόνια.⁹⁸⁰ Παράλληλα επιβλήθηκαν αυστηρές ποινές για τα αδικήματα της συμμετοχής σε ένοπλη ομάδα με ανατρεπτικές προθέσεις και της πολιτικής προπαγάνδας, τα οποία αποδεικνύονται με την κατοχή αντικαθεστωτικών φυλλαδίων, προκηρύξεων ή βιβλίων.⁹⁸¹ Στις 26 Ιουλίου 1943 ολόκληρη η χώρα χαρακτηρίστηκε ζώνη επιχειρήσεων.⁹⁸²

Τα μέτρα αυτά νομιμοποίησαν τη χρήση βίας από τον ιταλικό στρατό στον ντόπιο πληθυσμό και οδήγησαν στην κλιμάκωση της κατάστασης.⁹⁸³ Σύμφωνα με το Ραφαήλ, ο στρατηγός *Pariani* κοινοποίησε σε όλες τις κοινότητες της νότιας Αλβανίας ότι σε περίπτωση δολοφονίας ιταλού στρατιώτη θα καταστρέφονταν όλα τα χωριά σε ακτίνα πέντε χιλιομέτρων.⁹⁸⁴ Εάν δε ο φόνος γινόταν επί δημοσίας οδού, θα φονεύονταν όλοι σε απόσταση εικοσιπέντε χιλιόμετρα από το φόνο.⁹⁸⁵ Το μέτρο είχε μάλλον τρομοκρατικό χαρακτήρα, και δεν τηρήθηκε, εκτός των περιπτώσεων που απαιτούσε κάτι τέτοιο η ασφάλεια των Ιταλών.⁹⁸⁶

Οι εθνικές ιστοριογραφίες αντιμετώπισαν τα αντίποινα με τρόπο που επιβεβαίωνε τα κυρίαρχα εθνικά αφηγήματα. Οι ιταλικές πηγές ενέταξαν τα αντίποινα σε μια στρατιωτική λογική, τα οποία λειτουργούσαν αποτρεπτικά και προστάτευαν τις

⁹⁷⁹ AUSSME, N 1-11, B. 1196, Diario Storico, Bimestre Marzo-Aprile 1943-XXI, n. 2527, Comando Superiore Forze Armate Albania al Comandant del IV-XXV Corpo d' Armata, *Operazioni nella zona di confine*, 20 Marzo 1943.

⁹⁸⁰ Fletorja Zyrtare, Nr. 205, *Rëndim i ndëshkimeve të disa dispozitave të ligjës nr.475 (1940) mbi fajet kundër personalitetit të Shtetit*, 1 Korriku 1943-XXI.

⁹⁸¹ *Ibid.*

⁹⁸² Giovanni Villari, "Repressione e resistenze...", *op. cit.*, p. 97.

⁹⁸³ Όπως αποδεικνύει ο Rodogno, η λογική της βίας του ιταλικού στρατού δεν πήγαζε από την φασιστική ιδεολογία, την προπαγάνδα του καθεστώτος ή τις διαταγές του Γενικού Επιτελείου. Οι συνθήκες της κατοχής ήταν αυτές που την καθόριζαν, βλ. David Rodogno, "Italian soldiers in the Balkans. The experience of the occupation (1941-1943)", *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Volume 6, No. 2, August 2004, p. 141.

⁹⁸⁴ ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Ρ. Ραφαήλ προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Άγκυρα, 8 Αυγούστου 1943.

⁹⁸⁵ *Ibid.*

⁹⁸⁶ *Ibid.*

ζωές των ιταλών στρατιωτών. Οι στρατιωτικοί διοικητές άλλωστε δεν φαίνεται να έκαναν τίποτε διαφορετικό από το να εφαρμόζουν τις διαταγές του νέου ιταλού Τοποτηρητή. Μάλιστα όταν ο *Celaleddin Vlora* ζήτησε να συναντηθεί με τον ιταλό Υπουργό των Εξωτερικών για την κατάσταση στην Αλβανία, το Υπουργείο στο υπόμνημά του αναγνώριζε ότι υπήρχε «μια μικρή σκληρότητα του διοικητή των στρατιωτικών δυνάμεων στην Αλβανία» και ότι σκοπός της επίσκεψης ήταν «η κατάργηση του συστήματος καύσης των οικιών στις ζώνες όπου ενεργούν οι αντάρτες».⁹⁸⁷ Επομένως, τα αντίποινα για τη Ρώμη αποτέλεσαν μια φυσιολογική κλιμάκωση των επιχειρήσεων του τακτικού ιταλικού στρατού.⁹⁸⁸

Οι αναφορές των ελλήνων διπλωματών θεωρούν ότι τα αντίποινα εντάσσονταν σε μια άτυπη αλβανική «εθνική» συνεννόηση, με την οποία οι αλβανοί αντάρτες προκαλούσαν τις ιταλικές δυνάμεις να προχωρήσουν σε αντίποινα σε βάρος χριστιανικών χωριών. Για παράδειγμα στην περιοχή του Αργυροκάστρου, όταν ιταλική φάλαγγα χτυπήθηκε από αντάρτες στο χωριό Γαρδίκι (αλβ. *Kardikaq* μεταξύ Δελβίνου και Μουζίνας), αφήνοντας πίσω εννέα νεκρούς Ιταλούς, οι Ιταλοί απέστειλαν δύναμη και φόνευσαν αδιακρίτως τον ίδιο αριθμό κατοίκων του ελληνόφωνου χωριού.⁹⁸⁹ Σύμφωνα με τον Ραφαήλ, ο *Pariani* φαίνεται να είπε ότι γνώριζε πολύ καλά πού βρίσκονταν τα αλβανικά αντάρτικα τμήματα, αλλά δεν είχε λόγο να τα χτυπήσει, αφού αυτά έβλαπταν μόνο τα χωριά. Φαινόταν - κατά το Ραφαήλ - ότι οι Ιταλοί φύλασσαν τα νώτα τους για μια πιθανή συμμαχική απόβαση και «λυπόυνταν να χυθεί αλβανικό αίμα που θα μπορούσε να πολεμήσει κατά των Ελλήνων».⁹⁹⁰

⁹⁸⁷ ASMAE, Gabineto Albania, 1938-1945, B. 196/1, Sf. Gelaleddin Vlora, Ministero degli Affari Esteri, *Appunto per l' Eccellenza Il Sottosegretario*, Roma, 5 Luglio 1943 XXI. Ο Celaleddin Vlora (αλβ. Xhelalantini), αδερφός του εθνικιστή Nureddin Vlora που ζούσε στην Αμερική, έφερε τον τίτλο του πασά της Αιγύπτου, καθώς ήταν παντρεμένος με Αιγύπτια πριγκίπισσα. Οι Vlora αποτελούσαν μια από τις σημαντικότερες οικογένειες της νότιας Αλβανίας.

⁹⁸⁸ Αν ακολουθήσουμε τη διάκριση των αντιποίνων που αναφέρει ο Δορδανάς, θα λέγαμε ότι τα ιταλικά αντίποινα είχαν τη μορφή των «μη αυθεντικών αντιποίνων» τα οποία επιβάλλονταν από τον ιταλικό στρατό στον άμαχο πληθυσμό εξαιτίας τρίτων, βλ. Εισαγωγή στο Στράτος Ν. Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων: Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία (1941-1944)*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2007. Η διαφορά στην περίπτωση που εξετάζουμε είναι ότι η Αλβανία αποτελούσε τμήμα του ιταλικού βασιλείου και ο στρατός της δεν αποτελούσε στρατό κατοχής. Κατά συνέπεια, η έναρξη των αντιποίνων κλιμάκωσε τις σχέσεις των Ιταλών με τους αλβανούς πολίτες, ενώ παράλληλα νομιμοποίησε την αντίσταση των κομμουνιστών εναντίον του φασισμού.

⁹⁸⁹ ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Ρ. Ραφαήλ προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Άγκυρα, 8 Αυγούστου 1943. Τη γέφυρα του χωριού Γαρδίκι είχαν ανατινάξει ήδη δύο φορές οι άντρες του Χρηστάκη Πεσπάνη μέχρι το Μάρτιο του 1943, βλ. ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 313 Δ/2, Ν.Μ. Καμπαλούρης προς την εν Άγκυρα Β. Πρεσβεία, Αδριανούπολη, 20 Μαΐου 1943.

⁹⁹⁰ ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Ρ. Ραφαήλ προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Άγκυρα, 8 Αυγούστου 1943.

Οι επιχειρήσεις των αντιποίνων αφορούσαν τις περιοχές που οι Ιταλοί θεωρούσαν μείζονος στρατιωτικής σημασίας, κυρίως τους οδικούς άξονες. Έτσι, στις 15 Μαΐου 1943 κατά τη μάχη για την κατάληψη του Λεσκοβίκιου από τους παρτιζάνους, οι Ιταλοί αμύνθηκαν σθεναρά και επιτέθηκαν με αεροπορία για να εξαλείψουν τους αντάρτες.⁹⁹¹ Οι φάλαγγες των οχημάτων από Πρεμετή, Κορυτσά και Γιάννενα που κινήθηκαν προς ενίσχυση αποκόπηκαν από τους παρτιζάνους, σε μία καλά οργανωμένη επιχείρηση. Οι Ιταλοί ως αντίποινα προχώρησαν στο κάψιμο σπιτιών στα χωριά Πόδα (*Pode*), Σάλεσι (*Shalës*), Μπαρμάσι (*Barmash*), ενώ το χωριό Κάμενικ ολμοβολήθηκε.⁹⁹² Το ίδιο συνέβη και στις 6 Αύγουστου στην περιοχή της Πρεμετής, όπου μετά από εμπλοκή ανταρτών με τμήματα ιταλικού πεζικού και χωροφυλακής, ισχυρές ιταλικές δυνάμεις εκτέλεσαν πενήντα ομήρους και έκαψαν την πόλη της Πρεμετής.⁹⁹³

Τον Ιούλιο του 1943, όπου τα γερμανικά στρατεύματα εισέβαλαν στην Αλβανία, ο *Dalmazzo* θεώρησε πως θα μπορούσε με τη διεξαγωγή κοινών επιχειρήσεων να εξασφαλίσει τις οδικές αρτηρίες.⁹⁹⁴ Στις συζητήσεις του με το γερμανό διοικητή της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας στρατηγό *Walter Stettner*, υποστήριζε πως «ο μοναδικός τρόπος να ειρηνεύσει η χώρα είναι η σύλληψη όλου του αντρικού πληθυσμού».⁹⁹⁵ Η στάση των Ιταλών απέναντι στον πληθυσμό ακολούθησε τη γερμανική τακτική των αντιποίνων, με τη διαφορά ότι δεν καθορίστηκε αναλογία ομήρων που θα εκτελούνταν για το θάνατο ιταλού στρατιώτη. Έτσι οι κάτοικοι των χωριών που βρίσκονταν κατά μήκος των οδικών αρτηριών στις νότιες Αλβανίας, που στην πλειονότητά τους ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι, έγιναν τα θύματα των ιταλικών αντιποίνων.

⁹⁹¹ *Ibid.* Τα στοιχεία διαφέρουν ως προς την ακρίβεια. Ο Ραφαήλ επικαλείται δημοσίευμα μυστικής εφημερίδας της Κορυτσάς και αναφέρει ότι η μάχη διήρκεσε 12 ώρες, πραγματοποιήθηκαν 36 έξοδοι βομβαρδιστικών αεροσκαφών, οπότε οι παρτιζάνοι υποχώρησαν, αφήνοντας πίσω τους πάνω από 130 ιταλούς νεκρούς και τραυματίες, μεταξύ των οποίων πολλοί αξιωματικοί, 12 αυτοκίνητα κατεστραμμένα και κατέλαβαν 2 μυδραλιοβόλα, 30 όπλα και 24 κιβώτια πυρομαχικών. Ο Smiley που ήταν παρών στο περιστατικό, αναφέρει ότι η μάχη διήρκεσε 24 ώρες και αμφισβητεί τα στοιχεία του αρχηγού της τσέτας «Nexhip Vinçani», σύμφωνα με τα οποία σκοτώθηκαν 200 Ιταλοί, ενώ από την πλευρά των παρτιζάνων μόνο τέσσερις. Όταν δε τον ρώτησε γιατί δεν κατέλαβε το Λεσκοβίκι, αυτός επικαλέστηκε το σφοδρό βομβαρδισμό των αεροσκαφών, βλ. David Smiley, *op. cit.*, pp. 35-36, 39.

⁹⁹² ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Ρ. Ραφαήλ προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Άγκυρα, 8 Αυγούστου 1943.

⁹⁹³ *Ibid.*

⁹⁹⁴ Meyer, Hermann Frank, *Αιματοβαμμένο Εντελβίας: Η 1^η ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944*, (μετάφρ. Γιάννης Μυλωνόπουλος), Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2009, σελ. 219.

⁹⁹⁵ *Ibid.*

4.2 Το αλβανικό αντιστασιακό κίνημα

Οι αποτυχημένες προσπάθειες συνεργασίας

Η συγκρότηση των αλβανικών αντιστασιακών οργανώσεων και η ανάδειξη του αντι-ιταλικού αγώνα ως εθνικοαπελευθερωτικού, υποχρέωσε τις πολιτικές ομάδες να διασαφηνίσουν τις θέσεις τους σε σχέση με τον πολιτικό προσανατολισμό της Αλβανίας. Μια πατριωτική συμμαχία, όπως ευαγγελιζόταν το FNC στο πρόγραμμά του, θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο με την επίλυση του ζητήματος του Κοσόβου. Δεδομένου όμως ότι η υπόθεση του Κοσόβου ήταν ιδιαίτερης βαρύτητας για τον *Tito*, ο οποίος υποστήριζε το FNC, η βόρεια Ήπειρος αποτέλεσε το κλειδί για την ενδυνάμωση του αλβανικού αντιστασιακού κινήματος στην Αλβανία.⁹⁹⁶

Τον Ιανουάριο του 1943 συναντήθηκαν οι εκπρόσωποι των δύο αντιστασιακών οργανώσεων στα Τίρανα, προκειμένου να συζητήσουν τα πολιτικά τους προγράμματα και τη δυνατότητα σύγκλισης. Σύμφωνα με τον *Hoxha*, στη συνάντηση διαπιστώθηκε η αδυναμία συνεργασίας, καθώς το BK θεωρούσε προτιμότερο να περιμένουν την πτώση του φασισμού για να πολεμήσουν τους Ιταλούς, ενώ σε καμία περίπτωση δεν δεχόταν να «αγωνιστεί υπό τα συνθήματα του ΚΚΑ».⁹⁹⁷

Μια δεύτερη σύσκεψη πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 1943 σε πόλη της βόρειας Αλβανίας, με πρωτοβουλία συγγενή του βασιλιά *Zog*.⁹⁹⁸ Σύμφωνα με πληροφορίες του έλληνα Πρέσβη στην Άγκυρα Ραφαήλ, εκπροσωπήθηκαν μουσουλμάνοι, καθολικοί της βόρειας και ορθόδοξοι της νότιας Αλβανίας. Στη σύσκεψη αποφασίστηκε ότι οι Αλβανοί θα έπρεπε να στραφούν προς τη Ρωσία, καθώς η επερχόμενη ήττα της Ιταλίας από την Αγγλία θα ευνοούσε της Ελλάδα και τη Γιουγκοσλαβία, «διότι οι λαοί ούτοι εθυσιάσθησαν για χάρη της».⁹⁹⁹ Ακολούθησαν διαδηλώσεις σε διάφορες πόλεις της Αλβανίας, επιθέσεις κατά Ιταλών και κατά ορθοδόξων της Αλβανίας.¹⁰⁰⁰

Οι επιθέσεις των Αλβανών σε Βορειοηπειρώτες φαίνεται ότι ήταν το αποτέλεσμα της άρνησης των τελευταίων να συνεργαστούν και να συγκροτήσουν κοινές αντάρτικες

⁹⁹⁶ Jani Dilo, *The Communist Party Leadership in Albania*, Washington D. C., Institute of Ethnic Studies, 1961, p. 9

⁹⁹⁷ Ενβέρ Χότζα, *Όταν τέθηκαν τα θεμέλια...*, ό.π., σσ. 160-163.

⁹⁹⁸ ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Τηλεγράφημα 2743, Ρ. Ραφαήλ προς Πρεσβείαν Καΐρου, Άγκυρα, 1 Μαΐου 1943.

⁹⁹⁹ *Ibid.*

¹⁰⁰⁰ *Ibid.*

ομάδες.¹⁰⁰¹ Η άποψη του έλληνα Πρέσβη στηριζόταν σε πληροφορίες που είχαν περιέλθει από τη βρετανική υπηρεσία πληροφοριών, σύμφωνα με τις οποίες ο «ηπειρωτικός λαός» πίστευε ότι μετά την υπογραφή ειρήνης, η περιοχή της Αλβανίας που περιλαμβάνει την Κορυτσά, τις πετρελαιοπηγές του Βερατίου και την πεδιάδα της Μουζακιάς, βόρεια της Αυλώνας, θα περνούσε στην Ελλάδα.¹⁰⁰² Μάλιστα με την κατάρρευση των δυνάμεων του Άξονα, προσδοκούσαν μια στρατιωτική ενέργεια εκ μέρους της Ελλάδος για την κατάληψη των περιοχών αυτών.¹⁰⁰³

Σε πολιτικό επίπεδο, από τις αρχές του 1943 η αλβανική κοινή γνώμη ήταν αποπροσανατολισμένη και είχε αμφίρροπες αντιδράσεις. Ο πρωθυπουργός *Kruja* κατηγορήθηκε από τους αλβανούς εθνικιστές για τη δολοφονία του *Qazim Koçuli* και του Νομάρχη Αυλώνας *Lele Koçi* τον Ιανουάριο του 1943,¹⁰⁰⁴ καθώς ο *Koçuli*, που είχε οριστεί από τον *Kruja* ως ειδικός επίτροπος (*commissario straordinario*) στη νότια Αλβανία για το συντονισμό του αγώνα κατά των ανταρτών, δεν κατάφερε να καταστείλει τις ενέργειες των παρτιζάνων, προσπάθησε να συμβιβαστεί με τις

¹⁰⁰¹ Το ζήτημα της στάσης των χριστιανικών πληθυσμών του Νότου αποτελούσε σημαντικό παράγοντα για την έκβαση του αλβανικού αντιστασιακού αγώνα. Σύμφωνα με τον Αριστομένη Μηλιαρέση, πρώην Υποπρόξενο Αργυροκάστρου, ο πληθυσμός των περιφερειών Κορυτσάς, Αργυροκάστρου, Αυλώνας και Βερατίου (εκτιμώμενα περίπου 500 χιλιάδες άτομα) ήταν κατά το ήμισυ χριστιανοί. Από αυτούς περίπου το 1/5 (δηλαδή 100 χιλιάδες άτομα) που κατοικούσαν στις περιοχές Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνίου, Δελβίνου, Δρόβιανης και Χιμάρας ήταν ελληνόφωνοι, ενώ οι λοιποί ήταν «αλβανόφωνοι Έλληνες, που κατά την περίοδο των μεγαλύτερων αλβανικών πιέσεων διεκήρυττον την ελληνικότητά των (περιφέρειαι Πρεμετής, Λιούσνιας, Λαμπόβου, τα αλβανόφωνα χωριά της Χιμάρας κλπ.)», βλ. ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 4, Υποφ. 4, Αρ. Πρωτ. 1196, Ρ. Ραφαήλ προς Εμμ. Τσουδερό, *Σημείωμα επί του αλβανικού ζητήματος κ. Αρ. Μηλιαρέση*, Άγκυρα, 3 Μαρτίου 1943.

¹⁰⁰² ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Τηλεγράφημα 2743, Ρ. Ραφαήλ προς Πρεσβείαν Καΐρου, Άγκυρα, 01 Μαΐου 1943. Αν και πρόκειται για τη μαξιμαλιστική εκδοχή των ελληνικών διεκδικήσεων στην Αλβανία, τα στοιχεία δεν είναι απολύτως ανακριβή. Στις 29/12/1942, με το υπ' αριθμ. 16839 έγγραφο του, το ΥΠΕΞ ζήτησε τις απόψεις ελλήνων διπλωματών σχετικά με την μεταπολεμική τύχη της Αλβανίας. Τόσο ο Μηλιαρέσης όσο και ο Γεώργιος Χριστοδούλου, (Α' Γραμματέας της Ελληνικής Πρεσβείας στην Άγκυρα με διετή προϋπηρεσία στην Αλβανία) στις αναφορές τους συμφωνούν ότι τα νέα σύνορα της Ελλάδος θα πρέπει να περιλαμβάνουν τις σπουδαίες από οικονομικής απόψεως περιοχές Αυλώνας και Βερατίου, λόγω των πετρελαιοφόρων περιοχών και της εύφορης πεδιάδας της Μουζακιάς, βλ. ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 4, Υποφ. 4, Σημείωμα Γ.Α. Χριστοδούλου, Άγκυρα, 8 Φεβρουαρίου 1943. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι και η θέση της κυβέρνησης Τσουδερού για την Αλβανία ήταν ότι θα μπορούσε να γίνει βρετανικό προτεκτοράτο ή να διαμελιστεί μεταξύ Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας. Για το λόγο αυτό από τον Φεβρουάριο του 1942 ο Τσουδερός είχε υπογράψει βαλκανικό σύμφωνο φιλίας με τον πρωθυπουργό της Γιουγκοσλαβίας Σλόμπονταν Γιοβάνοβιτς, παρουσία των βασιλέων των δύο χωρών και του βρετανού Υπουργού Εξωτερικών Άντονι Ήντεν, βλ. Σπυρίδων Σφέτας, «Βαλκανικά Σύμφωνα...», *ό.π.*, σελ.114.

¹⁰⁰³ ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Τηλεγράφημα 2743, Ρ. Ραφαήλ προς Πρεσβείαν Καΐρου, Άγκυρα, 01 Μαΐου 1943.

¹⁰⁰⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Ιταλικό Υποαρχείο, Υποφάκελος Κα', Αρ. 3, Nr.113, Superalba al Comando Supremo, 5 Gennaio 1943-XXI. Σύμφωνα με τις ιταλικές αρχές, η δολοφονία του *Koçuli* πραγματοποιήθηκε από αλβανούς εθνικιστές, διότι ο *Koçuli* είχε ενημερώσει τους κομμουνιστές αντάρτες για τη διαδρομή των τμημάτων του συνταγματάρχη *Clemendi*, κατά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στη *Gjorm*, βλ. επιπλέον Owen Pearson, *Albania in Occupation an War...*, *op. cit.*, p. 230.

κομμουνιστικές ομάδες και απαγόρευε στις δυνάμεις χωροφυλακής να δρουν εναντίον τους.¹⁰⁰⁵ Αντίθετα, η κηδεία νεαρού Αλβανού που έχασε τη ζωή του σε αντι-ιταλική διαδήλωση στα Τίρανα, προκάλεσε μια εθνικο-κομμουνιστικού χαρακτήρα αντίδραση. Σύμφωνα με το ιταλικό υπόμνημα, της επικήδειας πομπής προηγούνταν δύο κοπέλες που έφεραν στεφάνι με την επιγραφή: «Το Εθνικό Μέτωπο προς τον αγωνιστή της ελευθερίας», πολλοί χαιρετούσαν με γροθιά κλειστή και συχνά φώναζαν συνθήματα κατά της Ιταλίας και του φασισμού.¹⁰⁰⁶ Ακόμη και οι εφημερίδες των Τιράνων *Luftia e Çlimirtare Kombëtare* (εθνικιστική) και *Zëri i Popullit* (κομμουνιστική) τον Ιανουάριο του 1943 υποστήριζαν και τις δυο παρατάξεις.¹⁰⁰⁷

Σε τοπικό επίπεδο, η συνένωση των Αλβανών δεν ήταν μια εύκολη υπόθεση, λόγω των αλλαγών που είχαν πραγματοποιηθεί στην αλβανική κοινωνία τα χρόνια που ακολούθησαν την ιταλική εισβολή. Η ιδεολογία των αλβανών αστών διαμορφώθηκε σύμφωνα με τα συμφέροντά τους και στο βαθμό που η συνένωση υπό το στέμμα του *Vittorio Emanuele* εξυπηρετούσε την κοινωνική και οικονομική τους θέση. Σύμφωνα με έκθεση του Γραφείου της Τοποτηρητείας στην Αυλώνα, οι Αλβανοί του νομού κατατάσσονταν σε τέσσερις κατηγορίες, σύμφωνα με τη στάση τους απέναντι στο νέο καθεστώς: α) τους Ζωγκιστές, ευνοημένους του προηγούμενου καθεστώτος, β) τους υπερεθνικιστές, γ) τους κακόπιστους-υπερκριτικούς, που ανέμεναν από τους Ιταλούς επιστροφή στην εξουσία, εκδίκηση, υλική και ηθική ικανοποίηση, επιστροφή της βεντέτας κλπ., 4) τους πρώην φοιτητές, μορφωμένους νέους αγροτικών κυρίως οικογενειών, που προσδοκούσαν την αλλαγή της πολιτικής κατάστασης για την προσωπική τους ανέλιξη.¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Ιταλικό Υποαρχείο, Υποφάκελος Κα', Αρ. 2, *Promemoria per il Duce*, Relazione dell' Albania relative al mese di Gennaio 1943-XXI, p. 2.

¹⁰⁰⁶ *Ibid.*, p. 4. Ο θάνατος του νεαρού ανιψιού του Qemal Vtioni, πρώην διευθυντή της εφημερίδας Tomori, προήλθε από τον βαρύ τραυματισμό του στη μεγάλης έκτασης διαδήλωση στα Τίρανα, με κλείσιμο των σχολείων και τη συμμετοχή χιλιάδων ατόμων, που εκδηλώθηκε μετά την εκτέλεση τεσσάρων αλβανών κομμουνιστών σαν αντίποινα για το φόνο του ιταλού ταγματάρχη των Καραμπινιέρων Lombardi στην Αυλώνα, βλ. σημ. 972.

¹⁰⁰⁷ Records of US Department, 875.00/8-3043, *Albania, Basic Handbook, Part II Post-Invasion*, 30 August 1943, p. 57.

¹⁰⁰⁸ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 191/1, Sf. Relazione sulla situazione politico-economica della Provincia di Valona, N. di Prot. 1549, Pos. A.1. Ris., Ufficio Provinciale della Luogotenenza in Valona alla Reale Luogotenenza Generale, Ottobre 1942 XX, p. 8. Η έκθεση αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η Αλβανία, μια χώρα περίπου ενός εκατομμυρίου κατοίκων, με το μεγαλύτερο μέρος αναλφάβητων ή σχεδόν: για μια χώρα που είναι από τις φτωχότερες χώρες της Ευρώπης στη βιομηχανική ανάπτυξη, είναι από τις πλουσιότερες σε πτυχιούχους».

Η κατηγορία των νέων επιστημόνων, που στην πλειονότητά τους είχαν σπουδάσει σε πανεπιστήμια της Ιταλίας, προωθούσαν την κομμουνιστική προπαγάνδα. Η πολιτική αλλαγή στην Αλβανία τους είχε στερήσει το «ηθικό» κληρονομικό δικαίωμα που υπήρχε στα οικογενειακά επαγγέλματα των δικηγόρων, των γιατρών, των συμβολαιογράφων, να αναλαμβάνουν την εργασία και τους πελάτες του πατέρα τους.¹⁰⁰⁹ Οι επιστήμονες αυτοί, απρόθυμοι να παραμείνουν στα χωριά τους, ωθούσαν τους νέους να εγκαταλείψουν το στρατό, οργάνωναν αντιστασιακές ομάδες, εκλαΐκευαν τις συζητήσεις των ραδιοφωνικών σταθμών του Λονδίνου και τις Μόσχας και γενικά υπονόμειναν με κάθε τρόπο την κυβέρνηση και τα όργανά της στην περιφέρεια.¹⁰¹⁰

Αλλά και στην περιφέρεια Κορυτσάς η κατάσταση δεν ήταν διαφορετική. Σύμφωνα με αναφορά του Ραφαήλ, επικρατούσε μεγάλη σύγχυση μεταξύ των αλβανικών στοιχείων, τα οποία ήταν διαιρεμένα σε τέσσερις παρατάξεις: Τους παλαιούς κομμουνιστές - βετεράνους της ιδεολογίας και τους νέους κομμουνιστές, στους οποίους συγκαταλέγονταν οι νέοι. Μεταξύ τους επικρατούσε μεγάλη διάσταση, αν και τα κίνητρα ήταν κυρίως προσωπικά.¹⁰¹¹ Ομοίως, διαμάχη επικρατούσε ανάμεσα στους εθνικιστές, οι οποίοι ήταν διαιρεμένοι στους οπαδούς του ΒΚ και του παλαιού «αλβανιστές», η οποίοι λόγω αρχαιότητας «διεκδικούσαν τα πρωτεία».¹⁰¹² Σύμφωνα με τον Ραφαήλ, τελικά επετεύχθη η συνένωση μεταξύ των κομμουνιστών και των οπαδών του ΒΚ, κατά το πρότυπο του Αργυροκάστρου.¹⁰¹³ Η βάση της συμφωνίας τους ήταν ότι η όποια διαφωνία μεταξύ τους θα επιλυθεί μετά τον πόλεμο και από Μεγάλη Δύναμη (υπονοώντας τη Ρωσία).¹⁰¹⁴

Πράγματι, τον Ιούνιο του 1943 συγκεντρώθηκαν στο Αργυρόκαστρο οι εκπρόσωποι του ΒΚ *Nurredin Vlora*, *Bektash Zakrani* και *Ali Këlcyra (Klisura)* για να συζητήσουν το ζήτημα της δημιουργίας κοινού μετώπου με το FNC.¹⁰¹⁵ Ο *Ali Këlcyra* τόνεσε στη σύσκεψη ότι από την 1^η Ιουνίου το FNC ξεκίνησε την δράση του και

¹⁰⁰⁹ *Ibid.*, p. 8-9.

¹⁰¹⁰ *Ibid.*, p. 9.

¹⁰¹¹ ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Ρ. Ραφαήλ προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Άγκυρα, 8 Αυγούστου 1943.

¹⁰¹² *Ibid.*

¹⁰¹³ *Ibid.*

¹⁰¹⁴ *Ibid.*

¹⁰¹⁵ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 196/1, Sf. Segnalazioni della Polizia e da fonti confidenziali, Telespresso N.1904, Legazione del Governo Italiano in Albania al Ministero Affari Esteri, Tirana, 11 Giugno 1943, Anno XXII.

απηύθυνε πρόσκληση σε όλους, κομμουνιστές και εθνικιστές να πάρουν μέρος για να πολεμήσουν τον κοινό εχθρό.¹⁰¹⁶ Σύμφωνα με τον *Pariani*, ο *Vlora* και ο *Këlcyra* ήταν οι δύο βασικότεροι εκφραστές του εθνικιστικού κινήματος στην Αλβανία. Η αλήθεια βέβαια είναι ότι το ΒΚ, ενώ διεξήγαγε αντικομμουνιστικές επιχειρήσεις, είχε προσεγγίσει παράλληλα τους Ιταλούς, ζητώντας συνάντηση με τον *Pariani* και δηλώνοντας πίστη στην ένωση της Αλβανίας με το ιταλικό στέμμα, ώστε να υπάρχει συνεργασία μεταξύ των εθνικιστών και των Ιταλών.¹⁰¹⁷

Λίγες ημέρες μετά την απόβαση των συμμάχων στη Σικελία (9-10 Ιουλίου 1943), έγινε μια ακόμη προσπάθεια για συνεργασία των αντίπαλων αντιστασιακών ομάδων. Την 1^η Αυγούστου 1943 οι εκπρόσωποι του ΒΚ και του FNC συναντήθηκαν στο *Mukje*, ένα μικρό χωριό βόρεια των Τιράνων και συζήτησαν τους τρόπους επίλυσης του ζητήματος του Κοσόβου, της περιοχής που είχε προσαρτηθεί από το 1941 στην αλβανική επικράτεια και εποφθαμιούσε η Γιουγκοσλαβία. Το ΒΚ θεωρούσε πως το Κόσοβο θα έπρεπε να παραμείνει στην Αλβανία μετά τη λήξη του πολέμου, ενώ το FNC δεν ήθελε να συζητήσει ένα τέτοιο ζήτημα τη στιγμή εκείνη. Τελικά βρέθηκε μια συμβιβαστική λύση, με την οποία το ζήτημα του Κοσόβου θα αποφασιζόταν με δημοψήφισμα από τους κατοίκους του, μετά τη λήξη του πολέμου.¹⁰¹⁸ Έτσι μια συνεργασία με το ΒΚ θα γινόταν εφικτή, με τον αγώνα του αλβανικού λαού «δίπλα - δίπλα με τους μεγάλους αγγλο-σοβιετικούς-αμερικανούς συμμάχους, με τους καταπιεσμένους λαούς και, ιδίως, με τα εθνικά απελευθερωτικά κινήματα των γειτονικών λαών της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας».¹⁰¹⁹

Μετά την παράκαμψη του ζητήματος του Κοσόβου, οι δύο πολιτικές ομάδες αποφάσισαν ο σχηματισμό μιας κοινής επιτροπής, που θα οδηγούσε στο σχηματισμό επαναστατικής κυβέρνησης, με την ονομασία «Επιτροπή για τη Σωτηρία της

¹⁰¹⁶ *Ibid.*

¹⁰¹⁷ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 196/1, Sf. Segnalazioni della Polizia e da fonti confidenziali, Telespresso N.721, Il Luogotenente del Re Imperatore al Ministero degli Affari Esteri, Tirana, 7 Luglio 1943, Anno XXII.

¹⁰¹⁸ Stavro Skendi, "Albania within the Slavic Orbit", *Political Science Quarterly*, Vol. 63, No. 2, June 1948, p. 262. Το κείμενο της συμφωνίας δημοσιεύεται στο άρθρο της εφημερίδας Panorama, *Dokumentet/ Uran Butka përmbys historinë: Nga 1943-1945 në Shqipëri u zhvillua vetëm luftë civile*, 8 March 2016, διαθέσιμο στο <http://www.panorama.com.al/uran-butka-permbys-historine-nga-1943-1945-ne-shqiperi-vetem-lufte-civile/> (ανακτήθηκε στις 16 Σεπτεμβρίου 2021).

¹⁰¹⁹ "Direktiva e KQ të PKSH në Lidhje me gjendjen e Krijuar pas Kapitullimit të Italisë fashiste (10 Shtator 1943)", Instituti I Studimeve Marksiste-Leniniste Pranë KQ të PPSH, *Documenta Kryesore...*, op. cit., fq. 195.

Αλβανίας» (*Komitetit për shpëtimin e Shqipërisë*).¹⁰²⁰ Η ΚΕ της νέας οργάνωσης θα αποτελούνταν από δώδεκα μέλη, έξι από το ΒΚ και έξι από το FNC, ενώ η ίδια αναλογία θα τηρούνταν και στα υπάρχοντα εθνικοαπελευθερωτικά συμβούλια των τοπικών οργάνων.¹⁰²¹ Η ΚΕ του ΚΚΑ, αλλά και το FNC, απέρριψαν τη συμφωνία, αφού στην πραγματικότητα πολλές θέσεις του FNC θα καταλαμβάνονταν από μη κομμουνιστές, όπως για παράδειγμα ο *Abaz Kuri*, με αποτέλεσμα το ΒΚ να εξασφάλιζε την πλειοψηφία στη νέα Επιτροπή.¹⁰²²

Η συμφωνία παρέμεινε στα χαρτιά, καθώς οι εκπρόσωποι των παρατάξεων κατηγορήθηκαν ότι κινήθηκαν πέρα από τις αρμοδιότητές τους και τις οδηγίες που είχαν πάρει. Λίγες ημέρες μετά, η ΚΕ του ΚΚΑ καταδίκασε τη συμφωνία, καθώς θεώρησε ότι αντιτίθεται στις αρχές του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.¹⁰²³ Σε οδηγία που απέστειλε στις 10 Σεπτεμβρίου 1943 στις επαρχιακές επιτροπές, καταδίκασε την συμφωνία αυτή:

Γνωρίζετε ότι η συμφωνία που επιτεύχθηκε με το ΒΚ με την ίδρυση της «Επιτροπής Σωτηρίας της Αλβανίας» ήταν εις βάρος του εθνικού απελευθερωτικού κινήματος και του Κόμματός μας και ως εκ τούτου δεν εγκρίθηκε από την Κεντρική Επιτροπή. Γι' αυτό το θέμα σας έχουμε ενημερώσει εγκαίρως. Αυτή η συμφωνία μας έβαλε σε δύσκολη θέση. Τη στιγμή που το ΒΚ έπρεπε να τεθεί με την πλάτη στον τοίχο για τη συνεργασία του με τον φασισμό, τη στιγμή που το ΒΚ έπρεπε να εμφανιστεί ενώπιον του αλβανικού λαού ως διχαστική οργάνωση, η

¹⁰²⁰ Στην αναφορά του ο έλληνας Επιτετραμμένος στην Άγκυρα Σπύρος Καπετανίδης, αναφέρεται στην οργάνωση ως «Εθνική Οργάνωση για την Απελευθέρωση της Αλβανίας» (*Organizata Kombëtare për çlirimin e Shqipërisë*), στο ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Αρ.Πρωτ. 2375, Σ. Καπετανίδης προς Ρ. Ραφαήλ, 8 Σεπτεμβρίου 1943. Σύμφωνα με τον Καπετανίδη, στην επιτροπή συμμετείχαν το Κομμουνιστικό Κόμμα, με αρχηγούς τους αδερφούς Muslim και Sukri Peza, το «Λαϊκό Μέτωπο (Δημοκρατικό)» (ΒΚ) υπό την ηγεσία του Ali Klisura και το «Νασιοναλιστικό» υπό τον Abaz Kuri (ψευδώνυμο Μπάζη Τζάνη). Με τον όρο «Νασιοναλιστικό» ο Καπετανίδης αναφέρεται στην οργάνωση «εθνικό-Ζωγκικό κόμμα» του Kuri που εξελίχθηκε το Νοέμβριο του 1943 στην οργάνωση Legaliteti.

¹⁰²¹ Kristo Frashëri, *The History...*, *op. cit.*, p. 300· Academia e Shkencave e RPSt të Shqipërisë, *Historia e Shqipërisë...*, *op. cit.*, fq. 547.

¹⁰²² *Ibid.* Σύμφωνα με τον Καπετανίδη, η επιτροπή θα μπορούσε να συνενώσει πολλές σημαντικές ομάδες της Αλβανίας: του *Ismail Petrela* στα Τίρανα, του *Shafet Butka* στην Κορυτσά, του *Bilas Nivitsa* στο Μπεράτι, του *Baba Mustafa* στο Ελβασάν (Μπεκτασίδες) και του *Bedri Spahiu* στο Κουρβελέσι, του *Skender Muço* στην Αυλώνα και του *Haki Leshi* στη Δίβρα, βλ. ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Αρ.Πρωτ. 2375, Σ. Καπετανίδης προς Ρ. Ραφαήλ, 8 Σεπτεμβρίου 1943. Ο Καπετανίδης αναφέρει επιπλέον ότι ο καθολικός κλήρος ήταν υπέρ της επαναφοράς του Zog, κυρίως ο Αρχιεπίσκοπος Σκόδρας Θάτσι, οι επίσκοποι Δυρραχίου και Ζανδρόμας (σημ. *Zadrina*), αλλά και ο ηγέτης του Τάγματος των Φραγκισκανών Πρενούσι.

¹⁰²³ “Qarkore e KQ të PKSH në Lidhje me dënimin e marrëveshjes së Mukjes (8 Gusht 1943)”, Instituti I Studimeve Marksiste-Leniniste Pranë KQ të PPSH, *Documenta Kryesore...*, *op. cit.*, fq. 181.

οποία σαμποτάρει συστηματικά όλες τις προσπάθειές μας για μια υγιή ένωση, του δώσαμε μια συμφωνία όπως ήθελε για μια καλή εμφάνιση στο λαό.¹⁰²⁴

Η αλβανική ιστοριογραφία υποστηρίζει ότι το ΚΚΓ έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην αποτυχία της συνένωσης των αλβανικών αντιστασιακών ομάδων. Όπως θα δηλώσει ο *Hoxha*, ο *Tito* επιδίωκε μια ευρύτερη συνένωση των κομμουνιστικών ομάδων των Βαλκανίων, με τη δημιουργία ενός «Βαλκανικού Στρατηγείου», στο οποίο θα συμμετείχαν τα ΚΚ Γιουγκοσλαβίας, Αλβανίας, Βουλγαρίας και Ελλάδας και θα κατευθύνονταν από την ΚΕ του ΚΚΓ.¹⁰²⁵ Οι Γιουγκοσλάβοι ανησυχούσαν για το «εθνικό» πρόγραμμα των Αλβανών, σύμφωνα με το οποίο το Κόσοβο θα παρέμενε εντός των αλβανικών συνόρων, γι' αυτό και έστειλαν τον *Svetozar Vukmanović-Tempo* στην Αλβανία το Μάρτιο του 1943.¹⁰²⁶ Παρόλα αυτά, η επικείμενη συνθηκολόγηση της Ιταλίας φαίνεται ότι διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό τη στάση του ΚΚΑ στην αποτυχημένη συμφωνία του *Mukje*, διότι το FNC θα μπορούσε να εξασφαλίσει τον οπλισμό που χρειαζόταν για τη συνέχιση των επιχειρήσεων από τον υποχωρούντα ιταλικό στρατό.¹⁰²⁷

Οι σχέσεις των αλβανών κομμουνιστών με την μειονότητα

Η καθεστωτική αλλαγή στην Αλβανία και η κυριαρχία του ΚΚΑ θα δρομολογούνταν μόνο με τη στρατιωτική επικράτηση του FNC.¹⁰²⁸ Οι στόχοι του ΚΚΑ και οι μέθοδοι καθοδήγησης του ελεγχόμενου από αυτό FNC δεν διέφεραν από τις αντίστοιχες των ομολόγων κινημάτων στην Ελλάδα (ΕΑΜ-ΕΛΑΣ) και τη

¹⁰²⁴ “Direktiva e KQ të PKSH në Lidhje me gjendjen e Krijuar pas Kapitillimit të Italisë fashiste, (10 Shtator 1943)”, Instituti I Studimeve Marksiste-Leniniste Pranë KQ të PPSH, *Documenta Kryesore...*, *op. cit.*, fq. 193-194.

¹⁰²⁵ Ενβέρ Χότζα, *Οι Τιτοϊκοί...*, *ό.π.*, σελ. 39.

¹⁰²⁶ Bisser Petrov, “Great Britain and the resistance...”, *op. cit.*, p. 95. Ο Tempo αντίθετα ισχυρίζεται ότι ήταν δική του πρωτοβουλία η ίδρυση ενός βαλκανικού στρατηγείου, καθώς πίστευε πως οι δυνάμεις του Άξονα θα ευνοούσαν μεταπολεμικά τους αλβανούς και βουλγάρους συμμάχους τους, σε βάρος της βούληση των λαών της Βαλκανικής, βλ. Svetozar Vukmanović-Tempo, *Struggle for the Balkans* (μετάφρ. Charles Bartlett), London, Merlin Press, 1990, p. 70.

¹⁰²⁷ Κώστα Ν. Δέδε, *ό.π.*, σελ.115.

¹⁰²⁸ Αξίζει να τονίσουμε τον σφιχτό εναγκαλισμό της αντίστασης από το ΚΚΑ, λόγω της καθολικής πολιτικής καθοδήγησης του FNC από την ΚΕ του ΚΚΑ. Η Κορυτσά κατηγορήθηκε από την ΚΕ του Κόμματος για σημάδια τοπικισμού και έλλειψη μίσους εναντίον των φασιστών, η Σκόδρα για υποκρισία και σεχταρισμό, ενώ τον Οκτώβρη του 1942 η ΚΕ αντικατέστησε την Περιφερειακή Επιτροπή Αργυροκάστρου, λόγω αποκλινουσών τάσεων του Γραμματέα της Περιφερειακής Επιτροπής Bedri Spahiu, βλ. “Rezolucion I Konferencës së parë të vendit të partisë komuniste Shqiptare (17 Mars 1943)”, Instituti I Studimeve Marksiste-Leniniste Pranë KQ të PPSH, *Documenta Kryesore...*, *op. cit.*, fq. 139.

Γιουγκοσλαβία (AVNOJ-Προλεταριακές Ταξιαρχίες).¹⁰²⁹ Σύμφωνα με το *Hibbert* «θα ήταν υπεραπλούστευση να πούμε ότι οι παρτιζάνοι ήθελαν μόνο την πολιτική εξουσία και δεν ήθελαν να πολεμήσουν. Απλά για το ΚΚΑ και το FNC τα δύο πράγματα ήταν αδιαχώριστα».¹⁰³⁰

Για την ενίσχυση του αντιφασιστικού αγώνα, οι αλβανοί κομμουνιστές προσπάθησαν να εντάξουν την ελληνική μειονότητα στις τάξεις τους. Γεγονός είναι ότι μια συνεργασία με τη μειονότητα θα ενίσχυε τις δυνάμεις των κομμουνιστών, λόγω της γεωγραφικής θέσης αλλά και εξοικονόμησης ανθρώπινου δυναμικού. Επιπλέον, η συνεργασία αυτή θα αποτελούσε ένα διαπραγματευτικό χαρτί στη συνθήκη ειρήνης μετά το τέλος του πολέμου, αφού θα χαρακτηρίζονταν ως σύμμαχοι των καταπιεσμένων λαών εναντίον του φασισμού.¹⁰³¹

Από τις αρχές του 1943 πραγματοποιήθηκαν επαφές των αλβανών κομμουνιστών με τους Βορειοηπειρώτες. Η πρώτη προσπάθεια για συνεργασία έγινε στις 15 Ιανουαρίου 1943 στο Αργυρόκαστρο.¹⁰³² Στη σύσκεψη αυτή ζητήθηκε και επίσημα η συνεργασία και η σύμπραξη με τους Αλβανούς. Αν και για τη σύσκεψη δεν αναφέρονται περισσότερα στοιχεία, οι Βορειοηπειρώτες δεν δέχθηκαν να συνεργαστούν, καθώς φαίνεται να απάντησαν ότι επί του παρόντος δεν ήταν δυνατό να καθορίσουν τη στάση τους και συμφώνησαν για μια μελλοντική εξέταση του ζητήματος.¹⁰³³

Παράλληλα, σε συνθήκες ιδιαίτερα δύσκολες για τους φτωχούς κατοίκων της υπαίθρου, η συγκρότηση των οργανώσεων του FNC - και ιδιαίτερα των δικτύων αλληλοβοήθειας - συνέβαλλε στη διατήρηση της δημόσιας τάξης στις μειονοτικές περιοχές, όπου η έλλειψη κρατικών αρχών ευνοούσε την ανεξέλεγκτη μαύρη αγορά και τις ζωοκλοπές. Έτσι, τα εθνικοαπελευθερωτικά συμβούλια αντικατέστησαν τις κρατικές δομές, ενώ παρτιζάνικες ομάδες βοήθησαν τους κατοίκους με το άνοιγμα αποθηκών τροφίμων, που προέρχονταν από την φορολόγηση της αγροτικής παραγωγής

¹⁰²⁹ Σερβικά: AVNOJ: Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođenja Jugoslavije (Αντιφασιστικό Συμβούλιο για την εθνική απελευθέρωση της Γιουγκοσλαβίας).

¹⁰³⁰ Reginald Hibbert, *op. cit.*, p. 58.

¹⁰³¹ ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Ρ. Ραφαήλ προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Άγκυρα, 8 Αυγούστου 1943.

¹⁰³² ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης 1941-1944, Φ. 913/Θ/8, *Κατάστασις εις την Αλβανίαν από του θέρους του 1942 και εφεξής*, Αθήναι, Φεβρουάριος 1944.

¹⁰³³ *Ibid.*

(δεκάτη).¹⁰³⁴ Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία σχέσεων εμπιστοσύνης με τους κατοίκους των χωριών, των οποίων το βιοτικό επίπεδο είχε επιδεινωθεί ραγδαία μετά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο.

Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των Βορειοηπειρωτών συγγραφέων, από τα μέσα του 1942 το μοίρασμα τροφίμων στα μειονοτικά χωριά από τους αντάρτες επαναλαμβάνεται αρκετά συχνά.¹⁰³⁵ Αλλά και τους πρώτους μήνες του 1943, ομάδες του FNC συνεργαζόμενες με μειονοτικούς προχώρησαν σε διανομές καλαμποκιού στα χωριά του Βούρκου και της Δρόπολης.¹⁰³⁶ Κάποιες φορές βέβαια, οι αναφορές των μειονοτικών συγγραφέων δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για το εάν οι πράξεις αυτές γίνονταν για προπαγάνδα ή επρόκειτο για ληστρικό φαινόμενο.¹⁰³⁷ Παρόμοιες ενέργειες γίνονταν πάντως και από την πλευρά των αλβανών εθνικιστών σε περιοχές όπως η Κολόνια, όπου ο *Shafet Butka* μοίρασε τα τρόφιμα σε χριστιανούς χωρικούς, μετά από επίθεση σε ιταλικό απόσπασμα.¹⁰³⁸

Ένα ακόμη μέσο προπαγάνδας για την προσέλκυση Βορειοηπειρωτών στο FNC ήταν οι περιοδείες των αλβανών κομμουνιστών στα μειονοτικά χωριά. Στις περιοδείες αυτές οι αλβανοί παρτιζάνοι συνοδεύονταν από νεαρούς Βορειοηπειρώτες, ώστε να προβάλλουν τη συμμετοχή της νεολαίας στο κίνημα και να προσελκύσουν νέους αντάρτες από τα μειονοτικά χωριά. Σύμφωνα με το Χρήστο Γιάννη, σε περιοδεία του *Semsi Totozani* και του *Isuf Tsobani* συνοδεύονταν από δυο νεαρά παιδιά από την Βλαχογοραντζή και μαζί με αυτά περνούσαν χωριό σε χωριό, «δείχνοντας έτσι το καλό

¹⁰³⁴ Πρόκειται για απομεινάρια του οθωμανικού συστήματος φορολόγησης, με το οποίο οι αγρότες απέδιδαν στο κράτος φόρο 10% επί της παραγωγής, βλ. Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σσ. 71-73. Στο ζήτημα της διάθεσης των προϊόντων αναφέρεται και ο Λευτέρης Γκούβελης-Γιάννης Παππάς, *ό.π.*, σελ. 28.

¹⁰³⁵ Λευτέρης Γκούβελης-Γιάννης Παππάς, *ό.π.* σελ. 28· Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 73· Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.*, σελ. 39.

¹⁰³⁶ Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.*, σσ. 57-58. Στην περιοχή του Βούρκου αναφέρεται η τσέτα «Çerçiz Topulli» του Dilaver Ροçi, στην Πάνω Δρόπολη η τσέτα του Isuf Tsobani και στην Κάτω Δρόπολη η τσέτα «Koto Xoxhi», με επικεφαλής τον Θέμο Βάση, βλ. Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 73. Οι Ιταλοί είχαν εντοπίσει τη δράση του Λευτέρη Γάλιου, ο οποίος στο τέλος Ιουνίου του 1943 επισκέφτηκε τα χωριά Λαζάτι, Καλτσάτι, Παντελεήμον και Κουλουράτες και τους επέβαλε να μην παραδώσουν τα τρόφιμα της δεκάτης. ASMAE, M-3, B. 151, Comando 9a Armata, *Notiziario del Giorno 6 Luglio 1943 XXI*, p. 7. Είχε προηγηθεί στις 29 Ιουνίου 1943 επιστολή των ομάδων Skender Velo και Delo Balili προς τον διευθυντή οικονομικών της Αυλώνας (Direttore delle finanze) για την απαγόρευση της επιβολής της δεκάτης.

¹⁰³⁷ Για παράδειγμα, σύμφωνα με το Χρήστο Γιάννη, στις 12 Φεβρουαρίου του 1943 ο Isuf Tsobani με την τσέτα του Θεωρή Μάστορα από την Τσιάτιστα Πωγωνίου άνοιξαν τις αποθήκες στη Γλύνα και μετέφεραν το καλαμπόκι και ότι άλλο υπήρχε στο χωριό τους στην Τσιάτιστα, βλ. Χρήστος Γιάννης, *Ο χορός που μέριασε τη λύπη*, Αθήνα, χ.ε., 2013, σελ. 59. Για το αντίστοιχο περιστατικό ο Δαλιάνης αναφέρει ότι «η παραγωγή μοιράστηκε στους κατοίκους», στο Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 73.

¹⁰³⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Ιταλικό Υποαρχείο, Υποφάκελος Κα', Αρ. 8, Μετάφραση άρθρου της βρετανικής εφημερίδας Daily Telegraph με τίτλο *Fighting in Bands of guerrillas*, 26 Μαρτίου 1943.

παράδειγμα που θα πρέπει να ακολουθήσουν και τα άλλα χωριά της Ρίζας, Δρόπολης κλπ.». ¹⁰³⁹ Αλλά και οι Δαλιάνης και Νάστος αναφέρουν τις συχνές περιόδους των αλβανών και Βορειοηπειρωτών κομμουνιστών από τα χωριά της Δρόπολης, για την εκκλαίκευση του προγράμματος του FNC. ¹⁰⁴⁰

Για τη διαφώτιση της μειονότητας έφταναν μυστικά εφημερίδες από τα Ιωάννινα, μέσω των εμπόρων και του 15^{ου} Συντάγματος του ΕΛΑΣ. Σύμφωνα με τον Δαλιάνη, στο Λόγγο της Πάνω Δρόπολης, όπου λειτουργούσε μεταφραστικό κέντρο από τον Αύγουστο του 1943, ανατυπώνονταν τα δελτία ειδήσεων του πολέμου και άρθρα των αλβανικών αντιστασιακών εφημερίδων *Zeri i Popullit* (Η Φωνή του Λαού-ΚΚΑ) και *Bashkimi* (Ένωση-όργανο του FNC) όπου ανατυπώνονταν και αποστέλλονταν στα χωριά. ¹⁰⁴¹ Επίσης μυστικά κυκλοφορούσαν από χέρι σε χέρι οι εφημερίδες «Η Φωνή της Ηπείρου» (ΚΚΕ Ηπείρου), «Αγωνιστής» (Επαρχιακή Επιτροπή ΕΑΜ Ιωαννίνων) και «Λαοκρατία» (Πανηπειρωτική Επιτροπή ΕΑΜ). ¹⁰⁴²

Η κομμουνιστική προπαγάνδα δεν εξυπηρετούσε όμως μόνο τους εθνικούς, αλλά κυρίως τους πολιτικούς σκοπούς του ΚΚΑ. Το Μάρτιο του 1943 (17-22 Μαρτίου) το ΚΚΑ πραγματοποίησε την πρώτη σύσκεψη στο χωριό *Labinot*, κοντά στο Ελβασάν και έλαβαν μέρος περίπου πενήντα σύνεδροι. ¹⁰⁴³ Το συνέδριο πρόβαλε τον αντιφασιστικό αγώνα «ως εργαλείο για την ανάπτυξη και ενίσχυση των αδερφικών σχέσεων των λαών των Βαλκανίων» ενώ παράλληλα προέτρεπε στην «ειλικρινή ενότητα ή συνεργασία με τους εθνικιστές», προκειμένου να ενισχυθεί η ενότητα του αλβανικού λαού, ανεξάρτητα από την οικονομική κατάσταση, της πολιτικές τάσεις και τις διαφορετικές θρησκείες. ¹⁰⁴⁴

¹⁰³⁹ Χρήστος Γιάννης, *ό.π.*, σσ. 59-60. Εδώ να διευκρινίσουμε ότι τα χωριά της Ρίζας (ή αλλιώς Μαύρης Ρίζας) αποτελούνται από τα εξής πέντε χωριά: Γλύνα, Βλαχογοραντζή, Πάνω Επισκοπή, Κάτω Επισκοπή, Ραντάτ. Σύμφωνα με το Γιάννη, ο αρχική ονομασία πιθανόν να ήταν χωριά Ριζών, καθώς βρίσκονται στους πρόποδες (στα ριζά) του όρους Μπουρέτο, αλλά στην πορεία άλλαξε το όνομα τους για να μην συγχέεται με τα χωριά των Ριζών των Αγίων Σαράντα, *ibid.*, σελ. 7.

¹⁰⁴⁰ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 79· Βαγγέλης Νάστος, *Το ΕΑΜ της Αλβανίας...*, *ό.π.*, σελ. 52

¹⁰⁴¹ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σσ. 204-205.

¹⁰⁴² *Ibid.*, σελ. 204. Η κυκλοφορία της εφημερίδας «Λαοκρατία» ξεκίνησε από το 1944, βλ. Βούλα Κόντη, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία, Β'. Κατάλογος εφημερίδων και περιοδικών, 1886-1980*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 1999, σελ. 65.

¹⁰⁴³ Massimo Coltrinari, *op. cit.*, p. 94. Την εποχή εκείνη το ΚΚΑ αριθμούσε πλέον επτακόσια μέλη, βλ. Jani Dilo, *op. cit.*, p. 10.

¹⁰⁴⁴ “Rezolucion I Konferencës së parë të partisë komuniste Shqiptare (17 Mars 1943)”, Instituti I Studimeve Marksiste-Leniniste Pranë KQ të PPSH, *Documenta Kryesore...*, *op. cit.*, fq. 133. Άλλωστε και η θέση της Κομιντέρν το 1943 ήταν ότι ο αγώνας δεν έχει να κάνει με τη σοσιαλιστική επανάσταση, αλλά μόνο ενάντια στον κατακτητή. Η κινητοποίηση των μαζών θα γινόταν μόνο με τις

Σημασία για την ελληνική μειονότητα είχε το γεγονός ότι στο *Labinot* διαπιστώθηκαν τα πρώτα σημάδια ρήξης στη συνεργασία του FNC με το BK, καθώς μέρος των αλβανών εθνικιστών είχαν ασαφείς απόψεις σχετικά με τη δημιουργία ενιαίου μετώπου και επιδίωκαν τη συνεργασία με τους Ιταλούς.¹⁰⁴⁵ Το BK ανησυχούσε για τους κινδύνους που ελλόχευαν από μια νίκη των κομμουνιστών με τη βοήθεια των Γιουγκοσλάβων, ιδιαίτερα δε τους απασχολούσε το μέλλον του Κοσόβου. Αποτέλεσμα της καχυποψίας ήταν η πόλωση στις σχέσεις των δύο παρατάξεων και η όξυνση των σχέσεων με τους Βορειοηπειρώτες.

Η σύσκεψη στο *Labinot* επιτάχυνε τις διαδικασίες για την ένοπλη οργάνωση της μειονότητας. Μέχρι το Μάρτιο του 1943, στους κόλπους της μειονότητας οι κομμουνιστές διατηρούσαν την τσέτα Πωγωνίου ως οργανωμένο ένοπλο τμήμα, ενώ στις περιοχές Βούρκου και Ζαγοριάς οι ένοπλες ομάδες δρούσαν μεμονωμένα, χωρίς κεντρική καθοδήγηση (ομάδες των Θύμιου Λιώλη, Χρηστάκη Πεστάνη).¹⁰⁴⁶ Στη περιοχή της Χιμάρας, από τις αρχές του 1943 η κομμουνιστική προπαγάνδα, που γινόταν με τη ρίψη προκηρύξεων τις βραδινές ώρες, αλλά και οι εκβιασμοί, είχαν αναγκάσει τους κατοίκους των Δρυμάδων να προμηθευτούν εκατόν πενήντα όπλα, πουλώντας ακίνητα της εκκλησίας.¹⁰⁴⁷

Η κατάσταση σταδιακά όμως άλλαξε υπέρ των κομμουνιστών. Τα Εθνικοαπελευθερωτικά (ΕΑ) συμβούλια άρχισαν να συντάσσουν καταλόγους με ονόματα όσων επιθυμούσαν να ενταχθούν στις ένοπλες παρτιζάνικες ομάδες.¹⁰⁴⁸ Η στρατολόγηση στις τάξεις του FNC φαίνεται ότι κάποιες φορές δεν ήταν αυθόρμητη, ούτε αποτέλεσμα της προπαγάνδας. Ιταλική αναφορά σχετικά με την κομμουνιστική κίνηση στην Αλβανία αναφέρει τον τρόπο στρατολόγησης των νεαρών παρτιζάνων:

κοινωνικές αλλαγές, βλ. Ανακοίνωση της ΚΕ του ΚΚΕ για τα 100 χρόνια από την ίδρυση της Κομμουνιστικής Διεθνούς, *Κομμουνιστική Επιθεώρηση (ΚΟΜΕΠ)*, Τεύχος 3, Μάιος-Ιούνιος 2019.

¹⁰⁴⁵ “Rezolucion I Konferencës së parë të vendit të partisë komuniste Shqiptare (17 Mars 1943)”, Instituti I Studimeve Marksiste-Leniniste Pranë KQ të PPSH, *Documenta Kryesore...*, *op. cit.*, fq. 131. Πράγματι, λίγες ημέρες νωρίτερα είχε υπογραφεί το πρωτοκόλλο συνεργασίας με τους Ιταλούς (πρωτόκολλο Dalmazzo-Këlcyra).

¹⁰⁴⁶ Σύμφωνα με τον Παπαχρήστο, η ομάδα του Θύμιου Λιώλη είχε πολιτικό επίτροπο τον Λευτέρη Τάλιο, κάτι που δεν αναγράφει ο Χαράλαμπος Κίτσιος, πρβλ. Βαγγέλης Παπαχρήστος, *ό.π.*, σελ. 144 και Χαράλαμπος Κίτσιος, *ό.π.* Ο Κίτσιος αναφέρει μόνο ότι «ο Θύμιος Λιώλης και ο Λευτέρης Τάλιος αγωνίστηκαν για τον ίδιο σκοπό, για μια ελεύθερη ή αυτόνομη πατρίδα, αλλά από δύο διαφορετικούς δρόμους», βλ. Χαράλαμπος Κίτσιος, *ό.π.*, σελ. 141.

¹⁰⁴⁷ Κώστα Ν. Δέδε, *ό.π.*, σελ. 119.

¹⁰⁴⁸ Χρήστος Γιάννης, *ό.π.*, σελ. 59. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, αρκετοί νέοι από τη Γλόνα προτίμησαν να φύγουν στην Ελλάδα, για να μην πολεμήσουν στο πλευρό των παρτιζάνων.

Αυτοί οι αρχηγοί (σημ. των ανταρτικών ομάδων) έχουν τους δικούς του αξιωματικούς για στρατολόγηση και τους οπαδούς τους που καλούνται σε περίπτωση εμφάνισης, με ταυτότητες που φέρουν τον γνωστό σύμβολο με το δρεπάνι και το σφυρί στο κάτω μέρος.(...) Υπάρχουν ακόμη ομάδες που ασχολούνται με τον εξοπλισμό, την προμήθεια τροφής του ρουχισμού αλλά και ιατρικές υπηρεσίες. Σε περίπτωση που κάποιος κληθεί και δεν παρουσιαστεί στον διοικητή του ή στην υπηρεσία που έχει οριστεί, υπόκειται σε κυρώσεις που εκτείνονται και στα μέλη της οικογένειάς του.¹⁰⁴⁹

Οι πιέσεις των κομμουνιστών εντάθηκαν περισσότερο σε τοπικό επίπεδο. Στις 20 Ιουνίου 1943 πραγματοποιήθηκε σύσκεψη στο χωριό Νεπράβιστα, κοντά στο Λιμπόχοβο Πωγωνίου. Στη σύσκεψη αυτή συμμετείχαν περίπου είκοσι άτομα: από την πλευρά του ΚΚΑ ο *Semsi Totozani* και *Zihni Sako*, ο Δημήτρης Τσιάτης (Αλέκος) ως εκπρόσωπος του ΕΑΜ Ηπείρου και εκπρόσωποι των μειονοτικών χωριών του Πωγωνίου, Δρόπολης, Ριζών και Βούρκου.¹⁰⁵⁰ Στη σύσκεψη αποφασίστηκε η δημιουργία ενόπλων τμημάτων σε όλες τις μειονοτικές περιοχές ως ξεχωριστά μειονοτικά ανταρτικά τμήματα.¹⁰⁵¹ Πράγματι, στις 23 Αυγούστου δημιουργήθηκε ένα δεύτερο μειονοτικό τμήμα, το Συγκρότημα της Δρόπολης, με έδρα το χωριό Λόγγο, αποτελούμενο από τριάντα παρτιζάνους.¹⁰⁵² Το τμήμα μετά τη συγκρότησή του ξεκίνησε τις περιοδείες του σε όλα τα χωριά της Δρόπολης, μέχρι τη Δερβιτσάνη.¹⁰⁵³

Λίγες ημέρες μετά τη σύσκεψη στη Νεπράβιστα, ο *Totozani* συναντήθηκε με τους εκπροσώπους του ΜΑΒΗ, για να διαπραγματευτεί μια συνεργασία με τη μειονότητα εναντίον των Ιταλών. Στις 22 Ιουνίου 1943 οι κάτοικοι της Γλύνας συγκεντρώθηκαν στην εκκλησία του Άγιου Χαράλαμπου στο χωριό Επισκοπή, με επικεφαλής τον Αντώνη Κυριάκη. Οι συζητήσεις δεν κατέληξαν σε αποτέλεσμα, καθώς

¹⁰⁴⁹ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 191/1, Sf. Attivita terroristica in Albania, Prot. N. 441/02698, Ministero dell Interno al Ministero Affari Esteri, Roma, 27 Febbraio 1943 XXI.

¹⁰⁵⁰ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 91. Ο Δαλιάνης αναφέρει ότι στη σύσκεψη δεν συμμετείχε ο Λευτέρης Τάλιος, λόγω διενέξεων που αυτός είχε με τον Haki Rushiti, αρχηγό της τσέτας Τσαμουριάς. Μάλιστα λόγω της τεταμένης τους σχέσης ο Τάλιος είχε μετατεθεί στην τσέτα «Naim Frashëri» στην Πρεμετή, ενώ μόνο μετά από αίτημα των μειονοτικών στη σύσκεψη της Νεπράβιστας ο Τάλιος μετατέθηκε στην τσέτα Πωγωνίου.

¹⁰⁵¹ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 92.

¹⁰⁵² Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 94. Το πρώτο Συγκρότημα ήταν αυτό του Πωγωνίου. Δεν είναι τυχαίο ότι το χωριό Λόγγο, που λειτουργούσε και το μεταφραστικό κέντρο των Βορειοηπειρωτών, βρισκόταν ακριβώς απέναντι από το χωριό Καστανή, όπου και η έδρα του 15^{ου} Συντάγματος του ΕΛΑΣ. Τα ονόματα των συμμετεχόντων, βλ. Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.*, σελ. 64.

¹⁰⁵³ Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.*, σελ. 67.

οι κάτοικοι αρνήθηκαν να συνεργαστούν με το παρτιζάνους της Πολύτσανης.¹⁰⁵⁴ Μετά τη συγκέντρωση, ο Κυριάκης συγκέντρωσε τους συγχωριανούς του στο ιερό της Μονής να ορκιστούν «Υπερ πίστως και πατρίδος» με το χέρι πάνω στο περίστροφο.¹⁰⁵⁵

Παράλληλα με τις πιέσεις που ασκούσε στη μειονότητα, το ΚΚΑ επέκτεινε την πολιτική και στρατιωτική του οργάνωση. Με μυστική εγκύκλιο που κυκλοφόρησε το ΚΚΑ την 20 Ιουνίου του 1943 ανακοίνωσε την δημιουργία τακτικού στρατού, αποτελούμενου από τάγματα των δύο ή τεσσάρων λόχων των πενήντα ατόμων έκαστο, που θα διοικούνταν από στρατιωτικό και πολιτικό διοικητή.¹⁰⁵⁶ Στις 10 Ιουλίου 1943 πραγματοποιήθηκε δεύτερη σύσκεψη στο *Labinot*, όπου αποφασίστηκε η οργάνωση του Γενικού Επιτελείου του Εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, υπό τις διαταγές του *Spiro Moisiu*, ενώ πολιτικός κομισάριος ορίστηκε ο γενικός γραμματέας του ΚΚΑ *Enver Hoxha*.¹⁰⁵⁷ Η δημιουργία τακτικού παρτιζάνικου στρατού αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την στρατιωτική κυριαρχία του ΚΚΑ. Στις 15 Αυγούστου 1943 δημιουργήθηκε στο Βιθκούκι (*Vithkuk*), κοντά στην Κορυτσά, η 1^η Ταξιαρχία «Κρούσης», με διοικητή τον *Mehmet Sehu*.¹⁰⁵⁸ Στη συγκρότηση της Ταξιαρχίας δεν έλαβαν μέρος Βορειοηπειρώτες.

Η στάση των εθνικιστών

Βασικό στοιχείο της ιταλικής πολιτικής ήταν η εργαλειοποίηση των αντικομμουνιστικών πεποιθήσεων σε ολόκληρη τη χώρα και η στροφή του αλβανικού πληθυσμού εναντίον του FNC, ώστε να τον αποσπάσει από τον αγώνα εναντίον των ιταλικών δυνάμεων. Στις 15 Μαρτίου 1943 δύο από τα μέλη της ΚΕ του ΒΚ, ο *Ali Bey Këlcyra* και ο *Nuredin Bey Vlora*, υπέγραψαν στα Τίρανα συμφωνία με τον αρχηγό των ιταλικών δυνάμεων στρατηγό *Dalmazzo*, γνωστό και ως «πρωτόκολλο *Dalmazzo-Këlcyra*». Μιλώντας εξ ονόματος των «αλβανών εθνικιστών» και έχοντας «την πλήρη συγκατάθεση του Εξοχότατου *Maliq Bushati*», με το πρωτόκολλο διαβεβαίωσαν τον

¹⁰⁵⁴ Χρήστος Γιάννης, *ό.π.*, σελ. 57.

¹⁰⁵⁵ *Ibid.*, σελ. 58. Εδώ το τελετουργικό ταιριάζει με το περιγραφόμενο όρκο στο Δαλιάνη, στο Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 100. Ο Γιάννης αναφέρει ότι μετά τα γεγονότα του Αυγούστου του 1943, αρκετοί Γλυνιώτες εντάχθηκαν στο FNC.

¹⁰⁵⁶ “Qarkore e KQ PKSH në lidhje më krigimin e formacioneve më të medha partizane dhe veçanerisht të brigadës i sulmuese (20 Qershor 1943)”, Instituti I Studimeve Marksiste-Leniniste Pranë KQ të PPSH, *Documenta Kryesore...*, *op. cit.*, fq. 175-176.

¹⁰⁵⁷ Kristo Frashëri, *The History...*, *op. cit.*, p. 298.

¹⁰⁵⁸ Academia e Shkencave e RPSt të Shqipërisë, *Historia e Shqiperise...*, *op. cit.*, fq. 543. Στην τελετή δημιουργίας της 1^{ης} παρτιζάνικης Ταξιαρχίας βρισκόταν και ο Dushan Mungosa, ο οποίος - σύμφωνα με τον Xoxha - ήθελε να ονομαστεί ως «1^η Προλεταριακή Ταξιαρχία», όπως αυτές της Γιουγκοσλαβίας, βλ. Ενβέρ Χότζα, *Οι Τιτοϊκοί...*, *ό.π.*, σελ. 80.

Στρατηγό *Dalmazzo* ότι «κανένα αντάρτικο κίνημα δεν θα πραγματοποιηθεί στη νότια Αλβανία» και ότι θα χρησιμοποιούσαν όλη τους την επιρροή για να σταματήσουν επιθέσεις και πράξεις σαμποτάζ εναντίον των Ιταλών (βλ. έγγραφο υπ' αριθμ. 13 στο Παράρτημα).¹⁰⁵⁹

Για μία αλβανική εθνικιστική οργάνωση όπως το ΒΚ, προείχε η αλβανική ταυτότητα έναντι οποιουδήποτε άλλου είδους αυτοπροσδιορισμού των κατοίκων της Αλβανίας, ιδιαίτερα των χριστιανών, μέρος των οποίων είχαν φιλελληνικές τάσεις. Για το λόγο αυτό, η τακτική του ΒΚ στηρίχθηκε στην τρομοκρατία του χριστιανικού πληθυσμού, μέσω της επίδειξης δύναμης, των συλλήψεων και των λεηλασιών.¹⁰⁶⁰ Δύο ήταν οι κύριοι στόχοι των αλβανών εθνικιστών με την τακτική τους αυτή: ο πρώτος ήταν να μην επιτρέψει στη μειονότητα να συμπράξει με τις δυνάμεις του FNC, καθώς το κομμουνιστικό κίνημα επιδίωκε την κατάληψη της εξουσίας μετά την ιταλική αποχώρηση· ο δεύτερος ήταν να εμποδίσει την δημιουργία τετελεσμένου στη νότια Αλβανία, εφόσον η μειονότητα διεξήγαγε αντιστασιακό αγώνα. Άλλωστε το ΒΚ θεωρούσε ότι ο αγώνας της μειονότητας στο πλευρό των βρετανών αποσκοπούσε σε μια ευνοϊκή μεταπολεμική ρύθμιση των συνόρων και την ενσωμάτωση αλβανικών εδαφών στην Ελλάδα.¹⁰⁶¹

Σύμφωνα με πληροφορίες του Ραφαήλ, τα αλβανικά εθνικιστικά κομμάτια συγκάλεσαν σύσκεψη για τη νότια Αλβανία στη Μονή Τσέπου, κοντά στο χωριό Γαρδίκι (*Kardikaq*).¹⁰⁶² Ως εκπρόσωπος του χριστιανικού στοιχείου εκλήθη ο Σαχίνης, ο οποίος όμως αρνήθηκε να συμμετάσχει. Μετέβησαν τότε τρεις άλλοι, εκ των οποίων

¹⁰⁵⁹ AUSSME, N 1-11, B. 1196, Diario Storico, Bimestre Marzo-Aprile 1943-XXI, n. 6/19 di prot. SEGRETO, Comando Superiore Forze Armate Albania, Ufficio Operazioni, *Promemora riservato per l' Ecc. Il Luogotenente di S.M. il Re Imperatore*, Tirana, 18 Marzo 1943-XXI, Allegato Nr. 6, *Protocollo D' Onore*, 15 Marzo 1943 XXI.

¹⁰⁶⁰ Ο Ruches αναφέρει το κάψιμο οικιών στην περιοχή της Κορυτσάς τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1943 από την αλβανική MFA, μετά από επιδρομές στα χριστιανικά χωριά Belovoda και Giantsi, αλλά και το κάψιμο της ιστορικής Μονής Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή στη Μοσχόπολη, βλ. Pyrrus Ruches, *op. cit.*, p. 160. Αλλά και ο χαιρετισμός των ανταρτών του ΒΚ γινόταν με τη φράση «Shqipria Shqiptarëvet» (Η Αλβανία στους Αλβανούς) και απαντούσαν με τη φράση «Vdekje Tradhetarëvet» (Θάνατος στους προδότες), βλ. David Smiley, *op. cit.*, p. 37. Το ίδιο σύνθημα επαναλαμβάνονταν στις προκηρύξεις και στα έγγραφα του ΒΚ, στο AQSh, F. 555, V. 1943, D. 4, fl. 27.

¹⁰⁶¹ Σε προκήρυξη του ΒΚ αναγράφονται τα εξής: «Γιατί οι Αλβανοί σιωπούν στον Τσώρτσιλ στο δικαίωμα αυτού του φύλου (σημ. Αλβανών) της Ευρώπης; Διότι η Αγγλία έχει μοιράσει την βόρεια Αλβανία στη Γιουγκοσλαβία και τη νότια στην Ελλάδα», βλ. AQSh, F. 556, V. 1943, D. 15, fl. 22. Όπως αναφέρει ο Καλογρηάς, οι αγεφύρωτες εθνικές διαφορές των αλβανών, ελλήνων και γιουγκοσλάβων εθνικιστών, εμπόδισαν τη δημιουργία μιας ενιαίας πανβαλκανικής αντιστασιακής κίνησης, βλ. Vaios Kalogrias, “Draža Mihailović-Napoleon Zervas: A comparative analysis of Resistance and Collaboration in Serbia and Greece (1941-1944)”, *Balkan Studies*, Vol 50, 2015, p. 203.

¹⁰⁶² ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ.13, Υποφ. 1, Αρ. 2775, Κρυπτογραφικών Τηλεγράφημα Ρ.Ραφαήλ, Άγκυρα, 3/5/43.

ένας ήταν ο «δικηγόρος Δήμας» και ο άλλος ο «φαρμακοποιός Τσέτσης».¹⁰⁶³ Παρότι στη σύσκεψη οι μουσουλμάνοι υποσχέθηκαν ότι δεν θα επιτρέψουν τις βιαιοπραγίες κατά χριστιανών, ακολούθησε σειρά εγκλημάτων.¹⁰⁶⁴ Έχοντας την υποστήριξη της ιταλικής Διοίκησης, προχώρησαν σε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις κυρίως στις επαρχίες Δρόπολης και Πωγωνίου.¹⁰⁶⁵

Η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση με υπόμνημά της προς την αμερικανικό Υπουργείο Εξωτερικών, προσπάθησε να κινητοποιήσει την αμερικανική κυβέρνηση και εξέθεσε το κύμα τρομοκρατίας που είχαν εξαπολύσει οι αλβανοί εθνικιστές ενάντια στην ελληνική μειονότητα.¹⁰⁶⁶ Ο Ραφαήλ αναφέρει ότι παράλληλα με το άνοιγμα των σχολείων (αρχές 1943), άρχισαν να τρομοκρατούν τις ελληνικές κοινότητες για να υπογράψουν δηλώσεις, με τις οποίες δεν επιθυμούσαν να αποσπαστούν από την Αλβανία. Στους Γεωργουτσάτες έκαψαν οικίες κατοίκων που αρνήθηκαν να υπογράψουν δήλωση, ενώ προχώρησαν και σε διώξεις.¹⁰⁶⁷ Επίσης κάτοικοι του χωριού Άρτα (Narta), κοντά στην Αυλώνα, απέρριψαν την πρόταση αλβανών εθνικιστών να δεχθούν όπλα και να αγωνισθούν στο πλευρό τους.¹⁰⁶⁸

Στις αρχές του καλοκαιριού του 1943 πραγματοποιήθηκε συνάντηση αλβανών εθνικιστών με Βορειοηπειρώτες στο χώρο του *Bektashi Teqe* (μουσουλμανικό μοναστήρι) στο Αργυρόκαστρο, προκειμένου να συζητήσουν τους όρους μιας πιθανής συνεργασίας.¹⁰⁶⁹ Οι εκπρόσωποι της μειονότητας αρνήθηκαν τη συνεργασία, καθώς το κύριο ζήτημα της διαφωνίας ήταν η χάραξη των συνόρων, ενώ δεν συμφωνούσαν στην αναγνώριση της «Μεγάλης Αλβανίας»:

¹⁰⁶³ *Ibid.*

¹⁰⁶⁴ *Ibid.*

¹⁰⁶⁵ ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Τηλεγράφημα 3694, Ρ. Ραφαήλ προς προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Αγκυρα, 16 Ιουνίου 1943.

¹⁰⁶⁶ Basil Kondis-Eleftheria Manda, *The Greek Minority...*, *op. cit.*, n. 40, pp. 112-113.

¹⁰⁶⁷ ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ.13, Υποφ. 1, Αρ. 2775, Κρυπτογραφικόν Τηλεγράφημα Ρ. Ραφαήλ, Αγκυρα, 3/5/43· ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Αρ. 3694, Κρυπτογραφημένο τηλεγράφημα Ρ. Ραφαήλ, Αγκυρα, 16/6/43.

¹⁰⁶⁸ ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Αρ. 3694, Κρυπτογραφημένο τηλεγράφημα Ρ. Ραφαήλ, Αγκυρα, 16/6/43.

¹⁰⁶⁹ Pyrrus J. Ruches, *op. cit.*, p. 159. Ταυτόχρονα, ο αλβανός εθνικιστή Ismail Golemi, συνοδευόμενος από δύναμη εκατόν πενήντα ανταρτών, περιόδευε στα χωριά της Δρόπολης με στόχο να τρομοκρατήσει τη μειονότητα, βλ. Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ 103. Ο Δαλιάνης γράφει ότι ο Golemi ζήτησε από τη μειονότητα να ενωθεί με το ΒΚ για να γλιτώσουν το κάψιμο των χωριών τους. Επίσης ζήτησε συνάντηση με το Ζέρβα. Σύμφωνα με κάτοικο της Δερβιτσάνης, οπλισμένοι άντρες του ΒΚ περνούσαν επιδεικτικά από το χωριό για προπαγάνδα, ενώ έψηναν αρνιά σε κοντινές περιοχές για να προβάλλουν τις καλές συνθήκες όπου διαβίωναν, ώστε να προσελκύσουν νέους της μειονότητας (συνέντευξη στις 28 Φεβρουαρίου 2018).

Τον Ιούνιο του 1943 οι αρχηγοί του ΒΚ Τζεβντετ Σέλφο, Α. Καντάρια και Τζεβάτ Καλαντζή επιδίωξαν τη σύμπραξη των Ελλήνων στον αγώνα κατά τον κατακτητών. Κάλεσαν στο ξενοδοχείο Impero αντιπροσώπους των βορειοηπειρωτικών οργανώσεων. Εκ μέρους των Βορειοηπειρωτών παρουσιάστηκε ο Γιάννης Διαμάντης, ο ιατρός Α. Καλυβόπουλος, ο Ν. Τόλιας και μερικοί άλλοι. Ο Γιάννης Διαμάντης τους είπε: «Κύριοι. Οι δρόμοι μας είναι τελείως διαφορετικοί και δεν συναντώνται. Σεις μεν θέλετε να δημιουργήσετε Αλβανία με τα προπολεμικά της σύνορα εί δυνατόν και μέχρι της Πρέβεζης και της Αρτης, ημείς δε θέλομεν την Ελλάδα να έλθη μέχρι του Τεπελενίου και έτι βορειότερον, επομένως η συνεργασία μας είναι αδύνατος και ας ακολουθήσει καθείς τον εθνικόν του δρόμον». ¹⁰⁷⁰

Στην περιοχή του Δελβίνου οι συμμορίες των αλβανών εθνικιστών τρομοκρατούσαν τους χριστιανικούς πληθυσμούς, προκειμένου να αγωνιστούν στο πλευρό τους. Σύμφωνα με τηλεγράφημα του Ραφαήλ, αλβανική συμμορία «υπό τινά Ρετζέπ μετέβει εις χωριό Μούσι (σημ. *Mursi*) του Δελβίνου, χριστιανικό αλβανόφωνο και εξήτησε (να) σχηματιστεί αντάρτικο σώμα ίνα αγωνισθεί διά αλβανικά ιδεώδη». ¹⁰⁷¹ Επειδή οι κάτοικοι του χωριού αρνήθηκαν, οι αλβανοί εθνικιστές δολοφόνησαν τους αδερφούς Δήμα. ¹⁰⁷²

Με δεδομένο λοιπόν το κλίμα εκφοβισμού που επικρατούσε, σε συνδιασμό με την κλιμάκωση της βίας που ασκούσαν στον μειονοτικό πληθυσμό, ο Σαχίνης διαπραγματευτηκε τον Ιούλιο του 1943 με το ΒΚ την παύση των εχθροπραξιών. Σε σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε στο Αργυρόκαστρο παρουσία του Σαχίνη, οι αλβανοί εθνικιστές ζήτησαν συνάντηση με το Ζέρβα στη Δρόβιανη. ¹⁰⁷³ Ο Σαχίνης κάλεσε το

¹⁰⁷⁰ Λεύκωμα, *Η Δρόπολις...*, ό.π., σελ. 75. Τον Ιούλιο του 1943 ο Διαμάντης συνελήφθη και μεταφέρθηκε στις φυλακές Αυλώνας. Δραπέτευσε το Σεπτέμβριο του 1943 και μετέβη στα Γιάννενα, όπου και ανέλαβε τα καθήκοντα του Γενικού Γραμματέα της Επιτροπής Βορειοηπειρωτικού Αγώνα και συνέταξε την έκθεση «περί των φονευθέντων, σφαιγιασθέντων, εκτοπισθέντων, καταδικασθέντων εις θάνατον βορειοηπειρωτών», η οποία διανεμήθηκε από την ΚΕΒΑ στην Αθήνα. Στα Ιωάννινα εξέδωσε την εφημερίδα «Βόρειος Ήπειρος». Τον Αυγουστο του 1946 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα και έγινε εκπρόσωπος της περιοχής Δρόπολης στην ΚΕΒΑ.

¹⁰⁷¹ ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Τηλεγράφημα 5401, Ρ. Ραφαήλ προς προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Άγκυρα, 24 Αυγούστου 1943.

¹⁰⁷² *Ibid.*

¹⁰⁷³ Φώτης Σύρμος, ό.π., σελ. 29. Μάλιστα ζήτησαν από το Σαχίνη να συντάξει μια επιστολή προς τον Ζέρβα στη γαλλική γλώσσα, καθώς «κάποιος από αυτούς ήξερε γαλλικά να την διαβάσει, να είναι σίγουρος για το περιεχόμενο της επιστολής».

Νίκο Σύρμο, κάτοικο Δερβιτσάνης και στενό συνεργάτη του, να μεταφέρει στο Ζέρβα μία επιστολή, λέγοντάς του τα εξής:

Τους έβαλα στο τσουβάλι...Αλλά να πεις στον Στρατηγό να μη δώσει καμιά γραπτή υπόσχεση. Μόνο με λόγια ωραία να τους υποσχεθεί ότι θα τους εξασφαλίσει τη ζωή, την τιμή και την περιουσία τους, χτυπώντας κάθε κομμουνιστικό στοιχείο, είτε ελληνικό, είτε αλβανικό. Εάν θέλουν φυσικά θα είμαι και εγώ εκεί, αλλά δεν μπορώ να μιλήσω.¹⁰⁷⁴

Τελικά η συνάντηση δεν πραγματοποιήθηκε, καθώς λίγες ημέρες μετά ο Σαχίνης ενημέρωσε τον Σύρμο ότι η συνάντηση ακυρώθηκε για άγνωστους λόγους.¹⁰⁷⁵

Το γεγονός που είχε σοβαρό αντίκτυπο στη μειονότητα ήταν η δολοφονία εικοσι επτά κατοίκων του χωριού Γλύνα από τους αλβανούς εθνικιστές.¹⁰⁷⁶ Στις 2 Αυγούστου 1943 άντρες του ΒΚ από το Λιμπόχοβο με επικεφαλής τους *Netzip Beleri*, *Femi Kula* και *Sefqet Beqiu* μπήκαν στη Γλύνα και αφού έκαψαν το χωριό, συνέλαβαν όσους άντρες μπόρεσαν και τους δολοφόνησαν:

Η ιταλοί τα χαράματα στις 2 Αυγούστου φτάνουν από Γεωργουτσάτες (Δυτικά). Δυο ιταλοί αξιωματικοί μπήκαν στα πρώτα σπίτια του χωριού και ειδοποίησαν τους κατοίκους να απομακρυνθούν, να αδειάσουν το χωριό, γιατί επρόκειτο να γίνει μεγάλο μακελειό. Άρχισαν να βρίζουν, να καίνε σπίτια και να ρημάζουν. Να παίρνουν τους άντρες και τους βάζουν μπροστά σαν πρόβατα. Μπήκαν στο σπίτι του Κώστα Μπάκουλα, που τον είχαν σκοτώσει πριν στο χωράφι του και το κάνανε άνω κάτω. Από τα 66 σπίτια γλίτωσαν μόνο τρία.¹⁰⁷⁷

Μετά τη δολοφονία στη Γλύνα, ο Σαχίνης φαίνεται να συνέταξε υπόμνημα στα ιταλικά, το οποίο έδωσε στις ιταλικές αρχές: «Έχετε γράψει έως τώρα πολλές σκοτεινάς σελίδας της ιστορίας σας εις τον ηπειρωτικόν τούτον χώρον, η μελανότερα

¹⁰⁷⁴ *Ibid.*, σσ. 29-30.

¹⁰⁷⁵ *Ibid.*

¹⁰⁷⁶ Χρήστος Γιάννης, *ό.π.*, σελ. 7. Το περιστατικό της Γλύνας περιγράφεται στο βιβλίο του Χρήστου Γιάννη και βασίζεται σε αφηγήσεις κατοίκων του χωριού κατά την περίοδο 1983-1989.

¹⁰⁷⁷ Χρήστος Γιάννης, *ό.π.*, σελ. 60. Τα ονόματα των πεσόντων αναγράφονται στις σελίδες 66-67. Ο Γεώργιος Γκίκας, αυτόπτης μάρτυρας του περιστατικού, περιέγραψε τις αναμνήσεις του σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Λαϊκό Βήμα*, βλ. *Εφημερίδα Λαϊκό Βήμα*, 27-7-2006. Επιπλέον, βλέπε τη συνέντευξή του Θεοδόση Λέκκα στο Κωνσταντίνος Κυριακού, *Οι ξεχασμένοι Ηρωες...*, *ό.π.*, σσ. 163-190.

σελίς όμως είναι αυτή, κατά την οποίαν εσείς, λαός χριστιανικός και Ευρωπαϊκός, επετρέψατε εις λαόν αντιχριστιανικόν και βάρβαρον να κατασφάζει αθώους έλληνας και χριστιανούς». ¹⁰⁷⁸ Σύμφωνα με τα στοιχεία από το Αρχηγείο του ΕΔΕΣ, μέχρι τα μέσα Αυγούστου 1943, οι αλβανοί εθνικιστές είχαν δολοφονήσει πενήντα δύο άτομα στο νομό Αργυροκάστρου, άγνωστο αριθμό στην Κορυτσά (εκατόν τριάντα μόνο στο χωριό Μπόροβα), ενώ είχαν καεί ογδόντα τρία χωριά στις περιοχές Κορυτσάς, Πρεμετής και Λεσκοβικίου. ¹⁰⁷⁹

4.3. Η επέμβαση του ΕΑΜ στην Αλβανία

Η αδυναμία συνεννόησης των Βορειοηπειρωτών

Από τις αρχές του 1943 η μειονότητα προσπάθησε να οργανώσει τη δράση της απέναντι στις αλβανικές πιέσεις. Αυτό που έλειπε ήταν ένα κέντρο συντονισμού, που θα μπορούσε να προσδιορίσει τη στάση της απέναντι στο αλβανικό κίνημα και να διευθύνει τη μειονοτική αντίσταση. Ο θεσμός των κοινοτήτων, που αντικατέστησε τη δημογεροντία του οθωμανικού συστήματος, ήταν ένας μηχανισμός που θα μπορούσε να οργανώσει ένα ενιαίο μέτωπο αντίστασης.

Οι κοινότητες αποτελούσαν τον πυρήνα της δημόσιας Διοίκησης στην Αλβανία. Κάθε χωριό εξέλεγε μια ολιγομελή επιτροπή, η οποία είχε διοικητικές και φορολογικές αρμοδιότητες. Η λειτουργία του συστήματος επαρχιακής Διοίκησης διασφαλιζόταν σε μεγάλο βαθμό από την παρουσία του ιταλικού στρατού. Από τα τέλη του 1942, λόγω της αδυναμίας των ιταλικών αρχών να εξασφαλίσουν τη δημόσια τάξη, περιοχές όπως αυτή του Ζαγοριάς και Πωγωνίου απομακρύνθηκαν από το σύστημα της κεντρικής Διοίκησης και λειτουργούσαν χωρίς την παρουσία της ιταλικής χωροφυλακής. ¹⁰⁸⁰

Η δράση των βορειοηπειρωτών ανταρτών εναντίον των Ιταλών αύξησε τη δημοφιλία τους στα μάτια των κατοίκων. Στις επιθέσεις αυτές συχνά συνεργάζονταν με τα μέλη του FNC, όπως στην κατάληψη του ιταλικού φυλακίου της Κάτω

¹⁰⁷⁸ Λεύκωμα, *Η Δρόπολις...*, ό.π., σελ. 86.

¹⁰⁷⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης 1941-1944, Αρχείο Θεόδωρου Σαράντη, Υποφ. Β', Αρ. 3, ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ, *Πίναξ εμφανίων τα διαπραχθείσας ωμότητος εις βάρος της Ελληνικής εν Αλβανία Μειονότητας*, 18 Αυγούστου 1943. Αναλυτικά για την Επαρχία Αργυροκάστρου: Δέλβινο: 2, Δίβρη: 1, Γοραντζή: 6, Λιμπόχοβο: 15, Άνω Λάμποβο 5, Γλύνα: 23 (και μερικός εμπρησμός του χωριού). Εμπρησθέντα χωριά (από μνήμης Ζέρβα, σύμφωνα με το έγγραφο): Μπόροβα, Μπαρμάσι, Σάλεσι, Πόντα, Στίκκα, Πόγιανη, Τσάρσοβα, Ζέππα, Βλαχοϋψηλοτέρα και επιπλέον 175 καταστήματα και 150 οικίες στην Πρεμετή και ολόκληρη η αγορά του Λεσκοβικίου.

¹⁰⁸⁰ Μενέλαος Δαλιάνης, ό.π., σελ. 75.

Επισκοπής, του Ραντάτ και των ιταλικών δυνάμεων του Λιμποχόβου στις αρχές του 1943.¹⁰⁸¹ Οι νίκες αυτές ενίσχυσαν τη δύναμη των κομμουνιστών στο εσωτερικό των κοινοτήτων, αφού ουσιαστικά αποτελούσαν τη μοναδική ομάδα αντίστασης. Σταδιακά από την άνοιξη του 1943, η Διοίκηση των κοινοτήτων πέρασε στα χέρια βορειοηπειρωτών κομμουνιστών.¹⁰⁸²

Οι διοικούσες επιτροπές, που ονομάστηκαν Εθνικοαπελευθερωτικές (ΕΑ) επιτροπές και αργότερα ΕΑ συμβούλια, υποκατέστησαν τη Διοίκηση των κοινοτήτων. Αποτελούνταν από πέντε έως επτά άτομα, ανάλογα με τον πληθυσμό του χωριού, τα οποία εκλέγονταν από την κοινότητα. Παράλληλα, σε κάθε κοινότητα εκλεγόταν λαϊκό δικαστήριο για την εκδίκαση υποθέσεων μεταξύ των κατοίκων, Επιτροπή Εθνικής Αλληλεγγύης για την ενίσχυση απόρων οικογενειών και εκκλησιαστική επιτροπή για τη διαχείριση των εσόδων της εκκλησίας.¹⁰⁸³

Αρκετοί Βορειοηπειρώτες - μέλη του ΜΑΒΗ - συμμετείχαν στα ΕΑ συμβούλια και στις περιφερειακές επιτροπές. Σύμφωνα με τον Γκουβέλη, μέχρι το καλοκαίρι του 1943 συμμετείχε και ο ίδιος ως αντιπρόσωπος της Δρόβιανης, αλλά και ο Νικόλαος Κώτσης ως εκπρόσωπος της Δίβρης στην περιφερειακή επιτροπή του Βούρκου.¹⁰⁸⁴ Ταυτόχρονα, μέλη του ΜΑΒΗ συμμετείχαν στα ΕΑ συμβούλια της Δίβρης, Δρόβιανης, Λεσνίτσας, Αλίκου, Λαζατίου και αλλού, αλλά και στο Παγώνι, όπου πρόεδρος εξελέγει ο Ευθύμιος Γκίκας, ιδρυτικό μέλος του ΜΑΒΗ.¹⁰⁸⁵

Από τις αρχές του 1943 είχαν ξεκινήσει οι συζητήσεις Βορειοηπειρωτών για τη δημιουργία αντιστασιακού κινήματος. Στις 12 Φεβρουαρίου 1943, πραγματοποιήθηκε στη Μονή Θεολόγου διήμερη σύσκεψη όλων των αντιπροσώπων των περιοχών Δελβίνου, Πρεμετής, Χιμάρας και Αργυροκάστρου.¹⁰⁸⁶ Στη σύσκεψη αποφασίστηκε η

¹⁰⁸¹ Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.*, σσ. 52-53.

¹⁰⁸² Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σσ. 84-85. Στο νομό Αργυροκάστρου, τον Απρίλιο του 1943 σχηματίστηκε το ΕΑ συμβούλιο Παγώνιου, στις 15 Ιουνίου το ΕΑ συμβούλιο της Πάνω Δρόπολης και τον Ιούλιο του 1943 το ΕΑ συμβούλιο της Κάτω Δρόπολης.

¹⁰⁸³ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 83.

¹⁰⁸⁴ Λευτέρης Γκούβελης-Γιάννης Παππάς, *ό.π.*, σελ. 30. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι μετά την αποκάλυψη των προθέσεων του ΕΑΜ, η περιφερειακή επιτροπή του Βούρκου διαλύθηκε. Στην προγραμματισμένη συνεδρίαση της επιτροπής στις 20 Ιουλίου 1943, κανένας αντιπρόσωπος μειονοτικού χωριού δεν έλαβε μέρος. Για την αποφυγή κυρώσεων, αποφασίστηκε η σύσκεψη αντιπροσώπων των ελληνικών χωριών ξεχωριστά. Ήταν η πρώτη σοβαρή αντίδραση των επαρχιών Δελβίνου και Αγίων Σαράντα.

¹⁰⁸⁵ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 84. Επίσης, βλ. Botim i Komitetit të Veteranëve të Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare të popullit Shqiptar, *op. cit.*, fq. 28. Ο συγγραφέας χαρακτηρίζει τη συμμετοχή των μελών του ΜΑΒΗ στα ΕΑ συμβούλια ως προσπάθεια των «ζερβικών στοιχείων» να εισέλθουν στις προαναφερόμενα συμβούλια.

¹⁰⁸⁶ Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σελ. 885· Θαλής Καραγιαννόπουλος, *ό.π.*, σελ. 36.

συγκρότηση ενόπλων ομάδων, η «δι' όλων των μέσων καταπολέμησιν των κατακτητών» και η σύνδεση με τις ελληνικές αντιστασιακές οργανώσεις.¹⁰⁸⁷ Μετά τη σύσκεψη στο Θεολόγο άρχισε μια έντονη προετοιμασία για τη συγκρότηση ενόπλων ομάδων και το Μάρτιο του 1943 προχώρησαν σε επιθετικές ενέργειες εναντίον των ιταλικών φυλακίων του Βούρκου και Ριζών. Συγκρότηση ενόπλων τμημάτων πραγματοποιήθηκε και στις υπόλοιπες περιοχές του νομού Αργυροκάστρου, δηλαδή της Χιμάρας, Άνω και Κάτω Δρόπολης, Λιουντζουρίας, Ζαγοριάς, Πωγωνίου και Πρεμετής, αλλά και στο νομό Κορυτσάς, στις περιοχές Λεσκοβικίου, Κολόνιας και Ερσέκας.¹⁰⁸⁸

Η οργάνωση ΜΑΒΗ ανησύχησε για τη διείσδυση του κομμουνιστικού Κόμματος στους κόλπους της μειονότητας. Το Μάιο του 1943 πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση στο χωριό Γλύνα με πρωτοβουλία του Αντώνη Κυριάκη, παρουσία εκπροσώπων του ΕΑΜ.¹⁰⁸⁹ Σύμφωνα με το Δαλιάνη, στη συγκέντρωση ο Κυριάκης είπε ότι «θα δράσουμε σύμφωνα με τις οδηγίες που θα πάρουμε».¹⁰⁹⁰ Ανάλογες συγκεντρώσεις πραγματοποιήθηκαν και τον Ιούνιο του 1943 στο Χάσκοβο και τη Βάνιστα. Εκεί επικεφαλής ήταν ο Μιχάλης Μάνος, μέλος του ΜΑΒΗ από τη Δερβιτσάνη, ο οποίος τόνισε ότι η Κάτω Δρόπολη ήταν εκτεθειμένη στις βιαιοπραγίες και έπρεπε να τηρήσουν ουδετερότητα, ώστε το εθνικό πρόβλημα να το λύσουν οι Σύμμαχοι.¹⁰⁹¹ Σύμφωνα με αναφορά της 9^{ης} ιταλικής Στρατιάς, στις 4 Ιουλίου 1943 πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση διακοσίων «Ελλήνων» στο Μοναστήρι στου Προφήτη Ηλία Δελβίνου, χωρίς όμως να υπάρχουν περισσότερα στοιχεία.¹⁰⁹²

Την 1^η Αυγούστου 1943 πραγματοποιήθηκε στο χωριό Σωτήρα (Άνω Δρόπολη) γενική βορειοηπειρωτική συγκέντρωση όλων των περιφερειών, για να αποφασιστεί η στάση της μειονότητας. Οι Βορειοηπειρώτες θα συνεργάζονταν με τους Αλβανούς

¹⁰⁸⁷ Αρχείο ΕΗΜ, Αρχείο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονος, Φ. Περί Βορείου Ηπείρου-Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα-Αχρονολόγητα 1960-1969», αρ. εγγράφου 41, *Βορειοηπειρωτικόν Κίνημα Αντίστασης*, σελ. 4. Επίσης, βλ. Θεόδωρος Σαράντης, *ό.π.*, σελ. 9.

¹⁰⁸⁸ Αρχείο ΕΗΜ, Αρχείο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονος, Φ. Περί Βορείου Ηπείρου-Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα-Αχρονολόγητα 1960-1969», αρ. εγγράφου 41, *Βορειοηπειρωτικόν Κίνημα Αντίστασης*, σελ. 4.

¹⁰⁸⁹ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 96. Εκ μέρους του ΕΑΜ συμμετείχαν οι Λευτέρης Τάλιος, Δημήτρης Τσιάτης, Π. Ζούπας και Θανάσης Κυρίτης.

¹⁰⁹⁰ *Ibid.*

¹⁰⁹¹ *Ibid.*, σσ. 96-97.

¹⁰⁹² ASMAE, M-3, B. 151, Comando 9a Armata, *Notiziario del Giorno 8 Luglio 1943 XXI*, p. 3. Σύμφωνα με το δελτίο πληροφοριών, για να αποφύγουν οποιαδήποτε ενόχληση αλλά και για επίδειξη έριξαν μερικές οβίδες όλμων 81 χιλιοστών.

μόνο εάν εγγυόνταν το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης μεταπολεμικά, κάτι που οι Αλβανοί σε καμία περίπτωση δεν φαίνονταν διατεθειμένοι να δεχθούν.¹⁰⁹³ Επιπλέον, η διάχυτη δυσπιστία για τη στάση των Αλβανών είχε δημιουργήσει την πεποίθηση ότι μια συνεργασία θα απόβαινε τελικά σε βάρος της απελευθέρωσης της Βόρειας Ηπείρου.¹⁰⁹⁴ Προς στιγμή μάλιστα λίγο έλειψε να λάβουν οριστική απόφαση για ολοκληρωτική σύγκρουση με τις αλβανικές ομάδες, όπου και αν βρίσκονταν αυτές.¹⁰⁹⁵ Κρίθηκε όμως σκοπιμότερο να εξεταστεί το ζήτημα σε μεταγενέστερη σύσκεψη. Η συγκέντρωση διαλύθηκε χωρίς κανένα αποτέλεσμα.

Την ίδια ημέρα έλαβε χώρα συγκέντρωση στο χωριό Επισκοπή με πρωτοβουλία του FNC και του EAM Ελλάδος.¹⁰⁹⁶ Στη σύσκεψη συμμετείχαν ο *Kemal Karagjiozi* ως εκπρόσωπος του FNC και στελέχη του MABH.¹⁰⁹⁷ Ο Νίκος Σύρμος, που συμμετείχε στη σύσκεψη της Επισκοπής μαζί με το Λάκη Μάσιο, αναφέρει ότι εκπρόσωπος του ΚΕ του EAM Ιωαννίνων ήταν «ένας νεαρός, ο οποίος φορούσε έναν σκούφο Λιάμπικο. Ήταν το παιδί του Γιάννη Κουλίδα, από τη Σωτήρα, που έπλενε κατσαρόλες στο εστιατόριο του Κολοβού, στα Γιάννενα».¹⁰⁹⁸ Κατά τη σύσκεψη διαπιστώθηκε ότι ο

¹⁰⁹³ Αρχείο ΕΗΜ, Αρχείο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονος, Φ. Περί Β. Ηπείρου-Βορειοηπειρωτικό ζήτημα, Αχρονολόγητα 1960-1969, αρ. εγγράφου 41, *Βορειοηπειρωτικόν κίνημα αντιστάσεως*, σελ. 9. Στο έγγραφο αναφέρεται η συμμετοχή του Μίλτου Κυργιάννη ως εκπροσώπου του EAM στη σύσκεψη στο χωριό Σωτήρα, αλλά και ότι από τον Ιούνιο του 1943 οι απεσταλμένοι του EAM Κυργιάννης, Βλάχος και Έξαρχος «περιήρχοντο τα χωρία αυτής (Βόρεια Ήπειρο) προπαγανδίζοντας και ασκούντες πίεσιν υπαγωγής της Βορειοηπειρωτικής κινήσεως εις την κίνησιν του αλβανικού εθνικοαπελευθερωτικού μετώπου», *ibid.*, σελ. 7. Ομοίως, ο Αργυροκαστρίτης *ό.π.*, σελ. 11, ισχυρίζεται ότι από τον Ιούνιο του 1943 τα στελέχη του EAM προωθήθηκαν στα βορειοηπειρωτικά εδάφη. Ο ίδιος ο Κυργιάννης όμως στο βιβλίο του αναφέρει ότι εισήλθε στην Αλβανία την 6^η Αυγούστου 1943, ενώ ο Έξαρχος το Δεκέμβρη του 1943, όταν αντικατέστησε τον Παπαδημητρίου, βλ. Μίλτος Κυργιάννης-Παναγιώτης Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σελ. 98 και 56 αντίστοιχα.

¹⁰⁹⁴ Αρχείο ΕΗΜ, Αρχείο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονος, Φ. Περί Β. Ηπείρου-Βορειοηπειρωτικό ζήτημα, Αχρονολόγητα 1960-1969, αρ. εγγράφου 41, *Βορειοηπειρωτικόν κίνημα αντιστάσεως*, σελ. 9.

¹⁰⁹⁵ *Ibid.*

¹⁰⁹⁶ Νίκος Αργυροκαστρίτης, *ό.π.*, σελ. 11. Επίσης, ο Καραγιανόπουλος, *ό.π.*, σελ. 47 αναφέρει συγκέντρωση Βορειοηπειρωτών στο χ. Επισκοπή (Άνω Δρόπολη) την ίδια ημερομηνία, με τη συμμετοχή του εκπροσώπων του EAM (χωρίς να αναφέρονται ονόματα) και του *Kemal Karagjiozi*, εκπροσώπου του FNC. Ο Ruches θεωρεί ότι οι συγκεντώσεις τόσο στην Επισκοπή, όσο και αργότερα στην Μεμόραχη, έγιναν υπό την πίεση των βρετανών για συνεργασία της μειονότητας με το FNC, κάτι όμως που δεν τεκμηριώνεται αρχειακά, βλ. Pyrgus J. Ruches, *op. cit.*, pp. 160-162.

¹⁰⁹⁷ Σύμφωνα με τον Αργυροκαστρίτη, στη σύσκεψη συμμετείχε ο Κυργιάννης ως εκπρόσωπος της Περιφερειακής Επιτροπής Ηπείρου του ΚΚΕ, βλ. Νίκος Αργυροκαστρίτης, *ό.π.*, σελ. 11· Pyrgus J. Ruches, *op. cit.*, p. 160.

¹⁰⁹⁸ Φώτης Σύρμος, *ό.π.*, σελ. 28. Πιθανό να πρόκειται για το Δημήτρη Κουλίδα, απεσταλμένο του ΚΚΕ από την άνοιξη του 1943 στη βόρεια Ήπειρο, βλ. Κεφάλαιο 3, σελ. 223. Ο Καραγιανόπουλος, *ό.π.*, σελ. 103, επικαλούμενος προφορικές μαρτυρίες από τη Δερβιτσάνη, αναφέρει ότι ο Κυργιάννης εμφανίστηκε στη σύσκεψη της Επισκοπής μεταμφιεσμένος Λιάπης, ενώ η σύσκεψη διαλύθηκε όταν οι σύνεδροι τον αντιλήφθηκαν. Τα παραπάνω στοιχεία δεν μπορούν να διασταυρωθούν, ούτε μπορεί να προσδιοριστεί ο χρόνος πραγματοποίησης των δύο συγκεντρώσεων, ώστε να δικαιολογηθεί η παρουσία Κυργιάννη την ίδια ημέρα σε δύο συγκεντρώσεις. Σε κάθε περίπτωση, εφόσον η συγκέντρωση στην

Karagjozi «περιορίζεται εις αορίστους και ουδόλως ικανοποιητικές υποσχέσεις διά το ζήτημα της Β. Ηπείρου».¹⁰⁹⁹ Τελικά η αντιπρόσωποι των Βορειοηπειρωτών αποχώρησαν και η σύσκεψη διαλύθηκε.¹¹⁰⁰

Η δολοφονία των κατοίκων της Γλύνας στις 2 Αυγούστου 1943 αποτέλεσε τον καταλύτη για την οριστική ρήξη στις σχέσεις των Βορειοηπειρωτών. Λίγες μέρες μετά, σε δύο συγκεντρώσεις στο Κρά (6 Αυγούστου - περιοχή Άνω Δρόπολης) και στη Μεμόραχη (8 Αυγούστου - περιοχή Βούρκου - Ριζών), η οργάνωση ΜΑΒΗ αποφάσισε την κατάργηση των ΕΑ συμβουλίων, τη συγκρότηση καθοδηγητικού κέντρου για τη μειονότητα και καταδίκασε τη συμμετοχή ανδρών της μειονότητας στο ΦΝÇ.¹¹⁰¹ Στη σύσκεψη της Μεμόραχης, όπου συμμετείχαν και οι εκπρόσωποι του ΕΑΜ Κυργιάννης, Παπαδημητρίου και Τάλιος, διαπιστώθηκε ξεκάθαρα η διαμόρφωση δύο μειονοτικών παρατάξεων, η μία προσκείμενη στον ΕΔΕΣ και η άλλη στο ΕΑΜ και το ΦΝÇ.¹¹⁰²

Η συνεργασία ΕΛΑΣ - ΦΝÇ

Δεν είναι ακόμη γνωστό πότε ακριβώς το ΕΑΜ έστειλε στην Αλβανία τους πρώτους πολιτικούς καθοδηγητές του, αν και σύμφωνα με το Δαλιάνη, αυτό δεν ήταν νωρίτερα από τον Αύγουστο του 1943.¹¹⁰³ Πράγματι, το ΕΑΜ μετά την ίδρυσή του

Επισκοπή πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία του αλβανικού και ελληνικού ΕΑΜ, ο Κυργιάννης δεν είχε κανένα λόγο να είναι μεταμφιεσμένος. Γεγονός είναι ότι η συγκέντρωση στο χωριό Επισκοπή την 1^η Αυγούστου 1943 θα μπορούσε να ερμηνεύσει τη δράση του ΒΚ την επόμενη ημέρα στο γειτονικό χωριό της Γλύνας, στο πλαίσιο τρομοκρατίας του μειονοτικού πληθυσμού και αποτροπής για συνεργασία με το ΦΝÇ. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε μια συνεργασία των αλβανών κομμουνιστών με τους εθνικιστές, καθώς σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γεώργιου Γκίκα, αυτόπτη μάρτυρα του περιστατικού που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα Λαϊκό Βήμα στις 27-7-2006, ο Isuf Tsobani, αρχηγός της τσέτας Νεπράβιστας, γνώριζε για την επικείμενη ενέργεια του ΒΚ και προειδοποίησε την Αθηνά Γκίκα-Καζάκη και τον βχρονο γιό της να μην πάει στη Γλύνα «γιατί θα γίνει μεγάλο κακό».

¹⁰⁹⁹ Νίκος Αργυροκαστρίτης, *ό.π.*, σσ. 11-12.

¹¹⁰⁰ Ο Σύρμος στο βιβλίο του αναφέρει: «Δεν μπορούμε να μιλήσουμε με το παιδί του Κουλίδα από τη Σωτήρα, ως απεσταλμένο δήθεν του ΕΑΜ. Είναι εντροπή μας κάτι τέτοιο. Σηκωθήκαμε αμέσως, πήραμε τα ζώα και φύγαμε. (...) Φύγαμε εμείς πρώτοι, φύγαν και οι άλλοι μειονοτικοί χωρίς να αποχαιρετίσουμε κανέναν, ούτε καν μια λέξη», βλ. Φώτης Σύρμος, *ό.π.*, σελ. 29.

¹¹⁰¹ Λευτέρης Γκουβέλης-Γιάννης Παππάς, *ό.π.*, σελ. 31. Σύμφωνα με το συγγραφέα, στη σύσκεψη του Κρά συμμετείχαν οι παρακάτω: Δημοσθένης Νάτσης, δάσκαλος από το Κλεισάρι, Ανδρέας Κολιός, από τον Άγιο Νικόλαο, Αθανάσιος Δήμος, πρόεδρος της κοινότητας Κλεισαρίου, Νικόλαος Λιαζόπουλος, δάσκαλος από το Λόγγο, Μιλτιάδης Γκιώκας, δάσκαλος από την Πολίτσανη, Μιχαήλ Μάρης, πρόεδρος της κοινότητας Κακαβιάς, Αναστάσιος Στόλης, από το Κρά Μιχαήλ Γιώργης από τον Άγιο Νικόλαο και Μιχαήλ Γκάρος από το Σελιό.

¹¹⁰² Η παρουσία του Τάλιου δεν επιβεβαιώνεται από τον Λευτέρη Γκουβέλη, ενώ η παρουσία των εκπροσώπων του ΕΑΜ ήταν «χωρίς ειδοποίηση και πρόσκληση», στο Λευτέρης Γκουβέλης-Γιάννης Παππάς, *ό.π.*, σσ. 34-35.

¹¹⁰³ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 113. Ο Δαλιάνης δεν αρνείται την ύπαρξη καθοδηγητών του ΚΚΕ στη μειονότητα από το καλοκαίριο του 1942, αλλά γενικότερα τα απομνημονεύματα των βορειοηπειρωτών συγγραφέων συγκλίνουν στην τάση του να υποβαθμίζουν την βοήθεια του ΚΚΕ στην οργάνωση της μειονότητας, ενώ αντίθετα τονίζουν την αυτόνομη δράση τους σε συνεργασία με το ΦΝÇ.

(Σεπτέμβριος 1941), ασχολήθηκε με ζητήματα εσωτερικής οργάνωσης, τόσο σε πολιτικό όσο και στρατιωτικό επίπεδο (δημιουργία ΕΛΑΣ). Επιπλέον, κατά το 1942 κυριάρχησε ο ανταγωνισμός με την οργάνωση του ΕΔΕΣ για εδαφική εξάπλωση και κυριαρχία στην ύπαιθρο, μέχρι την αποστολή της βρετανικής αποστολής - με επικεφαλής τον Ταξίαρχο *Eddie Mayers* - που είχε σαν στόχο τη συνεργασία των δύο αντιστασιακών ομάδων ενάντια στους Γερμανούς.¹¹⁰⁴

Από τις αρχές του 1943 το ζήτημα των μειονοτήτων άρχισε να απασχολεί ιδιαίτερα και πάλι όλα τα κομμουνιστικά κόμματα των Βαλκανίων.¹¹⁰⁵ Βασικός λόγος ήταν ότι αποτελούσαν πηγή στρατολόγησης, απαραίτητη για την ενίσχυση της στρατιωτικής δύναμης των αντιστασιακών ομάδων. Παράλληλα, οι μειονότητες γίνονταν στόχος των εθνικιστικών κινημάτων των βαλκανικών χωρών για να αποφύγουν τη συνεργασία με τα κομμουνιστικά κινήματα, ενώ προσπαθούσαν κυρίως με την τρομοκρατία να αποτρέψουν αποσχιστικές τάσεις.

Το ΚΚΕ αναζήτησε τη συνεργασία με τα ΚΚ της Αλβανίας, Γιουγκοσλαβίας και Βουλγαρίας για την ίδρυση κοινών στρατηγείων και το συντονισμό των στρατιωτικών τους ενεργειών. Στις 20 Ιουνίου 1943 οι εκπρόσωποι των ΚΚ Ελλάδας, Αλβανίας και Γιουγκοσλαβίας συναντήθηκαν στα ελληνοαλβανικά, σε μια προσπάθεια συνεργασίας των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων των βαλκανικών χωρών.¹¹⁰⁶ Εκ μέρους της Αλβανίας συμμετείχε ο *Enver Hoxha*, ενώ στη συνάντηση εκπρόσωπος του *Tito* ήταν ο *Svetozar Vukmanovitz (Tempo)*. Το ΚΚΕ εκπροσώπησε ο Τηλέμαχος Βερβέρης, ο οποίος όμως δεν ήταν μέλος της ΚΕ του ΚΚΕ και δεν είχε εξουσιοδότηση να υπογράψει οποιαδήποτε συμφωνία.¹¹⁰⁷ Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της σύσκεψης, στον τομέα Ιωαννίνων-Αργυροκάστρου αναγκαιούσε η συγκρότηση δύο μικτών

¹¹⁰⁴ E.C.W Myers, *Η ελληνική περιπλοκή* (μετάφρ. Λουκάς Θεοδωρακόπουλος), Αθήνα, Εξάντας, 1975.

¹¹⁰⁵ Βλ. Μιχάλης Λυμπεράτος, «ΚΚΕ και σλαβομακεδονική μειονότητα στην κατεχόμενη Δ. Μακεδονία (1941-1944)», *Μνήμων*, Τεύχος 20, 1998, σσ. 67-108· Paul Shoup, “Yugoslavia’s National Minorities under Communism”, *Slavic Review*, Vol. 22, No 1 (Mar. 1963), pp. 64-81, διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/3000388> (ανακτήθηκε στις 31 Ιανουαρίου 2018).

¹¹⁰⁶ Σύμφωνα με τον Τέμπο, ο ίδιος ο Χοχχα έγραψε τα συμπεράσματα του συνεδρίου σε τέσσερα αντίγραφα - καθώς δεν υπήρχε γραφομηχανή - και τα απέστειλε στους ηγέτες των αντίστοιχων ΚΚ, βλ. Svetozar Vukmanovic, *Struggle for the Balkans* (translated by Charles Barltet), London, Merlin Press, 1990, pp. 72-73. Επίσης, βλ. Λευτέρης Αποστόλου, *Ναπολέον Ζέρβας «Ο μισθοφόρος»*. Από τα απόρρητα αρχεία του ΕΔΕΣ, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2005, σελ. 211 και Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, Αθήνα, Παπαζήση, 1988, τόμος 1^{ος}, σελ. 417.

¹¹⁰⁷ *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ 1939-1949, ό.π.*, σελ. 226· Svetozar Vukmanovic, *op. cit.*, pp. 71-72. Ο Ιωαννίδης αναφέρει ότι τον Μάρτιο ή Απρίλιο του 1943, ο Τηλέμαχος Βερβέρης μετέβη για τρίτη φορά στην Αλβανία ως απεσταλμένος του ΚΚΕ, με σκοπό να έρθει σε επαφή με το ΚΚ των βαλκανικών κρατών και την Κομιντέρν, βλ. Γιάννης Ιωαννίδης, *ό.π.*, σελ. 126, πρβλ. σημ. 42 και 49.

στρατιωτικών τμημάτων, τα οποία θα είχαν ως σκοπό την εκδίωξη των δυνάμεων κατοχής και την εξάλειψη των σοβινιστικών τάσεων μεταξύ των δύο λαών.¹¹⁰⁸

Στο Πανθεσσαλικό Συνέδριο ανταρτών που πραγματοποιήθηκε στις 8-9 Ιουλίου 1943 στην Καστανιά Καλαμπάκας, έλαβαν μέρος οι αντιπρόσωποι από τη Γιουγκοσλαβία και την Αλβανία.¹¹⁰⁹ Σύμφωνα με το Σαράφη, παρά τις συνεχείς προσπάθειες του αλβανού εκπροσώπου Χοχε για δημιουργία κοινού Στρατηγείου, αυτό δεν κατέστη δυνατό, καθώς το ΕΑΜ διεξήγαγε επιχειρήσεις σύμφωνα με τις διαταγές του ΣΜΑ.¹¹¹⁰ Συμφώνησαν όμως να υπάρχει επαφή των ανταρτών, να ανταλλάσσονται πληροφορίες, να υπάρχει αμοιβαία αξιωματικός σύνδεσμος και όταν υπήρχε ευκαιρία, να επιδιώκεται ο συντονισμός των επιχειρήσεων.¹¹¹¹ Κατόπιν των συνομιλιών, ο ΕΛΑΣ εξέδωσε διαταγή για πλήρη συνεργασία με τον αλβανικό και σερβικό στρατό, τη δημιουργία κοινών Αρχηγείων ή Υπαρχηγείων, την ύπαρξη αξιωματικών συνδέσμων και τη δημιουργία συγκροτημάτων υπό κοινή Διοίκηση.¹¹¹²

Η συνεργασία του ΕΛΑΣ με τους Αλβανούς στην περιοχή της Ηπείρου είχε ξεκινήσει ήδη από την άνοιξη του 1943. Σύμφωνα με ιταλικές πληροφορίες, οι σχέσεις των αλβανών και ελλήνων κομμουνιστών ήταν πυκνές, καθώς η κινήσεις των ενόπλων τμημάτων κατά μήκος των συνόρων είχαν αυξηθεί, εκτελώντας τις διαταγές των Βρετανών.¹¹¹³ Σύμφωνα με την αναφορά της 9^{ης} ιταλικής Στρατιάς:

¹¹⁰⁸ Conclusions of a Meeting of Delegates of the Central Committees of the Communist Parties of Greece, Yugoslavia and Albania, held on 20 June 1943, Archives of the CPY CC, Document no. 2334, όπως παρατίθεται στο Svetozar Vukmanovic, *op. cit.*, p. 76. Ο Ανδρέας Τζήμας, μέλος της ΚΕ του ΚΚΕ, αν και επέπληξε τον Βερβέρη για την υπογραφή του πρωτοκόλλου συμπερασμάτων της σύσκεψης, καθώς δεν ήταν εξουσιοδοτημένος, εντούτοις στις 25 Ιουνίου 1943 υπέγραψε στη Σλήμνιτσα (σημ. Τρίλοφος) σύμφωνο συγκρότησης «Γενικού Στρατηγείου των Λαϊκών Απελευθερωτικών Στρατών της Βαλκανικής», μαζί με τον Χοχε και Τεμπο, βλ. *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ 1939-1949*, ό.π., σελ. 227.

¹¹⁰⁹ Νίκος Γ. Ζιάγκος, ό.π., σσ. 326-328.

¹¹¹⁰ Λίγες ημέρες νωρίτερα (5 Ιουλίου 1943) το ΕΑΜ είχε υπογράψει συμφωνία με τον Ταξίαρχο Eddie Myers, για την εξάλειψη των προστριβών με τον ΕΔΕΣ και την προσπάθεια δημιουργίας ενιαίου εθνικού στρατού υπό των διαταγές του ΣΜΑ, βλ. Στέφανος Σαράφης, ό.π., σσ. 149-151. Για τις προσπάθειες των δύο αντιπροσώπων για τη δημιουργία κοινού Στρατηγείου, βλ. *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ 1939-1949*, ό.π., σσ. 225-233· Χάγκεν Φλάϊσερ, ό.π., σσ. 421-423· Σταύρος Ντάγιος, *Νίκος Ζαχαριάδης-Ενβέρ Χότζα: Συνεργασία και μυστικές συμφωνίες...*, ό.π., σσ. 66-70· Πέτρος Ρούσος, *Η μεγάλη πενταετία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1982, σσ. 378-390.

¹¹¹¹ Στέφανος Σαράφης, ό.π., σελ. 153.

¹¹¹² Γενικό Στρατηγείο ΕΛΑΣ προς Στρατηγείο Ηπείρου και Δυτικής Μακεδονίας, αρ. 68, *Συνεργασία μετ' Αλβανών και Γιουγκοσλάβων*, 9/7/43, στο ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης...*, ό.π., τ. 3^{ος}, σσ. 74-75.

¹¹¹³ AUSSME, N 1-11, B. 1196, Diario Storico, Bimestre Marzo-Aprile 1943-XXI, Alleg. 82, Comando Superiore FF.AA. Albania, *Relazione sulla situazione in Albania alla data 20.IV.1943/XXI*, 1 Maggio 1943 XXI, p. 2.

Οι δυνάμεις των ανταρτών στο τρίγωνο Μπεράτι-Καλπάκι-Γεωργουτσάτι είχε οργανωθεί καλά. Ο πληθυσμός κάνει τα στραβά μάτια στους αντάρτες, αλλά οι υπεύθυνοι των χωριών ζητούν την παρέμβαση των ιταλικών αρχών για να αντιμετωπίσουν την κατάσταση. Υπάρχουν τρεις ομάδες: 200-300 ένοπλοι Αλβανοί στη ζώνη νοτίου Πωγωνίου, 300-500 Έλληνες στο Πωγόνι με βάση τη Βήσσανη, 700-1000 Έλληνες στην Κόνιτσα, με βάση την Κόνιτσα. Οι προαναφερθείσες ομάδες φαίνεται να ήρθαν σε συμφωνία με αυτές στο αλβανικό έδαφος.¹¹¹⁴

Νεότερο δελτίο της 9^{ης} Στρατιάς ανέβαζε τον αριθμό των ανταρτών στο αλβανικό Πωγόνι στα πεντακόσια έως επτακόσια άτομα, διακόσια εκ των οποίων ήταν Αλβανοί και ενεργούσαν στην περιοχή των συνόρων υπό τις διαταγές του Χρηστάκη Πεστάνη.¹¹¹⁵ Ο οπλισμός τους ήταν καλός: τυφέκια, αυτόματα όπλα και μερικοί όλμοι, ενώ στην περιοχή «πάντα βρίσκονται μερικοί βρετανοί αξιωματικοί».¹¹¹⁶ Οι Ιταλοί είχαν διαπιστώσει τις κοινές επιχειρήσεις αλβανών και ελλήνων κομμουνιστών στη ζώνη των συνόρων, για την απομόνωση της πεδιάδας του Αώου.¹¹¹⁷

Για τις ιταλικές Αρχές, η ομάδα του Πεστάνη αντιμετωπιζόταν σαν κομμουνιστική ομάδα «γραικόφιλου» χαρακτήρα. Τον Φεβρουάριο του 1943 οι πληροφορίες των Ιταλών ανέφεραν ότι η ομάδα του Πεστάνη αποτελούνταν από σαράντα περίπου ενόπλους, ηλικίας 25 - 40 ετών, ορθοδόξους της περιοχής της Ζαγοριάς - που είχαν κατηγορηθεί την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου για συνεργασία με τον ελληνικό στρατό - μεταξύ των οποίων και κάποιοι απόστρατοι και έφεδροι του αλβανικού στρατού, όπως ο *Ismail Golemi*.¹¹¹⁸ Η ομάδα του Πεστάνη χαρακτηριζόταν ως κομμουνιστική, ενώ σύμφωνα με πληροφορίες, είχε υψώσει την ελληνική σημαία στην Πολύτσανη, προκαλώντας τον μουσουλμανικό πληθυσμό και

¹¹¹⁴ ASMAE, M-3, B. 151, Comando 9a Armata, Allegato no1 al Notiziario del Giorno 15 Luglio 1943 XXI, *Situazione bande Greche al 20-7-43 nella zona di confine col territorio Albanese*, p. 3.

¹¹¹⁵ *Ibid.* Σύμφωνα με την ιταλική αναφορά, τους Έλληνες αντάρτες στο ελληνικό Πωγόνι οδηγούσαν οι Χρυσόστομος Ρούγκας (Rugas Chrisostomo) και Ματθαίος Ρέντζος (Renzos Mattaio), με έδρα το χωριό Βήσσανη.

¹¹¹⁶ ASMAE, M-3, B. 151, Comando 9a Armata, Allegato no 1 al Notiziario del Giorno 24 Luglio 1943 XXI, *Situazione bande Greche al 20-7-43 nella zona di confine col territorio Albanese*, p. 3.

¹¹¹⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Ιταλικό Υποαρχείο Κα', Ministero degli Affari Esteri, *Appunto*, Roma 5 Luglio 1943 XXI. Σύμφωνα με το υπόμνημα, οι Ιταλοί είχαν εντοπίσει άντρες με χακί στολές εντός των αλβανικών συνόρων.

¹¹¹⁸ AUSSME, N 1-11, B. 1089, Comando Superiore Forze Armate Albania, *Bande Ribelli in Albania*, 17 Febbraio 1943 XXI.

την ομάδα του *Bedri Spahiu*, με τον οποίο είχαν συνάψει συμφωνία για συνεργασία (*besa*).¹¹¹⁹

Σύμφωνα με την 9^η Στρατιά, τον Απρίλιο του 1943 η ομάδα του Χρηστάκη Πεστάνη διασπάστηκε σε δύο μέρη: το ένα σαράντα ατόμων με αρχηγό τον Πεστάνη, το άλλο τριάντα ατόμων με αρχηγό τον *Leonida Kano*, ο οποίος συνεργαζόταν με την κομμουνιστική ομάδα του *Tahir Kadareja* στη ζώνη του Λιμποχόβου.¹¹²⁰ Στις 15 Απριλίου ο Πεστάνης, αφού ενσωμάτωσε άλλους είκοσι άντρες στην ομάδα του, ζήτησε από τον *Bedri Spahiu* άλλους ογδόντα για να αυξήσει τον αριθμό των ενόπλων του.¹¹²¹

Η σύγκριση που επικρατούσε για το χαρακτήρα των αντιστασιακών ομάδων στην Αλβανία φαίνεται και από τις ελληνικές εκθέσεις, στις οποίες η ομάδα του Πεστάνη εμφανιζόταν ως ληστο-ανταρτική συμμορία. Σε αναφορά του τον Μάιο του 1943 ο έλληνας Πρόξενος στην Αδριανούπολη Νικόλαος Καμπαλούρης, από πληροφορίες που έλαβε από το γραφείο των βρετανικών Μυστικών Υπηρεσιών στην Κωνσταντινούπολη, αναφέρει:

Εις την περιφέρειαν Αργυροκάστρου ενεφανίσθη ο γνωστός δια την κατά τα έτη 1912-14 κοιμητοζίδικην δράσιν του Χρήστος Πεστάνη, άγων ήδη το 70^{ον} έτος της ηλικίας του και καταγόμενος εκ του ομωνύμου χωριού της Ν. Αλβανίας. Ούτως, ηγούμενος ομάδος Βορειοηπειρωτών εσημείωσε κατά τας 15 παρελθόντος Μαρτίου ζωηράν δράσιν εις την περιφέρειαν Αργυροκάστρου, έχων ως ορμητήριον το όρος Λουγκουρίτσες. Πολλαί φονικαί συμπλοκαί συνήφθησαν μεταξύ Ιταλών και ανδρών του Πεστάνη εις Λάμποβον, Λαζαράτι και Γκαραντζή. (...) Περί τα τέλη Μαρτίου ε.ε. άνδρες της αυτής ομάδος ανετίναξεν δια δευτέραν φοράν την Γέφυραν του Γκαρδικίου. Ο περί ού πρόκειται Πεστάνη θεωρούμενος ως επικίνδυνος ελάμβανε επί εποχής Ζώγου τακτικόν χρηματικόν επίδομα υπό της Κυβερνήσεώς του ίνα μη δημιουργεί ταραχάς.¹¹²²

¹¹¹⁹ *Ibid.*

¹¹²⁰ ASMAE, M-3, B. 151, Comando Superiore Forze Armate Albania, *Notiziario Quindicinale (dal 1e al 15 Aprile 1943 XXI)*, p. 4.

¹¹²¹ ASMAE, M-3, B. 151, Comando 9a Armata, *Notiziario del Giorno 15 Luglio 1943 XXI*, p. 3.

¹¹²² ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 313 Δ/2, Ν. Μ. Καμπαλούρης προς την εν Άγκυρα Β. Πρεσβείαν, Αδριανούπολις, 20 Μαΐου 1943.

Δύο μήνες αργότερα, ο Ραφαήλ αναφέρει ότι στην περιφέρεια Πωγωνίου είχε δημιουργηθεί «Ελληνικόν Κομιτάτον υπό των Ελληνοφώνων κατοίκων της περιφέρειας με κέντρον την Πολίτσανη».¹¹²³ Ως ηγέτες της οργάνωσης εμφανίζονται ο ιατρός Κιτσάτης και ο μεγαλοποιμένας Γιάννης Φώτος, ενώ εμφανίζονται να έχουν έρθει σε επαφή με τους αντάρτες της Ηπείρου.¹¹²⁴ Ομοίως, φαίνεται να υπήρχαν αντάρτικα σώματα «εξ ελληνοφώνων εις την περιφέρειαν Ριζών του Δελβίνου της οποίας κυριότερον χωριό είναι η Δίβρη».¹¹²⁵ Σύμφωνα με τον Ραφαήλ, με τα αλβανικά σώματα έμειναν σύμφωνοι «να καταπαύσουν τας έριδας μέχρι εκδιώξεως των Ιταλών».¹¹²⁶

Όπως είχαν αντιληφθεί οι ιταλικές αρχές, στην περιοχή της Θεσπρωτίας η κατάσταση ήταν αρκετά πιο σαφής. Στη ζώνη Φιλιατών-Τσαμαντά ενεργούσαν τέσσερις ελληνικές κομμουνιστικές ομάδες, με συνολική δύναμη επτακοσίως έως χιλίων ενόπλων.¹¹²⁷ Σύμφωνα με ιταλικές πληροφορίες, οι ομάδες των Δούπη, Καίσαρη και Σκεύη ενεργούσαν πάντοτε σε συνεργασία με αυτές των Αλβανών του *Retzer Plaku*, ηγετικού μέλους των ανταρτών της Κονίσπολης.¹¹²⁸ Αλλά και ο Δαλιάνης αναφέρει ότι το Μάρτιο του 1943 υπήρχε συμφωνία συνεργασίας της ομάδας του Προκόπη Σκεύη με την τσέτα Τσαμουριάς στο στρατιωτικό τομέα.¹¹²⁹

¹¹²³ ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 4871, Ρ. Ραφαήλ προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Άγκυρα, 8 Αυγούστου 1943.

¹¹²⁴ *Ibid.* Στο σημείο αυτό κρίνεται σημαντικό να αναφέρουμε ότι το τεκμήριο εντοπίστηκε με διαβιβαστικό έγγραφο της 22^{ας} Νοεμβρίου 1943, με το οποίο η Διεύθυνση Ειδικών Υπηρεσιών Πολέμου (ΔΕΥΠ) αποστέλλει στο Υπουργείο Εξωτερικών αυτούσιο το δελτίο πληροφοριών της 7^{ης} Ιουλίου 1943 (5 μήνες πριν), καθώς όπως αναφέρει «στερούμεθα έτερων δελτίων όμοιας φύσης», βλ. ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. ΑΠ. 5703/492, Η ΔΕΥΠ προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Κάιρο, 22 Νοεμβρίου 1943.

¹¹²⁵ ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Αρ. Πρωτ. 4871, Πρέσβης Ρ. Ραφαήλ προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Άγκυρα, 8 Αυγούστου 1943.

¹¹²⁶ *Ibid.*

¹¹²⁷ ASMAE, M-3, B. 151, Comando 9a Armata, Allegato no 1 al Notiziario del Giorno 24 Luglio 1943 XXI, *Situazione bande Greche al 20 -7-43 nella zona di confine col territorio Albanese*, p. 3. Συγκεκριμένα: α) Ομάδα ταγματάρχη Ηλία Κάτσιου (Kaccios Elia) (400 ένοπλοι) με καλό εξοπλισμό, β) Ομάδα Ευάγγελου Δούπη (Dupis Evandhelo) (100-150 ένοπλοι) με μέτριο εξοπλισμό, γ) Ομάδα Σταύρου Καίσαρη (Kiesaris Stavro) (50-100 ένοπλοι) με μέτριο εξοπλισμό δ) Ομάδα κάποιου Σκεύη (Skevi) (100-150 άντρες) με μέτριο εξοπλισμό (πρόκειται για τον Προκόπη Σκεύη, αξιωματικό του ΕΛΑΣ), ε) Ομάδα (υπολοχαγού χωροφυλακής) Θεόδωρου Βήτου (Vitos Teodoro), (εθνικιστής, που πλέον άνηκε στον ΕΛΑΣ), με δύναμη 100-200 άτομα, μέτριος εξοπλισμός. Όλες οι ομάδες είχαν έδρα την περιοχή των Φιλιατών. Επιπλέον, για την οργάνωση των ανταρτών στην περιοχή της Θεσπρωτίας, βλ. Ηλίας Ι. Ρέγκας, *Η Λιντίζντα «Ασπροκλήσι»*. Ιστορία, Ήθη και Έθιμα, χ.ε., 1989, σσ. 183-189· Παναγιώτης Ι. Μήτσης, *Θυμάμαι...*, Φοινίκι, χ.ε., 2011, σσ. 44-74.

¹¹²⁸ ASMAE, M-3, B. 151, Comando 9a Armata, Allegato no 1 al Notiziario del Giorno 24 Luglio 1943 XXI, *Situazione bande Greche al 20 -7-43 nella zona di confine col territorio Albanese*, p. 3. Χρήσιμα στοιχεία για την δημιουργία της ομάδας του Προκόπη Σκεύη εντοπίζονται στο βιβλίο του Νίκου Γκατζογιάννη *Ελένη, ό.π.*, σελ. 79 et passim.

¹¹²⁹ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 218.

Στα τέλη Μαρτίου πραγματοποιήθηκαν περιοδείες μικτών τμημάτων του ΕΛΑΣ και των αλβανών παρτιζάνων σε μειονοτικά χωριά στην Αλβανία, αλλά και σε χωριά Τσάμηδων στη Θεσπρωτία. Επικεφαλής της αντιπροσωπείας του ΕΛΑΣ ήταν ο Θεόδωρος Βήτος, ο οποίος συνοδεύει πολιτικών στελεχών του ΕΑΜ, αφού συναντήθηκαν με ομάδα αλβανών παρτιζάνων και τον ηγέτη της τσέτας Τσαμουριάς *Haki Rushiti*, ξεκίνησαν από το χωριό Λεσινίτσα και περιόδευσαν στα μειονοτικά χωριά, φτάνοντας την 25^η Μαρτίου 1943 μέχρι το χωριό Αλίκιο.¹¹³⁰ Σύμφωνα με τον Μήτση, οι κάτοικοι των χωριών αντιμετώπισαν την αντιπροσωπεία με σκεπτικισμό και διστακτικότητα.¹¹³¹

Μία εβδομάδα αργότερα, η ίδια αντιπροσωπεία του ΕΑΜ πραγματοποίησε περιοδεία στα χωριά της Θεσπρωτίας.¹¹³² Με αφετηρία το χωριό Πλεσιβίτσα (σημ. Πλαίσιο), κινήθηκαν προς την Κώτσικα, όπου συνενώθηκαν με αλβανούς παρτιζάνους και επισκέφθηκαν το χωριό Λιόψη, τόπο καταγωγής των *Mazar* και *Retzep Dino*.¹¹³³ Η υποδοχή στη Λιόψη ήταν εχθρική, οι κάτοικοι αρνήθηκαν να πλησιάσουν ενώ τμήμα Τσάμηδων και Ιταλών ετοιμάστηκε να τους επιτεθεί.¹¹³⁴ Η αντιπροσωπεία του χωριού ήταν αρνητική σε κάθε συζήτηση για συνεργασία με τους παρτιζάνους.¹¹³⁵ Η συνάντηση με τους κατοίκους στο χωριό Σπαθάρι (σημ. Τρικόρυφο) δεν πραγματοποιήθηκε, αφού μετά το χωριό Σμέρτος η αντιπροσωπεία δέχθηκε πυρά από

¹¹³⁰ Παναγιώτης Ι. Μήτσης, *ό.π.*, σελ. 54. Στο τμήμα του ΕΛΑΣ που μετέβη στην Αλβανία συμμετείχε και ο συγγραφέας, ο οποίος ως αυτόπτης μάρτυρας αμφισβητεί το γεγονός ότι το αλβανικό τμήμα ονομαζόταν «τσέτα Τσαμουριάς» και ότι οι αντιπρόσωποι του ΕΑΜ κάλεσαν τη μειονότητα να συνεργαστεί με τους αλβανούς παρτιζάνους, χωρίς να πραγματοποιηθεί συγκέντρωση αντιπροσώπων των χωριών των Φιλιατών, βλ. Ελευθερία Μαντά, *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες...*, *ό.π.*, σελ. 157. Επιπλέον, ο Μήτσης αναφέρει ότι από τη Λεσινίτσα ακολούθησαν την αντιπροσωπεία του ΕΛΑΣ και «δύο έφεδροι αξιωματικοί του ελληνικού στρατού, ο Λήτος και ο Βιδέλης, οι οποίοι τελικά ήρθαν στην Ελλάδα και προσχώρησαν στον ΕΔΕΣ», *ibid*. Η παρουσία των στελεχών του ΕΑΜ στο Αλίκιο είναι πιθανό να οδήγησε στη γενική συνδιάσκεψη αντιπροσώπων των χωριών του Βούρκου τον Απρίλιο του 1943, όπου συγκροτήθηκαν οι στρατιωτικές ομάδες των Θύμιου Λιώλη και Χρήστου Πύλιου, βλ. Βαγγέλης Παπαχρήστος, *ό.π.*, σελ. 144.

¹¹³¹ Παναγιώτης Ι. Μήτσης, *ό.π.*, σελ. 54.

¹¹³² Η αντιπροσωπεία αποτελούνταν επιπλέον από τα στελέχη του ΕΑΜ από το χωριό Φοινίκι: Γιάννη Κόντη, Τάκη Θεολόγη, Παναγιώτη Μήτση και από στελέχη του εφεδρικού ΕΛΑΣ Βαγγέλη Πουλή, Κώστα Στερνάρα και Θεολόγο Μάνο, *ibid*.

¹¹³³ Το δελτίο πληροφορικών της 9^η Στρατιάς αναφέρει ότι στο Αλίκιο, ένας «πρώην λογαχός Έλληνας, πιθανόν από τα Γιάννενα», εκφώνησε προπαγανδιστική κομμουνιστική ομιλία, σημειώνοντας ότι «το κίνημα αντίστασης εναντίον των Ιταλών θα αποκτήσει ιδιαίτερη αξία μετά τον πόλεμο και ότι, ως εκ τούτου, πρέπει να ενισχυθεί». Ο ίδιος φαίνεται να έκανε ανάλογη ομιλία λίγες ημέρες πριν στο χωριό Κώτσικα Θεσπρωτίας, βλ. ASMAE, M-3, B. 151, Comando Superiore Forze Armate Albania, *Notiziario Quindicinale (dal 1e al 15 Aprile 1943 XXI)*, p. 7. Εκτιμάται ότι πρόκειται για το Θεόδωρο Βήτο.

¹¹³⁴ Παναγιώτης Ι. Μήτσης, *ό.π.*, σελ. 55.

¹¹³⁵ Ο Μήτσης περιγράφει τη συνάντηση στη Λιόψη: «Ο χότζας είχε το λόγο και είπε πως με τους αλβανούς αντάρτες μπορεί να συνεργαστούν όμως με Έλληνες ποτέ, κάνοντας μια χαρακτηριστική κίνηση με το χέρι και την παλάμη σαν να κόψει κάτι...», *ibid*.

Τσάμηδες, που είχαν μάθει για την επικείμενη συνάντηση στο Σπαθάρι, με αποτέλεσμα η μικτή αντιπροσωπεία να διαλυθεί.¹¹³⁶ Σύμφωνα με ιταλικές πληροφορίες, μέχρι τα τέλη Ιουλίου του 1943 δεν ήταν ακόμη «ξεκάθαρη μία συμφωνία με τους μουσουλμάνους και τους ορθόδοξους».¹¹³⁷

Γενικά στην περιοχή των συνόρων επικρατούσε μεγάλη κινητικότητα και από τις δύο πλευρές. Το Μάρτιο του 1943 και ύστερα από αίτημα του ΕΑΜ Ελλάδος το συγκρότημα Πωγωνίου πέρασε τα σύνορα και σε συνεργασία με δυνάμεις του ΕΛΑΣ κατέστρεψαν το ιταλικό φυλάκιο του Μολυβδοσκεπάστου και του Μετζιτιέ (σημ. Κεφαλόβρυσο).¹¹³⁸ Αλλά και στις 2 Μαΐου 1943 (Κυριακή του Θωμά), έλληνες αντάρτες μετέβηκαν από το ελληνικό έδαφος στο χωριό Κοσσοβίτσα και δολοφόνησαν τον αντιπρόεδρο του χωριού Κάτση, διότι με την επιμονή του είχε καταφέρει να διοριστεί αλβανός δάσκαλος στο ελληνόφωνο αυτό χωριό.¹¹³⁹ Μάλιστα το μένος ήταν τόσο μεγάλο, που οι αντάρτες σκόπευαν να σκοτώσουν και τον υιό του, όμως σώθηκε την τελευταία στιγμή, όταν διαπίστωσαν «ότι ήτο ψυχοπαίδι του παθόντος».¹¹⁴⁰ Οι έλληνες αντάρτες συνέχισαν στο σπίτι του Πετράνη, «γνωστού προδότου», αλλά λόγω της κακής κατάστασης της υγείας του αρκέστηκαν να τον προειδοποιήσουν ότι θα επανέλθουν σε λίγες μέρες να τον σκοτώσουν, εφόσον είναι ζωντανός, «εάν δε νεκρόν θα ξεθάψουν το πτώμα ίνα δώσουν τη χαριστική βολήν».¹¹⁴¹ Σύμφωνα με πληροφορίες της Αστυνομίας Αργυροκάστρου, στις 7 Ιουλίου 1943 στο χωριό Καρόκι, ενεπλάκησαν αλβανοί αντάρτες με ελληνικές ομάδες που πέρασαν τα σύνορα, με αποτέλεσμα να σκοτωθούν τρεις Αλβανοί. Μετά τη σύγκρουση οι ελληνική ομάδα εξαφανίστηκε.¹¹⁴²

Σε ό,τι αφορούσε το ζήτημα της προμήθειας πολεμικού εξοπλισμού των παρτιζάνων, από τις αρχές του 1943 οι Ιταλοί είχαν διαπιστώσει ότι ποσότητες εφοδίων

¹¹³⁶ *Ibid.* Ο Δαλιάνης αναφέρει ότι η συνάντηση στο Σπαθάρι πραγματοποιήθηκε, βλ. Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 218.

¹¹³⁷ ASMAE, M-3, B. 151, Comando 9a Armata, Allegato no 1 al Notiziario del Giorno 24 Luglio 1943 XXI, *Situazione bande Greche al 20 -7-43 nella zona di confine col territorio Albanese*, p. 3.

¹¹³⁸ Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.*, σελ. 54.

¹¹³⁹ ΙΑΥΕ, Έτος 1943, Φ. 13, Υποφ. 1, Ρ. Ραφαήλ προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Άγκυρα, 8 Αυγούστου 1943.

¹¹⁴⁰ *Ibid.* Τις πράξεις αυτές επιδοκίμασαν και οι Αλβανοί της περιφέρειας Αργυροκάστρου, ιδιαίτερα του Κάτση, καθώς - όπως δήλωσαν οι Αλβανοί-εάν δεν τον σκότωναν οι Έλληνες, θα το έπρατταν οι Αλβανοί, διότι ο Καττής συνεργαζόταν με τους Ιταλούς και είχε καταδώσει αλβανούς απεσταλμένους στην Ήπειρο.

¹¹⁴¹ *Ibid.*

¹¹⁴² AUSSME, M-3, B. 151, Comando 9a Armata, *Notiziario del Giorno 14 Luglio 1943-XXI*, p. 3.

διακινούνταν από την Ελλάδα στην Αλβανία μέσω των παραλίων της Ηπείρου. Σύμφωνα με πληροφορίες, από τα ελληνικά παράλια φορτώνονταν ανενόχλητα όπλα, τρόφιμα και χρήματα και προωθούνταν στην Αλβανία μέσω των βουνών στην ενδοχώρα, καθώς το ιδιαίτερο γεωγραφικό ανάγλυφο προσφερόταν για τη διεξαγωγή λαθρεμπορίου.¹¹⁴³ Η μεταφορά όπλων και πυρομαχικών διευκολυνόταν από τους έλληνες κομμουνιστές με τη συγκατάθεση του *Retzer Plaku*, ενώ εικοσιπέντε τυφέκια *Mauser* με εκατό φυσίγγια για κάθε τυφέκιο ανταλλάσσονταν με πεντακόσια κιλά αραβόσιτο.¹¹⁴⁴

Το σύμφωνο της Κονίσπολης

Τον Ιούλιο του 1943 οι Βορειοηπειρώτες συγκρότησαν επιτροπή, με σκοπό να ζητήσει την άποψη των ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων για τη στάση τους στο ζήτημα της μειονότητας.¹¹⁴⁵ Η επιτροπή αποτελούνταν από τον Γιώργο Ζώτο, ως εκπρόσωπο των Ριζών Δελβίνου, τον Πτολεμαίο Καλάφα από τη Δρόβιανη και τον Γιώργο Μπίτση από το Βουλιαράτι «με έναν νέο δάσκαλο» (με καταγωγή από το Κλεισιάρι ή από το Λόγγο) ως εκπρόσωποι της Άνω Δρόπολης και το Νίκο Σύρμο από τη Δερβιτσάνη.¹¹⁴⁶ Η πρώτη συνάντηση έγινε στη Βήσσανη, με τα στελέχη του 15^{ου} Συντάγματος ΕΛΑΣ Γιώργο Μπεκιάρη και Κώστα Ράφτη (Καπετάν Νεμέρτσκα). Στη συζήτηση που πραγματοποιήθηκε η αντιμετώπιση των Βορειοηπειρωτών ήταν απαξιοτική: «έχουμε διατάξει να επαναστατήσετε, να συνεργασθείτε με τους Αλβανούς παρτιζάνους, ακόμα δεν έχετε ξεσηκωθεί;»¹¹⁴⁷ Ο Ζώτος τους απάντησε ότι ουδέποτε είχαν λάβει τέτοια εντολή και αναζητούσε μια υπεύθυνη στάση από την ΚΕ

¹¹⁴³ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 191/1, p. 4, Sf. Attivita terroristica in Albania, Prot. N. 441/02698, Ministero dell Interno al Ministero Affari Esteri, Roma, 27 Febbraio 1943 XXI.

¹¹⁴⁴ ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B. 196/1, Sf. Segnalazioni della Polizia e da fonti confidenziali, Telespresso N.1904, Legazione del Governo Italiano in Albania al Ministero Affari Esteri, Tirana, 11 Giugno 1943, Anno XXII.

¹¹⁴⁵ Φώτης Σύρμος, *ό.π.*, σελ. 21. Σύμφωνα με το Σύρμο, πραγματοποιήθηκε μια συγκέντρωση «κάτω στα Πλατάνια του Κόλι Μάλλιου, σε ένα περιτοιχισμένο χασίλι. (...) Εκεί κοντά είχε γίνει μια τέτοια συγκέντρωση για το σχολικό ζήτημα το 1933».

¹¹⁴⁶ *Ibid.*, σελ. 22. Σύμφωνα με το Νάστο, πρόκειται για το Χρήστο Βώκο, βλ. Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.*, σελ. 77.

¹¹⁴⁷ Φώτης Σύρμος, *ό.π.*, σελ. 22.

του ΕΑΜ Ιωαννίνων.¹¹⁴⁸ Αμέσως μετά η επιτροπή μετέβη στην Κεραμίτσα, για να συναντηθεί με τον βρετανό σύνδεσμο και κατόπιν με το Ζέρβα.¹¹⁴⁹

Τον Αύγουστο του 1943 το ΕΑΜ έστειλε πολιτικά στελέχη στη Αλβανία, τα οποία εντάχθηκαν στο πλευρό της μειονότητας ως πολιτικοί καθοδηγητές. Αυτοί ήταν οι Μίλτος Κυργιάννης, Παναγιώτη Παπαδημητρίου, Χριστόφορος Βλάχος (Πρίνος) και Βαγγέλης Δούπης (Άγγελος Δημητρίου).¹¹⁵⁰ Σύμφωνα με τον Κυργιάννη, γραμματέα του ΕΑΜ Πωγωνίου, οι οδηγίες που είχε πάρει στη σύσκεψη στους Φραγκάδες στα τέλη Ιουλίου 1943 ήταν «να πράξει σύμφωνα με την πολιτική του ΕΑΜ και ανάλογα με την κατάσταση».¹¹⁵¹

Λαμβάνοντας υπόψη ότι τα μόνα διαθέσιμα στοιχεία για την αποστολή Κυργιάννη στην Αλβανία προέρχονται από τα απομνημονεύματα των πρωταγωνιστών, τα οποία έχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους για το ρόλο του Κυργιάννη, δεν καθίσταται σαφές εάν επρόκειτο για επίσημο απεσταλμένο του ΕΑΜ ή έδρασε με δική του πρωτοβουλία. Ο Κυργιάννης αναφέρει ότι στις 3 Αυγούστου 1943 δέχθηκε τηλεφώνημα από την Αρσίτσα (σημ. Κτίσματα) από τρεις απεσταλμένους της μειονότητας που ζήτησαν την βοήθεια του ΕΑΜ, μετά τα γεγονότα της Γλύνας.¹¹⁵² Μετά από έγκριση του ΕΑΜ, στις 6 Αυγούστου ξεκίνησε από τους Δρυμάδες, έχοντας μαζί του τον Παπαδημητρίου, δάσκαλο από το Σταυροσκιάδι Πωγωνίου και αφού

¹¹⁴⁸ Η απάντηση ήταν: «Σας είπαμε, φύγετε τώρα αμέσως και να πάρετε τα βουνά», *ibid.*, σσ. 22-23. Ο Σύρμος στο σημείο αυτό αναφέρει ότι τα στελέχη του ΕΛΑΣ είχαν ενημερωθεί για την άφιξη της επιτροπής Βορειοηπειρωτών από το νεαρό δάσκαλο που είχαν μαζί τους (τον οποίο ο Σύρμος δεν κατονομάζει), καθώς αυτός έφτασε νωρίτερα και του είχε ενημερώσει «αφού ήταν και αυτός ομοϊδεάτης τους». Μόλις η επιτροπή έφτασε στη Βήσσανη, ο νεαρός δάσκαλος είχε εξαφανιστεί.

¹¹⁴⁹ Ο Βώκος ισχυρίζεται πως ήταν παρόν στις συνομιλίες και δίνει τη δική του εκδοχή για τη συνάντηση στη Βήσσανη: «Εγώ του είπα (Μπεκιάρη) ότι έχουμε αρχίσει συνεργασία με το Αλβανικό Φρόντι, αυτό είναι το συμφέρον της μειονότητας, όποια άλλη θέση η μειονότητα θα έχει σαν αποτέλεσμα να χτυπηθεί από το Μπάλ Κομπετάρ και το ΕΔΕΣ με τραγικά αποτελέσματα. Ο Μπεκιάρης ενέκρινε τη θέση μας. (...) Αφού είδαν ότι οι απόψεις τους δεν έγιναν δεκτές από τον Μπεκιάρη, έφυγαν για τα Τζουμέρκα για το Ζέρβα», βλ. Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.*, σελ. 77.

¹¹⁵⁰ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σσ. 111-113. *Botim i Komitetit të Veteranëve të Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare të popullit Shqiptar*, *op. cit.*, fq. 5. Σύμφωνα με τον Παπαδημητρίου, οι δυο τελευταίοι καθοδηγητές εισήλθαν στην Αλβανία μετά την 10 Αυγούστου 1943, Μίλτος Κυργιάννης-Παναγιώτης Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σελ. 175.

¹¹⁵¹ Μίλτος Κυργιάννης-Παναγιώτης Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σελ. 99. Οι οδηγίες που έλαβε ο Κυργιάννης, σύμφωνα με τον ίδιο, ήταν οι εξής: «Το τι θέλει το ΕΑΜ το ξέρεις. Άκουσε τι θα σου πεί το ΕΑΜ Αλβανίας, άκουσε τους Έλληνες της Μειονότητας, συζήτη με τους συνεργάτες σου κι ανάλογα πράξτε». Σύμφωνα με τον Ζιάγκο, στη σύσκεψη παραβρέθηκε και ο γραμματέας της Πανεπειρωτικής του ΕΑΜ Στέλιος Φωτιάδης, όπου συζητήθηκαν οργανωτικά ζητήματα για την καλύτερη διεξαγωγή του αγώνα. Την ίδια περίοδο, συγκεντρώθηκαν τα στελέχη του ΕΛΑΣ Ηπείρου στο Μέτσοβο για τη συγκρότηση νέου στρατηγείου και «καυτηρίασαν την πολιτική των άγγλων στην Ήπειρο», βλ. Νίκος Γ. Ζιάγκος, *ό.π.*, σσ. 325-326.

¹¹⁵² Μίλτος Κυργιάννης-Παναγιώτης Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σελ. 97.

περάσανε από τα χωριά Σέπερη και Νίβανη, έφτασαν στη Στεγόπολη, όπου συναντήθηκαν με τους Λευτέρη Τάλιο, *Semsi Totozani*, γραμματέα της Περιφερειακής Επιτροπής Αργυροκάστρου του ΚΚΑ και τον *Bedri Spahiu*, μέλος της ΚΕ του ΚΚΑ.¹¹⁵³ Σύμφωνα με τον Κυργιάννη, ο *Totozani* είπε πως «εάν καταφέρεται να μη μας χτυπήσει η μειονότητα, θα πετύχετε απόλυτα».¹¹⁵⁴

Η διεθνιστική οπτική του Κυργιάννη, όπως επιβαλλόταν από τη μαρξιστική ιδεολογία, αποτυπώνεται στο πέρασμά του από την Πολύτσανη. Σύμφωνα με τον Ζώτο, ο οποίος στο βιβλίο του επικαλείται τη μαρτυρία αυτόπτη μάρτυρα, ο Κυργιάννης όταν πήγε στην Πολύτσανη, είπε τα εξής:

Εσείς πρέπει να ενταχθείτε στην Τσέτα και όχι στις ελληνικές οργανώσεις, γιατί το ίδιο είναι. Εσείς είστε πιο κοντά με τα Τίρανα παρά με την Αθήνα. Στην Ακρόπολη θα κυματίζουν όλες οι σημαίες: ελληνική, αλβανική, γιουγκοσλαβική, βουλγαρική, ρουμανική. Η Ελλάδα θα ζει με όλους καλά, γιατί η Ήπειρος θα είναι στην Αλβανία, η Μακεδονία στη Γιουγκοσλαβία και η Θράκη στη Βουλγαρία. Σύνορα δεν θα υπάρχουν πιά. Με τους Αλβανούς είμαστε αδέρφια και πολεμούμε για τον ίδιο σκοπό». Κάποιος στο σημείο αυτό του παρατήρησε: «Εμείς έχουμε επιφυλάξεις ως προς τους Αλβανούς, γιατί γνωρίζουμε τη νοοτροπία τους και το σκοπό τους». Και ο Κυργιάννης για να τους καθησυχάσει είπε: «Μετά τον πόλεμο, σαν δυο καλοί φίλοι και συναγωνιστές, θα τα βρούμε όλα και θα τα λύσουμε. Κάθε λαός θα ζήσει, όπου και αν θέλει».¹¹⁵⁵

¹¹⁵³ Μίλτος Κυργιάννης-Παναγιώτης Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σελ. 98. Ο Παπαδημητρίου καταγράφει την εντύπωση που του προκάλεσε το γεγονός ότι στα χωριά Σέπερη και Νίβανη ο κόσμος τους χαιρετούσε με σφιγμένη τη γροθιά λέγοντας «Luft(ë) kontra fashizmit», κάτι που δεν είδε στα χωριά Σωπική, Σχωριάδες και Πολίτσανη, *ibid.*, σελ. 173.

¹¹⁵⁴ Μίλτος Κυργιάννης-Παναγιώτης Παπαδημητρίου, *ό.π.* σελ. 100. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να αναφέρουμε ότι ο Δαλιάνης δίνει τη δική του εκδοχή για την αποστολή του Κυργιάννη στην Αλβανία. Σύμφωνα με το συγγραφέα, ο Κυργιάννης μετά τη συνάντησή τους με τους αλβανούς εκπροσώπους του ΚΚΑ στη Στεγόπολη (χωρίς να αναφέρει ημερομηνία), συναντήθηκαν στην Τσιάτιστα με τον Παναγιώτη Πάνου, κομισάριο της τσέτας Παγωνίου και στις 5 Αυγούστου μετέβηκαν στο χωριό Ορεινό για να μιλήσει στους κατοίκους της Γλύνας, που είχαν καταφύγει εκεί για προστασία. Έτσι δικαιολογείται χρονικά η παρουσία των Κυργιάννη-Τάλιου στη σύσκεψη στο χωριό Κρά την επόμενη ημέρα (6 Αυγούστου), κάτι που όμως δεν επιβεβαιώνουν οι πρωταγωνιστές Κυργιάννης-Παπαδημητρίου στο βιβλίο τους, βλ. Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 122. Επιπλέον, ούτε ο Γκουβέλης αναφέρει την παρουσία εκπροσώπων του ΕΑΜ στο Κρα, βλ. Λευτέρης Γκουβέλης-Γιάννης Παππάς, *ό.π.*, σελ. 31.

¹¹⁵⁵ Μενέλαος Ζώτος-Χριστόφορος Γιάνναρος, *ό.π.*, σελ. 189.

Στις 8 Αυγούστου του 1943 έλαβε χώρα συγκέντρωση των εκπροσώπων Ριζών-Βούρκου στο χωριό Μεμόραχη της Δίβρης. Σύμφωνα με τον Γκουβέλη, στη συγκέντρωση έλαβαν μέρος περίπου ογδόντα εκπρόσωποι από τα χωριά της περιοχής και συζήτησαν για την οργάνωση ομάδων αυτοάμυνας των χωριών για την αντιμετώπιση των αλβανικών επιδρομών, όπως αυτή της Γλύνας.¹¹⁵⁶ Ο Δαλιάνης αναφέρει ότι στις συνομιλίες έλαβε μέρος και ο Κυργιάννης, ο οποίος μίλησε για συνεργασία με τους Αλβανούς, τους κοινούς αγώνες των βαλκάνιων λαών και την κοινωνική ελευθερία.¹¹⁵⁷ Οι προτάσεις αναπτύχθηκαν από τον Γιώργο Ζώτο, απεσταλμένο του ΕΔΕΣ για το σκοπό αυτό, ο οποίος όπως και στο Κρά, πρότεινε τη ανάγκη ύπαρξης καθοδηγητικού κέντρου, τη συγκρότηση ενόπλων ομάδων για την προστασία των χωριών και την αντικατάσταση των ΕΑ συμβουλίων με Επιτροπές Εθνικού Αγώνα.¹¹⁵⁸ Επιπλέον - σύμφωνα πάντα με το Δαλιάνη - κατήγγειλε την οποιαδήποτε σύνδεση της μειονότητας με το FNC και πρότεινε να τηρηθεί στάση «ένοπλης ουδετερότητας», χωρίς επιθέσεις εναντίον ιταλικών δυνάμεων για την αποφυγή αντιποίνων.¹¹⁵⁹

Η συγκέντρωση στη Μεμόραχη ολοκληρώθηκε με την δημιουργία τριών αντιστασιακών ομάδων. Ο Γκουβέλης αναφέρει ότι ο ίδιος ορίστηκε ως αρχηγός του συγκροτήματος των Ριζών με βοηθό του τον Νικόλαο Κώτση, ενώ στο Βούρκο δημιουργήθηκαν τμήματα με επικεφαλής τους Θύμιο Λιώλη, Σταύρο Κόκκαλη, Χρήστο Στεργιόπουλο και Ιωάννη Παππά.¹¹⁶⁰ Την ίδια ημέρα αναχώρησε για το Αρχηγείο του ΕΔΕΣ τριμελής επιτροπή αποτελούμενη από τους Γεώργιο Ζώτο,

¹¹⁵⁶ Λευτέρης Γκουβέλης-Γιάννης Παππάς, *ό.π.*, σσ. 32-33. Οι Καραγιαννόπουλος, *ό.π.*, σελ. 48 και Αργυροκαστρίτης, *ό.π.*, σελ. 162 αναφέρουν τη συγκέντρωση της Μεμόραχης ως γενική συνέλευση των Βορειοηπειρωτών από όλα τα μειονοτικά χωριά με τη συμμετοχή εκατόν πενήντα εκπροσώπων, κάτι το οποίο δεν επιβεβαιώνεται ούτε από τους Δαλιάνη και Κυργιάννη. Ο Δαλιάνης γράφει πως οι ογδόντα αντιπρόσωποι παραβρέθηκαν «χωρίς γνώση των εθνικοαπελευθερωτικών συμβουλίων των χωριών», ως «προσεκλημένοι του ΕΔΕΣ», βλ. Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 123.

¹¹⁵⁷ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σσ. 125-126· Μίλτος Κυργιάννης-Παναγιώτης Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σσ. 103-108.

¹¹⁵⁸ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 124.

¹¹⁵⁹ *Ibid.*

¹¹⁶⁰ Λευτέρης Γκουβέλης-Γιάννης Παππάς, *ό.π.*, σελ. 34. Σύμφωνα με στοιχεία άλλης έκθεσης, συγκροτήθηκε και μία πέμπτη ομάδα, του Δημήτρη Μαζακούλη από το Κακοδίκι, ο οποίος ήταν γαιοκτήμονας και είχε διαθέσει μεγάλο μέρος της περιουσίας του στον εθνικό αγώνα. Οι ομάδες αριθμούσαν συνολικά τετρακόσια περίπου άτομα, διέθεταν όμως μόλις διακόσια ατομικά τυφέκια και ελάχιστα αυτόματα όπλα, βλ. Αρχείο ΕΗΜ, Αρχείο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονος, Φ. Περί Βορείου Ηπείρου-Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα - Αχρονολόγητα 1960-1969, αριθμ. εγγράφου 93, *Έκθεσις της εν Αλβανία ιδρυθείσης Οργανώσεως ΜΑΒΗ (Μέτωπον Απελευθερωτικών Βορείου Ηπείρου) επί ωρισμένων γεγονότων ιδία κατ'ατην από του τέλους 1942 και μέχρι του Απριλίου 1944 περιόδου*, σελ. 2.

Νικόλαο Κώτση και Σπύρο Θωμά για να ζητήσουν «ηθική συμπαράσταση και υλική βοήθεια».¹¹⁶¹

Το ίδιο βράδυ ο Κυργιάννης μετέβη στην Κονίσπολη, όπου συναντήθηκε με τον *Retzep Plaku*, εκπρόσωπο του FNC και τον *Kemal Karagjozi* (Τσελνίκα), εκπρόσωπο της περιφερειακής επιτροπής Αργυροκάστρου του ΚΚΑ.¹¹⁶² Στις 10 Αυγούστου 1943 οι τρεις εκπρόσωποι υπέγραψαν το γνωστό και ως «Σύμφωνο της Κονίσπολης», με το οποίο αποφασίστηκε η συγκρότηση ένοπλων μειονοτικών οργανώσεων σε Αλβανία και Ελλάδα (Θεσπρωτία), οι οποίες θα διευθύνονταν από επιτροπή αποτελούμενη από έναν Αλβανό, έναν Έλληνα και έναν αντιπρόσωπο της μειονότητας. Σε κάθε επιτροπή θα συμμετείχε και ένας αντιπροσωπος της αγγλικής αποστολής, ο οποίος θα λάμβανε μέρος μόνο εάν ζητηθεί από τη μειονότητα.¹¹⁶³

Το γενικότερο πνεύμα της συμφωνίας ήταν ότι τα εκατέρωθεν σφάλματα και εγκλήματα των δυο λαών οφείλονταν στην σωβινιστική προπαγάνδα και τις προκαταλήψεις του παρελθόντος, που υποδαυλίζονταν από το φασισμό. Για το λόγο αυτό, υπήρχε «επείγουσα ανάγκη» για την συμμετοχή των μειονοτήτων στον αντιφασιστικό αγώνα, καθώς η ουδετερότητα εξυπηρετούσε τα συμφέροντα του εχθρού. Διαπιστωνόταν μάλιστα ότι μια διάθεση τέτοια «είχε δειχθεί καθαρά εκ μέρους της Ελληνικής μειονότητας και φαίνεται ζωντανή μεταξύ των ιδίων στοιχείων της Τσαμουργιάς».¹¹⁶⁴ Η συμφωνία τέλος προέβλεπε την παροχή αμνηστίας «δι' όλους εκείνους οι οποίοι μέχρι τώρα έχουν εργασθή κακώς τόσος εις τα πολιτικά ζητήματα όσον και εις την ιδιωτικήν ζωήν, αποτελέσματα της διαφθοράς του φασισμού και του άτοπου σωβινισμού».¹¹⁶⁵ Αν και η συμφωνία δεν καθόριζε το μεταπολεμικό καθεστώς των μειονοτήτων, η ελληνική πλευρά στην προκήρυξή της προς την ελληνική

¹¹⁶¹ Λευτέρης Γκουβέλης-Γιάννης Παππάς, *ό.π.*, σελ. 34.

¹¹⁶² Μίλτος Κυργιάννης-Παναγιώτης Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σελ. 109.

¹¹⁶³ Για το ακριβές σύμφωνο της Κονίσπολης, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης...*, *ό.π.*, τ. 3^{ος}, σσ. 80-82 (Αρ. Πρωτ. 657, VIII Μεραρχία ΕΛΑΣ προς 3/40, 24 και 15 Συντάγματα και Σύνταγμα Μετσόβου-Δρίσκου, *Διαταγή*, 13-8-43). Συχνά διαπιστώνονται ανακρίβειες στην ημερομηνία έκδοσης του διαβιβαστικού εγγράφου της VIII Μεραρχίας (31 Αυγούστου 1943 αντί για το σωστό 13 Αυγούστου 1943) και τους αποδέκτες (20 Σύνταγμα αντί για το σωστό 24 Σύνταγμα), βλ. Μιχάλης Μυριδάκης, *ό.π.*, τ. Α', σελ. 335. Ο Ντάγιος παραπέμπει στο αλβανικό πρωτότυπο, βλ. Σταύρος Ντάγιος, *Νίκος Ζαχαριάδης-Ενβέρ Χότζα: Συνεργασία και μυστικές συμφωνίες...*, *ό.π.*, σελ. 75.

¹¹⁶⁴ *Ibid.*, σελ. 81. Ο Δαλιάνης στο βιβλίο του αναφέρει τον όρο «υγιών στοιχείων της Τσαμουργιάς», και όχι «ιδίων», όπως είναι το σωστό από το πρωτότυπο, βλ. Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 130.

¹¹⁶⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης...*, *ό.π.*, τ. 3^{ος}, σελ. 81.

μειονότητα, με την οποία γνωστοποιούσε τη συμφωνία της Κονίσπολης, ανέφερε ότι οι σύμμαχοι θα έκαναν σεβαστή τη θέληση κάθε λαού μετά τη νίκη.¹¹⁶⁶

Δύο ζητήματα που προκύπτουν από την εξέλιξη αυτή είναι το κατά πόσο το ΕΑΜ ήταν σύμφωνο με αυτήν την υπογραφή συμφώνου για δημιουργία Αρχηγείων μειονοτήτων και εάν ο Κυργιάννης είχε εξουσιοδότηση για την υπογραφή μιας τέτοιας συμφωνίας από τους εκπροσώπους των Βορειοηπειρωτών στη Μεμόραχη. Αν λάβουμε υπόψη μας την πολιτική του ΕΑΜ μετά τη διάλυση της *Κομμιντέρν* τον Μάιο του 1943, είχε αναπτυχθεί ένα πνεύμα συνεργασίας των ΚΚ των βαλκανικών χωρών. Ο *Κοζί Χοχε* ήταν παρών τόσο στη Συνδιάσκεψη των ανταρτών στο Τσοτύλι (Συγκρότηση Στρατηγείου Δυτικής Μακεδονίας) τον Ιούνιο του 1943,¹¹⁶⁷ αλλά και στο Πανθεσσαλικό Συνέδριο στην Καστανιά (9 Ιουλίου 1943), όπου αποφασίστηκε η δημιουργία κοινών Αρχηγείων.¹¹⁶⁸ Θα μπορούσαμε να δεχθούμε λοιπόν ότι το ΕΑΜ με τα βαλκανικά ΚΚ είχαν αποφασίσει τον σχηματισμό κοινών Αρχηγείων, επομένως ο Κυργιάννης είχε την εξουσιοδότηση που χρειαζόταν μετά τη συνεδρίαση στους Φραγκάδες. Κατά συνέπεια το τηλεφώνημα από τα τρία άτομα (τα οποία δεν κατονομάζονται) από την Αρτσίτσα, μία μέρα μετά τις δολοφονίες στη Γλύνα, πιθανό να αποτελεί μια πρόφαση που ηρωοποιεί την πρωτοβουλία του Κυργιάννη και τονίζει το ενδιαφέρον του ΕΑΜ για την μειονότητα, αμέσως μετά τα γεγονότα της Γλύνας.¹¹⁶⁹

Τα στοιχεία για τη συγκέντρωση της Μεμόραχης, που θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν την πρωτοβουλία Κυργιάννη, είναι αρκετά συγκεκριμένα. Ο Αργυροκαστρίτης αναφέρει ότι στη Μεμόραχη οι Βορειοηπειρώτες συμφώνησαν ομόφωνα να συνεργαστούν με το FNC υπό δύο όρους: α) Να δημιουργηθεί ανεξάρτητο βορειοηπειρωτικό κίνημα αντίστασης και β) Να αναγνωριστεί εκ μέρους των Αλβανών το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των κατοίκων της Βόρειας Ηπείρου, σύμφωνα με τις

¹¹⁶⁶ Ελευθερία Μαντά, *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες...*, ό.π., σελ. 159.

¹¹⁶⁷ Στρατηγείο Δυτικής Μακεδονίας ΕΛΑΣ, *Ανακοίνωσις*, 30 Ιουνίου 1943, στο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης 1941-1944, ό.π., τ. 3^{ος}, σσ. 72-74.

¹¹⁶⁸ Γενικό Στρατηγείο ΕΛΑΣ προς Στρατηγείο Ηπείρου και Δυτικής Μακεδονίας, αρ. 68, *Συνεργασία μετ' Αλβανών και Γιουγκοσλάβων*, 9/7/43, στο ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης...*, ό.π., τ. 3^{ος}, σσ. 74-75.

¹¹⁶⁹ Ο Κωστούλας θυμάται πρόσφυγες της Γλύνας να εγκαθίστανται προσωρινά στο Ορεινό, αμέσως μετά την δολοφονία των συμπατριωτών τους. Επομένως μάλλον ήταν αδύνατο να μην είχε μάθει ο Κυργιάννης για το περιστατικό (συνέντευξη με τον Κώστα Κωστούλα στις 30 Ιουνίου 2020).

συμμαχικές διακηρύξεις.¹¹⁷⁰ Αλλά και ο συντάκτης της έκθεσης που εντοπίστηκε στο Αρχείο του Μητροπολίτη Παντελεήμονος, μέλος της ομάδας του Γκουβέλη, αναφέρει:

Εν τω μεταξύ αι ανταρτικά ομάδες του Στρατηγού Ζέρβα είχαν υπογράψει σύμφωνον συνεργασίας μετά του ΕΛΑΣ, κατ' ακολουθίαν δε της συναφθείσης συμφωνίας ο στρατηγός Ζέρβας έδωκεν εντολή εις τα ενόπλους ανταρτικάς ομάδας της Οργανώσεώς μας ΜΑΒΗ να συνεργασθώσι μετά της συμπληθείσης Αντιφασιστικής Οργανώσεως του Ελληνοφώνου μειονοτικού τμήματος της Βορείου Ηπείρου (Συμφωνία Κονισπόλεως 9 και 10 Αυγούστου 1943). Την συνεργασία ταύτην εδέχθησαν αι ομάδες μας υπείκουσαι αφ' ενός μεν εις την εντολήν του στρατηγού Ζερβα, αφ' ετέρου δε συνεπεία ελλείψεως επαρκούς οπλισμού και ασυμφόρου δημιουργίας εν μέσω εχθρών από πάσης πλευράς ενόπλου ρήξεως.¹¹⁷¹

Μια συμφωνία υπό προϋποθέσεις ανάμεσα στις δύο παρατάξεις των Βορειοηπειρωτών θα μπορούσε πράγματι να δικαιολογήσει την πρωτοβουλία Κυργιάννη για τη συμφωνία της Κονίσπολης. Τα γεγονότα όμως παραποιούνται ή αποσιωπούνται από τους πρωταγωνιστές, με αποτέλεσμα να συντηρείται η σύγχυση ως προς το αποτέλεσμα της συγκέντρωσης της Μεμόραχης. Ο Κυργιάννης ισχυρίζεται ότι με την ομιλία του έπεισε τη μειονότητα να συνεργαστεί με τους Αλβανούς, τη στιγμή που ο Γκουβέλης αναφέρει ότι οι σύνεδροι αγνόησαν εντελώς την παρουσία του και έλαβαν ομόφωνα απόφαση για τη συγκρότηση ενόπλων τμημάτων και επιτροπών.¹¹⁷² Αντίθετα ο Δαλιάνης αναφέρει ότι τυπικά δεν ελήφθη απόφαση για συγκρότηση οργάνωσης εθνικού αγώνα και κεντρικής καθοδηγητικής επιτροπής.¹¹⁷³ Η ερμηνεία των γεγονότων όμως φαίνεται ότι υπαγορεύεται από την στρατιωτική τακτική κατάσταση και τη χρονική συγκυρία.

¹¹⁷⁰ Στο σημείο αυτό ο Αργυροκαστρίτης λαμβάνει υπόψη του εξ' ολοκλήρου τα γραφόμενα στο *League though Justice, op. cit.*, (Θαλής Καραγιαννόπουλος, *ό.π.*, σελ. 48)· επίσης, βλ. Νίκος Αργυροκαστρίτης, *ό.π.*, σελ. 162.

¹¹⁷¹ Αρχείο ΕΗΜ, Αρχείο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονος, Φ. Περί Βορείου Ηπείρου-Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα-Αχρονολόγητα 1960-1969, αριθμ. εγγράφου 93, *Έκθεσις της εν Αλβανία ιδρυθείσης Οργανώσεως ΜΑΒΗ (Μέτωπον Απελευθερωτικών Βορείου Ηπείρου) επί ωρισμένων γεγονότων ιδία κατά την από του τέλους 1942 και μέχρι του Απριλίου 1944 περίοδον*, σελ. 3.

¹¹⁷² Μίλτος Κυργιάννης-Παναγιώτης Παπαδημητρίου, *ό.π.* σσ. 103-108· Λευτέρης Γκουβέλης-Γιάννης Παππάς, *ό.π.*, σελ. 34. Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σσ. 125-126· το ίδιο και στο Βαγγέλης Παπαχρήστος, *ό.π.*, σελ. 147.

¹¹⁷³ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.* σσ. 125-126.

Ενδιαφέρον στο σημείο αυτό θα ήταν να σταθούμε στα αρχειακά τεκμήρια του ΓΕΣ, που αφορούν τις συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή της Κονίσπολης στις αρχές Αυγούστου. Σύμφωνα με επιστολή του *Haki Rushiti (Shehu)*, ηγετικό στέλεχος της τσέτας Τσαμουριάς προς το Αρχηγείο ΕΛΑΣ Γκραμπάλας-Καλαμά, στις 6 Αυγούστου τμήμα γερμανικού στρατού προσπάθησε να περάσει από την περιοχή *Qafë Botë* (σημ. απέναντι από τη μεθοριακή διάβαση Μαυροματίου) και ενεπλάκη σε μάχη με την τσέτα Τσαμουριάς (βλ. έγγραφο υπ' αριθμ. 14 στο Παράρτημα).¹¹⁷⁴ Ο θάνατος τεσσάρων γερμανών στρατιωτών είχε δημιουργήσει μεγάλη αναστάτωση στη Σαγιάδα, καθώς από το φόβο τους για αντίποινα αρκετές οικογένειες εγκατέλειψαν τη Σαγιάδα και πήγαν στα χωριά Βέρβα (*Vërnë*) και Πλαίσιο. Αντιπροσωπεία από τη Σαγιάδα μετέβη στους Φιλιάτες και διαβεβαίωσε τους Ιταλούς ότι δεν επρόκειτο για δική τους ενέργεια και ότι «η Σαγιάδα δεν πολεμάει Ιταλογερμανό».¹¹⁷⁵ Σύμφωνα με τον *Rushiti*, οι Ιταλοί με τη σειρά τους, απαίτησαν την παράδοση εκατόν πενήντα όπλων και τεσσάρων πολυβόλων, αλλιώς θα καίγανε τη Σαγιάδα· εάν όμως τα παραδίδανε, τότε θα καίγανε την Κονίσπολη.¹¹⁷⁶ Ο *Rushiti* βρέθηκε σε δύσκολη θέση λόγω της κατάστασης, γι' αυτό και ζήτησε τη βοήθεια του Συντάγματος Γκραμπάλας - Καλαμά με την αποστολή ομάδας εξήντα με εβδομήντα οπλισμένων αντρών στη Σαγιάδα το δυνατότερο δυνατό.¹¹⁷⁷ Επομένως, τη χρονική εκείνη στιγμή ήταν απαραίτητη μια στρατιωτική συμφωνία μεταξύ των αντιστασιακών ομάδων εκατέρωθεν των συνόρων, για την αντιμετώπιση του επερχόμενου γερμανικού κινδύνου.

Ένας ακόμη λόγος για τον οποίο επιβαλλόταν μια συμφωνία με το FNC σε τοπικό στρατιωτικό επίπεδο, ήταν η υλοποίηση των πολιτικών αποφάσεων των βαλκανικών ΚΚ.¹¹⁷⁸ Έτσι, όταν το σύνταγμα Γκραμπάλας-Καλαμά ανταποκρίθηκε στο κάλεσμα του *Rushiti* για βοήθεια, με την παροχή ενός αντιαρματικού όπλου, ο βρετανός σύνδεσμος στην περιοχή λοχαγός *John Anderson* (λοχαγός *Ian*), ζήτησε εξηγήσεις για τη στάση αυτή, καθόσον δεν είχε ενημερωθεί.¹¹⁷⁹ Ο διοικητής του 15^{ου} Συντάγματος

¹¹⁷⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Εθνικής Αντιστάσεως 1941-1944, Φ. 924/5/6, Ο Αρχηγός Τάγματος Τσαμουριάς προς το Αρχηγείο ΕΛΑΣ Γκραμπάλας-Καλαμά, χ.η. (σύμφωνα με την ακόλουθη αλληλογραφία, εκτιμάται ότι η επιστολή απεστάλη την 12 Αυγούστου 1943).

¹¹⁷⁵ *Ibid.*

¹¹⁷⁶ *Ibid.*

¹¹⁷⁷ Για την ακρίβεια ζήτησε την συνδρομή των ανδρών του ΕΛΑΣ να μεταβούν στη Σαγιάδα με επίδειξη της κίνησής τους, ακολουθώντας το δρομολόγιο Qafë Botë - Γιάννιαρη - Βέρβα - Κονίσπολη - Σαγιάδα για την ανύψωση του ηθικού των κατοίκων, *ibid.*

¹¹⁷⁸ Βλ. τις προαναφερόμενες συσκέψεις των εκπροσώπων των βαλκανικών ΚΚ με τον Tempo.

¹¹⁷⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης...*, ό.π., τ. 3^{ος}, αρ. 26, σσ. 112-114. Το έγγραφο που απεστάλη από τον Anderson προς την VIII Μεραρχία του ΕΛΑΣ δεν εντοπίστηκε στο Αρχείο της ΔΙΣ. Η παρουσία

του ΕΛΑΣ (Κλεισούρας) επικαλέστηκε τη συμφωνία της Κονίσπολης, η οποία υλοποιούσε τις αποφάσεις της πολιτικής συμφωνίας της Καστανιάς της 9^{ης} Ιουλίου 1943, για τη δημιουργία κοινών Αρχηγείων και την συνεργασία του ΕΑΜ με τους Αλβανούς στον αγώνα ενάντια στον κατακτητή.¹¹⁸⁰ Η συμφωνία αυτή θα δικαιολογούσε και την συμμετοχή των Τσάμηδων στο στρατό του ΕΛΑΣ, οι οποίοι ήδη είχαν προσχωρήσει στις τάξεις του, αν και σε μικρό αριθμό.¹¹⁸¹

Παράλληλα βέβαια με την υπολοίηση των πολιτικών αποφάσεων των ΚΚ, οι συγκρούσεις που είχαν ξεκινήσει μεταξύ του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ στην περιοχή της Θεσπρωτίας από τον Ιούνιο του 1943, εγκυμονούσαν τον κίνδυνο να οδηγήσουν σε κύκλωση των δυνάμεων του ΕΛΑΣ, σε περίπτωση που επικρατούσαν στην Αλβανία οι Βορειοηπειρώτες εθνικιστές. Θα έπρεπε επομένως το FNC να ελέγχει απόλυτα τις περιοχές Ριζών-Βούρκου, καθώς θα μπορούσαν οι Βορειοηπειρώτες, με κατάλληλη καθοδήγηση από τον ΕΔΕΣ, να χτυπήσουν από τα νότια τα τμήματα του ΕΑΜ.¹¹⁸²

Μετά τη συμφωνίας της Κονίσπολης δημιουργήθηκε το Αρχηγείο του Θεολόγου, κοντά στο χωριό Τσερκοβίτσα. Η οργάνωση του κοινού Αρχηγείου περιελάμβανε τους εξής τομείς: 1^{ος}) αλβανικό Πωγώνι, 2^{ος}) Πάνω Δρόπολη, 3^{ος}) Κάτω Δρόπολη, 4^{ος}) Ριζά και 5^{ος}) Βούρκος. Εκπρόσωπος της μειονότητας στο Αρχηγείο του Θεολόγου ορίστηκε ο Αριστοτέλης Χαρμπάτσης, δάσκαλος από τη Δίβρη, εκπρόσωπος του FNC ο Ταχίρ Ντέμης και από το ΕΑΜ ο Βαγγέλης Δούπης (Άγγελος Δημητρίου).¹¹⁸³ Σύμφωνα με

του βρετανού συνδέσμου επιβεβαιώνεται και από τον Σαράντη, βλ. Θεόδωρος Σαράντης, *ό.π.*, σελ. 8. Ο Γκατζογιάννης στο βιβλίο του περιγράφει τον βρετανό: «Η Βρετανική αυτοκρατορία έφτασε στο Λιά, στο ατίθασο πρόσωπο ενός ψηλού, νευρικού ξανθομάλλη Σκωτσέζου, καμιά 35αριά χρονών, του υπολοχαγού John Anderson. Οι χωρικοί γρήγορα μάθανε να τον φωνάζουνε Κάπτεν Ίαν», βλ. Νίκος Γκατζογιάννης, *ό.π.*, σελ. 125.

¹¹⁸⁰ *Ibid.*

¹¹⁸¹ Ελευθερία Μαντά, *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες...*, *ό.π.*, σελ. 157.

¹¹⁸² Ο Κωστούλας θεωρεί ως έναν ακόμη λόγο τον κίνδυνο της διάβρωσης της αριστερής παράταξης, λόγω της προπαγάνδας των αρχαιομαρξιστών. Στις εκλογές τοπικής αυτοδιοίκησης που πραγματοποιήθηκαν στην Πωγωνιανή τον Αύγουστο του 1943, μετά από συνεννόηση των αντιστασιακών ομάδων, βρέθηκαν εβδομήντα αρχαιομαρξιστές. Επιπλέον, η αρχαιομαρξιστική εφημερίδα «Ο Επαναστάτης» και «Φωτεινός» έφταναν μέχρι τους Αγ. Σαράντα στην αλβανική και ιταλική γλώσσα, βλ. Κωνσταντίνος Κωστούλας, *Κατοχικές Ιστορίες του Πωγωνίου*, Αθήνα, Ελίκρανο, 2013, σσ. 100-103. Σε συνέντευξη με το συγγραφέα, διευκρίνιστηκε ότι η αρχαιομαρξιστική εφημερίδα «Επαναστάτης» εκδιδόταν αρχικά στα Ιωάννινα, στη συνέχεια στο Δελβινάκι και αργότερα στην Πωγωνιανή. Από εκεί η εφημερίδα μεταφερόταν μυστικά στα μειονοτικά χωριά, όπου εσωκλεινόταν η εφημερίδα «Φωτεινός», η οποία αποτελούσε μετάφραση άρθρων της εφημερίδας «Επαναστάτης» στην ιταλική και αλβανική γλώσσα (συνέντευξη με τον Κώστα Κωστούλα την 30 Ιουνίου 2020). Αλλά και ο Κυργιάννης στο βιβλίο του αναφέρει: «Όλη τη Μειονότητα Βούρκο-Δρόπολη-Πωγώνι την αλώνιζε ο Δάσκαλος Λευτέρης Τάλιος, παλεύοντας σαν κομμουνιστής με τους αρχαιομαρξιστές πούπαιρναν καθοδήγηση απ' την Πωγωνιανή και τις Δρυμάδες Ελλάδας», βλ. Μίλτος Κυργιάννης-Παναγιώτης Παπαδημητρίου, *ό.π.* σελ. 98.

¹¹⁸³ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 138.

το Δαλιάνη, «την εκπροσώπηση της μειονότητας στο Αρχηγείο την έβαλε στα χέρια της η δεξιά παράταξη με τους προσκείμενους στο Ζέρβα Αριστοτέλη Χαρμπάτση και Λευτέρη Γκουβέλη, που διορίστηκε διοικητής της ομάδας φρουράς του Αρχηγείου».¹¹⁸⁴

Σύμφωνα πάντα με το Δαλιάνη, πέρα από μια ομάδα μειονοτικών της Δρόβιανης, τα ένοπλα τμήματα Ριζών - Βούρκου δεν υπήχθησαν στο Αρχηγείο.¹¹⁸⁵ Οι ομάδες των Σταύρου Κόκκαλη, Θύμιου Λιώλη και Χρήστου Πύλιου ασχολήθηκαν με την αντικατάσταση των ΕΑ συμβουλίων και την δημιουργία «επιτροπών εθνικού αγώνα».¹¹⁸⁶ Στις υπόλοιπες περιοχές, οι μειονοτικές αντιστασιακές ομάδες συνέχισαν να δρουν αυτόνομα, χωρίς συνεργασία με το FNC: στη Χιμάρα υπό τον Μιχάλη Κοκκαβέση και Αλέξανδρο Μιχήλη, στη Λιντζουρία με το Θεμιστοκλή Μάνο, στη Ζαγοριά υπό τον Χρηστάκη Πεστάνη.¹¹⁸⁷ Αλλά και τα τμήματα του FNC του Πωγωνίου και Δρόπολης δεν υπάγονταν στην Αρχηγείο της 1^{ης} Ζώνης Αυλώνας-Αργυροκάστρου.¹¹⁸⁸

Την 29 Αυγούστου 1943 και μετά από συνεννόηση των αλβανών και σέρβων αντιπροσώπων, ο Σαράφης με απόρρητη διαταγή προς τις VIII (Ηπείρου) και IX (Δυτικής Μακεδονίας) Μεραρχίες του ΕΛΑΣ, κατήργησε τις συγκροτήσεις κοινών Αρχηγείων (βλ. έγγραφο υπ' αριθμ. 15 στο Παράρτημα).¹¹⁸⁹ Είχε προηγηθεί λίγες ημέρες νωρίτερα (21 Ιουλίου) διαταγή του *Tito* που απέρριπτε τις πρωτοβουλίες του *Tempo*, διότι η σύσταση του Βαλκανικού Στρατηγείου «ηταν πολιτικά ακατάλληλη τη στιγμή αυτή».¹¹⁹⁰ Σύμφωνα με τη διαταγή του Σαράφη, επιτρεπόταν η συνεργασία για το συντονισμό των επιχειρήσεων «κατά των φασιστών επιδρομέων εις τας

¹¹⁸⁴ *Ibid.* Ο Γκουβέλης στο βιβλίο του δεν αναφέρει ότι ανέλαβε τέτοιου είδους καθήκοντα στο Αρχηγείο του Θεολόγου. Τα καθήκοντα της φύλαξης του Αρχηγείου πάντως δεν μπορούν να θεωρηθούν σημαντικά.

¹¹⁸⁵ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 140.

¹¹⁸⁶ *Ibid.*

¹¹⁸⁷ Αρχείο ΕΗΜ, Αρχείο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονος, Φ. Περί Βορείου Ηπείρου-Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα-Αχρονολόγητα 1960-1969, αρ. εγγράφου 41, *Βορειοηπειρωτικών Κίνηση αντιστάσεως*, σελ. 10. Στο έγγραφο αναφέρεται ότι οι ομάδες Γκουβέλη, Κόκκαλη, Πύλιου και Πεστάνη αποτελούσαν εφεδρικές ομάδες του Αρχηγείου (άρα υπάγονταν στο Αρχηγείο) και η δύναμη ανερχόταν στα 800 άτομα, με μέγιστη δύναμη τα 4000 άτομα, συμπεριλαμβανομένου των εφεδρικών ομάδων.

¹¹⁸⁸ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 139.

¹¹⁸⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης 1941-1944, Φ. 924/5/10, Αρ. Πρωτ. 60, Ο Στρατιωτικός Αρχηγός προς την VIII-IX Μεραρχία, Σ.Δ. Γενικού Στρατηγείου, 29/8/43. Η Βοσί επίσης αναφέρει ότι λίγες ημέρες αργότερα, στις 9 Σεπτεμβρίου 1943, το ΕΑΜ Ηπείρου με επιστολή του προς το ΚΚΑ απέρριψε τη συγκρότηση κοινών Αρχηγείων, καθώς θεωρούσε «πως δεν ήταν ακόμη ο καιρός», βλ. Sonila Boci, "Ddilemat e Projekteve...", *op. cit.*, p. 233.

¹¹⁹⁰ Svetozar Vukmanović-Tempo, *op. cit.*, pp. 140-141.

συνορευούσας περιοχές», αλλά και η είσοδος γειτόνων ανταρτών στο εθνικό έδαφος των χωρών για τη διεξαγωγή προπαγάνδας και διαφώτισης του πληθυσμού, αλλά και την «από κοινού εξουδετέρωση και διάλυση διαφόρων ενόπλων συμμοριών, αίτινες εξοντώνουν κατά καιρούς τους εαμίτες της Ελλάδος».¹¹⁹¹ Με άλλα λόγια το ΕΑΜ, σε συνεννόηση με τους αλβανούς και σέρβους κομμουνιστές, απέρριψε το σχηματισμό μιας ενιαίας ελληνοαλβανικής οργάνωσης, κάτι για το οποίο θα μπορούσε να κατηγορηθεί μεταπολεμικά, ενώ επέτρεπε σε μικτά τμήματα του ΕΛΑΣ και του ΦΝÇ να ενεργούν εναντίον των εθνικιστικών ομάδων στην Αλβανία και την Ελλάδα, όποτε αυτό χρειαζόταν.¹¹⁹²

Το γεγονός ότι ο ίδιος ο Σαράφης αναιρούσε τη συμφωνία σύστασης Βαλκανικού Στρατηγείου, που ο ίδιος υπέγραψε στις 9 Ιουλίου 1943 στην Καστανιά, οφείλεται στην παρέμβαση του μέλους του ΠΓ του ΚΚΕ Γεώργιου Σιάντου. Σύμφωνα με τον Ιωαννίδη, ο Σιάντος θεωρούσε ότι η η σύσταση Κοινού Βαλκανικού Στρατηγείου θα οφελούσε μόνο του Γιουγκοσλάβους, οι οποίοι θα αποκτούσαν τον έλεγχο της αντίστασης.¹¹⁹³ Στις 10 Αυγούστου 1943 ο Σιάντος συναντήθηκε με τον *Tempo* έξω από τη Λάρισα και απέρριψε την ιδέα της συγκρότησης Βαλκανικού Στρατηγείου ως πρόωρη.¹¹⁹⁴ Το ίδιο έπραξε λίγους μήνες αργότερα και το ΚΚΑ, απορρίπτοντας τη συμφωνία της Κονίσπολης, καθώς υπερέβαινε τις αρμοδιότητες των αντιπροσώπων του ΕΑΜ και του ΦΝÇ. Τον Οκτώβριο του 1943 ο *Haki Toska*, απεσταλμένος του ΚΚΑ, ανακοίνωσε στη συγκέντρωση των παρτιζάνων στο Θεολόγο την απόφαση απόρριψης της «Συμφωνίας της Κονίσπολης» και τη διάλυση του Αρχηγείου, αφού η απόφαση αντέβαινε την πολιτική γραμμή του ΚΚΑ για το ζήτημα των μειονοτήτων.¹¹⁹⁵

¹¹⁹¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης 1941-1944, Φ. 924/5/10, Αρ. Πρωτ. 60, Ο Στρατιωτικός Αρχηγός προς την VIII-IX Μεραρχία, Σ.Δ. Γενικού Στρατηγείου, 29/8/43.

¹¹⁹² Φαίνεται πάντως ότι παρά την διαταγή του Σαράφη, ο Κυργιάννης συνέχισε να εκδίδει δίγλωσσες προκηρύξεις από το Στρατηγείο για συνεργασία της μειονότητας με τους Αλβανούς, στο πλαίσιο της συμφωνίας της Κονίσπολης, βλ. την προκήρυξη με ημερομηνία 11-10-43 στο Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σσ. 142-143.

¹¹⁹³ Γιάννης Ιωαννίδης, *ό.π.*, σελ. 132.

¹¹⁹⁴ *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ 1939-1949...*, *ό.π.*, σελ. 232.

¹¹⁹⁵ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 144. Στον επίσημο λόγο του βέβαια, το ΚΚΑ υποστήριζε τον κοινό αντιφασιστικό αγώνα με τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας, για την ελευθερία των λαών με βάση την αυτοδιάθεση των λαών, βλ. “Direktiva e KQ të PKSH në lidhje me gjendjen e krijuar pas kapitullimit të italesë fashiste (10 Shtator 1943)”, Instituti I Studimeve Marksiste-Leniniste Pranë KQ të PPSH, *Documenta Kryesore...*, *op. cit.*, fq. 195.

4.4 Οι σχέσεις με τον ΕΔΕΣ

Σύνδεσμοι του ΕΔΕΣ στη μειονότητα

Το 1943 η περιοχή της Ηπείρου απέκτησε βαρύνουσα σημασία για την εξέλιξη των επιχειρήσεων του Β' ΠΠ, λόγω της διαφαινόμενης ήττας των δυνάμεων του Άξονα. Η Ελλάδα θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση μιας επερχόμενης συμμαχικής απόβασης κατά μήκος των ακτών της Αλβανίας (Άγιοι Σαράντα) και της Ηπείρου (Πρέβεζα), μέχρι τις ακτές της Πελοποννήσου. Ακόμη και μετά την απόβαση των συμμάχων στη Σικελία τον Ιούλιο του 1943, στο μέτωπο της Ηπείρου συνέχισαν να συγκεντρώνονται δυνάμεις και να εντατικοποιείται ο αγώνας μεταξύ των ανταρτικών ομάδων, καθώς δεν αποκλείονταν η δημιουργία ενός δευτέρου μετώπου στην Ήπειρο.¹¹⁹⁶

Στην Ήπειρο από τις αρχές του 1943 ενεργούσαν μικρές αντιστασιακές ομάδες, κυρίως στις περιοχές της Αιτωλοαρναίας (Χούτας), Ξηροβουνίου (Κωνσταντινίδης) και Τζουμέρκων (Αγόρος).¹¹⁹⁷ Παράλληλα, αξιωματικοί του ΕΔΕΣ (Παπαδάτος, Ζώτος) κινούνταν σε περιοχές της Ηπείρου για την οργάνωση ενόπλων ομάδων.¹¹⁹⁸ Το Φεβρουάριο του 1943 ο ΕΔΕΣ έστειλε τους αξιωματικούς Λίτο και Βιδέλη στην Κάτω Λεσινίτσα και στη Σωτήρα.¹¹⁹⁹ Σκοπός της αποστολής τους ήταν η στρατολόγηση Βορειοηπειρωτών στον ΕΔΕΣ και η αποτροπή της συνεργασίας τους με τους αλβανούς κομμουνιστές.¹²⁰⁰

Σύμφωνα με το Μυριδάκη, το Μάρτιο του 1943 ο Ζέρβας έστειλε στα Τίρανα τον μνημένο στον ΕΔΕΣ Ηλία Κώνστα, για τη επέκταση του ΕΔΕΣ στην βόρεια

¹¹⁹⁶ ASMAE, M-3, B. 151, Comando 9a Armata, *Notiziario del Giorno 24 Luglio 1943 XXI*, p. 8.

¹¹⁹⁷ Για περισσότερα στοιχεία για τα Αρχηγεία-Υπαρχηγεία του ΕΔΕΣ που ιδρύθηκαν σε όλη την Ελλάδα το 1943, βλ. Ν. Ζέρβας προς το Υπουργείο Στρατιωτικών, *Συνοπτική Έκθεση Μετά τινών στοιχείων της οργανώσεως Εθνικής Αντιστασεως υπό την επωνυμίαν Εθνικός Δημοκρατικός Σύνδεσμος «ΕΔΕΣ» και των Εθνικών Ομάδων Ελλήνων Ανταρτών «ΕΟΕΑ» του ΕΔΕΣ*, Αθήνα, 19 Φεβρουαρίου 1949, στο ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης...*, ό.π., τ. 2^{ος}, σελ. 30. Για τις επιχειρήσεις του Αρχηγείου Ηπείρου, από την ίδρυσή του στις 30 Μαρτίου 1943 μέχρι τη σύλληψη από τον ΕΛΑΣ του αρχηγού αντισυνταγματάρχη Απόστολου Κωνσταντινίδη την 10 Οκτωβρίου 1943, βλ. Ν. Ζέρβας προς το Υπουργείο Στρατιωτικών, Αθήνα, 22 Ιουνίου 1949 στο ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης...*, ό.π., τ. 2^{ος}, σελ. 99-100.

¹¹⁹⁸ Στυλιανού Θ. Χούτα, *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων (1941-1944)*, Αθήνα, 1961, σελ. 148. Για την οργάνωση του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο, βλ. Αθανάσιος Φλιτούρης, *Το αντάρτικο του ΕΔΕΣ...*, ό.π.: Βαγγέλης Τζούκας, *Ο ΕΔΕΣ 1941-1944, Μία επανεκτίμηση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2017.

¹¹⁹⁹ Botim i Komitetit të Veteranëve të Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare të popullit Shqiptar, *op. cit.*, fq. 28.

¹²⁰⁰ *Ibid.* Σύμφωνα με το συγγραφέα «μετέφεραν το μήνυμα του ΕΔΕΣ, με το οποίο οι Βορειοηπειρώτες δεν έπρεπε να συνεργαστούν με τους παρτιζάνους. Αυτοί προσπάθησαν να στρατολογήσουν νέα παιδιά για το στρατό του Ζέρβα, που θα τους πλήρωνε με μία αγγλική στερλίνα το μήνα».

Ήπειρο.¹²⁰¹ Οι δύο σύνδεσμοι που εστάλησαν από τον Κώνστα για να έρθουν σε επαφή με το Ζέρβα, ο ιατρός Ιωάννης Γκινάλης και ο δικηγόρος Γεωργίου, συνελήφθησαν στα σύνορα από δυνάμεις του ΕΛΑΣ.¹²⁰² Κατά τη σύλληψη του Γκινάλη στην περιοχή της Κόνιτσας - σύμφωνα πάντα με το Μυριδάκη - κατασχέθηκαν τα έγγραφα που αφορούσαν την οργάνωση του ΜΑΒΗ στην Αλβανία.¹²⁰³

Τον ίδιο μήνα απεστάλη από την Ελλάδα αποστολή του ΕΑΜ με επικεφαλής τον Θεόδωρο Βήτο, ο οποίος αν και επικεφαλής της αποστολής, φαίνεται ότι εκτελούσε οδηγίες του Ζέρβα και οργάνωσε παράνομη ομάδα στη Δίβρη και το Λαζάτι.¹²⁰⁴ Λίγο μετά την αναχώρησή του έστειλε στη Δίβρη ένα βαρύ πολυβόλο, ένα ελαφρύ και πυρομαχικά.¹²⁰⁵ Τα όπλα αυτά τα έφερε ο έμπορος *Kozo Zhanga* από τη Δίβρη και τα παρέδωσε στον *Kola Koci*, ο οποίος «οργάνωσε μια ομάδα ζερβική στο χωριό εκείνο».¹²⁰⁶ Λεγόταν μάλιστα ότι τα όπλα τα παρέδωσαν για να καταπολεμήσουν τη ληστεία, αλλά τα όπλα προορίζονταν για την καταπολέμηση του *FNÇ*.¹²⁰⁷

Μια άγνωστη στην εξέλιξή της αποστολή στην Αλβανία φαίνεται να πραγματοποιήθηκε από τον απεσταλμένο του ΣΜΑ λοχαγό Αγαθοκλή Κωνσταντινίδη. Σύμφωνα με αναφορά της 9^{ης} Στρατιάς, τον Απρίλιο του 1943 ο Κωνσταντινίδης, «αρχηγός μιας κομμουνιστικής συμμορίας που ενεργούσε βορειοδυτικά των Ιωαννίνων», συναντήθηκε με τον Μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυρίδωνα.¹²⁰⁸ Ο

¹²⁰¹ Μιχάλης Μυριδάκης, *ό.π.*, σελ. 335. Ο Μυριδάκης αναφέρει τη δημιουργία της οργάνωσης ΜΑΒΗ με πρωτοβουλία του Ηλία Κώνστα, βλ. στο Κεφάλαιο 3 τις διάφορες εκδοχές για την ημερομηνία ίδρυσης της ΜΑΒΗ.

¹²⁰² Μιχάλης Μυριδάκης, *ό.π.*, σελ. 336.

¹²⁰³ *Ibid.* Ο Μυριδάκης ταυτίζει τη σύλληψη του Γκινάλη και την ανακάλυψη του ΜΑΒΗ, με τη διαταγή του ΕΑΜ να εκδιώξει ο ΕΛΑΣ Φιλιατών και Πωγωνίου τις δυνάμεις του ΕΔΕΣ από την περιοχή των συνόρων και να αποστείλει τους Μίλτο Κυργιάνη (Αλέξη Γιάνναρη), Χριστόφορο Βλάχο (Πρίνο) και Έξαρχο να πετύχουν την υπαγωγή του ΜΑΒΗ στο *FNÇ*, *ibid.*, σελ. 337. Πάντως σύμφωνα με το Ζέρβα, ο Γκινάλης έφτασε στο Αρχηγείο του ΕΔΕΣ μόλις στις 30 Μαρτίου 1944, όπως γράφει στο ημερολόγιό του: «Ήλθεν ιατρος Γκινάλης εκ Βορείου Ηπείρου γενηθείς εις ... (δυσανάγνωστο), πρόην Εαμίτης, διότι ως εδήλωσεν ηκρατήθη και ήδη έρχεται προσφέρη υπηρεσίας του», βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο Ναπολέοντος Ζέρβα, Ιδιόχειρο Ημερολόγιο του 1944. Αλλά και ο Βακαλόπουλος που αναφέρεται στη σύλληψη Γκινάλη δεν τεκμηριώνει το περιστατικό, βλ. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σελ. 736.

¹²⁰⁴ Botim i Komitetit të Veteranëve të Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare të popullit Shqiptar, *op. cit.*, fq. 28. Σύμφωνα με το συγγραφέα, ο Βήτος εμφανίστηκε κρυφά ως απεσταλμένος του ΕΑΜ, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τον Μήτση, βλ. Παναγιώτης Ι. Μήτση, *ό.π.*, σελ. 54, ο οποίος αναφέρει ότι ο Βήτος ήταν ο αρχηγός της αντιπροσωπείας του ΕΛΑΣ που μετέβη στην περιοχή Βούρκου το Μάρτιο του 1943.

¹²⁰⁵ Botim i Komitetit të Veteranëve të Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare të popullit Shqiptar, *op. cit.*, fq. 28.

¹²⁰⁶ *Ibid.*

¹²⁰⁷ *Ibid.*

¹²⁰⁸ ASMAE, M-3, B. 151, Comando Superiore Forze Armate Albania, *Notiziario Quindicinale (dal 1e al 15 Aprile 1943 XXI)*, p. 6.

Κωνσταντινίδης φαίνεται να είπε στο Σπυρίδωνα ότι του ανατέθηκε να ταξιδέψει σύντομα στην Αλβανία και να συναντήσει τους αρχηγούς των κομμουνιστικών ομάδων που ενεργούν, για να συντονίσουν τις ενέργειές τους. Για το λόγο αυτό του ζήτησε την παρέμβαση του Μητροπολίτη, ώστε να λάβει οικονομική ενίσχυση από την βρετανική κυβέρνηση και να πάρει μαζί του δύο βρετανούς αξιωματικούς.¹²⁰⁹

Όσον αφορά τις συναντήσεις και την στάση των βρετανών συνδέσμων απέναντι στους Βορειοηπειρώτες, αυτό συχνά είναι δύσκολο να εντοπιστεί και να διασταυρωθεί, καθώς οι βρετανοί αξιωματικοί στα απομνημονεύματά τους δεν αναφέρουν στοιχεία για συναντήσεις τους με Βορειοηπειρώτες. Ο Καραγιαννόπουλος αναφέρει ότι στις 21 Ιουνίου του 1943 συναντήθηκε αντιπροσωπεία Βορειοηπειρωτών με τον επικεφαλής της βρετανικής αποστολής στην Ελλάδα Ταξίαρχο *Eddie Mayers* και τον συνταγματάρχη *Cripps* στο χωριό Κεραμίτσα Φιλιατών.¹²¹⁰ Σύμφωνα με την έκθεση, οι Βρετανοί έδωσαν στους Βορειοηπειρώτες τις παρακάτω οδηγίες: α) Οι βορειοηπειρωτικές ομάδες θα έπρεπε να διεξάγουν αγώνα υπό τις διαταγές δικών τους ηγετών, β) Οι ομάδες αυτές θα λάμβαναν την ίδια βοήθεια που θα λάμβαναν και οι αλβανικές ομάδες μέσω βρετανού αξιωματικού, ο οποίος σύντομα θα τοποθετούνταν στην περιοχή της Βόρειας Ηπείρου.¹²¹¹ Πράγματι, ένα μήνα σχεδόν αργότερα τοποθετήθηκε στην Πολίτσανη ο βρετανός ταγματάρχης *Bill Tilman*.

Παράλληλα ο Ζέρβας είχε αποκτήσει επαφές με το Σαχίνη μέσω των Βορειοηπειρωτών εμπόρων στα Γιάννενα, μελών της οργάνωσης «Βορειοηπειρωτικός Αγώνας».¹²¹² Η οργάνωση ιδρύθηκε στη Αθήνα το Φεβρουάριο του 1943 με σκοπό την

¹²⁰⁹ *Ibid.* Σύμφωνα με τον Φλιτούρη, ο Κωνσταντινίδης, δικηγόρος από τα Ιωάννινα, ήταν πράκτορας της Secret Intelligence Service (SIS) και είχε αποσταλεί από το ΣΜΑ μαζί με τον Κωνσταντίνο Αδριανό ή Λώρενς τον Φεβρουάριο του 1943 να παρακολουθούν τις κινήσεις των εχθρού αλλά και τη δράση των βρετανών συνδέσμων. Ο Κωνσταντινίδης ανέπτυξε επαφές με την ομάδα του ΕΔΕΣ του Βασιλείου Μπαλτογιάννη, που δρούσε στην περιοχή της Λάκκας Σουλίου, βλ. Φλιτούρης, *ό.π.*, σελ. 94· Στέφανος Σαράφης, *ό.π.*, σελ. 181.

¹²¹⁰ Θαλής Καραγιαννόπουλος, *ό.π.*, σελ. 47. Ομοίως στο Αρχείο ΕΗΜ, Αρχείο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονος, Φ. Περί Β. Ηπείρου-Βορειοηπειρωτικό ζήτημα, Αχρονολόγητα 1960-1969, αρ. εγγράφου 41, *Βορειοηπειρωτικών κίνημα αντιστάσεως*, σελ. 8. Γεγονός είναι πάντως ότι την 21 Ιουνίου 1943 ο Myers βρισκόταν ασθενής στο Στρατηγείο του ΕΛΑΣ χωριό Μποχόρινα (σημ. Βουχωρίνα), κοντά στο Τσοτύλι Γρεβενών, στο *Eddie Myers, op. cit.*, σελ. 207.

¹²¹¹ Αρχείο ΕΗΜ, Αρχείο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονος, Φ. Περί Β. Ηπείρου-Βορειοηπειρωτικό ζήτημα, Αχρονολόγητα 1960-1969, αρ. εγγράφου 41, *Βορειοηπειρωτικών κίνημα αντιστάσεως*, σελ. 8. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να αναφέρουμε ότι το έγγραφο διαφέρει ως προς το (β) σημείο των οδηγιών των Βρετανών, καθώς ο Καραγιαννόπουλος, *ό.π.*, σελ. 47, γράφει ότι οι Βρετανοί υποσχέθηκαν στους βορειοηπειρώτες συμμαχική βοήθεια από βρετανό αξιωματικό, ενώ στο έγγραφο αναγράφεται ότι ο Myers μιλούσε για εξίσου παροχή βοήθειας τόσο στους Βορειοηπειρώτες, όσο και στους Αλβανούς.

¹²¹² Μιχάλης Μυριδάκης, *ό.π.*, σελ. 336. Ο Δαλιάνης αναφέρει ότι ο Ζέρβας έστειλε χρήματα στο Σαχίνη για την ενίσχυση του αγώνα, βλ. Μενέλαος Δαλιανής, *ό.π.*, σελ. 98.

απελευθέρωση της Βόρειας Ηπείρου και την ενσωμάτωσή της στην Ελλάδα. Σύμφωνα με το καταστατικό της, η οργάνωση είχε εθνικοαπελευθερωτικό χαρακτήρα, χωρίς πολιτικές ή κομματικές επιδιώξεις.¹²¹³ Παρόλες τις εθνικές της επιδιώξεις, διακήρυττε ότι δεν είχε αντιαλβανικό χαρακτήρα και επιδίωκε τις σχέσεις καλής γειτονίας.¹²¹⁴

Αποστολές Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα

Πέρα από τις αποστολές συνδέσμων του Ζέρβα προς την βόρεια Ήπειρο, πολλοί Βορειοηπειρώτες απεστάλησαν από τη μειονότητα για να λάβουν οδηγίες σχετικά με τη στάση που πρέπει να τηρήσουν, λόγω της διαρκώς κλιμακούμενης έντασης. Ο Ιωάννης Παππάς, με καταγωγή από τη Αλίο Αγίων Σαράντα, αμέσως μετά την αποφοίτησή του από το Ιεροδιδασκαλείο Βελλάς τον Ιούνιο του 1943 και πριν αναχωρήσει για τον τόπο καταγωγής του, επισκέφτηκε τον Μητροπολίτη Σπυρίδωνα και του ζήτησε οδηγίες για τη στάση που τα έπρεπε να κρατήσουν οι Βορειοηπειρώτες στον αγώνα.¹²¹⁵ Σύμφωνα με τον Γκουβέλη, ο Σπυρίδων του εξέφρασε την πικρία του για τη διαγωγή του Τάλιου που ήταν απροκάλυπτα υπέρ των Αλβανών και ζήτησε να συνεργαστούν με τον ΕΔΕΣ, γιατί συνεργάζεται με το ΣΜΑ, εφόσον θέλουν να ενωθούν με την Ελλάδα.¹²¹⁶

Μετά τη συνάντηση με το Σπυρίδωνα, ο Παππάς συναντήθηκε στο Κοινό Στρατηγείο με το Ζέρβα και το Βελουχιώτη, όμως οι απόψεις τους για την στάση της μειονότητας δεν ταυτίστηκαν.¹²¹⁷ Ο ΕΔΕΣ πρότεινε την αυτοτέλεια των μειονοτικών ομάδων με ξεχωριστό αρχηγείο, δικό τους βρετανό σύνδεσμο, ξεχωριστό πεδίο ρίψεων για ανεφοδιασμό και επί ίσοις όροις συνεργασία με τους Αλβανούς. Αντίθετα, το ΕΑΜ πρότεινε την ένταξή της μειονότητας στο FNC.

Το καλοκαίρι του 1943 ο Σαχίνης έστειλε το Νίκο Σύρμο στα Ιωάννινα για να συναντήσει τον Ζέρβα.¹²¹⁸ Ο Σύρμος όταν έφτασε στα Δερβίζιανα, όπου βρισκόταν το Αρχηγείο του ΕΔΕΣ και παρουσία του Μυριδάκη, εξέθεσε στο Ζέρβα τα ζητήματα για τα οποία είχε πάρει εντολή. Πρώτα από όλα ο Σύρμος ζήτησε έναν η δύο ανώτερους

¹²¹³ Αρχείο ΙΒΕ, Αρχείο Σκενδέρη, ΣΚΒ 02, Καταστατικόν Κεντρικής Επιτροπής Βορειοηπειρωτικού Αγώνος (ΚΕΒΑ).

¹²¹⁴ *Ibid.*

¹²¹⁵ Λευτέρης Γκουβέλη-Ιωάννης Παππάς, *ό.π.*, σελ.29.

¹²¹⁶ *Ibid.*

¹²¹⁷ Αθανάσιος Κόρμαλης, *Αντίσταση...*, *ό.π.*, σελ. 43.

¹²¹⁸ Φώτης Σύρμος, *ό.π.*, σσ. 13-14. Κατά το Σύρμο, συναντήθηκε πρώτα με το Μητροπολίτη Σπυρίδωνα, όπου ακολούθησε η στιχομυθία: «Ο Βασίλης θέλει να μάθει τι θα πεί ΕΑΜ» και ο Σπυρίδωνας απάντησε: «Να πείς στο Βασίλη, ΕΑΜ θα πεί Κομμουνισμός, να λάβει τα μέτρα του».

αξιωματικούς ως «διοικητές», καθώς εκτιμούσε ότι οι Βορειοηπειρώτες μπορούσαν να συγκεντρώσουν δύο χιλιάδες ένοπλους άντρες με δικούς τους αξιωματικούς για τις μικρές μονάδες.¹²¹⁹ Έδρα τους θα γινόταν το βουνό Στουγάρα, λόγω του δασώδους εδάφους της και της διέλευσης του δημόσιου δρόμου στους πρόποδες του βουνού. Ταυτόχρονα θα μεριμνούσαν για την εκκαθάριση των δυνάμεων του 15^{ου} Συντάγματος ΕΛΑΣ για την ένωση με τον ΕΔΕΣ. Εφόσον αυτό δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί, ο Σύρμος ζήτησε από το Ζέρβα να δεχθεί δύο τάγματα Βορειοηπειρωτών στις γραμμές του ΕΔΕΣ σαν πρώτη αποστολή, για την τόνωση του ηθικού του μειονοτικού πληθυσμού. Ο Ζέρβας απάντησε πως θα τηλεγραφούσε στο Κάιρο την ίδια ημέρα και ότι ήταν αισιόδοξος ότι οι Βρετανοί θα το ενέκριναν, ενώ θα δεχόταν τα δύο τάγματα υπό τις διαταγές του.¹²²⁰

Ο Ζέρβας φαίνεται πως δεν έλαβε την απάντηση που περίμενε από το ΣΜΑ. Όταν τον επισκέφτηκε ο Σύρμος τον Ιούνιο του 1943, ο Ζέρβας ήταν αρκετά επιφυλακτικός. Σύμφωνα με το Σύρμο, ο Ζέρβας είπε: «Αν και δεν θέλω άλλους άνδρες, αφού εσείς θέλετε αίμα, ελάτε όσα παιδιά είναι ελεύθερα, χωρίς υποχρεώσεις. Εμείς θα σας αναμειξώμε με τις διάφορες μονάδες για να λάβετε και το βάπτισμα του πυρός».¹²²¹ Μετά από μία έντονη στιχομυθία σχετικά με το εάν ενδιαφέρεται ή όχι ο Ζέρβας για τους Βορειοηπειρώτες, ο Σύρμος επέστρεψε στο Αργυρόκαστρο για να βρει πληροφορίες που του ζήτησε το Ζέρβας για λογαριασμό του ΣΜΑ και αφορούσαν τις ιταλικές στρατιωτικές δυνάμεις στην Αλβανία.¹²²²

Πράγματι, ο Σύρμος στις αρχές Ιουλίου μετέβη στη Θεσπρωτία με τις πληροφορίες που έλαβε για τις ιταλικές δυνάμεις από τον Δημήτρη Δεσπότη,

¹²¹⁹ *Ibid.*, σελ. 16. Όταν ο Σύρμος επέστρεψε στη Δερβιτσάνη προσπάθησε να συγκροτήσει ένα τάγμα Βορειοηπειρωτών από τη Δρόπολη και το Παγώνι. Διαπίστωσε όμως ότι υπήρχε μεγάλη καθυστέρηση και δειλία και συμμετείχαν ένας ή δύο από μερικά χωριά, ενώ από τα περισσότερα χωριά δεν συμμετείχε κανείς. «Έτσι, το επόμενο καλοκαίρι (σημ. 1944), αντί για δύο τάγματα, εσχηματίστησαν δύο μισοί λόχοι, διότι τα νέα παιδιά προτιμούσαν να πάνε στο Μειονοτικό ΕΑΜ, γιατί ήταν κοντά στα χωριά τους και επιπλέον ήταν και κάμποσα κορίτσια Δροπολίτικα», *ibid.*, σελ. 17.

¹²²⁰ *Ibid.*, σσ. 16-17.

¹²²¹ *Ibid.*, σελ. 18.

¹²²² *Ibid.* Ο Σύρμος αναφέρει τα εξής: «Του είπα ότι τα νεαρά παιδιά χωρίς εμάς τους ηλικιωμένους δεν μπορούν να λύσουν τους λογαριασμούς σας, μεταξύ ΕΑΜ και ΕΔΕΣ· αυτό νομίζω πρέπει να το ξεκαθαρίζουμε. Εμείς προοριζόμαστε να λύσουμε τους δικούς μας λογαριασμούς με τους Αλβανούς, για την ελευθερία της Πατρίδας μας και την Βόρεια Ήπειρο, για την οποία σείς αδιαφορείτε. - Για την Βόρεια Ήπειρο δεν αδιαφορώ εγώ, αλλά μόνον έτσι μπορεί να γίνει. - Μου υποσχθήκατε άλλα. - Δε σου υποσχέθηκα, όχι. - Είσαι ψεύτης. - Δεν είμαι εγώ ψεύτης, οι Άγγλοι δεν εγκρίνουν, εγώ ζήτησα τηλεγραφικώς ότι μιλήσαμε».

ταγματάρχη του αλβανικού στρατού στα Τίρανα.¹²²³ Μαζί του έφερε επιστολή του Βασίλη Σαχίνη, με την οποία ο Σαχίνης ζητούσε την αποστολή ανώτερου αξιωματικού για την οργάνωση των Βορειοηπειρωτών, ενώ μετέφερε την επιθυμία των αλβανών εθνικιστών για υπογραφή εκ μέρους του Ζέρβα «δήλωσης περί παραιτήσεως πάσης εδαφικής αξιώσεώς σας επί της Αλβανίας μέχρι πέρατος πολέμου, οπότε η τύχη των Κρατών θα κανονισθεί υπό της αρμόδιας διασκέψεως της ειρήνης».¹²²⁴ Σύμφωνα με το Σαχίνη, οι αλβανοί εθνικιστές είχαν απαγορεύσει από τα μέσα Ιουνίου την πώληση εμπορευμάτων στην Ελλάδα, προκειμένου να παραιτηθεί η μειονότητα από οποιαδήποτε εδαφική διεκδίκηση.¹²²⁵ Η επιστολή επιδόθηκε από το Σύρμο στον Αρχηγό του ΕΔΕΣ Ηπείρου Κωνσταντινίδη, καθώς ο Σύρμος επικοινωνήσε τηλεφωνικά με το Ζέρβα. Ο Κωνσταντινίδης εισηγήθηκε την αποστολή του ανθυπολοχαγού Βιδέλη για τη συγκρότηση δύο λόχων Βορειοηπειρωτών.¹²²⁶

Στην Κεραμίτσα ο Σύρμος συναντήθηκε με τον αρχηγό της βρετανικής αποστολής, συνταγματάρχη *Christopher Woodhouse*. Ο βρετανός αξιωματικός τον αντιμετώπισε με μεγάλη δυσπιστία, ενώ στη συνομιλία τους ο *Woodhouse* αμφέβαλε για τα ειλικρινή κίνητρα του αντιστασιακού αγώνα των Βορειοηπειρωτών, καθώς εκτιμούσε ότι πρόκειται για ένα «ξεκαθάρισμα λογαριασμών» με τους Αλβανούς, παρά για εθελοντική δράση στο πλευρό των συμμάχων.¹²²⁷ Αφού παρέδωσε τις πληροφορίες στον *Woodhouse*, ο Σύρμος επικοινωνήσε με το Ζέρβα και του εξέθεσε την άποψη του ΕΑΜ για συνεργασία των Βορειοηπειρωτών με το FNC.¹²²⁸ Σύμφωνα με το Σύρμο, ο Ζέρβας του πρότεινε να μείνουν ουδέτεροι, καθώς δεν είχε ανάγκη από στρατιωτικές δυνάμεις.¹²²⁹

¹²²³ *Ibid.*, σελ. 20. Ο Δημήτρης Δεσπότης ήταν αδερφός του Κωστάκη Δεσπότη, Πρωτοδίκη Αργυροκάστρου, μελών της οργάνωσης ΜΑΒΗ, βλ. Κεφάλαιο 3.

¹²²⁴ Εφημερίδα «Ηπειρωτικό Μέλλον», 21 Νοεμβρίου 1962, όπως παρατίθεται στο Φώτης Σύρμος, *ό.π.*, σελ.35. Ο Δαλιάνης αναφέρεται ότι η ίδια επιστολή δημοσιεύτηκε στο φύλλο εφημερίδας με ημερομηνία 18 Νοεμβρίου 1962, βλ. Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 70, ομοίως και στο Νικόλαος Κ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σσ. 124-125. Τελικά η επιστολή δεν απεστάλη εκ μέρους των αλβανών εθνικιστών.

¹²²⁵ Εφημερίδα «Ηπειρωτικό Μέλλον», 21 Νοεμβρίου 1962, όπως παρατίθεται στο Φώτης Σύρμος, *ό.π.*, σελ.35.

¹²²⁶ Εφημερίδα «Ηπειρωτικό Μέλλον», Αριθμ 1259, Το Αρχηγείο Ηπείρου προς το Γενικόν Αρχηγείον, *Περί οργανώσεως Βορείου Ηπείρου*, 26 Ιουλίου 1943, όπως παρατίθεται στο Φώτης Σύρμος, *ό.π.*, σελ.35.

¹²²⁷ Φώτης Σύρμος, *ό.π.*, σελ. 26.

¹²²⁸ *Ibid.*, σελ. 27.

¹²²⁹ *Ibid.* Σύμφωνα πάντα με το Σύρμο, η απάντηση ήταν η εξής: «Φτάνει που καταστραφήκαμε εμείς εδώ, μην καταστραφείτε και εσείς, διότι και χίλιοι άνδρες νάρθετε ακόμη δεν έχει καμιά σημασία για μένα. Γι' αυτό καθήστε ουδέτεροι».

Οι απόψεις των αρχηγών των ελληνικών αντιστασιακών ομάδων διατήρησαν τη σύγχυση πάνω στη στάση που θα έπρεπε να κρατήσει η μειονότητα. Ο Ζιάγκος αναφέρει ότι μετά την σύσκεψη του Κρά στις 6 Αυγούστου 1943, τριμελής αντιπροσωπεία του ΜΑΒΗ αποτελούμενη από τους Γιώργο Ζωγράφο, Φώτη Γκρέκα και Δαμιανό Ζούπα, πήγε στο κοινό αρχηγείο ανταρτών στα Τζουμέρκα για να ζητήσει τη γνώμη των αρχηγών των αντιστασιακών ομάδων για το ζήτημα της Βόρειας Ηπείρου.¹²³⁰ Σύμφωνα με τον Ζωγράφο, ο Βελουχιώτης είχε την άποψη ότι οι Βορειοηπειρώτες θα έπρεπε να πολεμήσουν στο πλευρό των αλβανών παρτιζάνων, ενώ ο Ζέρβας να ενταχθούν στις εθνικιστικές οργανώσεις.¹²³¹

Διαφορετική φαίνεται να ήταν η στάση του Ζέρβα στην επιτροπή Βορειοηπειρωτών που μετέβη στα Τζουμέρκα μετά τη συγκέντρωση της Μεμόραχης.¹²³² Σύμφωνα με τον Γκουβέλη, η επιτροπή κατά την επιστροφή της έφερε εκατό λίρες και «ποσότητα οπλισμού από όλμους, οπλοπολυβόλα, βαρέα πολυβόλα, χειροβομβίδες και ανάλογη ποσότητα πυρομαχικών».¹²³³ Επιπλέον, ο Γκουβέλης αναφέρει ότι η επιτροπή έφερε γραπτές οδηγίες από τον Θεόδωρο Σαράντη (Ρισκάκης), στέλεχος του ΕΔΕΣ αρμόδιο για τα ζητήματα της μειονότητας, με τις οποίες έπαυε η μέχρι τότε «αλλοπρόσαλλη» στάση του ΕΔΕΣ, με την οποία άλλοτε προέτρεπε να κρατήσουν στάση ουδετερότητας και άλλοτε να κρατούν «επαμφοτερίζουσα πολιτική».¹²³⁴

Ο Μυριδάκης γνώριζε ότι το βορειοηπειρωτικό ζήτημα αποτελούσε «ζήτημα πολύ λεπτό που χρειάζεται επιδέξιος χειρισμός».¹²³⁵ Στις 16 Αυγούστου 1943 στη

¹²³⁰ Η συνάντηση της αντιπροσωπείας επιβεβαιώνεται από την επιστολή του Αχιλλέα Ζούπα, στην οποία αναφέρει την επίσκεψη του εξαδέλφου του Δαμιανού στο Κοινό Στρατηγείο, βλ. ΙΑΥΕ, Έτος 1944, Φ. 12, Υποφ. 1, Επιστολή Αχιλλέα Ζούπα προς τον ξάδερφό του Μίλτο Ζούπα (Κάιρο), 20-5-44.

¹²³¹ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σελ. 67.

¹²³² Κώστας Ν. Δέδες, *ό.π.*, σελ. 115.

¹²³³ Λευτέρης Γκουβέλης-Ιωάννης Παππάς, *ό.π.*, σελ. 71. Στην αποστολή αυτή συμμετείχαν οι Γεώργιος Ζώτος, Νικόλαος Κώτσης και Σπύρος Θωμάς. Στην ανώνυμη έκθεση μέλους της ομάδας του Λευτέρη Γκουβέλη, αναφέρεται ότι ο Ζώτος παρέλαβε από το Ζέρβα μόλις τέσσερα πολυβόλα και δύο ατομικούς όλμους, τα οποία και παρέδωσε στην ομάδα Γκουβέλη, βλ. Αρχείο ΕΗΜ, Αρχείο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονος, Φ. Περί Βορείου Ηπείρου-Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα-Αχρονολόγητα 1960-1969, αρ. εγγράφου 41, *Βορειοηπειρωτικόν κίνημα αντιστάσεως*, σελ. 3 και *ibid.*, αριθμ. εγγράφου 93, *Έκθεσις της εν Αλβανία ιδρυθείσης Οργανώσεως ΜΑΒΗ (Μέτωπον Απελευθερωτικών Βορείου Ηπείρου) επί ωρισμένων γεγονότων ίδια κατά την από του τέλους 1942 και μέχρι του Απριλίου 1944 περίοδον*, σσ. 2-3.

¹²³⁴ Λευτέρης Γκουβέλης-Ιωάννης Παππάς, *ό.π.*, σελ. 71. Παρά τη μαρτυρία Γκουβέλη, οι αναφορές για την εμπλοκή του Θεόδωρου Σαράντη ως σύνδεσμο του ΕΔΕΣ με τη μειονότητα ξεκινούν στα τέλη του 1943. Αλλά και ο ίδιος ο Σαράντης παραδέχεται ότι η πρώτη του επαφή με τον Ζέρβα για το ζήτημα των Βορειοηπειρωτών ήταν στις αρχές Οκτωβρίου του 1943, βλ. Θεόδωρος Σαράντης, *ό.π.*, σελ. 5.

¹²³⁵ Μιχάλης Μυριδάκης, *ό.π.*, σελ. 319.

σύσκεψη του Κοινού Στρατηγείου ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ που πραγματοποιήθηκε στο χωριό Άγναντα των Τζουμέρκων, οι Βορειοηπειρώτες ζήτησαν ξανά τη βοήθεια του Ζέρβα. Σύμφωνα με το Μυριδάκη «ο Στρατηγός έρριψε την γνώμην να δημιουργήσει εκεί πυρήνας εις την μειονότητα και εν καιρώ να εδηλωθούν, συμβάλλοντες (ούτω) εις τον απελευθερωτικόν αγώνα». ¹²³⁶ Φαίνεται πως ο ΕΔΕΣ προτιμούσε οι Βορειοηπειρώτες να αγωνιστούν ως ανεξάρτητα τμήματα στην Αλβανία και να μην εμπλακούν στην ελληνική αντίσταση.

Η συνεργασία του ΕΔΕΣ με τη μειονότητα

Τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1943 στο μέτωπο της Ηπείρου επέβαλαν την αναζήτηση συμμαχιών για τη μεταβολή των ισορροπιών μεταξύ των δύο ελληνικών αντιστασιακών ομάδων. Ο Ζέρβας μάλλον υπολόγιζε σε μια σύμπραξη με τους Βορειοηπειρώτες, μετά από έγκριση των Βρετανών, ή τουλάχιστον σε μία ενίσχυση των δυνάμεών του με ένοπλους μειονοτικούς. Σταδιακά όμως διαπίστωσε ότι οι Βρετανοί δεν ήταν διατεθειμένοι να ενισχύσουν τους Βορειοηπειρώτες προκειμένου να διεξάγουν ανεξάρτητο αντιστασιακό αγώνα, ενώ οι τελευταίοι προσδοκούσαν σε μία ενίσχυση από τον ΕΔΕΣ χωρίς την εμπλοκή τους στα εσωτερικά ζητήματα της ελληνικής αντίστασης. Φαίνεται λοιπόν ότι ο Ζέρβας προσανατολίστηκε σε μία συνεργασία με την ισχυρότερη ομάδα στην περιοχή των συνόρων στη Θεσπρωτία, την τσέτα Τσαμουριάς.

Σύμφωνα με επιστολή του Αχιλλέα Ζούπα, στις 14 Ιουλίου του 1943 σε επαφές που ο ίδιος είχε με τους «Τούρκους Παραμυθιάς Μπέηδες και Αγάδες», αυτοί ήταν διατεθειμένοι να συμπράξουν με τον ΕΔΕΣ για την εκδίωξη των Ιταλών (βλ. έγγραφο υπ' αριθμ. 16 στο Παράρτημα). ¹²³⁷ Για το σκοπό αυτό, θα διέθεταν χίλιους τριακόσιους εξοπλισμένους Τσάμηδες, με την προϋπόθεση να τους χορηγηθεί πιστοποιητικό που να φαίνεται η συμβολή τους στον εθνικό αγώνα, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί μεταπολεμικά. ¹²³⁸ Ο Ζέρβας, που ήταν σύμφωνος με τους όρους των Τσάμηδων,

¹²³⁶ *Ibid.*

¹²³⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης 1941-1944, Αρχείο Θεόδωρου Σαράντη, Υποφ. Β', Αρ. 1, Γενικών Αρχηγείων ΕΔΕΣ προς τον Αρχηγόν Ηπείρου Αντ/ρχην Κωνσταντινίδην Α., Σ.Δ. Γενικού Αρχηγείου, 5 Αυγούστου 1943.

¹²³⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης 1941-1944, Αρχείο Θεόδωρου Σαράντη, Υποφ. Β, Αρ. 1, Γενικών Αρχηγείων ΕΔΕΣ προς τον Αρχηγόν Ηπείρου Αντ/ρχην Κωνσταντινίδην Α., Σ.Δ. Γενικού Αρχηγείου, 5 Αυγούστου 1943. Στο σημείο αυτό αξίζει να τονίσουμε πως ο μεγάλος αριθμός των ενόπλων που αναφέρεται στο έγγραφο, εφόσον είναι αληθής και δεν διογκώνεται για διαπραγματευτικούς λόγους, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η επικείμενη συνθηκολόγηση των Ιταλών θα μπορούσε να είχε δημιουργήσει προϋποθέσεις σύμπραξης της πολιτικής Διοίκησης των Τσάμηδων

εξουσιοδότησε τον Ζούπα ως αντιπρόσωπο για την υπογραφή συμφωνίας και τη δημιουργία κοινού Αρχηγείου. Για το σκοπό αυτό, ζήτησε από τον αντισυνταγματάρχη Κωνσταντινίδη, διοικητή του ΕΔΕΣ Ηπείρου, να καταβάλει 100-150 λίρες στον Ζούπα για να τις διαθέσει στους *Haki Rushiti* (αρχηγό της τσέτας Τσαμουριάς) και *Retzep Plako* (εκπρόσωπο του FNÇ), με τους οποίους ο Ζούπας είχε έρθει σε «φιλική» επαφή.¹²³⁹ Για την επίτευξη της τελικής συμφωνίας, ο Ζέρβας πρότεινε την πραγματοποίηση συνάντησης παρουσία του βρετανού συνδέσμου *Miller*. Όσον αφορά τα χρήματα, εφόσον ο *Miller* δεν ήταν διατεθειμένος να τα δώσει, θα τα διέθετε το Γενικό Αρχηγείο.¹²⁴⁰

Οι Ιταλοί είχαν εντοπίσει τις συνεργασίες που πραγματοποιούνταν σε τοπικό επίπεδο, με σκοπό την διεξαγωγή αγώνα εναντίον τους. Στη Θεσπρωτία σημαντικό ρόλο έπαιζαν οι Βρετανοί, που αναζητούσαν τη σύμπραξη όλων των αντιστασιακών ομάδων:

Στην περιοχή των Φιλιατών η κατάσταση των ομάδων ανταρτών δείχνει αβέβαιη. Πρόσφατα εμφανίστηκαν ομάδες εθνικιστών που είναι σε διαμάχη με αυτή των κομμουνιστών. Επίσης είναι πάντα ανοιχτή η διαφωνία με τους μουσουλμάνους. Οι βρετανοί και έλληνες αξιωματικοί που παραβρέθηκαν θα καταβάλουν κάθε δυνατή

(*Këshilla*) με το Ζέρβα, προκειμένου να εξασφαλίσουν τα δικαιώματά τους στην περιοχή της Θεσπρωτίας, μετά την αποχώρηση των ιταλικών στρατευμάτων. Ο ισχυρισμός στηρίζεται στο γεγονός ότι οι Τσάμηδες που συμμετείχαν στον ΕΛΑΣ, ήταν σαφώς λιγότεροι και αριθμούσαν μερικές δεκάδες ή εκατοντάδες άντρες, όπως αναλύει ο Μπαλτσιώτης, βλ. Lambros Baltiotis, Εισήγηση στο συνέδριο με τίτλο: *Historical Dialogue on Cham Issues. Greek and Albanian Perspectives*, Columbia University, Institute for the Study of Human Rights, Tirana, 27 June 2014. Το πιθανότερο όμως είναι η συνεργασία να αναφέρεται στο Τάγμα Τσάμηδων που είχε συγκροτηθεί από το Νουρί Ντίνο σε συνεργασία με το γερμανικό 724 Σύνταγμα, το οποίο αποτελούνταν από τέσσερις λόχους (1000 άντρες) με έδρα τους Φιλιάτες και άλλους τέσσερις (1000 άντρες) με έδρα το Αργυρόκαστρο, καθώς στο τάγμα αυτό λίγους μήνες μετά εντάχθηκε ο *Haki Rushiti*, βλ. Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.*, σσ. 128-129. Επίσης, βλ. Αθανάσιος Γκότοβος, «Τσάμηδες, το Τάγμα του Νουρί Ντίνο», *Αρδην*, τ. 99, Μάρτιος 2015, διαθέσιμο στο <https://ardin-rixi.gr/archives/187287> (ανακτήθηκε στις 27 Ιουλίου 2020).

¹²³⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης 1941-1944, Αρχείο Θεόδωρου Σαράντη, Υποφ. Β, Αρ. 1, Γενικών Αρχηγείο ΕΔΕΣ προς τον Αρχηγόν Ηπείρου Αντ/ρχην Κωνσταντινίδη Α., Σ.Δ. Γενικού Αρχηγείου, 5 Αυγούστου 1943. Ο *Plako* στα έγγραφα συναντάται και ως *Λιάκο*.

¹²⁴⁰ *Ibid*. Σύμφωνα με τον *Frashëri*, ο Ζέρβας παράλληλα συνομιλούσε με τους αλβανούς εθνικιστές του ΒΚ, μετά από παρότρυνση του *Myers*. Συγκεκριμένα στα τέλη Μαΐου 1943 ο *Myers* και ο Ζούπας συναντήθηκαν με τους *Mazar Dino*, *Ferhat Kaso* (μουφτής Παραμυθιάς) και τον *Sali Meto* στην Ι.Μ. Κοιμήσεως Θεοτόκου Παγανίων, κοντά στην Παραμυθιά. Ομοίως στις 10 Αυγούστου 1943 εκπρόσωποι του ΕΔΕΣ συναντήθηκαν με τον *Mazar Dino* στην Πάργα, βλ. *Kristo Frashëri, Historia e Çamërisë*, Tiranë, UET Press, 2015, fq. 294.

προσπάθεια για να εξαλείψουν τις διαφορές και να προσελκύσουν τους Μουσουλμάνους στις τάξεις των ανταρτών.¹²⁴¹

Οι εξελίξεις φανερώνουν ότι το μείζον πρόβλημα την περίοδο αυτή ήταν η προσέλκυση των μουσουλμάνων Τσάμηδων στην ελληνική αντίσταση. Με την υπογραφή του συμφώνου της Κονίσπολης, η τσέτα Τσαμουριάς ουσιαστικά επέλεξε να συμμαχήσει με το ΕΑΜ και όχι με τον ΕΔΕΣ. Για το λόγο αυτό, ο Ζέρβας φαίνεται να επανάφερε τη λύση της ενσωμάτωσης των Βορειοηπειρωτών στις τάξεις του ΕΔΕΣ. Στις 18 Αυγούστου 1943, ο Ζέρβας σε έκθεσή του αναφέρει την κατάσταση που επικρατούσε στην Αλβανία:

Δυνάμεις Ελλήνων της εν Αλβανία Μειονότητας: Από Μπιστρίτσης και εντεύθεν μέχρι Ελληνοαλβανικών συνόρων: 300-500 όπλα διαφόρων τύπων (Μάουζερ, Μάνλιγερ, Ιταλικά και Λεμπέλ) με ολίγα πυρομαχικά και 10 αυτόματα όπλα με επίσης μικρόν αριθμόν πυρομαχικών. Περιοχή Χειμάρρας - Αγίων Σαράντα. Υπάρχουσι 250 όπλα ομοίως διαφόρων τύπων και ολίγα οπλοπολυβόλα εις πυλωρούς χωρίων εις ο είναι αδύνατος η μετάβασης καθ' όσον η περιοχή είναι αποκεκλεισμένη. Δυνάμενοι να φέρουν όπλα και επιθυμούντες να οπλισθούν και να καταταγούν ως αντάρται περί τας 8000 εκτός των περιοχών Αυλώνας-Κορυτσάς-Βερατίου-Ελβασάν και των ανά το Δυρράχιον και Τύραννα ευρισκομένων Ελλήνων.¹²⁴²

Όσον αφορά τις αλβανικές δυνάμεις, ο Ζέρβας εκτιμούσε ότι οι αλβανικές οργανώσεις διαθέτουν καλά εξοπλισμένους άντρες, που φέρουν ιταλικό κατά βάση οπλισμό και αριθμούσαν 400-500 αντάρτες στην Κονίσπολη (με δυνατότητα να ανέλθουν στους 800), 5000 στο Κουρβελέσι και 300 στο Λιμπόχοβο.¹²⁴³

Στην έκθεση Ζέρβα αναφέρονται επιπλέον στοιχεία για τους ηγέτες της τσέτας Τσαμουριάς και την αποστολή Κυργιάννη. Αξίζει να σημειωθεί ότι η τσέτα Τσαμουριάς δημιουργήθηκε στις 2 Φεβρουαρίου 1943 με πρωτοβουλία του *Haki Rusiti* (τον οποίο διαδέχθηκε αργότερα ο *Retzep Plaku*, καθώς ο *Rushiti* αποχώρησε) και όχι

¹²⁴¹ ASMAE, M-3, B. 151, Comando 9a Armata, *Notiziario del Giorno 24 Luglio 1943 XXI*, p. 8.

¹²⁴² ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης...*, ό.π., τ. 1^{ος}, Ν. 6, σσ. 62-63.

¹²⁴³ *Ibid.*

με απόφαση της ΚΕ του ΚΚΑ.¹²⁴⁴ Ο *Plaku* ήταν μεγαλοκτηματίας εθνικιστής, με καταγωγή από την Κονίσπολη, μέλος της επιτροπής που προσέφερε το στέμμα της Αλβανίας στον *Vittorio Emanuele* τον Απρίλιο του 1939.¹²⁴⁵ Ο *Rushiti*, με καταγωγή από τους Φιλιάτες, «αυτοεξορίσθη από του 1923 λόγω του μίσους του προς την Ελλάδα, επιπλέον δε ετύγχανε Φανολικός Αξιοματικός της Χωρ/κης. Αμφότεροι ηγούνται της Εαμικής Τσέτας υπό την επωνυμίαν Τσέτα Τσαμουριάς εκπροσωπούσα καθαρώς Ελληνικήν περιοχήν».¹²⁴⁶ Σύμφωνα με την έκθεση, η τσέτα Τσαμουριάς και η τσέτα Λιμποχόβου-Κουρβελεσίου προσπάθησαν να παρασύρουν το ελληνικό στοιχείο να ενταχθεί στις ομάδες τους, με σκοπό να παρουσιάσουν στο εξωτερικό ότι οι Βορειοηπειρώτες αγωνίζονται για την ανεξαρτησία της Αλβανίας.¹²⁴⁷

Όσον αφορά την αποστολή Κυργιάννη, ο Ζέρβας ανέφερε ότι ο «Έλληνας υπεύθυνος του ΕΑΜ» βρέθηκε τυχαία σε συγκέντρωση πενήντα πέντε αντιπροσώπων διαφόρων περιοχών, όπου διαπίστωσε την απόφασή τους να αγωνιστούν στο πλευρό του ΕΔΕΣ. Όταν του ζήτησαν να απομακρυνθεί από τη συγκέντρωση, αυτός τους απείλησε ότι θα τους καταδώσει στο ΦΝÇ και τους ανάγκασε να υποσχεθούν τη συμμετοχή τους στις μικτές αλβανικές ομάδες.¹²⁴⁸ Η αναφορά Ζέρβα ολοκληρώθηκε με την υποβολή προτάσεων για την ενίσχυση των Βορειοηπειρωτών:

α. Άμεσως εξοπλισμός του Ελληνικού Στοιχείου αφ' ενός για το κτύπημα των Αξονικών Δυνάμεων, εφ' ετέρου δε διά την αντιμετώπισιν των Αλβανικών φασιστικών Οργανώσεων, αίτινες Μοναδικόν σκοπόν έχουν την διατήρησιν της Αλβανικής κυριαρχίας,

¹²⁴⁴ Εφημερίδα «Λαϊκό Βήμα», Αρ. Φύλλου 10 (3805), 2 Φεβρουαρίου 1984· Ελευθερία Μαντά, *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες...*, ό.π., σελ. 157. Στις 24 Ιουλίου 1943 η τσέτα ονομάστηκε «Θωμά Λιούλια», βλ. εφημερίδα «Λαϊκό Βήμα», Αρ. Φύλλου 60 (3230), 27 Ιουλίου 1978. Παρόλα αυτά, στη μετέπειτα αλβανική ιστοριογραφία η τσέτα Τσαμουριάς θεωρείται ότι συμμετείχε στην οργάνωση της κομμουνιστικής αντίστασης μετά το συνέδριο της Πέζας το Σεπτέμβριο του 1942, βλ. *Instituti i Studimeve Marksiste-Leniniste pranë KQ të PPSH, Eropëja e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare e popullit Shqiptar, 1939-1944*, Tiranë, 8 Nëntori, 1980, fq. 55.

¹²⁴⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχαία Εθνικής Αντίστασης...*, ό.π., τ. 1^{ος}, Ν. 6, σελ. 63. Στο τεκμήριο γίνεται αναφορά για συνημμένο έγγραφο σχετικό με τον Plaku, το οποίο δεν εντοπίστηκε κατά την αρχειακή έρευνα στη ΔΙΣ.

¹²⁴⁶ *Ibid.* Η ομάδα του Plaku ήλεγχε τα δρομολόγια Δέλβινο-Κονίσπολη και Δέλβινο-Μουζινα-Δρόβιανη-Γεωργουργουτάτες-Κακαβιά, ενώ είχε καταστρέψει τις γέφυρες της Δρόβιανης και Μουζινας. Συχνά δημιουργούσε ενέδρες στις ιταλικές φάλαγγες και επιθέσεις στην πόλη του Δελβίνου. Οι οδοί αυτοί αποτελούσαν τους κύριους άξονες μετακίνησης ιταλικών δυνάμεων προς το λιμάνι των Αγίων Σαράντα, σε περίπτωση ιταλικής οπισθοχώρησης, βλ. ASMAE, M-3, B. 151, *Comando 9a Armata, Notiziario del Giorno 1 Luglio 1943 XXI*, p. 2 και ASMAE, M-3, B. 151, *Comando 9a Armata, Notiziario del Giorno 6 Luglio 1943 XXI*, p. 5.

¹²⁴⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχαία Εθνικής Αντίστασης...*, ό.π., τ. 1^{ος}, Ν. 6, σελ. 63.

¹²⁴⁸ *Ibid.*

καταλλήλως κατευθυνομένων υπό των Ιταλών και εξόντωσιν του εις Αλβανίαν Ελληνικού Στοιχείου.

β. Πλαισίωσις των εις Αλβανίαν Ελλήνων δι' αριθμού Ελλήνων Αξ/κων και Υπαξ/κων καθ' όσον η περιοχή αυτή στερείται παντελώς κατωτέρων και ανωτέρων βαθμοφόρων ως και αριθμού ειδικοτήτων (πολυβοληταί, οπτισταί, ολμισταί κλπ).

γ. Να επιδιωχθεί μέσω της εν Αλβανία Αγγλικής Αποστολής η υπογραφή συμφωνητικού μεταξύ της Οργανώσεως ΜΑΒΗ και των εν Αλβανία τυχόν Αντιφασιστικών Οργανώσεων

δ. Αποδοχή του αιτήματος της Οργανώσεως ΜΑΒΗ περί ενσωματώσεώς της εις την Οργάνωσιν του ΕΔΕΣ.¹²⁴⁹

Η παραπάνω επιστολή φανερώνει μια στροφή στη στάση του ΕΔΕΣ απέναντι στην ελληνική μειονότητα. Χρονικά, επειδή αυτή απεστάλη λίγες μέρες μετά την αναχώρηση του υπαρχηγού του ΕΔΕΣ Κομνηνού Πυρομάγλου για το Κάιρο, είναι πιθανό να απέβλεπε στο να χρησιμοποιήσει το ζήτημα της βορειοηπειρωτικής αντίστασης ως διαπραγματευτικό πλεονέκτημα στις συνομιλίες και να ισχυροποιήσει τη θέση του.¹²⁵⁰ Από την άλλη, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα ο Ζέρβας να επιδίωκε μια περικύκλωση των δυνάμεων του ΕΛΑΣ που βρίσκονταν κατά μήκος των ελληνοαλβανικών συνόρων. Πάντως, οφείλει να παρατηρήσει κανείς ότι η αλλαγή στη στάση του Ζέρβα για το μειονοτικό ζήτημα πραγματοποιήθηκε λίγο πριν τη διαταγή συγκρότησης Κοινού Στρατηγείου και Κοινών Αρχηγείων στην Ήπειρο, μια εξέλιξη που αναμφίβολα θα εμπόδιζε την ανάμιξή του στα ζητήματα των Βορειοηπειρωτών.¹²⁵¹

¹²⁴⁹ *Ibid.* Η έκθεση δεν έχει αποδέκτη, είναι όμως πιθανό να απευθύνεται στο ΣΜΑ ή στον επικεφαλής της βρετανικής αποστολής ταξίαρχο Myers, όπως μπορεί να θεωρηθεί από την υποβολή προτάσεων στο τέλος της έκθεσης.

¹²⁵⁰ Στο Κάιρο μετέβησαν οι εκπρόσωποι των αντιστασιακών ομάδων, όπου θα συζητούσαν με την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση το μεταπολεμικό καθεστώς της Ελλάδος. Για την αποστολή των εκπροσώπων των αντιστασιακών ομάδων στο Κάιρο, ενδεικτικά βλ. Κομνηνός Πυρομάγλου, *Ο Δούρειος Ίππος. Η εθνική και πολιτική κρίσις κατά την κατοχή*, Αθήνα, Δωδώνη, 1978, σσ. 101-129· Πέτρος Ρούσος, *ό.π.*, σσ. 391-402.

¹²⁵¹ «Διαταγή υπ' αριθμ. 1/19-8-1943 του Κοινού Γενικού Στρατηγείου των ανταρτών σχετικά με τη συγκρότηση Κοινού Στρατηγείου και Κοινών Αρχηγείων στην Ήπειρο», στο Αλέξανδρος Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα. Μεγαλεία και θρήνοι, δόξες και αθλιότητες ενός Αγώνος*, Ιωάννινα, 1976, σσ. 94-95.

Στις 26 Αυγούστου του 1943 ο Αχιλλέας Ζούπας, που βρισκόταν στο αρχηγείο του ΕΔΕΣ, αναχώρησε κατόπιν διαταγής του Ζέρβα και του βρετανού συνδέσμου *Tom Burns* για την Αλβανία.¹²⁵² Στην επιστολή του Ζούπα αναφέρεται ότι έφτασε «μέχρι Ωχρίδος και ειργάσθην πολύ καλά».¹²⁵³ Αναφέρει μάλιστα την εικόνα που αποτίμησε από την διαμονή του στην Κορυτσά: «τα πράγματα είχαν αλάξη πάρα πολύ εις την Αλβανίαν από τους Χριστιανούς, τώρα εννόησαν και αυτοί ακόμη οι Κορυτσαίοι πως δεν πρέπει να γίνει η Αλβανία».¹²⁵⁴

Στα τέλη Αυγούστου πραγματοποιήθηκε μια αποτυχημένη προσπάθεια για συνένωση της μειονότητας με τον ΕΔΕΣ. Σύμφωνα με τον Γκουβέλη, ο Ανδρέας Κολιός από το χωριό Άγιος Νικόλαος της Άνω Δρόπολης συναντήθηκε στην Κακαβιά με εκπροσώπους του Τάγματος Πωγωνίου του ΕΔΕΣ Λάμπρο Μπινάρη και Παναγιώτη Μπέτζιο.¹²⁵⁵ Ο Μπινάρης ζήτησε να αναλάβουν την στρατιωτική οργάνωση της μειονότητας, καθώς δήλωσε ότι είχε εντολή από το Ζέρβα. Ο Σαχίνης ενημερώθηκε από τον Κολιό για την πρόθεση του ΕΔΕΣ για συνεργασία, ζήτησε όμως αναβολή για την πραγματοποίηση μιας τέτοιας πρότασης.¹²⁵⁶

Μετά την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στην Αλβανία, η ελληνική μειονότητα βρέθηκε σε δεινή θέση. Με τη συνεργασία των αλβανών εθνικιστών με τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής, το ΒΚ προσπάθησε να εξαλείψει το χριστιανικό στοιχείο από τη νότια Αλβανία, λεηλατώντας και καταστρέφοντας τα χριστιανικά

¹²⁵² ΙΑΥΕ, Έτος 1944, Φ. 12, Υποφ. 1, Επιστολή Αχιλλέα Ζούπα προς τον ξάδερφό του Μίλτο Ζούπα (Κάιρο), 20-5-44. Την αποστολή Ζούπα την επιβεβαιώνει και ο Σύρμος, *ό.π.*, σελ. 30. Σύμφωνα με τον Σύρμο, ο Ζούπας μετέβη στην Αλβανία με εξουσιοδότηση του ΕΑΜ ως ταχυδρόμος της βρετανικής αποστολής. Στην Πωγωνιανή συναντήθηκε με το Σύρμο και ζήτησε τη βοήθειά του, καθώς αναζητούσε το βρετανό σύνδεσμο των αλβανών παρτιζάνων στο Αργυρόκαστρο για να του δώσει κάποια γράμματα. Ο Σύρμος αναφέρει ότι οι Αλβανοί τον έδιωξαν από το Αργυρόκαστρο, λέγοντας του πως έχει εξουσιοδότηση να κυκλοφορεί μόνο στην ελληνική επικράτεια και τον έδιωξαν με συνοδεία. Ενδεικτικό πάντως της καχυποψίας που επικρατούσε την περίοδο εκείνη είναι ότι οι δύο άντρες δεν συζήτησαν καθόλου για τα ζητήματα της μειονότητας, παρόλο που ο Ζούπας διανυκτέρευσε στο σπίτι του Σύρμου στη Δερβιτσάνη. Σύμφωνα με τον έλληνα αντιπρόσωπο της Διασυμμαχικής Επιτροπής Εκτοπισθέντων Προσώπων στην Ιταλία Πλωτάρχη Ι. Μελισινό, ο Ζούπας τον Αύγουστο του 1944 βρισκόταν στη Ρώμη, όπου μετέφερε πληροφορίες για την εσωτερικά προβλήματα στην Αλβανία και την περίπλοκη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στους κόλπους της μειονότητας, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης...*, *ό.π.*, τ. 1^{ος}, Ν. 81, σσ. 252-253. Σύμφωνα με πληροφορίες του Ζούπα, ο Γιώργος Ζώτος ουδέποτε διέθεσε 100 χρυσές λίρες που έλαβε από τον Ζέρβα στις 28 (ή 30) Αυγούστου 1943 για τη δημιουργία ανεξαρτήτων ομάδων στη βόρεια Ήπειρο.

¹²⁵³ ΙΑΥΕ, Έτος 1944, Φ. 12, Υποφ. 1, Επιστολή Αχιλλέα Ζούπα προς τον ξάδερφό του Μίλτο Ζούπα (Κάιρο), 20-5-44.

¹²⁵⁴ *Ibid.*

¹²⁵⁵ Λευτέρης Γκουβέλης-Γιάννης Παππάς, *ό.π.*, σσ. 73-74. Το ίδιο αναφέρει και ο Κόρμαλης στο Αθανάσιος Κόρμαλης, *Αντίσταση...*, *ό.π.*, σελ. 58.

¹²⁵⁶ Λευτέρης Γκουβέλης-Γιάννης Παππάς, *ό.π.*, σελ. 74.

χωριά. Η κλιμάκωση της βίας έστρεψε μέρος της μειονότητα στην ένοπλη συνεργασία με το FNC, ενώ αριθμός Βορειοηπειρωτών πήγε στην Ελλάδα για να πολεμήσει με τις δυνάμεις του Ζέρβα. Έτσι, η συνοχή της μειονότητα διασπάστηκε και αναζήτησε το μέλλον της μέσα από τη συμμετοχή της στα ελληνικά και αλβανικά αντιστασιακά κινήματα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ιστορική αυτή ανάλυση είχε ως σκοπό να προσεγγίσει την ιταλική πολιτική στην Αλβανία αλλά και τη ζωή της ελληνικής μειονότητας, μέσα από την κατανόηση των κοινωνικών συνθηκών που διαμόρφωσαν τη στάση της απέναντι στον αλβανικό αντιστασιακό αγώνα. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερα περίπλοκο ζήτημα, καθώς ένα πλήθος παραγόντων προσδιόρισαν - σχεδόν νομοτελειακά - την ιστορική αυτή εξέλιξη. Αν και δεν πρέπει να προσφεύγουμε σε τελεολογικά σχήματα, εντούτοις μπορούμε να καταγράψουμε και να θεωρητικοποιήσουμε τα συμπεράσματα της έρευνας σχετικά με τη στάση των δύο υποκειμένων, των Ιταλών και της ελληνικής μειονότητας.

Η ιταλική πολιτική αποτέλεσε τον βασικότερο παράγοντα διαμόρφωσης των ισορροπιών μέσα στο αλβανικό κράτος. Αναλύοντας τις σχέσεις της ελληνικής μειονότητας με τους Ιταλούς, διαπιστώνουμε ότι το σημείο καμπής των μεταξύ τους σχέσεων ήταν ο ελληνοϊταλικός πόλεμος. Η μεταπολεμική ιταλική πολιτική απέναντι στη μειονότητα επαναπροσδιορίστηκε, καθώς ο πόλεμος αποκάλυψε ότι ο αλυτρωτισμός διατηρούνταν στους κόλπους της μειονότητας, αλλά σε λανθάνουσα κατάσταση. Τα βασικά σημεία της ιταλικής πολιτικής είχαν όμως αρκετά πιο σύνθετο χαρακτήρα, μπορούμε δε να διακρίνουμε σε αυτήν δυο κύριες φάσεις: την προπολεμική και τη μεταπολεμική.

Στην πρώτη φάση, κεντρικό σημείο της ιταλικής πολιτικής ήταν η διαχείριση της εξουσίας, παίζοντας το παιχνίδι των εθνοτικών διαφορών και του θρησκευτικού ανταγωνισμού. Η εργαλειοποίηση της μειονότητας βοήθησε στη διατήρηση των ισορροπιών στη λειτουργία του κράτους και της κοινωνικής ζωής στο εσωτερικό της. Η ευνοϊκή πολιτική απέναντι στην ελληνική μειονότητα αποτέλεσε αντίβαρο στη στάση των αλβανών ορθοδόξων του Νότου, οι οποίοι από τις αρχές της ιταλικής παρουσίας είχαν εμφανίσει αντι-ιταλικές διαθέσεις.

Οι Ιταλοί πίστευαν ότι το φασιστικό μοντέλο διακυβέρνησης, που αποτελούσε το θεμέλιο λίθο της ιταλικής πολιτικής, θα μπορούσε να βρει οπαδούς στους κόλπους της ελληνικής μειονότητας. Η ρητορική του εκσυγχρονισμού και της εξέλιξης, που εκδηλωνόταν με την αφομοίωση των φασιστικών αρχών, επιδίωξε να βρει τη «σιωπηρή» στήριξη του ελληνικού φασιστικού καθεστώτος, εφόσον το ενδιαφέρον των Ιταλών στα ζητήματα οικονομίας και κοινωνικής πρόνοιας δεν εξαιρούσε τους

Βορειοηπειρώτες. Παρόλα αυτά, η ιταλική πολιτική δεν βοήθησε στην προσέγγιση της ελληνικής μειονότητας.

Η στάση της μειονότητας απέναντι στην ιταλική Διοίκηση ήταν συνάρτηση των γεγονότων στο εσωτερικό της Αλβανίας και όχι της διακύμανσης της ελληνικής πολιτικής.¹²⁵⁷ Τα γεγονότα αποδεικνύουν ότι από το καλοκαίρι του 1939 οι Ιταλοί αντιμετώπισαν με καχυποψία την ελληνική μειονότητα και έλαβαν μέτρα για την αποκοπή των δεσμών της με την Ελλάδα. Η ιταλική παρουσία δημιούργησε κλίμα ανασφάλειας λόγω των τακτικών εκφοβισμού, τις προληπτικές συλλήψεις και τον εκτοπισμό οικογενειών. Παράλληλα, η ιταλική υποστήριξη στην ένωση των δύο Εκκλησιών για την εξάπλωση του καθολικισμού, απομόνωσε ακόμη περισσότερο τη μειονότητα από τις χριστιανικές της καταβολές.

Ο τομέας της εκπαίδευσης ήταν το κατεξοχήν πεδίο εκμετάλλευσης των εθνοτικών διαφορών, καθώς τα εθνολογικά χαρακτηριστικά αναπαράγονταν από τα ελληνόφωνα σχολεία. Οι Ιταλοί στήριξαν τη μειονοτική εκπαίδευση, με στόχο να επηρεάσουν τη λειτουργία της και να αποκτήσουν τον έλεγχό της. Διέθεσαν σημαντικά χρηματικά ποσά για τη διατήρηση των κοινοτικών σχολείων και των σχολικών υποδομών, ενίσχυσαν τα εισοδήματα των κοινοτικών δασκάλων και γενικότερα συνέβαλαν ώστε να διατηρηθεί ο - κατ' επίφαση - κοινοτικός χαρακτήρας της μειονοτικής εκπαίδευσης. Αν και δεν επιτεύχθη ο απώτερος σκοπός, που ήταν η ιταλοποίηση της παιδείας, εντούτοις τα κοινοτικά σχολεία έπαψαν να λειτουργούν στη βάση των αποφάσεων της ΚτΕ του 1935 για το σχολικό ζήτημα.

Γενικότερα, θα λέγαμε ότι η αφομοίωση της μειονότητας στο αλβανικό κράτος δεν αποτέλεσε στόχο της ιταλικής πολιτικής. Αντίθετα, οι Ιταλοί επιθυμούσαν να διατηρηθεί μια ελληνόφωνη χριστιανική μειονότητα, που θα μπορούσε να αποτελέσει κέντρο φασιστικής ακτινοβολίας για την ευρύτερη περιοχή του Νότου, στο πλαίσιο της εργαλειοποίησης των θρησκευτικών και γλωσσικών ετεροτήτων εντός της αλβανικής επικράτειας. Τα συμφέροντα και οι στόχοι τους συγκρούστηκαν με αυτά των Αλβανών, διότι οι Ιταλοί υποστήριξαν τη διαφοροποίηση της μειονοτικής εκπαίδευσης ώστε να τεθούν τα σχολεία υπό ιταλικό έλεγχο, ενώ οι Αλβανοί επιθυμούσαν την εφαρμογή

¹²⁵⁷ Η Βοσί χωρίζει την περίοδο 1939-1940 σε τρεις περιόδους, βασισμένη στην ελληνική πολιτική σε σχέση με την Ιταλία, αφήνοντας να εννοηθεί ότι η ελληνική αλυτρωτική πολιτική κατεύθυνε τη μειονότητα στην κλιμάκωση των αντιδράσεών της, βλ. Sonila Boçi, *Minoritetet në Shqipëri...*, *op. cit.*, pp. 76-77.

πολιτικών αφομοίωσης. Εντούτοις, κοινός στόχος και των δύο ήταν να αποκόψουν τη μειονοτική εκπαίδευση από την ελληνική επιρροή, ώστε να εξαλείψουν κάθε εστία αλυτρωτισμού στην Αλβανία.

Η στάση των Ιταλών υπαγορεύτηκε σε μεγάλο βαθμό από την ανάγκη να ικανοποιήσουν τις αλβανικές προσδοκίες για περιορισμό των μειονοτικών δικαιωμάτων. Παρόλα αυτά, τα βαθύτερα αίτια των αλβανικών αντι-ιταλικών αντιδράσεων δεν σχετίζονταν με την ιταλική μειονοτική πολιτική, αλλά κυρίως με τις θρησκευτικές διαφορές, την κομμουνιστική προπαγάνδα και το γεγονός ότι οι Ιταλοί θεωρούσαν τους Αλβανούς πολίτες δεύτερης κατηγορίας. Οι Ιταλοί θεώρησαν πως το αφήγημα της δημιουργίας ενός αλβανικού κράτους, που θα περιλαμβάνει τις περιοχές του Κοσόβου και της Θεσπρωτίας στα γεωγραφικά του όρια, θα μπορούσε να εξομαλύνει τις διαφορές αυτές και να ικανοποιήσει τις αλυτρωτικές διαθέσεις των Αλβανών.

Γεγονός είναι ότι η επέκταση των εδαφών του αλβανικού κράτους ήταν ίσως το σημαντικότερο συνδετικό στοιχείο της Ιταλίας με τον αλβανικό πληθυσμό. Εκμεταλλευόμενοι την προσδοκία για την «εθνική δικαίωση» των Αλβανών, οι Ιταλοί πήραν στο πλευρό τους μέρος του αλβανικού πληθυσμού, που θεώρησε ότι οι εδαφικές του διεκδικήσεις θα μπορούσαν να υλοποιηθούν με τη βοήθεια της ισχυρής φασιστικής δύναμης. Αναμφίβολα, η προσέγγιση των Αλβανών και η επαμφοτερίζουσα ιταλική πολιτική περιθωριοποίησε την ελληνική μειονότητα, η οποία σε καμία περίπτωση δεν θα δεχόταν να ταχθεί στο πλευρό ενός τέτοιου μετώπου και απέρριψε κάθε πιθανότητα συνεργασίας. Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η ιταλική πολιτική κατά το πρώτο έτος της ιταλικής παρουσίας στην Αλβανία παρείχε στην ελληνική μειονότητα ένα περιορισμένο βαθμό αυτοτέλειας σε αρκετούς τομείς της κοινωνικής ζωής, διακόπτοντας βαθμιαία κάθε δεσμό με το ελληνικό κράτος.

Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος ήταν ένας πόλεμος επιλογής, που εξυπηρετούσε τις ιταλικές πολιτικές επιδιώξεις και όχι αναγκαιότητας, όπως ήταν για τους Έλληνες. Η Ελλάδα εξωθήθηκε σε έναν ολοκληρωτικό πόλεμο, από τον οποίο απειλούνταν η ύπαρξή της ως κράτος· ίσως αυτό έδωσε το απαραίτητο σθένος στον ελληνικό λαό να αντισταθεί στην ιταλική εισβολή. Οι Έλληνες δεν ήταν διατεθειμένοι να δεχθούν μια μεταβολή των συνόρων, όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί με αγώνες και θυσίες κατά τους Βαλκανικούς πολέμους. Αναμφίβολα, η ιδέα της ιστορικής δικαίωσης με την

προσάρτηση της νότιας Αλβανίας, που θα μπορούσε να οδηγήσει στην περαιτέρω επέκταση του ελληνικού κράτους, δεν απείχε από την πραγματικότητα.

Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος έδωσε τέλος στα προσχήματα και την ήπια πολιτική. Η Ρώμη εκδήλωσε τις κατακτητικές της διαθέσεις, προκαλώντας την πολεμική αναμέτρηση για την ολοκληρωτική κατάκτηση της Ελλάδας. Η Ελλάδα από την πλευρά της, αποδείχτηκε διστακτική και ανέτοιμη να υλοποιήσει τη «Μεγάλη Ιδέα»: ο ελληνικός στρατός εισήλθε στην Αλβανία ως απελευθερωτής εθνικών εδαφών, χωρίς όμως οι ντόπιοι πληθυσμοί να συμμερίζονται στον ίδιο βαθμό τον ενθουσιασμό αυτό. Όπως λέει ο Κωστούλας: «Οι Βορειοηπειρώτες ήταν πάντοτε επιφυλακτικοί. Αυτό δεν ήταν ούτε από ιδεολογία, ούτε από αντίδραση, αλλά ήταν ένα βίωμα ιστορικό. Πάντοτε κρατούσαν μία επιφύλαξη... και είχανε δίκιο».¹²⁵⁸

Η στάση των πληθυσμών κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη μεταπολεμική ιταλική πολιτική. Τα ενδογενή χαρακτηριστικά του πολέμου όπως η βία, οι εκτοπίσεις, οι φυλακίσεις και η εξορία διαμόρφωσαν τη στάση των πληθυσμών απέναντι στους Ιταλούς, αλλά και τις μεταξύ τους σχέσεις. Γενικότερα, η συμμετοχή που παρήγαγε ο πόλεμος, καθόρισε ένα νέο πλαίσιο εφαρμογής της ιταλικής πολιτικής στο αλβανικό κράτος.

Στη δεύτερη αυτή φάση της ιταλικής πολιτικής, εγκαταλείφθηκε η ιδέα της εργαλειοποίησης της ελληνικής μειονότητας, ως αποτέλεσμα της ευνοϊκής στάσης της απέναντι στον ελληνικό στρατό κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου. Μετά την ελληνική οπισθοχώρηση, κάθε χαρακτηριστικό που σχετιζόταν με την Ελλάδα, όπως η καταγωγή, η γλώσσα ή οι εμπορικές συναλλαγές συνιστούσε κριτήριο για τη στενή παρακολούθηση ή τη σύλληψη των Βορειοηπειρωτών. Οι ιταλικές προσπάθειες για διακοπή των σχέσεων της μειονότητας με την Ελλάδα κορυφώθηκαν με την εθνικοποίηση της μειονοτικής εκπαίδευσης και το κλείσιμο πολλών κοινοτικών σχολείων, θέτοντας νέες βάσεις για την επαναλειτουργία της.

Αναμφίβολα, ο ελληνοϊταλικός πόλεμος δημιούργησε τομή στις σχέσεις των Ιταλών με την ελληνική μειονότητα, παράλληλα όμως διέρρηξε και τους δεσμούς τους με τον αλβανικό πληθυσμό. Ο μύθος της ιταλικής στρατιωτικής μηχανής, που εγγυόταν την προστασία της Αλβανίας καταρρίφθηκε, καθώς επλήγη το γόητρο των ιταλικών στρατιωτικών δυνάμεων από την ταχύτατη κατάρρευση του μετώπου. Επιπρόσθετα, η

¹²⁵⁸ Συνέντευξη με τον Κώστα Κωστούλα (2 Ιουλίου 2020).

ιταλική πολιτική είχε αποτύχει τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, λόγω της ανεπάρκειας των κρατικών δομών να αποκαταστήσουν τα μεταπολεμικά προβλήματα της αλβανικής κοινωνίας. Η ανάγκη διαχείρισης του κράτους και εξασφάλισης της δημόσιας τάξης ανάγκασε την ιταλική Τοποτηρητεία να δώσει ευρείες αρμοδιότητες στους αλβανούς εθνικιστές. Σύντομα, η στάση των Ιταλών απέναντι στους Βορειοηπειρώτες υπαγορεύτηκε από αυτή των εθνικιστών.

Γενικότερα για τους Αλβανούς, ο ελληνοϊταλικός πόλεμος χαρακτηρίστηκε από τη σύγχυση των συνειδήσεων, που δεν ήρθε όμως σε αντίθεση με τη γενικότερη εθνικιστική τους διάθεση. Αποτελεί πράγματι ερώτημα εάν οι Αλβανοί συμμετείχαν στον πόλεμο με κριτήριο την εθνική τους συνείδηση, φαίνεται πάντως ότι μεγάλο μέρος αυτών δεν έλαβαν μέρος λόγω της φασιστικής τους ιδεολογίας. Η άτολμη συμμετοχή των αλβανικών ταγμάτων στο πλευρό του ιταλικού στρατού αποδεικνύει ότι το κίνητρο για τη συμμετοχή τους στον πόλεμο ήταν ο καιροσκοπισμός και η αναζήτηση ατομικών οφελών. Εντούτοις, ο πόλεμος και οι συνέπειές του ενδυνάμωσαν την εθνική τους ταυτότητα, η οποία ενεπλάκη με την πολιτική δράση.

Οι Αλβανοί εκμεταλλεύτηκαν τα εθνικά ανταντακλαστικά που αναπτύχθηκαν από τον πόλεμο. Μικρά γεγονότα τοπικού χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα οι εκτελέσεις ιταλών αξιωματούχων ή οι δολιοφθορές στρατιωτικών εγκαταστάσεων από μικρές αντιστασιακές ομάδες, είχαν σημαντικό αντίκτυπο στον ντόπιο πληθυσμό και ενδυνάμωσαν την κοινωνική συνοχή, με τα αποτελέσματα στο ηθικό των Αλβανών να ξεπερνούν αναλογικά τη στρατιωτική σημασία των ενεργειών. Ο αλβανικός εθνικισμός πήρε σάρκα και οστά μέσα από αυτές τις ομάδες, η δράση των οποίων αν και δεν ήταν σοβαρή, εντούτοις είχε σημαντική απήχηση στους τοπικούς πληθυσμούς και μπορούσαν να εγγυηθούν την ασφάλεια σε τοπικό επίπεδο. Η καταπολέμηση των μεμονωμένων αλβανικών αντιστασιακών πράξεων οδήγησαν σε κλιμάκωση της βίας, η οποία παρήγαγε συμμετοχή στην αντίπαλη πλευρά, μέσω των μηχανισμών αντεκδίκησης και αυτοπροστασίας. Όσο μεγαλύτερη γινόταν η αντίσταση, τόσο πιο έντονα εξελίσσονταν τα εθνικά ανταντακλαστικά.

Η φύση της εξέλιξης του αλβανικού εθνικισμού μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή με όρους ιστορικής ιδιαιτερότητας και κοινοτισμού των Βαλκανίων.¹²⁵⁹

¹²⁵⁹ Stefanie Schwandner-Sievers, Αφηγήσεις του Μύθου. Ικανότητες του Μύθου στην Αλβανία, στο Stefanie Schwandner-Sievers, Bernd J. Fisher (eds), *Αλβανικές Ταυτότητες. Μύθος & Ιστορία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2012, σελ. 32.

Αναμφίβολα, η διαδικασία ανάδυσης της αλβανικής εθνικής συνείδησης δεν ήταν μια υπόθεση αγροτών ή αστών. Μια ταξικά καθορισμένη διαδικασία θα μπορούσε ίσως να εντάξει την ελληνική μειονότητα, ιδιαίτερα τα φτωχά στρώματα της Δρόπολης και του Βούρκου, μέσα στην αλβανική κοινωνία. Ο αλβανικός εθνικισμός εξελίχθηκε για να εκμεταλλευτεί το κενό εξουσίας, που δημιουργήθηκε από την αδυναμία των Ιταλών να διαχειριστούν τα μεταπολεμικά κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα.

Διαπιστώνεται επομένως ότι η ιταλική πολιτική στηρίχθηκε στη λάθος ανάγνωση των κοινωνικών και πολιτικών δεδομένων της Αλβανίας. Αλλά ακόμη και αν θεωρήσουμε ότι η πολιτική αρχιτεκτονική *per se* δεν είχε προβλήματα, τα αποτελέσματα που αυτή παράγαγε ήταν προβληματικά. Η ιταλοποίηση της Αλβανίας πραγματοποιήθηκε με στόχο την ενότητα των κατοίκων της Αλβανίας, μέσα από την ταύτιση των εννοιών της φυλής, του έθνους και του κράτους.¹²⁶⁰ Όμως η οικοδόμηση φασιστικών θεσμών που υπαγορεύτηκαν από τη Ρώμη, σε μια χώρα με διαφορετικό κοινωνικό υπόβαθρο, προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις. Ακόμη και το μοντέλο πολιτικής που εφαρμόστηκε, που αποσκοπούσε στην εκμετάλλευση των εγγενών τομών στην αλβανική κοινωνία, δεν έλαβε υπόψη τις έντονες εθνολογικές διαφορές και τον φυλετισμό, με αποτέλεσμα να δημιουργήσει νέες τομές στο εσωτερικό της. Η ιταλική πολιτική επικέντρωσε στον καθολικό έλεγχο του κράτους, ταυτίζοντας τον αλβανικό αλυτρωτισμό με την εδραίωση του φασιστικού καθεστώτος.

Η συμμετοχή των Αλβανών στο Φασιστικό Κόμμα δημιούργησε δύο ανομοιόμορφους σε ισχύ πόλους (δίπολο φασισμός - αντιφασισμός). Ο ισχυρός πόλος που συγκροτήθηκε γύρω από τα φασιστικά ιδεώδη και το ιταλικό Βασίλειο, παρείχε τις προϋποθέσεις για την ικανοποίηση των αλβανικών διεκδικήσεων και την επέκταση των εθνικών συνόρων· ο δεύτερος πόλος συσπείρωσε όλες εκείνες τις δυνάμεις που θεωρούσαν ότι η ιστορική δικαίωση των πόθων του αλβανικού λαού θα πραγματοποιούνταν με την εκδίωξη των Ιταλών και τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Διαμορφώθηκε έτσι ένα αντι-ιταλικό μέτωπο με εθνικιστικά χαρακτηριστικά, το οποίο συσπείρωσε ορθόδοξους και μουσουλμάνους, γύρω από το δικό τους ξεχωριστό πόλο.

Είναι γνωστό ότι η αναβίωση των εθνικιστικών συναισθημάτων έχουν βαθύτερες ρίζες από το οποιοδήποτε δόγμα.¹²⁶¹ Όμως το αντι-ιταλικό αυτό μέτωπο δεν ήταν ενιαίο

¹²⁶⁰ Davide Rodogno, *Fascism's European Empire: Italian Occupation During the Second World War*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, p. 265.

¹²⁶¹ P. Lendvai, *op. cit.*, p. 350.

και είχε χαρακτήρα περισσότερο φυλετικό και θρησκευτικό. Η πλειοψηφία των κομμουνιστικών ομάδων που συνενώθηκαν κάτω από την ομάδα του FNC, αποτελούνταν από Τόσκηδες, ενώ οι Γκέγκηδες του βορρά δημιούργησαν τη δική τους αντιστασιακή ομάδα, το BK, το οποίο συνεργάστηκε με τις δυνάμεις του Άξονα. Σε ότι αφορά τη θρησκεία, η πλειοψηφία των μουσουλμάνων συνεργάστηκαν με τους Ιταλούς για να διατηρήσουν τα προνόμια της οθωμανικής εποχής, οπότε τάχθηκαν στο BK, ενώ οι ορθόδοξοι του Νότου γοητεύτηκαν από την κομμουνιστική προπαγάνδα και τις διακηρύξεις για κοινωνική δικαιοσύνη. Έτσι το δίπολο φασισμός-αντιφασισμός πήρε τη μορφή κομμουνισμός-αντικομμουνισμός.

Όμως πώς ερμηνεύονται οι παραλλαγές των αλβανικών κινημάτων στην εξέλιξη και την έκβασή τους; Η κομμουνιστική ιδεολογία αντί να καταπραΰνει τα εθνικά συναισθήματα τα έκανε πιο έντονα, καθώς το FNC εμφανίστηκε αρχικά με εθνικό πρόγραμμα και ρητορική. Πράγματι, το εθνικό διακύβευμα της απελευθέρωσης της Αλβανίας από τους Ιταλούς έδωσε τη θέση του στους πολιτικούς στόχους, περιορίζοντας κάθε διαθέσιμη επιλογή για συνεργασία μεταξύ των αλβανικών αντιστασιακών ομάδων. Στο δεύτερο συνέδριο του Λαμπινότ (*Labinot*) τον Σεπτέμβριο του 1943 το FNC διακήρυξε την ανάγκη για την κατάκτηση της εξουσίας, μέσα από τον ένοπλο αγώνα εναντίον των δυνάμεων του Άξονα και του BK.¹²⁶²

Αντίθετα για το BK, η συνεργασία με τους Ιταλούς απέτυχε να οδηγήσει σε μία στρατηγικού επιπέδου νίκη στους πολιτικούς του σκοπούς. Αν και πέτυχε βραχυπρόθεσμα αποτελέσματα, όπως η διείσδυση στον κρατικό μηχανισμό, εντούτοις η συνεργασία του με τους Ιταλούς του έδωσε περισσότερα μειονεκτήματα απ' ό,τι πλεονεκτήματα. Πολλοί ήταν οι αλβανοί μη κομμουνιστές που εντάχθηκαν στις τάξεις του FNC, οι οποίοι σε καμία περίπτωση δεν ήθελαν να συμμετέχουν σε μια φιλοφασιστική οργάνωση. Φαίνεται πάντως ότι το BK αντιμετώπισε το δίλημμα εάν θα συμφιλιωθεί με τους κομμουνιστές ή θα τους αντιμετωπίσει μέχρι τέλους, χωρίς να μπορεί να διαπιστωθεί με σαφήνεια εάν το FNC είχε λάβει την απόφαση για την οριστική συντριβή του BK και την κατάληψη της εξουσίας πριν την αποχώρηση των Ιταλών. Αν και η ιστοριογραφία είναι στρατευμένη στο ζήτημα αυτό, η εξέλιξη της

¹²⁶² Academia e Shkencave e RPSt të Shqipërise, *Historia e Shqiperise...*, op. cit., fq. 548-550.

αντίστασης, οι φάσεις του αγώνα και τα χαρακτηριστικά της βίας (εθνοτικά, πολιτισμικά, θρησκευτικά ή πολιτικά) αποτελούν αντικείμενο περαιτέρω έρευνας.¹²⁶³

Αν αναζητήσουμε τους λόγους για τους οποίους οι αλβανικές αντιστασιακές οργανώσεις δεν κατάφεραν να συνενωθούν, φαίνεται ότι οι διαφωνίες και αντιπαλότητες οφείλονταν σε μεγάλο βαθμό στην υπόθεση του Κοσόβου. Οι αλβανοί εθνικιστές διατηρούσαν σοβαρές επιφυλάξεις για το ζήτημα των συνόρων της μεταπολεμικής Αλβανίας, καθώς γι' αυτούς το ζήτημα του Κοσόβου υπονομευόταν από τις στενές σχέσεις του FNC με το ΚΚΓ. Όμως, μια πολιτική που θα ευνοούσε τη διεκδίκηση του Κοσόβου θα έπρεπε να εφαρμοστεί και στην περίπτωση της Βόρειας Ηπείρου. Έτσι οι Αλβανοί περιορίστηκαν στην μετάθεση του ζητήματος του Κοσόβου μεταπολεμικά, ενώ στην περίπτωση της Βόρειας Ηπείρου, το FNC αρκέστηκε στο επίπεδο εξαγγελιών για αυτοδιάθεση, κάτι που οι αλβανοί εθνικιστές είχαν απορρίψει κατηγορηματικά.

Η πολιτική του αλβανικών αντιστασιακών οργανώσεων απέναντι στην ελληνική μειονότητα συνδεόταν άμεσα με την στρατιωτική τακτική κατάσταση και τις γενικότερες επιλογές τους. Έτσι, κατά το πρώτο εξάμηνο του 1943, όσο διαφαινόταν η βούληση του ΚΚΑ για συνεργασία με το ΒΚ, η μειονότητα είχε δευτερεύοντα ρόλο στην αντίσταση. Η δολοφονία των Βορειοηπειρωτών στη Γλύνα τον Αύγουστο του 1943 φαίνεται ότι εντασσόταν στο πλαίσιο τρομοκράτησης και απομόνωσης της μειονότητας από τα αλβανικά εσωτερικά ζητήματα. Μετά την ιταλική συνθηκολόγηση και κατά τη διάρκεια του αντιστασιακού αγώνα, μια σειρά ενεργειών των αλβανικών αντιστασιακών οργανώσεων, όπως οι υποσχέσεις των κομμουνιστών για αυτοδιάθεση των Βορειοηπειρωτών στο συνέδριο της Πολύτσανης τον Δεκέμβριο του 1943 ή η πολιτική προσέγγιση του ηγέτη του ΒΚ *Mehdi Frashëri* με την ελληνική κυβέρνηση τον Φεβρουάριο του 1944, πιθανό να σχετιζόταν με το βαθμό εξάρτησης των αλβανικών αντιστασιακών ομάδων από τη συμμετοχή της ελληνικής μειονότητας στο ένα ή στο άλλο στρατόπεδο.¹²⁶⁴

Μέσα στο πολυδιάστατο αυτό περιβάλλον, η συνοχή της ελληνικής μειονότητας δοκιμάστηκε. Οι λόγοι είναι αρκετά σύνθετοι και δεν μπορούν να αποτυπωθούν εξ' ολοκλήρου μέσα από τη μελέτη της περιόδου που πραγματεύεται η εργασία αυτή. Η

¹²⁶³ Ηλίας Σκουλίδας, ««Εθνικοαπελευθερωτικός Αγώνας» και «Εμφύλιος Πόλεμος»...», ό.π.

¹²⁶⁴ Αθανάσιος Χρυσόχου, ό.π.

επέκταση της έρευνας την περίοδο της γερμανικής κατοχής, μπορεί ίσως να δώσει στοιχεία, που θα αποσαφηνίσουν περαιτέρω τους παράγοντες που οδήγησαν στη διαίρεση της μειονότητας. Παρόλα αυτά, τα αρχαιακά τεκμήρια που εντοπίστηκαν, αλλά και οι μαρτυρίες των Βορειοηπειρωτών συγγραφέων, μπορούν να μας δώσουν μια πρώτη εικόνα, αλλά και τις κατευθύνσεις της έρευνας.

Είναι φανερό ότι η κινητοποίηση της μειονότητας προήλθε από την μεταπολεμική ιταλική πολιτική και τη στάση των Αλβανών. Η πολιτική των Ιταλών επηρεάστηκε αναμφίβολα από το γεγονός ότι η μειονότητα θεώρησε τον ελληνοϊταλικό πόλεμο ως ευκαιρία εκπλήρωσης των ιστορικών της διεκδικήσεων. Παράλληλα, η ιταλική πολιτική εφελκύστηκε από την πρόθεση των Αλβανών για αντεκδίκηση, ως αποτέλεσμα όλων εκείνων των ενδογενών συνεπειών του πολέμου. Στο πλαίσιο αυτό, η μειονότητα επέλεξε να συσπειρωθεί, δημιουργώντας ομάδες αυτασφάλειας, με στόχο τη διαφύλαξη της ζωής και της περιουσίας, σε τοπικό πάντα επίπεδο.

Το σημαντικότερο όμως στοιχείο ήταν ότι οι Βορειοηπειρώτες βρέθηκαν στο εσωτερικό της πολιτικής διαμάχης των αλβανικών αντιστασιακών οργανώσεων. Το εθνικό πρόγραμμα του ΒΚ δεν άφηνε περιθώρια συνεργασίας με τη μειονότητα. Παράλληλα, το ΒΚ δεν ήθελε σε καμία περίπτωση η μειονότητα να ταχθεί στο πλευρό των κομμουνιστών, καθώς μια τέτοια επιλογή θα μπορούσε μεταπολεμικά να μεταβάλλει τα γεωγραφικά όρια της χώρας. Εξαπέλυσε έτσι ένα κύμα τρομοκρατίας και καταστροφών για να αποτρέψει οποιαδήποτε δυσμενή εξέλιξη. Αντίθετα, το FNC γρήγορα ανέπτυξε σχέσεις εμπιστοσύνης με μερίδα της μειονότητας, ενώ η πολιτική του ρητορική για κοινωνικές αλλαγές και επίλυση του εδαφικού ζητήματος με βάση την αρχή της αυτοδιάθεσης βρήκε εύκολα απήχηση. Με τον τρόπο αυτό, το FNC αποτέλεσε τον μοναδικό εκφραστή ελληνικών θέσεων ανάμεσα στις αλβανικές αντιστασιακές ομάδες. Αναμφισβήτητα, μια αντίσταση με μειονοτικό χαρακτήρα θα δημιουργούσε τετελεσμένα στις μεταπολεμικές διαπραγματεύσεις, πράγμα που οι αλβανικές αντιστασιακές οργανώσεις σε καμία περίπτωση δεν ήθελαν.

Όμως στην εσωτερική πολιτική διαμάχη των αλβανικών αντιστασιακών ομάδων, η μειονότητα αδυνατούσε να οργανώσει ένα συγκροτημένο βορειοηπειρωτικό κίνημα. Οι έχοντες πολεμική εμπειρία ήταν οι συμμετέχοντες στον βορειοηπειρωτικό αγώνα του 1914, ενώ αποτρεπτικό ρόλο έπαιξαν οι προληπτικές συλλήψεις και τα αντίποινα. Είναι βέβαιο ότι το πνεύμα της αντίστασης και η έμπνευση από το παρελθόν δεν ήταν ικανά να οδηγήσουν στην ανάπτυξη ενός ενιαίου κινήματος. Για τον λόγο αυτό, μέχρι

το καλοκαίρι του 1942 οι μειονοτικές ομάδες που δημιουργήθηκαν δεν είχαν τη μορφή αντάρτικου στρατού, για τη δημιουργία του οποίου ήταν απαραίτητη η βοήθεια από τις ελληνικές αντιστασιακές οργανώσεις. Η στάση όμως των ελληνικών οργανώσεων ήταν συνυφασμένη με την εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα.

Δεν άργησε να αποκαλυφθεί ότι οι ελληνικές οργανώσεις δεν είχαν διάθεση να εμπλακούν σε εσωτερικές διαμάχες στη γείτονα χώρα, ενώ υπήρχαν διαφορές που αφορούσαν τον τρόπο συμμετοχής της μειονότητας στην αντίσταση. Φαίνεται ότι η αδυναμία του Ζέρβα να υποστηρίξει την ελληνική μειονότητα με αξιωματικούς για την οργάνωση της αντίστασης, ήταν καθοριστικός παράγοντας για την αποτυχία του εθνικιστικού κινήματος. Η δράση της οργάνωσης ΜΑΒΗ - που υπήρξε ο εκφραστής της «Μεγάλης Ιδέας» για την ένωση με την Ελλάδα - πραγματοποιήθηκε συγκεκαλυμμένα, κυρίως σε οργανωτικό και όχι σε τακτικό επίπεδο. Οι προσπάθειες του Ζέρβα εντάθηκαν στα τέλη του 1943, με την τοποθέτηση του Θεόδωρου Σαράντη, ως υπεύθυνου για τον βορειοηπειρωτικό αγώνα, με στόχο μάλλον να προσελκύσει τους Βορειοηπειρώτες στον ΕΔΕΣ παρά να οργανώσει ένα αυτόνομο κίνημα αντίστασης. Ο ΕΔΕΣ δεν επιθυμούσε σε καμία περίπτωση να διεξάγει έναν αγώνα σε δύο μέτωπα, κάτι που όχι μόνο αδυνατούσε να υποστηρίξει υλικά, αλλά και ήταν αντίθετο με τη θέληση των Βρετανών, οι οποίοι στην Αλβανία υποστήριζαν την παράταξη του ΕΝΚ.¹²⁶⁵

Το δίλημμα της ελληνικής μειονότητας, όπως και στην πλειοψηφία των μειονοτήτων της δεκαετίας του '40, ήταν ποιά στάση θα κρατήσουν στο δίπολο κομμουνισμός-αντικομμουνισμός. Στην περίπτωση της Αλβανίας, ο αντικομμουνισμός εκφραζόταν κυρίως από τις εθνικιστικές δυνάμεις του ΒΚ, με τις οποίες συνομιλούσε η ηγετική ομάδα του ΜΑΒΗ, προκειμένου να μη βρεθεί στη μέση της αλβανικής εμφύλιας διαμάχης και να κερδίσει τον απαραίτητο χρόνο μέχρι την παροχή βοήθειας από τον ΕΔΕΣ. Ακόμη και ο Αντώνης Κυριάκης, ιδρυτικό μέλος του ΜΑΒΗ, σε έκθεσή του αναφέρει ότι η οργάνωση εμφανιζόταν στους αλβανικούς πατριωτικούς κύκλους με «πατριωτικό αλβανικό προσωπείο».¹²⁶⁶ Από την άλλη πλευρά, ο συνομιλικός χαρακτήρας του ΜΑΒΗ και το εχθρικό περιβάλλον, περιόρισαν τη δράση της οργάνωσης στη διακίνηση πληροφοριών, γεγονός που οδήγησε αρκετούς

¹²⁶⁵ Θεόδωρος Σαράντης, *ό.π.*, σελ. 10.

¹²⁶⁶ ΙΑΥΕ, Έτος 1944, Φ. 12, Υποφ. 1, Αριθμ. 476/Δ2, Αριστομένης Μηλιαρέσης προς την εν Αγκύρα Βασ. Πρεσβείαν, *Έκθεσις δημοδιδασκάλου Κυριάκη εκ Γλύνας*, Σμύρνη, 2 Μαρτίου 1944, σελ. 2.

Βορειοηπειρώτες να ταχθούν στο πλευρό των αλβανών παρτιζάνων για την προστασία των οικογενειών και των περιουσιών τους.

Στο φανταστικό του Βορειοηπειρώτη η ιδέα της αντίστασης συνδέθηκε με την αυτονομία, την ανεξαρτησία ή την ένωση με την Ελλάδα.¹²⁶⁷ Όμως το εθνικό αφήγημα της μειονότητας είχε διχαστικό χαρακτήρα. Από τις αρχές του 1943 οι επιδιώξεις των Βορειοηπειρωτών πήραν παράλληλες οδούς, λόγω των διαφορετικών αντιλήψεων σχετικά με το εδαφικό ζήτημα. Η ιδεολογική σύγκυση φάνηκε και σε επίπεδο συμβολισμών, όπου συχνά ένα από τα θέματα που προβαλλόταν για τη συνεργασία με τους αλβανούς παρτιζάνους ήταν το εάν θα συνυπήρχαν οι σημαίες των δύο χωρών ή το αστέρι στο δίκοχο των ανταρτών.¹²⁶⁸

Οι Βορειοηπειρώτες που τάχθηκαν στο πλευρό των αλβανών παρτιζάνων δεν ήταν όλοι κομμουνιστές. Ο Δαλιάνης αναφέρει ότι οι πρώτοι Βορειοηπειρώτες που αποτέλεσαν πυρήνα του ΚΚΑ στη μειονότητα ήταν μόλις στις αρχές του 1944 και αποτελούνταν από οκτώ μέλη.¹²⁶⁹ Αναμφίβολα, το χαμηλό θεωρητικό επίπεδο των στελεχών του ΚΚΑ δεν βοήθησε στην ανάπτυξη ενός οργανωμένου κομμουνιστικού κινήματος, αφού απουσίαζε η ύπαρξη μιας υπολογίσιμης εργατικής τάξης για την ανάπτυξη σοσιαλιστικών ιδεών. Η συμμετοχή των Βορειοηπειρωτών στην αντίσταση δεν φαίνεται ότι σχετιζόταν με τις ταξικές τομές και την ιδεολογία, παρά συμμεάχησαν με το στρατόπεδο που θεωρούσαν πως θα ικανοποιούσε καλύτερα τις αυτονομιστικές τους επιδιώξεις.

Επιπρόσθετα, η κομμουνιστική ιδεολογία σε ένα μέρος της μειονότητας εκπορεύτηκε από τη συμμετοχή στον αντιστασιακό αγώνα και τη δράση της σε αυτόν και όχι «από τα πάνω». Μάλιστα, όταν ρωτήθηκε ένας Βορειοηπειρώτης (κομμουνιστής) για ποιους λόγους ο πατέρας του συμμετείχε στις τάξεις του FNC, υπερασπίστηκε την επιλογή του πατέρα του απαντώντας: «γιατί, με ποιους άλλους θα μπορούσε;», εξηγώντας ότι το FNC αποτελούσε τη μόνη οργάνωση για όσους ήθελαν να ενταχθούν στην αντίσταση, πέρα από κάθε ιδεολογία.¹²⁷⁰ Στη συμμετοχή της μειονότητας στο αλβανικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα φαίνεται να υπερίσχυσε η

¹²⁶⁷ Στα έργα των βορειοηπειρωτών συγγραφέων επαναλαμβάνεται το μοτίβο του ελληνοϊταλικού πολέμου, όπου μάνες δροπολίτισσες πλέκουν κάλτσες για παρτιζάνους, βλ. Μενέλαος Δαλιάνης, *ό. π.*, σελ. 198.

¹²⁶⁸ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό. π.*, σσ. 92-93.

¹²⁶⁹ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό. π.*, σσ. 185-186.

¹²⁷⁰ Συνέντευξη με τον Σ.Ξ. (22 Οκτωβρίου 2017).

δράση και όχι η πολιτική, ενώ η επίκληση στην ιδεολογία δικαιολογεί τις πράξεις του παρελθόντος. Ακόμη και σήμερα η ιστορική αφήγηση προσπαθεί να δείξει το αντίθετο, δηλαδή ότι η ελληνική μειονότητα συμμετείχε λόγω της ιδεολογίας της στο πλευρό των αλβανών κομμουνιστών.¹²⁷¹ Αναμφίβολα δεν θα μπορούσε να υπάρχει στράτευση χωρίς ιδεολογία, αλλά η επίλυση των ερμηνευτικών προβλημάτων προϋποθέτει τη διάκριση των ηγετικών ομάδων από τις μάζες, καθώς οι πρώτοι λειτουργούν με κριτήρια ιδεολογικά, ενώ οι δεύτεροι όχι.¹²⁷²

Για ποιο λόγο όμως το FNC απέκτησε επιρροή στη μειονότητα; Για τους λόγους που ακόμη και σήμερα γοητεύει ο κομμουνισμός σαν κίνημα και όχι σαν καθεστώς: η αντισυστημικότητα, η κοινωνική δικαιοσύνη, η αυτοδιάθεση, όλα συνθήματα που ακούγονταν ευχάριστα στους μειονοτικούς πληθυσμούς. Το ζήτημα της αυτοδιάθεσης μάλιστα αποτέλεσε βασικό άξονα της πολιτικής του ΚΚΑ, καθώς το σύνθημα για την πρόθεση των λαών να αποφασίζουν μόνοι τους για το πολιτικό τους καθεστώς και τη μορφή διακυβέρνησης, προωθήθηκε έντονα από τα μέλη του ΚΚΑ σε ομιλίες στελεχών του, συγκεντρώσεις και ανοιχτές συζητήσεις, όπου τραγουδούσαν ελληνικά και αλβανικά τραγούδια.¹²⁷³ Εντούτοις, το ζήτημα της αυτοδιάθεσης τέθηκε επίσημα για πρώτη φορά από την αλβανική πλευρά στο συνέδριο της Πολύτσανης το Δεκέμβριο του 1943 (10-13 Δεκεμβρίου 1943), στο πλαίσιο της προσέγγισης της ελληνικής μειονότητας, όταν είχαν ξεκινήσει οι γερμανικές εκκαθαριστικές επιχειρήσεις σε ολόκληρη την Αλβανία.¹²⁷⁴

Η συνεργασία της μειονότητας με το FNC θεμελιώθηκε στη βάση μιας ιδεαλιστικής προσέγγισης, μιας συνεννόησης στηριζόμενης σε κοινά συμφέροντα. Το εθνικό φρόνημα έγινε αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης από τους αλβανούς κομμουνιστές, γεγονός που βοήθησε στη διάσπαση της ενωμένης αντίστασης των Βορειοηπειρωτών και στην ανάπτυξη αμοιβαίας καχυποψίας. Με μια δεύτερη ανάγνωση των γεγονότων, ο ερευνητής θα διαπιστώσει ότι η συγκρότηση των μειονοτικών ταγμάτων («Θανάσης Ζήκος», «Παντελής Μπότσαρης», «Λευτέρης

¹²⁷¹ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.* Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.* Μίλτος Κυργιάννης - Παναγιώτης Παπαδημητρίου, *ό.π.*

¹²⁷² Στάθης Ν. Καλύβας, «Μεθοδολογικές προϋποθέσεις της μελέτης του δωσιλογισμού», στο Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *«Εχθρός εντός των τειχών: όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006, σελ. 88.

¹²⁷³ Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.*, σσ. 108-109.

¹²⁷⁴ Pyrrrus J. Ruches, *op. cit.*, p. 165· Ο Δαλιάνης αναφέρει για το συνέδριο της Πολύτσανης: «Εκεί τέθηκαν τα θεμέλια της συνεργασίας και της αυτοδιάθεσης», Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σσ. 176-180

Τάλιος») φαίνεται να σχετίζεται με τις στρατιωτικές εξελίξεις και την πολιτική του FNC, που στην πραγματικότητα αποκαλύπτει ότι η καχυποψία ήταν έντονη μεταξύ τους.¹²⁷⁵ Για παράδειγμα, η συγκρότηση του Τάγματος «Θανάσης Ζήκος» στις 23 Νοεμβρίου 1943 (ή στις 26, κατά τον Δαλιάνη) πραγματοποιήθηκε λίγες ημέρες μετά τη δολοφονία του Βασίλη Σαχίνη (17 Νοεμβρίου 1943), προφανώς για λόγους ανασφάλειας και ισχυροποίησης του μειονοτικού στοιχείου στο νεοσύστατο 4^ο Παρτιζάνικο Συγκρότημα.¹²⁷⁶

Ανατρέχοντας στα γεγονότα, ανακαλύπτει κανείς πολλές πτυχές στη συνεργασία των Βορειοηπειρωτών με τους αλβανούς κομμουνιστές που αναδεικνύουν τη σύνθετη μορφή της, η οποία δεν μας επιτρέπει να εξηγήσουμε τη συμμετοχή των Βορειοηπειρωτών στο πλευρό των παρτιζάνων με ερμηνευτικά σχήματα του τύπου «πατριώτες-προδότες».¹²⁷⁷ Αρκετοί ήταν οι Βορειοηπειρώτες, όπως οι Λευτέρης Γκουβέλης και Ευθύμιος Γκίκας, που αποτελούσαν μέλη του MABH ενώ παράλληλα συμμετείχαν στα ΕΑ συμβούλια των κοινοτήτων. Αλλά και ο Νίκος Λιαζόπουλος, δάσκαλος από το Λόγγο, ο οποίος είχε λάβει μέρος στη σύσκεψη στο Κρά ως μέλος του MABH, τον Οκτώβριο του 1943 εξελέγη πρόεδρος του ΕΑ συμβουλίου της Πάνω Δρόπολης και ορίστηκε υπεύθυνος του ΕΑΜ.¹²⁷⁸ Σύμφωνα με τον Θωμά Λίλλη, ο Λιαζόπουλος ήταν αυτός που τον Νοέμβριο του 1943 προειδοποίησε τους συγχωριανούς του, όταν έμαθε ότι πρόκειται να εκτελεστούν δεκαοκτώ κάτοικοι της Κάτω Δρόπολης από Αλβανούς, συμπεριλαμβανομένου του Βασίλη Σαχίνη, ενώ τον Φεβρουάριο του 1944 βοήθησε το Λίλλη να μεταβεί στο αρχηγείο του ΕΔΕΣ, παρέχοντάς του τα απαραίτητα έγγραφα για να περάσει από τα τμήματα του ΕΑΜ στην

¹²⁷⁵ Το τάγμα «Θανάσης Ζήκος» συγκροτήθηκε στις 23 Νοεμβρίου 1943 στη Δερβιτσάνη, βλ. Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.*, σσ. 93-94, το τάγμα «Παντελής Μπότσαρης στις 9 Μαρτίου 1944 στο Καλτσάτι του Βούρκου, ενώ το τάγμα «Λευτέρης Τάλιος» στις 6 Ιουνίου 1944 στη Δίβρη, βλ. Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.*, σελ. 327 και 334 αντίστοιχα.

¹²⁷⁶ Το Συγκρότημα συγκροτήθηκε στις 5 Νοεμβρίου 1943 και είχε έδρα το Θεολόγο. Αποτελούνταν από τρία τμήματα, το τάγμα «Θωμά Λιούλια» (αλβανικό, πρώην τάγμα Τσαμουριάς) και δύο μειονοτικά, τα συγκροτήματα Πωγωνίου και Δρόπολης. Διοικητής του Συγκροτήματος ήταν ο Retzer Plaku και κομμισάριος ο Behxet Mema, ενώ στη διοίκηση (υποδιοικητής, υποκομμισάριος) κανείς μειονοτικός δεν έλαβε μέρος, βλ. Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.*, σελ. 78 και 396.

¹²⁷⁷ Αξίζει να σημειώσουμε πως στις συζητήσεις κατά τη διάρκεια της έρευνας, δεν διαπιστώθηκαν κοινωνικές εντάσεις που να πηγάζουν από τις διαφορές των Βορειοηπειρωτών κατά την περίοδο που εξετάζεται, καθώς οι πληροφορητές απέφευγαν της χρήσης των στερεότυπων χαρακτηρισμών όπως «προδότης» ή «δοσίλογος» που αναπαράγουν την πόλωση. Το αντίθετο επιβεβαιώθηκε (ακούσια) για την περίοδο της διακυβέρνησης Hoxha, όπου οι αντιπαραθέσεις μεταξύ των Βορειοηπειρωτών φαίνεται ότι σχετίζονται με το βαθμό ενσωμάτωσής τους στην αλβανική κοινωνία. Αναμφίβολα, μια μελέτη για τον τρόπο διαμόρφωσης της συλλογικής μνήμης στους κόλπους της μειονότητας, που αφορά τη συμμετοχή των Βορειοηπειρωτών στην αλβανική αντίσταση, θα προσέφερε ενδιαφέροντα στοιχεία στην ιστορική έρευνα.

¹²⁷⁸ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σσ. 156-157.

Ελλάδα.¹²⁷⁹ Ομοίως, ο Γιάννης Διαμάντης, ηγετικό στέλεχος του ΜΑΒΗ από τη Δερβιτσάνη, μετά τη δολοφονία Σαχίνη είχε καταφύγει με τη γυναίκα του στη Σωτήρα, επειδή κινδύνευε από τους αλβανούς εθνικιστές, καθώς το FNC του είχε αναθέσει ρόλο διαφωτιστή.¹²⁸⁰

Στην ανάλυση των γεγονότων είναι βέβαιο ότι δεν πρέπει να υποτιμάται ο ρόλος της ιδεολογικής σύγχυσης. Σύμφωνα με τον Παπαχρήστο, τον Απρίλιο του 1943 που συγκροτήθηκαν οι «εθνικές» ομάδες του Θύμιου Λιώλη και Χρήστου Πύλιου στο Αλίκιο του Βούρκου, ταυτόχρονα δημιουργήθηκε και «κοινό γραφείο για την επικοινωνία των συγκροτημάτων με το αλβανικό κίνημα και το ΕΑΜ».¹²⁸¹ Επιπλέον, αρκετοί Βορειοηπειρώτες που πολέμησαν αργότερα στα μειονοτικά τάγματα, πίστευαν ότι αγωνίζονταν για την αυτοδιάθεση και την ένωση με την Ελλάδα, την ίδια στιγμή που εξυπηρετούσαν την προστασία των οικογενειών τους από τις επιδρομές του ΒΚ. Σύμφωνα με μαρτυρία, όταν το τάγμα «Θανάσης Ζήκος» μεταφέρθηκε για να πολεμήσει στο *Ballsh*, έξω από το Φίερι, ο νεαρός παρτιζάνος Γ. Μ. ρώτησε «Γιατί να πολεμήσω; Θα μπορώ να βάλω τη γαλανόλευκη;»¹²⁸² Σε αρκετές περιπτώσεις Βορειοηπειρώτες παρτιζάνοι εγκατέλειψαν τις τάξεις του FNC, βλέποντας να αντιμετωπίζονται ελάχιστος σημασίας ανθρώπινα περιστατικά με μία σκληρή ιδεολογική αντίληψη για το αδέκαστο των κομμουνιστών.¹²⁸³

Αναμφίβολα μια περαιτέρω μελέτη στην έκταση της συνεργασίας των Βορειοηπειρώτων με το FNC, με βάση τη γεωγραφική της διακύμανση, θα βοηθούσε να εξακριβωθούν επιπλέον λόγοι συμμετοχής τους στο κομμουνιστικό κίνημα.¹²⁸⁴ Εντούτοις, ένα τέτοιο εγχείρημα καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολο, καθώς τα στοιχεία που διατίθενται στον ερευνητή για τη συμμετοχή των Βορειοηπειρωτών στο FNC, προέρχονται αποκλειστικά και μόνο από τις δύο μελέτες - αρκετά όμως φορτισμένες

¹²⁷⁹ Λευτέρης Γκουβέλης, Μιλτιάδης Παππάς, *ό.π.*, σελ. 80.

¹²⁸⁰ Αρχείο ΙΒΕ, Αρχείο Κωνσταντίνου Σκενδέρη, ΚΣΒ 08, *Μέτωπο Αμόνης Βορείου Ηπείρου*, χρονολόγητο έγγραφο του Θωμά Λύλλη, Μέρος 2^ο.

¹²⁸¹ Βαγγέλης Παπαχρήστος, *ό.π.*, σελ. 144.

¹²⁸² Συνέντευξη με κάτοικο Δερβιτσάνης (28 Φεβρουαρίου 2018). Σύμφωνα με τον πληροφορητή, αρκετά χρόνια αργότερα, όταν ο Γ.Μ. συναντήθηκε με τον Παναγιώτη Παπαδημητρίου, ο τελευταίος τον ρώτησε: «την είδες τη γαλανόλευκη;»

¹²⁸³ Συνέντευξη με κάτοικο Δερβιτσάνης (28 Φεβρουαρίου 2018). Το περιστατικό για τη δολοφονία του αδερφού του περιγράφεται επίσης από τον Βαγγέλη Νάστο, *ό.π.*, σσ. 301-308. Μάλιστα στις τάξεις των βορειοηπειρωτών παρτιζάνων, η κριτική για όσους εγκατέλειψαν τον αγώνα και πήγαιναν στον ΕΔΕΣ εκφραζόταν με το ρητό: «όλα τα παλιοτόμαρα και οι παλιομασκαράδες, επέγαν και εγράφηκαν στον Ζέρβα τις ομάδες», συνέντευξη με κάτοικο Αργυροκάστρου (26 Φεβρουαρίου 2018).

¹²⁸⁴ Μια τέτοια έρευνα απαιτεί την ανάλυση των γεγονότων που διαδραματίστηκαν κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής

ιδεολογικά - των Δαλιάνη και Νάστου, ενώ ο πληθυσμός των χωριών δεν μπορεί να εξακριβωθεί από τη μέχρι τώρα ιστορική έρευνα, για να αποτυπωθούν μετρήσιμα μεγέθη.¹²⁸⁵ Γεγονός είναι πάντως ότι οι στρατιωτικές επιχειρήσεις περιστράφηκαν γύρω από τις ελληνόφωνες περιοχές και μέχρι τις αρχές του 1944, οι Βορειοηπειρώτες δεν απομακρύνθηκαν από τα μέρη τους, αποδεικνύοντας ότι προτεραιότητα είχε η ασφάλεια της ζωής των οικογενειών και των περιουσιών τους. Γι' αυτό ίσως απουσιάζουν οι αξιολογήσεις των Ιταλών για τη συμμετοχή των Βορειοηπειρωτών στην αντίσταση αλλά και για τη μαχητική τους ικανότητα, τόσο στα αυτοβιογραφικά έργα των πρωταγωνιστών, όσο και στην αρχειακή έρευνα.

Διαπιστώνεται επομένως ότι οι Βορειοηπειρώτες συμμετείχαν στις τάξεις του FNC μάλλον με εθνικούς παρά με πολιτικούς σκοπούς, τουλάχιστον στην πλειοψηφία τους. Ο Βαγγέλης Νάστος, υπέρμαχος του αντιφασιστικού αγώνα της μειονότητας στις τάξεις του FNC και μετέπειτα διοικητής της Στρατιωτικής Ακαδημίας Τυράνων, γράφει: «Όλοι μας (...) πιστεύαμε ακράδαντα πως η Εθνική Ελληνική Μειονότητα, βάση του Χάρτη του Ατλαντικού θα ενώνονταν με την πατρίδα μας, την Ελλάδα».¹²⁸⁶ Αλλά και ο Δαλιάνης, δεν αρνείται ότι η αποστολή Αλβανών στα μετέπειτα μειονοτικά τάγματα και τα εθνικοαπελευθερωτικά συμβούλια, καθώς και η σταδιακή αποσιώπηση του ζητήματος της αυτοδιάθεσης, θόλωσαν την εμπιστοσύνη των Βορειοηπειρωτών απέναντι στο κομμουνιστικό κίνημα.¹²⁸⁷ Φαίνεται λοιπόν ότι τόσο οι βορειοηπειρώτες κομμουνιστές, όσο και οι εθνικιστές ξεκινούσαν από την ίδια αφετηρία, ακολουθώντας αποκλίνουσες ιδεολογικές κατευθύνσεις. Η *Vickers* κάνει λάθος όταν λέει ότι η συνεργασία με το FNC εμπόδισε την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης.¹²⁸⁸

Από ελληνικής πλευράς, είναι σαφές ότι το ΚΚΕ επιθυμούσε τη συνεργασία της μειονότητας με το FNC, χωρίς όμως να δίνει αφορμές να κατηγορηθεί για εμφυλιοπολεμική διάθεση. Από την έρευνα διαπιστώνεται ότι το ΚΚΕ επιδίωξε μια συνεργασία στη βάση πολιτικών αρχών, ώστε να υπάρχει διάκριση με τα καθήκοντα

¹²⁸⁵ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σσ. 241-259· Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.*, σσ. 403-412. Ο ερευνητής θα μπορούσε ίσως να στηριχτεί την έκθεση του σχολικού επιθεωτητή Kol Korci στα ελληνόφωνα σχολεία το 1937, στην οποία καταγράφει τον αριθμό των οικογενειών και τον πληθυσμό των χωριών που διαθέτουν κοινοτικό σχολείο. Εντούτοις, πρέπει να εκτιμηθεί το γεγονός πως μεγάλος αριθμός Βορειοηπειρωτών εγκατέλειψε την Αλβανία μετά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο, χωρίς να μπορεί να εξακριβωθεί ο αριθμός και τα χωριά από τα οποία έφυγαν.

¹²⁸⁶ Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.*, σελ. 47 (έμφαση στο πρωτότυπο).

¹²⁸⁷ Μενέλαος Δαλιάνης, *ό.π.*, σσ. 182-183.

¹²⁸⁸ «Ο αντιφασιστικός αγώνας των Ελλήνων της μειονότητας ταυτίστηκε σε μεγάλο βαθμό με τα αμιγώς αλβανικά ιδεώδη και επιδιώξεις. Εμποδίστηκε έτσι η ανάπτυξη της ελληνικής εθνικής συνείδησης», βλ. Miranda Vickers, *ό.π.*, σελ. 58.

και τις αποστολές στο στρατιωτικό επίπεδο, προκειμένου να μην κατηγορηθεί για αντεθνική στάση. Παράλληλα όμως, προωθούσε κομματικά στελέχη στην τοπική αυτοδιοίκηση, εφαρμόζοντας το ελληνικό μοντέλο της λαϊκής εξουσίας.

Η Συμφωνία της Κονίσπολης καταδικάστηκε λίγες ημέρες αργότερα με διαταγή του Σαράφη, κάτι που η ιστορική έρευνα έχει λησμονήσει να καταγράψει.¹²⁸⁹ Το ΚΚΕ φαίνεται βέβαια ότι ανεπίσημα δεν αποθάρρυνε τις κατά τόπους συνεργασίες, αλλά ακριβώς το αντίθετο.¹²⁹⁰ Αναμφίβολα, ζητήματα προκύπτουν και για τη στάση των απεσταλμένων του ΚΚΕ στην Αλβανία και τον ρόλο που πραγματικά αυτοί έπαιξαν. Μια διερεύνηση για τη δράση των ελλήνων καθοδηγητών, όπως του Μίλτου Κυργιάννη, αλλά και όσων ακολούθησαν, θα μπορούσε να προσδιορίσει εάν πρόκειται για πρωτοβουλία των ίδιων ή εξυπηρετούσαν την πολιτική του ΚΚΕ στην Αλβανία. Περαιτέρω έρευνα θα μπορούσε να γίνει και για τον ρόλο του Λευτέρη Τάλιου, που εμφανίζεται να παρακολουθεί το 1940 την ΣΤ΄ τάξη του Γυμνασίου Πωγωνιανής σε ηλικία 27 ετών.¹²⁹¹

Εάν προσπαθήσουμε να εξετάσουμε τον ρόλο των κοινοτικών δασκάλων στη διαμόρφωση ιδεολογίας στα μειονοτικά χωριά, δεν μπορούμε εύκολα να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα. Το αρχειακό υλικό δεν εξασφαλίζει την αντικειμενική καταγραφή, καθώς συχνά οι καταγγελίες εναντίον δασκάλων που αφορούν την αποδοχή ή μη θέσεων σε κοινοτικά ή κρατικά σχολεία, σχετίζονται με το ύψος του μισθού που εισέπρατταν και όχι με τις ιδεολογικές τους μετατοπίσεις. Δεν πρέπει τέλος

¹²⁸⁹ Αντίθετα, προβάλλεται το αίτημα του Άρη Βελουχιώτη για συνεργασία με το FNC το Νοέμβριο του 1943 ως έμπρακτη απόδειξη της συνεργασίας των δύο παρατάξεων. Την επιστολή, με ημερομηνία 26 Νοεμβρίου 1943, αποστέλλει ο Βελουχιώτης προς «μέλος» του Γενικού Παρτιζάνικου Επιτελείου βλ. Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.*, σελ 81.

¹²⁹⁰ Σε επιστολή του το Σεπτέμβριο του 1943 ο Παντελής Καραγκίτσης (Ορφέας Βλαχόπουλος), ενημέρωνε το Γενικό Αρχηγείο του ΕΛΑΣ για την ανάγκη αποστολής κατώτερων αξιωματικών στα νεοσύστατα στρατιωτικά Συγκροτήματα στην Αλβανία, βλ. Αρχείο ΑΣΚΙ, Κουτί 417, Φ. 24/1/7, Ορφέας Βλαχόπουλος προς το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ, 28-9-1943. Ο Παντελής Καραγκίτσης ήταν μέλος της ΚΕ του ΚΚΕ και από το καλοκαίρι του 1943 Γραμματέας Ηπείρου του ΚΚΕ.

¹²⁹¹ Κωνσταντίνος Χρ. Κωστούλας, «Βορειοηπειρώτες μαθητές στο Γυμνάσιο Πωγωνιανής στην πρώτη περίοδο λειτουργίας 1924-1947», *Βορειοηπειρωτικά*, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Τόμος Γ΄ (2012), σελ. 52. Γενικά, τα παιδιά που παρακολουθούσαν τα μαθήματα ήταν σε ηλικία μεγαλύτερη από εκείνη που πραγματικά αντιστοιχούσαν στην τάξη εγγραφής. Η διαφορά αυτή ήταν συνήθως δύο έως χρόνια και έφτανε στην ακραία περίπτωση τα επτά, λόγω των συνθηκών ζωής και των οικονομικών δυσκολιών. Το ποσοστό των κανονικών μαθητών έφτανε μόνο το 18 %, βλ. Κωνσταντίνος Χρ. Κωστούλας, «Γυμνάσιο Πωγωνιανής, «Τα παιδιά της φυγής» 28^η Οκτωβρίου 1940», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Τόμος ΙΔ΄ (1992), σσ. 322-323.

να αποκλειστούν οι περιπτώσεις όπου απαγγέλονταν κατηγορίες σε δασκάλους, λόγω προσωπικών διαφορών με τους ίδιους ή με συγγενικά τους πρόσωπα.¹²⁹²

Από μια προσεκτικότερη όμως εξέταση στους απόφοιτους του Ιεροδιδασκαλείου Βελλάς, που αποτελούσαν σχεδόν το ήμισυ των κοινοτικών δασκάλων στα μειονοτικά χωριά, διαπιστώνουμε ότι ελάχιστοι ήταν οι συμμετέχοντες στην αλβανική αντίσταση.¹²⁹³ Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα, όπως στην περίπτωση της Σωπικής, φαίνεται ότι η ύπαρξη κοινοτικών δασκάλων - αποφοίτων της Βελλάς - ήταν ανασταλτικός παράγοντας για τη συμμετοχή των κατοίκων στο FNÇ.¹²⁹⁴ Από την έρευνα διαπιστώνεται πάντως ότι η Επιτροπή Εκπαιδευτικών γνώριζε ότι αρκετοί κοινοτικοί δάσκαλοι ήταν κομμουνιστές, απέφευγε όμως να τους απολύσει, διότι αρκετοί από αυτούς γνώριζαν την αλβανική γλώσσα και θα τους προσέγγιζαν οι Αλβανοί, πράγμα επικίνδυνο για τα εθνικά συμφέροντα.¹²⁹⁵

Σήμερα, η συμμετοχή των αποφοίτων της Σχολής Βελλάς στην αλβανική αντίσταση δικαιολογείται από τις κοινές αξίες της κοινοκτημοσύνης και της αλληλεγγύης που διδάσκονταν οι Βελλαΐτες. Ο Θεόδωρος Καλτσούνης, σε ομιλία του με αφορμή τα 100 χρόνια από την ίδρυση της Βελλάς, αναφέρθηκε στη συμμετοχή των αποφοίτων της Σχολής στην αλβανική αντίσταση:

Ο Αριστοτέλης Χαρμπάτσης αγωνίστηκε εναντίον των ΓερμανοΙταλών κατακτητών (...). Ο Αριστοτέλης έλαβε μέρος στο κομμουνιστικό κίνημα, αλλά απέδειξε με τη θυσία της ζωής του ότι δεν ήταν ο κομμουνιστής της εποχής εκείνης. Ήταν μάλλον, πιστός στα δικαιώματα του ανθρώπου και στα άλλα ιδανικά που απέκτησε στη Βελλά.(...) Όπως ο Αριστοτέλης Χαρμπάτσης, έτσι και εκείνοι οι

¹²⁹² Από την έρευνα στο Αρχείο IMI, διαπιστώνεται ότι ένας από τους βασικότερους λόγους για τον οποίο κατηγορούνται οι δάσκαλοι ελληνόφωνων σχολείων είναι η υπηρεσία τους σε κρατικά αλβανόφωνα κατά το παρελθόν. Δεν λείπουν όμως και δευτερεύοντες λόγοι αντιπαραθέσεων, που σχετίζονται με τις διαπροσωπικές σχέσεις εντός της κοινότητας.

¹²⁹³ Το συμπέρασμα προκύπτει εύκολα εάν αντιπαραβάλουμε τα μαθητολόγια της Βελλάς, που δημοσιεύτηκαν από τον Νικηφόρο Κάτσενο στην επετηρίδα του IBE, βλ. Νικηφόρος Κάτσενος, «Ο Αρχιεπίσκοπος Σπυρίδων Βλάχος και το Ιεροδιδασκαλείο Βελλάς», *Βορειοηπειρωτικά*, Επιστημονική Επετηρίδα, Τόμος Β' (2011), σσ. 112-116, με τους συμμετέχοντες στις τάξεις του FNÇ που αναφέρει ονομαστικά ο Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.*, σσ. 403-412.

¹²⁹⁴ Αναλυτικότερα οι δάσκαλοι στη Σωπική: Γκίκας Ευθύμιος, τάξης 1932, Ηλίας Καραγιαννόπουλος (η Καραγιάννης), τάξης 1935, Ευάγγελος Μάνος, τάξης 1934, Αλέξανδρος Μποντίνης, τάξης 1935, Παπαευθυμίου ή (Ναθανάηλ) Ηλίας, τάξης 1936, βλ. Αρχείο IMI, ABE 572. Στο βιβλίο του Νάστου αναφέρονται μόνο τρεις συμμετέχοντες παρτιζάνοι από τη Σωπική, βλ. Βαγγέλης Νάστος, *ό.π.*, σελ. 410.

¹²⁹⁵ Αρχείο IMI, ABE 572, Αρ. Πρωτ. 1588, Επιτροπή Εκπαιδευτικών προς το Υποπροξενείο Αργυροκάστρου, 18 Σεπτεμβρίου 1936.

ολίγοι Βελλαΐτες (...) δεν ήταν κομμουνιστές. Παιδί ακόμη στη Δίβρη, πολύ καλά θυμάμαι τους διαφωτιστές του Ενβέρ Χότζα που συνέχεια μας διαβεβαίωναν πως όταν το κόμμα θα αναλάβει την εξουσία δεν θα υπάρχει φτωχός στο χωριό. Μεγαλωμένοι στη φτώχεια, όπως όλοι εμείς οι Βελλαΐτες ήμασταν, ακούγαμε τα λόγια αυτά με ανακούφιση. Δεν αποκλείεται κι εκείνοι οι ολίγοι του δασκάλου μας, να πίστευαν σε αυτά που άκουγαν γιατί ήταν, όπως είπα, παρόμοια με τα διδάγματα της Βελλάς-αγάπη, αλληλεγγύη, ανθρωπιά.¹²⁹⁶

Συμπεραίνουμε επομένως ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για ρευστότητα συνειδήσεων, αλλά για ρευστότητα συμπεριφορών στη βάση των ατομικών συμφερόντων. Η «σιωπηλή» πλειοψηφία των Βορειοηπειρώτων δεν ήταν ούτε εθνικιστές, ούτε κομμουνιστές. Ήταν διατεθειμένοι να συνεργαστούν με όποιον προσέφερε τη δυνατότητα να διεκδικήσουν τα αιτήματά τους. Οι προσδοκίες της μειονότητας εξαρτιόνταν από τη ασφάλεια που μπορούσε να τους παρέχει η κάθε αντιστασιακή ομάδα, σε μια περίοδο που το αλβανικό κράτος κατέρρεε.

Είναι σαφές ότι η περίπτωση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία αντιπροσωπεύει μια εξαιρετική περίπτωση μελέτης (case study) για την ανάλυση μιας σειράς ζητημάτων που αφορούν τις μειονότητες των Βαλκανίων την περίοδο του Β' ΠΠ. Στην προσπάθειά μας να αξιολογήσουμε τους κοινωνικούς παράγοντες, συχνά ξεπεράσαμε τα όρια των ιδεολογικών ερμηνειών στην Ιστορία. Διότι η καταγραφή των γεγονότων κυριαρχείται από τις ιδέες και τις παραστάσεις που τα διέπουν, αλλά και τη συνολική ιστορική πραγματικότητα μέσα στην οποία εντάσσονται. Η ιστορία της ελληνικής μειονότητας εμπεριέχει έντονα συναισθηματικά στοιχεία, που δεν έχουν κλείσει τον κύκλο τους ακόμη. Η ερμηνεία και η αξιολόγηση πτυχών της ιστορίας που παραμένουν υπό διευκρίνιση, ίσως μπορεί να συμβάλει σε μια κριτική αναθεώρηση του παρελθόντος.

¹²⁹⁶ Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Βελλάς Ιωαννίνων, *Εκατονταετηρίς Σχολής Βελλάς...*, ό.π., σελ. 271. Ο Θεόδωρος Καλτσούνης, με καταγωγή από τη Δίβρη, ήταν απόφοιτος της Σχολής Βελλάς και καθηγητής του Πανεπιστημίου Washington.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

**«Α»
ΕΓΓΡΑΦΑ**

Έγγραφο 1: Πίνακας Ελληνοφώνων Σχολείων και Δασκάλων με τον Τίτλο Σπουδών και τα Έτη Υπηρεσίας

N.R (A/A)	Shkollat Le Scuole (Σχολεία)	N.R (A/A)	Mësuesit Gli insegnanti (Δάσκαλοι)	Titujt e studimit të mesuesvet I titoli de studi dei maestri (Τίτλοι σπουδών των δασκάλων)	Vjete shërbimi GI' anni di servizio (Χρόνια Υπηρεσίας)	Kategor Categori (Κατηγορία)
Kommuna e Gjinokastrë						
1	Dervicjan	1	Spiro Masho	Diplomën e Universiteti të Athinës (Lic. Fillosofi)	3	A XI
		2	Thoma Lili	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	5	B XI
		3	Theodor Malo	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	3	XI
		4	Anastasija Stavri	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	2	XI
		5	Filip Laçe	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	4	XI
2	Goranxi	6	Stavro Gjoka	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
		7	Mihal Vreso	Dëft. e Shk. Normale Pësë-rendsëshe t' Ars-Fill Janinë	5	XI
		8	Nikifor Llusi	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	3	XI
3	Vranistë	9	Pandeli Fidhi	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	4	X
		10	Theodor Kurusi	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
4	Haskovë	11	Theodor Tasi	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	6	XI

N.R (A/A)	Shkollat Le Scuole (Σχολεία)	N.R (A/A)	Mësuesit Gli insegnanti (Δάσκαλοι)	Titujt e studimit të mesuesvet I titoli de studi dei maestri (Τίτλοι σπουδών των δασκάλων)	Vjete shërbimi GI' anni di servizio (Χρόνια Υπηρεσίας)	Kategor Categori (Κατηγορία)
		12	Vasil Hido	Dëftesës Pesë-Klasëshe të Normales së Janinës	5	XI
5	Dhuvjan	13	Kristo Kalivopulli	Dëftesës Pesë-Klasëshe të Normales së Janinës	6	XI
		14	Petro Papagjorgji	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
		15	Eleni Limsi	Dëft. e Normales 3-rendshe Mashk. të Janinës	3	XI
6	Sofratikë	16	Spiro Xha	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	3	XI
		17	Vasiliçi Kacimbros	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	3	XI
7	Terihat	18	Grigor Çami	Diplomën e Gjinnazit grek së Çotilion	20 (δ) ¹²⁹⁷	IX
		19	Jani Zoji	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
8	Goricë	20	Thoma Çami	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	½ (δ)	XI
9	Grapsh	21	Mihel Nako	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
Kommuna e Libohovës						
10	Vllahogoranxi	22	Spiro Isari	Dëft. e Shkollës Qytetes të Leshnicës Sipërme	20(δ)	XII

¹²⁹⁷ Δυσανάγνωστο.

N.R (A/A)	Shkollat Le Scuole (Σχολεία)	N.R (A/A)	Mësuesit Gli insegnanti (Δάσκαλοι)	Titujt e studimit të mesuesvet I titoli de studi dei maestri (Τίτλοι σπουδών των δασκάλων)	Vjete shërbimi GI' anni di servizio (Χρόνια Υπηρεσίας)	Kategor Categori (Κατηγορία)
11	Glinë	23	Niko Thanò	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	3	XI
		24	Theodhor Papanikolla	Dëft. e Shkollës Qytetes të Dhrovianit	30 (δ)	XII
12	Peshkepi e Poshtme	25	Jergji Hido	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	4	XI
13	Peshkepi e Sipermë	26	Vasil Vaso	Dëft. e Shkollës Qytetes të Dhrovianit	20 (δ)	XII
14	Radat	27	Hrise Lici	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	2	XI
Komune e Poliçanit						
15	Poliçan	28	Aristidh Qirushi	Dëftesës Pesë-Klasëshe të Normales së Janinës	5	XI
		29	Kristofor Kristo	Dëftesës Pesë-Klasëshe të Normales së Janinës	5	XI
		30	Stathi Noti	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	5	XI
		31	Kalianthi Këçati	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	5	XI
16	Shkore	32	Thoma Loli	Dëftesës e Gjymnazit Averof-Aleksandri (δ)	4	XI
		33	Mina Pepa	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	7	XI
17	Hllomo	34	Miltiadis Palis	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	5	XI

N.R (A/A)	Shkollat Le Scuole (Σχολεία)	N.R (A/A)	Mësuesit Gli insegnanti (Δάσκαλοι)	Titujt e studimit të mesuesvet I titoli de studi dei maestri (Τίτλοι σπουδών των δασκάλων)	Vjete shërbimi GI' anni di servizio (Χρόνια Υπηρεσίας)	Kategor Categori (Κατηγορία)
		35	Thanas L. Papastavrë	Dëft. e Shkollës Qytetes të Gjinokastrës	20	XII
		36	Vasiliçi Theodhori	Certifikatë t' Aksisnis Pedagogjikë-Patras	4	XI
18	Mavrojer	37	Anton Pasallari	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	4	XI
19	Çatiste	38	Dhimitri Çelemengo (δ)	Diplomës e Akademie Pedagogjike t' Athinës	4	XI
		39	Jergji Eksarko	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	4	XI
20	Sopik	40	Ilija Karajani	Diplomës e Akademie Pedagogjike t' Athinës	20 (δ)	XII
		41	Ilija Nathanail	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	4	XI
		42	Aleksandër Bedini	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
		43	Vangjel Mano	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
		44	Thimje Gjike	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	4	XI
Komuna e Jergucatës						
21	Jergucat	45	Aleks Evangjelidhi	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
		46	Anton Çirisqi	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	4	XI

N.R (A/A)	Shkollat Le Scuole (Σχολεία)	N.R (A/A)	Mësuesit Gli insegnanti (Δάσκαλοι)	Titujt e studimit të mesuesvet I titoli de studi dei maestri (Τίτλοι σπουδών των δασκάλων)	Vjete shërbimi GI' anni di servizio (Χρόνια Υπηρεσίας)	Kategor Categori (Κατηγορία)
		47	Vasil Dako	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	8	XI
22	Zervat	48	Thanas Papa	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
23	Bularat	49	Jergji Kalivopulli	Dëft. e Gjinnazit-grek Zografisë të Stambollit	20	IX
		50	Vangjel Daci	Diploma e Shkollës Normalë të Janinës	6	XI
		51	Nikolla Geshgo	Dëft. e Normales 5-rendëshe t' Ars. Fill Janinës	5	XI
		52	Llambi Zhonga	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
24	Bodrishtë	53	Kristofor Pasallari	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	4	XI
		54	Jergji Janopulli	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	5	XI
25	Selo	55	Spiro Ndiriço	Certifikatë nga Shk. Nazionale e Gjuhës Tregtisë së Stamboll- Dëft. e Kursit Normal-Gjinokastër	13	XII
26	Klishar	56	Jani Rusopulli	Dëshmi e Shk. Qytetës "Belqshenis" të Stambolli (δ)	20	XII
		57	Jergji Kapsalli	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
27	Pepel	58	Theodhos Llasaqi	Diplomës e Shkollës Normale të Janinës	20	IX
		59	Dhimosthen Saçi	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	4	XI

N.R (A/A)	Shkollat Le Scuole (Σχολεία)	N.R (A/A)	Mësuesit Gli insegnanti (Δάσκαλοι)	Titujt e studimit të mesuesvet I titoli de studi dei maestri (Τίτλοι σπουδών των δασκάλων)	Vjete shërbimi GI' anni di servizio (Χρόνια Υπηρεσίας)	Kategor Categori (Κατηγορία)
28	Kakogoranxi	60	Llazo (δ)	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	4	XI
29	Sotirë	61	Miltiadh Gjoka	Dëft. e Normalës 5-rendshe të Janinës	5	XI
		62	Marija Gjoka	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës Seksion-I klasëshe	10	XI
		63	Vasil Durxhi	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	13	XI
		64	Kristo Pando	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	4	XI
30	Llongo	65	Nikilla Llazonpulle	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës Seksion-I klasëshe	10	XI
		66	Thoma Foti	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	4	XI
31		67	Nikolla Themeli	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	4	XI
32	Lluvinë	68	Stiliano Koça	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
33	Kosovicë	69	Kristo (δ)	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	2	XI
		70	Petro Drale	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	2	XI
34	Vodinë	71	Mihail Gjeka	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	4	XI
35	Kakavis	72	Spiro Maçë	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	4	XI

N.R (A/A)	Shkollat Le Scuole (Σχολεία)	N.R (A/A)	Mësuesit Gli insegnanti (Δάσκαλοι)	Titujt e studimit të mesuesvet I titoli de studi dei maestri (Τίτλοι σπουδών των δασκάλων)	Vjete shërbimi GI' anni di servizio (Χρόνια Υπηρεσίας)	Kategor Categori (Κατηγορία)
		73	(δ) Felle	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	1	XI
36	Ajnikollë	74	Akile Frasë	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	4	XI
Komuna e Delvinës						
37	Kakodhiq	75	Koço Dhreni	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	4	XI
		76	Dhimitri Marto	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	4	XI
		77	Aristea Dhimitri	Dëftesë nga Shk. Plotore 5-rendshe	5	XII
38	Lefterohor	78	Miltiadh Apostoli	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
		79	Dhimosthen Daqi	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	3	XI
39	Braillat	80	Grigor Mikeli	Dëft. për Kl.II të Gymnayit Zosimës-Janinë	15	XII
40	Kardhikaq	81	Mina Dhroso	Dëft e Kl. IV të Gymnazit të Patrasit	7	XII
41	Sirakat	82	Thanas Vasili	Certifikatë e Shkollës Plotore të Dhrovjanit	13	XII
42	Kranë	83	Anastas Baho	Dëft. e Kl. VII të Qytetës së Lehnicsës Sipërme	20	XII
43	Mesopotam	84	Nikolla Isari	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	2	XI

N.R (A/A)	Shkollat Le Scuole (Σχολεία)	N.R (A/A)	Mësuesit Gli insegnanti (Δάσκαλοι)	Titujt e studimit të mesuesvet I titoli de studi dei maestri (Τίτλοι σπουδών των δασκάλων)	Vjete shërbimi GI' anni di servizio (Χρόνια Υπηρεσίας)	Kategor Categori (Κατηγορία)
44	Finiq	85	Kristofor Mulla	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	2	XI
		86	Thoma Statha	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	1	XI
45	Ardhësovë	87	Mihal Stillo	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	2	XI
Bashkija e Delvinës						
46	Delvinë	88	Stiliano Papadopulli	Diploma a Shkolla së Madhe të Kombit-Stamboll	30	IX
		89	Jani Peko	Dëft. e Normale 5-rendshe të Janinës	5	XI
		90	Koço Cici	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	3	XI
		91	Enanthija Konomi	Certficatës e Normales Fenore të Athinës	17	IX
Komuna e Dhivrit						
47	Dhivër	92	Qimon Greka	Dëft. e Normale 5-rendshe të Janinës	6	XI
		93	Nikolla Koçi	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
		94	Miltiadh Llapa	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	2	XI
		95	Fotini Konomi	Dëftesës e Kl.III të Shkollës Nazionale Janinë	4	XII

N.R (A/A)	Shkollat Le Scuole (Σχολεία)	N.R (A/A)	Mësuesit Gli insegnanti (Δάσκαλοι)	Titujt e studimit të mesuesvet I titoli de studi dei maestri (Τίτλοι σπουδών των δασκάλων)	Vjete shërbimi GI' anni di servizio (Χρόνια Υπηρεσίας)	Kategor Categori (Κατηγορία)
48	Leshnic' e Sipërme	96	Thimio Tatari	Dëft. e Normales 5-rendshme t' Ars. Fill të Janinës	6	XI
		97	Stefan Raho	Dëft. e Kl.IV të Gjinnazie në Patër-Greci	25	XII
		98	Stavro Vavuli	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
		99	Angjeliçi Athanasiu	Dëftese nga Liceu Praktik Llavriut (tri klase...) (δ)	3	XII
49	Leshnic' e Poshtme	100	Ilija Katari	Dëft. e Normale 5-rendshe të Janinës	4	XI
		101	Anton Papajani	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	3	XI
		102	Jani Kalli	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
		103	Eleftherija Niksina	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	4	XI
50	Livinë	104	Spiro Saqellari	Dëftesë të Shkollës Plotore të Dhivrit	12	XII
51	Ymerefendi	105	Foto Papakristo	Dëftesë të Shkollës Plotore të Alikës	20	XII
52	Jermë	106	Stefan Partalli	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
53	Çerkoviçë- Theollogo	107	Vangjel Kruahku	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë) dhe (δ) Dëft e Aftësit së Gjuhës Shqipe nga Norm. Elbasanit	8	XI

N.R (A/A)	Shkollat Le Scuole (Σχολεία)	N.R (A/A)	Mësuesit Gli insegnanti (Δάσκαλοι)	Titujt e studimit të mesuesvet I titoli de studi dei maestri (Τίτλοι σπουδών των δασκάλων)	Vjete shërbimi GI' anni di servizio (Χρόνια Υπηρεσίας)	Kategor Categori (Κατηγορία)
		108	Lefter Gouveli	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	4	XI
		109	Foto Gjika	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	3	XI
54	Grazhdan	110	Spiro Caka	Dëftesës e Shkollës tragtare të Patrasit	25	XII
		111	Spiro Sheka	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës dhe Dëftorja e Gjimnasit të Pogonit	3	XI
Komuna e Dhrovjanit						
55	Dhrovjan	112	Jani Patara	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	7	XI
		113	Pavlo Konomi	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	3	XI
		114	Kasiani Vidhuri	Dëft. e Normales Fmn 5-rendshe të Patrës	3	XI
56	Krongji	115	Filip Miha	Dëftesë e Normales 5-rendshe të Janinës	5	XI
Komuna e Sarandës						
57	Vrijon	116	Vangjel Zako	Dëftesë të Shkollës Qytete të Komunitetit t' Alikës	25	XII
58	Pali	117	Stavro Jessidhi	Dëftesë të Shkollës Qytete të Komunitetit t' Alikës	16	XII
59	Kaliveshushi	118	Jani Papathanes (δ)	Dëftesë të Shk. Plotore Qezirere të Shën Varvarës	25	XII

N.R (A/A)	Shkollat Le Scuole (Σχολεία)	N.R (A/A)	Mësuesit Gli insegnanti (Δάσκαλοι)	Titujt e studimit të mesuesvet I titoli de studi dei maestri (Τίτλοι σπουδών των δασκάλων)	Vjete shërbimi GI' anni di servizio (Χρόνια Υπηρεσίας)	Kategor Categori (Κατηγορία)
60	Halo	119	Koço Jani	Dëftesë të Shkollës Qytete të Komunitetit t' Alikës	20	XII
61	Çukë	120	Leftet Barbaçi	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
		121	Spiro Zeno	Dëftesës e Seminarit-Normal-Një facë Normale ne Filat	2	XI
62	Aliko	122	Kosta Kaçani	Dëft. e Normale 5-rendshe të Janinës	6	XI
		123	Mantho Kaliva	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	2	XI
		124	Lefter Qentro	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	2	XI
63	Vromero	125	Spiro Kuni	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës dhe Djimnasit Mashkuluartë Korfusit	2	XI
Komune e Pandalejmonit						
64	Memushbej	126	Niko Zahara	Dëftesën e Seminarit të Korfusit	5	XI
		127	Lefter Talo	Dëft. e Normale 5-rendshe të Janinës	4	XI
65	Hadëraga	128	Kolo Nino	Dëftesën e Shkollës Qytetës të Sopikut	13	XII
66	Vagalat	129	Jorgji Terçë	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	-	-

N.R (A/A)	Shkollat Le Scuole (Σχολεία)	N.R (A/A)	Mësuesit Gli insegnanti (Δάσκαλοι)	Titujt e studimit të mesuesvet I titoli de studi dei maestri (Τίτλοι σπουδών των δασκάλων)	Vjete shërbimi GI' anni di servizio (Χρόνια Υπηρεσίας)	Kategor Categori (Κατηγορία)
67	Gravë	130	Jorgji Papa	Dëftesën e Shkollës Qytetës të Leshniçës së Sipërme	25	XII
68	Kalivepasha	131	Jorgji Lica	Dëft. e Shk Qytetës të Delvinës dhe Kursin Pedagogikë të Gjinokastrës	20	XII
		132	Vasil Gjika	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	2	XI
69	Hoxhaj	133	Mitro Sterjo (Pilo)	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
70	Lazat-Kalçat	134	Spiro Thoma (Jani)	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
		135	Jorgji Partali	Dëftesën e Shk. Qytetës greke të Dhrovjjanit	15	XII
71	Kolluriçë	136	Grigir Seko	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	10	XI
72	Komata	137	Aleks Duka	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	2	XI
Komuna e Markatiti						
73	Smineç	138	Miço Fili	Dëftesë të Shk. Plotore të Zminezit	20	XII
74	Karroq	139	Pando Rahe	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI
Komuna e Rrazë-Petranit						
75	Vllahopsilloterë	140	Pavlllo Laho	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	5	XI

N.R (A/A)	Shkollat Le Scuole (Σχολεία)	N.R (A/A)	Mësuesit Gli insegnanti (Δάσκαλοι)	Titujt e studimit të mesuesvet I titoli de studi dei maestri (Τίτλοι σπουδών των δασκάλων)	Vjete shërbimi GI' anni di servizio (Χρόνια Υπηρεσίας)	Kategor Categori (Κατηγορία)
Prefektura e Vlorës/Nënprefektura e Himarës						
76	Himarë	141	Simo Dhima	Vërtatesë ne ka Krye Shkollën Normale....(δ)	20	IX
		142	Marko Goreci	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	-	XI
		143	Ilija Likoka	Dëft. e Seminarit-Normal t' Artës se Greqise	5	XI
		144	Janaq I. Gjoni	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	3	-
		145	Vasil Papadhopulli	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	-	-
77	Dhermi	146	Pavlo Vrete	Leter-njoftim nga Unversiteti Mbretnor grek	-	-
		147	Athina Angelopulli	Certifikatë nga Gjijimn I i Korfusit (vetem 5 mj...) (δ)	3	XII
		148	Andon Leske	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	5	XI
		149	Themo Zhupa	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	3	XI
		150	Thoma Çulla	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	4	XI
		151	Koço Dede	Diplomës e Akademie Pedagogjike të Janinës	3	XI
78	Palasë	152	Dhimitri Dharakli	Dëft. e Normale 5-rendshe të Janinës	5	XI

N.R (A/A)	Shkollat Le Scuole (Σχολεία)	N.R (A/A)	Mësuesit Gli insegnanti (Δάσκαλοι)	Titujt e studimit të mesuesvet I titoli de studi dei maestri (Τίτλοι σπουδών των δασκάλων)	Vjete shërbimi Gl' anni di servizio (Χρόνια Υπηρεσίας)	Kategor Categori (Κατηγορία)
		153	Thoma Stefani	Dëftesës e Seminarit-Normal-Bujq. Vellas (Janinë)	3	XI

Πηγή: AQSh, F. 188, V. 1939, D. 34, fl 23-43, N. bombine 2, Zyra Qëndrore e Statistikës, Shkollat grekofone, Vjeti Shkolluar 1939-1940. Ο τίτλος του εγγράφου αναγράφεται στην αλβανική και ιταλική γλώσσα, ως εξής: Lista e shkollat grekofone e mësuesve të tune me titujt e studimi të vjetërsisë e rrogën mujore και ιταλικά: Elenco delle scuole grecofone e dei insegnanti assegnando il titolo di studio l'anzianità di servizio e lo stipendio mensile. Για να αποφευχθεί οποιαδήποτε ανακρίβεια στην αποτύπωση των στοιχείων, το έγγραφο παρατίθεται αυτούσιο στην πρωτότυπή του μορφή (μεταφορά από μικροφίλμ). Αρκετά στοιχεία ήταν δυσανάγνωστα.

Έγγραφο 2: Πίνακας Ελλήνων Υπηκόων Νομών Τιράνων και Δυρραχίου

ΠΙΝΑΞ ΕΛΛΗΝΩΝ ΥΠΗΚΩΝ ΤΙΡΑΝΩΝ ΚΑΙ ΔΥΡΡΑΧΙΟΥ
ΕΠΙΘΕΤΕ ΣΙΣ Κ. RAINALDI, ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ/ ΕΘΙΜΟΤΥΝΙΑΣ
ΓΕΝΙΚΗΣ ΤΟΜΟΤΗΡΗΤΙΑΣ ΕΝ ΤΙΡΑΝΙΣ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ
ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑ ΠΡΩΤΟ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΜΕΣΟ
ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΟΧΕΥΜΑΤΩΝ ΤΟΥ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΟΧΕΥΜΑΤΩΝ ΤΟΥ
ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΟΧΕΥΜΑΤΩΝ ΤΟΥ

SUJETS HELLÈNES RESIDANT A TIRANA ET DURAZZO.

TIRANA.

1) Kleonthis PAPAN, Secrétaire-Interprète du Consulat Général avec son épouse Pina et ses enfants: Polymnia, Elias et Dimosthénis.

2) Christos MARKIDIS, ménusier et son fils Pierre MARKIDIS.

3) Jean PETROPOULOS, antiquaire.

4) Emmanuel IOANNOU, cuisinier au restaurant " Adriatic".

5) Halit MUHAREM YERO, agronome.

6) Thésalia RAKOPOULOU, couturière chez Mme Kianiyé Libohova.

7) Olga ANGHOLIDOU, couturière chez Mme Houssein Vrioni.

8) Marie P. DILIOU chez Mr. Timo DILIO.

9) Triantaphilia KOUSKOUTI chez Mme Oupi.

DURAZZO

10) Pierre ADAMIDIS, commissionnaire avec sa femme et sa famille.

11) Haralambos MANOS, garagiste avec sa femme Marianthi.

12) David MENAHEM TIANI, commerçant.

13) Stamatoula TOULOUPI

14) Evanthia GEORGIADOU

15) Constantin ANTONIADIS.

Tirana le 1 octobre 1940
Le Consul Général de Grèce.

Πηγή: ΙΑΥΕ, Έτος 1940-1941, Ι/ΑΠΑ (Αρχείο Κώστα Μάρη)

Έγγραφο 3: Πίνακας Ελλήνων Υπηκόων Νομού Αυλώνας

Liste
des ressortissants hellènes résidant dans le
ressort du Vice-Consulat de Grèce à Valona.

<u>Valona</u>	<u>Grimades (Himarra)</u>
1) Aronis Ioannis	
2) Battino Jacob	15) Moutros Christos
3) Battino Haïm	16) Moutros Panayotis
4) Cohen Elie	<u>Fieri</u>
5) Cohen David	17) Kazanas Petros
6) Kazos Thomas	
7) Kantaron Antoinette	
8) Manettas Elisséos	
9) Papadimas Demétre	
10) Papayannis Anastassios	
11) Papayannis Panayotis	
Saretta Jeouda	
<u>Arta</u> Yosseco Nissim	
12) Saugas Elias	
13) Saugas Ioannis	
<u>Berat</u>	
14) Babassicas Alcibiade	

Πηγή: ΙΑΥΕ, Έτος 1940-1941, Ι/ΑΠΑ (Αρχείο Κώστα Μάρη)

Έγγραφο 4: Αίτηση Έλληνα Υπηκόου για Αποζημίωση

Απόδοξ δρομ
Πρ. Δ. Π.
19/11/1941

RICHIESTA IN APLICAZIONE
DELL' ARTICOLO 78 DEL TRATTATO DI PACE CON L' ITALIA

AVENTE IL DIRITTO DOMICILIATARIO

Cognome Maris Cognome
Nome Athanassios Nome
Residenza Giannina Residenza
Professione Commerciante Professione
Indirizzo Via Hadjicosta III Indirizzo

Io sottoscritto Maris Athanassios agendo per conto dei miei figli
de' cittadinanza greca, hol' onore di presentare la presente richiesta con la quale sono indicati i miei reclami contro il Governo Italiano, fondati sulle disposizioni dell' articolo 78 del Trattato di Pace con l' Italia, e chiedo che tali reclami siano soddisfatti del Governo stesso in conformità delle disposizioni contenute nell' articolo del Trattato sopracitato.

PARTE SESTA: Chiedo un' indennità Somma totale del danno alla data
per le seguenti lesioni e danni della richiesta
per effetto della guerra:

Nel inizio della guerra 1940, venni arrestato dalle Autorità Italiane nel 10.11.1940 in città di Argirocastro Albania dove ero permanentemente stabilito esercitando la professione di commerciante e ne fui poi scortato al Campo di Concentramento Seroke Skodra Albania, siccome considerato come ostaggio, e li fui detenute sino al 8. Aprile 1941. Di qua fui di nuovo trasferite nel Campo di Concentramento Krughia di Albania dove restai sino al 11.6.1941, quando ci acquistai la mia libertà. --

D a questa lunga ed ingiusta detenzione subii i seguenti danni:

- 1°) Per la privazione della mia libertà individuale durante 213 giorni mi chiede danni interessi lire italiane attuali Lit. 900.000.-
- 2°) Per la assenza dal mio lavoro e mancanza di rendita sine al primo Gennaio 1942 cio è 417 giorni, valutati Lit. 1.000.000.-
- 3°) In seguito delle privazioni nel Campo di Concentramento fui ridetto in malattia e soffrì d'artritismo. Per la guarigione mia spesi sine oggi la somma di Lit. 700.000.-
- 4°) Per le miserie di vitta e cattive trattenimento durante il periodo di mia lunga detenzione divenni non idoneo ed incapabile di lavorare e quasi infirme per causa dell' ar-

Riporto	Lire It.	2.500.000.-
danno che evaluo in Lire Ital. attuali	"	900.000.-
5°) Per causa della mia detta detenzione divenne necessaria di affidare la direzione del mio negozio ad un'altra persona; così la mia interpresa perse parte dei clienti e fu smembrata senza organizzazione. Tale danno di diminuzione dei capitali etc. evaluo	Lire It.	800.000.-
6°) In seguito del bombardamento del Dicembre 1940 fu distrutta parte della mia proprietà sita nel villaggio Shepiki Pegeniu Albania, ove abitava la mia famiglia. Per la distruzione di una stanza assieme i mobili ed utensili evaluo Lire It. 360000+108000	Lire It.	468.000.-
7°) Durante la guerra e specialmente nei di Novembre e Dicembre 1940 fu saccheggiate il mio magazzino di Argirecastre Albania sita in Via Prefettura e ci furono tolti articoli di pizicheria, coloniali e mercerie valutati Lire It. 1.700000	Lire It.	1.700.000.-
8°) Per causa della guerra e la mia detenzione come sopra persi due automobili che esplotavo, assieme la loro rendita come segue:		
a) Un autocarro N r. circ. B.Gj. 10 marca Chevrolet di tonnell. 2 1/2, il quale fu sequestrato e mai restituito	Lire It.	1.198.000.-
b) Un automobile Nr. B.D.7 di passeggeri marca Chevrolet 14 posti, il quale fu sequestrato e distrutto completamente dalle Autorità Italiane senza essere mai pagato		720.000.-
c) Mancanza del guadagno di esplotazione del autocarro qui sopra dal 01.II.1940 sino oggi, evaluo in	Lire It.	1.440.000.-
d) Lo stesso per l'automobile Chevrolet	"	1.080.000.-
9°) Per la spesa del mio vitte durante 213 giorni al Campo di Concentramento siccome il trattamento era peggiore cattivo, evaluo in	Lire It.	300.000.-
10) Per il mantenimento della mia famiglia e la vendita forzata di vari gioielli ed oggetti, evaluo in	Lire It.	540.000.-
11°) Per la scassa morale causata dalla mia ingiusta arrestazione danni ed interessi, evaluo in	Lire It.	900.000.-
12°) Idem per la mia famiglia di 5 persone	"	750.000.-

Totale del danno	Lire It.	13.296.000.-

Testimoni ad audire per l'autenticità della mia richiesta prepongo i seguenti:

- 1°) Emanuele Helidenis Via Despetate Epire 22 Giannina
- 2°) An. Bartzokas Via Soutzeu Nr.2 Giannina
- 3°) Athanassie Gravanis Via Zessimaden 18

Il richiedente avente il diritto:

Athanassie P. Mary
 Athanassie P. Mary
 Maris Athanassie

Έγγραφο 5: Κατάσταση Ομήρων Ελλήνων Υπηκόων Νομού Αργυροκάστρου

Π Ι Ν Α Κ Σ Ο Μ Η Ρ Ω Ν		
Α. "Ελληνες υπήκοοι :		
α) Περιφέρειας 'Αργυροκάστρου :		
1)	Γεώργιος Θεοχάρης	έκ Καλαρρυτιών, χρυσοχόος.
2)	Πέτρος Θεοχάρης	" " " " " " " " " " " "
3)	Γεώργιος Γραβάνης	" " " " " " " " " " " "
4)	Αθανάσιος Μάρης	" Μερόπης Παγωνίου, παντοπώλης.
5)	Χρήστος Βαρτζώκης	" Κωστανάς Θεοπρωτίας, καδσίτερωτης.
6)	Γεώργιος Κουδτάς	" Νυμφαίου Φλωρίνης, χρυσοχόος.
7)	Μανώλης Χελιδώνης	" Σάμαρινης, ζαχαροπλάστης.
8)	Αντώνιος Χελιδώνης	" " " " " " " " " " " "
9)	Γεώργιος Χελιδώνης	" " " " " " " " " " " "
10)	Χρηστάκης Γεράσης	" " " " " " " " " " " "
11)	Ματούσιος Δημήτριος	" " " " " " " " " " " "
12)	Αλέξιος Κεφαλώνιτης	" " " " " " " " " " " "
13)	Χαΐμ Ιακώβ Μπατίνος	" " " " " " " " " " " "
14)	Μάρκος " Μπατίνος	" " " " " " " " " " " "
15)	Δαυΐδ " Μπατίνος	" " " " " " " " " " " "
16)	Ιερσουλᾶς " Μπατίνος	" " " " " " " " " " " "
17)	Μενάχემ " Μπατίνος	" " " " " " " " " " " "
18)	Ανάστασιος Βαρτζώκης	" Κωστανάς Θεοπρωτίας, καδσίτερωτης
19)	Αντώνιος Στρατήης	" " " " " " " " " " " "
20)	Θεόδωρος Πηλεκουδάς	" Νυμφαίου Φλωρίνης, χρυσοχόος.
β) Περιφέρειας 'Αγίων Σαράντα :		
21)	Βασίλειος Γιαννέτας	έκ Βασιλικού Παγωνίου, έμπορος.
22)	Πέτρος Τσάνος	" Τουρνόβου Κονίτσης, ζαχαροπλάστης.
23)	Σωπήριος Τσάνος	" " " " " " " " " " " "
24)	Αθανάσιος Γίγας	" Βωβούσης 'Ιωαννίνων, ξυλουργός.
25)	Χαράλαμπος Γεωργούλας	" Μποζακίου Παγωνίου, κρεοπώλης.
26)	Σπυρίδων Σπαθάρης	" 'Ιωαννίνων, υποδηματοποιός.

- 27) Γεώργιος Κώτσος εκ Δελβινακίου Πωγωνίου, φωτογράφος
28) Χρήστος Πρεοβέζης εκ Αθηνών, μηχανικός καπνεργόστασιου
29) Κων/τίνος Μαντζόπουλος εκ Ζαγορίου, οδηγός αυτοκινήτου
30) Χρήστος Μπανιάς " Κεφαλληνίας ή εκ Αρτης, τυρεργάτης
31) Σωτήριος Ρόμπας " Αρτης, τυρεργάτης.
32) Σταύρος Βαλλιαντών " Κεφαλληνίας, τυρέμπορος.
33) Παντελής Γερασιμίδης " Τυρνάβου Κονίτσης, ξυλουργός.
34) Ευσύμιος Γιαννέτας " Βασιλικού Πωγωνίου, όρειχαλκεύς
35) Πέτρος Μουσαφίρης ενέτων 50 εκ Καλαρυτιών, χρυσοχόος.
36) Χρήστος Αληγιάννης εντων 40, εκ Βαβουρίου Θεσπρωτίας, χαλκουργός
37) Κώστιας Βασίλειος, εντων 38, εκ Καλαρυτιών, χρυσοχόος.
38) Δημήτριος Σιούμκας, εντων 35, εκ Λαβδάνης Κοζάνης, άγωγός
39) Σιούμκας Βασίλειος, εντων 30 " " " "
40) Βασίλειος Μόσχος, εντων 27, εκ Βαβουρίου Θεσπρωτίας, χαλκουργός
41) Σωτήριος Μόσχος εντων 32 " " " "
42) Μενέλαος Μόσχος εντων 19 " " " "
43) Έμμανουήλ Γάτσιος, εντων 40, εκ Ιωαννίνων, μελισσοκόμος.
44) Σωτήριος Παρούσης εντων 27, εκ Βαβουρίου, κασσίτερωτής
45) Χρήστος Μάρρας εντων 27, " Σαμαρίνης, υποδηματοποιός.
46) Ξενοφών Παγδιός εντων 30 " " " "
47) Νάσιου Χρηγόριος εντων 40 εκ Βαβουρίου, οδηγός αυτοκινήτων
48) Μιχαήλ Βαλαβάνης, εντων 25ν εκ Αθηνών
49) Αναστάσιος Διαμαντής εντων 37, εκ Μουζίνης, εργάτης
50) Αναστάσιος Μητροβασίλης, εντων 40, εκ Μουζίνης, εργάτης.-

Πηγή: ΙΑΥΕ, Έτος 1941, Φ. 38, Ι/Γ2/3, Υπουργείο Εξωτερικών προς την ΚτΕ, 6-2-1941
(Αρχείο Κώστα Μάρη)

Έγγραφο 6: Κατάσταση Ομήρων Ελλήνων Υπηκόων Δελβίνου

Τ Η Λ Ε Γ Ρ Α Φ Η Μ Α

ΕΞ ΑΡΓΥΡΟΚΑΣΤΡΟΥ 19-1-1941 Ώρα 14,30'

ΠΡΟΣ

ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΔΗΜ.ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΑΘΗΝΑΣ

16/4/15.- 'Υποχωρήσαντες Ιταλοί παρέλαβον εκ Δελβίνου 'Ομήρους" Ελ-
ληνας υπηκόου:-

- 1) Γερασεμίδη Παντελήν εκ Τυρνάβου Εξουργόν
- 2) Γιαννέταν Εζούμιον εκ Βασιλικού Ζυγοποιόν
- 3) Μουσαλίρη Πέτρον εκ Καλαρρότων Χρυσοχόν
- 4) 'Αληγιάννην Χρήστον εκ Μπαρμπούτου Χαλκουργόν
- 5) Κώτσιον Βασίλειον εκ Καλαρυτιών Χρυσοχόν
- 6) Σούμιαν Δημήτριον εκ Μασπάνης 'Αγωγέα
- 7) Σοῦμπον Βασίλειον εκ Λαβδάνης 'Αγωγέα.
- 8) Μόσχον Σωτήριον
- 9) Μόσχον Βασίλειον
- 10) Μόσχον Μενέλαον εκ Μπαρμπούτου Χαλκουργού
- 11) Γκάτσην 'Εμμανουήλ εκ Προβιάννης Μελισσοκόμον
- 12) Μπαρούσην Σωτήριον εκ Μπαρμπούτου έργάτην.-
- 13) Μάρραν Χρήστον εκ Σαμαρίνης καὶ Πάδιον Βενεφ. 'Υποδηματοπ.
- 14) Νάσην Γρηγόριον εκ Μπαρμπούτου 'Οδηγόν Αὐτοκινήτων
- 15) Κέτσην Γεώργιον ἐξ 'Ιωαννίνων Φωτογράφον
- 16) Βαλαβάνην Μιχαήλ ἐξ 'Αθηνών Φωτογράφον καὶ
- 17) Διαμαντιήν 'Αναστάσιον εκ Μουζίνης έργάτην.-

ΑΝΩΤΕΡΟΣ ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Διά τήν αντιγραφήν
'Αθήναι 20-1-41
Τό 'Υπουργείον Δ.ημ. Ασφαλείας

Πηγή: ΙΑΥΕ, Έτος 1940-41, Φ. 37, Ι/ΑΠΑ (Αρχείο Κώστα Μάρη)

Έγγραφο 7: Κατάσταση Απαχθέντων Ελλήνων Υπηκόων στο Στρατόπεδο
Συγκέντρωσης του Shiroka (26-27 Νοεμβρίου 1940)

A/A	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΛΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ	ΦΡΑΓΚΑ/ΗΜΕΡΑ (αλβ. φράγκα)
1	Antoniou Chrisulla	3	1,60
2	Athanasulla Evangelo	5	2,50
3	Anastasiu Apostollo	5	2,50
4	Bunas Michele	7	3,50
5	Beltiqioti Anthulla	1	1
6	Derven Panajoti	4	2,40
7	Derven Costando	3	2,10
8	Diamanti Neranxo	3	1,50
9	Dafllis Ollga	4	2,40
10	Dusca Dimitrulla	1	1
11	Dafllis Amalia	5	3
12	Dine Anastasi	1	1
13	Dafllis Vasiliki	2	1,60
14	Gjika Foto	1	1
15	Karenxo Costandino	5	3
16	Karakatsanis Demetrio	5	3
17	Kalideris Efthimio	6	3
18	Kalideris Athanasio	3	2,5
19	Kotsiaftis Karissi	1	1
20	Karakatsanis Akrive	6	3
21	Kotsiaftis Mallamu	4	2,40
22	Kotsiaftis Evdoqia	1	1
23	Koloka Martha	3	2,10
24	Karakatsanis Aristeia	1	1
25	Kurukis Spiro	2	1,60
26	Kurutis (..)çola (δ)	3	2,10
27	Karkatsanis Panajo	3	2,10
28	Kalideris Michele	7	3,50
29	Kalideris Demetrio	7	3,50
30	Iconomides Nikola	1	1

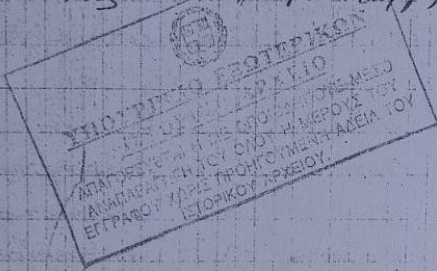
A/A	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΛΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ	ΦΡΑΓΚΑ/ΗΜΕΡΑ (αλβ. φράγκα)
31	Jorgjiu Alessandra	2	1,60
32	Mitsi Parashqevulla	4	2,40
33	Mirko Najdac	1	1
34	Nikola Ilia	1	1
35	Nusci Aristeia	1	1
36	Pandos Qiriako	1	1
37	Papaharissi Sofia	1	1
38	Papaspiru Vasiliqi	2	1,60
39	Papa Vangjeli	3	2,10
40	Riges Christo	4	2,40
41	Rizos Anna	1	1
42	Rapos Ilia	5	2,50
43	Revas Dhionisio	5	2,50
44	Sevleri Athina	6	3
45	Spano Eftalia	3	2,10
46	Suvleri Llambro	1	1
47	Sterjiu Fani	6	3
48	Sterjiu Antonio	3	2,10
49	Tearausi Costandino	5	2,50
50	Tsanga Ekaterini	2	1,60
51	Tsalla Michele	1	1
52	Vllaku Apostollo	2	1,60
53	Vllahu Costandino	2	1,60
54	Vllahu Demetrio	5	2,50
55	Zica Elena	4	2,40
56	Zica Amalia	1	1
57	Zoto Anastasia	4	2,40
58	Zitru Anastasia	2	1,60
59	Zica Costandino	7	3,50
60	Zica Athanasio	5	2,50
ΣΥΝΟΛΟ		195	

Πηγή: AQSH, F. 290, Viti 1941, D. 18, *Spese sostenute dal Campo di Concentramento di Shiroka per I profughi Greci ivi affluiti nei giorni 26 e 27 Novembre e sostati fin al 30 Novembre*

Έγγραφο 8: Κατάσταση Απαχθέντων Ελλήνων Υπηκόων στο Στρατόπεδο Συγκέντρωσης του Shiroka

Ελληνική Έγκλη		Ετήσιο	Επισημ. καταμνηστ. ονόματι
1	Βασίλειος Δημητρ. Κωνσταντ. Ένιν	42	Έμισοι Φυλάκιον Φυλακίων ²⁴
2	Γεώργιος Πέτρον Γεωργίου	31	" " "
3	Νικόλαος Ηλία Μανώλης	40	" " "
4	Λυδίας Γεωρ. Λέβρος	25	Έργάτες Τριώνισον "
5	Λαυρέντιος Λεωφάν. Νεούργουλης	46	Άρλοσιώ " "
6	Λυδίας Θεοδώρ. Παναγιώλον	34	Κασσιτερώ ²¹ Βαβούριον "
7	Παυλίδα Γρηγορ. Μάμος	34	" Βαβούριον "
8	Λυδίας Νικηζίου Τσάνος	38	Σακαρσής. Ξωάννινα
9	Πέτρος Νικηζίου Τσάνος	38	" " "
10	Βασίλειος Νικηζίου Γεωργίου	24	Έμισοι Βασιλίου Ξωάννινα
11	Καρράβιος Έύση. Γεωργίου	33	Κριωσής Ξωάννινα
12	Αθανάσιος Αδάμ Γίρας	47	Μαραζιώ Βοβούσα Ξωάννινα
13	Παύλος Γεωργίου Λεωφάντος	18	Ύποθημαλός. "
14	Αθανάσιος Παναγ. Μάμος	38	Έμισοι Μέρια Πυφονίου Ξωάννινα
15	Απόστολος Έύθυμιον Μέλτος	37	Λεωφάντιος Βασιλίου "
16	Γεωργίου Δαμασκίου Νίτα	18	Έργάτες Φυλάκιον Φυλακίων ²⁴
17	Αγγελική Θεοδώρ. Μαρτινοπούλου	27	ολυοιαγιά Τσάνος.
18	Γεώργιος Δημητρίου Λεωφάντος	22	" Δεσσαρονί'ινα
19	Γεώργιος Πέτρον Μαζανδρίης	44	Μικανιός Αράβης Αστρινίου ²⁰
20	Λαυρέντιος Θεοφάντος Λεωφάντος	26	Μάχης Αδύται
21	Μιχαήλ Γεωργίου Καζορβάνης	27	Έργάτες "
22	Παναγιώτης Γεωργίου Θεοφάντος	19	Καπονιάτης "
23	Αναστάσιος Κωνσταντ. Μανώλης	32	Έμισοι "
24	Αλέξανδρος Γεωργίου Καραύσης	26	Τυροκόμο Αγία Έφραμία Κεραζή
25	Νικόλαος Δημητρίου Κολοχρόνης	37	Κινοβόρος. Μεμισοργίου Αρζή
26	Ηλία Αθανάσιος. Λιάνας	40	Γονοποσή Καστοριά Αγία Έφραμία
27	Ξενοφών Παναγιώτ. Γεωργίου	40	Μόσοιμο Αράβης Αστρινίου
28	Αγγελική Νικηζίου Γεωργίου	51	Μαραζιώ Γεωργίου Αρζή

29. Έμμανουήλ Ιωάνν. Χέγουδιώτης	Έβου	37. Ζαχαρίας Λαγαρίνα	Κοζάνης
30. Γεώργιος	"	26. Έμσαρος	"
31. Αντώνιος.	"	22.	"
32. Χριστόδωρος	Άγια Γερμανία	28. Μαραγκός	"
33. Έγνασιός	Αλεξάνδρ. Μαννέρας	38. Νάουσιός	Κέρκυρα
34. Γεώργιος	Ανδρέα Αρώνης	50. Καθεσούλης	Κέρκυρα
35. Γεώργιος	Ζήσο Φάνης	70. Γεωργή	Φοινίκων Δελφίνων Ηλείου

Πηγή: ΙΑΥΕ, Έτος 1940-41, Φ. 39 (Αρχείο Κώστα Μάρη)

Έγγραφο 9: Πίνακας Εξορίστων Αλβανών Υπηκόων στην Ιταλία

Α/Α	Επαρχία	Πόλη	Όνοματεπώνυμο	Όν.Πατρός	Ημερομηνία Γέννησης ή ηλικία	Καταγωγή	Ημερομηνία Αποφυλάκισης
1	Pistoia	Buggiano	Karpuzi Mihail	Costantino	15.9.1881	Koritza	4 Ottobre 1941
2		Vellano	Tassi Nikola	Pascal	1902	Premeti	29 Giugno 1941
3		Vallano	Vavako Gregorio	Kristo	15.9.1894	Score Argirocastro	15 Ottobre 1941
4	Arezzo	Foiano della Chiana	Harito Cristoforo	Athanasio	1.9.1912	Porto Edda	8 Giugno 1941
5		Foiano della Chiana	Martopulo Vaso	Kristo	25.12.1875	Kakodhigi Argirocastro	15 Luglio 1941
6		Foiano della Chiana	Zongos Michele	Dimitri	4.6.1888	Argirocastro	8 Giugno 1941
7		Foiano della Chiana	Vavako Kristo	Jani	78	Policani di Libohova	11 Giugno 1941
8	Sienna	(Rapolano) San Giovanni d'Asso ¹²⁹⁸	Bollano Odissea	Simo	1906	Himara	28 Giugno 1941
9		Trequanda	Bugiari Andrea (Ελληνικής καταγωγής)	Michele	1912	Kserovalto (Κόνιτσας)	6 Giugno 1941
10		San Casciano Bagni	Ruzzi Gogo	Piedro	1880	Drimades	28 Giugno 1941
11		Asciano	Diamanti Spiro	Giorgio	21.2.1885	Dervician	5 Luglio 1941

¹²⁹⁸ Μεταφέρθηκε σε άλλο κέντρο κράτησης, από το οποίο και αποφυλακίστηκε.

A/A	Επαρχία	Πόλη	Όνοματεπώνυμο	Ον.Πατρός	Ημερομηνία Γέννησης ή ηλικία	Καταγωγή	Ημερομηνία Αποφυλάκισης
12	Viterbo	Onano	Bashura Costantino	Jani	1926 ¹²⁹⁹	Jorguzat	4 Giugno 1941
13		Veiano	Kokkalis Anastasios	Leonidas	13.9.1920	Frasthan	01 Giugno 1941
14		Veiano	Lici Dhimitri	Thoma	19	Frasthan	13 Agosto 1941
15		Faleria	Kekezi Leko	Iorgo	17.3.1892	Argirokastro	3 Settembre 1941
16		Faleria	LLambo Pano	Nikola	1868 (ή 1869)	Hollome di Pogoni	5 Luglio 1941
17		Grote di Castro	Kazaku Michail	Kristo	1925	Frasthan	8 Luglio 1941
18		Civitella d' Agliano	Maris Thomas	Michal	16	Kakavia	5 Luglio 1941
19		Sutri	Kozma Kondili	Anastas	-	Lekel	1 Luglio 1941
20	Aquila	Petorano sul Gizio	Lambiri Lazaro	Stavro	1880	-	23 Agosto 1941
21		Magliano dei Marsi	Peruka Spiro	Giorgio	14.11.1908	Divri	24 Giugno 1941
22		Pettorano sul Gizio	Vangjel Kicio	Panajioti	9.2.1907	Divri	24 Gugno 1941
23		(Calascio) Magliano dei Marsi	Kicio Theodori	Sotiri	15.10.1924	Divri	15 Gugno 1941

¹²⁹⁹ Πιθανό να πρόκειται για το ανήλικο τέκνο της οικογένειας Μπασούρα, που φαίνεται ότι αποτελούνταν από την μητέρα Katerina Qavu (Bashura) (α/α 81), Sofia Bashura (α/α 65) και Vanthia (ή Nanthia) Bashura (α/α 67).

A/A	Επαρχία	Πόλη	Ονοματεπώνυμο	Ον.Πατρός	Ημερομηνία Γέννησης ή ηλικία	Καταγωγή	Ημερομηνία Αποφυλάκισης
24		Trasacco	Petraç Andrea	Vasil	15.5.1908	Fieri	29 Maggio 1941 ¹³⁰⁰
25	Vicenza	Marostica	Kiko Balas	Tanas	67	Klisoura	18 Giugno 1941
26		Noventa Vicentina	Nerarzi Jorgji	Spiro	25 Marzo 1906	Himara	2 Luglio 1941
27		Marostica	Pavli Gogo	Spiro	1.4.1903	Vuno Himara	2 Luglio 1941
28		Noventa Vicentina	Varfi Thoma	Spiro	12.4.1888	Vuno Himara	2 Luglio 1941
29		Camisano Vicentino	Vaso Nicola	Pietro	1910	Divri	2 Luglio 1941
30		Camisano Vicentino	Papa Anastas	Dhimitri	Febbraio 1910	Kostari Delvino	2 Luglio 1941
31		Barbarano Vicentino	Zhuli Kosta	Kristo	1874	Kostari Delvino	15 Luglio 1941
32		Barbarano Vicentino	Foto Spiro	Stavro	1905	Finika Delvina	15 Luglio 1941
33		Camisano Vicentino	Panajot Thanas	Andrea	1912	Kostari Delvina	15 Luglio 1941
34		Camisano Vicentino	Shqevi Kosta	Stavro	1879	Mesopotami Delvina	15 Luglio 1941
35		Noventa Vicentina	Pano Taso	Pilo	18.3.1892	Vuno Himara	15 Luglio 1941

¹³⁰⁰ Ο Petraç αποφυλακίστηκε από το Trasacco, αν και είχε εγκριθεί η μεταφορά του στο Montefiorino (Modena), όπου κρατούνταν ο κουνιάδος του Ορέστης Αναστασιάδης, διότι αντιμετώπιζε προβλήματα υγείας, βλ. ASMAE, Sottosegrateriato per gli Affari Albanesi, Telespresso N. 71/03761/1662, Ministero degli Affari Esteri al R. Ministero dell Interno, *Petraç Andrea di Vasil-confinato politico Albanese*, Roma, 9 April 1941, Anno XIX.

A/A	Επαρχία	Πόλη	Ονοματεπώνυμο	Ον.Πατρός	Ημερομηνία Γέννησης ή ηλικία	Καταγωγή	Ημερομηνία Αποφυλάκισης
36		Noventa Vicentina	Spiro Petro	Janaqi	2.3.1919	Vuno Himara	15 Luglio 1941
37		Camisano Vicentino	Zhuli Grigori	Anastas	1903	Kostari Delvina	15 Luglio 1941
38		Roana (Fraz. Canove)	Qiriaco Leonida	Socrate	25.9.1908	Koritza	12 Agosto 1941
39		Marostica	Cika Vangjel	Panajot	1892	Kostari Delvino	15 Luglio 1941
40		Malo	Kristo Elefterio	Pietro	-	-	23 Agosto 1941
41		Noventa Vicentina	Miciaqi Kristo	Thoma	1911	Vrioni Porto Edda	2 Luglio 1941
42		Vicenza	Marostica	Zhuli Petro ¹³⁰¹	Thoma	1922	Kostari Delvino
43	Noventa Vicentina		Rizos Nikolla	Kristo	-	-	23 Luglio 1941
44	Camisano Vicentino		Qeroma Kristo	Panajoti	1905	Kostari Delvino	23 Febbraio 1942
45	Marostica		Eksarkos Jorgj	Thimio	1910	Kostari Delvino	18 Giugno 1941
46	Camisano Vicentino		Coparka Kristo	Stavro	1890	Kostari Delvino	18 Giugno 1941
47	Marostica		Ceko Vasil	Spiro	1896	Kostari Delvino	18 Giugno 1941
48	Camisano Vicentino		Thano Pilo	Kristo	1875	Kostari Delvino	18 Gugnio 1941

¹³⁰¹ Σε επιστολή του υπογράφει ως Ζούζουλης Πέτρος.

A/A	Επαρχία	Πόλη	Όνοματεπώνυμο	Ον.Πατρός	Ημερομηνία Γέννησης ή ηλικία	Καταγωγή	Ημερομηνία Αποφυλάκισης
49		Marostica	Anastasi Filipo	Pietro	1874	Muzhina Delvino	18 Gugnio 1941
50		Marostica	Foto Zoto	Nikolla	1893	Finiqi Delvino	18 Gugnio 1941
51		Barbarano Vicentino	Kalogero Nikola	Spiro	1903	Kostari Delvino	2 Luglio 1941
52		Marostica	Kalogero Alex	Spiro	1913	Kostari Delvino	2 Luglio 1941
53		Marostica	Spiro Thoma	Ziso	1903	Finiqi Delvino	2 Luglio 1941
54		Noventa Vicentina	Joshi Jani	Foto	27.9.1888	Himara	2 Luglio 1941
55		Noventa Vicentina	Kapo Nako	Spiro	10.3.1907	Vuno Valona	2 Luglio 1941
56	Vicenza	Malo	Qiriako Andrea	Qiriako	Novembre 1895	Dhermi (Himara)	2 Luglio 1941
57		Marostica	Rapo Dhimitri	Nikolla	15.9.1910	Himara	2 Luglio 1941
58		Malo	Zako Antonio	Andrea	1908	Vuno (Himara-Valona)	2 Luglio 1941
59		Camisano Vicentino	Kalogero Ilia	Spiro	1903	Kostari Delvino	2 Luglio 1941
60		Barbarano Vicentino	Papa Jorgji	Jani	1881	Kostari Delvino	17 Febbraio 1942
61		Noventa Vicentina	Miciaqi Koco	Thoma	1917	Vrioni (Porto Edda)	30 Dicembre 1941

A/A	Επαρχία	Πόλη	Όνοματεπώνυμο	Ον.Πατρός	Ημερομηνία Γέννησης ή ηλικία	Καταγωγή	Ημερομηνία Αποφυλάκισης
62	Pesaro	Urbania	Kara Eleni (Caremani) ¹³⁰²	Anastasio	1881	Bularat	17 Gennaio 1942
63		Urbania	Loli Evangeli (Ndrizzu)	Jani	1893	Klisura	17 Gennaio 1942
64		Fermignano	Lizzi Gregorio	Foto	20.9.1879	Giorgucat	17 Gennaio 1942
65		Urbania	Bashura Sofia	Jani	1918	Giorgucat	24 Giugno 1941
66		Pennabilli	Cipi Antonio	Giovani	27.12.1897	Argirokastro	24 Luglio 1941
67		Urbania	Bashura Vanthia (ή Nanthia)	Jani	1922	Giorgucat	24 Giugno 1941
68		Fermignano	Banci Stamato (Margariti)	Vasil	1890	Pescopi	22 Settembre 1941
69		Pennabilli	Kanscheri Stavro	Dimitri	5.9.1899	Koritzza	22 Settembre 1941
70		Pennabilli	Calivopoulo Alessandro	Giorgio	20.8.1885	Bularat	20 Settembre 1941
71		Pennabilli	Papadopoulo Demetrio	Sokrati	78 ¹³⁰³	Scaru (Argirokastro)	11 Settembre 1941
72		Fermignano	Koloshi Costando	Strati	1866	Kakogorangi	22 Settembre 1941
73		Fermignano	Spko Katerina (Margariti)	Stefano	1899	Libohova	22 Settembre 1941
74		Fermignano ¹³⁰⁴	Rizo Ianula	Costa	1883	Kakavia	13 Settembre 1941

¹³⁰² Στην παρένθεση αναγράφεται το επίθετο του συζύγου.

¹³⁰³ Σε άλλο έγγραφο ως ημερομηνία γέννησης αναγράφεται η 11.11.1908.

¹³⁰⁴ Πιθανό να μεταφέρθηκε στην Urbania, από όπου αποφυλακίστηκε.

A/A	Επαρχία	Πόλη	Ονοματεπώνυμο	Ον.Πατρός	Ημερομηνία Γέννησης ή ηλικία	Καταγωγή	Ημερομηνία Αποφυλάκισης
75		Fermignano	Guzuni Eftalia	Panajioti	1881	Kakogorangi	22 Settembre 1941
76		Fermignano	Shishka Vangeli (Mari)	Costa	1894	Pepeli	22 Settembre 1941
77		Urbania	Kopsi Kostanda (Ciamati)	Spiro	1886	Kakavia	24 Settembre 1941
78		Fermignano	Beka Eugenia (Cami)	Nikola	1895	Longo	22 Settembre 1941
79		Urbania	Nini Marta (Kosma)	Nicola	1915	Zervat	12 Luglio 1941
80		Urbania	Rizu Vasilo (Mari)	Costa	1893	Kakavia	24 Giugno 1941
81		Urbania	Qavu Katerina (Bashura)	Nikola	1890	Arinista (Grecia)	24 Giugno 1941
82	Pesaro	Urbania	Kosma Thoma	Giorgio	1939 ¹³⁰⁵	Giorgucat	12 Luglio 1941
83		Fermignano	Litu Eleni (Pantazi)	Anastasi	1867	Madropulo (Grecia)	12 Luglio 1941
84	Perugia	Colfiorito	Teodor Giovvani	Kristo	15.12.1915	Giapes	Μετά τις 2 Ιανουαρίου 1942
85		Colfiorito	Lambiri Demetrio	Lazaro	1912	Pezze	19 Agosto 1941
86		Colfiorito	Sotir Kiriaqi	Serafin	17/7/1917	-	21 Settembre 1941
87		Colfiorito	Papagiani Alqi	Jani	-	-	19 Agosto 1941

¹³⁰⁵ Στα δύο διαβιβαστικά έγγραφα της αλληλογραφίας αναφέρεται ως ημερομηνία γέννησης το 1939. Εκτιμάται ότι εφόσον δεν αφορά σε λάθος του εγγράφου, πρόκειται για το ανήλικο τέκνο της Nini Marta (Kosma) στο α/α 79.

A/A	Επαρχία	Πόλη	Ονοματεπώνυμο	Ον.Πατρός	Ημερομηνία Γέννησης ή ηλικία	Καταγωγή	Ημερομηνία Αποφυλάκισης
88		Colfiorito	Kostagi Nikola	Gregorio	1907	Argirokastro	8 Giugno 1941
89		Colfiorito	Vavako Demetrio	Kristo	17.6.1908	Costantinopoli	27 Giugno 1941
90		Colfiorito	Jovan Kristo	Teodoro	-	-	21 Settembre 1941
91	Macerata	Castelraimondo	Sotir Vangjel	Papaharallambi	1896	Korce	28 Maggio 1941
92		Castelraimondo	Polena Thanas	Pietro	6.1.1883	Bobochtica	28 Maggio 1941
93	Frosinone	Alvito	Lucit Haralambi	Zoi	1885	Grapsi	18 Dicembre 1941
94		Alvito	Archiri Kristo	Nikola	1884	Frastani	17 Gennaio 1942
95		Alvito	Gaci Giubba	Gregorio	16	Jeorguzzati	5 Luglio 1941
96		Cervaro	Kuremenos Panaioti	Costantino	19	Bularat	2 Settembre 1941
97		Sant' Elia Fiume Rapido	Paciman Pando	Grigor	25.11.1901	Libohovo	4 Giugno 1941
98		Cervaro	Gazhika Vassili	Alessio	Maggio 1923	Vodrista	1 Giugno 1941
99		Picinisco	Gjoli (Zhiolis) Jorgji	Dimitri	1869	Vodrista	4 Giugno 1941
100		Picinisco	Vassili Attanasio	Sotir	1925	Zeppie	5 Luglio 1941
101	Alvito	Balduani Spiro	Vangeli	1906	Longo	4 Giugno 1941	
102	Pergamo	Gandino	Papinghi Irakli	Tommaso	13.4.1898	Policiani	18 Giugno 1941

Πηγή: ASMAE, Sottosegretariato di Stato per gli Affari Albanesi , Pacco 271-56, *Confinati Albanesi per Provincie*

Έγγραφο 10: Κατάσταση Ελληνόφωνων Δασκάλων (με γνώση αλβανικής γλώσσας)

A/A	Όνοματεπώνυμο	Τίτλος Σπουδών	Χρόνια Υπηρεσίας	Καταγωγή	Βαθμός Γνώσης Αλβανικής	Βαθμός	Μισθός	Τόπος Υπηρεσίας Εκπαιδευτικού
1	Pandeli Fidhi	Dipl. Inst. Pedagogjik Janinës	2	Αλβανόφωνος	Πολύ καλή	XI	150	Vllaho Goranxi e Glinë
2	Alexander Bodini	Dipl. Seminarit Normal Vellas	5	Ελληνόφωνος	Αρκετά καλή	XI	170	Peshkëri e Sipërme dhe e Poshtme
3	Mina Para	Dipl. Akademis Pedag. të Janinës	7	Ελληνόφωνος	Αρκετά καλή	XI	170	Polican
4	Spiro Ndricho	Çertifikatë Shk. Gjunës e Treg. Stamb.	13	Ελληνόφωνος	Καλή	XII	150	Dervicjan
5	Thoma Lili	Dipl. Akademis Pedagogjike Janinës	5	Ελληνόφωνος	Αρκετά καλή	XI	170	Haskovë e Dhuvjan
6	Thoma Foti	Dipl. Akademis Pedagogjike Janinës	4	Ελληνόφωνος	Αρκετά καλή	XI	150	Sofratikë, Terihat e Goricë
7	Vasiliqi Kacimbro	Dipl. Akademis Pedagogjike Janinës	3	Αλβανόφωνος	Πολύ καλή	XI	150	Sofratikë, Terihat e Goricë
8	Niko Llazonpulli	Dipl. Akademis Pedagogjike Janinës	10	Ελληνόφωνος	Αρκετά καλή	X	180	Grapsh e Jergucat
9	Mihal Vrano	Dipl. Normales së Janinës	5	Ελληνόφωνος	Αρκετά καλή	XI	170	Zervat
10	Anastasija Stavri	Dipl. e Akadem. Pedagjike së Janinës	2	Αλβανόφωνος	Πολύ καλή	XI	150	Bularat e Bodrishtë
11	Koço Cici	Dipl. e Akadem. Pedagjike së Janinës	3	Αλβανόφωνος	Πολύ καλή	XI	150	Vodhinë e Pepel
12	Theodor Llazaki	Dipl. Normales së Janinës	20	Ελληνόφωνος	Αρκετά καλή	IX	225	Klishar e Selo
13	Niko Zhapa	Dip. e Akadem. Pedag. së Janinës	3	Αλβανόφωνος	Πολύ καλή	XI	150	Kakogoranxi e Lluvinë
14	Miltiadh Gjoka	Dip. e Normales së Janinës	9	Ελληνόφωνος	Πολύ καλή	XI	170	Sotirë
15	Dimosten Naçi	Dip. e Akadem. Pedag. së Janinës	4	Ελληνόφωνος	Αρκετά καλή	XI	150	Lloggo

A/A	Όνοματεπώνυμο	Τίτλος Σπουδών	Χρόνια Υπηρεσίας	Καταγωγή	Βαθμός Γνώσης Αλβανικής	Βαθμός	Μισθός	Τόπος Υπηρεσίας Εκπαιδευτικού
16	Niko Zaharo	Dip. e Seminarit Normal të Korfuzit	5	Ελληνόφωνος	Καλή	XI	170	Ajnikollë e Kakavje
17	Miltiadh Apostoli	Dip. e Seminarit Normal të Vellas	5	Ελληνόφωνος	Πολύ καλή	XI	170	Dhrovjan
18	Jani Patara	Dip. e Akadem. Pedag. të Janinës	7	Ελληνόφωνος	Αρκετά καλή	XI	170	Dhrovjan
19	Andon Leskox	Dip. e Akadem. Pedag. të Janinës	5	Ελληνόφωνος	Αρκετά καλή	XI	170	Leshnicë e Sipërme
20	Aristidhi Qirushi	Dip. e Normales së Janinës	5	Ελληνόφωνος	Αρκετά καλή	XI	170	Leshnicë e Poshtme
21	Dimitër Çalemengo	Dip. e Akad. Pedagogjike të Janinës	4	Ελληνόφωνος	Αρκετά καλή	XI	150	Theollog
22	Janaq Gjoni	Dip. e Akad. Pedagogjike të Janinës	3	-	Πολύ καλή	XI	150	Kardhikaq
23	Foto Gjika	Dip. e Akad. Pedagogjike të Janinës	3	Αλβανόφωνος	Πολύ καλή	XI	150	Lefterohor e Kakodhiq
24	Ilija Nathanail	Dip. e Seminarit Normal Vellas	4	Αλβανόφωνος	Πολύ καλή	XI	150	Krangj
25	Kristofor Kristo	Dipl. e Normales së Janinës	5	Ελληνόφωνος	Αρκετά καλή	XI	170	Mesopotan
26	Spiro Kumi	Dip. e Akad. Pedagogjike të Janinës	2	Shqipofon	Πολύ καλή	XI	150	Finiq e Krane
27	Spiro Jani	Dip. e Seminarit Normal Vellas	5	Ελληνόφωνος	Αρκετά καλή	XI	170	Hardhosovë e Lirinë
28	Stathi Noti	Dip. e Akad. Pedagogjike të Janinës	6	Ελληνόφωνος	Αρκετά καλή	XI	170	Dhivër
29	Ilija Likoka	Dip. e Seminarit Normal t Artës	5	-	Πολύ καλή	XI	170	Aliko e Ymerefendi
30	Spiro Zeno	Dip. e Normales në Filat	2	Αλβανόφωνος	Πολύ καλή	XI	150	Çukë
31	Kol Mino	Dëftesën e shkollës Cytetes	13	Αλβανόφωνος	Πολύ καλή	XII	150	Hagalat

Πηγή: AQSh, F. 195, V. 1942, D. 228, fl. 46, Vendim Nr. 6 dt 14/1/1943 XXI

Έγγραφο 11: Κατάσταση Ελληνόφωνων Δασκάλων (χωρίς γνώση αλβανικής γλώσσας)

A/A	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΧΩΡΙΟ ΥΠΗΡΕΤΗΣΗΣ
1	Miltijadi Palla	Hllomo e Mavrojevë
2	Theodor Kununi	Sopik
3	Thimio Gjika	Sopik
4	Spiro Masho	Dervican
5	Stavro Gjoka	Goranxi e Vanistë
6	Miltijadh Llapa	Grapsh e Jergucat
7	Nikolla Gazhga	Bularat e Bodrishtë
8	Marije Gjoka	Sotirë
9	Theodhor Papanikolla	Leshnicë e Sipërme
10	Jani Kalli	Leshnicë e Poshtme
11	Petro Papajorgji	Jesmë e Kalishushi
12	Vasil Vaso	Dhiver
13	Pavlo Konomi	Aliko e Ymerefendi
14	Llazo Proimo	Vrion
15	Mino Dhroso	Memushbej Hallo
16	Niço Pili	Grazdan e Sminec
17	Jorgi Kapsalli	Gravë
18	Mitro Stergio	Llazarat Kallcat
19	Mina Pollo	Kalivë-Pasha
20	Jorgi Partalli	Hoxhë e Kullnicë

Πηγή: AQSh, F. 195, V. 1942, D. 228, fl. 46, Vendim Nr. 6 dt 14/1/1943 XXI

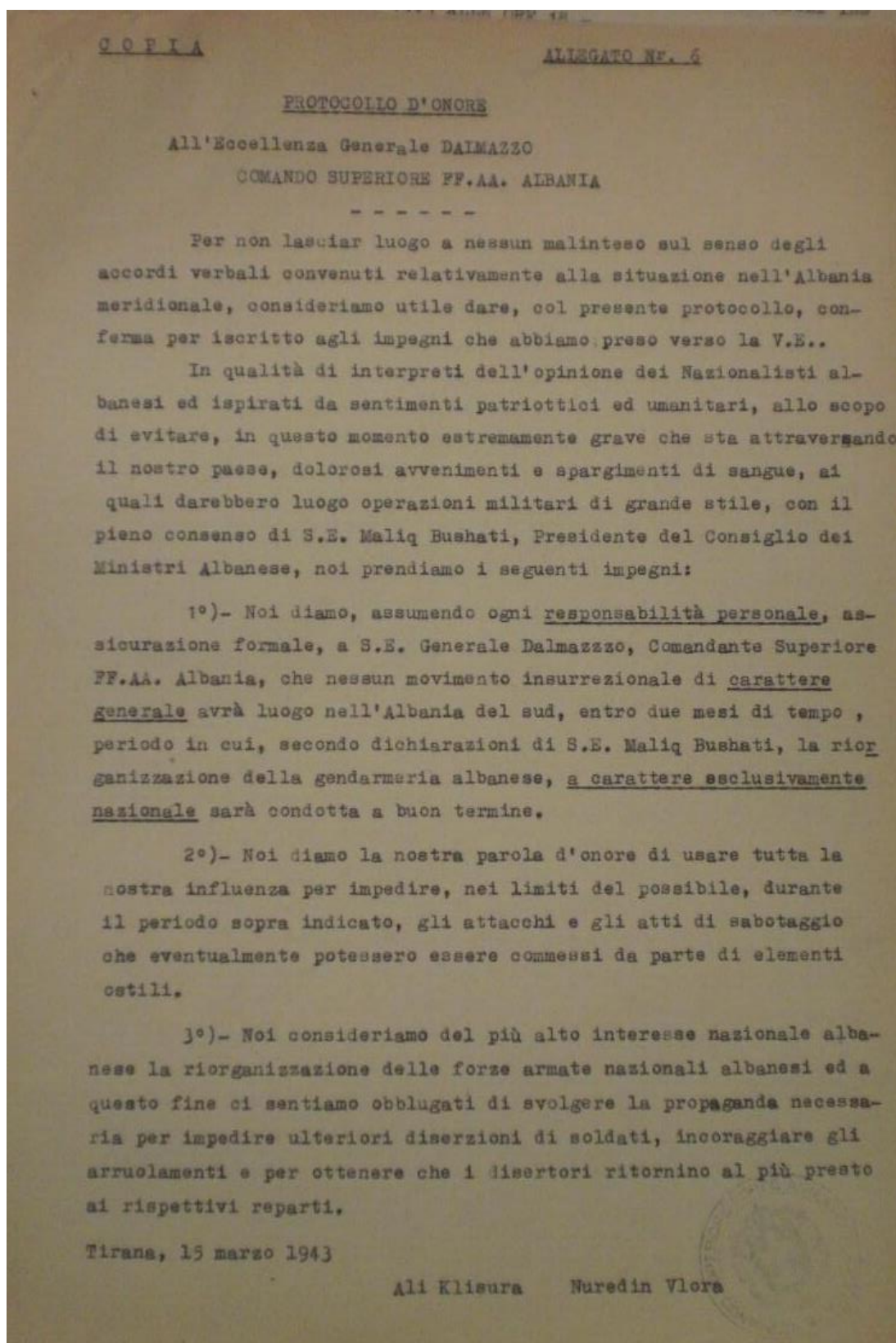
Έγγραφο 12: Κρατικοί Δάσκαλοι που Τοποθετήθηκαν σε Ελληνόφωνα Σχολεία

A/A	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΧΩΡΙΟ ΥΠΗΡΕΤΗΣΗΣ	ΝΕΑ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ
1	Marica Vaso	Nivicë Bubar	Lefterohor të Gjinokastrës
2	Andrea Andriku	Gjinokastra	Goranxi të Gjinokastrës
3	Koço Sevo	Frashtan Lugar	Dervicjan të Gjinokastrës
4	Andon Golemi	Nderani	Hllomo të Gjinokastrës
5	Vandgel Kostaqi	Tatyati	Haskovë të Gjinokastrës
6	Lefter Stefani	Peshtani	Poliçen të Gjinokastrës
7	Panajot Gjermanoj	Selcka	Sopik të Gjinokastrës
8	Grigor Muço	Nokova	Skore të Gjinokastrës
9	Vangel Gjika	Tolari	Jergucat të Gjinokastrës
10	Misto Andrea	Mursija	Sofratikë të Gjinokastrës
11	Jorgji Zaro	Nivicë Bubari	Bularat të Gjinokastrës
12	Panajot Foto	Trevllazën të Vlonës	Catistë të Gjinokastrës
13	Hasibe Çeni	Lukovo	Gjinokaster
14	Llambi Duka	Brezhlani	Nivicë Bubar ¹³⁰⁶
15	Sofokli Papajani	Duf i Tetovës	Mursi
16	Dashnor Mamaqi	Peja	Tolar
17	Perik Lizaj	Sakati i Skodrës	Sopik të Konispolit
18	Luen Çafzesi	Breselca e Prishtinës	Selckë

Πηγή: AQSh, F. 195, V. 1942, D. 228, fl. 46, Vendim Nr. 6 dt 14/1/1943 XXI

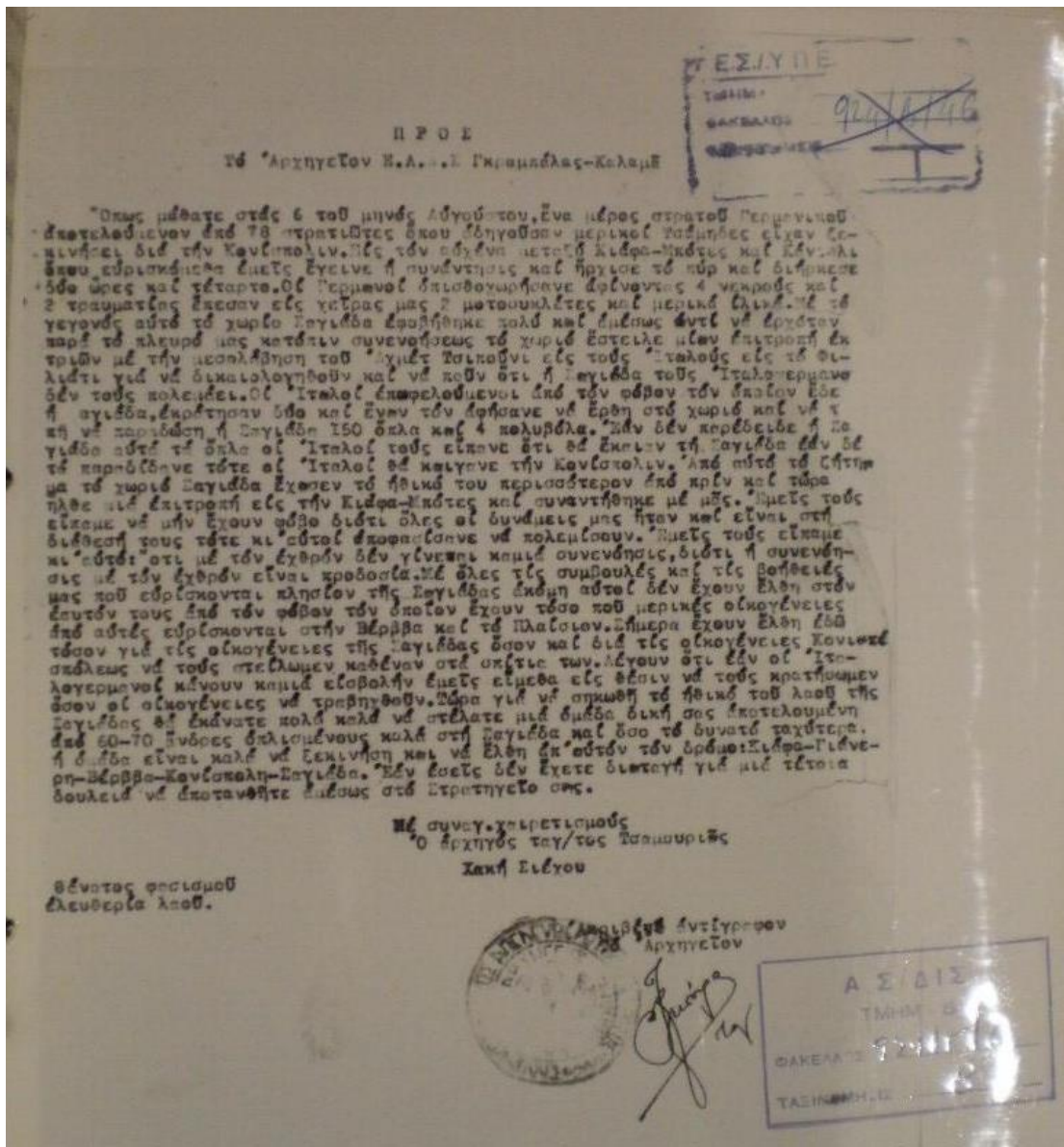
¹³⁰⁶ Στον πίνακα παρατηρούμε ότι από το α/α 14 έως το α/α 18 (πλην α/α 17) τα σχολεία δεν είναι ελληνόφωνα.

Έγγραφο 13: Πρωτόκολλο Dalmazzo-Këlcyra

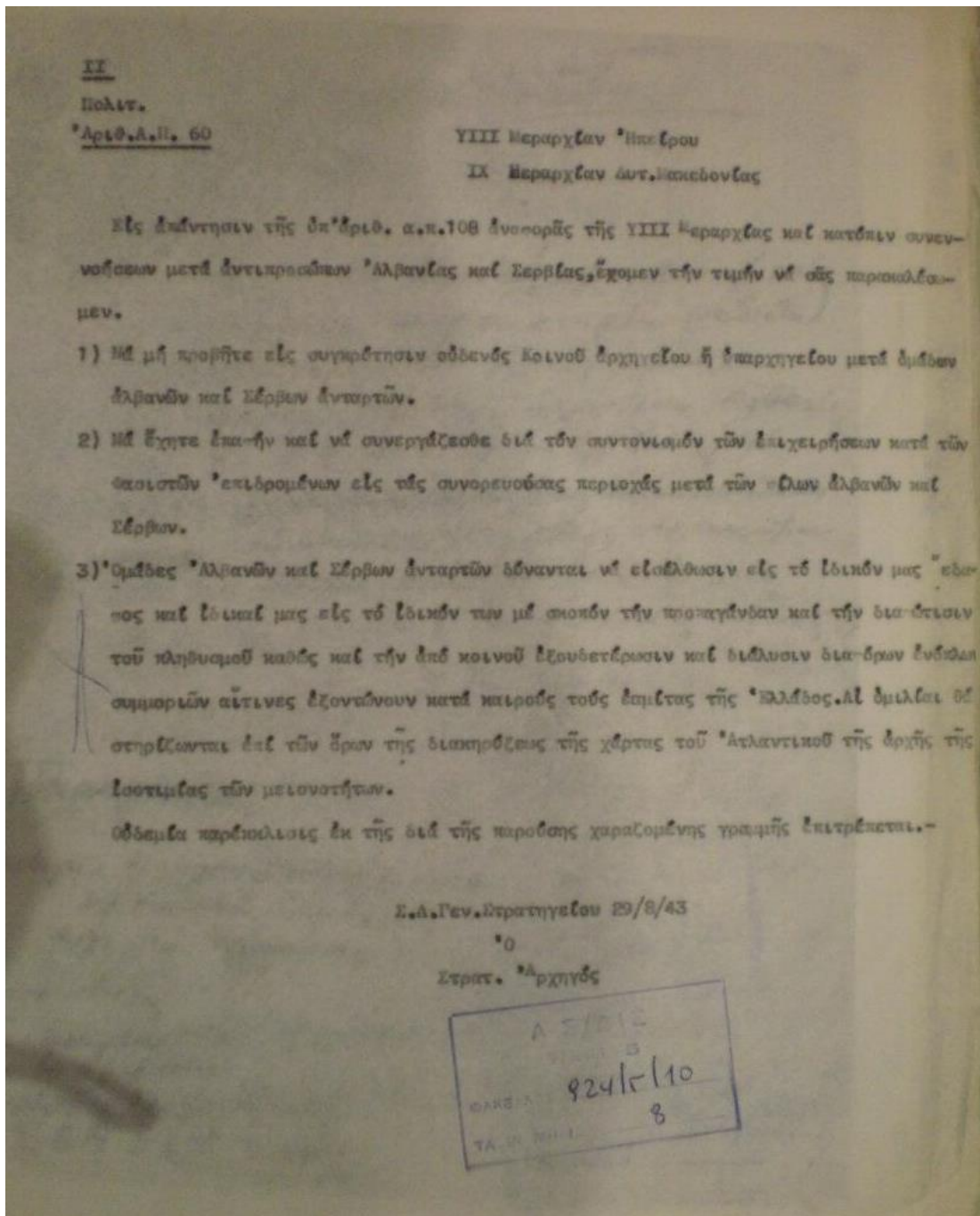
Πηγή: AUSSME, N 1-11, B. 1196, Diario Storico, Bimestre Marzo-Aprile 1943-XXI, n. 6/19 di prot. SEGRETO, Comando Superiore Forze Armate Albania, Ufficio Operazioni, *Promemora riservato per l' Ecc. Il Luogotenente di S.M. il Re Imperatore*, Tirana, 18 Marzo 1943-XXI

Έγγραφο 14: Επιστολή Haki Rushiti προς το 15° ΣΠ του ΕΛΑΣ

Πηγή: ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης 1941-1944, Φ. 924/5/6, (12 Αυγούστου 1943)

Έγγραφο 15: Διαταγή Στρατηγού Σαράφη για Ακύρωση Συμφωνίας Κονίσπολης

Πηγή: ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχεῖο Ἐθνικῆς Αντίστασης 1941-1944, Φ.924/5/10

Έγγραφο 16: Επιστολή Ν. Ζέρβα προς Αντισυνταγματάρχη Κωνσταντινίδη

ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΟ ΣΩΜΑΤΟΣ
 ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ
 ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΥΠΟΧΡΕΩΤΗ
 Αρ. 1001/545

*Απόστολος
 *Γραμμάτις
 δι' εθνικού συνόμορου

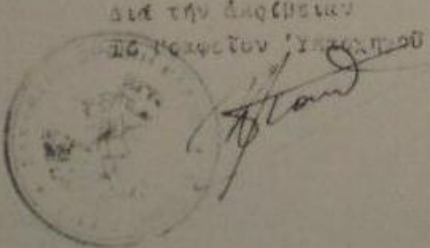
Η Ρ Ο Σ
 Ο Β Ο Υ

Τόν 'αρχηγόν 'ημέτερον 'αντι/ρχην Κωνσταντινίδην Δ.

Ο πατριώτης Σωμάτης/ 'αχιλ. δι' έκθεσίν σου προς ημάς και διά χρονολογίαν 14-7-43 πληροφορούμεν τα κάτωθι.
 -1ον) Οι Σωμάται Πατριωτῆδες, κινήσεις και 'αγδεις δέχονται νά συμπεράσουν κατ' εμάς προς έκθεσίν τήν 'σταθόν.
 -2ον) Είς τήν έκθεσίν σου ἀναφέρεται νά διατεταχῆ και δευτέρω συνάντησι, ἔργον και τούτ' ἀρχ. και κ. Σωμάται, ἵνα καταλήξῃτε εἰς τελικήν συμφωνίαν εἰς τήν ὑπεργραφήν του Σωμάτου.
 -3ον) Οι Σωμάται εὐχονται νά μᾶς βοηθήσουν μέ ἀδωμιν 1500 ἀνοσθῶν διατίκατα ἐξοπλισμῶν και ἑς ἀντιτάγμα ἑταροῦν νά χορηγηθῆ παρ' ἡμῶν εἰς ἕνα ἑκατοστόν τοσοῦτον 'αντιτάγμα ἰστοποικητικόν, εἰς ὃ νά ἐμφανηται ἡ συμβολή του και τῶν κινήτων 'αδωνικῶν 'αγδων, προκείμενου νά χρησιμοποιηθῆ κατ' εἰρήνῃ μετὰ τήν ἄρπασιν.
 και ἐπ' ἀρτίστον τῶν ζητημάτων τούτων, συμφωνοῦμεν ἀπολύτως και παραγγέλλομεν ὅτι, κατ' εἰρήνῃ του Σωμάτου ἐπιτύχητε τό ταχύτερον τήν συνάντησιν μετὰ τῶν Σωμάτων ἰσωνύμων, προς π' ὁριστῶν τῶν διαπραγματεύσεων.
 εἰς τήν ὑπεργραφήν του Σωμάτου ἑς ἀντιπροσώπου του Γενικοῦ 'αρχηγέτου Σωμάτου ἔργον, και τόν πατριώτην Σωμάτην 'αχιλ. δύνηται ἀποδοῦν.
 -3ον) Οἱ πατριώται Σωμάται μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ἐπέτυχε φιλικήν ἐπιτυχίαν μέ τόν 'αρχηγόν 'αδωνικῶν και ΡΟΥΣΣΗΤ, ἑς ἑπίσης και μετὰ τόν 'αρχηγόν του και τῆν 'αδωνικῶν ΣΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΣΩΜΑΤΟΣ.
 -4ον) κατ' εἰρήνῃ και δευτέρω συνάντησιν μετὰ τῶν.
 καὶ εἰκότως εἰς τούτ' ὅσο 'αρχηγός ΔΙΣΚΟΝ και ΡΟΥΣΣΗΤ, κατ' εἰρήνῃ ἀνδρῶν διαδόσων, εἰς τόν πατριώτην Σωμάτην ΣΩΜΑΤΟΣ - 150 ἀγδων ἀγισθῶν.
 ἔργον και ἑπίσης κινήσει τούτο σκόπιμον παρακλιόμεν νά διατεταχῆ εἰς αἰτίαν τοῦ ἰσωνύμου χωματικῶν ἀποδῶν ἡ μικρότερον διά λογισμῶν μας.
 καὶ τό γενικόν 'αρχηγέτον ἢ καταβλήθῃ ἔργον κατὰ τό ποσόν τούτο, εἰς τήν πατριωτικῶν ὅσον τό διαδόσων ὃ κ. Σωμάται.
 Σ. Δ. Γενικοῦ 'αρχηγέτου τῆ 5 Ἀδωνοσθῶν 1943
 Ο Γενικός 'αρχηγός
 Ε. Σ. Ρ. Δ. Δ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ
 -Πιον Ρουσσέτου
 -Τραπεζοῦ Σωμάτου

εἰς τήν ἀρτίστον
 εἰς τόν 'αρχηγόν 'αδωνικῶν

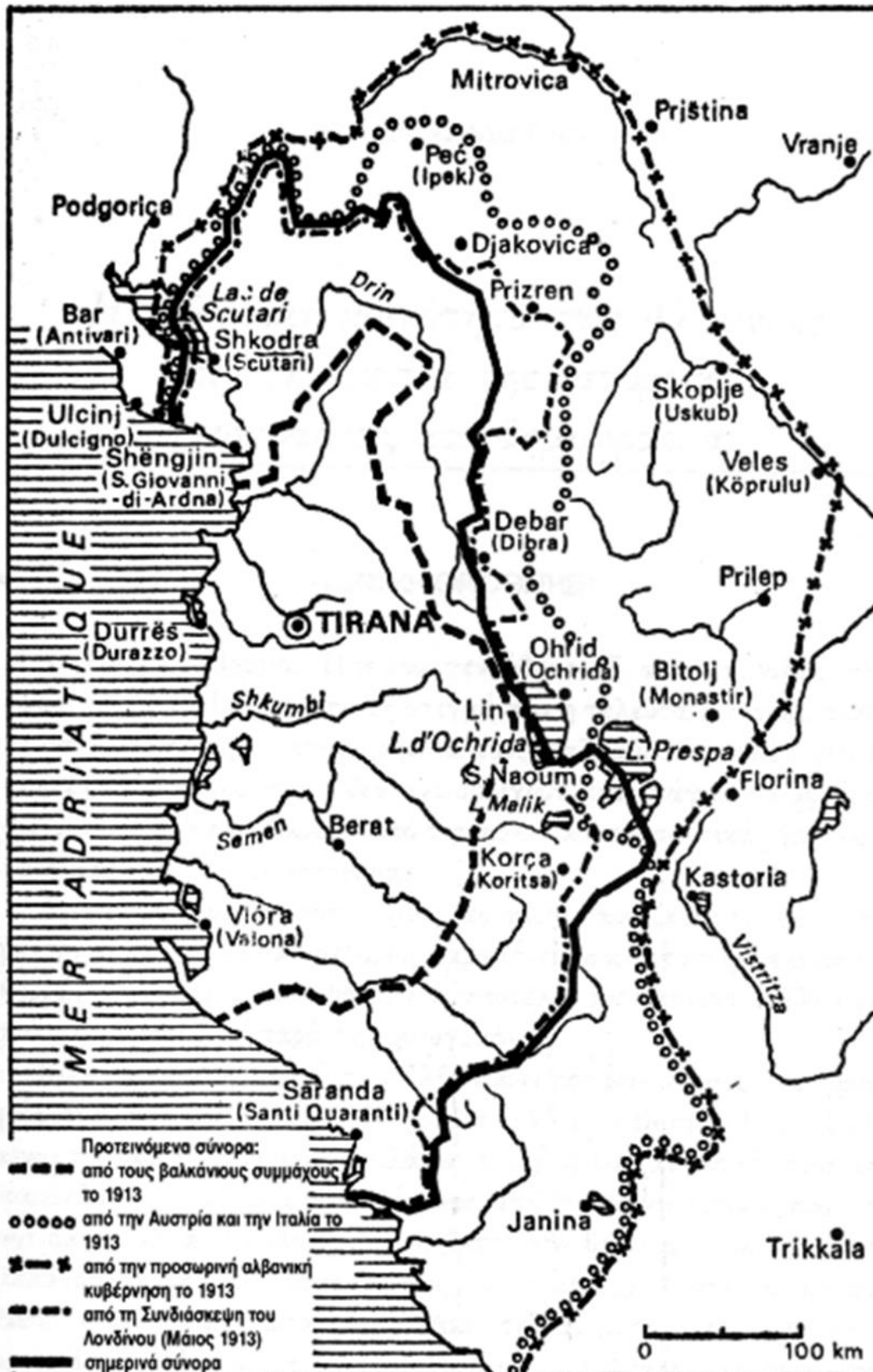

ΑΡΧ. 101
 ΗΡΩΑ ΚΡΑΝ. 111
 5 8 1

Πηγή: Αρχείο Θεόδωρου Σαράντη, Υποφ. Β', Αρ. 1

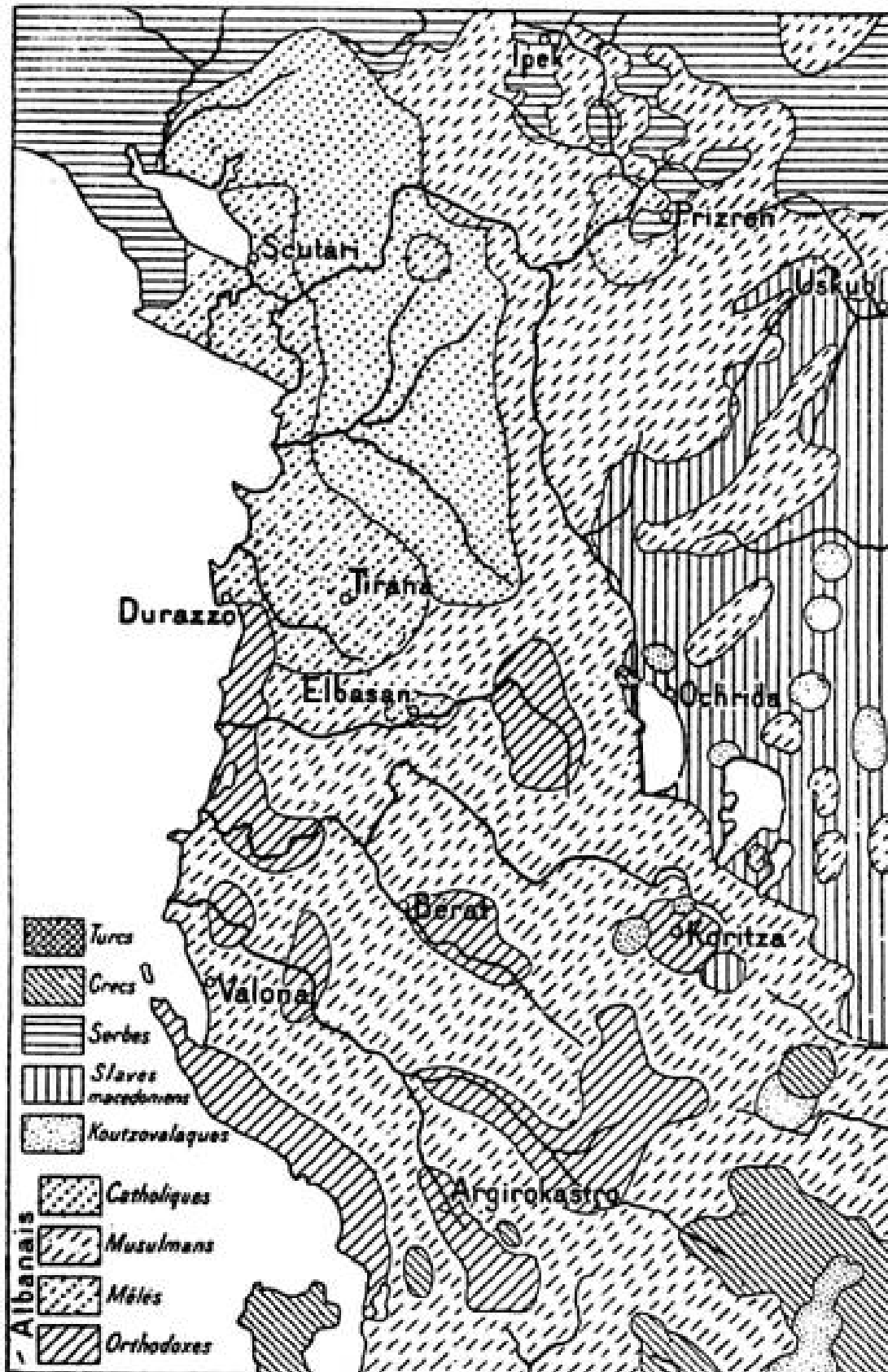
**«B»
ΧΑΡΤΕΣ**

Χάρτης 1: Προτεινόμενα Σύνορα Συνδιάσκεψης Λονδίνου (1913)

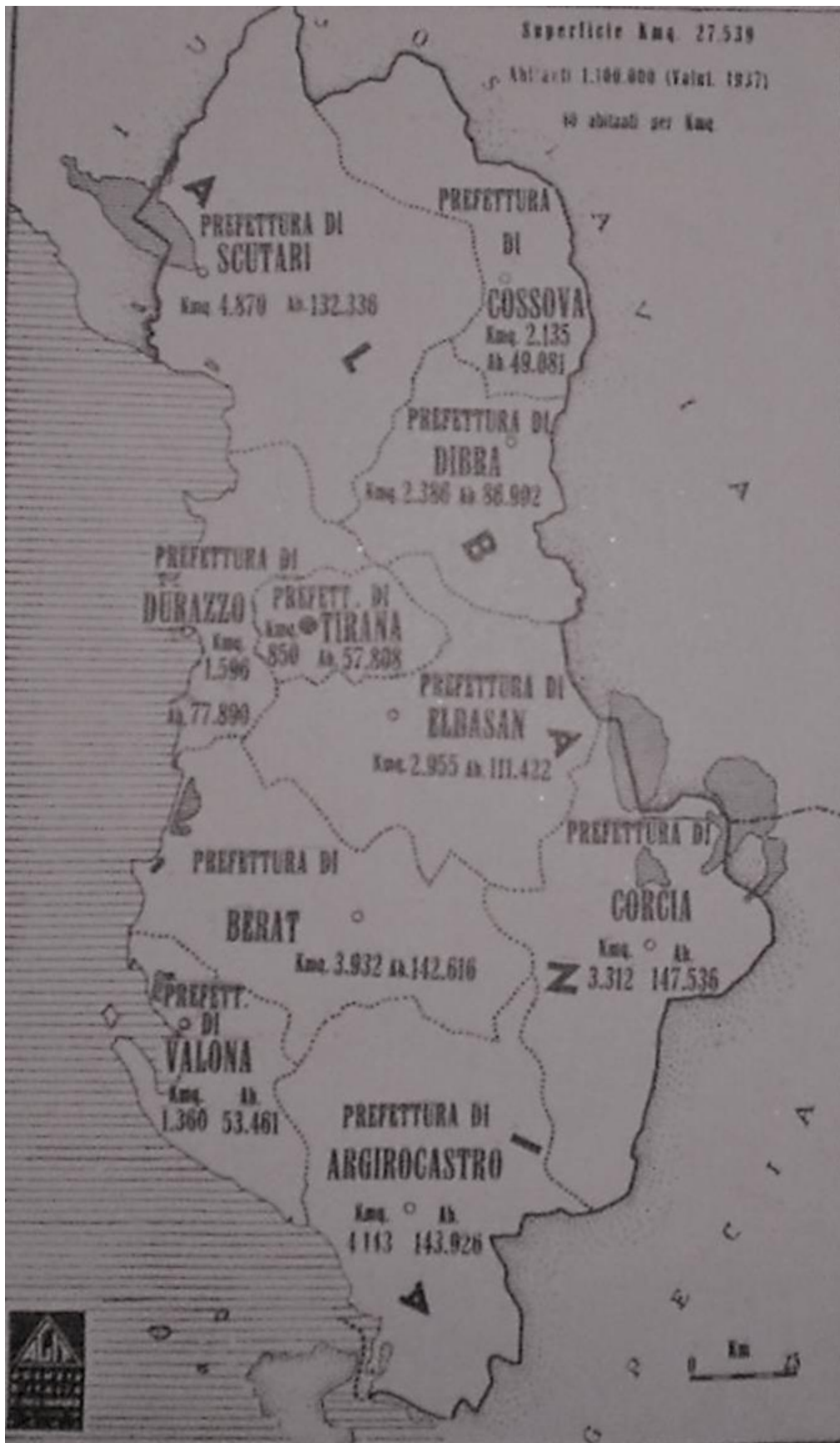
Πηγή: Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, Η ελληνική κοινότητα της Αλβανίας από τη σκοπιά της ιστορικής γεωγραφίας και δημογραφίας, στο Θ. Βερέμης - Θ. Κουλουμπής - Η. Νικολακόπουλος, *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1995, σελ. 50

Χάρτης 2: Εθνογραφικός Χάρτης Αλβανίας (1920)

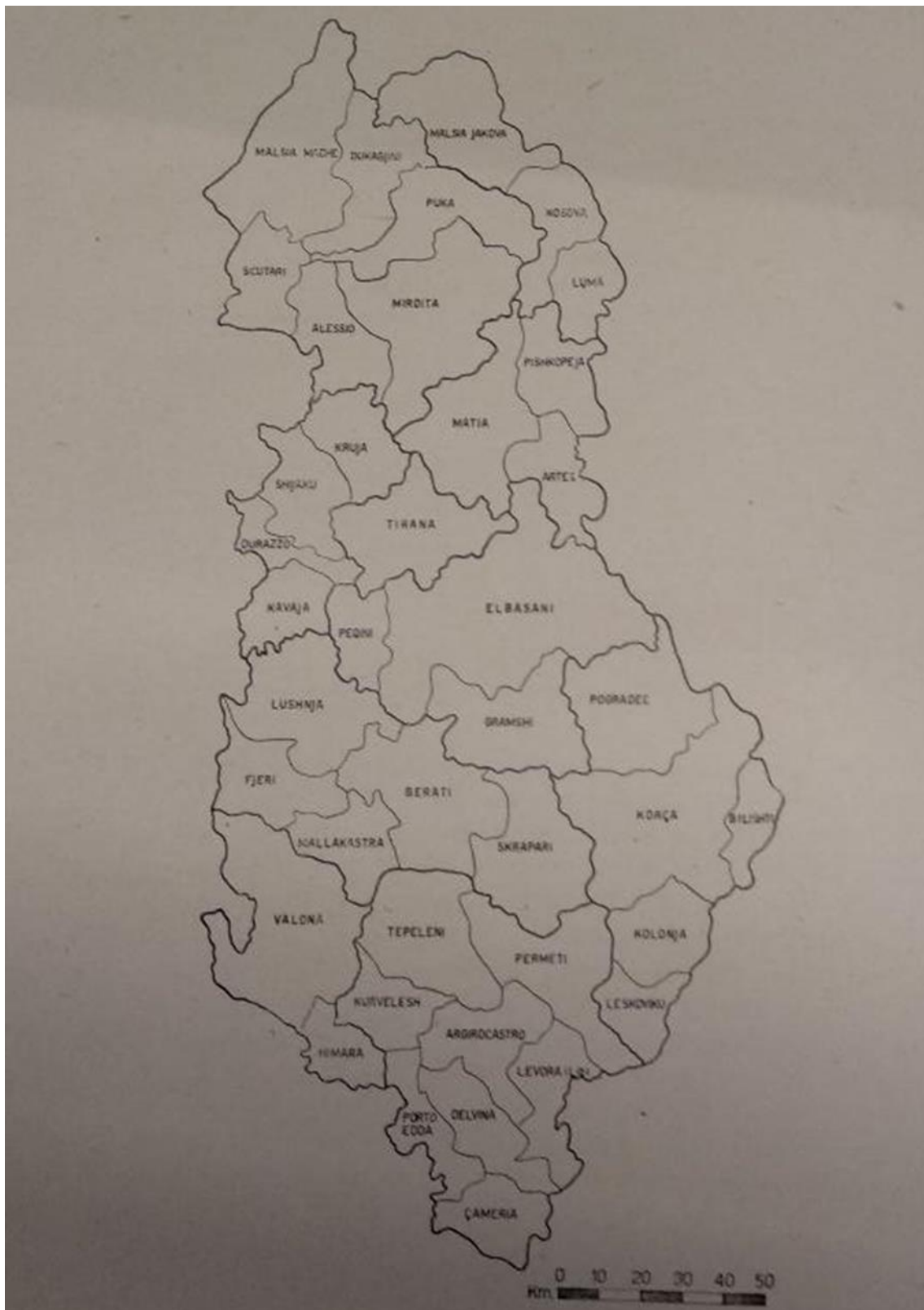
Πηγή: Démètre Beratti, *La question albanaise*, Paris, Imprimerie H. Diéval, 1920

Χάρτης 3: Χάρτης Αλβανίας (Πληθυσμός ανά Νομό, 1937)

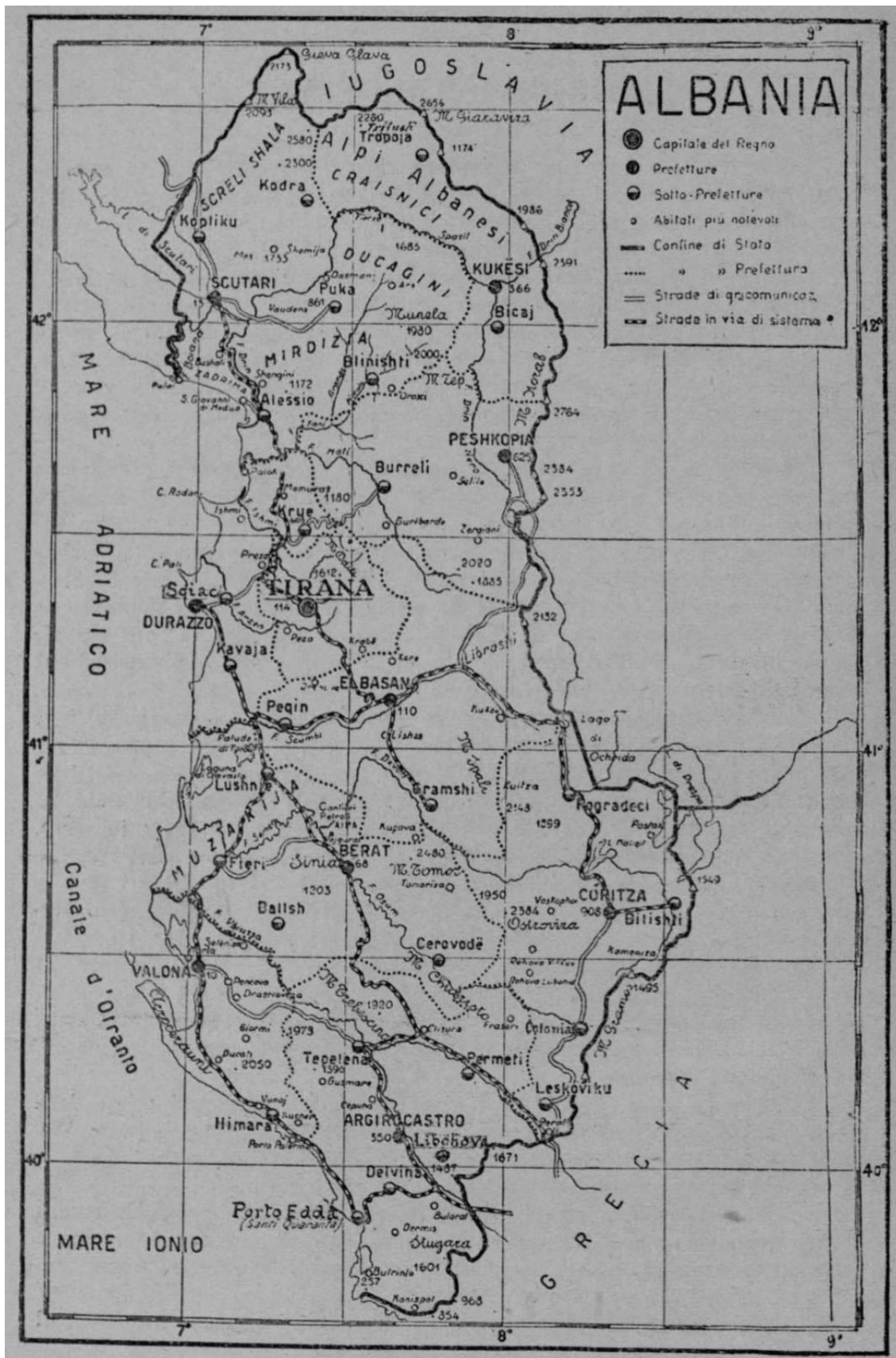
Πηγή: AUSSME, H-9, B. 11, Sf. 3.1

Χάρτης 4: Χάρτης Αλβανίας (Νομοί, Επαρχίες)

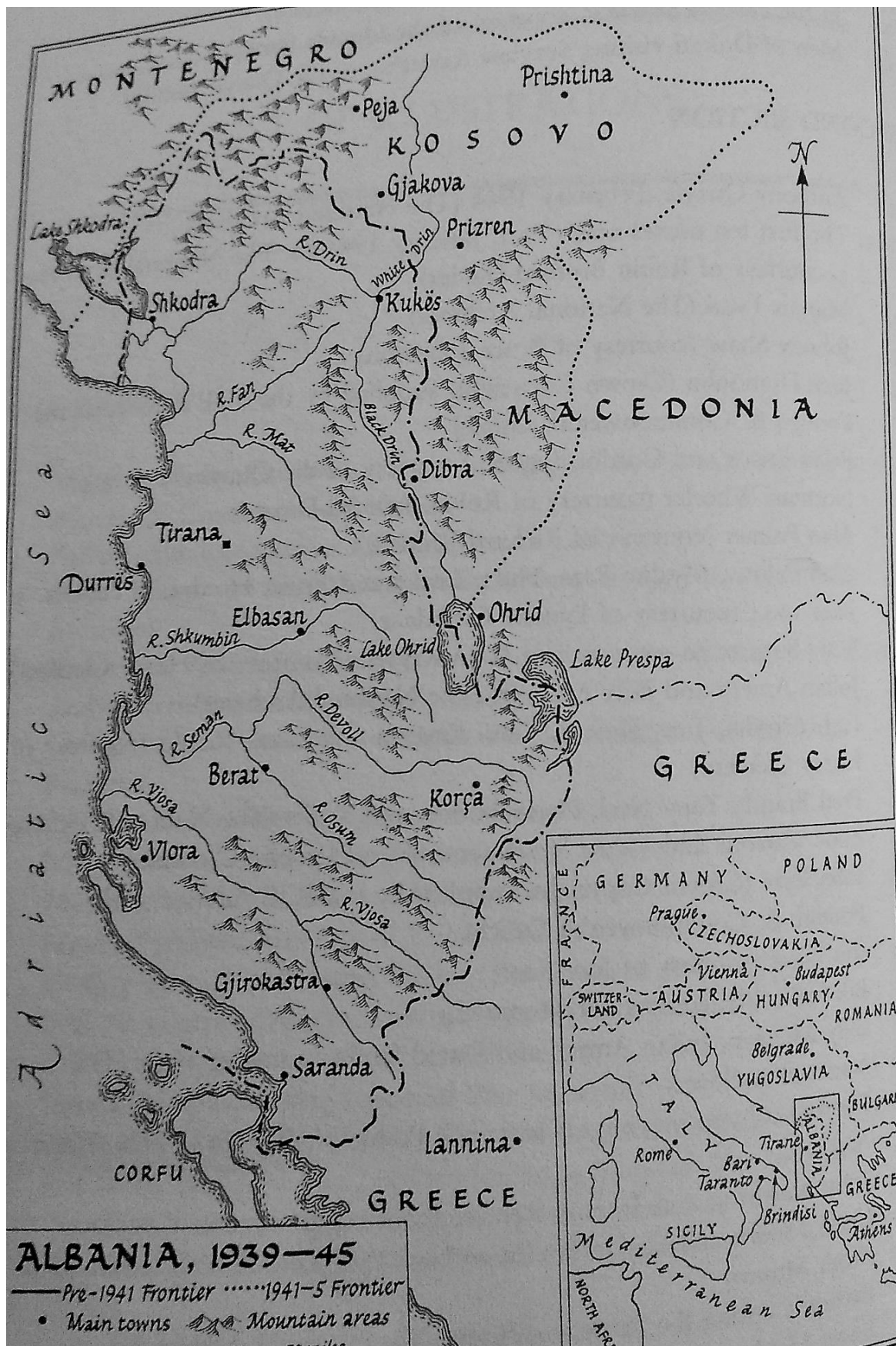
Πηγή: Ferdinando Milone, *L' Albania Economica*, Reale Accademia d'Italia. Centro di studi per l'Albania, Padova, CEDAM, 1941, p. 32

Χάρτης 5: Χάρτης Αλβανίας (Κυριότερες πόλεις-Οδικό δίκτυο, 1940)

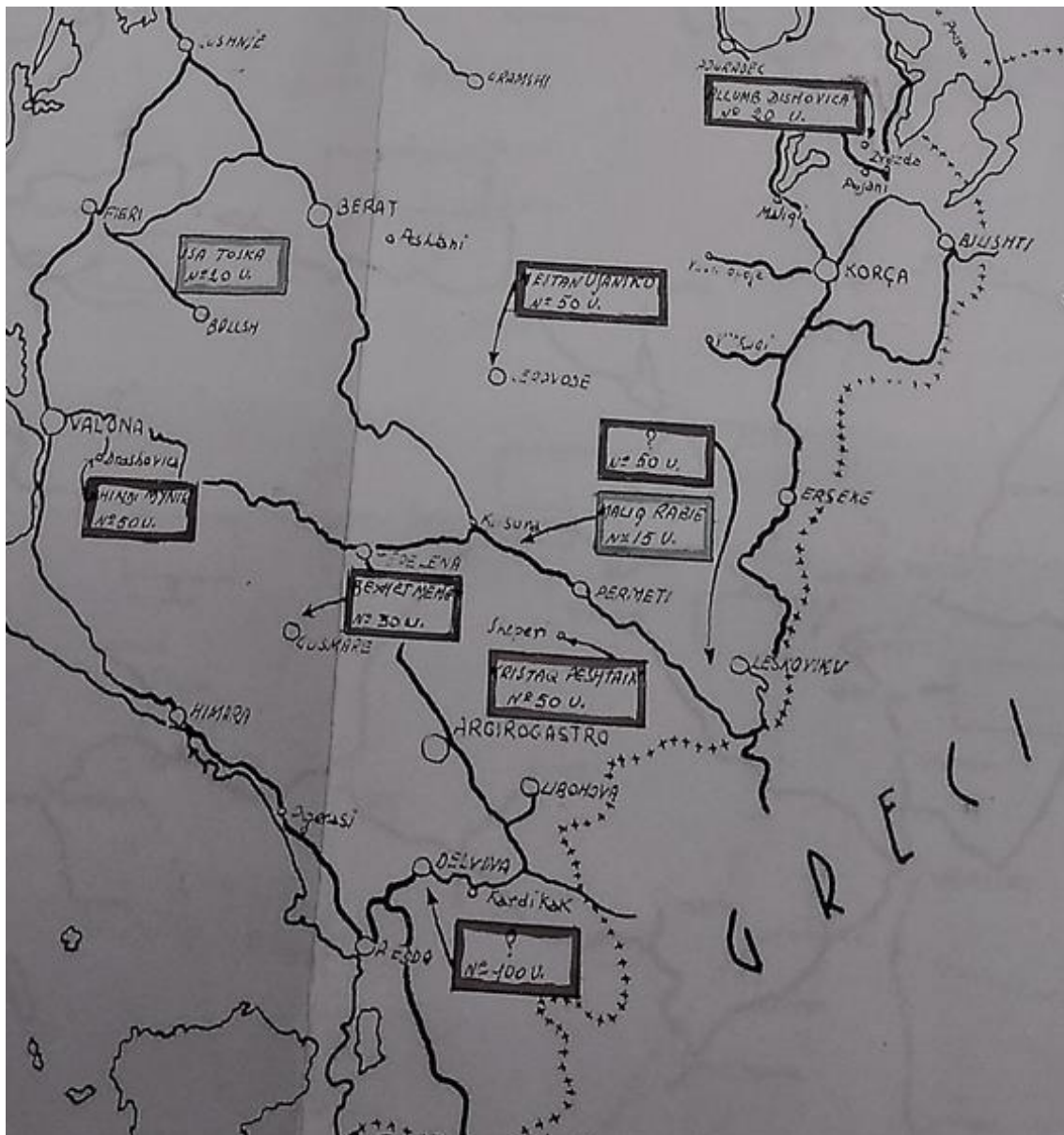
Πηγή: *Annuario del Regno di Albania: Amministrativo, corporativo, sindacale, agricolo, industriale, commerciale, Anno 1940-XVIII, V dell'impero*, Milano, Casa Editrice Ravagnati, 1940, p. 38

Χάρτης 6: Χάρτης Αλβανίας (1941)

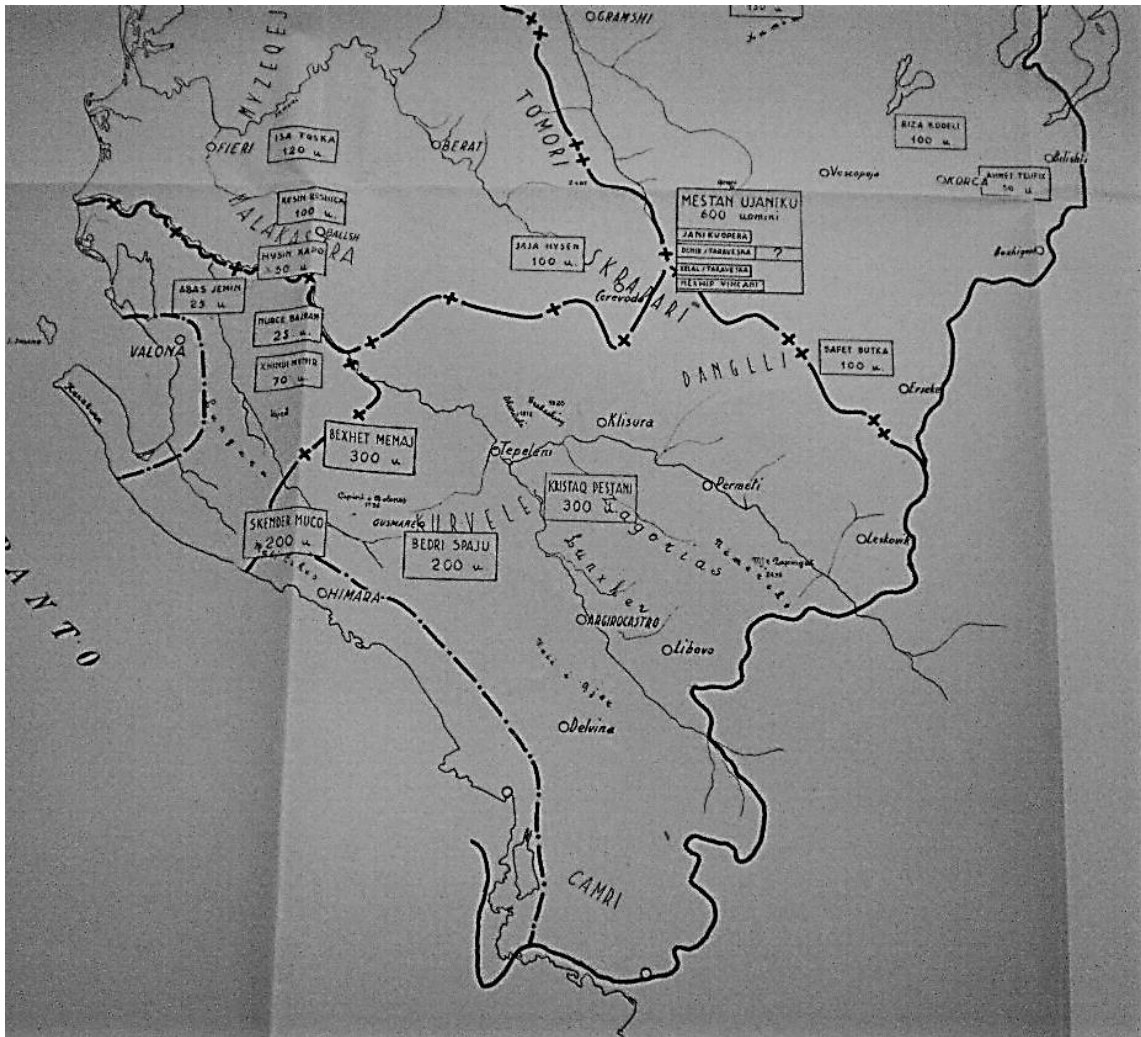
Πηγή: Roderick Bailey, *The Wildest Providence, SOE in the Land of the Eagle*, London, Vintage, 2009, p. viii

Χάρτης 7: Αντιστασιακές Ομάδες Νότιας Αλβανίας (30 Αυγούστου 1942)

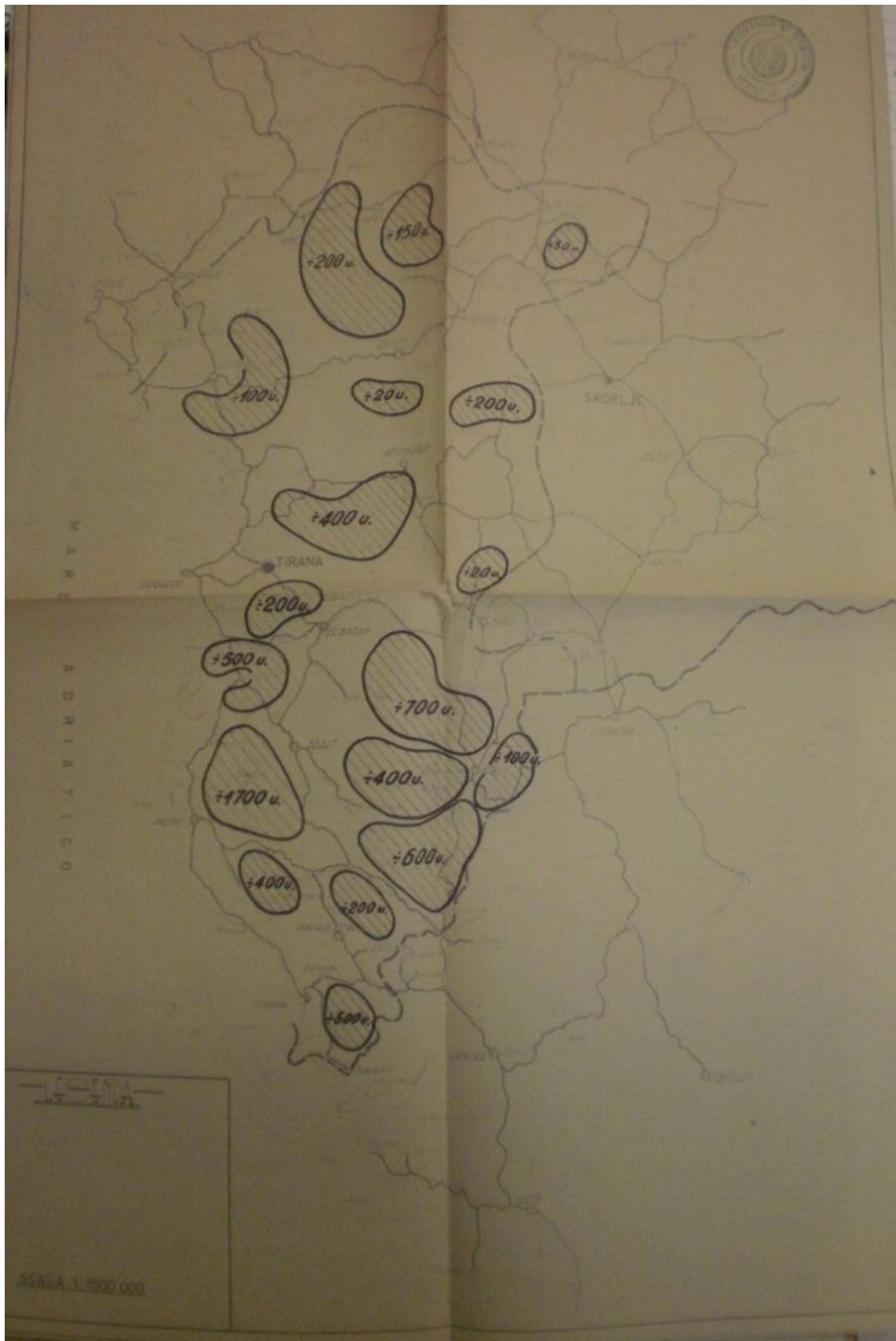
Πηγή: ASMAE, Gabineto Albania 1938-1945, B.191/1, Sf. Organizzazione terroristica in Albania

Χάρτης 8: Αντιστασιακές Ομάδες Νότιας Αλβανίας (18 Φεβρουαρίου 1943)

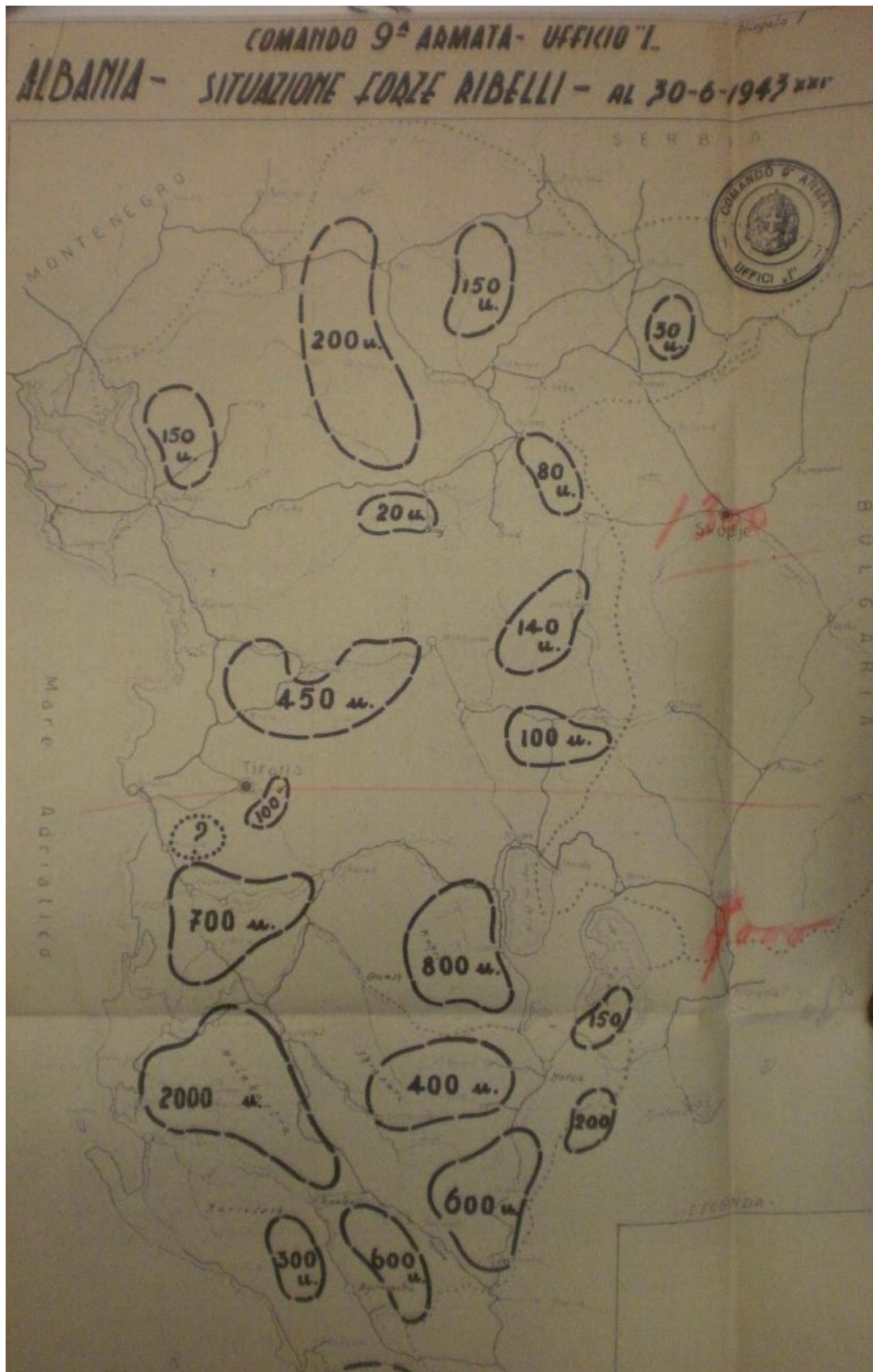
Πηγή: AUSSME, N 1-11, B. 1089, Sf. Bande Ribelli in Albania

Χάρτης 9: Αντιστασιακές Ομάδες Αλβανίας (31 Μαΐου 1943)

Πηγή: AUSSME, M-3, B. 151

Χάρτης 10: Αντιστασιακές Ομάδες Αλβανίας (30 Ιουνίου 1943)

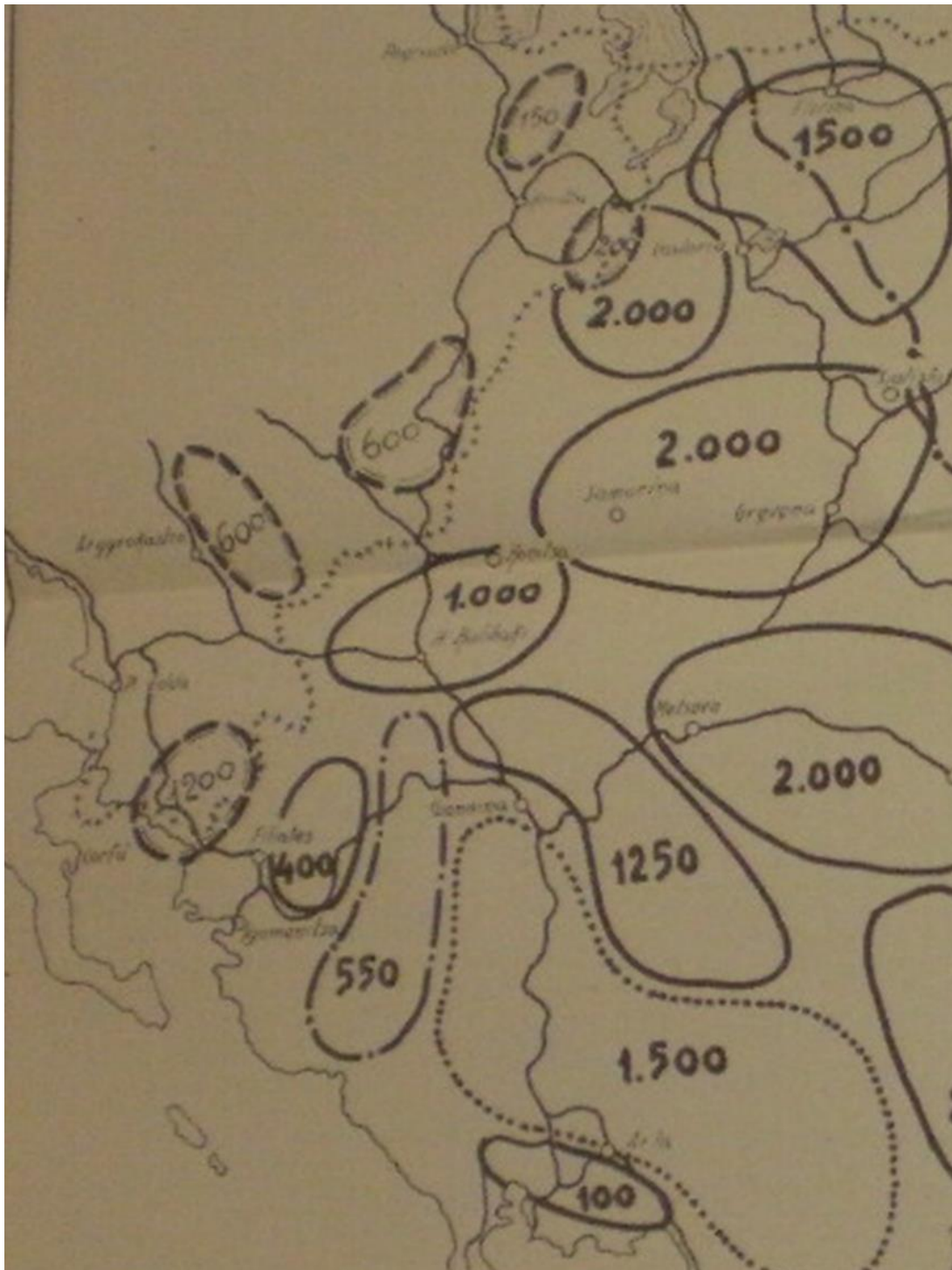
Πηγή: AUSSME, M-3, B. 15

Χάρτης 11: Αντιστασιακές Ομάδες Ελλάδος (30 Ιουνίου 1943)

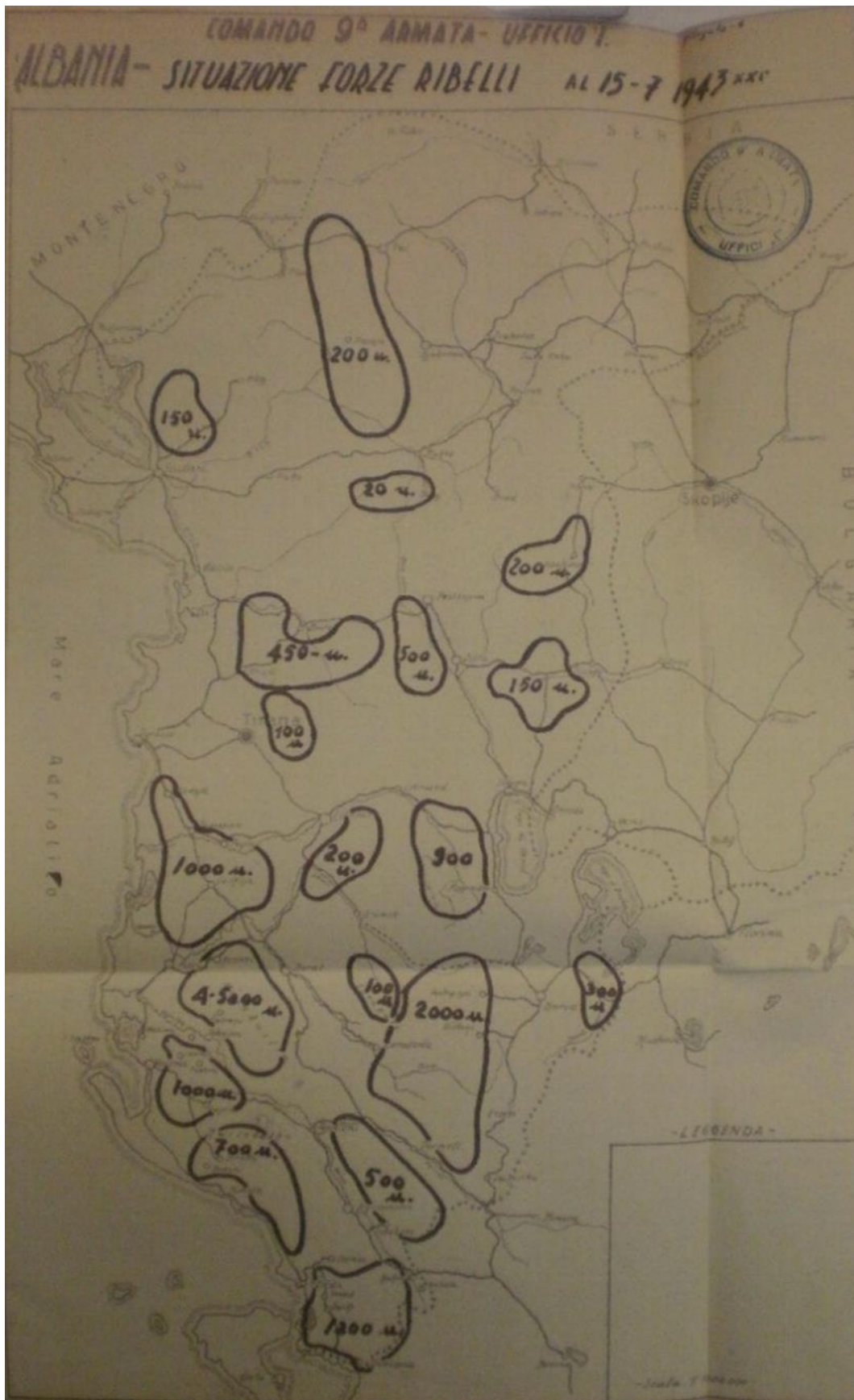

Πηγή: AUSSME, M-3, B. 15

Λεπτομέρεια Χάρτη 11 (περιοχή συνόρων)

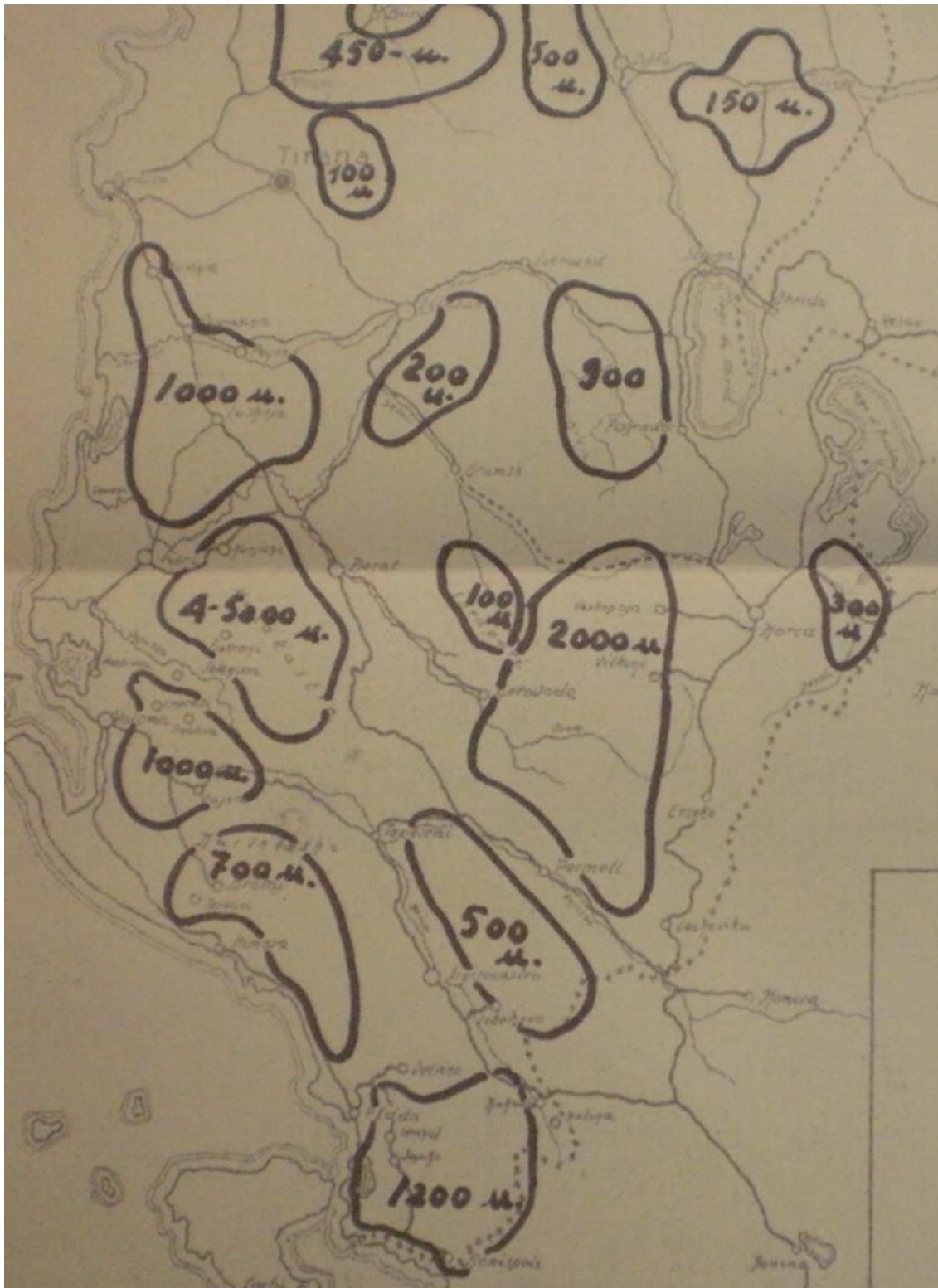

Χάρτης 12: Αντιστασιακές Ομάδες Αλβανίας (15 Ιουλίου 1943)

Πηγή: AUSSME, M-3, B. 15

Λεπτομέρεια Χάρτη 12 (περιοχή συνόρων)

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Αδημοσίευτο αρχειακό υλικό

Ελλάδα

α. Αρχείο Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού/Γενικού Επιτελείου Στρατού

(1) Αρχείο Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1940-41

Φ. 610	Υποφ. Α΄	Φ. 641	Υποφ. Α΄, Β΄
Φ. 611	Υποφ. Γ΄	Φ. 659	Υποφ. Α΄, Β΄, Γ΄, Δ΄
Φ. 614	Υποφ. Α΄, Β΄, Γ΄	Φ. 660	Υποφ. Β΄, Ε΄
Φ. 615	Υποφ. Β΄, Δ΄	Φ. 661	Υποφ. Α΄, Γ΄
Φ. 616	Υποφ. Ε΄, Ζ΄, Θ΄	Φ. 676	Υποφ. Η΄, ΙΑ΄, ΙΘ΄
Φ. 617		Φ. 678	Υποφ. Δ΄
Φ. 625	Υποφ. ΙΑ΄	Φ. 681	Υποφ. Ε΄
Φ. 625Α	Υποφ. Α΄, Β΄, Δ΄, Ε΄	Φ. 734	Υποφ. Α΄, Β΄, Γ΄, Ζ΄,
Φ. 637	Υποφ. Δ΄	Φ. 801	Υποφ. ΙΑ΄

(2) Αρχείο Εθνικής Αντίστασης 1941-1944

(α) Υποαρχείο Κατοχής

- (1) Φ. 904
- (2) Φ. 908 Υποφ. Α΄, Β΄
- (3) Φ. 913 Υποφ. Θ΄
- (4) Φ. 924 Υποφ. Α΄

(β) Υποαρχείο Προσωπικότητων

ΠΥ 113 (Αρχείο Θεόδωρου Σαράντη) Υποφ. Α΄, Β΄

(γ) Ιταλικό Υποαρχείο (λυτά έγγραφα)

Υποφ. ΚΑ΄, ΚΒ΄

β. Αρχείο Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών

Αρχείο Μητροπολίτη Αργυροκάστρου Παντελεήμονος Κοτόκου (6 φάκελοι)

- γ. Αρχείο Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών
- (1) Αρχείο Κωνσταντίνου Σκενδέρη
 - (α) ΚΣΒ 02 - Κεντρική Επιτροπή Βορειοηπειρωτικού Αγώνος
 - (β) ΚΣΒ 04 - Ηπειρώτες Διασποράς (Αμερική)
 - (γ) ΚΣΒ 06 - Αναφορές - Εκθέσεις επί εξελίξεων Βορειοηπειρωτικού Ζητήματος
 - (δ) ΚΣΒ 08 - Έγγραφα Βορειοηπειρωτικού Αγώνα
 - (2) Αρχείο Πανελληνίου Φάλαγγος Αγονιστών
ΠΦΑ 06 - Πίνακες Βορειοηπειρωτών προσφύγων στην ελεύθερη Ήπειρο
 - (3) Varia
ΓΑΥ 01 - Φωτοτυπημένο κείμενο για σχέσεις Ελλάδος-Αλβανίας
 - (4) Τμήμα Αρχείου Γενικής Διοίκησης Ηπείρου
 - (α) ΓΔΗ 01 - Σχολεία-Δημοδιδάσκαλοι Βορείου Ηπείρου
 - (β) ΓΔΗ 02 - Διώξεις Βορειοηπειρωτών από Αλβανούς
 - (γ) ΓΔΗ 03 - Περι Βορειοηπειρωτών προσφύγων και αυτόμολων Αλβανών
- δ. Αρχείο Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (αρχεία σε μικροταινίες)
- (1) Public Record Office-Foreign Office (PRO/FO) (1943-1944)
 - (α) PRO/FO 371/37173, 37178, 37183A, 37184, 37188
 - (β) PRO/FO 371/37227, 37232, 37246, 37248
 - (γ) PRO/FO 371/43673, 43674, 43755, 44755, 44395
 - (2) Public Record Office-War Office (PRO/WO) (1943-1944)
 - (α) PRO/WO 201/1580, 1598, 1609, 1611, 1612
 - (β) PRO/WO 204/9536, 9556, 9557, 9677, 10317, 10318
 - (3) Department of State, Decimal Number 875, General Records, National Archives, 1940-1944.

- ε. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Ιωαννίνων
Υποαρχείο Εκπαιδευτικών Βορείου Ηπείρου
- στ. Αρχείο Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας
- (1) Αρχείο ΚΚΕ, Κ. 417, Φ. 24.1 (Περιφερειακή Επιτροπή Ηπείρου 1943-1955)
- (2) Αρχείο Ναπολέοντος Ζέρβα, Φ. 1 (Ανέκδοτο Ημερολόγιο 1944)
- ζ. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείο Εξωτερικών
Έτος 1939	Φ. 8	Αλβανία-Ελλάς-Επεισόδια Συνόρων	
Έτος 1939	Φ. 44	Εκπαιδευτικά	
Έτος 1940	Φ. 54	Εσωτερική Κατάσταση Αλβανίας	Υποφ. 1
Έτος 1941	Φ. 1	Βόρειος Ήπειρος	Υποφ. 1
Έτος 1941	Φ. 6	Βόρεια Ήπειρος-Διάφορα	Υποφ. 10
Έτος 1941	Φ. 14	Εσωτερικά Ζητήματα Αλβανίας	Υποφ. 3
Έτος 1941	Φ. 39	Αχμάλωτοι και Όμηροι Ελληνοϊταλικού Πολέμου	Υποφ. 4
Έτος 1942	Φ. 8	Άρθρα-Εκθέσεις περι της Εσωτερικής Κατάστασης στην Αλβανία	Υποφ. 3
Έτος 1943	Φ. 4	Μελέτη περί Αλβανίας	Υποφ. 4
Έτος 1943	Φ. 13	Αλβανία	Υποφ. 1
Έτος 1944	Φ. 12	Κυβέρνηση Καΐρου 1943-1944	Υποφ. 1
Έτος 1944	Φ. 30	Κυβέρνηση Καΐρου	Υποφ. 2
- η. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη «Ηπειρομνήμων», Αρχείο Ευλόγιου Κουρίλα

Αλβανία

Archivi Qentror Shtetëror (AQSh)

F. 131, V. 1940, D. 1, 3, 5, 101	F. 161, V. 1940, D. 51, 141, 662, 802, 1301
F. 131, V. 1941, D. 1, 6	F. 161, V. 1941, D. 669, 731
F. 131, V. 1942, D. 1, 4, 8, 631	F. 161, V. 1942, D. 231
F. 131, V. 1943, D. 1, 3	F. 161, V. 1942, D. 82, 821, 1485
F. 131, V. 1944, D. 5, 8, 9	F. 161, V. 1943, D. 23, 542
F. 149, V. 1944, D. VI-282	F. 164, V. 1940, D. 141

F. 152, V. 1940, D. 1, 288	F. 195, V. 1939, D. 151
F. 152/2, V. 1939, D. 1	F. 195, V. 1940, D. 114, 548
F. 152/2, V. 1941, D. 105, 227, 251, 282	F. 195, V. 1942, D. 136, 228, 286
F. 152/2, V. 1942, D. 5	F. 195, V. 1943, D. 95, 110
F. 153, V.1942, D. 382, 384, 385	F. 290, V. 1941, D. 5, 6, 16, 18
F. 154, V. 1939, D. 67	F. 409, V. 1939, D. 80
F. 160, V. 1939, D. 36	F. 556, V. 1942, D. 1, 36
F. 160, V. 1941, D. 699	F. 556, V. 1943, D. 3, 4, 5, 11, 13, 15
F. 161, V. 1939, D 113, 608, 675	F. 556, V. 1944, D. 1

Italia

α. Archivio Centrale dello Stato (ACS)

Archivi degli Organi di Governo e Amministrativi dello Stato

(1) Ministero della Cultura Popolare/Direzione Generale Servizi della Propaganda, poi per gli Scambi Culturali (1930-1944)/Propaganda presso gli Stati Esteri 1930-1943, B.2

(2) Ministero dell' Interno (1814-1986):

(α) Direzione Generale Pubblica Sicurezza (1861-1981)/Inspettorato Generale di Pubblica sicurezza presso la Luogotenenza del Re a Tirana 1939-1943, B.1, 2, 3

(β) Divisione Affari Generali e Riservati. Archivio generale (1870-1958), B. 5/A5, 49/C2A, 56, 56/A, 63

β. Archivio dell' Ufficio dello Stato Maggiore dell' Esercito Italiano (AUSSME)

F-4 B. 193

G-21 B. 2

H-1 B. 11, 53, 56

H-9 B. 4, 11

L-3 B. 26

- L-10 B. 101
- L-13 B. 87, 88
- L-14 B. 10
- M-3 B. 151, 152
- N 1-11 B. 295, 970, 1089, 1196, 1313, 2255(R), 2255(S), 2
- γ. Archivio dell' Ufficio Storico del Comando Generale dell' Arma dei Carabinieri
Buste: 3, 4, 13, 30, 31, 74, 75, 76, 80, 83, 84, 248, 294, 766, 769, 770, 792, 793
- δ. Archivio Storico dell' Ministero degli Affari Esteri (ASMAE)
- (1) Inventario: Gabinetto Albania 1938-1945
Buste: 102, 133, 136, 137, 147, 150, 151, 196/1, 196/2
- (2) Inventario: Sottosegretariato Affari Albanesi
Pacchi: 5, 26, 27, 31, 56, 57, 62, 78, 101, 143/16, 153/26, 264/49, 265/50, 266/51, 271/56
- (3) Inventario: Affari Politici 1931-1945
Buste: 21, 26, 49, 72, 84, 89

Δημοσιευμένο αρχειακό υλικό

British Foreign Office, *British and foreign state papers*, London, Majesty's Stationary Office, 1951, V. 143.

ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης (1941-1944)*, Αθήνα, ΔΙΣ, 1998 (Ανατύπωση 2006), τ. 1-4.

Dedi, Veli-Struga, Xhavit et al., *Dokumenta e materiale historikë nga lufta e popullit Shqiptar për liri e demokraci 1917-1941*, Tiranë, Botim i Drejtorisë së Arkivave Shtetërore të R.P.Sh., 1959.

Instituti I Studimeve Marksiste-Leniniste Pranë KQ të PPSH, *Documenta Kryesore të Partisë së Punës të Shqipërisë 1941-1948*, Tiranë, Naim Frashëri, Vellimi I, 1971.

Ministero degli Affari Esteri, *I Documenti Diplomatici Italiani (DDI)*, Nona Serie 1939-1943, Volume V-X.

Stato Maggiore dell' Esercito-Ufficio Storico, *La Campagna di Grecia*, Roma, T. I-II-III, 1980.

Εφημερίδες

Drita (31 Μαΐου 2016)

Έθνος (10/12/1940)

Ελεύθερο Βήμα (30/10/1940-5/12/1940)

Ελληνικόν Μέλλον (23/11/1940)

Εστία (22/11/1940)

Ηπειρωτικόν Μέλλον (5/4/1941-29/10/1980)

Καθημερινή (1/11/1940-24/12/1940)

Λαϊκό Βήμα (1975 έως 1984-27/7/2006-20/9/2017-24/10/2017)

Πρωϊνός Λόγος (26-27/10/1940)

Tomori (1/7/1941 έως 31/12/1941)

Συνεντεύξεις

Κώστας Μάρης, Ιωάννινα, 12/8/17, 28/7/18, 24/2/21.

Ε. Ζ., Ιωάννινα, 16/9/17.

Σ. Ξ., Ιωάννινα, 22/10/17.

Α. Γ., Ιωάννινα, 3/2/18.

Α. Σ., Ιωάννινα, 24/2/18.

Κάτοικος Αργυροκάστρου, 26/2/18.

Κάτοικος Αργυροκάστρου, 27/2/18.

Κάτοικος Δερβιτσάνης, 28/2/18.

Κάτοικος Δερβιτσάνης, 28/2/18.

Κωνσταντίνος Κωστούλας, Ιωάννινα, 30/6/20.

Μ. Σ., Ιωάννινα, 18/1/22.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

406 ΓΣΝ/3^ο ΕΓ, *Ιστορία 406 Γενικού Στρατιωτικού Νοσοκομείου*, Ιωάννινα, Ιούλιος 1998.

Αντωνίου, Γιώργος-Μαραντζίδης, Νίκος (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης: Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008.

Αντωνόπουλος, Ηλίας, *Αλβανία και ελληνοαλβανικές σχέσεις 1912-1994*, Αθήνα, Ωκεανίδα, 1995.

Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Βελγίας Ιωαννίνων, *Εκατονταετηρίς Σχολής Βελγίας (1911-2011)*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, 6-9 Οκτωβρίου 2011, Ιωάννινα, χ.ε., 2013.

Αποστόλου, Λευτέρης, *Ναπολέον Ζέρβας «Ο μισθοφόρος». Από τα απόρρητα αρχεία του ΕΔΕΣ*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2005.

Αραβαντινός, Παναγιώτης, *Περιγραφή της Ηπείρου: εις μέρη τρία*, Ιωάννινα, Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών, 1984.

Αργυροκαστρίτης, Νίκος, *Οι υιοί των μισθοφόρων: Ο Σλαβοκομμουνισμός εις την Αλβανίαν (Βόρειος Ήπειρος-Κόσσοβον)*, Αθήναι, Εκδοτικός Οίκος Πέτρου Πατσιλινάκου, Τόμος Α', 1956.

Βακαλόπουλος, Κωνσταντίνος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού, Ήπειρος*, Θεσσαλονίκη, Αφοι Κυριακίδη, 1992.

Βασιλικόν Υπουργείο των Εξωτερικών, *Διπλωματικά Έγγραφα: Η ιταλική επίθεσις κατά της Ελλάδος*, Αθήναι, «Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία» Α.Ε., 1940.

Βερβενιώτη, Τασούλα - Βουτυρά, Ευτυχία κ.α. (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008.

Βερέμης, Θάνος - Κουλουμπής, Θεόδωρος κ.α. (επιμ.), *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας*, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών - ΕΛΙΑΜΕΠ - Ι.Σιδέρης, 1995.

Βοζιάρης, Αχιλλέας Ι., *Ένα άλλο παιδί του '40 θυμάται από την Ιταλοκρατούμενη πλευρά*, Ιωάννινα, 2000.

Βρανάς, Φίλιππος (επιμ.), *Ι. Μεταξάς. Το Προσωπικό του Ημερολόγιο*, τ. Δ', Αθήνα, Ίκαρος, 1960.

Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Η Συμβολή της Ελλάδος στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 2009.

Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Το Τέλος μιας Εποποιίας, Απρίλιος 1941*, 1959/1983 (επανέκδ.1989).

Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αίτια και Αφορμαί του Ελληνο-ιταλικού Πολέμου 1940-1941*, Αθήνα, 1959/1988 (επανέκδ.2012).

Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος. Η Ιταλική Εισβολή, 28 Οκτωβρίου Μέχρι 13 Νοεμβρίου 1940*, 1960/1986 (επανέκδ.2012).

Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Η Ελληνική Αντεπίθεση, 14 Νοεμβρίου 1940–6 Ιανουαρίου 1941*, 1966 (επανέκδ.2012).

Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου 1940-1941*, 1985/1991 (επανέκδ. 2012).

Γιάννης, Χρήστος, *Ο χορός που μέριασε τη λύπη*, Αθήνα, χ.ε., 2013.

Γκατζογιάννης, Νίκος, *Ελένη*, Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1983.

Γκουβέλης, Λευτέρης - Παππάς, Γιάννης, *Άγνωστες ιστορικές στιγμές από το δράμα της Βορείου Ηπείρου*, Ιωάννινα, Επιτροπή Βορειοηπειρωτικού Αγώνα Ιωαννίνων, 1986.

Γλαβίνας, Απόστολος, *Το Αυτοκέφαλον της εν Αλβανία Ορθόδοξου Εκκλησίας επί τη βάσει ανέκδοτων εγγράφων*, Ιωάννινα, Ίδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου, 1978.

Γλαβίνας, Απόστολος, *Η ορθόδοξη αυτοκέφαλη Εκκλησία της Αλβανίας*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1985.

Δαλιάνης, Μενέλαος, *Η εθνική αντίσταση της ελληνικής μειονότητας στις Αλβανία, 1940-1944*, Αθήνα, Ιωλκός, 2000.

Δαλκαβούκης, Βασίλης - Πασχαλούδη, Ελένη κ.α. (επιμ.), *Αφηγήσεις από τη δεκαετία του 1940. Από το λόγο του κατοχικού κράτους στη μετανεωτερική ιστοριογραφία*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2012.

Δέδες, Κώστας, *Δρυμάδες Χειμάρρας*, Αθήνα, Σείριος, 1978.

Διβάνη, Λένα, *Ελλάδα και μειονότητες: το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1999.

Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ 1939-1949, Β1 Τόμος: Το ΚΚΕ στο Β΄Ιμπεριαλιστικό Πόλεμο, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2018.

Δορδανάς, Στράτος, Το αίμα των αθώων: Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία (1941-1944), Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2007.

Δορδανάς Στράτος-Λάζου Βασιλική κ.α. (επιμ.), Κατοχική βία 1939-1945, Η ελληνική και Ευρωπαϊκή Εμπειρία, Αθήνα, Εκδόσεις Ασίνη, Δήμος Νικολάου Σκουφά, 2016.

Εξαρχόπουλος, Σωτήριος, Αναμνήσεις, Χειρόγραφο ημερολόγιο, χ.η.

Ζάγκλη-Μπόζιου, Μαίρη, Ευλόγιος Κουρίλας (1880-1961). Το Αρχείο του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2009.

Ζαχαριάδης, Νίκος, Θέσεις για την ιστορία του ΚΚΕ, Αθήνα, Εκδ. Οίκος Γνώσεις, 1945.

Ζιάγκος, Νίκος, Αγγλικός Ιμπεριαλισμός και Εθνική Αντίσταση, 1940-1945, Αθήνα, χ.ε., 1978, τ. Α΄.

Ζώγκος, Βασίλειος, Η Θέσις της Αλβανίας εις την Παρούσαν Σύρραξιν, Αθήνα, 1945.

Ζώτος Μενέλος-Γιάνναρος Χριστόφορος, Η Πολύτσανη της Βορείου Ηπείρου, Ιωάννινα, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Αριθμ. 9, Τόμος Α΄, 1989.

Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Βορειοηπειρωτικά, Επιστημονική Επετηρίδα, Ιωάννινα, χ.ε., τ. Α΄(2010), Β΄(2011), Γ΄(2012), Δ΄(2014), Ε΄(2016), ΣΤ΄(2018), Ζ΄(2020), Η΄(2021),

Ίδρυμα-Μουσείο Εθνικής Αντιστάσεως «Ναπολέον Ζέρβας», Στρατηγού Ναπολέοντος Ζέρβα. Απομνημονεύματα, Αθήνα, Εκδόσεις Μέτρον, 2000.

Ιωαννίδης, Βασίλειος, Η αγωνία της Βορείου Ηπείρου, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1947.

Ιωαννίδης, Γιάννης, Αναμνήσεις-Προβλήματα της πολιτικής του ΚΚΕ στην Εθνική Αντίσταση, 1940-1945, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979.

Καλύβας, Στάθης-Μαρατζίδης, Νίκος, Εμφύλια Πάθη, 23+2 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον εμφύλιο, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2016.

Κανελλόπουλος, Παναγιώτης, Ημερολόγιο Κατοχής (31 Μαρτίου 1942-4 Ιανουαρίου 1945), Αθήνα, Εστία, 2003.

Καραγιαννόπουλος, Θάλης, *Το αντιστασιακό κίνημα των Βορειοηπειρωτών 1941-1945*, Αθήνα, Eurobooks, 2018.

Κατσαλίδας, Γρηγόρης, *Η ταυτότητα του Βορειοηπειρωτικού Ελληνισμού*, Ιωάννινα, Ιδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, 2004.

Κατσιμήτρος, Χαράλαμπος, *Η Ήπειρος προμαχούσα: Η δράση της VIII Μεραρχίας στον πόλεμο 1940-1941*, Αθήνα, Γενικό Επιτελείο Στρατού, 1982 (ανατύπ. 2012).

Κίτσιος, Χαράλαμπος, *Λευτέρης Τάλιος-ο μύθος μιας εποχής και ο αγωνιστής της Ε.Ε. Μειονότητας*, Αθήνα, ΔΕΕΕΜ Ομόνοια, 2016.

Κολιόπουλος, Ιωάννης, *Λεηλασία Φρονημάτων. Α': Το Μακεδονικό Ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία 1941-1944*, Αθήνα, Βάνιας, 1996.

Κολιού, Ευφροσύνη, *Η Ελληνική Μειονότητα στην Αλβανία, 1950-1967*, Αθήνα, Επίκεντρο, 2018.

Κόντη, Βούλα, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία, Β'. Κατάλογος εφημερίδων και περιοδικών, 1886-1980*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 1999.

Κόντης, Βασίλης, *Ευαίσθητες Ισορροπίες Ελλάδα και Αλβανία στον 20ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994.

Κόντης, Βασίλης (επιμ.), *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και ελληνοαλβανικές σχέσεις: έγγραφα από το ιστορικό αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1997, τ. IV (1939-1940).

Κόρμαλης, Αθανάσιος, *Αντίσταση στη Βορειοηπειρωτική γή*, Αθήνα, ΜΑΧΗ, 1989.

Κραψίτης, Βασίλειος, *Η ιστορική αλήθεια για τους μουσουλμάνους τσάμηδες*, Αθήνα, χ.ε., 1992.

Κυργιάννης, Μίλτος - Παπαδημητρίου, Παναγιώτης, *Η αντιφασιστική οργάνωση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία, 1943-1944*, Αθήνα, Δωδώνη, 1982.

Κυριάκου, Κωνσταντίνος, *Οι ξεχασμένοι Ήρωες*, Αθήνα, Νέα Θέσις, 2000.

Κυριάκου, Κωνσταντίνος, *Προδοσία και Αυτοθυσία*, Κόνιτσα, Ιερά Μητρόπολη Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής και Κονίτσης, 2017.

Κώνστας, Ηλίας, *Το Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα*, Αθήνα, χ.ε., 1951.

Κωστούλας, Κωνσταντίνος, *Κατοχικές Ιστορίες του Πωγωνίου*, Αθήνα, Ελίκρανο, 2013.

- Λάμπρου, Σπύρος, *Η Χειμάρρα, Τα Ακροκεραύνεια*, 1966.
- Λεύκωμα, *Η Δρόπολις Βορείου Ηπείρου*, Αθήνα, Έκδοσις της εν Αθήναις Ενώσεως Δροπολιτών «Ο Δρίνος», Έτος Πρώτο, (1965), Β' (1980).
- Λουκάτος, Σπύρος, *Τα χρόνια της ιταλικής και γερμανικής κατοχής και της εθνικής αντίστασης στην Κεφαλονιά και την Ιθάκη*, Αθήνα, ΟΔΕΒ, 1987.
- Λυγεράκης, Γεώργιος, *Η αλήθεια για την εθνική αντίσταση υπό τον Στρατηγόν Ναπολέοντα Ζέρβα*, Αθήνα, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ, 1982.
- Μαθιόπουλος, Βάσος, *Η Συμμετοχή της Ελλάδος στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1998, τ. Α'.
- Μαντά, Ελευθερία, *Οι Μουσουλμάνοι Τσαμηδες της Ηπείρου (1923-2000)*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερονήσου του Αίμου, 2004.
- Μαντά, Ελευθερία, *Η εκπαίδευση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία κατά τον Μεσοπόλεμο*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ και Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης, 2010.
- Μαραντζίδης, Νίκος, *Γιασασίν Μιλλέτ: Ζήτω το Έθνος*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001.
- Μαραντζίδης, Νίκος-Σκουλίδας, Ηλίας (εκδ.), *Ελλάδα και Αλβανία στον Ψυχρό Πόλεμο. Πολιτικές, Ιδεολογίες, Νοοτροπίες*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2021.
- Μαργαρίτης, Γιώργος, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες: στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας: Εβραίοι, Τσάμηδες*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2005.
- Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων: ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009.
- Μεταξάς, Ιωάννης, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, Αθήνα, Εκδόσεις Γκοβόστη, 1969, τ. Β'.
- Μήτσης, Παναγιώτης Ι., *Θυμάμαι...*, Φοινίκι, χ.ε., 2011.
- Μιχαηλίδης, Ιάκωβος, *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930), Ο πόλεμος των στατιστικών*, Αθήνα, Κριτική, Σειρά Μελετών 6/Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, 2003.

Μιχαηλίδης, Ιάκωβος-Νικολακόπουλος, Ηλίας- Φλάισερ, Χάγκεν (επιμ.), «*Εχθρός εντός των τειχών*»: όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006.

Μιχελίδης, Δημήτρης, *Από τη Κρήτη στην Αλβανία: Το πολεμικό Ημερολόγιο του φαντάρου Δημήτρη Μιχελίδη*, Αθήνα, χ.ε., 1977.

Μπάρας, Βασίλειος, *Το Δέλβινο της Βορείου Ηπείρου και οι γειτονικές του περιοχές*, Αθήνα, χ.ε., 1966.

Μπάσσιος, Ναπολέον, *Η Δερβιτσάνη στα ίχνη των προγόνων της*, Δερβιτσάνη, χ.ε., 2014.

Μπουσχότεν, Ρίκι, Τασούλα Βερβενιώτη κ.α. (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα, Επίκεντρο, 2008.

Μυριδάκης, Μιχάλης, *Αγώνες της Φυλής. Η Εθνική Αντίσταση ΕΔΕΣ-ΕΟΕΑ 1941-1944*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1976, τ. 2.

Νάστος, Βαγγέλης, *Το ΕΑΜ των Ελλήνων της Αλβανίας: Ο αγώνας των Ελλήνων της Αλβανίας ενάντια στους Ιταλούς-Γερμανούς κατακτητές (1942-1945)*, Θεσσαλονίκη, χ.ε. 2009.

Ντάγιος, Σταύρος, *Ελλάδα και Αλβανία, 50 χρόνια αμοιβαίας δυσπιστίας: Οι διμερείς σχέσεις και η εθνική ελληνική μειονότητα της Βορείου Ηπείρου 1945-1991*, Θεσσαλονίκη, Literatus, 2015.

Ντάγιος, Σταύρος, *Νίκος Ζαχαριάδης-Ενβέρ Χότζα, Συνεργασία και μυστικές συμφωνίες του ΚΚΕ με την Αλβανία, 1943-1974*, Θεσσαλονίκη, Literatus, 2019.

Ντουλές, Ευάγγελος, *Το γκρέμισμα της τυραννίας*, Αθήνα, Ευκλείδης, τ. Α', 1994.

Οικονόμου, Φώτιος, *Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας, 1912-1988 και η συμβολή της εις την διατήρησιν του Ελληνισμού της Βορείου Ηπείρου*, Αθήνα, Νέα Θέσις, 1988.

Παπάγος, Αλέξανδρος, *Ο πόλεμος της Ελλάδος, 1940-1941*, Αθήνα, εκδ. Οι φίλοι του βιβλίου, 1945.

Παπαδόπουλος, Αλέξανδρος, *Απομνημονεύματα-Μεγαλεία και Θρήνοι, Δόξες και Αθλιότητες ενός Αγώνος*, Ιωάννινα, χ.ε., 1976.

Παπαδόπουλος, Γεώργιος Χ., *Η Δερβητσάνη της Κάτω Δροπόλεως Αργυροκάστρου*, Αθήνα, χ.ε., 1978.

Παπαδόπουλος, Γεώργιος Χ., *Η εθνική ελληνική μειονότητα εις την Αλβανίαν και το σχολικόν αυτής ζήτημα*, Ιωάννινα, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, 1981.

Παπαδόπουλος, Νικόλαος, *Η Δούβιανη της Δροπόλεως Βορείου Ηπείρου*, Αθήνα, 1970.

Παπαχρήστος, Βαγγέλης, *Ο Αγροφύλακας που έγινε θρύλος*, Αθήνα, ΔΕΕΕΜ Ομόνοια, 2016.

Πατσέλης, Νικόλαος, *Η Βόρειος Ήπειρος και τα φυσικά της σύνορα, Μελέτη Εγκριθείσα παρά της Κεντρικής Επιτροπής Ελληνικών Δικαίων*, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μ. Γ. Βασιλείου και Σια, 1945.

Πουρναρόπουλος, Λεωνίδα, *117 μέρες εκείνο το χειμώνα: Πολεμικό ημερολόγιο ενός τσολιά 1940-1941*, Αθήνα, χ.ε., 1983.

Πυρομάγλου, Κομνηνός, *Ο Δούρειος Ίππος. Η εθνική και πολιτική κρίσις κατά την κατοχή*, Αθήνα, Δωδώνη, 1978.

Ρέγκας, Ηλίας Ι., *Η Λιντίζντα «Ασπροκκλήσι», Ιστορία, Ήθη και Έθιμα*, χ.ε., 1989.

Ρούσος, Πέτρος, *Η μεγάλη πενταετία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1982.

Σακκάς, Γεώργιος, *Αλβανία*, Αθήναι, Εκδοτικός Οίκος Ν. Αλικιώτη, χ.η.

Σαράντης, Θεόδωρος, *Το Βορειοηπειρωτικό ζήτημα και ο Ναπολέον Ζέρβας*, Αθήνα, Εθνική Ένωση των Βορείων Ελλήνων, 1985.

Σαράφης, Στέφανος, *Ο Ε.Λ.Α.Σ*, Αθήνα, Σύγχρονο Βιβλίο, 1964.

Σβολοπούλος. Κωνσταντίνος, *Ο πόλεμος των Ελλήνων του 1940-41: (Ημέρα με την ημέραν)*, Αθήνα, χ.ε., 1945, τ. 1 (ιταλική εισβολή).

Σταμάτης, Σταμάτης, *Απ' την Αλβανία στην κατοχή και την αντίσταση, 1940-1946*, Αθήνα, χ.ε., 1991.

Σπύρος, Λάμπρου, *Η Χειμάρρα*, Εθνικός Σύνδεσμος Χειμαρριωτών Γ' Ακροκεραύνεια, 1966.

Σύρμος, Φώτης, *Ο αγωνιστής που δεν αναγνωρίστηκε. Νικόλαος Σύρμος 1902-1987*, Αθήνα-Ιωάννινα, Δωδώνη, 1998.

Σφήκας, Θανάσης, *Το Χωλό Άλογο, Οι διεθνείς συνθήκες της Ελληνικής κρίσης 1941-1949*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007.

Τζούκας, Βαγγέλης, *Ο ΕΔΕΣ 1941-1944*, Αθήνα, Εστία, 2017.

- Τσιόπος, Βασίλειος, *Η Σωπική στο Δυτικό Πάνω Πωγώνι*, Ιωάννινα, χ.ε., 1998.
- Τσιρπανλής, Ζαχαρίας, *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004.
- Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος-Χριστόπουλος, Δημήτρης (επιμ.), *Η Ελληνική Μειονότητα της Αλβανίας*, Αθήνα, Κριτική & Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, 2003.
- Φακίδης, Νάσος, *Αθήνα-Τεπελένι: πώς πήγαμε και πώς ήρθαμε, άγνωστες σελίδες απ' την εκστρατεία, σκίτσα απ' την Αλβανία και την Ήπειρο και ανέκδοτα από τον Τ. Τ. 850*, Αθήνα, Εκδόσεις Μαρή και Κοροντζή, 1945.
- Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, Αθήνα, Παπαζήση, 1988, τόμος 1^{ος}.
- Φλάισερ, Χάγκεν, *Οι Πόλεμοι της Μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Αθήνα, Νεφέλη, 2008.
- Χατζηαντωνίου, Κώστας, *Χιμάρα: Το Άπαρτο Κάστρο της Βορείου Ηπείρου*, Αθήνα, Διόρασις, 2002.
- Χούτας, Στυλιανός, *Η Εθνική Αντίστασις των Ελλήνων (1941-1945)*, Αθήνα, χ.ε., 1961.
- Χριστίδης, Γεώργιος, *Τα κομμουνιστικά βαλκάνια*, Αθήνα, Βάνιας, 2003.
- Χρυσόχου, Αθανάσιος, *Η ελληνοαλβανική συνεννόησης του 1944 δια την ένωση της Αλβανίας με την Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Έκδοσις Ηπειρωτικής Εστίας Θεσσαλονίκης, 1952.
- Ψαλίδας, Αθανάσιος - Κοσμάς Θεσπρωτός, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, Ιωάννινα, Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών, 1964.

Ξενόγλωσση

- Academy of Sciences/Institute of Marxist-Leninist Studies, *The National Conference of Studies on the Anti-Fascist National Liberation War of the Albanian People*, Tirana, The «8 Nëntori» Publishing House, 1975.
- Agalliu, Lorenc, *Cështja çame gjatë luftës së dytë botërore*, Durrës, Universiteti “Aleksandër Moisiu”, 2020.
- Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, *Historia e Shqipërisë*, Institut I Historisë, Tiranë, 1984, Vel. III (1919-1944)

Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, *Zeri I Popullit dhe buletinet e tij (1942-1944)*, Tiranë, Vëllim I.

Ambrosini, Gaspare, *L' Albania nella Comunità Imperiale di Roma*, Roma, Istituto Nazionale di Cultura Fascista, 1940.

Amery, Julian, *Sons of the Eagle: A study in Guerilla War*, London, London Macmillan & Co. Ltd. 1948.

Annuario del Regno di Albania: Amministrativo, corporativo, sindacale, agricolo, industriale, commerciale, Anno 1940-XVIII, V dell'impero, Milano, Casa Editrice Ravagnati, 1940.

Baerentzen, Lars - Iatrides, John O. - Smith, Ole L. (eds), *Studies in the History of the Greek Civil War, 1945-1949*, Κοπεγχάγη, Museum Tusculanum Press, 1987.

Bailey, Roderick, *The Wildest Providence, SOE in the Land of the Eagle*, London, Vintage, 2009.

Barker, Elizabeth, *British Policy in South-Eastern Europe in the Second World War*, London, Palgrave Macmillan, 1976.

Beduli, Dhimiter, *Kodiku i kishës së Shen Prokopit të Tiranës*, Tiranë, Botim i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë, 1997.

Bërxfholi, Arqile, *Minoritetet në Shqipëri: studim demografik*, Tiranë, 2005.

Boçi, Sonila, *Minoritetet në Shqipëri gjatë Luftës së Dytë Botërore*, Tiranë, Kristalina-KH, 2012.

Botim i Komitetit të Veteranëve të Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare të popullit Shqiptar, *Minoriteti Kombëtar Grek në Shqipëri në Luftën Antifashiste Nacional Çlirimtare 1940-1944*, Tiranë, albin, 2003.

Capogreco, Carlo Spartaco, *I campi del duce. L' internamento civile nell' Italia fascista (1940-1943)*, Torino, Einaudi, 2006.

Capps, Edward, *Greece, Albania, and Northern Epirus*, Chicago, Argonaut Inc, 1963.

Cavallero, Ugo, *Comando supremo. Diario del capo di stato maggiore dell'esercito. 1940-43*, Bologna, Cappelli, 1948.

Ciano, Galeazzo, *Diario 1939-1943*, Milano, Rizzoli, 1946.

- Cjeçovi, Xhelai, *Marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave në vitet e Luftës Antifashiste Nacionalçlimirtare Nëntor 1941-Nëntor 1944*, Academia e Shkencave e RPS Të Shqipërisë, Tiranë, 1986.
- Coltrinari, Massimo, *La resistenza dei Militari Italiani all' Estero. Albania*, Roma, Rivista Militare, Commissione per la studio della Resistenza dei Militari Italiani all' Estero, 1999.
- Corrias, Francesco, *Un diplomatico italiano del 900: L' Ambasciatore Angelino Corrias, 1903-1977*, Catanzaro, Rubbettino, 2003.
- Crociani, Piero, *Gli albanesi nelle forze armate italiane (1939-1943)*, Rome, 2001.
- Dedijer, Vladimir, *Il Sangue Tradito. Relazioni Jugoslavo-Albanesi 1938-1949*, Editoriale Periodici Italiani, 1949.
- Dervishi, Kastriot, *Lëvizja komuniste në vitet 1924-1944 dhe formimi i PKSH-së*, Tiranë, Botimet 55, 2016.
- Destani, Bejtullah (ed.), *An Englishman in Albania: Memoirs of a British Officer 1929-1955*, by D. R Oakley Hill, London/New York, I. B. Tauris in association with the Center for Albanian Studies, 2004.
- Dilo, Jani, *The Communist Party Leadership in Albania*, Washington D. C., Institute of Ethnic Studies, 1961.
- Elsie, Robert, *A Biographical Dictionary of Albanian History*, London/New York, I. B. Tauris, 2012.
- Fisher, Bernd, *King Zog and the Struggle for Stability in Albania*, New York, Columbia University Press, 1984.
- Fischer, Bernd, *Albania at War, 1939-1945*, Indiana, Purdue University Press, 1999.
- Frashëri, Kristo, *The History of Albania: A Brief Survey*, Tirana, 1964.
- Frashëri, Kristo, *Historia e lëvizjes së majtë në Shqipëri dhe e themelimit të PKSH-së 1878-1941: vështrim historik me një shtojcë dokumentare*, Tiranë, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2006.
- Frashëri, Kristo, *Historia e Çamërisë*, Tiranë, UET Press, 2015.

- Gibson, Hugh (ed.), *The Ciano Diaries 1939-1943: The Complete, Unabridged Diaries of Count Galeazzo Ciano, Italian Minister of Foreign Affairs, 1939-1943*, Simon Publications, 2001.
- Gogaj Iljaz, *Ndërhyrja arsimore italiane në Shqipëri dhe qëndresa kundër saj*, Tiranë, Shtëpia Botuese «8 Nëntori», 1980.
- Guida, Antonio Fernando, *1943: Carabinieri in Albania, Un diario inedito*, Lupo, 2004.
- Hibbert, Reginald, *Albanian's National Liberation Struggle. The Bitter Victory*, London, Pinter Publishers, 1991.
- Instituti i Studimeve Marksiste-Leniniste pranë KQ të PPSH, *Epopeja e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare e popullit Shqiptar, 1939-1944*, Tiranë, 8 Nëntori, 1980.
- Jacomoni, Francesco, *La politica dell' Italia in Albania*, Bologna, Cappelli, 1965.
- Jacques, Edwin, *The Albanians. An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present*, London, McFarland, 1995.
- Kampo, Enriketa, *Zhvillimi i revolucionit kulturor në Shqipëri gjatë viteve 1944-1948*, Tiranë, Academia e Shkencave të RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë, 1982.
- Kersten, Charles, *Communist Takeover and Occupation of Albania*, Washington, Government Printing Office, 1954.
- Kofos, Evaggelos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1964.
- Kola, Paolin, *The Myth of Greater Albania*, New York, NY University Press, 2003.
- Kondis, Basil-Manda, Eleftheria (eds), *The Greek Minority in Albania. A Documentary Record (1921-1993)*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1994.
- Kuvendi i Shqipërisë, *Ligjvënësit shqiptarë 1920-2005*, Tirane, 2005.
- Lalaj, Ana, - Koçi, Dorian et. al., *E Majta. Mendim Politik/Profil Biografike*, Tiranë, Friedrich-Ebert-Stiftung, 2020.
- Lendvai, Paul, *Eagles in Cobwebs; Nationalism and Communism in the Balkans*, London, MacDonald & Co, 1970.
- Maclean, Fitzroy, *Eastern Approaches*, London, J. Cape, 1949.

- Mëhilli, Elidor, *From Stalin to Mao. Albania and the Socialist War*, Ithaca, Cornell University Press, 2017.
- Meta, Beqir, *Greek-Albanian Tension, 1939-1949*, Tirana, Academy of Sciences of Albania - Institute of History, 2006.
- Milone, Ferdinando, *L'Albania Economica sotto gli auspice del centro di studi per l'Albania della Reale Accademia d'Italia*, Padova, CEDAM, 1941 XIX.
- Mitrojorgji, Pipi, *Në vitet e zjarrra*, Tiranë, Shtëpia Botuese «8 Nëntori», 1981.
- Morozzo de la Rocca, Roberto, *Nazione e Religione in Albania (1920-1944)*, Bologna, Il Mulino, 1990.
- Nitsiakos, Vasilis, *On the Border: Transborder Mobility, Ethnic Groups and Boundaries along the Albanian-Greek Frontier*, Berlin, LIT, 2010.
- Peace Through Justice, *The resistance movement of Northern Epirotes (1941-1945)*, Athens, 1947.
- Pearson, Owen, *Albania and King Zog: independence, republic and monarchy 1908-1939*, London-New York, Centre for Albanian Studies in association with IB Tauris Publishers, 2004.
- Pearson, Owen, *Albania in Occupation and War: From Fascism to Communism 1940-1945*, London, I.B. Tauris, 2006.
- Pipa, Arshi, *Albanian Stalinism: Ideo-Political Aspects*, New York, Columbia University Press, 1990.
- Plasar, Ndreçi-Ballvora, Shyqyri, *Historie e luftës antifashiste nacionalçlirimtare të popullit Shqiptar 1939-1944*, Vol. I, Tiranë, 8 Nëntori, 1975.
- Polo, Stefanaq et al., *Historia e Shqipërisë, Vël. III (1912-1944)*, Tiranë, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, 1984.
- Poulto, Hugh, *The Balkans. Minority and States in Conflict*, London, Minority Rights Publication, 1993.
- Prifti, Peter, *Socialist Albania since 1944: Domestic and Foreign Developments*, Massachusetts, MIT Press, 1978.

Puto, Arben, *From the Annals of British Diplomacy (the anti-Albanian plans of Great Britain during the Second World War according to foreign office documents of 1939-1944)*, Tirana, The «8 Nentori» Publishing House, 1981.

Quayle, Anthony, *Eight hours from England*, London, Imperial War Museum, 2019.

Roatta, Mario, *Otto milioni di baionette. L'esercito italiano in guerra dal 1940 al 1944*, Milano, Mondadori, 1946.

Rodogno, Davide, *Fascism's European Empire: Italian Occupation During the Second World War*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

Rosseli, Alessandro, *Italia e Albania: Relazioni Finanziarie nel Ventennio Fascista*, Bologna, Il Mulino, 1986.

Rovighi, Alberto, *Le operazioni in Africa Orientale (Giugno 1940-Novembre 1941)*, Roma, Ufficio Storico SME, 1995, Vol I.

Ruches, Pyrrus, *Albania's Captives*, Chicago, Argonaut Inc Publishers, 1965.

Sabit, Sylva (ed.), *Shqiptarët gjatë Luftës së Dytë Botërore: përmbledhje studimesh*, Prishtinë, Instituti i Historisë "Ali Hadri", 2014.

Santoro, Stefano, *L'Italia e l'Europa Orientale. Diplomazia, Culturale e Propaganda, 1918-1943*, (presentazione di Marco Palla), Milano, Franco Angeli, 2005.

Sharrexhi, Aferdita - Basha, Nermin, *Vepra të Autorëve dhe studiuesve Italiane për Shqipërinë dhe Shqiptarët (Shek. XV-XX). Katalog*, Tiranë, Shoqata e Italianistëve të Shqipërisë, Biblioteka Kombëtare, 1995.

Smiley, David, *Albanian Assignment*, London, Chatto and Windus, The Hogarth Press, 1984.

Swire, Joseph, *Albania. The Rise of a Kingdom*, New York, Arno Press & New York Times, 1971.

The Institute of Marxist-Leninist Studies, *The National Conference of Studies on the Anti-fascist National Liberation War of the Albanian*, Tirana, The «8 Nentori» Publishing House, 1975.

The Institute of Marxist-Leninist Studies, *History of the Party of Labour of Albania*, Tirana, The «8 Nentori» Publishing House, 2nd ed., 1982.

Todorova, Maria, *Balkan Identities: nation and memory*, Washington, Hurst & Company, 2004.

Tomasevich, Jozo, *The Chetniks: War and revolution in Yugoslavia, 1941-1945*, Stanford, Stanford University Press, 1975.

Trani, Silvia, *L'Unione fra l'Albania e l'Italia. Censimento delle fonti (1939-1945) conservate negli archivi pubblici e privati di Roma*, Roma, Pubblicazioni degli Archivi di Stato, Strumenti, CLXXIII, 2007.

Vukmanović (Tempo), Svetozar, *Struggle for the Balkans*, (μετάφρ. Charles Bartlett), London, Merlin Press, 1990

West, Nigel, *Historical Dictionary of British Intelligence*, Second Edition, Plymouth, UK, Rowman & Littlefield, 2014.

Winnifrith, Tom *Badlands, Borderlands: A History of Northern Epirus/Southern Albania*, Duckworth, 2002.

Zanussi, Giacomo, *Guerra e catastrofe d'Italia. Giugno 1940-Giugno 1943*, Roma, Corso, 1946.

Ξενόγλωσση μεταφρασμένη

Close, David (επιμ.), *Ο Ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1959. Μελέτες για την πόλωση* (μετάφρ. Γιάννης Σπανδωνής), Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997.

Hasluck, Margaret, *Ο άγραφος νόμος στην Αλβανία*, (μετάφρ. Παναγιώτα Χατζηπαυλή - Εύα Χατζηπαυλή, επιμ. Ηλίας Σκουλίδας), Αθήνα, Ισνάφι, 2003.

Hoxha, Enver, *Οι Τιτοϊκοί, Ιστορικές Σημειώσεις*, Ινστιτούτο Μαρξιστικών-Λενινιστικών Μελετών της ΚΕ του ΚΕΑ, Αθήνα Πορεία, 1983.

Hoxha, Enver, *Όταν τέθηκαν τα θεμέλια της νέας Αλβανίας*, Αθήνα, Πλανήτης, 1984.

Hoxha, Enver, *Δuo Φίλου Λαοί*, Αθήνα, Πορεία, 1985.

Hoxha, Enver, *Διαλεχτά Έργα*, Αθήνα, Πλανήτης, 1988, τ. ΙΙΙ.

Lecoeur, Sheila, *Το Νησί του Mussolini: Φασισμός και ιταλική κατοχή στη Σύρο* (μετάφρ. Ελένη Αστερίου), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013.

Mazower, Mark, *Σκοτεινή Ήπειρος, Ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας* (μετάφρ. Κώστας Κουρεμένος), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 5^η Έκδοση, 2013.

Meyer, Hermann Frank, *Αιματοβαμμένο Εντελβάις: Η 1^η ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944* (μετάφρ. Γιάννης Μυλωνόπουλος), Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2009.

Myers, Eddie, *Η ελληνική περιπλοκή* (μετάφρ. Λουκάς Θεοδωρακόπουλος), Αθήνα, Εξάντας, 1975.

Pettifer, James-Vickers, Miranda, *Αλβανία: Από την αναρχία σε μια βαλκανική ταυτότητα* (μετάφρ. Ερρίκος Μπαρτζινόπουλος), Αθήνα, Καστανιώτης, 1998.

Polo, Stefanaq-Puto, Arben, *Ιστορία της Αλβανίας από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα* (μετάφρ. Μπάμπης Ακτσόγλου), Θεσσαλονίκη, Εκδοτική Ομάδα, 1994.

Πράσκα, Βισκόντι, *Εγώ εισέβαλα στην Ελλάδα* (μετάφρ. Νικόλαος Κολόμβας), Αθήνα, Γκοβόστης, 1999.

Richter, Heinz A., *Η ιταλο-γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδος* (μετάφρ. Κώστας Σαρρόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Γκοβόστη, 1998.

Schwandner-Sievers Stefanie, Fisher J. Bernd (eds), *Αλβανικές Ταυτότητες. Μύθος & Ιστορία* (μετάφρ. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου), Αθήνα, Παπαζήσης, 2012.

Toleva, Theodora, *Η επιρροή της Αυστροουγγαρίας στη διαμόρφωση του αλβανικού έθνους 1896-1908* (μετάφρ. Μανώλης Γεωργουδάκης), Αθήνα, Ελληνική Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, 2018.

Τσέρβι, Μάριο, *Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος*, Αθήνα, Alvin Redman Hellas, 1967, τ. Α΄.

Vickers, Miranda, *Οι Αλβανοί* (μετάφρ. Εύα Πέππα), Αθήνα, Οδυσσεάς, 1997.

ΑΡΘΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωση

Αγγελόπουλος, Γιώργος, «Εθνοτικές Ομάδες και ταυτότητες: Οι όροι και η εξέλιξη του περιεχομένου τους», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 63, 1997, σσ. 18-25.

Αλουπογιάννης, Ηλίας Δ., «Δημήτρης Αλουπογιάννης-Πλοίαρχος Λ.Σ. ε.α.: Ο πρώτος και τελευταίος Λιμενάρχης των Αγίων Σαράντα», *Λιμενική Ηχώ*, Τεύχος 7^ο, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 2020, σσ. 18-20.

Βαγιακάκος, Δικαίος, «Συμβολή εις την μελέτην του γλωσσικού ιδιώματος της Χιμάρας», *Ιερά Μητρόπολις Δρυϊνουπόλεως - Πωγωνιανής και Κονίτσης - ΠΑΣΥΒΑ, Βόρειος*

Ηπειρος-Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου (Κόνιτσα, 22-24 Αυγούστου 1987), Αθήνα, χ.ε., 1988, σσ. 304-336.

Βλάχος, Θεοφάνης, «Αξιωματικοί και οπλίτες του Αλβανικού Στρατού επιθυμούντες να καταφύγουν στην Ελλάδα, Απρίλιος 1939», *Στρατός και Ενημέρωση*, ΓΕΣ/Δ3, τ. 48 (Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος), 2018, σσ. 58-59.

Γκότοβος, Αθανάσιος, «Τσάμηδες, το Τάγμα του Νουρί Ντίνο», *Άρδην*, τ. 99, Μάρτιος 2015 (διαθέσιμο στο <https://ardin-rixi.gr/archives/187287>).

Γκότοβος, Αθανάσιος, «Οι Βορειοηπειρώτες στην Κατοχή», *Άρδην*, τ. 114, Δεκέμβριος 2018-Φεβρουάριος 2019, σσ. 31-40.

Γλαβίνας, Απόστολος, «Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας κατά τα έτη 1937-1967 (πρώτη προσέγγις)», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, τόμος Β΄ (1980), σσ. 133-160.

Γλαβίνας, Απόστολος, «Αρχείο Επισκόπου Αργυροκάστρου Παντελεήμονος», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, τόμος Ε΄ (1983), σσ. 91-96.

Γλαβίνας, Απόστολος, «Ο Συνάδων Χριστόφορος και οι δραστηριότητές του για το εκκλησιαστικό ζήτημα της Αλβανίας», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, τόμος ΣΤ΄ (1984), σσ. 69-103.

Δανούσης, Κωνσταντίνος, «Η χωροφυλακή στην Κορυτσά», *Επιθεώρηση Χωροφυλακής*, Έτος 11°, Τεύχος 130°, Οκτώβριος 1980, σελ. 700-707.

Δημακόπουλος, Γεώργιος, «Η ελληνική πολιτική Διοίκηση των καταληφθέντων εδαφών κατά τας επιχειρήσεις 1940-1941», *Φιλολογικό Περιοδικό Παρνασσός*, Αθήναι, Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, Τόμος ΜΒ΄, 2000, σσ. 5-76.

Κίτσιος, Κωνσταντίνος, «Ο θεσμός των Παιδαγωγικών Ακαδημιών και το έργο της Ζωσιμαίας Παιδαγωγικής Ακαδημίας και του Ιεροδιδασκαλείου Βελλάς», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Τόμος ΙΕ΄ - ΙΣΤ, 1993-1994, σσ. 31-43.

Κόρμαλης, Θανάσης, «Η αντίσταση των Βορειοηπειρωτών (1939-1944)», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 13 Φεβρουαρίου 1997, σσ. 43-48.

Κουτσοπανάγου, Γιούλα, «Ο ελληνόγλωσσος Τύπος στην Αλβανία: Πρώτη διερεύνηση στα αλβανικά και ελληνικά αρχεία και βιβλιοθήκες», *Ο Ελληνικός Τύπος*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 2005, σσ. 454-462.

Κρέτση, Γεωργία, «Σύγχρονες και ιστορικές διαστάσεις της ανθρωπωνυμικής συμπεριφοράς στην αλβανική κοινωνία», *Μνήμων*, 25, 2003, σσ. 11-145.

Κτιστάκης, Γιάννης, «Περιουσίες Τσάμηδων και Αλβανών στην Ελλάδα. Άρση του εμπολέμου και διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου», *Δίκη*, 2006, σσ. 171-204.

Κωστούλας, Κωνσταντίνος, «Γυμνάσιο Πωγωνιανής, «Τα παιδιά της φυγής» 28^η Οκτωβρίου 1940», στο *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Τόμος ΙΔ', 1992, σσ. 311-329.

Κωστούλας, Κωνσταντίνος, «Βορειοηπειρώτες μαθητές στο Γυμνάσιο Πωγωνιανής στην πρώτη περίοδο λειτουργίας 1924-1947», *Βορειοηπειρωτικά*, Επιστημονική Επετηρίδα, Ιωάννινα, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, τόμος Γ' (2012), σσ. 41-60.

Λυμπεράτος, Μιχάλης, «ΚΚΕ και σλαβομακεδονική μειονότητα στην κατεχόμενη Δ. Μακεδονία (1941-1944)», *Μνήμων*, Τεύχος 20, 1998, σσ. 67-108.

Μπαλτσιώτης, Λάμπρος-Τέλογλου Τάσος κ.α., «Η Ελληνική Μειονότητα της Αλβανίας», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 78-79, 2001, σσ. 24-51.

Παπαστάμου, Στάμος, «Οι μειονότητες και η στρατηγική τους: μια κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση της κοινωνικής τους επιρροής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 69, 1988, σσ. 3-46.

Πετρουλάκης, Άγγελος, «Κάπου εκεί...στο Αργυρόκαστρο», *Επιθεώρηση Χωροφυλακής*, Έτος 11°, Τεύχος 130°, Οκτώβριος 1980, σσ. 692-697.

Πιτούλης, Μιλτιάδης, «Χρήστος Πιτούλης», *Βορειοηπειρωτικά*, Επιστημονική Επετηρίδα, Ιωάννινα, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, 2021, σσ. 459-465.

Σίτος, Ευάγγελος, «Η κατάληψη της Βόρειας Ηπείρου από τον ελληνικό στρατό στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου (1940-1941) και η απήχισή της στον ελληνικό Τύπο», *Βορειοηπειρωτικά*, Επιστημονική Επετηρίδα, Ιωάννινα, Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, τόμος Ζ' (2020), σσ. 353-361.

Σκουλίδας, Ηλίας Γ., «Οι σχέσεις Ελλάδος-Αλβανίας, στο *Βαλκάνια 1913-2011: Εκατό Χρόνια Θύελλες και Χίμαιρες*», Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, 2012, σσ. 203-223.

Σκουλίδας, Ηλίας Γ., ««Η δύσκολη γειτονιά;»: Ελλάδα και Αλβανία στη δεκαετία του 1940. Μια ιστοριογραφική προσέγγιση», στο Βασίλης Δαλκαβούκης-Ελένη Πασχαλούδη et al., *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940. Από το λόγο του κατοχικού κράτους στη μετανεωτερική ιστοριογραφία*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2012, σσ. 379-416.

Σκουλίδας, Ηλίας Γ., «Συνέχειες και ασυνέχειες στις ελληνοαλβανικές σχέσεις: η ελληνική πολιτική σε περιφερειακές εντάσεις», στο Κωνσταντίνος Δημάδης (επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): Οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014, Αθήνα, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, 2015, τ. Α', σελ. 575-592.

Σκουλίδας, Ηλίας Γ., «Εθνικοαπελευθερωτικός Αγώνας» και «Εμφύλιος Πόλεμος»: Προσεγγίσεις στην Αλβανική ιστοριογραφία για τον Β. Παγκόσμιο Πόλεμο», στο Στράτος Δορδανάς-Βασιλική Λάζου κ.α., *Κατοχική Βία 1939-1945: Η Ελληνική και Ευρωπαϊκή εμπειρία*, Δήμος Νικολάου Σκουφά-Ασίνη, 2016, σσ. 337-360.

Σφέτας, Σπυρίδων, «Βαλκανικά Σύμφωνα Φιλίας 1913-2011», στο *Βαλκάνια 1913-2011: Εκατό Χρόνια Θύελλες και Χίμαιρες*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, 2012, σσ. 103-117.

Τσιρπανλής, Ζαχαρίας, «Τα ηθικά εφόδια του Έλληνα και του Ιταλού στρατιώτη κατά τον πόλεμο του 1940-41», Ιωάννινα, *Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Τεύχος 1^ο, Τομ. 19, 1990, σσ. 331-361.

Ξενόγλωσση

Agalliu, Lorenc, “Përpjekjet e qeverisë shqiptare dhe minoritetit Çam në Greqi për mësimin e gjuhës dhe çeljen e shkollave shqipe gjatë mbretërisë shqiptare”, Konferencë Shkencore Mbarëshqiptare, *130 vjet mësonjtorja e parë Shqipe-vatër e arsimimit, emancipimit dhe ngritjes së vetëdijes kombëtare (permbledhje matedialesh)*, Universiteti “Fan S. Noli”, Fakulteti i Edukimit dhe i Filologjisë, Korçe, 2017, fq. 399-413.

Lambros Baltiotis, “The Muslim Chams of Northwestern Greece: The grounds for the expulsion of a “non-existent” minority community”, *European Journal of Turkish Studies* (online), Vol. 12, 2011, διαθέσιμο στο <https://journals.openedition.org/ejts/4444#quotation> (προσβάσιμο στις 6 Απριλίου 2019).

Baltiotis, Lambros - Skoulidas, Elias G., “Aspects of Greek “Myths” related to the Albanians during the Age of Nationalism,” in Fotini Tsibiridou-Nikitas Palantzas, *Myths of the other in the Balkans. Representations, Social Practices, Performances*, Thessaloniki, 2013, pp. 66-74.

Baltiotis, Lambros, Εισήγηση στο συνέδριο με τίτλο: *Historical Dialogue on Cham Issues. Greek and Albanian Perspectives*, Columbia University, Institute for the Study of Human Rights, Tirana, 27 June 2014.

Basciani, Alberto, “Alcuni aspetti dei rapporti tra Italia e Albania tra le due guerre mondiali”, *Mondo Contemporaneo*, Vol 2, 2012, pp. 91-113.

Berxholi, Arqile, Protopapa, Sejfi & Prifti, Kristaq, “The Greek minority in the Albanian Republic: A demographic study”, *Nationalities Papers*, vol. 22, No. 2, 1994, pp. 427-434.

Boci, Sonila, “Minoriteti Grek në Shqipëri midis Rezistencës Shqiptare dhe asaj Greke (1942-1944)”, *Studime Historike*, 3-4, 2008, pp. 31-57.

Boci, Sonila, “Minoriteti Grek në Shqipëri në Koniunkturat Politike të Viteve 1939-1941”, *Studime Historike*, 1-2, 2012, pp. 129-152.

Boci, Sonila, “Dilemat e Projekteve për Bashkëpunimin midis Shqiptarëve dhe Grekëve gjatë viteve 1943-1944”, *Studime Historike*, 1-2, 2014, pp. 229-240.

Capogreco, Carlo Spartaco, “Aspetti e peculiarità del sistema concentrazionario fascista. Una ricognizione tra storia e memoria”, in Istituto Ligure per la Storia della Resistenza (ed.), *Lager, totalitarismo, modernità*, Milano, Franco Angeli, 2012, pp. 218-237.

Caselli, Gian Paolo-Grid Thoma, “La storia economica albanese 1912-1950: lo stabilirsi dell' egemonia italiana e il primo tentativo di pianificazione”, *Rivista di storia economica*, Società editrice il Mulino, Issue 1, 2003, pp. 67-108.

Cimbalo, Giovanni, “La Chiesa della comunità arbëreshë e la Chiesa di rito greco-cattolica in Albania: una sola Chiesa”, *Rivista telematica* (www.statoechiese.it), 3 Ottobre 2016.

Demiri, Helian, “The British Gendarmerie Mission in Albania, 1925-1938”, *European Journal of Interdisciplinary Studies*, Nol. 4, Issue 2, May-August 2018, pp. 167-173.

Dragoj, Nuri, “Vështrim mbi Luftën Italo - Greke dhe pasojat që rrodhën prej saj në trevat jugore të Shqipërisë,” Sylja Sabit (ed.), *Shqiptarët gjatë Luftës së Dytë Botërore: përmbledhje studimesh*, Prishtinë, Instituti i Historisë "Ali Hadri", 2014, pp. 331-350.

Fischer, Bernd J., “Italian policy in Albania, 1894-1943”, *Balkan Studies*, Vol. 26, Iss.1, 1985, pp. 101-112.

Fischer, Bernd J., “Albanian Nationalism and Albanian Independence”, *Seeu Review*, Issue 10, Vol. 1, 2014, pp. 25-38.

Giakoumis, Kostantinos, “Greek-Albanian Relations in Greek and Albanian Historiography of the 2000s”, in Alba Cela, Albert Rakipi et al., *Albania and Greece: Understanding and explaining*, Tirana, Friedrich-Ebert-Stiftung - Albanian Institute of International Studies, 2018, pp. 137-160.

Gionfrida, Alessandro-Trani, Silvia, “Le fondi relative all’ Albania conservate presso l’ Archivio dell’ Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell’ Esercito”, in Alberto Becherelli-Andrea Carteny (eds), *L’ Albania indipendente e le relazioni italo-albanesi (1912-2012)*, Roma, Edizioni Nuova Cultura, 2013, pp. 385-436.

Iaselli, Lorenzo, “L’espansione finanziaria dell’Italia in Albania (1925-1943). La Banca Nazionale d’Albania e la SVEA”, *Rivista di storia finanziaria*, Vol. 12, 2004, pp. 65-104.

Iaselli, Lorenzo, “Le relazioni finanziarie tra Italia e Albania (1925-1943). Il ruolo della Banca Nazionale d’Albania”, in Alberto Becherelli-Andrea Carteny (eds), *L’Albania indipendente e le relazioni italo-albanesi (1912-2012)*, Roma, Edizioni Nuova Cultura, 2013, pp. 157-184.

Ishiyama, John, “Historical legacies and the size of the red –brown vote in post communist politics”, *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 42, No. 4 (2009), pp. 485-504.

Kaba, Hamit, “Politika amerikane ndaj të ardhmes së Shqipërisë (1941-1942)”, *Studime Historike*, 1-2, 2019, pp. 97-124.

Kalogrias, Vaios, “Draža Mihailović-Napoleon Zervas: A comparative analysis of Resistance and Collaboration in Serbia and Greece (1941-1944)”, *Balkan Studies*, Thessaloniki, Vol. 50, 2015, pp. 177-209.

- Kitshelt, Herbert, "Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies. Theoretical Propositions", *Party Politics*, Vol 1, No 4, 1995, pp. 447-472.
- Kostelancik, David J., "Minorities and Minority Language Education in Inter-War Albania", *East European Quarterly*, XXX, No. 1, Spring 1996, pp. 75-96.
- Kretsi, Georgia, "The Secret Past of the Greek-Albanian Borderlands. Cham Muslim Albanians: Perspective on a Conflict over Historical Accountability and Current Rights", *Ethnologia Balkanica*, Vol. 6, 2002, pp. 171-196.
- Lowy, Michael, "Marxists and the National Question", *New Left Review*, No 96, March-April 1996, pp. 81-100.
- Manta, Eleftheria, "Reciprocal relationship between politics and economics: the renewal of the 1926 treaty of Tirana", *Balkan Studies*, Vol. 37, No. 2, 1996, pp. 309-330.
- Marantzidis Nikos-Antoniou Giorgos, "The Axis Occupation and Civil War: Changing Trends in Greek Historiography, 1941-2002", *Journal of Peace Research*, Vol. 41, No. 2 March 2004, pp. 223-231
- Martucci, Donato, "“Le terre albanesi redente”. La Ciameraia tra irredentismo albanese e propaganda fascista", *Palaver*, n. 2, 2014, pp. 145-174.
- Micheletta, Luca, "Italy, greater Albania, and Kosovo 1939-1943", *Nuova rivista storica*, vol. 97, No. 2, May 2013, pp. 521-542.
- Papa-Pandelejmoni, Enriketa, "Doing Politics in Albania during the Second World War", in Katarina Šter, *Historični seminar 10*, Ljubljana, Založba ZRC, 2012, pp. 67-80.
- Pacukaj, Sokol, "Greece and Albania during the Second World War", *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol. 5, No 3-4, 1997, pp. 689-704.
- Petrov, Bisser, "Genesis and Formation of the Two Wings of National Resistance in the Occupied Balkan Countries During World War II", *Études Balkaniques*, No 1-2, 1997, pp. 15-27.
- Petrov, Bisser, "The Conception of Balcan Non-Communist Resistance concerning Post-War of Government", *Études Balkaniques*, No 3-4, 1997, pp. 17-24.
- Petrov, Bisser, "Collaboration in the Balkans during World War II-forms, motives and results", *Études Balkaniques*, No 4, 2002, pp. 13-26.

Petrov, Bisser, "British Policy Towards Albania, April 1939-April 1941", *Études Balkaniques*, No 4, 2004, pp. 51-68.

Petrov, Bisser, "Great Britain and Resistance in Albania, 1943-1944", *Études Balkaniques*, No 2, 2006, pp. 87-118.

Petrov, Bisser, "The Neglected Ally: Zog of Albania in British Military Plans", *Études Balkaniques*, No 3-4, 2013, pp. 38-58.

Pettifer, James, "The Greek Minority in Albania in the Aftermath of Communism", *South Slav Journal* 22, 3-4 (85-86), 2001, pp. 13-22.

Peyfuss, Max Demeter, "Religious Confession and Nationality in the Case of Albanians", in Kerr D. Donal (ed.), *Religion, State and Ethnic Groups, Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940*, Vol. II (European Science Foundation), New York, New York University Press, 1992, pp. 125-138,

Prifti, Ariola, "The Realization of the "New Architecture". The Italian Colonial Experience in Albania During the Years 1925-1943", *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, Vol. 2, No. 9, October 2013, pp. 648-654.

Pula, Besnik, "Becoming Citizens of Empire: Albanian Nationalism and Fascist Empire, 1939-1943", *Theory and Society*, Vol. 37, No 6, December 2008, pp. 567-596.

Rodogno, Davide, "Italian soldiers in the Balkans. The experience of the occupation (1941–1943)", *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Volume 6, Number 2, August 2004, pp. 125-144.

Sakja, Rovena, "Così vicina, così lontana: visioni fasciste dello sviluppo dell'Albania negli anni Quaranta", *Nuovi Annali Della Scuola Speciale per Archivisti e Bibliotecari*, Firenze, Vol. 30, 2016, pp. 169-189.

Sakja, Rovena, "Il programma economico del Sottosegretariato Affari Albanesi in Albania Fascista", *Il Veltro*, 1-6 Anno LXII, Gennaio-Diciembre 2018, pp. 187-211.

Sereni, Angelo Piero, "The Legal Status of Albania", *The Political Science Review*, Vol 35, No. 2 (April 1941), pp. 311-317.

Sheqi, Armandi, "British Plans to Organize a Revolt in Northern Albania in Years 1940-1941", *Anglisticum Journal*, Vol. 5, Issue 3, 2016, pp. 72-78.

Shoup, Paul, “Yugoslavia’s National Minorities under Communism”, *Slavic Review*, Vol. 22, No 1, March 1963, pp. 64-81(διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/3000388>).

Skendi, Stavro, “Albania within the Slavic Orbit”, *Political Science Quarterly*, Vol. 63, No. 2, June 1948, pp. 257-274.

Skoulidas, Elias G., “Identities, Religion and Nationalism in the Late Interwar Period: Aspects of the Discourse of Greek Orthodox Bishops in Southern Albania”, in Maria Oikonomou-Maria A. Stassinopoulou-Ioannis Zelepos (eds), *Griechische Dimensionen südosteuropäischer Kultur seit dem 18. Jahrhundert. Verortung, Bewegung, Grenzüberschreitung*, Wien, Peter Lang, 2011, pp. 265-283.

Tallon, James N., “Albania’s long World War I (1912-1925)”, *Studia Historyczne*, R. LVII, Z. 4 (228), 2014, pp. 437-454.

Tase, Peter, “Italy and Albania: The political and economic alliance and the Italia invasion of 1939”, *Academic International Scientific Journal*, Vol 6, No. 6, June 2012, pp. 62-70.

Tsoutsoumpis, Spyros, “Violence, resistance and collaboration in a Greek borderland: the case of the Muslim Chams of Epirus”, *Qualestoria*, n. 2. Dicembre 2015, pp. 119-138.

Villari, Giovanni, “A Failed Experiment: The Exportation of Fascism to Albania”, *Modern Italy*, Vol. 12, No 2, June 2007, pp. 157-171.

Villari, Giovanni, “La presenza italiana in Albania 1918-1920”, *Italia contemporanea*, n. 256-257, settembre-diciembre 2009, pp. 525-535.

Villari, Giovanni, “Il Sistema di occupazione fascista in Albania”, in Laura Brazzo e Michele Sarfatti (eds), *Gli ebrei in Albania sotto il fascismo. Una storia da ricostruire*, Milano, Giuntina, Fondazione Centro di Documentazione Ebraica Contemporanea (CDEC), 2010, pp. 93-124.

Villari, Giovanni, “Repressione e resistenze in Albania”, *Qualestoria*, Anno XLIII, No. 2, Dicembre 2015, pp. 81-98.

Zaug, Franziska Anna, “From the Milizia Fascista Albanese to the SS Division “Skanderbeg”: Between Imposing Fascist Ideology and Adapting Local Warfare”, in Miguel Alonso, Alan Kramer & Rodrigo Javier (eds), *Fascist Warfare 1922-1945: Aggression, Occupation, Annihilation, Cham, Switzerland, Palgrave Macmillan, 2019*, pp. 269-293.

Διδακτορικές Διατριβές

Bon, Nataša Gregorič, *Contested spaces and negotiated identities in Dhërmi/Drimades of Himarë/Himara area, Southern Albania*, Nova Gorica, University of Nova Gorica, 2008.

Karagiannoroulou, Zacharoula, *Party System and Cleavages in pre-Communist Albania. The kaleidoscope of the German and Greek diplomacy*, Darmstadt, Technischen Universität Darmstadt, 2004.

Παλούκης, Κώστας, *Η οργάνωση Αρχείων του Μαρξισμού. Κοινωνικοί αγώνες, πολιτική οργάνωση, ιδεολογία και πολιτισμικές πρακτικές στα εργατικά στρώματα της μεσοπολεμικής Ελλάδας*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, 2017.

Παππά, Ευτυχία, *Η Επαρχία Δρυϊνουπόλεως της Β. Ηπείρου κατά τη νεότερη περίοδο: τουρκοκρατία, 20^{ος} αιώνας*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, 2009.

Παππά, Φιλάρετη, *Η ορθόδοξη πίστη στην Αλβανία από την απελευθέρωση της χώρας το 1912 έως το 1944*, Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Εργασία, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, , 2014.

Sheqi, Armandi, *Marrëdhëniet Shqiptaro-Britanike gjatë luftës së dytë botërore 1939-1944*, Tiranë, Shkolla Doktorale e Shkencave Historike, 2016.

Σιμάκου, Γκέργκι (π. Δανιήλ), *Ο Θεοφάνης Μαυρομάτης (Φάν Νόλι): Επιπτώσεις των Εθνικιστικών τάσεων στην μετάλλαξη της εθνικής συνειδήσεως και πίστεως*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, 2011.

Titini, Edlira, *I rapporti fra il regime comunista albanese e la Santa Sede e la loro influenza sulla politica interna verso la chiesa cattolica*, Sapienza, Università di Roma, 2017.

Φλιτούρης, Αθανάσιος, *Το αντάρτικο του ΕΛΕΣ στην Ήπειρο. Στόχοι, δράση και αποτελέσματα, Ιούλιος 1942-Δεκέμβριος 1944*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, 1998.